

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHISCHE MITTEILUNGEN
BULLETIN GÉOGRAPHIQUE
GEOGRAPHICAL REVIEW
BOLLETTINO GEOGRAFICO
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СООБЩЕНИЯ

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ÚJ FOLYAM XXIV. (C.) KÖTET — 1976

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ:

PÉCSI MÁRTON

SZERKESZTŐ:

MIKLÓS GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ANTAL ZOLTÁN, JAKUCS LÁSZLÓ, RADÓ SÁNDOR, SOMOGYI SÁNDOR

Szerkesztőség: 1062 Budapest VI., Népköztársaság útja 62. Telefon: 117—688

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 36 Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. *Postacím*: 1900 Budapest) és bármely postahivatalnál vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára

A FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK ÍRÓI 1976-ban

BALOGH BÉLA ANDRÁS
BELUSZKY PÁL
BENDEFY LÁSZLÓ
BERÉNYI ISTVÁN
CSÍKY GÁBOR
DEMKO, G. J.
DESKINS, D. R.
DEZSÉNYI JÁNOS
ENYEDI GYÖRGY
FRISNYÁK SÁNDOR
GÖCSEI IMRE
GÖÖZ LAJOS
HAYNES, K. E.
HAVAS GÁBORNÉ
KÁDÁR LÁSZLÓ
KARLÓCAI JÁNOS
KEREKES SÁNDOR
KERTÉSZ ÁDÁM
KISH, GEORGE
KÖRÖSI MÁRIA

LOWRY, W. P.
MÁDAI LAJOS
MAROSI SÁNDOR
MÉRŐ JÓZSEF
MIKLÓS GYULA
MOLNÁR KATALIN
MORRILL, R. L.
NEMES NAGY JÓZSEF
PÉCSI MÁRTON
RADÓ SÁNDOR
REYNOLDS, D. R.
SOMOGYI SÁNDOR
SZABÓ JÓZSEF
TARDY JÁNOS
V. TAJTI ERZSÉBET
VANCE, J. E.
WALLNER ERNŐ
WHEELER, J. O.
ZÁCH ALFRÉD
ZOMBAI PÁL

TARTALOMJEGYZÉK

A 100-ik kötet elé (Miklós Gy.)	1
Emlékezés Mendől Tiborra (Dr. Wallner Ernő)	173
Mendől Tibor szakirodalmi munkásságának jegyzéke	186

Értekezések

Szemelvények Mendől Tibor műveiből. Bevezetés (Dr. Havas Gáborné—Zombai Pál dr.)	191
1. Elvi és módszertani kérdések	
Tudománytörténet	193
Táj és ember (részletek)	193
A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai	195
A városföldrajz tárgyköre és feladatai (részletek)	204
A város problémája a francia és a német földrajztudományban	208
Die Stadt im Karpatenbecken	218
A szocialista településföldrajz problémái	226
A város—falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére	236
2. Mendől Tibor interdiszciplináris tevékenysége	244
Bevezetés a földrajzba (részlet)	244
Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz (részletek)	246
A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai	251
Néprajz és földrajz	257
3. A vitázó Mendől	267
Néhány szó az alföldi város kérdéséhez	267
4. Mendől Tibor munkamódszere	271
Szarvas földrajza (részletek)	271
Alföldi városaink morfológiája	279
Városaink népsűrűsége	296
5. A z olvasó Mendől	298
Recenzió Kovaljov, Sz. A.: Szelszkoje rasszelenyje (Geograficeszkoje isszledovanyije) c. könyvéről	298
6. Regionális földrajzi munkák	303
A Balkán földrajza	303
Részletek a „Kárpát-medence földrajza”-ból: A mai műtáj születése	306
Budapest	308
7. Mendől Tibor, az ismeretterjesztő	318
Miskolc, hazánk második városa	318
Teleki Samu gróf	323
Mendől Tibor fő műve: az Általános településföldrajz (Dr. Havas Gáborné—Zombai Pál dr.)	325
Dr. Radó Sándor: Elnöki megnyitó a Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlésén	4
Dr. Marosi Sándor: A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között	9
Dr. Pécsi Márton: Magyarország geomorfológiai térképei	34
Dr. Wallner Ernő: A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről	45

S z e m l e

I. Magyar—Amerikai Földrajzi Szeminárium (A városföldrajzi problémák és a városfejlődés földrajzi kutatása)	81
Demko, G. J.: Népeségeloszlási és migrációs politika az Amerikai Egyesült Államokban	84
Deskins, D. R. jr.: A városszerkezet vizsgálatának egy tapasztalati indexe	96
Dr. Enyedi György: Az amerikai városfejlődés problémái	81
Haynes, K. E.: Nem-nagyvárosi jellegű változás az urbánus Amerikában: Texas. Esettanulmány	91
Kish, George: Központi üzleti negyed vagy bevásárló központ?	97
Lowry, W. P.: A városiasodás szerepe a helyi és regionális időjárás és éghajlat alakulásában ..	94
Morrill, R. L.: A városi növekedési központok hatása vonzásterületekre	87
Vance, J. E.: Nagyvárosi Amerika: egy elképzelés alakulása	82
Reynolds, D. R.: Városi önkormányzat és szolgáltatás az Egyesült Államokban	89
Wheeler, J. O.: Az amerikai városi közlekedésföldrajz kutatási eredményei és fejlődése	93
Kőrösi Mária: A földrajzi tényezők szerepéről a társadalom életében	99
Dr. Méré József—Dr. Göcsei Imre: A földrajzi érettségi és képesítő vizsga közoktatási rendszerünkben	337
Újabb vita a földrajztudomány egységéről, illetve kettősségéről (Molnár Katalin)	343
A munkaerő nemzetközi mobilitása Európában (V. Tajti E.)	347

I r o d a l o m

Dr. Enyedi György (szerk.): A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái (Berényi István dr.)	356
Bisztricsány Ede: Mérnökszeizmológia (Bendefy László dr.)	115
Derbyshire, E. (Ed.): Climatic geomorphology (Kertész Ádám)	119
Fischer, L. A.—Uren, Ph. E.: The New Hungarian Agriculture (Gööz Lajos dr.)	117
Dr. Frisnyák Sándor (szerk.): Szabolcs—Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv (Balogh Béla András dr.)	114
Hard, G.: Die Geographie. Eine wissenschaftstheoretische Einführung (Molnár Katalin)	361
Dr. Illés Iván: Regionális gazdaságtan (Nemes Nagy József dr.)	111
Kocsondi András: Modell-módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben (Kőrösi Mária)	359
Kokole Vera,: Rendszerek, általános rendszerelméletek és modellek (Sistemi, sistemska teorija i modeli) (Kőrösi Mária)	360
Krajkó Gyula (szerk.): Békés megye gazdasági földrajza (Beluszky Pál dr.)	109
Dr. Kuknyó János: A Szabolcs—Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései (Berényi István dr.)	113
Marcinek, Joachim und Nitz, Bernhard: Das Tiefland der Deutschen Demokratischen Republik (Szabó József dr.)	120
Ollier, C.: Weathering (Kertész Ádám)	119
Simon Ferenc—Kéri Menyhért: A Mecsek éghajlata (Zách Alfréd dr.)	113
Troickij, Sz. L.: Szovremennüj antiglacializm (Pécsi M.)	118
Vízrajzi Atlasz-sorozat, 21., Balaton. Szerk.: Dr. Csoma János és Laczay István (Tardy János dr.)	357

I n m e m o r i a m

Sermo supra sepulcrum Antonii Réthly (Kádár László dr.)	122
Dr. Futó József (Frisnyák Sándor dr.)	364
Dr. Karlócai János (Dezsényi János dr.)	127
Dr. Komarniecki Gyula (Karlócai János dr.)	124
Markos György halálára (Enyedi György)	126
Dr. Szabó László (Frisnyák Sándor dr.)	363
Carl Troll (Kerekes Sándor)	129

K i s e b b k ö z l e m é n y e k

A hazai köolaj- és földgázkutatás 30 esztendeje (Csiky Gábor dr.)	135
Dr. Márai Lajos: Az urbanizáció trendjei a világ régióiban 1950 és 2000 között	131
Huszonöt éves a Földrajztudományi Kutató Intézet és testvérlapunk, a Földrajzi Értesítő (M. Gy.)	354
Radó Sándort a moszkvai Lomonosov Egyetem disz doktorává választotta (M. Gy.)	137

T á r s a s á g i k ö z l e m é n y e k

A Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlése	138
Főtitkári jelentés	139
Jelentések a szakosztályok, vidéki osztályok, valamint a bizottságok működéséről	147
Könyvtárosi jelentés	160
Pénztárosi jelentés	161
Javaslat Kőrösi Csoma-emlékérem adományozására	162
A szocialista földrajzért oklevéllel kitüntettek a 100. rendes közgyűlésen	162
A Magyar Földrajzi Társaság 1976. évi 100. közgyűlésén emléklappal kitüntetett tagok	165
Megalakult a Magyar Földrajzi Társaság Kőrös-vidéki Osztálya	170
Felsőoktatásmódszertani konferencia Nyíregyházán	170
A Magyar Földrajzi Társaság alapszabályai	367
A Magyar Földrajzi Társaság könyvtárának hazai kurrens folyóiratai és időszakos kiadványai	374
A Magyar Földrajzi Társaság hazai tiszteleti tagjai	376
A Magyar Földrajzi Társaság külföldi tiszteleti tagjai	376
A Lóczy-érem tulajdonosai	376
A Kőrösi Csoma Sándor-emlékérem kitüntetettjei	376
A szocialista földrajzért oklevél kitüntetettjei (1968—1976)	377
Szakosztályok, vidéki osztályok vezetősége	377

P 20 009

EGYETEM
BUDAPEST

1977 MAI 3

**SOCIETAS
GEOGRAPHICA
HUNGARICA**

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

ÚJ FOLYAM
XXIV./C./KÖTET
1976. 1-2 SZÁM

**MAGYAR
FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
1872**

100

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

GEOGRAPHISCHE MITTEILUNGEN • BULLETIN GÉOGRAPHIQUE

GEOGRAPHICAL REVIEW • BOLLETTINO GEOGRAFICO

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СООБЩЕНИЯ

FŐSZERKESZTŐ:

PÉCSI MÁRTON

SZERKESZTŐ:

MIKLÓS GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ANTAL ZOLTÁN, JAKUCS LÁSZLÓ, RADÓ SÁNDOR, SOMOGYI SÁNDOR

Szerkesztőség: 1062 Budapest VI., Népköztársaság útja 62. Telefon: 117-688

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 36 Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1051 Budapest V., József nádor tér 1. *Postacím*: 1900 Budapest) és bármely postahivatalnál, vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámmal

TARTALOM

É r t e k e z é s e k

A 100-ik kötet elé (<i>Miklós Gy.</i>)	1
<i>Dr. Radó Sándor</i> : Elnöki megnyitó a Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlésén ..	4
<i>Dr. Marosi Sándor</i> : A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között	9
<i>Dr. Pécsi Márton</i> : Magyarország geomorfológiai térképei	34
<i>Dr. Wallner Ernő</i> : A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről	45

S z e m l e

I. Magyar—Amerikai Földrajzi Szeminárium. (A városföldrajzi problémák és a városfejlődés földrajzi kutatása)	81
<i>Dr. Enyedi György</i> : Az amerikai városfejlődés problémái	81
<i>J. E. Vance</i> : Nagyvárosi Amerika: Egy elképzelés alakulása	82
<i>G. J. Demko</i> : Népeségeloszlási és migrációs politika az Amerikai Egyesült Államokban ...	84
<i>R. L. Morill</i> : A városi növekedési központok hatása vonzásterületükre	87
<i>D. R. Reynolds</i> : Városi önkormányzat és szolgáltatás az Egyesült Államokban	89
<i>K. E. Haynes</i> : Nem-nagyvárosi jellegű változás az urbánus Amerikában: Texas. Esettanulmány	91
<i>J. O. Wheeler</i> : Az amerikai városi közlekedésföldrajz kutatáseredményei és fejlődése	93
<i>W. P. Lowry</i> : A városiasodás szerepe a helyi és regionális időjárás és éghajlat alakulásában ..	94
<i>D. R. Deskins jr.</i> : A városszerkezet vizsgálatának egy tapasztalati indexe	96
<i>George Kish</i> : Központi üzleti negyed vagy bevásárló központ?	97
<i>Kőrösi Mária</i> : A földrajzi tényezők szerepéről a társadalom életében	99

(A tartalomjegyzék folytatása a 172. oldalon)

A 100-IK KÖTET ELÉ

„Örömmel jelenthetem, a t. közgyűlésnek különösen azt, hogy közlőnyünk első füzeté, mely »Földrajzi közlemények« cím alatt fog megjelenni, már sajtó alatt van, s remélhető, hogy e hó végéig a t. tagtársak kezéhez fog jutni”. E szavakkal jelentette be BÉRECZ ANTAL „első titkár” az első magyar földrajzi szakfolyóirat megszületését alig fél évvel a Magyar Földrajzi Társaság hivatalos megalakulása után, az 1873. évi január 12-i közgyűlésen.

S 103 évvel a bejelentés után a folyóirat elérkezett a 100. kötetig!

Száz kötet, illetve egy évszázadot meghaladó idő egy tudományos folyóirat életében hazai és nemzetközi összehasonlításban is mindenképpen elismerésre jogosító eredmény és tiszteletre méltó idő. Elismerés, tisztelet és hálás köszönet illeti ezért nagy munkát végzett elődeinket, az alapítókat, az áldozatos munkát folytató szerkesztőket, a szerzők hosszú sorát, a földrajztudomány művelőit, oktatóit és a geográfiai ismeretek terjesztőit, társaságunk lelkes tagjait, akik az egymást váltó nemzedékek képviselőiként példát mutattak, s állhatatosan törekedtek magasabb kulturális célok felé, igyekeztek lépést tartani a fejlődéssel, élen járni a földrajztudomány és -oktatás előrevitelében. Valamennyiüket a földrajz tántoríthatatlan szeretete hevítette.

Folyóiratunk születése egybeesik a hazai földrajztudomány és -oktatás önállósulásával. (Akkor kelt szárnyra, amikor a budapesti egyetemen létrehozták az első földrajzi tanszéket.) Azóta is egyre fejlődik, izmosodik, hiszen a tudomány eredményei és ezek közkinccsé tételének igénye, a publikáció, kölcsönösen feltételezik egymást. A magyar földrajztudomány kiterjedélyesedése emelte a folyóirat színvonalát, ez utóbbi viszont hatott a közlemények szerzőinek munkásságára.

Az a nehéz körülmény, hogy a Földrajzi Közlemények megindulása óta egy fél évszázadon át egyedüli folyóiratként képviselte a földrajztudományt hazánkban, a mai napig ható kettős feladat elé állította a szerkesztőket: egyaránt eleget kellett tenni a tudományos jellegnek és a földrajzi ismeretterjesztésnek. Ám a Közlemények ebben a vonatkozásban is visszatükrözi tudományunk fejlődését: minél jobban kiszélesedik a szakképzés bázisa, annál inkább kapnak nagyobb teret az önálló kutatómunkán alapuló tanulmányok, illetve tudományos igényű szintetikus jellegű értekezések.

Folyóiratunk azonban nemcsak kizárólag a szaktudósok orgánuma kívánt lenni, hanem egyszersmind a földrajztanárok fóruma is. Legkiválóbb pedagógusaink írtak — ha nem is megfelelő arányban — tanulmányokat a Földrajzi Közleményekben, s füzetekünk nem mulasztották el közölni azokat a dokumentumokat sem, amelyek bizonyítják azt a váltakozó eredményű, de lelkes, szívós küz-

delmet, amit Társaságunk a földrajztanításnak az iskolai oktatásban való méltó helyéért vívott az évszázad folyamán. A Közlemények, a földrajz strukturális egységét tartva szem előtt, tudományunk jövője érdekében ezt a feladatot is magára vállalta.

Folyóiratunk életében a felszabadulás határkövet jelentett. A határkövet azal állította fel a Földrajzi Közlemények, hogy 1953-ban megindult új folyamával (I. [LXXVII.] kötet) a dialektikus és történelmi materializmus alapján álló marxista földrajztudomány útjára lépett. A magyar geográfia vezető tudósaival együtt magáévá tette a marxizmus-leninizmus eszméit, amelyek, nemegyszer szenvedélyes viták közepette, áthatották a hazai tudományos életet.

Ettől az időponttól kezdve olyan fellendülés következett be, amilyent addig folyóiratunk nem ismert. A földrajztudomány két fő ágában: a természeti és gazdasági földrajzban a két és fél évtized folyamán ismertetett eredmények alapján olyan nemzetközi rangot vívott ki a Földrajzi Közlemények, amilyen csak a világ legtekintélyesebb szakfolyóiratait illeti meg.

Ám a nagyszerű eredmények s a nagy múlt nemcsak a jogos elégedettség forrása, hanem a jövőt illető gondé is.

Igaz, ma már nem egyedül vállaljuk a földrajzi információnyújtás feladatát. Kitűnő testvér folyóiratok, monográfiák, földrajzi tanulmány- és tájföldrajzi sorozatok, angol nyelvű tanulmánykötetek, egyetemi acták — hogy csak a legfontosabbakat említsük — sok száz íven közölnek új kutatáseredményeket, kutatói és didaktikai módszereket, magas szintű összefoglaló tanulmányokat és színvonalas tudománynépszerűsítő cikkeket.

Látszólag tehát a Földrajzi Közlemények ma könnyebben megfeleltethet feladatának, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Még sincs így, mert:

— ma, a tudományos-technikai forradalom korszakában a földrajz fejlődése is hallatlanul felfokozódott, ezzel együtt egyre jobban specializálódott. Újabbán viszont az integrált földrajzi információk iránt rohamosan növekszik az igény. Ezzel a folyamattal folyóiratunk szerkesztésének is számolnia kell.

— Az egyre fokozódó információáradat a mi tudományunkban is hallatlan méreteket öltött és ölt továbbra is. Ezt követni manapság csaknem lehetetlen. Ezért a tudományági, illetve módszertani helyzetképek, összefoglaló tanulmányok, ismertetések közzétételének egyre nagyobb a fontossága.

Feladatának megfelelően folyóiratunk továbbra is törekszik az átlagosnál magasabb igényű elvi-módszertani, továbbá a földrajzi kutatások új eredményeit bemutató, átfogó jellegű tanulmányokat közölni a földrajztudomány ágazatainak területéről, amelyek a kutató és gyakorlati szakemberek, valamint az oktatók széles körét érdeklik. Folyóiratunk igyekszik továbbá segítséget nyújtani a politikai, világnézeti és közművelődési célok, illetve feladatok megvalósításához.

*

A Földrajzi Közlemények a magyar geográfia egyik legnagyobb alkotása. Százados fennállása alatt — sokszor nagyon mostoha körülmények között — a tudomány fegyverével sok kemény küzdelmet vívott a hazai föld, a világ, a mindenkori új és korszerű tudományos eredmények megismertetéséért. Ezzel kimagasló tudományos-közművelődési missziót teljesített.

Azt a nem kevés nagy névvel fémjelzett írói gárdát, amely révén tudományunk eredményei eljutottak az olvasókhoz, csaknem teljes egészében folyóiratunk bocsátotta szárnyra. Ezután sem kételkedünk abban, hogy a felszabadulás utáni, marxista szellemben megújódott földrajztudomány művelői, valamint már a szocialista rendszerben a szárnyuk alatt felnőtt új nemzedék sok ígéretes tudományos munkása a jövőben is szellemi termésük legjavát bocsátják folyóiratunk rendelkezésére, amelyek révén egy újabb százas szériával járulhatunk hozzá az egyetemes földrajz továbbfejlesztéséhez, ezen keresztül hazánk, a szocialista Magyarország felvirágoztatásához.

MIKLÓS Gy.

A Magyar Földrajzi Társaság kiadásában megjelent művekből a következő kiadványok kaphatók:

Földrajzi Közlemények	1888. XVI. köt.—1947. LXXXV. kötetig:	
	teljes kötet	40 Ft
	egyed. füzet	10 Ft
	1953. Új f. I.—1975. Új f. XXIII.-ig	
	teljes kötet	44 Ft
	egyed. füzet	11 Ft
Abrégé du Bulletin de la Société Hongroise de Géographie	1888. XVI.—1908. XXXVI.; számonként	10 Ft
Bulletin de la Société Hongroise de Géographie Intern. éd.	1909. XXVII.—1913. XLI.-ig, számonként	10 Ft
	1937. LXV.—1943. LXX.-ig, számonként	10 Ft
A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei		
Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága		
A teljes műből hiányzik 7 kötet, a meglevő 25 kötet ára fűzve		1950 Ft
HAVASS REZSŐ: Emlékezés a Magyar Földrajzi Társaság 50 éves múltjára Bp. 1922		10 Ft
NÉMETH JÓZSEF: A szerbek anthropogeografiai tanulmányai a Balkánon. Bp. 1917.		10 Ft

ELNÖKI MEGNYITÓ A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 100. RENDES KÖZGYŰLÉSÉN

DR. RADÓ SÁNDOR

Tisztelt Közgyűlés!

Igen megtisztelő feladat számomra Társaságunk ünnepi, 100. közgyűlésének a megnyitása. Különösen megtiszteltetésnek érzem, hogy nemcsak mint földrajzos, hanem mint térképész is tehetem ezt. Megtisztelő, de nem véletlen. A földrajz és térképészet szoros összefonódottságban fejlődött a legrégebbi időktől napjainkig. ERATOSZTHENÉSZ, a földrajz szó alkotója, háromkötetes munkája mellékleteként elkészítette a Föld első, fokhálózata alapján szerkesztett térképét is. PTOLEMAIOSZ ismert munkájában a földrajz feladatának a térképkészítést jelölte meg. A XVII—XVIII. sz. ismert francia térképészeit, SANSONT, GUILLAUME DE L'ISLE-t, D'ANVILLE-t kortársaik a „földrajz királyainak” nevezték. A latin nyelvű országokban, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Latin-Amerikában a térképészeti intézeteket ma is földrajzi intézeteknek nevezik. A nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan a magyar térképészek is mindig szorosan együttműködtek a földrajzosokkal és fordítva, legkiválóbb földrajzosaink a hazai térképtörténet lapjaira is felírták nevüket tevékenységükkel. Elég emlékeztetnem arra, hogy Társaságunk alapító tagjai között ott volt TÓTH ÁGOSTON, az európai viszonylatban is kiváló térképész, és a térképészet területén is kiemelkedőt alkotott LÓCZY LAJOS és TELEKI PÁL.

Napjainkban a földrajzkutatás legfontosabb irányzata, a népgazdasági tervezés nélkülözhetetlen munkaeszköze lett a tematikus térkép, illetve térképezés.

A földrajztudomány kiválóságai állapították meg, hogy a földrajztudomány további fejlődésének egyik feltétele a nemzeti keretek között folyó tematikus térképezési munkák nemzetközivé tétele, nagyobb térségek tematikus térképei alapján újabb összefüggések megállapítása.

Nagyobb területek összehasonlítható térképeinek elkészítéséhez nemcsak az egyes országok tudományos iskolái tanításait, a használatos fogalmakat kell egységesíteni, hanem szükség van megfelelő egységes alap- vagy háttértérképre is.

A Föld egész felszínét bemutató egységes 1:1 000 000 méretarányú térképmű nemzetközi elkészítésének fontosságára már 1891-ben felhívta a figyelmet a földrajz egyik nagy mestere, ALBRECHT PENCK. Javaslatára nyomán a magyar térképészek 1912-ben elsők között készítették el a Nemzetközi Világtérkép hazánk területét bemutató szelvényét. A teljes mű azonban torzó maradt, a mai napig sem fejeződött be. Ezért magyar kezdeményezésre az európai szocialista országok 1960—75 között elkészítették a Föld teljes felszínét egységes vetületben, méterrendszerben, egységes jelkulccsal, egységes kivitelben bemutató 234 szelvényből álló 1:2 500 000 méretarányú Világtérképét.

Ez az alaptérkép lehet a kerete a további, most már tematikus térképészeti együttműködésnek. Erre a térképműre a továbbiakban még visszatérek.

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Földrajzi Társaság 100. közgyűlését ünneplő mai nap nem mindennapi dátum. Mert nagy dolog ugyan, hogy egy tudományos egyesület száz éves fennállásáról emlékezik meg, mint ahogy ezt mi is tettük néhány évvel ezelőtt a Magyar Földrajzi Társaság 100. évfordulóján, de még nagyobb dolog az, hogy egy évszázad alatt — kisebb zökkenésektől eltekintve — a Magyar Földrajzi Társaság töretlenül folytatta működését, tagjai évente összeültek, számot vetettek az elmúlt évről, legújabb eredményeikről és terveket szőttek a jövőre. Csak gondoljuk meg, hogy hazánk egy évszázad alatt mint királyság a habsburgi osztrák — magyar monarchia egyik alkotórésze volt, majd 1918-ban a rövid életű polgári köztársaság, 1919-ben a még rövidebb életű tanácsköztársaság, majd a királyságnak nevezett fasiszta diktatúra, utána 1945-ben újra polgári köztársaság, 1948 óta a népköztársaság államformáit élte át, és mindezeket keresztül a Magyar Földrajzi Társaság ott volt hazánk vezető tudományos társaságai között.

Nem lett volna ez lehetséges, ha mindezen időkben a társaság tagsága nem állt volna ki hűségesen a magyar földrajzot képviselő intézménye mellett, mert ez a százas szám csak úgy jelent valamit, hogy mögötte mindig ott volt a földrajzért, a geográfikumért lelkesedő ember, a földrajztanár és kutató.

A 100 közgyűlésről MAROSI SÁNDOR tagtársunk nyújt áttekintést. Én elnöki megnyitóban megpróbálok néhány, remélem, a jelenlevők számára érdekes anyagot adni, mégpedig nem az utolsó száz évről, hanem csak az utolsó fél évről.

Ebben az utolsó félévben három jelentős nemzetközi földrajzi-térképészeti esemény lehetőséget adott világjáró repülőutakra és ezekről szeretnék néhány szót ejteni, mert szerintem a ma geográfusa számára alig lehet izgalmasabb személyes szakmai élmény, mint a Földnek messzi tájaira vezető repülőutak (természetesen csak megfelelő repülő időjárás esetén). Az egyik ilyen út Japánba vezetett, ahol Okinawa szigetén a japán kormány megszervezte az első Tengerészeti Világkiállítást. Okinawa, amely azelőtt inkább Riu-Kiu-szigetek néven volt ismeretes, alig néhány éve szabadult fel az amerikai katonai közigazgatás alól és került vissza Japán fennhatósága alá, bár a fő sziget ma is tele van tüzdelve amerikai légitámaszpontokkal. A japánok nagyszabású világkiállítás keretében óhajtották megünnepelni a szigetek visszatérését és ugyanakkor felhívni a figyelmet a buja trópusi vegetációval bővelkedő, nagyszerű klímájú Okinawa turisztikai szépségeire. Mit kerestünk azonban mi, tenger nélküli magyarok ebben a távoli csendes-óceáni szigetvilágban? Mint már említettem, magyar kezdeményezésre és magyar koordinációval készült hét szocialista ország összefogásával az 1:2 500 000 méretarányú egységes világtérkép, amelyről Önök is bizonyára hallottak, bár nemigen forog nálunk közkézen. Ez, amint mondtam, több mint 200 szelvényt felölelő óriási térképmű nemcsak a szárazföldet ábrázolja, mint az említett már majdnem egy évszázada készülő 1:1 000 000 méretarányú, jelenleg az ENSZ gondozásában megjelenő világtérkép, hanem a tengereket, óceánokat is. A térképmű 15 évi munkálatok után éppen tavaly készült el, és kézenfekvő volt, hogy a Tengerészeti Világkiállításon a koordináló Magyarország kiállítsa. Így kerültek a Világtérképnek az óceánokat és tengereket, tehát a Földnek 3/4 részét ábrázoló lapjai a Tengerészeti Világkiállításra. A Világtérkép néhány lapját itt Önöknek is bemutatom, és rövid ismertetését rendelkezésükre bocsátom.

A Világkiállításra vezető út még egy nem geográfus számára is nagy élménnyel járó föld körüli úttal párosult. Ugyanis úgy adódott, hogy ez az út nem a legrövidebb, Budapest—Moszkva—Tokió útvonalon vezetett, amelyet már 1973-ban oda-vissza megtettem. Közvetlenül az út előtt az UNESCO egy ülésén kellett

Párizsban részt vennem, és ezért Párizs lett az út megszervezett kezdő- és végpontja. Az ilyen nagy utazások, amelyeken 10—11 ezer m magasban a nagy, 350 személyt befogadó lökhajtásos gépek 1000 km óránkénti sebességgel haladnak, természetesen ma egészen más benyomásokat keltenek, mint a háború előtti néhány száz vagy néhány ezer m magasságban közlekedő kis gépek. Korábban jól lehetett érzékelni a kisebb tájegységeket. Ma igen nagy, mondani lehet, kontinentális nagyságrendű tájegységek tárulnak elénk, és juttatnak globális szemlélethez, ugyanakkor a porszemnyi ember csekélységét érzi, de az emberi elme nagyszerű találmányaira is büszke. Rövid, három órás út Párizsból a francia Alpok hóföldte láncai mellett vezetett, majd mindkét oldalon a napoleóni emlékeket idézte fel, jobbra szülőföldje, Korzika, balra a csöppnyi Elba-szigete, karrierjének utolsó előtti állomása. Azután Olaszország tirréni tengerpartjából a Vezúv jellegzetes tűzhányó kúpja emelkedett ki, innen DK-re fordulva, Kalábrián átrepülve az Ioni-tenger azúrkék messzesége és a Korinthuszi-csatorna szűk bevágása után már leereszkedőben, a lenyugvó nap sugarainak fényében az Athén előtt elterülő szigetvilág, és fölötté az Akropolisz klasszikus látványa gyönyörködtetett. További öt órán keresztül az éji sötétségben csak sejteni Ciprus körvonalait, fantasztikus útmutatónk egy órán keresztül a Perzsa-öböl égő olajkútjai, amelyek a tengerfenéket is kihasználó ember munkájáról tesznek tanúságot. Éjfél után tűnnek fel Karachi fényei, azután hét óra hosszat mindig a Nap felkeltét megelőzve repülve, Indiát és a Bengáli-öblöt átszelve Burma és Dél-Kína úttalan, meredek, félelmetes, sivár hegyvidékei felett haladva, a Nap első sugarait már a Jangce völgye fölött pillantjuk meg. Reggel érkezünk az Észak-kínai-síkság fölé, ahol a magasból is jól kivehetően minden talpalatnyi föld meg van művelve. Délben szállunk le Peking repülőterére, ahol a kínai térképészek messziről jött kollegájukat — minden jelenlegi ellentétet félretéve — a legnagyobb szívéllyel fogadták. A politikai konstelláció miatt nem repülhettünk innen egyenesen tovább K felé Tokióba, hanem a Sárga-tenger partja mentén Sanghaig D-re, ahol a Jangce-folyó óriási hordaléktömegének szürke színe még messze kinn a partoktól is jól elválík a Kelet-kínai-tenger zöldes hullámaintól. Alig egy óra kellett ahhoz, hogy e fölött a tenger fölött átrepüljünk, és a legdélibb, nagy japán szigetet, Kyushut elérjük, ahonnan már a Csendes-óceán öbleit és szigeteit kísérvé a hóföldte Fudzsjama mentén érkezünk le Tokióba.

A japán kormány felejtethetetlenül bőkezű vendéglátása után indulásunkkor Tokió repülőtere, Haneda, emberekkel és repülőkkal volt zsúfolva. Három napos ünnep előtt voltunk, és sokezer utas készülődött üdülésre a déli vidékekre Guamra, Okinawába vagy egyszerűen a rokonokhoz, Hokkaidóba vagy Kyushuba. Az út vissza az ún. dátumvonalat szelte át, tehát amikor november 2-án, este 10 órakor elhagytuk Tokiót, ugyancsak november 2-án, reggel 10 órakor érkezünk az alaszakai Anchorage-ba. Így tehát november 2-ának napját kétszer éltem át. Tokió embertömegeivel szemben hihetetlen kontrasztot jelentett Alaszka település nélküli, hóborította tája. Az Anchorage felett magasodó Mac Kinley hatezer m-en felüli havasai, az óriási jégmezők, befagyott folyamok és a metesző hideg mind arra emlékeztetett, hogy egy éjszaka alatt a szubtrópusokból a poláris övezetbe érkezünk. Ezután órák hosszat csak a hó és a jég birodalmát, a végtelen gleccserhez hasonló Yukon jégárját, majd az Északi-Jeges-tenger állandóan fagyott öbleit, zord szigeteit láttuk magunk alatt. Óránkat a Naphoz igazítva állandóan, újra meg újra kellett volna az időkülönbségeket áthidalni, hiszen a meridiánok itt a sarkkörön túl már alig néhány tucat km-re vannak egymástól. Következett Észak-Grönland embernemjárta, a napfénytől szikrázó jégtakarója,

amelyből a nunatakok mint kíváncsi sziklatömbök pillantottak ki. Az éj azután mindent elnyelt, csak Anglia iparvárosainak fénye érzékeltette, hogy újra civilizált földek fölött vagyunk, s a Szajna széles torkolatánál pillantottuk meg a napfelkeltét, közvetlenül Párizsba érkezésünk előtt.

Bocsássanak meg, hogy egy kissé tovább időztem ennél az útnál, de végül is nem mindennapi élmény, különösen nem egy magyar geográfusnak — hogy a Földet néhány tucat repülő óra alatt megkerülje. Persze sokan teszik meg ezt az ún. északi-sarki repülővariánst (bár az Északi-sarktól az útunk legészakibb pontján is még 120 km-re voltunk), hiszen naponta repülnek utasokkal tömött japán, francia, angol, nyugatnémet, USA gépek ezen az útvonalon, de ahogy észrevettem, a modern blazírt repülőutasok inkább a három vásznon egyidejűleg vetített filmeket nézik, vagy a pazar ebédeket és vacsorákat fogyasztják, vagy pedig az út legnagyobb részét átalusszák és alig érzékelik ennek az utazásnak a különlegességét. De remélem, Önök nem veszik rossz néven, hogy ezeket a földrajzi élményeket a többi geográfussal meg szerettem volna osztani.

Egy sokkal rövidebb, de élményben éppen olyan gazdag út volt, amelyben MAROSI barátommal és több tagtársunkkal együtt a múlt év decemberében volt részünk. Grúzia fővárosából, Tbiliszből, a Szovjet Földrajzi Kongresszusról visszatérve repültünk kora délelőtt Moszkva felé, és vagy egy óra hosszat az egész Kaukázus ötezer m magas központi fő gerince mentén a Kazbek és Elbrusz között tárult elénk a fantasztikusan kicsipkézett, hóborította sziklás csúcsok sora és a mélyen bevágott völgyek tömkelege. Felejthetetlen látvány volt utána, amikor a meredek sziklafalak alján elterülő Orosz-síkságról tekintettünk vissza a hegységkolosszusra, mindennél beszédesebben érzékelve, hogy Európa és Ázsia határa felett keltünk át.

Még egy rövid élménybeszámoló. Néhány héttel ezelőtt részt vettem az ENSZ Nemzetközi Térképészeti Konferenciáján Panamában. Itt csak a legkiemelkedőbb pillanatokat szeretném idézni. Tíz km magasságban a Doveri-csatorna felett messze be lehetett látni jobbról az Északfrancia iparvidékre, balról a Temze széles torkolatára egészen Londonig. A Skót-felföld településszegény, majdnem lakatlan vidéke éles ellentéte volt a sűrűn lakott angol iparvidéknek. Ez olyan kép, ami nem nagyon kerül a Nagy-Britanniába látogatók elé. A néhány órás repülés az Észak-atlanti-óceán felett tudatosította a végláthatatlan vízsvataghoz mérve a hajóközlekedés csekélységét. Labrador-félszigetnek egyhangú arktikus táján a sok ezer, a jégkorszakból itt-maradt befagyott tavait (még csak március eleje volt) végre felváltotta a Huron- és Michigan-tó kiterjedt vízfelülete.

Chicago után már a tavasz nyomai voltak láthatók a táj elszíneződésében, a Mississippi hajókkal tele vízi útja mentén. A texasi Houstonban, ahol leszálltunk, a tavasz teljes pompájában virágzott, egy óra múlva pedig már Mexico szubtrópusi tája fogadott. Mexicóból felszállva felejthetetlen volt a Popocatepetl, Ixtacihuatl és Orizaba, vagy ahogy az indiánok nevezik Citlaltepétl ötezer méternél magasabb vulkáni kúpjainak kibukkanása a reggeli talajmenti ködből, vagy már leszállásban az óriási Gatun-tó az öt átszelő Panama-csatornával. Visszafelé Panamából a végtelennek tetsző, Dél-Amerika és Európa közötti óceánt átrepülve, amikor Santa-Maria szigetét az Azorok szélén megpillantottam, az ember már úgy érezhette, hogy végre Európa kapujában, a hazaérkezés küszöbén van.

Visszatérve hazánkba, fel szeretném hívni figyelmüket a magyar térképészet múlt évi, nagy hazai alkotására, a magyar gazdasági-tervezési atlaszok sorozatára, ami itt megtekinthető, és amelyet, gondolom, a magyar földrajzosok nagy

részének eddig nem volt lehetősége megtekinteni. Nagy örömmel mutatom be a világ első ilyen regionális atlaszsorozatát, amely egységes jelkulccsal, egységes szerkesztéssel, egységes méretarányban, egy időpontra, az 1970. évi népszámlálásra időzítve jelent meg, és amelyet keleten, nyugaton egyaránt a szaksajtó egyedülállónak nevez.

Ezzel be is zárom e formabontó elnöki megnyitót, amelyet ez egyszer minden geográfus szakmájához kapcsolódó szenvedélyének, az utazásnak szenteltem.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 1. ÉS 100. KÖZGYÜLÉSE KÖZÖTT

Szemelvények, haladó gondolatok, hagyományok Társaságunk múltjából*

DR. MAROSI SÁNDOR

Tisztelt Közgyűlés!

Amennyire megtisztelő a Társaságunk Választmányától rám ruházott feladat, annyira nehéz is megoldása. A Társaságunk alapításának első évfordulóján, 1873. január 12-én tartott közgyűlésen az „első évi jelentést” és „a megnyitó beszédet” tartó nagy elődünk, VÁMBÉRY ÁRMIN előzetes mentegődzését aktualizálva, sokkal inkább mondhatom: „nem kis mértékben érzem az elm tűzött feladat súlyát és csakis az önök kegyes elnézését remélve akarom megkísérteni annak megoldását, éspedig kettős irányban. Ugyanis először a földirati tudomány általános vívmányaira való odamutatással fel akarom sorolni a legutóbbi elmúlt évben tett felfedezéseket; másodsor pedig fel akarom említeni az indokokat, melyek bennünket e társulat létesítésére ösztönöztek, és kijelölni a célokat, melyek felé törekedni akarunk.”

Nos, természetesen én nem tekinthetem feladatomnak az elmúlt — nem egy, hanem — több mint száz év „felfedezéseire”, kutatáseredményeire, földrajzoktatására, a földrajzi irányzatokra, tudományunk és Társaságunk történetére vonatkozó részletes elemzést sem és célok kijelölését sem, ill. utóbbiaknak rövid tolmácsolását igen. Alaposan áttanulmányozva a 99 évi rendes — és számos rendkívüli, ill. ünnepi — közgyűlés, a választmányi ülések ez évben ugyancsak 100. év-folyamába lépett Földrajzi Közleményünkben jegyzőkönyvileg rögzített anyagát, az elnöki, a főtárgyi, a szakosztályi jelentéseket, a közlemények struktúráját, tematikáját, a fontosabb elvi-módszertani és mindenkor irányzatokat híven tükröző tanulmányokat, a rendkívül gazdag anyag birtokában vált különösen kérdésessé és nehezzé számomra a megtisztelő feladat. Két objektív körülmény tette azzá:

1. Társaságunk története, egész tevékenysége, s vele kapcsolatban tudományunk fejlődése a mindenkor természeti, társadalmi-gazdasági alapokat tükrözve a nemzetközi geográfiától is, s nagymértékben vezéregyéniségei felfogásától, tudományos, világnézeti és emberi beállítottságától, tulajdonságaitól függően ellentmondásos. Mai szemmel nézve és értékelve: a legnagyobb elmék, lángelkű és lángeszű nagy elődeink közül többen társadalmi vagy osztálykorlátaik és a kor eszmei áramlatai béklyóiba szorítva váltak ellentmondásos egyéniségekké, hogy csak ЧОЛ-НОКYPA és ТЕЛЕКIPE utaljak. Szakmaszeretetük, képzettségük, ügybuzgalmuk, egész tudományos tevékenységük azonban — vezető szerepük következtében — nagymértékben megszabta tudományunk és Társaságunk arculatát, fejlődését, társadalmi szerepét. Ellentmondásos egyéniségük frásos megnyilatkozásaikban is megmutatkozik; nemcsak részben meghaladott tudományos és elvetendő eszmei álláspontjaik alapján, hanem olyképpen is, hogy tudományos fejtegetéseik némelyike lehet ma is teljesen aktuális.

Más nagy egyéniségeknél a szakmai egyoldalúság szabott olyan korlátokat, amelyek Társaságunk életében is maradandó nyomokat hagytak, s hosszú időn át meghatározó jellegűek voltak; ez leginkább Lóczyra vonatkozik. Még a felszabadulás utáni társasági életünk sem mentes ellentmondásoktól és arányeltolódásoktól.

2. A másik körülmény, amely feladatomat nehezzé tette és a mai mondandómat végül is meghatározta, az a tény, hogy hasonló feladatot vállalt és oldott meg sikeresen Társaságunk több illusztris egyénisége; főként a centenáriumi megemlékezések és a velük kapcsolatos kiadványok tartalmaznak olyan információkat és értékeléseket, amelyek ismétlését műfajilag is s még inkább tartalmilag kötelességemnek érzem mellőzni. Hangsúlyozottan hívom fel vizont a t. Közgyűlés figyelmét rájuk, mint olyan, a Földrajzi Közleményekben publikált munkákra, amelyek ismerete nélkülözhetetlen Társaságunk és vele a magyar geográfia fejlődésútjának ismeretéhez. Ilyenek a legújabbak közül KÁDÁR LÁSZLÓ elnöki megnyitó előadása az MFT centenáriumi ünnepi ülésén, 1971. aug. 10-én (Földr. Közl. 1972. p. 107—117.) „A 100 éves Magyar Földrajzi Társaság és jeles képviselői” címen. Egy esztendővel korábban adott történelmi visszapillantást és értékelést LÁNG SÁNDOR társelnökünk az ELTE Földrajzi Intézetének cente-

* Elhangzott a Magyar Földrajzi Társaság 1976. április 22-i, 100. közgyűlésén.

náriumi ünnepségén („A budapesti Tudományegyetem Földrajzi Intézetének 100 éve — professzorai munkásságának tükrében”, Földr. Közl. 1971. p. 242—247. „A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1870—1970 között”, Földr. Ért. 1971. p. 329—341.) De hasonló visszapillantások hangzottak el a Társaság különböző jubileumi közgyűlésein. Közülük a 40.-et emlékeztetéssé teszi, hogy ugyanaz a VÁMBÉRY ÁRMIN mondja elnöki megnyitóként, örökös tiszteletbeli elnöki minőségében, aki az 1. közgyűlést megnyitotta. Ma is aktuális értékelések hangzottak el múltunkról az 1952. évi újjáalakuló közgyűlésen a programadó BULLA BÉLA elnöktől, a 80 éves jubileumon, 1953-ban KOCH FERENC főtitkártól, a 90. jubileumon SZABÓ PÁL ZOLTÁN elnöktől.

Ugyanígy utalok a Társaságunk történetének első évtizedére még jellemző, a Földrajzi Közleményekben is erősen tükröződő felfedezések korszakának értékelését mellőzhetővé tevő, annál sokkal gazdagabb anyagot feldolgozó, centenáriumunkra HAVAS GÁBORNÉ és SOMOGYI SÁNDOR szerkesztésében megjelent „Magyar utazók, földrajzi felfedezők” c. műre (Tankönyvkiadó 1973), valamint GÖCSEI IMRE és UDVARHELYI KÁROLY: „Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon” c. munkára. Kartográfiatörténetünkől éppen most hallottunk RADÓ SÁNDOR elnökünk megnyitójából.

Tekintettel a fent vázoltakra, igyekeztem új mondanivalót, haladó gondolatokat keresni száz éves írásos múltunk gazdag anyagában. Az „új” mondanivaló viszont — paradox módon — abban fog megnyilvánulni, hogy részben olyan megállapításokat, megfogalmazásokat, véleményeket idézek az elfeledett idők homályából, amelyek ma is újnak tűnhetnek, aktuálisak, elgondolkodtatóak, helyenként vigasztalóak, ösztönzők, mert lemérhető rajtuk a hatalmas fejlődés, amit Társaságunk és vele tudományunk megtett, másrészt még mindig megoldatlan teendőinkre irányítják figyelmünket.

A Társaságunkat életrehívó társadalmi-gazdasági alapok és az útkeresés időszaka

Sokszor elmondották, hogy Társaságunk a világ legnagyobb múltú földrajzi és a legrégebb hazai tudományos társaságok közé tartozik. Azt is, hogy megalakulása összefügg azzal a kampánnyal, amely az 1871-es antwerpeni I. Nemzetközi Földrajzi Kongresszus felhívására bontakozott ki nemzeti földrajzi társaságok megalapításával. Arról kevesebb szó esett, hogy ennek az a nagyon is reális társadalmi-gazdasági alapja volt, hogy a világ felosztása és újrafelosztása, a gyarmatosítás, a tőkés termelési mód térhódítása napirendre tűzte a még feltáratlan földdarabok megismerését, új lendületet adott a felfedezéseknek. Ez geográfiai feladatok megoldását igényelte: a „földismét”, ahogyan még gyakran nevezték, szükségszerűen fellendítette. A hazai ok, egyben lehetőség pedig a kiegyezés és következményeként előállt politikai helyzet, s 1870-ben az első magyar földrajzi tanszék megalakulása, tudós elmék és eszmeáramlatok előtérbe kerülése volt.

Nem véletlen, hogy az alapító HUNFALVY JÁNOS, a földrajzi tanszék vezetője mellett a korábbi és későbbi nagy utazóink (akik többsége más tudományágak képviselője) találhatók azok között, akik 1872. jan. 12-én letették az „alapkövet”, így VÁMBÉRY ÁRMIN, BEREZS ANTAL, BIELTZ ALBERT, GÖNCZY PÁL, HUNFALVY JÁNOS, REITZ FRIGYES, SZABÓ JÓZSEF, SZILY KÁLMÁN, TÓTH ÁGOSTON. De ott voltak a bölcsőnél XANTUS JÁNOS és DÉCHY MÓR is. Ez tükröződik Társaságunk első alapszabályában megfogalmazott *céljában* is:

„... a földrajzi ismeretek terjesztése által a földrajzi tudomány iránt érdekeltséget gerjeszteni és különösen hazánk földrajzi viszonyainak kutatását és ismertetését előmozdítani.” „A társulat működése a földrajzi tudomány összes ágaira terjed ki.”

A cél megfogalmazásában azonban bizonyos mérséklet is megmutatkozik: nem a felfedező utazások a cél, hanem azok eredményeinek ismertetése. VÁMBÉRY első évi jelentésében szerényen és világosan megfogalmazza:

„Nem fátklát gyűjtünk mi, mellyel a messze távolt akarnók megvilágítani, mellyel fényleni és tündökölni volna szándokunk. Társulatunk csak szerény lámpa, melynek világa hazánk szűk

körének van szánva, és mi egészen meglehetünk elégedve, ha itt sikerül némi fényt terjesztünk.”

Ez aztán rá is nyomja bélyegét az első évtizedekre, ami legjellemzőbben a Földrajzi Közlemények cikkeiben és abban nyilvánul meg, hogy minden közgyűlés elnöki megnyitójának fő témája az előző év földrajzi felfedezéseiről való széles körű tájékoztatás. Jellemző módon csak nagy késéssel és lassú térhódítással jelennek meg a múlt század végétől a hazai kutatáseredményekről szóló beszámolók és részletek az elnöki jelentésekben.

A hazai közvélemény érdeklődését egyébként tanúsítja, hogy már az első évben 300 tagja volt Társaságunknak, ami a századfordulóig 600-ra emelkedett.

A földrajzi ismeretek terjesztésének, a földrajzi gondolkodás szemléletének kifejlesztése érdekében már a Földrajzi Közlemények 1873. évi 1. számában közlést HUNFALVY „A földrajzi tudomány jelen állása” c. cikkét, amelyben együtt saját koncepcióját is megfogalmazza, HUMBOLDT „természettani” és RITTER „történelmi és összehasonlító földrajzi” koncepciójára építve. Különösen RITTERrel vallja szívesen, hogy a Föld

„nem pusztán a természeti erők véletlen játékának eredménye, hanem élő, fejlődő, tökéletesedő szervezet, melynek általános és különös viszonyai és vonatkozásai vannak az emberiség életére, történelmére nézve. Ezen viszonyok és vonatkozások, a természet és történelem közötti kapcsolatok, a természet és történelem életében uralkodó törvények kutatásában és felkutatásában találta Ritter a geographia tudományos alapját” (FK 1873. p. 35.). A teleologikus „Ritter . . . a földrajzi tudomány feladatát és lényegét nem a természeti és történelmi adatok gépiesen összehordott sokaságában és halmazában, hanem a föld természeti viszonyai és az emberi nem történelmi fejlődése közötti kapcsolatnak felderítésében kereste és találta” (FK. 1873. 39. p.) —

írja és teszi koncepciója lényegévé HUNFALVY „vallásos erkölcsi világnézet” alapján.

A PESCHELTől földrajzi teleológiának nevezett ritteri tan, amely a „földkerekség ábrázatából a teremtető szándékait igyekszik kiolvasni”, követőinél gépies alkalmazásra került, s a szorosabb értelemben vett összehasonlító földrajz megteremtése is inkább már PESCHEL érdeme, aki ugyancsak nagy hatással volt HUNFALVYRA. A II. Nemzetközi Földrajzi Kongresszusról (Párizs, 1875) beszámolva írja:

„A tudomány folytonosan előre tör” . . . „Ez újjá alakító, egyre terjeszkedő tevékenység terén látjuk a földrajzi tudományt is főleg azon irányban folytonosan fejlődni, mely irányban korunk az exact tudományokat műveli és amely az emberiség előtt a kutatásokhoz és felfedezésekhez vivő utat szüntelenül egyengeti. Ezen a gyakorlati tudományok fejlesztésére irányzott működés tette a földrajzt olyanná, a milyennek most előttünk megjelenik; az adta neki azt a terjedelmet, a melylyel ma bír, s mely ma már nem csupán a föld tanulmányozását és ismeretét foglalja magában, hanem annak egyszersmind a természethez és az emberiség történetéhez való szoros viszonyára is kiterjeszkedik; a földrajz központtá lett a természettudományok különböző ágai, a föld- és népismeret, a néprajz, nyelvbúvárlat, statistika, sőt még a történelem számára is.” (FK. 1875. p. 266—267.).

Ugyancsak HUNFALVY földrajzi felfogását tükrözik alábbi sorai:

„A földrajzi tudomány központi helyzetet foglal el, sokféle szálakkal kapcsolódik a tudomány más ágaihoz, melyekből táplálékot merít, s melyekre termékenyítőleg visszahat. Közvetítő befolyást gyakorol a történelmi (: ma úgy mondanánk, társadalmi :) és természettudományokra, s e befolyása, mint b. Richthofen (1883-ban) mondja, nagyon is jótékony, kivált a mi időnkben, melyben az elmék szellemi törekvéseinek irányai oly annyira szétválnak. A természettudományok exact módszere az embert könnyen fitymálására indítja az eszményi iránynak, mely a történelmi tudományokat jellemzi. [РИХТХОФЕН]: »A két irányt a tudományos kutatásnak egy ága

sem kapcsolja úgy össze, mint a földrajz. Minél inkább érvényesül most a geographiának Humboldt által megerősített anyagi oldala, annál nagyobb fényben tűndöklök Ritter érdeme, ki az eszményi szemléletet ébresztette föl. A két iránynak egyesüléséből keletkezik a mostani tudományos földrajz.» (FK. 1885. p. 68—69.)

Íme, az alapvető elvi kérdések közel száz esztendővel ezelőtt nemzetközi és hazai relációban egyaránt. A földrajzi dualizmus, amely az egységes földrajz irányába fejlődik. Vajon hányszor jön még elő ez a kérdés pusztán Társaságunk története során mindmáig különböző eszmei és gyakorlati kérdések megoldása kapcsán?

Ez elvi kérdések mellett a Társaságot s az általa megtestesített magyar földrajzot a felfedező utazások jellemzik HUNFALVY korában. Az elnök közgyűlési szokásos nemzetközi szemléjében világosan látja a gyarmatosítást szolgáló utazások rugóit is, az ettől eltérő célú magyar utazókét is, s a mai egyes „turistáink” elődeiét is. Íme, vélekedései:

„Igen sokféle anyagi és szellemi érdekek munkálkodnak közre a földrajz javára. Emezt a tudományért lángoló lelkesedés, amazt kegyes hitbuzgóság, a harmadikat a kíváncsiság, a kedvtöltés, a szórakozás vágya, a negyediket a megélhetés gondja, a nyerekedés ösztöne sarkalja a távoleső ismeretlen vidékek és népek felkeresésére” (FK. 1874. p. 1.).

„Újabb időben az utazási kedv kivált vagyonosabb néposztályaink tagjai között általánossá vált. Vajha azok, kik akár hazánk területén tesznek kirándulásokat, akár a külföldre járnak, ne csak azért utazgatnának, hogy költsékezzenek, szórakozzanak, anyagi élvezeteket hajhásszanak: hanem azért is tennék azt, hogy tanulgassanak, vizsgálódjanak, ismereteiket szaporítsák, s vajha megemlékeznének társulatunkról is, s a tapasztalatokat, melyeket az országok és népek állapotról és viszonyairól szereztek, a mi társulatunkkal s általa a tudománynyal és a hazai közönséggel közölnék!” (FK. 1874. 55. p.)

Ugye, van némi aktualitása e több mint száz év előtti soroknak?

Hogy e korszak VÁMBÉRY ÁRMINJÁN, DÉCHY MÓRJÁN, TELEKI SÁMUELJÁN, ZICHY ÁGOSTJÁN, ZICHY JENŐJÉN, XANTUS JÁNOSÁN, SZÉCHENYI BÉLÁJÁN, LÓCZY LAJOSÁN kívül kevés érdemes földrajzi utazója volt, arra az anyagi bázis hiánya is, meg a társadalmi-gazdasági viszonyok is magyarázatot adhatnak. De hogy korlátaikkal eleink tisztában voltak, azt VÁMBÉRYnek az 1877. évi közgyűlésen elhangzott jelentése érzékelteti, amelyben szerényen mondja, hogy nem célja a Társaságnak . . . „világra szóló geographiai felfedezések életbeléptetése. Mi szorosan mint magyar földrajzi társulat gyenge erőnktől kitelhetőleg saját kortársainkat a külföldnek e téren tett vívmányaival megismertetni akarjuk . . .”

Ezt meg is tették becsülettel, minden közgyűlés elnöki megnyitójában igen részletesen, hiszen volt is mit jelenteni, a korszak szülte az eseményeket. De nem csupán a közgyűlési jelentések, hanem a Földrajzi Közlemények cikkeinek számottevő része s a sokrétű „Vegyes Közlemények” rovata is a világba való kitekintést szolgálta. Sokszor elmarasztalták egyes hálátlan utódok a folyóiratot s ezt a kort a bíráló korának mércéjével alacsony színvonalúnak ítélt írásai, cikkei miatt — pedig, ma már tudjuk, hogy mindig az akkori kor színvonalán kell vagy legalábbis illik megítélni minden tevékenységet —, azt azonban senki sem hangoztatta, hogy milyen ügybuzgalom, mennyi munka, olvasottság, odafigyelés kellett ahhoz, hogy a mindennapok hű krónikásaiként számba vegyék és azonnal rögzítsék s közzétegyék a legfrissebb földrajzi eredményeket, „mozgalmakat”. A mai havi-, heti-, sőt napilapok, újságíróink, a TIT kiadványai (térképészeti vonalon a Terra, a Cartactual) végzik azt a feladatot, amit akkor a földrajz szakkronikásai, s személyesen vezetői rendre elvégeztek, valóban informálva a hazai érdeklődő közvéleményt. Úgyszintén a Közlemények „Irodalom” rovata annyi könyvismertetést s (ha ritkán is) bírálatot közölt, ami ma — sajnos — csak

kifejezetten referáló s néhány igen kitűnő nemzetközi vezető földrajzi folyóiratra jellemző. Társaságunk első fél századában évi átlagban közel 50 könyvismertetés jelent meg a Közleményekben, de még a két világháború közötti, a Társaság életének nehéz időszakában is lényegesen több volt a recenzió, mint manapság, amikor pedig a nemzetközi szakirodalmi termés összehasonlíthatatlanul gazdagabb. Ezt persze könnyen magyarázza, de egészen mégsem menti, hogy szakembereink olvashatják a nemzetközi referáló földrajzi lapokat, s az MTA FKI dokumentációs kiadványokat tesz közzé. A tudomány nemzetközi vérkeringésébe tartozásnak ez is követelménye, arról nem is beszélve, hogy a hazai tudományos szakirodalom hazai visszhangja is gyakran teljesen néma, jobb esetben igen halk hangú.

S ha a cikkei alapján enciklopedikus és népszerűsítő, ismeretterjesztő jellegűnek minősíthető Földrajzi Közleményeket mai szemmel bírálóat is érheti, az Társaságunk múltjának mégis igen hű tükre. Ebben is, s minden eredményében, főként pedig szerkesztési szempontból minden elismerést megérdemlő jellegében, a társasági életéről hű és részletes krónikásként számot adó pozitívumaiban ott fénylik az első, az alapítástól 1904-ig, vagyis 32 éven át főtítkár* és szerkesztő **BERECZ ANTAL** neve. Geográfusként is, de főleg főtítkár- és szerkesztőként olyan hosszú ideig volt Társaságunk hűséges katonája, hogy ilyen szempontból csak **CHOLNOKY** és **LÓCZY** múlja felül, s nevét 100. közgyűlésünkön is hálás kötelességünk említeni. Ilyen időtávtól a szakszerű cikkek viszonylagos hiányát is kompenzáltathatjuk az említetteken kívül pl. a ma alig elképzelhető színes mellékleteknek a Közleményekben való megjelenésével, vagy 1882-től egyes füzetek kivonatos tartalmi összefoglalójával a francia nyelvű „Abrégé”-ben, 1888-tól pedig már angol, német vagy más nyelven is igyekszik a jelentkező eredeti cikkekkel, hazai kutatáseredményekkel a világot megismertetni. A nemzetközi földrajzi vérkeringésbe való bekapcsolódásnak ez legalább olyan fontos láncszeme, mint a nemzetközi rendezvényeken való részvétel, odafigyelés azokra s a külföldi társulatok életére, továbbá a hazai közvélemény tájékoztatása, amelyek közül az elsők között vehető számba **DÉCHY MÓRN**nak a párizsi nemzetközi földrajzi kiállításról előadott jelentése s **HUNFALVYN**ak a Kongresszusról szóló beszámolója.

Az első „vezérkar” kezdeményezései közé tartozik: a vándorgyűlések gondolatának felvetése (**ERŐDI BÉLA** titkártól már 1880-ban, majd 1886-ban, 1888-ban, de ezt már csak a **LÓCZY—CHOLNOKY** vezetés valósította meg 1907-től — Kecs-kemét); az ifjúsági pályázatok rendszere 1880-tól egyetemi hallgatók részére; az „Utazások Könyvtára” sorozat beindítása, amelynek kicsúcsosodása a „Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára” c. népszerű tudományos könyvsorozat 67 megjelent kötete; erre az időszakra esik két, nagyjából földrajzi jellegű vállalkozás kezdete, ill. realizálása: „Az osztrák — magyar monarchia írásban és képben” c. sorozat és a vármegyéket és városokat bemutató monográfia-sorozat. Bekapcsolódik Társaságunk a hazai tudományos vérkeringésbe is; ez részben eleve adódott abból, hogy vezetői, választmányi tagjai más rokontársulatoknak is tagjai vagy vezetői voltak (Term. tud. Társ., Statisztikai Egyesület, Földtani Társulat stb.), s jellemző momentum, hogy 1885-ben részt vett a Társaság az országos kiállítás-on, amelyről a rendező bizottság jelenthette: „Kartográfusaink oly műveket állítottak ki, melyek a tudomány és művészet legszigorúbb követelményeinek megfelelnek, s azoknál különbet a külföld sem tud felmutatni”. (FK. 1886. 428. p.)

* Az 1879-ig „első” titkár státusa főtítkár lett, mint ahogy a „Társaság” szó is akkor váltotta fel a „Társulat” elnevezést.

Íme, a mai világszínvonalú magyar kartográfia csírázó magva, hogy korábbi századokba ne menjünk vissza.

Többek között a Társaság szerény anyagi eszközeire, de szellemi kapacitására és szándékaira is rávilágít HUNFALVY 1880. évi elnöki jelentése:

„A földrajzi társaságok és a földrajzi folyóiratok mindinkább szaporodnak, s mindenesetre azt tanúsítják, hogy a földrajzi tudomány és felfedezések iránt a nagyközönség érdeklődése minden művelt országban nőttön nő, hogy a földrajzi ismeretek mind szélesebb körökben terjednek el. A régibb földrajzi társaságok, melynek a londoni, párizsi, berlini és sz.-pétervári, melyek részint tagjaiknak nagy számánál, részint az illető kormányok bőkezű gyámolításánál fogva nagy szellemi és anyagi erővel rendelkeznek, nagy sikerrel gyarapítják a földrajzi ismereteket, a többi szegényebb társaságok legalább azon ismeretek terjesztésében és népszerűsítésében működnek közre. Ilyen szerényebb működési körre kell a mi társaságunknak is szorítkoznia; csakis csekély számú tagjainak járulékaiból él.” (FK. 1881, 33. p.)

Néhány év múlva aztán némi állami és akadémiai segélyhez jut a Társaság, amelynek egyik látható következménye a Földrajzi Közleményeknek vastkos kötetei (1885-ben közel 50 ív, az 1887-es még több), még láthatóbb nyoma pedig a hasábjain a 80-as években megjelenő „Hazánk leírói” c. referátum sorozat. Ebben tükröződik, hogy — ha még alacsony színvonalon is, de — a szaporodó hazai tárgyú cikkeken kívül összefoglaló jelentéseknek is van évről évre mondandójuk regionális kutatásokról, még ha ezek részben rokontudományi jellegűek is.

Tehát kezd teljesedni az 1877. évi közgyűlésen az anyagi nehézségekről és a közoktatási miniszterhez intézett ezirányú, sikertelen kérelemről a következőképpen panaszkodó BERECS ANTAL fohászkodása:

„... mennyire volna fontos, sőt mennyire volna kötelességünk azon földet, melyet édes hazánaknak nevezünk, földrajzi tekintetben is tüzetesen tanulmányozni, ha egyáltalában az európai kultúrnépek sorába akarunk tartozni.” „... mily kevés az, mi nálunk e téren eddig történt...”

Még mielőtt azonban erről a „teljesedésről” és a következő korszakról, főként pedig felszabadulás utáni regionális kutatásainkról szólnánk, Társaságunk Balaton- és Alföldi Bizottsága létrejöttét megelőző egyik bizottságáról kell néhány szót mondanunk. A felfedezések időszaka termelte, belga kezdeményezésre, a Magyar Afrika Bizottságot, majd Társaságot, amelynek megfogalmazott célja:

„A magyar nemzeti Afrika bizottság feladata Magyarország határain belül közreműködni, hogy a nemzetközi Afrika-társaság nagy feladatait mentől könnyebben megoldhassa. E feladat három működési irányban mozog: Afrikát földrajzi tekintetben átkutatni, annak ismeretlen helyeit a tudomány számára felfedezni, s némely homályos és megoldatlan kérdését tisztázni; ama világrész kereskedelmének fejlődését előmozdítani és végül a még mindig fennálló szegényletes rabszolgakereskedést megszüntetni” (FK. 1877. 188. p.).

Az Afrika Társaság 1887-ben történt feloszlásáig inkább csak szervezeti és segélyező szerepkört töltött be, közvetlen kutatási feladatot nem oldott meg. Ez már a LÓCZY nevével fémjelzett korszakban vált jellemzővé.

Az észlelő tudományos geográfia megteremtése; Lóczy kora

HUNFALVY 1888. december 6-án elhunyt. Ekkor merült fel a választmányban VÁMBÉRY javaslatára nagyobb vidéki városokban a Társaság fiókegyleteinek megalakítása, de a választmány korainak találta a megvalósítást. Jóval később, 1912-ben TELEKI PÁL újította fel a javaslatot, amely azonban csak a felszaba-

dulás után valósult meg. VÁMBÉRY rövid idejű elnöki működéséről 1890-ben rendkívüli tudományos elfoglaltsága miatt lemond, s így kerül először az elnöki székbe a már világhírű geológusként számon tartott, SZÉCHENYI BÉLA délkelet-ázsiai expedíciójában részt vett LÓCZY LAJOS, „A Khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása” c. mű szerzője. Földtani-természettudományi szemlélete, HUMBOLDTéhoz, ill. RICHTHOFENéhez közel álló földrajzi koncepciója, terepkutató mivolta rövid idő alatt éreztette Társaságunk és egész hazai földrajztudományunk életében jótékony hatását. Méltán tekintti őt korunk a modern, egzakt magyar földrajztudomány megteremtőjének. Tudományunkban főleg a geomorfológiát emelte nemzetközi színvonalra; a hazai regionális kutatások elindítója is — de nem a tájföldrajzé, mert hiszen világhírűvé vált, igen eredményes kezdeményezései is egy-egy régió enciklopédikus feldolgozásához vezettek, aminek klasszikus példája a páratlan Balaton-monográfia.

Az 1891. évi elnöki jelentésében mondja:

„Mind jobban fogynak már azok a fehér foltok, melyek a földségek mappáján az ismeretlen térségeket mutatják. A tengeri térképek kékségein pedig szaporodnak a tenger-mérések adatai. A földrajzi kutatásokat általában két fő kategóriába kell osztanunk: a felfedező utazások és a tudományos vizsgálatok csoportjába.” (FK. 1891, 35. p.)

Ezzel a beköszöntővel mintegy mellékvágányra teszi a felfedező utazások nyilvántartását, az ismeretek tárolásait és közléseit, hogy majd csak a mi korunk vegye ezt a műfajt egy magasabb szinten újra napirendjére, amikor a repüléseket, majd az űrutazásokat regisztrálhatják a krónikások, míg — már felgyorsulva — átvált ez a munka is a légifelvételekkel való kutatásba, ill. az űrkutatásba. Maga LÓCZY a jövőt még nem ismerve, meghirdeti, és ami lényeges, megkezdi a hazai föld kutatását. Így érvel (FK. 1891. 46. p.):

„A földrajzi kutatások Európában már régóta nélkülözik az önálló jellemet. A földrajzi tudományok itt szigorúan különválasztva műveltetnek. Földtani, meteorológiai, földmágnességi intézetek, katonai felvételek, kataszteri felmérések, mind a földrajzot szolgálják. Mintegy 100-ra megy azon magántársulatoknak száma, melyek kizárólag, avagy mellékesen a földrajzot művelik; és 72 főiskolai tanszék terjeszti a magasabb földrajzi ismereteket.” (Zárójelben jegyzem meg, ezek közül csak egy volt Magyarországon, amit éppen LÓCZY vezetett, szemben a ma 13 egyetemi és főiskolai tanszékünkkel.) „... a földrajz felosztásáról, a történelmi és társadalmi tudományokhoz való viszonyáról annyi az eltérő vélemény, a hány ember foglalkozik e kérdéssel.”

„A nézetek szétágazása legjobban bizonyítja azt, hogy a földrajz egy még fejlődő tudomány, mely ősrégi volta mellett még ma is átalakulóban van, és módszereiben nincs megállapodva.” (Úgy tűnik, ez olyan alapigazság, amit ha elhiszünk, akkor ma is szerencsésnek tarthatjuk, ha tudományunkban eltérő vélemények vannak egyes, akár elvi kérdésekben is, mert ez azt jelentené, hogy még fejlődik tudományunk.)

„A hazai földrajz művelésében ... még nagy feladatok várnak társaságunkra is. Anyagi segítő eszközeink szegénységének kell betudni, hogy beható földrajzi vizsgálatokra társaságunk még eddig nem vállalkozott. Pedig mennyi teendő van előttünk” — írja, majd sorolja LÓCZY, köztük „a Fertőről, Balatonról úgyszólván semmi számottevő földrajzi vizsgálat nem létezik.”

Nos, ez már a Balaton-kutatási program csírája. A választmányban is érvel, többek között azzal is, hogy mivel kacérkodik a Társaság a Nemzetközi Földrajzi Kongresszusnak a millennium évében Budapestre való meghívásának gondolatával, szükséges egy jól kutatott, ismert területtel rendelkezünk, amelyet bemutathatunk. A választmány elfogadja a javaslatot, az MTA 1000 Ft-ot utalványoz, s már a nyár elején megkezdődik a munka, LÓCZY még az évben 5 meteorológiai állomást szervez, az 1892. évi közgyűlésen pedig közreadja az írásos jelentést:

„a Balaton kutatás szervezve van.” Ezt követően rendszeressé válik a Társaság közgyűlésein a Balaton-Bizottság jelentése, s olyan öröm ezek olvasása, mint maga a tény, a világirodalomban is páratlan Balaton-monográfia elkészülése 32 kötetben, magyar és német nyelven.

Az igazságnak tartozunk azzal a megállapítással, hogy ez a hatalmas mű a rokontudományok jeles képviselőinek közreműködésével készült kollektív, de enciklopedikus munka, amelynek földrajzi szintézise nem készült el, s csak korunk tűzhetné napirendre. De a ma geográfusának s a rokontudományi szakembereknek olyan kincsesbányája, amelyre bizton építhet a Dunántúl környező térségeiben kutató sokféle kollektíva, legújabbán a Balaton vízgyűjtő környezetvédelmi kutatását kezdő 60 intézmény is; ezek az ÉVM K5-ös célprogramjának („Az emberi makro- és mikrokörnyezet legkedvezőbb kialakítása”) megvalósítása keretében Akadémiánk koordinálásában végzik tevékenységüket: köztük van érdekeltként több földrajzi intézményünk, s így Társaságunk is. Ugyancsak az igazságnak tartozunk, ha megemlítjük, hogy Társaságunk és főleg LÓCZY, majd CHOLNOKY mindig biztosítani tudta, ha nehezen is, a szükséges anyagi támogatást, a mecénásokat, aminek alapja természetesen a jól végzett és eredményes munka volt. Állami és akadémiai segítségen kívül olyan mecénások is akadtak, mint SEMSEY ANDOR, akit csak a tudományoszeretet vezérelt. Csak a kezdeti időszakban volt nehézség, s mint tanulságos, csak geográfiaink kettős jellegéből és annak külső, úgy is mondhatnánk, hivatalnoki megítéléséből fakadó epizódot hadd említsem fel az 1892. dec. 12-i választmányi ülés jegyzőkönyvéből:

„Míthogy az Akadémia II. Osztálya a társaság segélyezését megtagadta, oly okadatolással, hogy a társaság működése inkább a III., semmint a II. osztályba tartozik, a választmány a kérés megújítását határozta el, mely alkalommal kimutatja az Akadémia II. osztályának tévedését, mert Közleményeinkben mindenkor legalábbis ugyanannyi volt a történelmi-földrajz és statistika köréből vett anyag, mint a physikai földrajzból vett anyag.” Teljesen hasonló problémát fejtetget Lóczy az 1906. évi közgyűlési elnöki jelentésében az egyetemi földrajzoktatással kapcsolatban (FK. 1906, 120. p.). Lám, így is értelmezhetők valamikor a földrajz kettősségét, ill. ilyen konzekvenciái is voltak.

LÓCZY egy választási időszak után megvált az elnökségtől, s javaslatára ERŐDI BÉLA foglalja el tíz esztendőre az elnöki széket. XÁNTUS JÁNOS alelnök halálának évében, az 1895. évi közgyűlésen először fordul elő, hogy az elnök ERŐDI jelentésében eltekint az előző évi, nemzetközi téren folyt földrajzi munkásság összefoglalásától — angol példát követve —, s arra való hivatkozással, hogy a Közlemények rendszeresen részletes szemléket közöl (hol van már ez a hagyomány!), helyette a már 1892-ben is magáról hallató helyiségnévtári bizottság, a Balaton-Bizottság munkájáról, a hazai új kartográfiai eredményekről, diákcsoportok és tanárok (egyiptomi) lassan rendszeressé váló tanulmányi kirándulásáról számol be. A társasági élet változásának, s vele tudományunk fejlődésének sajátos jelei ezek. Csakúgy, mint a titkári jelentésekből mind több helyet elfoglaló részek neves külföldi geográfusok előadásairól, a szakülések rendszeressé válása, amelyeknek kiemelt témái a Balaton-kutatás eredményei, hazai és nemzetközi rendezvényeken való részvételekről szóló beszámolók, széles körű nemzetközi kapcsolatok, a Közlemények viszonzásaként kiterjedt cserék, egyre gazdagodó könyvtár stb. Társaságunk határozott fellendülésének kora ez, amit betetőz a negyedszázados jubileum, a millennium évében, azzal az indoklással, hogy már 1871-ben megkezdődött a tagszervezés; korai precedens ez arra, hogy centenárius-

munkát is az alapítás előestéjén, 1971-ben rendeztünk; emezt az NFU Európai Regionális Konferenciájával összefüggésben.

A térképészet KOGUTOWICZ MANÓ nevével fémjelzett fejlődése jól lemérhető a millenniumi kiállításon. MÁRKI SÁNDOR írja:

„Hazánk ezredévi kiállításának nincs egyetlen pavillonja sem, a hol tagtársainknak s a társulaton kívül állóknak térképeivel nem találkozhatnánk. Kezdve Pauler, Csánky és Acsády nagyarányú történeti falitérképein, melyeknek kinyomatását a tudomány érdekében égetően sürgősnek tartjuk s végezve modern viszonyaink minden irányban való kartographiai ábrázolásán, a magyar térképeknek alig sejtett tömege lép meg bennünket.”

A Magyar Földrajzi Intézet 1902-ben adja közre a KOGUTOWICZ MANÓ rajzolta „Teljes Földrajzi Atlaszt”, s készül a Földrajzi Társaság Nagy Atlasza. Az 1913-as római földrajzi kongresszuson nagy sikert arat a Magyar Földrajzi Intézet által az 1:1 000 000-s világtérkép részére készített Budapest próbalap.

A tíz évi elnöki tevékenység után lelépő és helyét újra LÓCZYNAK átadó ERŐDI BÉLA utolsó elnöki jelentésében (FK. 1905. 111. p.) joggal von ilyen mérleget:

„Fellendült a tevékenység a társaság kebelében. Megindult és az idén kikerült sajtó alól a társaság nagy atlasza; megalapították a társaság könyvtára nagy vállalatát, amelyből már öt kötet látott napvilágot (: az 1. Sven Hedin: „Ázsia sivatagjain keresztül” 1901-ben :). Társaságunk élénk összeköttetésbe lépett a külfölddel és annak földrajzi életével. Részt vettünk a nemzetközi földrajzi összejövetelekben, amelyeknek eredménye lett, hogy társaságunkat a külföldön is tekintély számba vesszük.” . . . „A külfölddel való összeköttetést azzal is igyekeztünk szorosabbra fűzni, hogy meghívtuk a földrajzi tudomány jeleseit társaságunkba felolvasások tartására.”

LÓCZY, aki mellett már CHOLNOKY JENŐ a főtítkár és 1904-től a Közlemények szerkesztője, az 1906. évi közgyűlésen mondja:

„... a fölfedezések kora régen lejárt... A Föld fel van osztva a gyarmatosító hatalmak között és a területi felosztásokban sem fog jó sokáig változás történni: mindaddig, míg az európai gyarmatok és érdekerületek bennszülött nemzetei Ázsiában és Afrikában hazájukból a hódítókat ki nem űzik.” (FK. 1906, 112. p.)

Tudjuk, hogy azóta sor került még újrafelosztásra, de korunkban valóra vált a gyarmati hódítók kiűzetése. Hasonlóan haladó gondolat a káros geopolitika korai felismerése LÓCZYNÁL:

„... Németország sulvereines geográfusai, Ratzel, Kirchoff, Wagner a német hegemonia terjesztését tekintik a földrajz főcéljával.”

Nem LÓCZY-n múltott, hogy a magyar földrajz is eljutott a geopolitikához. Egyelőre az új vezetésnek a jótékony hatása nagy fellendülésben nyilvánul meg, ami mindenekelőtt a Földrajzi Közlemények hasábjain mutatkozik. Az új szerkesztő, CHOLNOKY JENŐ szerkesztési elveire rávilágít, hogy tipográfiailag is elkülöníti a szigorúan tudományos és a népszerű cikkeket; megköveteli az igényes stílust, aminek maga nagy mestere, és gazdagon illusztrál, ill. illusztráltat. A korábbi felolvasó ülések is kettéváltak; szakülésekre, a népszerű előadások pedig „estély” címen rendszeresített összejöveteleken hangzottak el, előzményeiként a TIT mai funkciójának. Az 1908. évi titkári jelentésében a következőket írja CHOLNOKY:

„A Földrajzi Közlemények mai alakjában egyszerre szolgálja a, mondjuk, akadémikus tudományt, amely nem a nagy közönség kezébe való, s egyszerre szolgál a népszerűsítésnek, ami meg viszont nem kell a szakembernek.” „Társaságunk kettős feladatának megfelelően: két

folyóiratot is kell majd kiadnunk. Az egyik, díszesen kiállított, szépen illusztrált folyóirat volna a nagy közönség részére, egy másik pedig, amely a szükséghez képest sokkal kisebb számban jelenne meg, tisztán az akadémikus tudományt szolgálná.”

Ez a gondolat még nagyon sokszor elhangzott, de megvalósulására csak évtizedek múlva került sor.

A fellendülést jelzi a taglétszám fokozatos növekedése; a tagdíjat nem fizetők szigorú kizárása ellenére 3 év alatt megkétszerezték a taglétszámot, majd évi 10⁰/₀-os növekedéssel az első világháború kitöréséig elérték az 1600-as létszámot. Az 1907-ben Kecskeméten megrendezett I. Vándorgyűléssel — amit azonban a felszabadulás előtt csak további hét követett, ill. húsz éven át a Didaktikai Szakosztály rendszeres vándorgyűlései helyettesítettek — megindult egy olyan rendezvény-sorozat, ami ma tölti be igazi hivatását, a hazai, sőt külföldi tájak közvetlen megismerését, a geográfusok látókörének növelését, továbbképzését; mégpedig a felszabadulás előtti 20—40-es létszámmal szemben a mi évtizedeinkben, a felszabadulás utáni első (összességében IX.) vándorgyűléstől kezdve több száz-as részvétellel.

Az I., kecskeméti vándorgyűlés volt — a Balaton-kutatáshoz hasonló célkitűzésekkel beindított — Alföld-kutatás nyitánya. Az 1808-ban CHOLNOKY elnökletével megalakult Alföldi Bizottság a második világháborúig működött, de — anyagi és szellemi kapacitások hiányában — célkitűzéseinek megvalósítására, sőt nyugodtan mondhatjuk, messze túlteljesítésére csak a szocialista magyar geográfiának volt lehetősége; aminek betetőzése volt a Magyarország tájféldrajza sorozat két kötetes Alföld-monográfiája (1967, 1969).

A fellendülés további jele, hogy mindig több volt a cikk, a kutatási beszámoló, mint a publikációs lehetőség. A kutatások egzakt irányba fejlődését jelzi, hogy társaságunk is szorgalmaz és részt vesz földrengrészjelző készülékek, obszervatórium felállításában.

A kecskeméti vándorgyűlés elnöki megnyitójában LÓCZY már olyan fontos gondolatot is megfogalmaz, ami csak az utóbbi egy-két évtizedünkben válik valóra:

„A földrajz a természettudományokat és társadalmi diszciplinákat egyszerre mozgósítja tárgyának megismerésére, ideális, tisztán tudományos céljai mellett azonban szorosan ott állnak a gyakorlati feladatok is: a hon és az emberek jólétének előmozdítása.” (FK, 1908, 83. p.)

Felsorolni is hosszú lenne korunk azon tudományos termékeit, tervtanulmányait, amelyeket a magyar geográfia gyakorlati népgazdasági feladatok érdekében, tervezést megalapozó céllal manapság produkált.

Elgondolkodtató LÓCZY-nak az 1908. évi közgyűlésen mondott elnöki jelentésében az alábbi rész:

„Azt hiszem, sehol sincsen a tudományos kutatásokhoz viszonyítva a népszerű ismeretterjesztés olyan magas fokon, mint nálunk. Nemcsak a hírlapirodalom jeleskedik, hanem a népszerű tudományos folyóiratok és intézmények statisztikailag a legelső sorba helyeznek bennünket a művelt nemzetek között. A tudományos társaságok is inkább népszerű, ismeretterjesztő munkát, mintsem önálló rendszeres kutatásokat ápolnak. Kényszerülnek erre tagjaik kedvéért!

Minden túlság még a jóban is ártalmas, tehát a népszerűsítésben is. Hányat, de hányat kötnék le fiatal erőink közül a viszonyaink között túlszamos népszerű folyóiratok, hány tehetséget vonnak el egész életükre a titkári (: ma mondhatnánk: adminisztrációs-tudományszervezői-bizottsági :) és szerkesztői teendőkhöz a tudományos kutatástól.” (FK. 1908, pp. 125—126.)

Lám, ma is fennáll, ha Társaságunk közönséget akar előadásain, akkor a TIT-tel közösen rendez, s népszerűsítő előadásokat tűz napirendre. A tudományos szakülések látogatottsága nem valami nagy.

Új színfoltot jelentett Társaságunk életében — a Kolozsvárra történő egyetemi tanári kinevezése miatt leköszönő CHOLNOKY főtitkár helyét elfoglaló TELEKI PÁL 1911. évi javaslatára — a Gazdaságföldrajzi Szakosztály megalakulása 1912 januárjában, annak a HAVASS REZSŐnek elnökletével, aki a Társaság alelnökeként az 1909. évi közgyűlési jelentésében ilyen gondolatokkal lépett elő:

„a Magyar Földrajzi Társaság feladatának tekintem, hogy programjába valamely nagyobb expedíció rendezését is felvegye...” „Ne mondjuk, hogy ilyesmihez nincs pénzünk.” „Azt olvasom a hírlapokban, hogy a mostani harci készülődésünk mintegy 500 millió koronába került. Istenem, ez összegnek mily csekély hányada elég lenne egy oly expedíció szervezésére, amelynek útjait nem vérfoltok, hanem a haladás határkövei jeleznék! Meg kell szűnnie végre annak a szegyenletes állapotnak, hogy egy birodalomban, amelynek 20 millió lakosa évenként 640 millió korona állami adót fizet, garasok is alig jussanak a tudománynak.” (FK. 1909, 143. p.)

Ilyen haladó gondolatok is kísérték Társaságunk történelmének útját, de csak szocialista államunk költi nemzeti jövedelmének mintegy 30%-át a tudományra.

A szintetizálás kezdete; Cholnoky és Teleki kora

A magyar földrajztudományban az észlelést meghonosító, a természetben való tanulmányozást a rokontudományok eredményeinek és módszereinek alkalmazásával egyesítő LÓCZY — a Földtani Intézet igazgatójává történt kinevezésével kapcsolatban — 1914-ben CHOLNOKY váltja fel Társaságunk elnöki székhében, s azt több mint három évtizeden át, a második világháború végéig vezeti. Mérnöki képzettsége, széles földrajzi látóköre főleg a geomorfológiában és a természetföldrajz más ágaiban tette lehetővé, hogy nyilván minden idők legtermékenyebb geográfusává váljék, s az „észlelő”, sőt egyes ágakban mérő-kísérletező geográfia még fejlődjék, de a szintetizálás is kibontakozzék. Kortársai pedig egyre több emberföldrajzi és gazdaságföldrajzi ágazat művelésébe fogtak. Tudományunk ugyan differenciálódik, már sok diszciplína önállósult, amelyeknek képviselőivel, társulataival Társaságunknak jó kapcsolata van, mégis hangsúlyozza CHOLNOKY, hogy a szétdarabolódó földrajz

„darabjainak mindig meglesz a közös célja... a Földet megismertetni a maga egészében, minden részében... a Föld fogalma alá tartozik nemcsak ismeretlen belső magja, szilárd és cseppfolyós felszíne, meg gáznemű burkolata, hanem növényi takarója, állati és emberi élete is.”... „éppen úgy természettudomány, mint humanisztikai tudomány, éppen úgy szüksége van a fizikára, mint a geológiára vagy történelemre”, „... minthogy centrális helyet foglal el a többi (tudomány) között”... „ne gondoljuk, hogy majd akadni fog egyszer valami egyszerű emberi elme, amely éles határt fog vonhatni ezek között a tudományok közt. Ismereteink fejlődésével éppen ellenkezőleg, e határok mind elmosódottabbakká lesznek, s tudományaink olyan szorosan szövődnek egymáshoz, hogy tulajdonképpen csak gyakorlati szempontból kell majd őket szétválasztani, de lehetni nem lehet. Mint a szírvárvány színei, oly fokozatosan mennek egymásba át.”

Mi ez, ha nem a tudományok ma divatosan hangoztatott, egyébként teljesen törvényszerű integrációjának megfogalmazása? S milyen tudományoknak kell mindenekelőtt integrálódniuk, ha nem a földrajzi tudományoknak önmagukon belül, tágabban a földtudományoknak, kutatásuknak pedig fő tárgyukban, a térben. Ez egyben a regionális kutatások fellendülését is jelentheti.

A földrajz CHOLNOKY-féle, egyébként vitatható osztályozásán belül azonban találkozunk egy olyan témakör, ágazat megfogalmazásával is, amelyet sokan

ma nagyon modernnek, újnak tartanak, pedig hát már akkor sem volt egészen az. CHOLNOKYNál így hangzik:

„Az ember hatása a földre. Gazdasági berendezkedések, növényzet és állatvilág átalakítása, domborzat és hidrográfia megváltoztatása. Utak, vasutak, folyószabályozások, artézi kutak, lecsapolások stb.”

Ugye, nem minden új a nap alatt? Az ember és környezet problémakör a legkevésbé az a geográfus számára.

TELEKI is hangoztatja:

„A Föld és természeti viszonyainak alapos ismerete vezethet csak az ember és a föld viszonyának, az ember életfeltételeinek és gazdasági boldogulása feltételeinek ismeretéhez.” (FK. 1912, pp. 19—21.)

Az emberföldrajzos HÉZSER AURÉL a „földet” a „környezettel” helyettesíti:

„A földrajz a föld felszínének jelenségeivel, ezeknek egymáshoz és az emberhez való viszonyával ismerteti meg. Tehát az emberi nem életében megnyilvánuló összes jelenségeket a földre vetíti, a környezettel való kapcsolatukban világítja meg.”

„Az összes földrajzi tények láncszemek módjára kapcsolódnak egymáshoz. Egyik a másikat magába foglalja, egyik a másiknak feltétele vagy következménye. Sokszor egyetlen földrajzi tényből a jelenségek egész sorozata levezethető.”

„A földrajzi összefüggéseknek ilyen fajta megvilágítására könnyű áttekintést nyújt a földrajz. E mellett önálló szellemi tevékenységre, gondolkodásra, következtetésekre nevel, amely pedagógiai értékét nagyban emeli.”

„A földrajztanításnak egyik legnagyobb előnyét éppen abban látjuk, hogy kapcsolatba hozza az emberrel és a földdel foglalkozó különböző tudományokat s rámutat az ezek között megállapítható összefüggések sokféleségére.” (FK. 1913, pp. 561—572. — *eredeti kiemelések.*)

Íme, a földrajzi dialektika, az ember és környezet korábbi földrajzi értelmezése; már csak az emberi termelő tevékenység, a gazdasági hangsúlyozás hiányolható, bár van már Társaságunknak Gazdaságföldrajzi Szakosztálya, amelynek meg-alapításáról éppen ebben az évben írja CHOLNOKY, hogy:

„Nevezetes momentum ez a mi kis Földrajzi Társaságunk negyven éves életében, mert először lép arra a térre, hogy a földrajz tudományát *alkalmazott* (CHOLNOKY eredeti kiemelése!) alakjában is művelje.”

Azt hiszem, először esik szó alkalmazott földrajzról szakirodalmunkban. A Szakosztály első tevékenységei közé tartozik a budapesti kereskedelmi kikötő és a Duna—Tisza-csatorna megépítése gondolatának felvetése, ill. szorgalmazása.

Az első világháború Társaságunk életében nehéz időszak. Ez időben (1917) jelenik meg TELEKI PÁL: A földrajzi gondolat története c., a kor színvonalán ítélve igen becses munkája, ekkor született meg tájföldrajzi koncepciója, amely szerint a táj a földrajzi kutatómunka alapja. 1918-ban LÓCZY szerkesztésében napvilágot lát „A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása” c. nagy munka.

1917-ben CHOLNOKY nyilván a közhangulatot fogalmazta meg elnöki megnyí-tójában:

„A népek százmilliói hangosan követelik a békét a mi táborunkban is, meg ellenfeleink országaiban is. Rettenő gonoszság fojtja el ezt a kívánságot, de már csak ideig-óráig, közeleg az idő, amikor a népek akarata diadalra jut, megszűnik az élet- és vagyonpusztítás és új világ, új élet kezdődik, új korszaka az emberiségnek. Halomra hányunk sok avult intézményt, a középkor sötétségébe üzünk vissza sok eszmét, amely eddig az emberi szabadságot, a népek akaratát lenyűgözte, s új, talán a réginél boldogabb korszak nyitunk meg utódaink számára.” (FK. 1917, 225. p.)

Ez a kor, mint tudjuk, megnyílt, Társaságunk is élvezi gyümölcseit. Addig azonban még hosszú időszak következett, s CHOLNOKY és az általa vezetett Társaság is a monarchia, majd a rövid életű Tanácsköztársaság bukása után az ország általános revanspolitikájának szolgálatába állt. Nemzetközi elszigetelődés, anyagi nehézségek, oktatásügyi problémák, a tudományos kutatás bizonyos fokú visszaesése, de az ismeretterjesztés nagymérvű kiterjesztése, a rokontudományokkal való kapcsolatok további kiépítése jellemzi a két világháború közti időszakot. E korszak részletes marxista elemzése, bírálata tudományunknak mindmáig nagy adóssága. Krónikásként jubileumi ünnepi közgyűlésünkön én sem vállalkozhatom rá, más alkalmat kell erre keresnünk. Érdekes viszont, hogy az ellenforradalmi korszak eszmevilágától függő földrajz képviselői is gyakran megfogalmaztak kritikus és önkritikus gondolatokat, s felismerhetők a korunkhoz vezető pozitív szálak is.

LÓCZY 1920-ban elhunyt; 1922-ben félszázados jubileumot ül a Társaság, s először adják ki a Lóczy-érmet. Az Alföld-kutatás azonban anyagi és szellemi kapacitás hiányában alig halad, Lehet, hogy ez is közrejátszik, meg a specializálódás korábban mutatkozó szükségességének felismerése azoknak a gondolatoknak a megfogalmazásában, amelyeket az 1923. évi közgyűlésen mondott CHOLNOKY:

„Ma már ... az egyetemi tanszékek segédtanerőit, s a középiskolai tanárok egy kis részét is számításba lehet venni, mint olyan szakembereket, akik tudományos problémákkal komolyan foglalkozhatnak. Itt van tehát az ideje, hogy a földrajz tudományos művelésében bizonyos munkamegosztás jöjjön létre” „... szükséges, hogy specialistákat képezzünk ki az általános földrajzi problémák területén is.” (FK. 1923. 74. p.)

Mint tudjuk, a specialisták kiképzése azóta — szükségszerűen — annyira előrehaladt, hogy hosszú időre kihalt a földrajzi komplexitás; csak legújabban a kutatócsoportokba szervezett specialisták, kollektívák tölthetik be, persze magasabb szinten, az egykori polihistorok szerepét.

Ami pedig a tanárok kutatómunkáját illeti, néhány hete a Népszabadságban is olvasható volt, hogy az elmúlt pár év alatt az MTA FKI, akadémiai ösztöndíjjal, 36 kutató-tanárt foglalkoztatott, legtöbbet az akadémiai intézetek közül; s azt is tudjuk, hogy több tudományos fokozattal rendelkező tanár kollégánk van.

Ugyancsak az 1923. évi közgyűlésen panaszkodik CHOLNOKY:

„A mai viszonyok közt nagyon nehéz valamit publikálni. A földrajzi publikációk drága térképeket, képeket, rajzokat kívánnak meg.”

Hogy a kutatások ügye rosszul áll, arra példaként ezt mondja: „... közvetlen Budapest környéke is oly ismeretlen.” Bizony, 1958-ig kellett várni, amíg rokontudományaink és -intézményeink jeles képviselőinek bevonásával a szocialista magyar földrajztudomány — a fiatal FKI koordinálásában — elkészítette a „Budapest természeti képe” c. hatalmas monográfiát (1958), s rá egy évre a földrajzi szintézist is közreadtuk (Budapest természeti földrajza, 1959).

Az 1925. évi közgyűlésen az idegen nyelvű publikálási lehetőségeket hiányolja CHOLNOKY, amit egyértelműbbé tesz KÉZ ANDOR titkári jelentésének ez a részlete:

„A mai viszonyok között Társaságunk tudományos tevékenysége csak a szaküléseken és a kiadványok terjesztésében nyilvánulhat meg.” (FK. 1925. 146. p.)

Szerzői és szerkesztői tiszteletdíjat egyáltalán nem fizet a Földrajzi Közlemények sem, majd egy évtizeden át. Az éves közgyűlés és — úgy gondolom — az utókor köszönete a fizetség.

Új színfolt a Társaság életében az 1922-ben megalakult és aktívan dolgozó Didaktikai Szakosztály. A földrajz szegedi professzora, KOGUTOWICZ KÁROLY Szegeden 1920-ban megindítja a „Föld és Ember” c. antropogeográfiai folyóiratát, amit viták során majdnem egyesítenek a Földrajzi Közleményekkel, de aztán mégsem; 1927-ben megjelenik CHOLNOKY „Morfológiá”-ja és a pécsi földrajzprofesszor, PRINZ GYULA „Magyarország”-jának I. kötete, majd 1929-ben jelentheti CHOLNOKY a közgyűlésen régi álmának valóra válását: megjelenik a Társaság népszerű folyóirata, a Földgömb, a nagyérdemű debreceni földrajzprofesszor, MILLEKER REZSŐ kiadásában. Eredményeként a kevesebb mint 700-as taglétszám már 1930-ban 2100 fölé, 1931-ben az előfizetőkkel 8500-ra emelkedik. Egyidejűleg a Földrajzi Közleményekben, mentesülve a népszerű publikációktól, igen megszorodnak a recenziók és az ágazati földrajzi tanulmányok, főleg a településföldrajz, az emberföldrajz elvi kérdéseiről (HÉZSER AURÉL), de mezőgazdasági földrajzi vizsgálatokról is. Új geomorfológus nemzedék is jelentkezik: KÉZ mellett BULLA BÉLA, KÁDÁR LÁSZLÓ, SZABÓ PÁL ZOLTÁN. Az emberföldrajz fejlődése 1941-ben a budapesti Tudományegyetemen a II. földrajzi tanszék megszervezésében csúcsosodik ki MENDÖL TIBOR tanári kinevezésével.

Földrajzi publikációs lehetőség kínálkozik a Debreceni Szemlében; az ifjúság részére kiadják az „Ifjúság és Élet” c. folyóiratot (Didaktikai Szakosztály), HALTENBERGER MIHÁLY és PÉCSI ALBERT pedig szorgalmasan gondoskodnak a magyar szakirodalom külfölddel való megismertetéséről. A Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékén TELEKI és FODOR F. kiadják a Gazdaságföldrajzi Gyűjteményt. A 30-as években — TELEKI inkább elméleti munkásságát követően — megjelenik KOGUTOWICZ KÁROLY szerkesztésében a „Dunántúl és Kisalföld írásban és képen” c. két kötetes tájföldrajzi monográfia; FODOR FERENC metodikailag figyelemre méltó jászszági feldolgozása; CHOLNOKY „A Föld titkai” c. 6 kötetes műve, „Földrajzi és Statisztikai Atlasza”, majd „A Föld és élete” c. 6 kötetes CHOLNOKY-mű; TELEKI: „A gazdasági élet földrajzi alapjai” c. munkája. 1930-ban megindul a Térképészeti Intézet kiadásában a Térképészeti Közlöny.

A húszas évek végéig több mint 10 000 kötetesre fejlesztett könyvtár lelkes és ügybuzgó vezetője, DUBOVITZ ISTVÁN a szélesedő cserekapcsolatok fenntartásán kívül megkezdte a magyar földrajzi bibliográfia összeállítását és kiadását.

Megindulnak a nemzetközi kapcsolatok is. Bár RÉTHLY ANTAL az 1931. évi közgyűlésen főtitkári jelentésében még így ír: „... társaságunk ma még messze van attól az egykori teljesítőképessegtől, amikor egy Nansen, vagy ismételtén Sven Hedin, továbbá Borchgrevink, Drygalski, Filchner, Nordenskjöld, Shackleton, Peary, Hans Meyer, Amundsen, Evans és Wegener-t üdvözölhettek estélyeink felolvasó asztala mellett”, de SVEN HEDIN újra többször megjelenik, s C. TROLLT is üdvözölheti a Társaság. A gazdasági válság után ugyan felére csökken a tagság (4200), s ez a folyamat tovább tart, ugyanakkor 1932-ben FODOR FERENC elnökletével újjáalakul a háború óta gyakorlatilag szünetelő, ill. tevékenységét a Közgazdasági Egyetemen is kifejtő Gazdaságföldrajzi Szakosztály.

1933-ban kerül sor ALMÁSY LÁSZLÓ afrikai expedíciójára, amelynek KÁDÁR L. is tagja.

Az 1913. évi X. (római) NFU-kongresszus óta először van képviselőnk az 1934-ben megrendezett XIV. Kongresszuson Varsóban, 1935-ben pedig már ott vagyunk az INQUA-kongresszuson. Az elszigeteltségből való némi szabadulásnál is többet jelenthet mai szemmel a választmány 1935. ápr. 4-i ülése jegyzőkönyvének alábbi részlete:

„Főtitkár a szakületekről és estélyekről szóló jelentése során közli, hogy a Szovjet Világatlasz Szerkesztősége a Társaság közreműködését kéri. Pécsi Albert szerint az atlasz komoly munkának ígérkezik. A választmány elhatározza, hogy az atlasz szerkesztőségével felveszi az érintkezést s elvállalja a magyarországi térképlapnak átnézését.” (FK. 1936. 57. p.)

A háborús szelek fújdogálását ugyanúgy érzi társaságunk folyóiratának késői olvasója, mint az első világháború előtt. Most CHOLNOKY 1938. évi elnöki megnyitójának az a része hívja fel magára a figyelmet, amelyben bemutatja:

„hogy a politikai földrajz, mint tudomány, mennyit veszített hiteléből a célzatos, földrajzi mezbe öltözött politika miatt. Nagyon különös, hogy a német irodalom is tele van vele, ezzel az elfajult tudománnyal. Elfárad és elkedvetlenedik az ember, ha azt a temérdek politikai csűrést, csavarást olvassa, amivel a német politikai-geográfusok igazukat bizonyítani igyekeznek.”

Ilyen kiélezett helyzetben a német geopolitikát CHOLNOKY is nyíltan elítélte.

A taglétszámban is mutatkozik a helyzet romlása; 2000 alá csökkent. A könyvtári kötetszám viszont elérte az 15 000-et. 1939-ben CHOLNOKY még negyedszáz tanárral olaszországi tanulmányútra megy, a Társaság megindítja a Földrajzi Zsebkönyvet, átveszi az „Ifjúság és Élet” c. folyóiratot. 1941-ben eltemetik TELEKIT, CHOLNOKY 70 éves korában, 35 évi professzorkodás után megválílik katedrájától, amit BULLA vesz át, MENDÖL HÉZSER helyett Kéz szerkesztőtársa lesz a Földrajzi Közleményeknél, megünneplik a 100 éves Természettudományi Társulatot, de már Társaságunk életében is érezhető, hogy a fegyvereké a szó a Földön.

Az Alföldi Bizottság még felfrissül BULLA BÉLA, KÁDÁR LÁSZLÓ és KÉZ ANDOR újabb kutatásaival, LÁNG SÁNDOR neve és feltűnik a Közlemények hasábjain.

1942-ben tervek születnek még arra, hogy a BIB „Balatoni Szemle” c. folyóiratát a Társaságunk igencsak haló poraiból ébredező Balaton-Bizottsága fogja szerkeszteni.

CHOLNOKY-nak a 70 éves jubileumi közgyűlésen (1942) elmondott elnöki megnyitójában is van még geográfiailag tanulságos részlet:

„Japánban meg nem történhetett volna olyan szörnyűség, mint nálunk a Badacsony elcsúfításával és a többi gyönyörű bazalthegy megtámadásával történt. Nem tudom, hogyan fog rólunk ítélni az utókor ezért a barbár pusztításért, de mit törődik azzal a mi kőbányavállalataink vezérigazgatója?” „Amióta az európaias üzleti szellem Japánban is gyárakat alapít, a munkásokat éhbérrel fizeti, s a gyárápulettekkel, meg a gyári szennnyel és hulladékkal a természetet kíméletlenül elcsúfítja, azóta Japánban is megszervezték a hivatalos természetvédelmet, s ennek olyan hatalma van, hogy semmit sem lehet az ő jóváhagyása nélkül a természet arcúlatán változtatni.”

Lám, a geográfus figyelmét nem kell nemzetközi szervezeteknek, világ- és hazai bizottságok tömegének felhívni olyan, az ember környezetét fenyegető veszedelemre, természeti és társadalmi beavatkozásokra, amelyeknek következményeit szaktudománya törvényei alapján evidensnek tartja, a védekezésre azonban csak sarkallhat tudományos érvekkel, de a megoldás a jog és igazgatás kezében van.

Sajátos, hogy az 1943. évi közgyűlés főtitkári jelentése (TEMESY GYÓZŐ) volt kénytelen rámutatni arra, hogy

„Társaságunk ügyének bukása éppen fennállásának 70-ik évében, teljes kíméletlenségében bekövetkezett és így Társaságunk ma életének mélypontjára zuhanva tengődik.” [„Ugyanis hajléktalanná vált:”] „... a mi pénzvilágunk legfelsőbb vezetőrétegében még mélyreható változásnak kell végbemennie, gondolkodásukban még jelentős átalakulások kellenek.” „... a régi épületet át kellett adni az olaszoknak...” (FK. 1943. 123. p.).

A végnapjaihoz közeledő fasiszta Olaszország ún. „kulturális intézetének” kellett inkább a hely, mint egy vele szövetséges állam egyik tudományos társaságának. Ehhez nem kell külön kommentár.

A Társaság és a magyar geográfia újjászületése; a munkaegyettesek korszaka

A felszabadulás után, 1945 szeptemberében egy eredménytelen tisztújító közgyűlés, majd BULLA BÉLA miniszteri biztos elnöklétével 1946. ápr. 11-én az új közgyűlés MENDŐL TIBORT választotta elnökké, PÉCSI ALBERTET főtitkárrá (CHOLNOKYt tiszteletbeli elnökké). 1947-ben a rendes közgyűlésen kívül díszközgyűlésen emlékeztek meg a Társaság megalakulásának 75. évfordulójáról; 1948-ban is volt még közgyűlés, de 1949-től, az MTA újjászervezésétől a magyar geográfusok munkájának egységes irányítása, képviselte a Történettudományi Intézet részlegeként megszervezett Földrajzi Könyv- és Térképtár, a mai akadémiai kutató intézet elődjének feladatává vált. KOVALJOV szovjet professzor közreműködésével, majd az életre hívott akadémiai Földrajzi Bizottság szervezésében élénk viták során kerültek napirendre tudományunk elvi-módszertani kérdései, amelyeknek nemcsak célja, hanem sikeresen elért eredménye is lett — viszonylag rövid idő alatt — a marxista földrajztudomány módszereinek elsajátítása, a magyar földrajztudományok marxista alapjainak lerakása. Ezt a vitákon kívül hatékonyan segítették a Közleményeket is pótló Földrajzi Könyv- és Térképtár Értesítőjének elvi, köztük szovjet szerzőktől származó cikkei. A Földrajzi Bizottság öt éves kutatási tervet készített és irányította az igen intenzíven beindult kutatásokat. Megszűnt a magyar földrajztudomány számára az örökös anyagi gond, új mecénásként jelen volt a szocializmus útjára lépett nép állama, közvetlenül a Magyar Tudományos Akadémia.

Az 1952. évi újjáalakuló közgyűlésen BULLA BÉLA lett a Társaság elnöke, KOCH FERENC a főtitkára. Az 1950-ben elhunyt CHOLNOKY tb. elnöki tisztségét PRINZ GYULA, utolsó nagy felfedező utazónk töltötte be. A főtitkár főszerkesztésében új folyammal indult a Földrajzi Közlemények is, amelynek immáron 24 esztendeje szakavatott szerkesztője és egyben Társaságunk ügybuzgó titkára, MIKLÓS GYULA, lassan BEREZ ANTALLal vetélkedve ebben a nagy munkát igénylő funkcióban.

Ezt a negyedszázadot már egyenes irányú, Társaságunk és a magyar geográfia életében valóban páratlan, hatalmas fejlődés jellemzi. Ennek ellenére csak főbb állomásait és jellemzőit említhetjük meg, hiszen legtöbbször részesei voltunk és vagyunk.

Az újjáalakult, az MTA támogatását élvező Társaság alapszabályban megfogalmazott célja és feladata;

„Hazánk földrajzának kutatása és ismertetése, az egyetemes földrajztudomány művelése, elősegítése annak, hogy a földrajztudomány eredményei a szocializmus építése és továbbfejlesztése szolgálatába állíttassanak, valamint a földrajzi ismeretek terjesztése a legszélesebb néprétegek között.

A Társaság előmozdítja a földrajzi tudományos kutatásokat és utazásokat, a földrajzi oktatást, kapcsolatot tart fenn rokonscéli hazai és külföldi társaságokkal és intézményekkel.”

Ezt részletes programban fejtette ki BULLA BÉLA, felszabadulás utáni társasági és tudományos életünk egyik vezéregyénisége újjáalakuló, 1952. évi közgyűlésünkön (FK. 1953. pp. 7—13.).

A 100. Közgyűlésen nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy mindezeket a feladatokat a Társaság és a korábbi kutatást szervező funkcióinak egy jelentős részét átvevő Földrajztudományi Kutató Intézet meg a koordináló MTA Földrajzi Tudományos Bizottsága rendszeresen és jól oldja meg. Újra közel 2000 geográfus tanárt és kutatót tömörít soraiba Társaságunk. Két akadémiai intézetben.

9 egyetemi és 4 főiskolai tanszéken folyik — az oktatás mellett — olyan intenzív kutatás, amely sokszorosát produkálta az első háromnegyed századának. A szakosztályok és vidéki osztályok széles hálózata épült ki (felsorolásuk mellőzhető, hiszen közgyűléseinken is rendre hallunk róluk, a Földrajzi Közleményekben olvasható tevékenységük), szaküléseik élénk fórumai a tudományos eredmények megvitatásának és a — Társaságunkkal igen jó kapcsolatban álló TIT Földtudományi Szakosztályával közösen rendezett — ismeretterjesztő előadásoknak. A vándorgyűlések 1953-tól rendszeressé váltak, és igen nagy sikerek, csaknem egy évtizede külföldet is érintőek. Rendszeresítette Társaságunk a külföldi cseretanulmányutakat. A nemzetközi és hazai kapcsolatok igen kiterjedtek, széles körűek; előbbiek csúcsát jelentette a Nemzetközi Földrajzi Unió Európai Regionális Konferenciája Budapesten történt megrendezése 1971-ben, közel 1000 részvevővel, a nemzetközi kongresszusokon való rendszeres részvétel, hazánkban rendezett nemzetközi tanácskozások, több országgal kiépült kétoldalú szemináriumaink, Társaságunk 1959-ben RADÓ SÁNDOR elnökletével megalakított IGU Magyar Nemzeti Bizottságának gyümölcsöző munkájáról tanúskodva. Immáron egy évtizede kiterjedt, közvetlenül a gyakorlati szervek részére végzett kutatások jelzik tudományunk igazi progresszivitását, dolgozó népünk szolgálatába állítását.

Krónikásként csak a legfontosabb momentumokat említjük, többnyire személytelenül, hiszen KÁDÁR LÁSZLÓ 1971. évi ünnepi közgyűlési elnöki megnyitójában kortársainkról és munkásságukról is részletesebben szólt.

Az ötvenes évek alapozó vitái, a marxista magyar földrajztudomány megteremtése során egyértelműen elkülönült — többször elmondtuk azóta, hogy a szükségesnél erősebben is — a természetföldrajz és a gazdaságföldrajz feladatköre, fejlődtek módszereik, s megszülettek első eredményeik. Már a Földrajzi Közlemények 1953-ban újraindított első évfolyama és az 1952-től a Földrajztudományi Kutatócsoport folyóirataként megjelenő Földrajzi Értesítő is híven tanúskodik az új szellemtől átítatott tanulmányokkal a fejlődésről, de még inkább az, hogy az 1955. évi közgyűlés elnöki megnyitójában BULLA a felszabadulás utáni földrajztudomány fejlődését vázolva, imponáló eredményekről adhatott számot (FK. 1955. pp. 93—117); 1955 őszén pedig sor kerülhetett az I. Magyar Földrajzi Kongresszus megrendezésére, amelyen hat szocialista ország delegációval és 7 előadással képviseltette magát, s a hazai természetföldrajzi előadások mellett tiszteletreméltó fejlődésről adtak számot a tudományos iskolát teremtett MARKOS GYÖRGY és a MENDÖL TIBOR vezette marxista Gazdaságföldrajzi Szakosztály tagjai is (15 hazai előadás).

Az elnöki szék 1956-ban elfoglaló KÁDÁR LÁSZLÓ bejelentheti, hogy a Társaság 1938 óta először ismét küldöttel és a Földrajzi Közlemények ünnepi számával képviseltetheti magát a Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson Rio de Janeiróban, ahol felvették hazánkat az NFU-ba. Ez időtől megszakítatlan és egyre fejlődő a részvétel az ez évi moszkvai kongresszusig. KOCH FERENC főtitkári jelentésében pedig bejelentheti az azóta 10 kötetre rúgó Földrajzi Monográfiák sorozat I. kötetének (LÁNG S.: A Börzsöny és a Mátra természeti földrajza) megjelenését, beszámolhat az OT felkérésére a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke által végzett első gyakorlatot szolgáló feladatról (a Kmb. munkák előzménye), és geográfusaink egyre nagyobb számú külföldi tanulmányútjáról. Ezekben az esztendőekben rendszeresek a Társaság pályázata alapján tanárok által készített tudományos munkák.

1958-ban a balatonfüredi vándorgyűléssel felújul a nagy hagyományú Balaton-

kutatás, s megjelennek a Budapest-monográfiák; a földrajzi szintézis már 1959-ben, amikor a közgyűlés a szerkesztő és Duna-völgyi monográfiát is közreadó PÉCSI MÁRTONT választja főtítkárául a 30 esztendőös társasági vezetői pályát befutott, leköszönő KOCH FERENC helyébe. Újra megjelenik a Földrajzi Zsebkönyv. A Miskolci Osztály kiadja a Borsodi Földrajzi Évkönyvet.

Az 1959-es esztendőt a 400 hazai és szépszámu külföldi résztvevő érdeklődésétől kísért gyulai vándorgyűlés, a régi Alföldi Bizottság munkáját folytató Alföld-kutatás eredményeinek számbavétele fémjelzi, alföldi szakosztályaink munkáját is reprezentálva, egyúttal fontos állomásként az egy évtizeddel később az FKI szervezésében kiadott monográfiakötetekhez.

Ezekben az években a vándorgyűléseken kívül jellemzőek a Társaság rövidebb, egy-két napos tanulmányi kirándulásai.

1960-ban PÉCSI MÁRTON főtítkár meleg szavakkal köszöni meg a közgyűlésen a könyvtárosi posztról 38 évi fáradhatatlan és lelkes tevékenység után leköszönő DUBOVITZ ISTVÁN munkáját és 10 szakkönyv, monográfia megjelenéséről, ill. elkészüléséről ad számot.

Társaságunk alapításának 90. esztendejét emlékezetessé teszi az IGU Nemzeti Atlaszok Bizottságának magyarországi ülése és a II. Magyar Földrajzi Kongresszus megrendezése népes külföldi delegációk részvételével. Nem csupán az emlékezés, hanem az újjáalapítás óta eltelt évtized eredményeinek felmérése, új irányzatok, mindenekelőtt a gyakorlatot jobban szolgálni hivatott tájértékelés kibontakozásának kezdete, mind a természetföldrajzban, mind a gazdaságföldrajzban a komplexitás előtérbe kerülése teszi emlékezetessé. A Társaság elnöki székében ekkor SZABÓ PÁL ZOLTÁN ül, a főtítkár pedig az a SIMON LÁSZLÓ, aki Társaságunk működésének szünetelése idején, 1950–51-ben a Földrajzi Könyv- és Térképtárat vezette. Elveszíti viszont Társaságunk kiemelkedő egyéniségét, BULLA BÉLÁT az összehasonlító funkcionális geomorfológia megteremtőjét, a komplex természetföldrajzi-tájföldrajzi irányzat inspirálóját és művelőjét. „Általános természeti földrajza”, „Magyarország természeti földrajza” és tanulmányainak serege ma is gazdag forrása az utókornak.

Az elnöki tisztet átvevő SZABÓ PÁL ZOLTÁN méltán hangsúlyozza (FK. 1962. 291. p.):

„A regionális tervezéssel a népgazdasági tervezés tulajdonképpen földrajzi alapra helyezkedett. Ezt igazolja, hogy egyre határozottabban jelentkezik az igény a geográfia iránt, hogy a regionális tervezéshez adja meg a szükséges segítséget.

Ehhez elsősorban a természeti és a gazdasági geográfusok nagyobb mérvű összefogására, a komplex együttműködés teljes kiépítésére van szükség.”

Már összefoglaló munkák is születnek hazánkról. BULLA említett műve előtt, 1960-ban PÉCSI—SÁRFALVI: „Magyarország földrajza”, 1962-ben MARKOS: „Magyarország gazdaságföldrajza” c. munkája jelenik meg. RADÓ S. szerkesztésében rendszeressé válik a „Nemzetközi Almanach” közreadása. 1964-ben az FKI — amelynek igazgatását BULLA halálával PÉCSI MÁRTON vette át — az igazgató szerkesztésében és kötetével megindítja a nemzetközi szakköröket a magyar földrajztudományok eredményeiről tájékoztató „Studies in Geography in Hungary” c., napjainkig több mint 10 kötetes, valamint MAROSI SÁNDOR szerkesztésében „Földrajzi Tanulmányok” c., máig 13 kötetes kismonográfia sorozatát. Megjelenik MENDŐL TIBOR „Általános településföldrajz” c. műve. Egyetemeinken is lehetőség van már idegen nyelvű publikálásra az Acta-kban, 1967-től megjelenik a Geographia Medica Hungarica, a Dunántúli Tudományos Intézet pedig évente

közreadja Értekezéseit. Szinte felmérhetetlen már a szakirodalmi termés: kézikönyvek, egyetemi és főiskolai tankönyvek tucatjai, tanulmányok százai jelennek meg, ami igen nagymérvű kutatási aktivitásról tanúskodik. S ha mindezekhez hozzászámítjuk a máig ezrével készült, világviszonylatban is figyelemre méltó, sőt, PÉCSI M. úttörő tevékenysége révén nemzetközileg az élvonalba tartozó geomorfológiai, majd egyéb tematikus térképeket, a RADÓ SÁNDORTól felvirágoztatott térképtudományunk valóban világszínvonalú alkotásait, hogy közülük csak „Magyarország Nemzeti Atlaszát”, a 6 kötetes regionális atlasz-sorozatot és az 1:2 500 000-es világtérkép lapjait emeljük ki, a 60-as éveket, 70-es évek elejét tudományunk és vele Társaságunk sosem remélt gazdag termést hozó korszakának tekinthetjük. Ezt tükrözik az 1965-től egyre gyakoribb nemzetközi rendezvényeink (ICA, IGU, INQUA stb. bizottságok), vezető geográfusaink nemzetközi és hazai kitüntetései, amikről közgyűlési beszámolóink hűségesen számot adnak.

Különösen a hatvanas évek közepétől mind nagyobb teret kap a tudományos népszerűsítés, ha nem is közvetlen társasági keretekben. 1966-tól megjelenik a TIT gondozásában, geográfusaink szerkesztésében a Föld és Ég c. népszerűsítő folyóirat, a korábbi Földgömböt pótolva. Szép számmal jelennek meg ismeretterjesztő cikkek a Természettudományi Közlönyben, ill. új nevén a Természet Világában. „A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára” sorozatot is hivatott pótolni a Gondolat Kiadónál a MÁRKUS LÁSZLÓ, MIKLÓS GYULA, VAJDA LÁSZLÓ történész — földrajzos — néprajzos szerkesztő bizottság által megindított „Világjárók” sorozata, s máig több kiadásban jelenik meg a kontinensek földrajzát tárgyaló sikeres sorozat (FÜTÖ J.: Afrika; Közép- és Dél-Amerika; MAROSI S.—SÁRFALVI B. szerkesztésében a két kötetes Európa, RADÓ S., majd BERNÁT T. szerkesztésében a Világgazdaság földrajza).

De mind több a veszteségünk is. Egy nagy generáció jeles képviselői szállnak sírba. A Földrajzi Közlemények kegyelettel emlékezik meg róluk.

1965-ben SZABÓ PÁL ZOLTÁN elnökünk, a geomorfológiának, azon belül főként a karszt kutatásnak és a hidrogeográfiának, de a regionális földrajznak is kiváló művelője, a DTI alapítója és 1943-tól igazgatója hunyt el. 1966-ban MENDŐL TIBORT, Társaságunk volt elnökét, a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi, majd Gazdaságföldrajzi Tanszéke professzorát, ez ágazatok, s főleg a településföldrajz nemzetközi híré tudását veszítettük el. 1967-ben MÁRTON BÉLA tiszteleti tagunk, a regionális gazdaságföldrajzos professzor és SCHERF EMIL, a negyedek kutatásért mestere szállt sírba, 1968-ban pedig a Társaság közel fél évszázadon át hűséges katonájától, a Földrajzi Közlemények, a Földrajzi Zsebkönyv és a Földgömb évtizedeken át volt szerkesztőjétől, a regionális földrajzos-geomorfológus-térképész KÉZ ANDOR professzortól és SIMON LÁSZLÓ főtítkártól, a marxista gazdaságföldrajz jeles művelőjétől kellett búcsút venni.

1970-ben a negyedek kutatók nesztora, az eljegesedések okainak teoretikusa, a 100 esztendőös BACSÁK GYÖRGY, 1971-ben a sokoldalú geográfus, Társaságunknak 1912-től választmányi tagja, többször főtítkára, PÉCSI ALBERT és Akadémiánk főtítkára, a földrajzi kérdésekben is otthonos és vitázó ERDEI FERENC meg a kartográfus nemzedéket nevelt IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ, 1972-ben az ugyancsak kartográfus-földrajzos BORBÉLY ANDOR és a neves mikroklimatológus-tájföldrajzos WAGNER RICHÁRD, 1973-ban utolsó nagy explorátorunk, PRINZ GYULA, Közép-Ázsia kutatója, számos kézikönyv szerzője, Társaságunk 70 esztendőn át volt tagja és tisztségviselője, 1923—24-ben volt főtítkára, 1952-től tb. elnöke; 1974-ben BACSÓ NÁNDOR, neves klimatológusunk, „Magyarország éghajlata” és „Budapest éghajlata” c. alapvető munkák szerzője; majd Társaságunk egyik legsokoldalúbb tisztségviselője, a kitűnő regionális gazdaságföldrajzos KOCH FERENC, 1975-ben éveken át volt főtítkárunk, tb. elnökünk, a világhírű meteorológus, RÉTHLY ANTAL hunyt el,

SZABÓ PÁL ZOLTÁN halálával újra KÁDÁR LÁSZLÓ lett Társaságunk elnöke, SIMON LÁSZLÓ elhunytával pedig SÁRFALVI BÉLA vette át a főtítkári tiszteletet, s töltötte be 1973-ig, amikor RADÓ SÁNDOR és SOMOGYI SÁNDOR vette át e két vezető tisztséget.

Ezt a fájdalmas veszteségek ellenére is nagy fellendülést jelző időszakot az is jellemzi, hogy a generációváltáshoz adottak voltak már azok a szakemberek, akik a felszabadulás utáni két évtizedben felnőttek a tudományban. S itt vannak — remélhetőleg még nagyon sokáig alkotó erejük teljében — RADÓ SÁNDOR, KÁDÁR LÁSZLÓ, LÁNG SÁNDOR és kortársaik, hiszen a generációk egymásutániséga egymás mellett élésük nélkül, a kontinuitás megszakadásával igen megnehezítheti a fejlődést. De szerencsére vannak már olyan huszonéveseink, meg harmincasok, akik nagy feladatokra képesek. S még öröndetesebb, hogy a földrajztanárok Társaságunkhoz mindig hű, aktív, lelkes tábora minden tantervi reformot átvészelve gondoskodik a geográfus utánpótlás biztosításáról.

E gondolatok kapcsán a következőkben röviden emlékeztetni kívánok Társaságunknak fennállása egész idején a földrajzoktatás érdekében tett intézkedéseire, erőfeszítéseire.

A földrajzoktatás kérdései Társaságunk életében

Társaságunkat szinte a bölcsőjétől kezdve foglalkoztatták földrajzi közműveltségünk és közoktatásunk kérdései. Állandó harcot jelentett ez főleg az oktatási kormányzattal, más tudományokkal és tudományunkon belül is.

Már az 1885. jan. 30-i választmányi ülés jegyzőkönyvében olvashatjuk:

„A főtítkárnak előadván, hogy a legújabb középiskolai tantervek a földrajzzal, mint iskolai tárggyal, igen mostohán bánnak, amennyiben e részben úgy a tanítandó anyagot, valamint a tanítási időt is annyira szűken szabják ki, hogy a földrajzi oktatás leendő eredményei iránt a legkomolyabb aggodalomra lehet okunk; indítványozza, hogy küldessék ki bizottság, mely a tantervek ide vonatkozó részeit behatóan megbírálva, találjon célszerű módot a jelzett baj megelőzésére, illetőleg elhárítására.” (FK. 1885, 82. p.)

HUNFALVY a halála előtti évben, az 1887. évi közgyűlési elnöki jelentésében (FK. 1887. pp. 121—126.) azon háborog:

„köznevelési és közoktatási rendszerünkben a földrajz korántsem foglalja el azt a helyet, a mely őt méltán megilleti. Azelőtt a földrajzt a történelmi tanítás némi függelékének tekintették, most pedig a természetrajz szolgálatába szegődötték, vagyis inkább beléje tömtek a természetrajzi tárgyak tarkabarkaságát s így megemészthetetlen kőficzt csináltak belőle.”

Ebben, ugye, az a tanulság is benne van, amiért nem is kell messzi múltba menni példaként, hogy a tananyagoknak kell alapvetően jónak és földrajzinak lenni, s nem adatok tömkelegével megtölteni, ami persze minden szintű oktatásra vonatkozik, ma pedig különösen hangsúlyozzuk. A továbbiakban elárulja HUNFALVY, hogy leggyakrabban nem szaktanárok tanítják a földrajzi anyagot, tehát nem is jól; majd — tudományunkról alkotott koncepciójához híven — így folytatja:

„Százszor állítattott már, hogy a földrajz középhelyet foglal el a természeti és történelmi (:értsd: társadalmi): tudományok között, hogy az azok közötti hézagot áthidalja, hogy összekapcsolja azokat, de se nem történelem, se nem természetrajz; kölcsönt vesz mind a két rendbeli tudománycsoportból, értékesíti mind a természeti, mind a történelmi tudományok eredményeit, de egyúttal meg is termékenyíti, gyarapítja és felvilágosítja mind a természeti, mind a történelmi tudományokat. Aki igazi historicus akar lenni, az nem érheti be a levéltárakban porladozó okmányok kutatásával és lemásolásával, hanem azt a szövétneket is kell használnia, melyet számára a földrajz meggyújt. (:Ma hol a határ pl. a gazdaságtörténet és a geográfus térrésumai között? :) „Ha Darwin körül nem hajózza a Földet és ki nem kutatja a tengereket, ha ekképen gyakorlatilag és önszemlélet útján el nem sajátítja a földrajzi tudományt, azaz a Földről és a rajta élő lényekről

való ismeretet, sohasem emelkedhetett volna a nevét övező dicsőségre.” (:És ma környezetvédkutató szakembereink?:)

„Már Strabo bizonyította, hogy a földrajzi tudományra a bölcselőnek és államférfinak is szüksége van. Bizonyára sok botlást, sok félszeg törvényt kikerülhetett volna a mi kormányunk és törvényhozásunk, ha országunk különböző vidékeit és lakosainak állapotát jobban ismerné; bizonyára belátta volna, hogy pl. a közoktatási törvény, az egészségügyi törvény, a községi törvény stb. némely intézkedéseit az ország egyes vidékein teljes lehetetlen foganatosítani.”

A földrajztanítást bíráló, a csekély óraszám miatt elégedetlenkedő, a szaknárokat hiányoló fejtegetései között ilyen gondolatok is olvashatók:

„főhiba az órák kiszabásában az, hogy azok mind az alsó osztályokra esnek, melyeknek növényékei a tudományos földrajz felfogására még éretlenek.” „Tény, hogy a földrajzi tanításnak eddig elég nagyon csekély sikere volt nálunk; a bajon az által vélték és vélnek segíteni, hogy új meg új tanterveket és utasításokat készítenek.” (:Ismerős kritika?:). „Pedig (:a tanárképzést, ill. a szakképzést) tanárok munkáját bírálva mondja:) a legrészletesebb utasítások sem pótolhatják a tanárok járatlanságát és ügyetlenségeit, ellenben a spontaneitással bíró értelmes tanárokat csak megnyűgözik.” „... a mit főképpen kívánni lehet és kell, ez az, hogy a tanár ébressze növendékeiben a fogékonyságot a földrajz iránt és kedveltesse meg velük.”

További tanulságos megjegyzései után egyik fontos alapfeltételként jelöli meg HUNFALVY a pedagógusképzés javítását.

„Ámde, ha azt akarjuk, hogy tanítóink és tanáraink jártasabbak legyenek a földrajzban s nagyobb buzgósággal ápolják e tudományt, akkor a tanítóképzőben is több időt kellene arra fordítani, (:mintha ma lenne a tanítóképzőben földrajzoktatás!?) az egyetemen pedig nem kellene azt követelni a földrajz leendő tanáraitól, hogy idejüknek legeslegnagyobb részét a természettudományi intézetekben töltsék s hogy azonkívül még a vegytant és egészségtant is hallgassák.” (:Nem túl sok ma is az ún. alapoó tárgy az egyetemen — legalábbis a földrajzi tárgyakhoz képest?:). „A földrajzi tudomány köre már oly széles, hogy egy egész emberi élet sem elegendő annak teljes felölelésére (:mit mondjunk akkor ma?:), a ki tehát a földrajzzal tüzetesebben akar foglalkozni, az kénytelen a természettudományok descriptív részével beérni, alaposabban csak a geológiával lehet és kell foglalkoznia. Mert a természettudományokon kívül némi tájékozottsággal a történelmi (:értsd: társadalmi-gazdasági): tudományokban is kell bírnia, különben a földrajzi tudomány célját és feladatát nem fogja megérteni. Ámde az egyetemi hallgató mindent, a mire tanári pályáján szüksége lesz, egyszerre fel sem karolhat, mert a ki nagyonis sokat markol, keveset fog. Minden tudomány kimeríthetetlen, ezért tanulni kell folyvást az egész életen át, különösen a tanárnak kell szünet nélkül tanulnia. Ha ily meggyőződéssel hagyják el az egyetemet azok, a kik majd a földrajzot tanítani fogják, s ha a tudományért folyvást lelkesülnek é szorgolkodnak, akkor bármily tanterv és utasítás mellett is sikeres lesz tanításuk.”

ERŐDI BÉLA elnöki jelentésében az 1897. évi közgyűlésen a következőket mondhatja:

„A földrajznak a középiskolában való oktatására szolgáló tanszerek újabb időben örövendetesen szaporodnak. Már több vállalat van keletkezöben, mely Magyarország vidékeiről készitendő felvételekből stereoskop és diapositiv képeket fog szolgáltatni, a tanítás sikeresebbé és érdekesebbé tételéhez. Örövendes dolog, hogy a közoktatásügyi minisztérium is támogatja az erre irányuló törekvéseket. Támogatja a tanárokat is, hogy földrajzi ismereteiket tanulmányi utazásokkal gyarapítsák. A lefolyt évben is rendezett ilyen tanulmányutazást, ezúttal Egyiptomba, melyen 20 tanár vett részt.”

Az ilyen külföldi tanulmányutaknak azután nem sok folytatása akadt, egészen a legutóbbi évtizedig, amikor rendszeresítette Társaságunk a vándorgyűlésekhez kapcsolódó, szomszédos országokba irányuló kirándulásokat és a csere-tanulmányutakat. Minden idők legörövendetesebb ilyen megmozdulására azonban éppen idén kerülhet sor, amikor a Nemzetközi Földrajzi Unió Moszkvában megren-

dezésre kerülő kongresszusa több mint 100 magyar résztvevőjének mintegy 60%-a általános vagy középiskolai tanár lesz.

VADAY JÓZSEF írja a századfordulón (FK, 1900. pp. 57—65.):

„Daczára annak, hogy a sajtó naponta hízeleg olvasóinak azzal a frázissal, mely szerint a mai emberiség látóköre igen kiterjedt s a nagy földrajzi távolságok mindinkább összezsugorodnak: aki fáradságot vesz magának, hogy társadalmunk földrajzi ismeretei felől tájékozódást szerezzen, nem a legkedvezőbb benyomásokat fogja szerezni.” „... különösen szembeötlő, hogy a térkép-pel való ábrázolás iránt a legtöbb ember igen kevés fogékonysággal bír” ... „... En hajlandó volnék az egyes emberek korszerű műveltségének fokát az illető földrajzi ismeretéhez képest állapítani meg, hiszen az egész földgömböt behálózó távirda repülő hírei naponta vizsgáztatnak bennünket a földrajzból s továbbképeznek, ha már kellő alapismeretekkel bírunk”. (És ma a tömegkommunikáció korszakában?! S még vitatéma lehet, hogy közművelődési tárgy-e a földrajz? !)

HAVASS REZSŐ alelnök 1901. évi közgyűlési jelentésében olvasható (FK, 1901, 224. p.):

„... az államférfiúnak (ma inkább azt mondanánk: a tervezőknek, gazdaságirányítóknak, igazgatási szakembereknek:) törekvéseiben és alkotásaiban soha sem szabad szem előtt tévesztenie a természetnek az emberre s az embernek a természetre való hatását.” (Íme a „modern” ember és környezet probléma mint régi és alapvető földrajzi tértérnum, összefüggés.) Idézi HAVASS REZSŐ WLASICS GYULA vallás- és közoktatásügyi miniszternek a képviselőházban 1901. febr. 14-én elhangzott alábbi szavait: „ne a letűnt kor számára neveljük ifjainkat (értsd: klasszikus nyelveket, ókori ismereteket, világképeket, történelmet tanítsunk), hanem az élénk társulási feladatoknak adjunk nemzedéket.”

LÓCZY az 1906. évi közgyűlésen többek között ezeket mondja:

„... a Földnek és a hazának tüzetes ismerete szükséges kivétel nélkül a közélet minden emberének.” Hivatkozva CL. MARKHAM, az angol geográfusok vezéralakja 1905-i megállapítására, mely szerint „kár, veszteség, veszedelem és ballépés történik folyvást a kereskedelem, a hadviselésben és a közigazgatásban a földrajzi tudatlanság következtében”, Lóczy azt a következtetést hangsúlyozza, „hogy a földrajz még nem foglalta el a megillető helyet, sem közoktatásunkban, sem közéletünkben. Pedig az emberiség és a nemzetek boldogulásának egyik tudomány sem szolgálhat annyit, mint a földrajz. Kíváncsom, hogy e célra hazánkban mód és alkalom adassék a vállvetett munkának és hogy e munkában a Magyar Földrajzi Társaságnak jusson a vezérszerep.”

Az 1909. évi közgyűlésen HAVASS REZSŐ jelentésében külön fejezet „A földrajz tanításának kérdése” (FK, 1909, pp. 138—141.). Összefoglalja a korábbi közgyűléseken hangoztatott problémákat, panaszokat, és CHOLNOKY újabb „emlékiratából” idézve többek között az oktatók képezését, a középiskolai tanulók számára a tankönyvek mellett földrajzi olvasókönyvek kiadását, a tanulók tanulmányi kirándulásának rendszerezését szorgalmazza. Azt hiszem, különösen ez utóbbi kérdés még ma is aktuális.

CHOLNOKY 1914-től kezdődő három évtizedes elnöksége alatt igen sokat foglalkozott Társaságunk a földrajzoktatás kérdéseivel. Már a Közlemények 1913. évi kötetében sok földrajzoktatási és elméleti cikk van, a világba való kitekintéssel. A földrajzoktatás nagy propagandistája CHOLNOKY. Már 1910-ben (FK, 11. p.) így ír:

„... arra a nevetséges állapotra akarok reá mutatni, hogy nem lehet «érett» az ifjú, tehát nem lehet «intelligens» ember, ha nem tudja ki volt Czuczor Gergely, aki néhány verset alkotott, de nem kell tudnia, hogy ki volt Vásárhelyi Pál, aki a Tiszaszabályozás terveit csinálta, mert hisz a mai iskola-tudomány szerint sokkal fontosabb ismerni való Cornelius Nepos mondat szerkezete, mint az egész Tiszaszabályozás és sokkal nagyobb ember Listius László, mint Lesseps Ferdinánd; sokkal egyszerűbb alkotás a „Szép Lenke vár a part fölött”, mint a Gotthard alagút vagy London kikötője”

— írja CHOLNOKY 1910-ben. Nem tudom, elképzelhető-e a példák megfelelő behelyettesítésével ennek a megállapításnak az aktualitása; sajnos, azt hiszem, igen.

1914-ben az Oktatási reformbizottság memorandumban fordul a közoktatásügyi miniszterhez, de egyidejűleg CHOLNOKY földrajzi önkritikával kifejti (az érem másik oldala):

„Rémes tárgy ma a földrajz a középiskolában. Csak a tankönyveket kell elolvasni, hogy az ember azonnal belássa a tantervnek, a tanulás anyagának és módszerének teljesen elavult, elmaradt állapotát. Már régebben felmerült a panasz, hogy a földrajz keretében mindenféle zagyvalékot tanítanak, összefüggéstelen adatokat, topográfiát és statisztikát. A lehető leglélekölőbb, legunalmasabb tárggyá tették a legszebb tárgyat, borzalmas fenyítő eszközévé a gyermeknek, üdítő jutalom helyett, amire a földrajz hivatva van.” (FK, 1914. 365. p.)

Sajnos, nem utolsó eset, hogy rossz földrajz tankönyveink voltak.

1922-ben alakul meg Társaságunk Didaktikai Szakosztálya, és VARGHA GYÖRGY, majd BODNÁR LAJOS elnökleivel igen aktív, rendszeres tevékenységet fejt ki. A megszűnt társaságiak helyett saját vándorgyűléseket szervez, havi szakosztályi és vidéki ülései igen látogatottak, sokat publikálnak a Földrajzi Közleményekben is. Földrajzi kiállításokat rendeznek, még 1922-ben kiadják a „Modern földrajz és oktatása” c. módszertani munkájukat, „országos tanárképző földrajzi továbbképző tanfolyamot” szerveznek 1930-ban. Pályázati rendszert vezetnek be tanárok számára népszerűsítő cikkek írására. Munkásságuk nyomán javult valamit a földrajzoktatás színvonala, ezért már az 1926. évi közgyűlési elnöki megnyitójában CHOLNOKY sem a tananyagra panaszkodik:

„Magyarországon a földrajz nehéz helyzetben van. Azok a férfiak, akik ma a középiskolai földrajztanítás ügyében döntenek, mindnyájan még akkor tanultak földrajzt, amikor az a középiskolában a legkevésbé szeretett, szinte megvetett tantárgy volt, mert a régi Ritter-féle, polihisztórikus irányban tanították, mintegy lexikális, összefüggéstelen adathalmazt.” (FK, 1926. 129. p.)

Részben ismerősnek tűnő, nem is olyan régen újra hallott szavak! Vajon akik ma döntenek a földrajztanítás ügyében, mikor tanultak földrajzt?

A mindvégig eredményesen működő Didaktikai Szakosztály saját hatáskörén túl azonban mégsem tehetett semmit a földrajzoktatás előbbrevitele érdekében. Ezt legélesebben az 1942. évi közgyűlés anyagában — a Szakosztály fennállásának 20. évfordulóján — olvashatjuk:

„A reményt ébresztő, tanulságos és tetemre hívó előadások azonban nem tudták szétteszni a szakosztály létele felett feketén torlódo fellegeket. Az utóbbi három keserves év alatt minden tárgyát szerető, tanítványait kímélni akaró, nemzete jövőjét féltő földrajzi oktató aggodalommal és keserűen tapasztalta, hogy az új tanterv teljesen elköthette a földrajztanítás lehetőségeinek minden ütőerét, s így a középiskolai földrajzoktatást lassú sorvadásra kárhoztatta.”

Mindennek a betetőzése volt, amikor 1942 őszén a gimnázium felső osztályaiiban egyetlen órára csökkentették a földrajzt! (a VII. o.-ban tanították). Az alsó tagozatban, az I. és II. o.-ban, 10—11 éves gyerekeknek tanították az egész világot! Erre az állapotra már igazán megváltást hozhatott a felszabadulás és az új tanügyi politika.

A felszabadulás után KOCH FERENC főtítkárr hangsúlyozta a 80 éves Társaság jubileumi ünnepi ülésén (FK, 1953. 237. p.):

„Különös gondot fordítunk a dialektikus és történelmi materializmus alapján álló földrajzdidaktika elméleti és gyakorlati kérdéseinek vizsgálatára, az iskolai földrajzoktatás elmélyítésére és arra, hogy a földrajztanítást a szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség tudatos kifejezésének szolgálatába állítsuk.”

A SZABÓ LÁSZLÓ, majd SMAROGLAY FERENC, KAZÁR LEONA, TÓTH AURÉL vezetésével működő Oktatásmódszertani Szakosztály munkáját is segítette, hogy már 1954-ben a Tiszántúli Osztály „Földrajzoktatás” címen sokszorosított időszakos kiadványt bocsátott útjára. A nagy fejlődést azonban az OPI Földrajz Tanszékének gondozásában 1958-ban megindított „Földrajztanítás” c. folyóirat jelzi és segíti a pedagógiai munkát szolgáló cikkeinek tömegével.

Az 1959. évi közgyűlésen KOCH FERENC jelenti, hogy az MM Társaságunk kérésére bevezette a földrajz tanítását az általános iskola VIII. osztályában. „A középiskolai oktatás folyamatban lévő reformja ez alkalommal is súlyos harc elé állít minket.”

1963-ban állásfoglalást tesz közzé — hosszú idejű, kollektív munka eredményeként — Társaságunk az új gimnáziumi földrajzi tantervvvel kapcsolatban:

„A Magyar Földrajzi Társaság munkája és állásfoglalása az új gimnáziumi földrajzi tantervvvel kapcsolatban” címen (FK, pp. 246—251.). „Az emlékiratot behatóan tárgyalta a napi sajtó, az MM illetékes miniszterhelyettese pedig beható megbeszélést folytatott Radó Sándor elvtárrsal, a Magyar Tudományos Akadémia földrajzi bizottsága elnökével és a Társaság társelnökével, valamint Simon Lászlóval, a Társaság főtítkárával. Ezek után került az egész vita anyaga a Művelődésügyi Minisztérium Tantervi Bizottsága elé, az kedvező döntést hozott, és ebben nem jelentéktelen szerepe van Társaságunk tagsága és vezetősége egyöntetű állásfoglalásának.”

Ez volt a 3×2 óra biztosítása (I. o.: Ált. term. földr.; II. o.: A tőkés és szocialista országok gazdaságföldrajza a SzU és Magyarország nélkül; III. o.: 1. A SzU és Magyarország gazd. földrajza, 2. Ált. gazd. és politikai földrajzi összefoglalás.

A Társaság ekkor is, mint egész felszabadulás utáni oktatásügyi tevékenysége során, szorosan együttműködik az OPI Földrajz Tanszékével.

Földrajzoktatásunk időszerű kérdései nemesak az aktív Oktatásmódszertani Szakosztály rendszeres ülésein és a „Földrajztanítás”-ban, hanem vándorgyűléseinken és a Földrajzi Közlemények hasábjain is gyakorta előkerülnek. Talán minden idők legnagyobb aktivitású tevékenysége pedig az elmúlt 3 esztendőt jellemzi. Ezt tisztelt tagtársaink közvetlenül tapasztalták, látták és igen aktív részesei voltak. Így elég, ha csak utalok a Földrajzi Közleményekben is közzétett újabb dokumentumokra: 1973-ban a Művelődésügyi Minisztériumhoz intézett beadványra „A földrajz szerepe a közművelődésben” címen, amelyhez csatoltan a földrajzoktatás szakközépiskolai helyzetével kapcsolatos társasági észrevételek is megjelentek folyóiratunkban (FK, 1973. pp. 90—92.). 1974-ben pedig a Társaságunk Oktatásügyi Munkabizottsága által kidolgozott „A Magyar Földrajzi Társaság tantervjavaslatra az általános és középiskolai földrajztanításra” c. (FK, 1974. pp. 162—171.) javaslatot juttatta el a Művelődésügyi Minisztériumhoz és az MTA Közoktatási Bizottságához. — SOMOGYI SÁNDOR főtítkárunk 1974-ben közgyűlésünkön részletes jelentést és értékelést adott az Oktatási Munkabizottság, Társaságunk ez irányú, még folyamatban lévő, remélhetően eredményt hozó tevékenységéről. E munka legújabb fejleményeiről főtítkárunk mai közgyűlésünkön még beszámol.

*

Tisztelt Közgyűlés!

Ha a felszabadulás utáni időszakot összefoglalóan jellemezni akarjuk:

— az ötvenes éveket a természetföldrajzi és a gazdaságföldrajzi kutatások erős elkülönülésével, ágazati specializációval; ezen belül a természetföldrajzot a geomorfológiai, a gazdaságföldrajzot a mezőgazdasági, valamint a népesség- és tele-

pülésföldrajzi kutatások túlsúlyával, csak kisebb részben táj-, ill. rayonkutatással jellemezhetjük. Utóbbiak is inkább enciklopedikus feldolgozásai egy-egy tájnak, rokontudományi alkotó együttműködéssel;

— a hatvanas évek a regionális kutatások előretörésének időszakaként vehetők számba, de még a természetföldrajz (a táj) és a gazdaságföldrajz (a körzet) szigorú keretein belül, azzal a lényeges különbséggel, hogy a tájkutatás igyekszik a gazdaságföldrajz és a gyakorlati hasznosítás érdekében dolgozni (tájértékelés, tematikus természetföldrajzi térképezés), a regionális gazdaságföldrajzi kutatás pedig figyelembe veszi a természetföldrajzi alapokat, rájuk épít, és gyakorlati konzekvenciákat von le. Mindegyiknek megvan persze a saját ágazati és általános földrajzi feladatköre is;

— a 60-as évek vége és jelen évtizedünk a természet- és gazdaságföldrajzosokból alakult munkacsoportok komplex regionális vizsgálataival jellemezhető, amely főként az ország makrorégióinak a területi tervezést megalapozni célzó feldolgozása Pécsi-féle koncepciójában és — ez ideig — többnyire vaskos kéziratok munkákban ölt testet. Ebben az újabb irányzatú kutató munkában a korábbiaknál is nagyobb mértékben vesznek részt rokontudományaink és -intézményeink képviselői a geofizikustól az erdészig, a közgazdásztól a várostervezőig. Így nyilvánul meg konkrétan a tudományok integrálódása, a fő cél pedig a természeti és gazdasági-társadalmi szférák kölcsönhatásának feltárásával és bemutatásával a környezeti potenciálok legcélszerűbb hasznosítása, vagyis a gyakorlat szolgálata. Utóbbi teszi egyébként ma már legtöbb földrajzi ágazati tudomány is, amit a gyakorlati és tervező szervek, intézmények megbízásainak hosszú sora az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv főirányzaiban való részvétel tanúsít.

Tudományunk is kezd már valóban termelődővé válni. Ez pedig csak úgy teljesezhet ki, ha tovább fokozzuk erőink koncentrációját, együttműködésünket rokontudományi társulatainkkal és az általuk képviselt tudományos intézményekkel, szakemberekkel, s közösen feltárjuk és értékeljük természeti és gazdasági erőforrásainkat, adottságainkat, társadalmunk környezetének védelme, ésszerű hasznosítása, népgazdaságunk fejlesztése, a tudomány és oktatás színvonalának emelése, közműveltségünk fokozása, népünk további boldogulása érdekében.

MAGYARORSZÁG GEOMORFOLÓGIAI TÉRKÉPEI

DR. PÉCSI MÁRTON

1. Komplex geomorfológiai térképek

A *hagyományos geomorfológiai kutatás*¹ a domborzatról szerzett részletes információkat — a lokális, a regionális vagy az általános felszínfejlődési törvényszerűségeket — tér és időrendi egymásutánban, értékelő és magyarázó leírásban tudja megadni. Ilyen módon egy geomorfológiai körzet (pl. a Mátra-hegység) hagyományos felszínalaktani-felszínfejlődéstörténeti feldolgozása igen nagy felkészültséget igénylő és több évig tartó kutatómunka. A kutatáseredmények rendszerint vaskos monográfia kötetben jelennek meg. Ennek ellenére szöveggel leírni, jellemezni a domborzat állagának teljes térbeliségét nem lehet.

A komplex regionális geomorfológiai kutatások eredményeinek egzaktabb közzétételére, több oldalú tudományos és gyakorlati igény hatására fejlődött ki az utóbbi negyedszázad folyamán a *geomorfológiai térképezés*. A térképen a domborzat minden részét, a geomorfológiai mozgásfolyamatokat, a felszín mennyiségi, minőségi állapotát, korát, ill. azok együttesét ábrázolni kell. A komplex geomorfológiai térképezés magát a domborzat kutatását, felmérését és annak szemléletét is szükségszerűen megváltoztatta, kiszélesítette (PÉCSI M. 1963). A szélesebb körű kutatás során nyert információkat méreetszerűen térhez, a formához kötötte, ezzel a tudományos és a gyakorlati feladatok megoldásához pontosabb és gyorsabb segítséget nyújt, mint a hosszadalmas magyarázó és leíró szöveg.

A geomorfológiai térképezés nemzetközi helyzetéről, fejlődéséről és egyes országok geomorfológiai térképeiről korábbi közleményeinkben már adtunk ismereteket, amelyre e helyen csak utalni tudunk (PÉCSI M. 1963/a.).

A hazai geomorfológiai térképezés úttörő kezdeményezői (ÁDÁM L.—MAROSI S.—SZILÁRD J. 1959, PÉCSI M. 1959, BORSY Z. 1961) az ötvenes évek második felében még kissé eltérő elvi és ábrázolásmódszertani alapokon dolgozták ki térképeiket. Majd a kezdeti szervezési nehézségek leküzdése után a hatvanas évek

¹ Az általános geomorfológia a Föld felszínformáinak tana. Ezen belül az *analitikus* vagy *dinamikus* geomorfológia elemzően vizsgálja (a földrajzi környezetet hordozó) domborzat kialakulását és változását;

— a *szisztematikus geomorfológia* rendszerezően minősíti a domborzati formákat alakzatuk (morfológia) és genetikájuk szerint;

— a *regionális geomorfológia* feltárja a domborzati formacsoportok közötti sokrétű összefüggéseket és magyarázza a helyi környezettől (szerkezeti, geológiai, éghajlati, vízrajzi és biogeográfiai viszonyoktól) függő sajátos formaalakulást, a domborzat múltbeli és jelenlegi kifejlődését. A regionális geomorfológia és a hozzá szorosan kapcsolódó két általános geomorfológiai ágazat a vizsgálat tartalmi szempontjai szerint

szerkezeti geomorfológiai,

klimatikus geomorfológiai és újabban

antropogén (v. környezeti) geomorfológiai irányzatokra tagolódik.

elején — hazai szakképzett geomorfológusokból — olyan aktív munkaközösség jött létre, amely vezetésemmel kidolgozta Magyarország részletes és áttekintő geomorfológiai térképeinek módszerét és jelkulcsát (PÉCSI 1963.). A kutatómunka és a vele párhuzamos térképezés oly lendülettel folyt, hogy egy évtized alatt az ország területének túlnyomó részéről elkészültek az áttekintő (1:100 000 és 1:200 000) geomorfológiai térképlapok, továbbá különböző domborzati típus-területekről részletes (1:10 000 és 1:25 000) kéziratos térképek is feldolgozásra kerültek. A részletes geomorfológiai térképlapokból néhány színes kivitelben (BORSY Z. 1962, PÉCSI M. 1967.) ill. fekete-fehér változatban (ÁDÁM L. 1968. HÁHN Gy. 1972., KAISER M. 1965.) jelent meg nyomtatásban magyarázóval együtt.

2. Magyarország áttekintő geomorfológiai térképei

Az elmúlt évtizedekben a geomorfológiai térképezésben részt vevő mintegy húsz geomorfológus ugyan az előzetesen elkészített jelkulcs alapján dolgozott, munka közben azonban finomodtak a kutatási és térképábrázolási módszerek, a térképezés információs tartalma is bővült, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt.

A különböző időkben készült áttekintő térképlapok között így tartalmilag számottevő eltérések és ábrázolásbeli egyenetlenségek keletkeztek. Az országunk két évtizedes geomorfológiai kutatása és térképezése során elért eredmények, ill. gazdag hazai és nemzetközi tapasztalatok felhasználásával elkészítettem Magyarország áttekintő geomorfológiai térképét. Ez a Magyar Nemzeti Atlaszban (1967, 18—19 lap) előbb egymillió léptékben, majd újabb szempontokkal kiegészítve külön térképkiadványaként is megjelent 1:500 000 léptékben (PÉCSI M. 1972).¹ Ez utóbbi változat négy szelvényre bontva a Regionális Atlaszokban is publikálásra került.

Magyarország geomorfológiai térképe új műfaj a földtudományi tematikus térképek sorában. Elkészítése és közreadása nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is úttörő munkának számít.

Magyarország komplex felszínalaktani térképe tematikailag öt különböző, de egymással szoros okozati összefüggésben álló domborzati adottságot és természeti folyamatsoportot ábrázolt közel másfélszáz jelzéssel. Ezeket olyan szemléltető térképi ábrázolással juttattuk kifejezésre, hogy az információk jelentőségük sorrendjében olvashatók le, ill. a részletadatok együttesen értelmezhetők legyenek.

E térkép konkrétan vagy általánosítva — a léptéknek megfelelően — a domborzat formáit, tér- és időbeli változásait összefoglalva ábrázolja tudományos, gyakorlati tervező és közművelődési célok érdekében egyaránt.

3. Magyarország 1 : 500 000 geomorfológiai térképének tartalmi magyarázója

3.1. A domborzat formátípusai

Magyarország áttekintő geomorfológiai térképén a felületi színek és annak árnyalatai kettős információt adnak a domborzatról. Szembetűnően ábrázolják a domborzat orográfiai adottságait (hegység, dombság, síkság) és kifejezik a dom-

¹ A térképet — kívánságra — az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete az érdeklődők rendelkezésére bocsátja.

borzati típusok különböző származását, (pl. ártéri síkság, teraszos síkság, futóhomokos síkság, ill. vulkáni hegység, töréses-gyűrt röghegységek stb.).

3.11. A *hegységeket* először szerkezeti-morfológiai típusaik szerint osztályoztuk. Egymástól eltérő színekkel jelöltük a vulkáni hegységeket, a középkori ill. az ókori töréses-gyűrt röghegységeket. Majd topográfiai tagoltságuk alapján színárnyalatokkal megkülönböztettünk alacsony középhegységeket és középhegységeket. Az említett szerkezeti morfológiai domborzattípusokat akkor is az alacsony hegységek kategóriájába csoportosítottuk, ha nem emelkednek a dombságoknál (250—350 m-nél) magasabbra.

A hegységeket geomorfológiai fejlődéstörténetük elemzése alapján további jelzésrendszerekkel minősítettük. A *töréses-gyűrt röghegységeken* belül öt geomorfológiai altípust különböztettünk meg.

— A kiemelt, *tetőhelyzetben lévő régi tönkmaradványos* sasbérceket t_1 index-szel jelöltük meg. Tönkösödésük főként a felső kréta időszakban ment végbe trópusi mállás, laterit- és bauxitképződés kíséretében. A térképen az index nevezőjében előforduló betűjel (T — terciér, T_1 — paleogén) a kiemelkedés valószínű idejére utal.

— A *tetőhelyzetbe emelt és harmadidőszaki üledékekkel elfedett régi tönkmaradványos sasbérceket* t_2 index jelöli. A térképen a letakarás idejét az index nevezőjébe írt betűjel (T_1 — paleogén, M — miocén) fejezi ki.

— A *tetőhelyzetbe kiemelt exhumált tönkös sasbércek* (t_3 index) szintén a kréta időszaki egységes tönkfelület részei voltak. Az eocén és az oligocén folyamán kétszer is eltemetődtek és csak a neogén, ill. a negyedkor folyamán emelkedtek ki tetőhelyzetbe, miközben a paleogén üledéktakarójuk részben vagy egészben ismételtelen lepusztult.

— A *küszöb- vagy lépcsőhelyzetben került régi tönkfelszíneket*, melyek a neogén folyamán pedimentálódtak, t_k index jelzi.

— *Elfedett vagy kriptotönk* (te jelzésű) kategóriába soroltuk azokat a kréta időszaki kúpkarstos tönkmaradványokat, amelyek hegységközi, ill. hegységelőtéri medencékbe (Gánt, Iszkaszentgyörgy, Fenyőfő, Halimba stb.) süllyedve vékony eocén mészkő- és harmadkori üledéktakaró alatt bauxit előfordulásokat is hordoznak.

A *neogén sztrатовulkáni hegységszerkezetek* romosodott és lepusztult maradványain három eróziós-demudációs szintet különítettünk el:

— tetőfelszínek, fennsíkok (vp_1 jelzés);

— oldalgerincek magasabb szintje (vp_2);

— oldalgerincek alacsonyabb szintje,

vagy völgyközi hátakra tagolt hegylábi felszín (vp_3).

E morfológiai szintek kifejlődését, a denudációs folyamatokon kívül, gyakran szerkezeti, ill. kőzetstrukturális adottságok számottevően befolyásolták. A *bazaltvulkáni, lávatakarós szerkezetek* viszont jórészt mint *denudációs tanúhegyek* maradtak vissza (Badacsonyi, Somló, Medves stb.).

3.12. A *dombságaink* szerkezeti-morfológiailag medence-dombságnak nevezhetők, mert az e kategóriában ábrázolt felszínek mind újkori medencebeli laza üledékekből formálódtak ki.

— Térképünkön orográfiailag megkülönböztettünk dombsági hátakat (okker szín) és dombsági lejtőket (világos okkerszín).

— Továbbá sötétsárga színnel elkülönítettük a hegységközi dombsági kismedencéket (pl. Zirci-, Zsámbéki-, Héreg-Tarjáni-medence stb.).

— A dombságok fejlődésmenetének, a felszínformák típusainak alakulását számottevően befolyásolta az, hogy a dombsági csoportok milyen szomszédos domborzati típussal érintkeznek. Ennek alapján megkülönböztettünk önálló dombsági körzeteket (Zalai-, Somogyi-, Tolnai-dombság) és hegységelőteri dombságokat. Az előbbi típus nagyrészen alacsony síkságokkal érintkezik.

— Az *önálló dombságok* felszínét két geomorfológiai szintre bontottuk:

— Az *eróziós-deráziós völgyekkel tagolt magasabb fekvésű dombhátak*, ill. *fennsíkos* jellegű *völgyközi hátak*. Ezek képviselik a negyedkori völgyképződés kiindulási felszínét a Somogyi- és részben a Tolnai- Baranyi-dombság területén. Míg a Vasi- Ny-Zalai-dombság széles völgyközi hátai az alpi folyók legidősebb hordalék-kúpjainak maradványait is hordozzák.

— A második geomorfológiai szintet *alacsonyabb dombhátak* képezik (jelzése zöld és barna függőleges vonalazás), melyek hosszan elnyúlnak az eróziós-deráziós völgyek között. Felszínüket kisebb deráziós völgyek és tereplépcsők tagolják.

— A *hegységelőteri dombságok* hátait geomorfológiailag mint hegyláb felszíneket (laza üledékeken kialakult glacis) értelmeztük. Megkülönböztettünk:

magasabb, völgyekkel tagolt hegyláb felszín maradványt ($P_3 - Q_1$, — jelzése barna rácsos vonalkázás) és

alacsonyabb hegyláb felszínt, ill. hegylábi lejtőt ($Q_1 - Q_2$).

Ez utóbbi a síksági felszínnek felé hosszan elnyúló és lealacsonyodó völgyközi hátakra tagolódtott (jelzése ferde barna vonalazás).

3.13. — A *síksági formatípushoz* tartozik az ország területének több mint a fele. Geomorfológiailag négy altípust különítettünk el:

— *folyóvízi ártéri síkságok* (pl. Duna-völgy, Tiszai-ártér) és *ártéri szintben fekvő hordalékkúp-síkságok* (pl. Szigetköz, Rábaköz, Szamosköz, Körösök-köze), ún. *tökéletes síksági felszínek*. Ezen belül a *magas ártéri szinteket* világoskék színnel, az *alacsonyabb ártéri szinteket* sötétebb kék színnel jelöltük meg. A folyószabályosok óta már csupán potenciálisan nevezhetők ártereknek, mivel a gátak többnyire még a katasztrófális árvizek ellen is védelmet nyújtanak mind az alacsony, mind pedig a magas ártéri szinteknek. A magasártéri szintek különösen a Körös—Maros-közén igen kiterjedtek, itt és a Körösök-közén inkább a hordalékkúpból feltörő belvizek, mintsem a folyók árvizei okoznak károkat. A nagyobb folyók ártéri hordalékkúpjai rossz lefolyású tözeges, mocsaras mélyedéseket zárnak közre (Kis-Sárrét, Nagy-Sárrét, Ecsedi-láp, Hanság stb.). Az ártereken mindenfelé számtalan apró mélyedés és lefűzött folyómeander fordul elő. A jelenlegi és egykori folyómedrek partmentét ún. *folyóhátak*, enyhén felmagasodó, természetes földgátak kísérik. Ezek kisebb-nagyobb réti agyagos mélyedéseket, szikes laposokat gátolnak körül.

— A folyóvízi teraszos síkságok (zöld színezés) csoportjában azokat a kiterjedt hordalékkúpteraszokat ábrázoltuk, amelyek az ártereknél magasabb fekvésűek és felszínüket kizárólag vagy túlnyomórészt folyóvízi üledék borítja (pl. Soproni-, Vasi- és az Észak-alföldi hordalékkúpsíkság, a Marcal medencéje stb.).

— A *futóhomokos síkságok*at fakósárga színnel jelöltük (pl. Nyírség, Duna—Tisza-közi homokhát, Belső-Somogy). Ezen belül elkülönítettük az erősen tagolt buckás területeket, a homokos löszköpennyel vagy csernozjommal fedett buckás-homok és a csaknem sík homokfelszínektől.

— A *típusos löszös síkságok* (élénk sárga színezés) többnyire folyóvízi hordalék-kúpokon települnek, térben egymás mellett löszös és futóhomokos síksági területek váltogatják egymást. (Pl. a Nyírség és Hajdúhát, ill. a Duna—Tisza közti hátsá-

gon és a Mezőföldön is.) Az *alacsony fekvésű löszös síkság* tagolatlan, tökéletesen sík felszín (Hajdúháti löszös síkság és a Bácskai löszös síkság jelentősebb része). A kissé *magasabb fekvésű löszös síkság* felszínét tágas, lapos deráziós völgyek tagolják. A Mezőföldön az árterek felé meredek lejtőkkel ill. löszfalakkal végződik, a meredek peremeket többnyire szakadékos vízmosások, helyenként csuszamlások is tarkítják.

3.2. A domborzat egyedi formái és azok csoportjai

A térkép jelrendszerének második csoportja a fentebbi domborzattípusokon előforduló jellegzetes egyedi formákat vonalas, ill. figurális színes jelekkel ábrázolja. A cinoberpiros figurális jelek a vulkáni és a kéregszerkezeti hatásra kialakult formákat szemléltetik, a zöld színű jelek a folyóvízi eróziót, a pontozott fekete szimbólumok a szél, a fekete vonalak a karsztdenudáció, a barna színű jelek a planációs-deráziós hatásra létrejött formákat képviselik. Ugyancsak fekete színű figurális jelekkel ábrázoltuk a jelentősebb településeket és más antropogén formákat (töltések, hányók stb.).

A jelek a térkép léptékéhez mérten túlméretezettek, de jelentős részük egy meghatározott formát jelöl (pl. sasbérc, meander, teraszperem, meredekpart, árvízvédelmi töltés stb.). A jelek kisebb része tulajdonképpen szimbólum (pl. bucka, szélbarázda, deráziós völgy stb.), amely e formák gyakori előfordulására utal.

Az egyedi formáknak is genetikus tartalmuk van, ezért ezek is a domborzatalakulás dinamikáját, annak állékonyságát minősítik. A barna, ill. barna és zöld vonalas raszterrel ábrázolt felszíneken, ill. formaegyütteseken a jelenben is és főként a geológiai múltban összetett eróziós-planációs folyamatok alakították a domborzatot. Az egyedi formák jelzéseinek egy része konkrétan kifejezi azt is, hogy milyen korban jött létre (pl. teraszok és hordalékkúpok esetében).

Hazánk hegységi és dombsági domborzatú felszínén a legjellemzőbb és leggyakoribb *egyedi forma az eróziós völgy*, továbbá, főként a *dombságokon, a deráziós völgy, e kettő együtt alkotja völgyhálózati rendszerünket*. A folyóvízi síksági domborzaton, de elsősorban az igen kiterjedt *ártereken a leggyakoribb egyedi formákat a folyók holtági, elvetélt kanyargós meanderei képezik*. A különböző stádiumokig feltöltődött meanderek kusza hálózatát helyenként ma már csak légi felvételekről ismerhetjük fel (Duna-völgy, Körös—Maros-köze, Körös-vidék, Hortobágy, Taktaköz—Bodrokköz, Szamosköz stb.).

3.3. A domborzatot beborító üledékek litológiai minősítése

Magyarország áttekintő geomorfológiai térképe harmadrenden általánosított információt nyújt a domborzat akkumulációs formáinak litológiai felépítéséről, ill. a pusztuló domborzat alapkőzetét bedefő málladéktakaróról, amely ma rendszerint mint talajképző kőzet szerepel. A litológiai információt a térképen szürke színű pontraszteres, figurális ábrázolás fejezi ki.

A geomorfológiai térképen ábrázolt litológiai képződmények több vonatkozásban eltérnek a geológiai térképen szereplőktől. Térképünk a genetikailag minősített litológiai képződményeivel (eluviális, deluviális-szoliflukciós, eolikus, fluviális, tavi-folyóvízi, tavi-mocsári üledékek) a forma-, ill. a felszínalakulás dinamikáját is jobban kifejezésre juttatja. Erre szolgál a dombsági és hegységi előtérben gyakran előforduló *szoliflukciós és gravitációs lejtőüledékek* kihangsúlyozott fel-

tüntetése, a hegységek alapkőzetén képződött törmelékes-vályogos málladéktakarók ábrázolása, továbbá az ún. alföldi infúziós löszöknek mint ártéri iszapnak (szilt) fluviális üledékeként való értékelése.

3.4. A felszín és a felszíni formák kora

A komplex geomorfológiai térkép negyedik információs rendszerét, a felszín korát betűk, ill. betűkhől álló képletek fejezik ki. A betűjelzések megegyeznek a geológiában már régóta alkalmazott gyakorlattal (H-holocén, Q-kvarter, P-pliocén, T-tercier).

A felszín korának a jelzése általános tájékoztatást nyújt a domborzatalakulás földtörténeti dinamikájáról, lassúbb vagy gyorsabb változásáról. A domborzatot felépítő kőzetek kora és a felszínkialakulás kora között az alábbi összefüggések állnak fenn:

— Az üledékgyűjtő területeken az akkumulációs felszínek ill. egyedi formák kialakulása megegyezhet az üledékek felhalmozódási korával (homokbuckák, árterek mint formák az üledékekkel egyidőben képződtek).

— Ahol hosszabb vagy több periódus alatt képződött az akkumulált felszín, vagy pl. nagyobb völgytalpak — pl. futóhomokkal takart hordalékkúpok — esetében, ott a domborzat egészének kialakulása idősebb, mint a felszínt vékonyan befedő üledék. Ilyen helyeken a felszínkialakulás időtartamára pl. Q_3+H betű képletet alkalmaztunk, mely azt jelenti, hogy valamely pleisztocén végi völgytalpra holocén üledék halmozódott, de a felszín minőségileg nem változott meg.

— A pusztulás alatt álló domborzaton a felszín és az egyes formák kora általában fiatalabb, mint a felszínt alkotó kőzetek. A hegységekben pl. az ókori, a másodkori kőzeteken kialakult domborzat a legtöbb esetben jóval fiatalabb, a harmad- ill. a negyedidőszak alatt (T, Q) formálódott ki. Csupán kisebb tönkös felszínek maradtak vissza a kréta időszakból, ezek is többnyire eltemetett felszínek (t_e index) ill. a harmadidőszaki takaró alól exhumálódtak (t_3 index jelzi).

— Ha a felszín geológiailag hosszú időszakon át pusztult, akkor a domborzatalakulás legjellegzetesebb időszakait szintén betűképlettel fejeztük ki, pl. P_3-Q_1 során képződött hegylábi felszín. A $vp_2/M-P$ képlet számlálója egy neogén sztratosztrifikált oldalgerinceinek felső lepusztulási szintjét jelöli, a nevező a felszínkialakulás — miocén-pliocén — időszakára utal. A felszíni formák korára utalnak még a teraszok (II—VII. sz.) jelei, a hordalékkúpok szimbólumai (holocén, felső pleisztocén stb.). Ezenkívül több litológiai képződmény felhalmozódásának földtani kora ismeretes (holocén; az ártéri iszap, a tőzeg, a lápi agyag, a parti dűne, a buckahomok; felső pleisztocén: a lösz, a löszös homok, a lejtőüledék stb.).

3.5. Hidrogeográfiai és hidrometeorológiai adatok és erőforrások minősítése

Magyarország áttekintő geomorfológiai térképe feltüntet valamennyi állandó vízhozamú természetes vízfolyást és mesterséges csatornát, sőt a fontosabb időszakos vízfolyásokat is. Megadtuk a számottevő vízfolyások hosszát km-ben, a meder jellemző pontjainak és a folyótorkolatok tengerszint feletti magasságát, a közép-vízre vonatkoztatott mederszélességet és mélységet m-ben, továbbá a vízsebességet (m/s), a görgetett és a lebegtetett hordalék mennyiségét kg/s értékben. Tájékoztatást nyújt a térkép a folyók — a sok évi átlaga alapján várható — vízjá-

rásáról, a kis-, közép- és nagyvízhozamok mennyiségének (m^3/s) évszaki bekövetkezéséről (piros törtszámokkal).

Állóvizek, mesterséges tavak, ill. víztározók területi, mélységi adatain kívül jelezzük reprezentatív helyeken a talajvíz szintjének valószínűsített időbeli ingadozását, továbbá a legfontosabb hidrometeorológiai adatokat. (A januári, júliusi és évi középhőmérsékletet, az évi átlagos csapadékot, a lefolyás sok évi átlagát, a potenciális párolgás és az évi csapadék különbségét.) Ezekből az információkból további számításokkal a csapadék háztartási egyenlegre és egyéb jelenségekre is következtetni lehet.

*

A Magyarország komplex geomorfológiai térképének fentebb ismertetett öt különböző jelrendszere kifejezi a domborzat típusainak, formációinak és litológiájának minőségét, múltbeli kialakulását, jelenlegi fejlődését, továbbá a hidrometeorológiai folyamatokat is reprezentálja. Ezek az információk összefoglalják a geomorfológiai kutatások eddigi eredményeit és más adatokkal egységes koncepcióban, a térképek léptékének megfelelő részletességgel, együtt ábrázolják azokat.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az ország domborzatáról első ízben készített áttekintő geomorfológiai térkép a részletkutatások eredményeiről nem nyújthatott teljes képet, továbbá az egyes geomorfológiai körzetek közel sem voltak egyenletes mélységig felkutatva, ezért területenként információs különbségek maradtak.

A jelen ill. a jövő geomorfológiai kutatásainak mégis nélkülözhetetlen bázisa ez a térkép, mert ösztönöz az összehasonlításra, a kevésbé kutatott területek alaposabb feldolgozására, felhívja a figyelmet a főbb általános geomorfológiai problémákra.

Magyarország áttekintő geomorfológiai térképét nemcsak a geomorfológusok újabb kutatási eredményei alapján, hanem a térképet használó tudományos szakkörök és a gyakorlati tervezők véleményei és újabb igényei nyomán is időszakonként kiegészítjük.

IRODALOM

- ÁDÁM L.—MAROSI S.—SZILÁRD J. 1959: A Mezőföld geomorfológiai térképe. — Földrajzi Monográfiák II., Akad. Kiadó, Budapest.
- ÁDÁM L. 1964: A Szekszárdi-dombvidék kialakulása és morfológiája. — Földrajzi Tanulmányok 2. p. 82. Akad. Kiadó, Budapest.
- ÁDÁM L. 1972: A Velencei-tó és vízgyűjtője földtani viszonyai 1 : 100 000, geomorfológiai viszonyai 1 : 100 000, róziós viszonyai 1 : 100 000, művelési ágai 1 : 100 000. A Velencei-tó és vízgyűjtője térképe, — VITUKI, Budapest, p. 1., 2., 3., 4.
- BORSY Z. 1961: A Nyírség természeti földrajza. — Földrajzi Monográfiák V., 5. 227 p. 16. t. Akad. Kiadó, Budapest.
- BUCZKÓ E. 1968: Geomorfológiai kutatás és térképezés Balatonfüred környékén. — p. 99. A Bakony természettudományi kutatásának eredményei V. — Veszprém Megye Múzeumi Igazgatósága, Veszprém.
- HAHN GY. 1972: Tata környékének geomorfológiai képe. — Földr. Ért. XXI. 4. pp. 389—407.
- KAISER M. 1965: A Zsámbéki-medence 1 : 25 000 méretarányú geomorfológiai térképének magyarázója. — Földr. Ért. XIV. 3. pp. 355—372.
- PÉCSI M. 1959: A Duna-völgy magyarországi szakaszainak geomorfológiai térképe. — Földr. Monogr. III., Akad. Kiadó, Budapest.
- PÉCSI M. 1963a: A nemzetközi geomorfológiai térképezés helyzete. — Földr. Ért. XII. 3. pp. 413—427.

- PÉCSI M. 1963b: A magyarországi geomorfológiai térképezés az elmélet és a gyakorlat szolgálatában. — Földr. Közl. XI. 4. pp. 289—299.
- PÉCSI M. 1967: (szerk.) Magyarország geomorfológiai térképe 1 : 1 000 000. — Magyar Nemzeti Atlasz p. 18—19. Kartográfiai V., Budapest.
- PÉCSI M. 1967: Részletes geomorfológiai típustérkép a Gerecse, a Tapolcai-medence és a Duna—Tisza közéről. — Magyarország Nemzeti Atlasza p. 16—17. Kartográfiai V., Budapest.
- PÉCSI M. 1972: (szerk.) Magyarország geomorfológiai térképe 1 : 500 000. MTA FKI-Kartográfiai V. Budapest.
- SZILÁRD J. 1967: Külső-Somogy kialakulása és felszínalaktana. — Földr. Tanulmányok p. 150. Akad. Kiadó Budapest.

THE GEOMORPHOLOGICAL MAP OF HUNGARY

Scale 1 : 500 000

Edited by MÁRTON PÉCSI, Budapest, 1972.

Legend*

The total area of Hungary (93 030 km²) belongs to the watershed of the Danube including that of the Tisza River (46 736.6 km²)

Large morpho-structural landform complexes

Mountains

Paleozoic faulted and folded block mountains, low mountains, highlands
Mesozoic block mountains with horsts

- a) ridges of highlands, plateaus
- b) lower and rounded ridges

Volcanic mountains

- a) ridges of highlands
- b) lower and rounded ridges

Hilly regions

Slopes in the hilly regions
Rounded ridges in the hilly regions in Tertiary—Quaternary loose sediments
Intramontane small basins

Plains

High flood-plain level
on stream-deposited plains
Low flood-plain level
Alluvial fan plain with terraces
Alluvial fan mantled by wind-blown sand
Alluvial fan mantled by loess

Landform groups of terrain configuration

Tectonic-structural landforms

Remnant of a volcanic cone; laccolith
Volcanic dike
Graben
Horst
Fault-scarp

Forms caused by exogenous forces

Fluvial landforms

Oxbow lake, meander
Alluvial fan at the flood-plain level

Dammed-off small basin
basin with sodic soil
Erosional remnant,
Erosional-denudational escarpments
Terrace island
Water or wind gap of stream capture
Steep-sided valley, high gradient
Convex valley, medium gradient
Shallow valley with even floor, low gradient
Asymmetric brook valley
Asymmetric erosional-derasional valley
Ordinary river valley
Asymmetric river valley
Gorge section of a valley
Terrace No: II/a
Terrace No: II/b
Terrace No: III.
Terrace No: IV.
Terrace No: V.
Terrace No: VI.
Terrace No: VII.
Undercut steep bank
Stable steep bank
Lower Pleistocene
Middle Pleistocene
Upper Pleistocene
Holocene
Valley divide

Upper Pleistocene

Middle Pleistocene

Lower Pleistocene

Upper Pliocene

alluvial fan

alluvial fan

alluvial fan

alluvial fan

Eolian landforms

Dunes of wind-blown sand in general
Longitudinal and parabolic dunes
Longitudinal dune mantled by thin loess
Sand dune on river bank
Wind furrows, deflational depressions in general

Karst landforms

Karst landforms in general
Karst spring, cave

Landforms of planation, denudation and derasion

Slightly dissected piedmont, foothill slopes
Old piedmont surface intensively dissected
Lower hills dissected by erosional-derasional valleys

* The terminology of the legend was translated by GÁBOR VÁRADY and revised by Prof. DR. NICHOLAS BARISS; Omaha, Nebraska.

Hilly regions intensively dissected by erosional-derasional valleys
 Mountain rim, fault scarp
 modified by planation
 Erosional-denudational-planational scarp, benchland
 Derasional, cryoplanation scarp
 Abrasional scarp, terrace
 Rim of the piedmont surface
 Denudational basis
 Derasional valley
 Denudational remnant
 Unstable slope
 Alluvial fan of intermittent stream in piedmont area

Anthropogenic features

Important loess exposures
 Important gravel exposures
 Large mine dump
 Levee of significant size
 Cut of significant size
 Settlements

Lithology

Eluvial detritus and clayey-loamy debris

Thin layer of eluvial detritus on limestone and dolomite surfaces
 Clayey-loamy alluvium, "nyirok", on late Tertiary volcanic rocks, partly redeposited on the slopes
 Loess-loam, glacial loam on loose Tertiary and Quaternary sediments
 Clay and loam mantle with detritus on a mountain of crystalline bedrock

Slope sediments, deluvia

(Sediments transported and/or redeposited by slope-wash, solifluction and other mass movements)
 Sandy, loess-like slope deposits, slope loess
 Sandy or detrital clay, glacial loam, loess-loam
 Slope loess and loess-loam mixed with fossil soil
 Slope debris, detritus imbedded in loam

Eolian formations

Typical loess
 Sandy loess
 Loessic sand
 Dune sand on riverbank
 Sand
 Partly stabilized wind-blown sand in a dune area
 Dune sand mantled by sandy loess or chernozem soils

Fluvial sediments

Stream-laid gravel
 Stream-laid sand (including sand on flood plain)
 Holocene fluvial silt
 Holocene fluvial clay
 Holocene, loessic-silty deposits on flood plain (sandy clay, loess-silt, alluvial-loess, "swamp-loess")
 Pleistocene loess-silt (infusion-loess, fluvially-reworked loess)
 Pleistocene Q_1-Q_3 gravel or sand from alluvial fan
 Fluvial sand mantled by sandy loess
 Carbonate gravels

Lacustrine-fluvial and limnic-palustrine deposits

Holocene sand off-shore bar
 Pleistocene and Pliocene travertines
 Peat, organic mud
 Swampy clay, meadow clay
 Calcareous mud

The age of landforms

T — Tertiary or older landform in general
 $T_1 T_2$ — Early and Late Tertiary forms
 M — Miocene landforms in general
 P — Pliocene landforms in general
 $P_1 P_2 P_3$ — Lower and Upper Pannonian; and Upper Pliocene landforms
 Q — Quaternary landforms in general
 $Q_1 Q_2 Q_3$ — Lower, Middle and Upper Pleistocene landforms
 H — Holocene landforms in general
 $H_1 H_2$ — Early and Late Holocene landforms
 H_3 — Recent forms
 Q_1-Q_3 — Landforms of degradation
 Q_3+H — Landforms of aggradation

Neogene volcanic mountains

vp_1 — Summit level, plateau
 vp_2 — Upper level of lateral ridges
 vp_3 — Lower level of lateral ridges, dissected piedmont surface

Block mountains

t_1 — Remnants of old erosional surface in summit position
 t_2 — Remnants of old erosional surface covered with Tertiary sediments

t_3	— Remnants of old surface of planation veneered with denudated remnants of Tertiary sedimentary mantle	Name of the river or canal, its length in Hungary (and full length) in km Altitude above sea level of the source, characteristic points and mouth of the river (in m above sea level)
t_4	— Old surface of planation sunk into threshold or scarp position (pedimented in Neogene)	Boundaries and areas (in km ²) of watersheds (within Hungary) of the more significant rivers
t_k	— Sunk and buried surface of planation (in graben position)	Typical stream activities at the river sections: H: Predominantly aggradation E: About equilibrium (graded section) B: Predominantly incision Kf: Meandering and aggradation Kb: Meandering and incision Characteristics of the changes in the water level

Hydrology

Natural watercourse
Canal, navigable canal
Intermittent watercourse

multiannual mean discharges (m³/sec) low (Q 95%), medium and high (Q 50%)
the months of their probable occurrence

(only data of medium discharge are available)	Altitude of the lakes above sea level,
Total amount of suspended (rolled) load,	in m <u>area, ha</u>
kg/sec	<u>average depth, m</u>
Width in the case of medium	Marsh, periodically stagnant water
discharge, in m <u>speed, m/sec</u>	Larger irrigated area
<u>depth, m</u>	Settlement, meteorological station
Lake, reservoir, dam	

Mean temperature in January (mean annual temp.) mean temp. in July
Annual average of precipitation, cm (difference of the potential evaporation and precipitation, mm), multiannual average of runoff

Maximum, (average), minimum ground water level
Month of probable occurrence — Month of probable occurrence

Mineral hot spring, warm spring Hot spring, warm spring

Temp. °C, most important elements altitude above sea level in m
Discharge, 1.000 l/min

Mineral spring Characteristic altitude figure of the terrain
Other spring in m

A HAZAI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI KUTATÁS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEIRŐL

DR. WALLNER ERNŐ

Hogy egy kutatás tárgyi tartalom tekintetében mit ölel fel, mit tart időszerűnek, munkájában milyen módszert alkalmaz, azt jórészt tudományágának a tágabb tudomány körében és a tudánypolitika rendszerében elfoglalt mindenkori helyzete határozza meg. Ami tegnap időszerű volt, ma esetleg már nem az, de holnap talán újra azzá válhat.

I. A hazai településföldrajz helyzete

A településföldrajz mint fiatal tudományág alig fél évszázados múltra tekinthet vissza. Milyen ma a helyzete hazánkban? Kedvezőnek aligha mondható. Ennek több oka van. A településföldrajzot mint részdiszciplínát csak néhány geográfus választotta tudományos munkája területéül. A településföldrajz a településekben bekövetkezett gyors változások tanulmányozását nem tudta hasonló gyorsasággal követni. A kutatás majd másfél évtizeden át csak késve és gyakran nehézségek és idővesztés árán jutott a számára nélkülözhetetlen, fontos társadalmi, demográfiai, gazdasági adatokhoz. Ma is csak nehezen jut olyanokhoz, amelyek a funkciók vizsgálatához nélkülözhetetlenek (ingázás, ipari üzem jellege, foglalkoztatottak száma stb.). A felszabadulás után a vele szemben támasztott tudánypolitikai követelmények, kívánalmak részben túlmentek a földrajzi szemlélet határain, részben változók, kiforratlanok voltak.

Két évtizeddel ezelőtt kevésbé méltatták a települések történeti kontinuitásának a vizsgálatát, jöllehet a települések szerkezetét az alaprajz sok helyen máig is megőrizte, és csak a legutóbbi időkben került sor egyes településekben az utcahálózat és az épületállomány átrendezésére.

Ma a településföldrajz — valamint a településtörténet, építészet- és művészet-történet — egyik feladata, hogy megállapítsa, melyek azok a települések, településcsoportok, amelyek történeti múltjukat arculatukban még megőrizték, s ezért védetté nyilvánításuk kívánatos.

Bizonytalanságok mutatkoztak a települések jellegét meghatározó kritériumokat illetően is. A korábban domináló morfológiai szempontokat a funkcionálisak váltották fel; ezek aránya azonban nem válhat olyan mértékűvé, esetleg adathalmazzá, amely már nem földrajzi meghatározást céloz.

A kutatásnak szemléletes képet kell nyújtania az átalakulási, fejlődési folyamat során elért arculati és funkcionális változások együtteséről is.

A kutatás tárgyköre bővült, új vizsgálati szempontok merültek fel. Ez a bővülés gazdagította ugyan a településföldrajzot mint tudományt, ugyanakkor azonban gyakran megbontotta a földrajzi szemlélet egységét és a földrajzi

kutatás gyakran más tudományág területére lépett. Ugyanakkor más tudományágak behatoltak a földrajzi kutatás területére.

A települések vizsgálatával a településföldrajzon kívül egyre nagyobb mértékben foglalkoznak a társadalomtudományok, mint a szociológia, demográfia, statisztika, közgazdaságtan. A természettudományok korábban is részt vettek a települések természeti viszonyainak vizsgálatában, s ez napjainkban a környezetvédelem szempontjából történő tanulmányozással bővült. A műszaki tudományok főként a települések rendezésének, átépítésének, bővítésének, műszaki ellátottságának stb. kérdéseivel foglalkoznak.

Mindezek a tudományágak saját szempontjaikból vizsgálják a településeket, ezért gyakran egyoldalúaknak mondhatók. Ez az egyoldalúság magától értetődő és a településföldrajz szempontjából csak akkor jelent hátrányt, ha megállapításaiknak abszolút érvényességet tulajdonítanak. Megállapításaik közül a településföldrajz csak olyanokat vehet át, amelyek a földrajzi szintézis szemléletébe beilleszthetők.

Korábbi fogalmak tartalma változott, új fogalmak születtek, de pontos, egyértelmű meghatározásuk még nem alakult ki.

A statisztikai adatszolgáltatás földrajzi használhatóságát befolyásolja, hogy elsősorban állami és szociológiai szempontokat szolgál. Általános érvényű feltételnek tekinthető az, hogy a közzétett hivatalos adatokon túlmenően lehetőség legyen az egyéni adatszerzésre, akár valamilyen intézmény, akár információk révén. Ahol ez a lehetőség nincs meg, ott elvi kérdéseket vethetünk fel, de megválaszolásukban nem támaszkodhatunk konkrét példákra. Minden elvi megállapítás értéke, helyessége a gyakorlat, a példák alapján történő igazolása révén ítéltető meg.

Mielőtt áttérnék jelen tanulmányomban a településföldrajzot érintő kérdések részletes kifejtésére, megkísérlem a településföldrajz kutatómódszertani, elméleti hazai útját és eredményét néhány geográfus munkája nyomán röviden vázolni.

Az út kezdő lépéseinek MENDŐL T. Szarvasról, WALLNER E.-nek a felsőőri magyarságról és MÁRTON B.-nek a nyírségi településekről írt munkái tekinthetők, melyekre hatott GYÖRFFY I. etnográfus munkássága is. Más irányból indult PRINZ Gy. azon településföldrajzi munkája, amely — mint nekem mondotta — kizárólag részletes katonai térképek alapján készült, és elsősorban falvak alaprajzi típuskeresését célozta. A Budapestről írt munkája már több szempontú és autopszia alapján szerzett szemléletet ad. PRINZ Gy. és a pécsi egyetem Földrajzi Intézete irányításával jelentek meg a Pannónia sorozat földrajzi kiadványai. Legtöbbjük egyetemi doktori disszertáció. A megjelent településmonográfiai munkák tudományos szintje igen különböző. A történeti bevezetés után alig mennek túl a települések alaprajzi, alaktani vonásainak vázolásánál. Ebben az időben, a húszas években a településföldrajzi kutatás első lépcsőjén a történeti múlt, az alaprajz, az alaktani vizsgálata az elsődleges szempont, de megjelentek utalások sőt részletvizsgálatok a funkcióra vonatkozóan is.

Második lépcsőnek tekinthető, amikor a kutatás a települések nagyságrendje és jellege szerint külön utat keres a falu és város vizsgálatához. Ekkor már határozott elméleti, módszertani munkák is születnek. Míg WALLNER E. a falvak és nagyközségek kérdéseit vizsgálja, addig HÉZSER A., MENDŐL T. és később LETTRICH E., részben MAJOR J. munkája a városföldrajz felé irányul. KOGUTOVICZ K. a Dunántúl és Kisalföld településeinek tájankénti jellemzését adja még mindig főként morfológiai szemlélettel. A későbbi vizsgálatok egyre inkább foglalkoznak a funkciók szerepével. MENDŐL a városmag, a városközpont meghatározását a népesség foglalkozási megszólása, tehát funkcionális jegy alapján keresi.

Harmadik lépcsőfoknak tekinthető az, amikor funkciók és morfológiai vonások alapján regionális vizsgálatok születnek. Ilyeneket végeznek BELUSZKY P., LETTRICH E., RÉTVÁRI L. és WALLNER E. Ekkor már MENDŐL T. foglalkozik a településföldrajz elméleti alapjainak kidolgozásával is és megalkotja nagy művét, az „Általános településföldrajz”-ot. Az elméleti kutatást folytatja, azt falvak és városok példáin mutatja be MAJOR J.

A negyedik lépcsőben már a korábbi elméleti eredményekre támaszkodó országos hálózati vizsgálatok vizsik a fő szerepet. Tárgyuk a településhálózatunk felszabadulás után megindult urbanizálódási folyamatának bemutatása (LETTRICH E., SÁRFALVI B.) és a fejlesztés irányának meghatározása (KÖRMENDI K.). Kiegészíti ezt az autopszián alapuló regionális és egyedi vizsgálat is (KÖRMENDI K.: Miskolc, LETTRICH E.: Kecskemét, MAJOR J.: Karcag).

A kutatás jelenlegi irányzata — amelyet talán ötödik lépcsőnek is tekinthetnénk — a múlthoz képest nagyobb differenciáltságot, új szempontú osztályozást mutat, és komplex vagy azt megközelítő vizsgálat alapján igyekszik megállapítani az országos vagy regionális településhálózatban bekövetkezett változásokat, ill. településtípusokat. Ez jellemzi BELUSZKY P. (1973) tanulmányát, és még inkább LETTRICH E. (1976) legújabb munkáját. LETTRICH E. az 1963. évi urbanizálódási eredményesen tovább finomította és bővítette. Célkitűzését, hogy a településhálózat sajátosságairól az „igazgatástudomány”-nak áttekintő képet nyújtson, sikerrel valósította meg. A földrajzi szemléletet érzékelteti a statisztikai adatok regionális értékelése és az utalások a településekre ható történelmi és természeti tényezőkre. Vizsgálja a települések összefüggését demográfiai momentumokkal (népmozgalom, kormegoszlás stb.), a települések nagyságrendjével, a népesség foglalkozási megoszlásával és jellegével, az urbánus és rurális népesség területi elhatárolásával. Valamennyi szempontot regionálisan bontva táblázatokban és térkép-mellékekben mutat be.

(LETRICH E. munkáját jelen tanulmányom írásakor, ill. annak befejeztekor nem ismertem, annak megjelenése után a munkálkodó geográfus szerénységével állapíthattam meg, hogy az abban foglaltak a tanulmányomban vázolt kutatási irányzat főbb vonásaival egymástól függetlenül is korrespondálnak. Kérdés, indokolt-e az igazgatási geográfia új tudományág építése; mit ad, mivel járul a településföldrajz fejlődéséhez.)

A statisztikai adatokra támaszkodó hálózati vizsgálatok előtérbe jutása háttérbe szorította a települések arculati (alakutani, alaprajzi) változásoknak legalább típusokat adó példákon történő bemutatását. A táblázatok, dia-kartogramok nem tükrözik a települések arculati képét.

A kutatási irányzat 6. lépcsőjén a geográfia joggal igényli, hogy a településmorfológia mint a funkciók vetülete és az autopszia újból elnyerje az őt megillető helyet. A funkció és a morfológia a településföldrajznak nem külön-külön része, hanem együttese. Amikor a funkciók mennyiségi, minőségi, valamint térbeli változását vizsgáljuk, a településföldrajz a funkcionális és morfológiai kutatás egybehangolását kéri és várja.

Ha a jövő kutatási irányzat a településhálózatot, a változásokat csupán táblázatok, grafikonok, kartogramok alapján kívánja bemutatni, esetleg meghatározni, és mellőzni a legalább bizonyos mértékben elvárható autopsziát, úgy egyre jobban távolodik el a földrajzi szemlélettől, és veszi át a statisztikai, közgazdasági, demográfiai, közigazgatási tudományok saját szemléletét. Akár országos településhálózatunk regionálisan bontott egységeit, vagy csupán egyetlen régiót vizsgál a kutató, a számok mellett meg kell éreznünk, hogy amit tanulmányoz, legalább részben közvetlen autopszia alapján is ismeri.

II. A települések fogalommeghatározásának, osztályozásuknak, tipizálásuknak problematikája

1. A település fogalma

Amikor napjainkban a településföldrajzban egy vagy több vizsgálatnak időszerű voltáról szólunk, az nem azt jelenti, hogy egyes szempontok vagy egyes települeselemek mint vizsgálati tárgyak váltak volna időszerűtlenné, csak azt, hogy a kutatásnak a szempontok kiválasztásában, a szemléletben korszerűnek kell lennie. Az időszerűséget, általában rövid időtartamra — a társadalom vagy annak gazdaságpolitikái célkitűzéseit, a korszerűséget, rendszerint hosszabb időtartamra — a tudáspolitikai elvi, módszertani megállapításai határozzák meg.

A települeselemek vizsgálata korszerű voltának megítélése a mindenkor társadalmi-gazdasági helyzet és technikai fejlettség függvénye. Időszerű csak olyan településföldrajzi munka lehet, amely a változások irányzatát veszi figyelembe vagy azokat vizsgálja.

Változatlanul korszerű MENDŐL T. fogalommeghatározása, hogy a település: ember (embercsoport), lakóhely és munkahely együttese, ami nem feltétlenül és szükségképpen jelent egyúttal összefüggő területi egységet. A meghatározás lényegében az államigazgatás újabb értelmezése szempontjából is helytálló. Ami változott, az egyrészt a települeselemek minőségi és mennyiségi tartalma, illetve azok szerepe és aránya a településszerkezetben, másrészt a települeselemeknek

újakkal történt bővülése vagy kiegészülése. Változott továbbá az a szemlélet, amellyel, és az a szempont, amilyenből a települést egészében vagy egyes elemeiben vizsgáljuk.

BELUSZKY PÁL újabb tanulmányában (1973) a település fogalmát a következőkben adja: „A település különböző összetevőkből (egy embercsoportból — annak demográfiai, gazdasági, szociológiai, társadalmi település —, egészségügyi stb. aspektusaival —, annak lakó- és munkahelyéből, tehát különböző funkciók és építészeti-műszaki alkotásokból) ötvöződik bonyolult egységgé.”

Ez a hosszú, zárójeles definíció nélkülözi a BELUSZKY által is klasszikusnak mondott — nyilván MENDÖL-adta, fogalmazás tömörségét. Hasonlóan nélkülözi a rövid fogalmazást BELUSZKY másutt adott következő definíciója: „A település egy embercsoportnak a bővített újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybe vett létesítményeknek — lakó-, munka- és pihenőhelyek, szolgáltatási intézmények — a lakosság mindennapos, rendszeres »mozgástere« által kijelölt funkcionális egysége.” A definíciókkal szemben egyik követelmény, hogy azok világos, tömör áttekinthetőséget adjanak. A tartalmi részletezésnek, egyéb momentum kiemelésének az egységet alkotó elemek elemzésénél van helye.

Mivel a társadalmi-gazdasági változások valamennyi településünket érintik, egyre inkább időszerűvé vált a hálózati vizsgálat. Időszerűség szempontjából a nagyobb települések monografikus és hálózati vizsgálata egyenlő értékűnek mondható.

A nagyüzemi agrárgazdálkodás és az iparszerű termelési mód, a szórványtelepülések lassú megszűnése, a falu népének nagyarányú ingázása és elvándorlása a városokba, a városok vizsgálata mellett időszerűvé tette a falvak sorsának és jövőjének vizsgálatát.

2. Településeink ranghelye

A kutatásnak számolnia kell azzal, hogy a települések vizsgálatával és ranghelyük megállapításával két, párhuzamosan működő, esetenként egymástól eltérő hierarchikus rendet kidolgozó szerv — az államigazgatás és településhálózatfejlesztési koncepció — foglalkozik.

A két szerv munkájának koordinálása szempontjából kedvező a MTTH és ÉVM együttes (1974 nyarán hozott) rendelete a nagyközségek várossá minősítésének feltételéről. A településföldrajz is igényt tart arra, hogy elvi és tudományos megállapításai figyelembe vétnessenek. A felfogások között bizonyos feszültségek mutatkoznak.

A fejlesztési koncepció az államigazgatási beosztás figyelmen kívül hagyásával különböző kategóriákat állapít meg. Az államigazgatásilag várossá minősítés sem mindig alkalmazkodik a koncepció által megkívánt adottságokhoz, beosztáshoz.

A településföldrajz időszerű feladata rámutatni a megnyilvánuló feszültségekre és a ranghelyek megállapításának földrajzi szemlélet alapján való helyességére.

Az utóbbi időben találkozhattunk a statisztikai település- és városfogalommal. A kérdéssel KOVÁCS T. (1969) foglalkozott részletesebben. A statisztika jogosult saját szempontjából nézve egy területileg meghatározott települést statisztikai fogalomnak minősíteni és az azon található különböző tényezőket számszerűleg meghatározni. A településföldrajz a fogalmat bonyolult és sokszempontú összetétele következtében nem teszi magáévá, de a statisztika adatait abban az összeállításban használja, amelyben a statisztika a fogalmat értelmezi. Ahhoz, hogy az településföldrajzi fogalommal váljék, az adatok értékelése szükséges.

3. Osztályozás és típusok

Településeink osztályozása eléggé vitatott elvi és gyakorlati kérdés. Döntő mindig az, hogy hány és milyen kritérium alapján történik a települések osztályozása. Biztos feleletet ma aligha adhatunk, településeink annyi múltbeli és jelen vonást mutatnak, hogy a kritériumok figyelembe vételénél teljességre törekedni erőltetett.

BELUSZKY P. (1973) tanulmányában a kérdéssel részletesen foglalkozik. A ranghely megállapító, más szóval hierarchikus osztályozás kulcsaként a városi alapfunkciók mennyiségi és minőségi jelenvoltát tekinti, megjegyezve, hogy központi szerepkör — amely városi alapfunkció — nélkül is lehet valamely település város. A városi alapfunkcióknak mint kritériumoknak tételes megjelölését, ill. felsorolását nem adja, de ilyennek adása úgyszólván megvalósíthatatlan. Míg a városokra vonatkozó fejtegetéseit a településföldrajzi kutatás általánosságában magáévá teheti, a falvakról mondottakra ez csak erős fenntartással áll fenn. Szerinte a falura jellemző „lokális funkciójú intézmények között nincs hierarchikus tagolódás”. A falu fogalma ezzel még nincs meghatározva. A közös tanácsok székhelyei fejlettebb ellátási és szolgáltatási szinttel — az alsófokú központok — 6–10 falu számára központi szerepkört töltenek be. Vagyis bizonyos hierarchikus tagolódást mutatnak. (Pl.: Gyöngyös, Nagydorog.) Ez az intézkedés a településhálózatot még nem változtatta meg. Kijelölte azonban a várható fejlődés irányzatát.

A koncepció alsófokú központjainak kijelölésénél annyira különböznek a szempontok, hogy azokat közös nevezőre hozni alig lehet. Az alsófokú központok számát országos vonatkozásban kb. 120-ra tehetjük.

A települések fejlettség szerinti osztályozása szembekerülhet elméleti és gyakorlati nehézségekkel. A fejlettség gyakran relatív; a funkció vagy intézmény, amely a faluban fejlettségi fokot jelent, egy városiasodó településben már csak alárendelt fejlettségi mutatónak tekinthető.

Az elméleti, deduktív módszerrel dolgozó osztályozás helyett magam részéről fontosabbnak és időszerűbbnek tartom minél több településnek az autopszia módszerével történő kutatását és településképi feldolgozását. Az, hogy az autopszia szükséges vagy hivatásos voltát hangsúlyozom, nem azt jelenti, hogy enélkül nem lehet értékes településföldrajzi munkát alkotni. Kis mértékben igényli a helyszíni vizsgálatot a településfejlődés, funkciók (foglalkozási megoszlás) regionális vagy országos szinten történő vizsgálata. Utalok KULCSÁR V. ruralisztikai, LETTRICH E. urbanizálódási és MAJOR J. városföldrajzi munkáira.

A településföldrajzi kutatást végző geográfus pályája kezdetén, de későbbi időszakában is találkozunk a helyszíni felvételen alapuló vizsgálatokkal, főként monográfiákban. Példaként említek olyan értékes munkákat, amelyek a helyszínen szerzett ismeretek nélkül nem születhetnek volna, mint GYÖRFFY I. „Az alföldi kertes városok”, „Hajdúböszörmény települése” (1926), LETTRICH E. „Esztergom” (1964) és „Kecskemét” (1968), MENDŐL T. „Szarvas földrajza” (1928). Ugyancsak helyszíni felvételt végzett MENDŐL T. 28 alföldi városban, amely alapul szolgált nagyjelentőségű munkájának megírásához („Alföldi városaink morfológiája”, 1937). A településföldrajz újabb, hasonló vizsgálatokon alapuló tanulmányoknak hiányát érzi.

BELUSZKY P. az osztályozással kapcsolatban kiter a települések hierarchikus és funkcionális típusaira. Elemzi a városok hierarchikus típusait, a tipizálás lehetőségeit. A funkcionális típusokat illetően a foglalkozási megoszlás jelen értékelését veszi szemügyre. A funkciók alapján történő típuskeresés a gyakorlatban ugyancsak nehézségbe ütközik. Ezekre a későbbiekben még vizsgálatok. A típuskeresésnél BELUSZKY a funkciók kombinációját kívánja alapul venni. Tanulmányának a címe szerint sorait „Magyarország településhálózati térképének magyarázójához” szánta. Az alkalmazott módszer helyessége csak a térképpel együtt ítéltethető meg. A szerző maga is utal arra, hogy a konkrét eredményeket a térkép bemutatásával adhatja. A térkép a folyóiratban megjelent tanulmánynak mellékletét nem alkotja. A térkép hivatva volna feleletet adni arra, hogy melyik út járhatóbb. Egy vagy csak néhány szempont alapján megoldani a feltett kérdést, mint azt LETTRICH E. és SÁRFALVI B. munkáikban megvalósítottak, vagy az, amely több szempont egyesítése, ill. kombinációja alapján kívánja a településeket, ill. településhálózatot bemutatni.

LETTRICH E. 1965-ben írt munkájában megemlíti, hogy a foglalkozás szerinti megoszlásnak tanulmányozásával nem kívánt településtípusokat adni.

Településeink kategorizálásával, típusok megállapításával FÓRIZS MARGIT két tanulmánya foglalkozik. A szerző a statisztikai tudomány ismert művelője, és a statisztikai aspektus munkáiban alapvető, de korántsem egyoldalú, és összhangban van a földrajzi igényekkel. Egyik tanulmányában vidéki városaink négy típusát állapítja meg hét kritérium (terület, lélekszám, közigazgatási központi funkció, ipari jelleg, beingázás, vonzásokörök) és a fejlettség alapján, másik tanulmányában a városias községeket szintén négy típusban sorolja négy funkcionális ismérv figyelembe vételével.

KÖRMENDI K. (1976) foglalkozik falvaink kialakulásának történelmi és természetföldrajzi adottságaival, rámutatva azok faluformáló (morfológiai) hatására. A nagyságrendi osztályozással kapcsolatban vázolja az ország természetes tájainak eltérő falutípusait. Falvaink fejlesztésének alapelveként a központrendszer (centrumfalu) tartja.

4. A ranghely településföldrajzi megítélése

A településföldrajzi koncepció számos földrajzi szempontot vett figyelembe, ezért hierarchikus rendje a középfokú központokig bezárólag lényegében a településföldrajzi szemlélethez közelállónak mondható.

Nem kívánom kisebbiteni a településföldrajz osztályozásának, típuskeresésének jelentőségét. A gyakorlat azonban vagy sematikusá válik, vagy a meghatározók áttekinthetetlen szövevényébe vezet. A települések osztályozásának egyik alkalmazott módja a vonzasközpontok megállapítása és a vonzásterületek elhatárolása, ami nem mindig fedi a fejlesztési koncepció elgondolásait. De nem is fedheti, mert a vonzasközpontok kijelölése inkább a jelen állapotot rögzíti, míg a településfejlesztési koncepció a vonzásterületet és vonzasközpontot egy távlati tervezés szemszögéből tekinti. Mivel a mutatók általában gazdasági és igazgatási jellegűek, a vonzaskörzeti tanulmányok csak részben mondhatók településföldrajzinak. A tanulmányok eredménye gyakran a nagyságrend vagy ranghely tükré. TÓTH JÓZSEF tanulmányában (1974) a múltban sokat vitatott W. CHRISTALLER telefonszámlálási módszerének elve szerint a hívások számát veszi alapul. A Dél-Alföldön 20 vonzaskörzetet és 6 részövezetet, ill. körzeti központot állapít meg. A vizsgálat eredménye az igazgatási és nagyságrendi hierarchiához képest településföldrajzi sajátos vonásokat — Baja, Dunavecse, Solt, vagyis a Duna vonal kivételével — alig mutat. A 4 elsőrendű központ közül 3 a Dél-Alföld legnagyobb városa. A negyedik Baja, amelyet második megyeszékhelynek tekint. A 9 másodrendű körzeti központ mindegyike város. A 7 harmadrendű központ vagy város, vagy 10 ezer lélekszámú városiasodó nagyközség. A településföldrajz szempontjából érdekes jellegbeli különbséget nyújtott volna a hívó állomások, ill. beszélgetések bontása az ipari-agrár és tercier szektorra. Az utóbbi esetleg külön, az intézmények kategóriájába is. Kétségtől nehéz az alkalmazott módszerben a statisztika és földrajzi aspektus elhatárolása vagy esetleg szintézise. Az utóbbi időben a statisztikusok részéről a település fogalmának meghatározását és osztályozását illetően elvi megállapítások jelentek meg. Velük részben egyetértek, részben nem, ezért ezzel, mint a települések kutatásának statisztikai aspektusával külön kívánok foglalkozni.

A településföldrajznak sajátos elvi szempontjai vannak. Ilyen például a település egyéni jellegének figyelembevétele, mert több mint 3 ezer településünk legalább felénél ilyen egyéni vonás kimutatható. Egyéni vonásokat mutatnak a 60—70 000 lakosú középvárosaink (Szombathely, Kaposvár, Szolnok, Békéscsaba) vagy a 40—50 000 l. körüli középvárosaink (Zalaegerszeg, Sopron, Veszp-

rém, Salgótarján, Hódmezővásárhely) és a 10—15 000 l. körüli kisvárosok (Szigetvár, Nagyatád, Kiskőrös, Nyírbátor stb.). Az Alföldön a kisebb közép-
városok 30—40 ezer lakossal a fejlődés útjának kezdetén állnak.

Az államigazgatásilag egyenrangú városokat, pl. Sopron és Kaposvár, Kisvárd
és Nyíregyháza, Nagyatád és Kaposvár stb., a településföldrajz nem tekinti azonos
kategóriákba tartozóknak, ahogy a koncepció sem tekinti azonos rangú közpon-
toknak.

A fejlesztési koncepcióban a nagy és közepes nagyságú városok ill. a felsőfokú és részleges fel-
sőfokú központok esetében a ranghely megállapítása nem mindig látszik eléggé indokoltnak.
Kaposvár magasabb ranghelyet kapott, mint Veszprém, holott utóbbinak több és jelentősebb or-
szágos funkciója van. Egyenlő ranghelyet kapott Baja, Nagykanizsa, Sopron és Tatabánya, mind
a négynek a jellegét ugyancsak más-más funkció szabta meg a múltban és szabja meg valószínű-
leg a jövőben is. Monografikus jellegű kutatások vannak hivatva megállapítani a funkcionális és
morfológiai fejlődés illetve átalakulás irányát és jellegét, amire LETTRICH E. Kécskemétre vonat-
kozó tanulmányai (1968, 1973) példát szolgáltatnak.

Településföldrajzi szempontból nem érdektelen az a rend, amely a központok
településfejlesztési tendenciáit a gyakorlatban érvényesíti. Csak bizonyos mértékig
veszi figyelembe az államigazgatás és a fejlesztési koncepció hierarchiáját, a köz-
ponti alapokból származó hozzájárulásokat, dotációkat, beruházásokat. Utóbbiak
segítségével teremtik meg a kisebb települések, falvak, községek, nagyközségek
korszerű létesítményeiket, civilizálódásuk alapját.

Akár lokálisan, akár regionálisan nézzük, bizonyos fejlesztési egyenetlenségek,
településfejlődési különbségek mutatkoznak. Pl. falusi viszonylatban az ág vagy
tsz prosperitásával, a népesség helyi, esetleg közeli foglalkoztatottsága mértéké-
vel növekszik a település fejlesztésének lehetősége.

Kétségtelen, hogy településeink fejlődése az urbanizálódás irányába mutat. Ez
azonban a funkciók és arculati vonások sokrétű volta következtében nem jelenti
egyúttal városaink és falvaink uniformizálódását. A településszerkezet sem válhat
hasonló vagy azonos típusúvá, mert az urbanizálódás falvainkban és városaink-
ban — sőt városainkon belül eltérő alapjellegét mutat, és részben alkalmazkodik
a múltból örökölt szerkezethez.

III. A településföldrajzi kutatás területi és tárgyi tagolódása

1. Regionális és országos hálózati kutatás

Egy korlátozott számú településre kiterjedő regionális vizsgálat, ha figyelembe
veszi a vizsgált terület természeti és gazdasági adottságait, megfelelőbb összeha-
sonlításokat adhat, mint az országos hálózatra kiterjedő, sok ezer településre
vonatkozó adatokból szerkesztett kombináció.

A regionális kutatás előtérbe helyezése részemről korántsem jelenti azt, hogy az
az országos hálózati vizsgálatot kevésbé fontosnak tartom. A két vizsgálati mód-
szer egymással párhuzamosan kiegészítheti a másikat.

A településeinkben jelenleg végbemenő gyors változásokat a regionális vizsgá-
lat sokoldalúbban veheti szemügyre, így ezzel mélyebbé válhat, kiterjedtebben
folytathat megállapításaihoz helyszínen történő vizsgálatokat. Az országos háló-
zati vizsgálat elvi megállapításai segíthetnek feltárni a régiókat, illetve ilyenek
jellemző vonásait.

Megyei szinten végzett országos hálózati vizsgálat alapján regionális népesség-sűrűsödési különbségek feltárására való törekvés jellemzi RÉTVÁRI LÁSZLÓ (1974) munkáját.

Abban kifejezetten statisztikai módszert alkalmaz. Ez azonban nem jelent statisztikai nézőpontot. Történeti, gazdasági, társadalmi aspektussal és a földrajzi környezetre utalással valóítja meg kitűzött célját. A településföldrajz felfigyelhet az 1949—1970 közötti időszakról mondottakra: „a népességmegtartó képesség döntően az ipari fejlődés intenzitásától függ.” Ez kihat a településre mint lakóhelyre is és megváltoztatja annak arculatát, szerkezetét, amiből önként következik a településföldrajzi kutatás szükségessége. A Szolnokon tartott III. Városépítési Tanácskozás a népesség sűrűsödését ugyancsak a termelőhelyek tömörülése függvényének tartja. Hogy ez a morfológiai képen is jelentkezik és így településföldrajzi elem, arra helyesen utal az az elhangzott kívánság, hogy humán urbánus környezet alakuljon ki.

A teljes településhálózat egy szempontból történő vizsgálata településeink sokoldalú társadalmi és gazdasági fejlődése következtében már alig járható út. A több szempontra kiterjedő vizsgálat viszont regionálisan az egyes szempontok értékelése tekintetében igen nagy eltéréseket mutathat. Az iparilag fejlett vidéken a falusi lakosság foglalkozásának jelentős ipari aránya, a települések szolgáltatási, ellátottsági korszerűsége nem jelent olyan relatív fejlettséget, mint egy kifejezetten agrárvidéken az előbbieknek kisebb mértékben való jelenléte. Ezért mutatkoznak különbségek az országos és regionális vizsgálat módszere és megállapításai terén. A településföldrajznak állást kell foglalnia abban a tekintetben, hogy településeinkről a regionális vagy az országos hálózati vizsgálat ad-e áttekinthető, világos képet. Melyikből árad inkább a település lüktető élete az olvasó felé, melyikből érzi, hogy a kutatás kevésbé támaszkodik a közvetlen meglátásra (autopszia), mint inkább a különböző forrásokból gyűjtött adatok értékelésére. A falusi települések regionális vizsgálatánál figyelmet érdemel, hogy milyen hatással van az az államigazgatási intézkedés, amely számos faluban megszüntette az önálló tanácsokat, illetve a közös községi tanácsok székhelyeit erősítette.

Az összevonás mértékére szolgáljon néhány példa: Tolna megyében a községek 40,6 %-ában, Somogy megyében 57,4 %-ában, Vas megyében 65,4 %-ában, Zala megyében 69,4 %-ában, Borsod megyében 48,4 %-ában, Szabolcs-Szatmár megyében 30,5 %-ában szűnt meg a tanács.

Az államigazgatás a városok közvetlen vonzáskörébe tartozó települések külön kategóriáját teremtette meg ún. „városkörnyék”-ek szervezésével, amelyek önálló tanácsú és esetleg közös tanácsú községekből állnak. Kb. 50 ilyen falu kisebb városainkhoz épített ki szoros gazdasági és kulturális kapcsolatot. Célja a falu népe elköltözését csökkenteni, a városba ingázás körülményeinek gyökeres megjavítása. Ha ez az együttélés falu és város között szorosabbra fűződik, idővel talán kisvárosi agglomerációról szólhatunk. Az ilyen irányú fejlődés településföldrajzi érdeklődésre tarthat számot.

A falusi vonalon történő vizsgálat a városéhoz képest eltérő fejlődést, jelleget és szerkezetet tárhat fel. A településföldrajzi kutatás — a módszert és célkitűzést illetően — legalábbis két eltérő — falusi és városi — vonalon történik.

Míg a falusi kutatási vonalon a regionális különbségek határozottan mutatkoznak, addig a városi vonalon a sok új funkció megjelenése, a meglevők bővülése kiegyenlítő hatást gyakorol, de a városok egyéni vonásai, sajátosságai nem tűnnek el teljesen. A különböző vonalon történő kutatás főként a regionális hálózati vonalon célszerű, mert kevesebb települést ölel fel, ami által a kutatás mélyebb és részletesebbé válhat.

Egyre nehezebbé válik olyan vizsgálati módszer kialakítása, amely minden településszinten a legkülönbözőbb jellegű és nagyságú településekre kiterjesztve egyenesen megfelelő és használható lenne.

A horizontális és vertikális elhatárolás gyakran együtt határozzák meg a kutatás eredményeinek jellegét (l. BELUSZKY P. 1973., KÖRMENDI K. 1971, 1974., LETTRICH E. 1962—1973, MAJOR J. 1962—1974, WAILNER E. 1958—1970 tanulmányait!).

A közgazdaság a település jellegét általában a termelés, szolgáltatás, ellátás, igazgatás, valamint az ezekhez fűződő kommunikáció szemszögéből nézi, az építményeket csupán azok élettelen burkának tekinti.

A települések vagy településhálózat természeti, társadalmi, gazdasági és egyéb elemei adott időben együttesen komplex egységben hatnak. Az adott időpontban történt vizsgálat statikus képe korántsem nélkülözheti a fejlődés dinamikáját. Ez azonban nem tükrözheti a pillanatnyi változásokat és differenciálódás apró részleteit, hanem csak bizonyos időszakokon belül elért változásokat.

Ez a komplexitás változást szenved, ha a fejlődés, ill. fejlesztés során új elem jelenik meg, vagy a meglevők közül valamelyik a többihez képest gyorsabban, erőteljesebben fejlődik. Ez a tény a többi településelem gyorsabb vagy lassúbb, de egyenletlen változását vonja maga után. Így pl. egy új ipari nagyüzem vagy magasabb rendű kulturális intézmény létesítése az egész településre, sőt a településhálózat bizonyos távolságú vonzókörére részben morfológiai gazdagodást, részben funkcionális bővülést eredményez.

A településhálózat fejlesztésére irányuló aspektus lehet országos szintű, közgazdasági alapon nyugvó, valamennyi termelői, ill. nem termelői funkcióra kiterjedő.

A településföldrajzba mélyen behatolt a közgazdaságtudomány (HEGEDÜS M., 1973), valamint a statisztika mint adatforrás.

Az urbanizálódás siettetése nálunk nem indokolt, ezt sajátos természeti adottságaink is előírják (síkvívidéki folyóhálózat, süllyedő talajvízszint, ipari és ivóvíz kérdése).

A falu és kisváros megmaradását elősegítő funkció a városi népesség egyre fokozódó üdülési igénye. Ahhoz, hogy a falu a szerényebb üdülési igényt kielégítse, olyan mértékben kell civilizáltnak lennie, hogy a többgyermekes városi családoknak pihenést és üdülést nyújthasson, továbbá a városból jó és sűrű közlekedés révén könnyen elérhető legyen.

Kifejezetten üdülő és nyaraló vidékeink egyre zsúfoltabbá, forgalmasabbá, zajosabbá válnak. Ha a falu civilizálódik (vízvezeték, útburkolat, kereskedelem stb.) a városi akár vásárolhat falusi házat, vagy bérelhet szobát nyaralás céljára. A „csendes üdülésre” alkalmas községek kiválasztása érdekes és időszerű településföldrajzi feladat.

Az urbanizálódás folyamata a településhálózat minden összetevőjét érinti, ezért a hálózati vizsgálat — legyen az regionális vagy országos — végső fokon a hálózatot alkotó települések bizonyos szempontból történt egyedi vizsgálati eredményeinek összesítése, összehasonlító következtetéseket megállapító, rendszerező, értékelő munka.

Településeink jelenlegi fejlődésük, átalakulásuk válságos, ellentmondó intézkedésekkel, bizonytalanságokkal teli időszakát élik át. A hálózati és regionális vizsgálat ezt feltárhatja.

Az FKI munkatervi beszámolójában említi LETTRICH E. tanulmányát a Dél-Dunántúl urbanizálódási sajátosságairól. A földrajztudomány reméli és várja folytatásként Nyugat-, Észak- és Közép-Dunántúl hasonló tanulmányozását és a szerző ismert településföldrajzi szemléletével a dunántúli városiasodás múlt és jelen regionális fejlődéskülönbségeinek elemzését.

2. Urbanisztika és ruralisztika

A településföldrajz új ágazata az urbanisztika. Hivatva lenne feleletet adni arra a kérdésre, mit értünk ma város és falu fogalmán, melyek ezek tartalmi kritériumai, mi határozza meg a falu urbanizálódását. MENDŐL T. szerint csak olyan település mondható városnak, amelynek központi funkciója van. Rámutatott arra is, hogy a „központi” mint meghatározó időben és tartalomban mindig relatív.

BELUSZKY P. a települések osztályozásával foglalkozó tanulmányában a szűkebb értelemben vett központi funkciók koncentrációját említi, hozzátéve, hogy a városok hierarchikus fokozata ... „a városi alapfunkciók mennyiségének és minőségi kombinációjának függvénye. Ez MENDŐL meghatározásának bővítése, lényegében azt nem módosítja. A mennyiségi és minőségi kombináció azonban szintén relatív, a társadalmi gazdasági és technikai haladástól függően változik.

1960-ban alakult meg az Urbanisztikai Társaság. A Városépítés c. urbanisztikai folyóirat pályázatait mérnöki szempontból írja ki. Érdeklődési körébe vonja az agglomeráció kérdését is, mint azt KÖRMENDI KLÁRÁNAK a folyóiratban közölt tanulmánya mutatja.

Az urbanisztika a már urbanizált települések belső rendezési, szervezési, ellátási, közlekedési stb. problémáit állítja előtérbe. Munkaköre az urbanizált településekre korlátozódik. Szerintem az urbanizálódás szempontjából a 8–10 ezer főnyi vagy annál népesebb településeket úgy kell tekinteni, mint amelyeknek urbanizált volta már bizonyos fokot ért el és a további fejlődésük biztosítva van. Általában a kisebb lélekszámú települések urbanizált voltának megállapításánál különböző szempontok és értelmezések mutatkoznak. Nagyon eltérő lehet azoknak a tudományoknak a részéről, amelyek az urbanizálódás kérdéseivel foglalkoznak. Ez érthető, mert az urbanizálódás fogalma összetett és az egyes tudományágak az őket érdeklő összetevőből indulnak ki. Ezért időszerű feladat az urbanizáció fogalmának földrajzi szintézisben történő megvilágítása, vagyis az egyes tudományágak részéről történt vizsgálatok ill. megállapítások olyan értékelése, melyeket a településföldrajzi kutatásnak figyelembe kell vennie.

Az urbanisztika felvet számos olyan elvi és gyakorlati kérdést, amelyben időszerű, hogy a településföldrajz is állást foglaljon. A Városépítés folyóiratban megjelent a városközpontok kialakítására vonatkozó tervpályázatokhoz a településföldrajz is hozzászólhat. Ha ezt nem teszik, a geográfusokat jogosan érhetné utólagos bírálat, ami nem menthetné fel őket a korábbi véleménynyilvánítás elmulasztása alól. Ennek természetes előfeltétele a város tüzetes ismerete. Hangsúlyozni kell ezért, hogy a településföldrajzzal foglalkozók éppúgy járják be a településeket, mint a geomorfológusok vizsgált terepüket.

Öröndöletes, hogy az utóbbi években a Városépítés folyóiratban egyre több olyan tanulmány jelent meg, amely a regionális vizsgálat kérdéseivel, valamint a falusi (mezőgazdasági) települések vizsgálatával foglalkozik. Valamennyi kétségkívül érdekli a településföldrajzzal foglalkozó geográfusokat. A benne közölt szempontok alapján külön is figyelmet érdemlőkre az irodalomban hivatkozom.

Ennek ellenére, úgy vélem, hogy a településföldrajznak egy másik ágazata, amely a kis lélekszámú települések (nagyközség, falu) fejlődésével, átalakulásával foglalkozik, erőteljesebben kell hogy fejlődjék. Ez mint ruralisztika, ha szabad ezt a kifejezést per analogiam használni (a falukutatás kifejezést az etnográfia és a szociológia már lefoglalta), önállósulhatna. Az urbanisztikával együtt adhatna feleletet a falvak városodásának, városiasodásának sokrétű kérdésére. A ruralisztika időszerű feladata lenne a gazdasági tájadaltságot alapján elemezni és vázolni az új falut, annak új társadalmi igényeit, kielégítésük feltételeit.

Más kritériumok szabják meg a falusi települések várossá vagy városiassá alakulását, figyelemmel arra, hogy azok nagyobb ipari góc közelében fekszenek, vagy helyi ipari létesítménnyel bírnak, illetve ipar nélküli vidéken vannak.

A falu régi meghatározása, hogy központi szerepkörrel nem rendelkezik. A ruralisztika volna hivatva meghatározni, milyen szerepkör emel ki egy falut a környező falvak közül és biztosít számára előnyösebb fejlődéseket. Ilyen lehet nemcsak az államigazgatás, központi tanács vonalán, hanem az agrár-szakképzés terén, amikor egy faluban működő agrár szakiskola, a környező tsz-üzemeket szakképzett munkaerővel látja el (pl. Lengyel község Tolna megyében).

A ruralisztika is keresni fogja azt a határt, esetleg lélekszámnagyságot, ahol a falusias település fejlődése eléri az urbanizálódás vonalát. Az urbanisztika és a ruralisztika feladata együttesen meghatározni az urbanizáció településföldrajzi követelményt kielégítő fogalmát.

Időszerű ez azért is, mert általánosságban elmondható, hogy az urbanizálódás gyorsított üteme több hazai településben túlzásokra vezetett. Az urbanizáció túlzásai mutatkoznak meg a megyeszékhelyek versengésében (Veszprém, Szekszárd) a megye falvainak és nagyközségeinek rovására. Ez nehezíti a regionális központok erősebb fejlődését. A megyeszékhelyek főiskolát óhajtanak. Közrejátszik ebben közlekedési helyzetük is, amely nélküli a regionális központok átlós összekötöttségét (Pécs—Szeged stb.).

3. A kutatás elhatárolása

Függetlenül attól, hogy a különböző hierarchikus kategorizáláshoz miként viszonyul, minden kutató munkája során szembekerül az elhatárolás kérdéseivel. A kutatás területének kijelölése — horizontális elhatárolás — még monográfiák esetén is okozhat nehézséget, mennyivel inkább akkor, ha régiókat kell lehatárolni.

A regionális kutatás a legidőszerűbb és sok tekintetben a legkorszerűbb, mert konkrét kérdésekre adhat választ, feladatokat old meg. A régiók horizontális elhatárolásakor a kutató különböző aspektusokból indulhat ki. Legegyszerűbb az államigazgatáshoz való alkalmazkodás, mert ez adja a legtöbb és leghozzáférhetőbb adatot, amely az államigazgatási egységre vonatkozik. Itt nyomban jelentkezik az a nehézség, amely földrajzi szempontból alapvető. Az adatok egy része nincs bontva a községen belül a falura (esetleg több falura) és a külterületre, amelyen lehetnek kisebb csoportos és szórványtelepülések is. Az adatok egy része a bel- és külterületi népességi adatokra vonatkozik, amelyeknél a foglalkozási megoszlás nincsen feltüntetve. Emellett rá kell mutatni arra, hogy kíváncsok akár a belsőség részeinek, akár a külterületi részeknek funkcionális és morfológiai, tehát földrajzi és nem közigazgatási alapon történő bontása vagy legalább a jellegkülönbségek megállapítása.

A horizontálison kívül létezik igen sokféle más jellegű elhatárolás is, ezeket az egyszerűség kedvéért vertikálisnak nevezhetjük. Vertikálison itt a kutatás időbeli, vagy bármely más szempont szerinti mélységét, részletességét, okozati összefüggéseket, a társadalmi-gazdasági (termelési) változások menetét és ezek várható kihatásait, demográfiai következményeit kell érteni.

Időszerűség szempontjából ez a vertikálisnak nevezett elhatárolás — egyúttal mint témakijelölés — elsőbbséget élvez.

IV. A településelemek területi halmozódásának tendenciái

1. A népesség területi koncentrációja

A népesség területi koncentrációja és a funkciók sűrűsödése egymással szorosan összefügg, de korántsem azonos. Mindkettő az urbanizálódás folyamatának elindítója, és valamilyen fázisát határozza meg. A népességnövekedés funkcióbővüléssel jár, viszont nem minden funkció, ill. annak sűrűsödése igényli azonnal a település állandó népességének gyors és jelentős növekedését. A két folyamat legtöbbször területi együttesben jelentkezik, de vizsgálati aspektusai különbözők.

Településeink népességi koncentrálódásának mértéke, történeti múltjuk, földrajzi fekvésük az első világháborút megelőző és követő évtizedek közlekedési vonalainak kiépülése, iparosító gazdaságpolitikája, végül a felszabadulás utáni szocialista tervgazdálkodás egymásra épülő fázisainak nyomán alakult ki.

A felszabadulás után a népesség koncentrálódásában gyökeres változások történtek a város- és községközvetben egyaránt. A községek kisebb része pozitív, nagyobb része negatív koncentrációt mutat. Kisebb városaink fejlődésére a felszabadulás után az ipari decentralizáció hozott népességkoncentrálódást, ugyanakkor egyes községek államigazgatási ranghelyük elvesztésével, kedvezőtlen közlekedési fekvésükkel a koncentrálódásban elmaradtak. Pl. Tab, Sümeg, Vasvár, Putnok, Gyoma, Letenye stb.

Az ország kevésbé iparosított agrárjellegű vidékein a települések zöme negatív népességfejlődésű, de gyakori az alföldi és más vidékek (pl. Tolna megye) nagyhatárú községeiben a szórványokról (tanyákról, külterületi lakotthelyekről) történő beköltözés révén a falvak pozitív népességfejlődése.

A népességvonzás lehet állandó vagy időszakos. Ilyen területek a bányavidékek, ahol, ha a művelést gazdaságtalannak tartják, a koncentráció ellentéte, a népesség elvándorlása következhet be és tarthat mindaddig, míg a település új funkciókkal meg nem erősödik. Időszakosnak mondható a koncentráció az üdülőtérleteken az idény tartamára. Itt azonban az üdülőkészítés vagy intézmények létesítése révén bizonyos mérvű koncentráció mutatkozik az állandó lakosság növekedésében. Mindkét jelenség vizsgálata a településföldrajz időszerű kérdésévé vált.

Budapest és öt százezren felüli városunk a népesség koncentrációja szempontjából külön helyet foglal el. Vizsgálatukban a falvakhoz és kisvárosokhoz képest más szempontok az uralkodók. Budapest és a százezres városok vonzásterületének vizsgálata hálás és időszerű településföldrajzi feladat elsősorban egy kollektíva számára.

Kihat a koncentrálódásra az ipar jellege. Az egyes iparágak munkaerő igénye és vonzása eltérő. Vannak iparágak, amelyekben a centralizálódás alapkövetelmény (vaskohászat, petrokémia, cement- és timföldgyártás, alapanyaggyártás), tehát óriásüzemek létesülhetnek új városrészek, ingázási központok kialakulásával. Ez a funkcionális sűrűsödés egyúttal erőteljes népességkoncentrálódást jelent. Viszont a készülékeket, alkatrészeket, ruházati termékeket előállító ipar, bedolgozó kisüzemi telepeket, leányvállalatokat létesíthet olyan kisebb településeken, ahol helyi munkaerőfelesleg jelentkezik. Ez nem vezet nagyobb népességkoncentrálódáshoz.

A koncentrálódási vonalak legtöbbször egyúttal a folyóhálózatot, a vízi, országúti és vasúti közlekedési hálózatot is tükrözik. A kedvező közlekedési fekvés előidézte fejlődés példája Szombathely, amely a kedvezőtlen fekvésű Rába menti

Körmend, Vasvár, Sárvár hajdani mezővárosokkal szemben magához ragadta a vezetést és jelentős népességgkoncentrációt ért el.

A dunai víziút korábbi jelentősége egy ideig csökkent, napjainkban újból erősödött (Duna—Majna—Rajna-csatorna, Vaskapu és ausztriai Duna-szakasz zsilipes duzzasztása). A Duna menti települések népességgkoncentrációs folyamata, amely egy ideig hullámvölgyben volt, ma magas fokra emelkedett és gyors urbanizálódást mutat.

A népesség koncentrációja nemcsak az említett vonalak mentén, hanem sajátos jellegű területen fekvő településekben is megmutatkozik. Városaink fejlődésében regionálisan is különbségek mutatkoznak, akár a Dunántúlon, akár az Alföldön.

A Dél-Dunántúl népességgcsökkenésével ellentétben Észak-Dunántúl népességnövekedése világosan utal a fejlődési különbségekre. A városok népességét nem számítva a csökkenés aránya 1960 és 1970 között a négy déli megyében 2—3% (Tolna 3%, Baranya 1,8%, Somogy 2%, Zala 2,4%).

Tolna megye 108 települése közül mindössze 15-nek volt pozitív a népességfejlődése 1970-ig. Az agrár népesség a települések egynegyedében 1970-ben meghaladta a 70 %-ot, és egyharmadában 50—70 % között volt.

A növekedés Győr-Sopron megyében 3,5 %, Veszprém megyében 4,3 %. Viszonylag országosan is nagy a növekedés aránya Komárom (11,8 %), ill. Fejér (8,4 %) megyében. A városok fejlődésében is hasonló jelenség mutatkozik. 1960—74 között Észak-Dunántúlon Győr (a későbbi becsatlósokkal 31,6 %), Veszprém (71,3 %) és Kaposvár (36 %) növekedése kiugróan magas, addig a déli megyeszékhelyek közül csak Zalaegerszeg (55,8 %) ért el jelentős növekedést. A kifejezetten ipari városok közül néhány, mint Ajka (72,1 %), Oroszlány (50,6 %), Tatabánya (37,2 %) fejlődött tovább, Várpalota (28,6 %), Komló (7,7 %) elérni látszottak fejlődésük felső határát. Feltűnő két jelentős múltú város: Pápa (11,7 %) és Nagykanizsa (11,9 %) megtorpanása.

Vas megye (—0,7 %) és Szombathely (34,4 %) a leginkább kiegyensúlyozott fejlődési értékeket mutatják. (1975. évi Stat. Zsebkönyv adatai. Ez az erős növekedés részben községeknek városhoz csatlósásából is ered.)

Az alföldi megyék népessége, Szabolcs—Szatmár kivételével, átlag 3—4 %-os csökkenést mutat, növekvő vagy csökkenő népességű városaik térbeli eloszlása egyenetlenebb a Dunántúlhoz képest. (Szolnok 49,1 %, Békéscsaba 16,7 %, Hódmezővásárhely 9,0 %).

Városhálózatunk térbeli eloszlása egyenlőtlen. Észak-Dunántúl 5 megyéjében 23 város, Dél-Dunántúl 4 megyéjében még fele annyi város sincsen (12), de Észak-Alföld 4 megyéjének csak 3-mal több városa van (18), mint a Dél-Alföld 3 megyéjének (16). Az ország északi 3 megyéje városokban — a Dél-Dunántúlhoz hasonlóan — szegény. A felszabadulás után a városi rangra emelés mértéke legnagyobb az Észak-Dunántúlon, ahol az új városok száma (14) nem sokkal kevesebb, mint a régieké (12). Még érdekesebbé válna a kép, ha a vizsgálat kiterjedne a várossá válás határán álló nagyközségekre (pl. Paks, Bonyhád, Körmend, Celldömölk, Mór, Bácsalmás, Gyoma, Szerencs, Sarkad, Szeghalom stb.).

Ezek a példaként közölt adatok mint mutatók elindíthatnak olyan időszerű regionális kutatást, amely nem statisztikai, demográfiai jellegű, hanem kifejezetten településföldrajzinak vagy szociálgeográfiaiak nevezhető, mert a fejlődésfolyamatnak természeti-térbeli és társadalmi-gazdasági okait és összefüggéseit tárja fel. Gondolok a vidéki főiskolák, ill. egyetemek geográfusainak ilyen irányú tudományos településföldrajzi kutatáslehetőségére.

2. A funkciók sűrűsödése

A funkciók sűrűsödésének képe kettős, aszerint, hogy a termelés milyen ágáról, ill. nem termelő, hanem ellátó szolgáltatási létesítményekről, közlekedési, igazgatási, egészségügyi, kulturális funkciót betöltő intézményekről van szó.

A településföldrajzzal foglalkozó geográfusokat méltán érdekelheti DR. FARAGÓ KÁLMÁN — DR. MAJOR JENŐ: „A magyar iparfejlődés területi települési vonatkozásai a második világháborúig” c. tanulmánya (1975).

A munka térképi ábrázolásban területi megoszlásban (járás, város) mutatja az ipari keresők, gyáripár, bányászat és kohászatban foglalkoztatottak arányát az összes kereső népességhez viszonyítva az 1910. és 1930. évi statisztikai adatok alapján. Ezenkívül ponttérképen közli az 1930. évre vonatkozóan az iparban foglalkoztatottak ingavándor-forgalmi adatait. Kíváncsú lenné a felszabadulást követő 30 éves időszakra terjedő hasonló tanulmány készítése, amelynek szerkesztésébe a településföldrajzzal foglalkozók is bekapcsolódhatnának. A felszabadulás előtti és utáni fejlődés összehasonlítása nemcsak időszerű, hanem rendkívül érdekes képet nyújtana egyrészt az iparban foglalkozók arányváltozásáról, másrészt az ipar koncentrációjáról (új iparvárosok), ill. decentralizációjáról.

Nemcsak az ipar termelő ágazatainak, hanem a mezőgazdasági termelésnek az egyesítéséről is szó lehet. Utóbbi által nagy területű mezőgazdasági üzemek létesülnek.

A tsz-ek gyors összevonását mutatja az önálló tsz-ek számának nagymértékű csökkenése. 1960-ban az önálló tsz-ek száma meghaladta az 5000-et, 1974-ben nem éri el az 1000-et. Az optimális tsz-terület nagyságát illetően a szakvélemények megoszlának. Várhatóan kisebb lesz az optimális nagyság a Dunántúlon, mint az Alföldön.

A több kisebb területű tsz egyesítése egyetlen 15—20 000 kat. hold nagyságú egységgé, bizonyos növények iparszerű termesztése zárt területi rendszeren településföldrajzi változásokhoz vezethet. Új mezőgazdasági melléküzemek létesülhetnek, az állattenyésztés nagy telepekre összpontosulhat. Mindez a települések belsőségében és külterületén mérhető térbeli változásokat eredményezhet.

A funkciók sűrűsödésének mértékét és lehetőségét a funkciók minőségi és mennyiségi jellege szabja meg. A nem termelő vonalon végbemenő centralizáció részben a népességszám, részben a tervgazdálkodás fejlesztési célkitűzéseinek függvénye. A nem ipari jellegű funkciók sűrűsödése elsősorban a terciér lakosság arányát növeli, ami az urbanizálódás fokát illetően jelentős.

V. A településföldrajzi kutatás aspektusai

A nem komplex jellegű településföldrajzi vizsgálat súlypontja rendszerint a településelemek valamelyikét választja témaként vagy feladatként. Így említést tehetünk a különböző kutatási aspektusokról.

Véleményem szerint a településföldrajzi kutatásnak a lehetőség szerint ha nem is valamennyi, de legalább a lényeges aspektusokra ki kell terjednie. A településelemek nem függetlenek egymástól, így a kutatási aspektusok között is természetesen egy bizonyos kapcsolat. Az ilyen jellegű konkrét kutatás nemcsak időszerű, hanem elengedhetetlen településföldrajzi feladat. Itt kívánok rámutatni arra, hogy a múlt ismerete (történeti aspektus) nem hiányozhat a települések vizsgálatánál. A múlt adja a jelen magyarázatát, sőt mutathat a jövőre is. A történeti múlt érvényesül LETTRICH E. Észtergomról írt munkájában, valamint Kecskemét és tanyavilága c. könyvében, amelyben a város történeti kialakulását a múltból a jelenig vezetve egyúttal a jövő lehetőségeire utalva adja.

Hasonlóan vezet végig MAJOR J. Karcag múltján a török hódoltság idejétől napjainkig. Karcag jelenlegi településképét alaprajzi sajátosságai szerint négy nagyobb részre tagolva jellemzi. A településföldrajz szempontjából is rendkívül

érdekes és figyelemre méltó MAJOR J.-nek Sopron belvárosáról írt településtörténeti tanulmánya. Sopron azon kevés városunk egyike, amely belvárosában az ókortól a középkoron át máig is sokat őrzött meg alaprajzi vonásaiban és építészeti emlékeiben.

Településhálózatunk jövőjének kardinális kérdése a falu—város ellentétének felszámolása, az urbanizálódás általánossá válása. Az időszerű településföldrajzi vizsgálat bármilyen jellegre épüljön is, sohasem tévesztheti szem elől az urbanizálódás aspektusát, amely morfológiai és egyúttal funkcionális vonatkozású. A kutató szempontjából fontos, hogy milyen oldalról közelíti meg az urbanizáció problémakörét.

Ma széles körű, nem geográfusok tollából származó különböző munka, tanulmány, kiadványsorozat foglalkozik településeink jövő sorsával. Mint ilyent, a földrajzot közelebről érdeklőt, megemlíthetem FODOR L. munkáját (1973), amely Budapest agglomerációjával foglalkozik.

1. Demográfiai aspektus

A statisztikai adatszolgáltatásból a településföldrajz azokat használja fel, amelyeket a település jellegmeghatározóinak tekint. Ez viszont attól függ, hogy a kutatás egyrészt milyen vonalon (egyedi, regionális, országos hálózati) és milyen célkitűzéssel foglalkozik a településekkel. Legfontosabbnak tartom a lélekszámnagyság, a népességfejlődés és foglalkozás szerinti megoszlás szempontját. A település civilizált vagy urbanizált voltának megítéléséhez számos más kiegészítő adatra is támaszkodhatunk. A kommunális ellátottság, az infrastruktúra mellett számba vehető a munkahelytől való távolság, iskolai végzettség, családok, háztartások nagysága. Mondanivalóm nem annyira a városokra, mint azokra a községekre (falvakra, nagyközségekre) vonatkozik, amelyek a civilizálódás, ill. urbanizálódás valamelyik lépcsőfokán állnak. MENDÖL T. 1964-ben írt tanulmányában elemezve a népességföldrajz és településtudomány tárgyát, igyekszik megvonni a kettő kutatási határát.

V. TAJTI E. népességföldrajzi munkái (1968, 1971) a határok elmosódásáról tanúskodnak. Nehéz megállapítani, hogy az említett munkákban a demográfiai statisztikai szempont mellett mennyiben érvényesül a településföldrajzi. Azokat az alapelveket, amelyek szerint a lakóhely és munkahely közötti térbeli kapcsolatot a Budapest agglomerációban vizsgálja, a településföldrajz figyelembe veheti azoknál a regionális vizsgálatoknál, amelyek vidéki városaink iparosodása révén egyre táguló, hasonló kapcsolatokat teremtenek. Kutatási módszerét a táblázatok és kartogramok (1968-as adatok) tárják elének.

Korábbi cikkében a női munkaerő foglalkoztatási arányának területi megoszlását bemutató kartogram tárja fel a regionális különbségeket.

Az utóbbi időben a statisztika a településekre nézve új fogalmat igyekezett megállapítani, így ki kell térnem arra, mit érthetünk statisztikai nézőponton.

a) Nagyságrendi aspektus

A nagyságrendi aspektus a lélekszám és funkció összefüggéseit keresi vagy világitja meg.

A kutatás szempontjából időszerű tisztázni a falu, kisváros, középváros, nagyváros tartalmi fogalmát. Ezt azonban hazai viszonyokra és fejlődési folyamatra való figyelemmel kell megtenni.

A települések lélekszámnagysága bizonyos értelemben kritériuma az urbanizálódásnak.

A ranghely-megállapítás alapja általában véve a lélekszámnagyság, amely azonban nem biztosít minden esetben pontos településföldrajzi megjelölést. Korántsem alakult ki egyértelmű, határozott állásfoglalás abban a tekintetben, hol vannak és melyek azok a népességi, arculati, funkcionális határok, amelyek megszabják a települések jellegét és rangját a hálózat együttesében. A nagyságrend önmagában való vizsgálata statisztikai munka. Földrajzivá csak akkor válik, ha a különböző nagyságkategóriákat feltérképezve különböző településtípusokat tudunk megállapítani. Ilyeneknek tekinthetők Baranya és Zala megye törpefaluvidekei, a Dél-Dunántúli-dombság közép-nagyságú falvainak, a Mezőföld és Kisalföld nagyfalvainak, az Alföld egyes részein az óriásfalvakkal tájait.

A több, legalább két időpontra vonatkoztatott nagyságrendi összevetés a település népességfejlődését mutatja akár pozitív, akár negatív irányban, ami a civilizálódás vagy urbanizálódás szempontjából nem közömbös. Az egy időpontra vonatkozó nagyságrendi adatok kilépnek a demográfiai, népességföldrajzi keretből akkor is, ha a településekre vonatkozó különböző tényezőkkel hozzuk kapcsolatba. Alkalmasak arra, hogy a települések civilizációs, urbanizálódási mértékének meghatározására szolgáljanak.

Tolna megye 108 településéből mindössze 5 település lélekszáma haladta meg a 10 ezer főt. Tolna megye a kis- és középfalvak megyéje. Arányuk 80 % (500 l. alatt 7, 500—1000 l. között 26, 1000—2000 l. között 30, 2000—3000 l. között 24). A munka közben, bár sok érdekes jellemvonást lehetett megállapítani, mégis úgy éreztem, hogy bizonyos számú község helyszíni vizsgálata nélkül a munka nem lenne valójában településföldrajzi. A községek egy részét ugyan 1967 előtt látó szemmel bejártam, de a változások olyan mérvűek, hogy az autopszia hiánya döntően befolyásolt, amire később is utalok. Azonban a pontos és szemléltető térképi feltüntetés számomra kivihetetlen.

b) Településfejlődési aspektus

A népességfejlődés vizsgálata elsősorban népességföldrajzi feladat. Az a nagyarányú népességmigráció, amely az utolsó két évtizedben településeinkben bekövetkezett, a településföldrajzot nagymértékben érintette. Az áttekintő adatokra már utaltam. Tolna megye a dél-dunántúli megyék között a legnagyobb népességcsökkenést mutató. Bontási számításaimból álljon itt néhány jellemző adat:

1960—70 között 11 faluban a csökkenés 20—60 %-os (köztük 2000 fő alatti 9); 15—20 %-os a csökkenés 12 faluban (2000 fő alatti 9). A fejlődő Szekszárd (növekedés 24,60 %) vonzása mutatkozik a közeli Decs és Fadd községekben, amelyek lélekszáma 1970-ben már nem érte el a korábbi 5000 fős határt.

Országos viszonylatban behatóan foglalkozott MAJOR J. (1974) a magyarországi települések két világháború közti fejlődésével. Településállományunk történeti kialakulásának vizsgálása után nagyságrendi bontással táblázatban közli településeink 1930. évi lélekszámnagyságát. Részletesebben foglalkozik 56 város fejlődésével az 1910—1941. évi népszámlálási adatok alapján. Végül áttekintő képet nyújt a települések problémáinak megismerésére és megoldására irányuló tudományos törekvésekről. Mivel a munka adatai 1941-gyel zárulnak, időszerű a vizsgálat továbbfolytatása ezen az időponton túl is. Az 1941—1949. évi népszámlálási adatok sok helyütt a kitelepítések következtében a településállományban erős változást okoztak. 1949 és 1970 között egyre gyorsuló volt a lélekszám fogyása a falusi településekben és a városok nagymértékű növekedése. Az 1960—1970.

évek közti ill. napjainkig terjedő időszak alatt ment végbe településállományunk nagyságrendjének gyökeres átalakulása. MAJOR J. munkájának folytatása az új szocialista településfejlődés képét nyújthatná.

c) A foglalkozási megoszlás aspektusa

A települések jellegének, fejlődési irányának megállapításához egyre nehezebben járható út a népesség foglalkozás szerinti megoszlása. A foglalkozási jelleg különbségei elmosódnak (ipar — mezőgazdaság) és a mellékkörülmények figyelembe vétele bonyolítja az áttekinthetőséget.

A települések jellegmeghatározása népességének foglalkozási megoszlása alapján feltételezi, hogy a foglalkozás fogalma tartalmilag világosan meghatározott. Ezen a téren a múlthoz képest némi bizonytalanság mutatkozik, amely tisztázásra vár.

Egyik ilyen a kereső népesség számbavétele, miután a statisztikai adatok az aktív és inaktív keresőket külön kategóriaként tekintik. Míg az aktív keresőknél hat foglalkozási ágra bontott adatokat közölnek, az inaktív keresőknél összevonással ez háromra csökken.

Korábban a foglalkozási megoszlás vizsgálata, ha csak az aktív keresőkre terjedt ki (LETTRICH E.), kevés kivétellel helyes képet mutatott. Az azóta eltelt időszakban a keresők számarányában jelentős változások következtek be. Az inaktív ipari és mezőgazdasági keresők az új rendelkezések értelmében jogosultak lettek hosszabb vagy rövidebb ideig tartó aktív termelő munka végzésére. Főleg a mezőgazdaság az, amelyben az idős tsz-tagok mint nyugdíjasok inaktív keresők, ugyanakkor még aktív kereső munkát végeznek. A nem mezőgazdasági nyugdíjasoknak is jelentős hányada vállal az év megengedett részére aktív keresőmunkát.

Felvethető az a kérdés, nem volna-e célszerűbb a település népességének foglalkozási jellegmegállapításánál nemcsak aktív és inaktív keresőket, hanem azok eltartottjait is, vagyis a teljes népességet alapul venni. Az 1. táblázatban megkíséreltem három településre a népesség foglalkozási megoszlása számításának változatait bemutatni. A számítások azt mutatják, hogy az eltartottak figyelembe vétele a keresőkre számított arányszámokhoz képest csak jelentéktelen változást adna. Ezért országos vagy nagyobb régiókra kiterjedő viszonylatban mellőzhető. Kisebbségi területekre szorított számításoknál megjelenhet a foglalkozásadta különbség. Tolna megye agrárjellegénél fogva a mezőgazdaságban az eltartottak aránya (51,20%) jóval magasabb az ipariakénál (37,60%).

A foglalkozási megoszlás szerinti osztályozás a múlthoz képest veszített jellegmeghatározó értékéből. A statisztikai adatszolgáltatás ugyanis a mezőgazdaság aláágzatai között említi az ág-ok, tsz-ek mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, vendéglátóipari és egyéb melléküzemeiben folyó tevékenységet is.

A mezőgazdaság fogalma alá sorolja a statisztika az erdőgazdaságot és a vízgazdálkodást is, amelyek összekapcsolása a szigorú értelemben vett mezőgazdasággal ott indokolt, ahol egy nagyüzem részei és nem önálló gazdálkodási egységek.

LETTRICH E. munkáiban a nem agrár népességet urbánusnak tekintette. Az ipari és agrársoporthoz tartozó között lehet urbánus vagy nem urbánus gondolkodású, beállítottságú, magatartású, mert az urbánus kifejezésnek nincsen meghatározott értelmezése.

Nem tartható fenn az a felfogás, hogy a mezőgazdaságban dolgozó szakmunkás nem tekinthető urbánus elemnek, szemben az ipari munkással. Milyen jogcímen tarthatná a településföldrajz urbánusnak azt, aki a népesebb falu bármilyen ktszében ipari munkásként dolgozik, szemben azzal a hasonló képzettségű szakmunkással, akit azért nem jelölnek meg urbánusként, mert egy ág vagy tsz alkalmazottja, tehát mezőgazdasági kereső kategóriába tartozik.

A mezőgazdaság új tartalmi fogalmára szolgáljon példaként az alsótengelici ág alkalmazottaira vonatkozó néhány adat. Az 1970. évi statisztika 617 fizikai és 72 szellemi alkalmazottat mutat ki. 1973-ban az ág-nak 64 szakmunkása volt, közülük 44 ipari képesítésű (gépszerelő, hegesztő, elektromos berendezést szerelő, autóvillamossági műszerész, kovács, bogárnár és traktoros). Hiány mutatkozott azonban mezőgazdasági szakmunkásokban, akik pótlását a lengyeli szakmunkásképző intézetben tanulók alkalmazásától remélik. Hogy a fizikai és szellemi foglalkozás közötti különbség a jövedelem alapján nem mérhető fel, mutatja, hogy az ág a kezdő mezőgazdasági szakmunkásoknak havi 2–3000 Ft bért és illetményföldet biztosít.

A foglalkozási statisztika fizikai és szellemi munkát végzőkre, továbbá alkalmazottakra és munkásokra ad bontást. Ennek a vizsgálata azonban túlmegegy a településföldrajzi célkitűzéseken, sőt, a szociálgeográfia keretén is, és inkább a szociológia vagy szociográfia körébe tartozik. A kis lélekszámú településeknél a

1. táblázat

A foglalkozási megoszlás számításának változatai 3 település példáján az 1970. I. 1. népszámlálás adatai alapján

Foglalkozás	Hajdúdorog			
	Összesen	Az összes %-ában		
		ipar	mezőgazdaság	egyéb
Aktív kereső	3930	39,7	39,1	21,2
Inaktív kereső	1278	20,5	60,1	19,4
Aktív és inaktív kereső együtt	5208	35,0	44,2	20,8
Aktív kereső eltartottjaival	8178	36,7	41,6	21,7
Inaktív kereső eltartottjaival	1940	19,4	59,6	21,0
Aktív és inaktív kereső együtt eltartottjaival	10118	33,3	45,1	21,6

Foglalkozás	Márcali			
	Összesen	Az összes %-ában		
		ipar	mezőgazdaság	egyéb
Aktív kereső	3964	44,9	16,7	38,4
Inaktív kereső	1031	20,1	46,4	33,5
Aktív és inaktív kereső együtt	4995	39,7	22,9	37,4
Aktív kereső eltartottjaival	6846	45,0	18,4	36,6
Inaktív kereső eltartottjaival	1436	19,9	44,9	35,2
Aktív és inaktív kereső együtt eltartottjaival	8282	40,7	23,0	36,3

Foglalkozás	Elek			
	Összesen	Az összes %-ában		
		ipar	mezőgazdaság	egyéb
Aktív kereső	2715	32,1	45,8	22,1
Inaktív kereső	555	18,5	60,4	21,1
Aktív és inaktív kereső együtt	3270	29,8	48,3	21,9
Aktív kereső eltartottjaival	4989	30,6	48,0	21,4
Inaktív kereső eltartottjaival	1043	16,9	48,4	34,7
Aktív és inaktív kereső együtt eltartottjaival	6032	28,3	48,0	23,7

szellemi foglalkozásuk vizsgálata kis területre vagy kevés számú településre szorítkozik, érdekes az arány különböző volta a csak termelészövetkezeti falu és a jelentős állami gazdaságot magában foglaló falu között.

A vizsgálat számára komoly hátrányt jelent, hogy a statisztika az ipari és terciér lakosság foglalkozását nem adja ágakra bontva. Akár szociálgeográfiai, akár urbanizálódási szempontból a foglalkoztatottak bizonyos jellegbeli különbségeket mutatnak mind ipari, mind a terciér ágazatok szerint (nehézipar, könnyűipar, kereskedelem, adminisztratív, egészségügy, igazgatás, közlekedés, szolgáltatás stb.).

Ma a munkavállaló könnyen kerülhet át az egyik foglalkozási ágazatból a másikba, pl. a tsz teherautó vezetője hasonló munkakörrel egy ipari vagy közlekedési vállalathoz és fordítva.

Kérdés, hogy LETTRICH E. 1965-ben írt urbanizálódási munkájában sikerrel alkalmazott módszere a jelenben változatlanul fenntartható-e, nem szorul-e olyan értelmű változtatásra, hogy nem agrárnépeességről beszélünk, hanem a mezőgazdasági üzemekben foglalkoztatott legkülönbözőbb szakképzettségű népeességről. A háztáji művelés figyelmen kívül hagyható, mert háztáji vagy illetményföldet a mezőgazdaságban aktív dolgozó kap.

A falu népeességének foglalkozási, társadalmi összetétele nemcsak a lélekszámnagyságtól, hanem a falunak más településhez viszonyított fekvésétől és kapcsolattól is függ.

Agrárjellegű vidéken fontos szerepet játszik a település központi belterületén és a külterületen élő népeesség aránya.

Felvetődik ezzel a községeknél részben külterületről a belterületre történő beköltözés egyre növekvő folyamata, az alföldi tanyás településeknél pedig a tanyák jövődő sorsa. BELUSZKY P. tanulmánya a tanyakérdésről (1973) a statisztikai aspektus mellett kevésbé hangsúlyozza a földrajzit, mint LETTRICH E. jellemzése a kecskeméti tanyavilágról (1968). A kérdés fontosságára utal KÖRMENDI K.-nak a Városépítés c. folyóiratban megjelent cikke (1975). Az Alföldön (a Mezőföld nélkül) a népeesség 120%-a külterületen (140 ezer fő), ebből mintegy 100 ezer ma is tanyán él.

Szerinte a „külterületi népeesség száma nem azonos a városok határain belül élő falusi népeességgel”.

A KÖRMENDI K. említett tanulmányában érintett problémák időszerűvé teszik, hogy a geográfusok a helyi viszonyok tüzetes tanulmányozásával bekapcsolódjanak abba a munkába, amely a tanyavilág részben megmaradásával (Duna—Tisza köze), részben megszűnésével (Tiszántúl) a településfejlesztés kérdéseivel kapcsolatos. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás lényegesen befolyásolja a meglevő településhálózat jövőbeli módosulását.

Tolna megye 260 000 főnyi népeességéből 27 000 fő (10,4%) él külterületen. A Tolna megyei Tengelicen azonban a külterületi népeesség aránya meghaladja az 50%-ot is.

Mivel az urbanizált ill. civilizált állapotnak kritériuma a közművesítés bizonyos foka, a külterületi népeesség jelentős aránya mindkettőre csökkenően hat.

Nagyon időszerű keresni a falunak azt a népeességi határát, amely mellett a falu még elérheti a civilizációs követelmények megvalósítását. Megfelelő kisegítő melléküzemek, korszerűbb belterjes háztáji gazdálkodás esetén az 1000 lakosú falu még életképes. A kis lélekszámú települések fokozatos sorvadása és megszűnése elsősorban funkcionális szerepük önállóságától és jelentőségétől függ.

Településföldrajzi jellemzők az 1970. I. 1-i népszámlás alapján.

	Népesség			Foglalkozási megoszlás %			Lakóépületek		
	Jelenlevő 1970. I. 1.	Tény- leges szapo- rodás 1960— 69	Külte- rületen élő %	Ipar + építő- ipar	Mező- gazda- ság	Egyéb	Száma	Vá- lyog, vertfal %	1 laká- sos az összes %-ában
1. Mohács	19717	9,4	15,8	40,4	23,1	36,5	4384	3,9	82,6
2. Szarvas	19521	3,1	26,8	34,5	38,9	26,6	5191	62,1	86,9
3. Mezőkövesd	18045	-4,1	6,7	50,7	19,8	29,5	5344	74,0	94,1
4. Kalocsa	16084	18,0	3,4	50,5	13,2	36,3	3254	29,1	82,7
5. Sárospatak	14061	-0,2	19,0	38,2	26,5	35,3	3087	2,5	84,0
6. Kiskőrös	13929	6,0	17,3	25,9	54,7	19,4	3931	92,1	86,8
7. Kisvárd	13725	3,3	2,5	38,7	10,8	50,5	3174	83,6	90,9
8. Hajdúhadház	13626	3,9	10,7	43,2	35,7	21,1	3639	7,7	98,6
9. Kisújszállás	13470	-2,1	11,9	28,9	41,4	29,7	3498	58,7	90,6
10. Sárvár	12754	2,6	10,4	54,0	15,1	30,9	2663	3,5	79,4
11. Jánoshalma	12534	-5,1	13,1	24,6	51,7	23,7	4025	87,5	92,9
12. Paks	12415	2,0	12,1	46,4	29,8	23,8	3066	61,0	88,2
13. Tiszafüred	12259	-1,4	7,2	35,2	36,0	28,8	3232	42,6	95,4
14. Mór	12066	5,1	7,5	47,8	25,1	27,1	2491	8,2	77,2
15. Túrkeve	11377	-8,9	11,4	34,5	45,2	20,3	3360	58,5	94,4
16. Nagykálló	11282	-4,7	24,8	35,4	35,1	29,5	2770	92,3	95,7
17. Nyírbátor	11022	3,8	2,8	44,3	20,5	35,2	2564	83,6	92,0
18. Heves	10943	-5,4	10,4	36,4	36,1	27,5	3005	33,9	96,3
19. Gyoma	10650	-6,3	14,3	30,8	45,8	23,4	3188	87,6	90,7
20. Bonyhád	10653	13,8	0,9	60,1	13,4	26,5	2030	6,5	77,4
21. Szigetvár	10412	12,7	5,2	51,5	18,2	35,3	2269	2,0	84,3
22. Nagyatád	10358	17,8	6,3	61,4	15,2	23,4	2129	8,2	87,4
23. Hajdúdorog	10118	-8,2	14,6	39,7	39,1	21,2	3154	20,8	98,4
24. Körmend	9942	14,0	0,7	53,3	11,5	35,2	1780	8,0	78,0
25. Csorna	9508	3,4	9,3	40,3	19,2	40,5	1936	9,1	84,0
26. Bácsalmás	9025	-5,1	17,2	34,0	42,3	27,7	2484	82,7	91,0
27. Marcali	8282	5,1	6,8	44,9	16,7	38,4	1836	33,3	89,4
28. Vásárosnamény	8056	11,1	4,8	33,0	30,5	36,5	1847	81,3	93,1
29. Pásztó	8015	-0,9	3,5	44,5	20,8	34,7	2057	36,6	84,4
30. Barcs	7703	6,3	7,3	40,7	22,4	36,9	1568	8,6	78,1

Nagyarányú kiingázás esetében mint hálófalu az 1000 főnél kisebb település is életképes, ha a kiingázók azt új építkezéssel vagy átépítéssel korszerűsítik.

Ha a civilizált falura mint településföldrajzi kategóriára a jövőben is szükség lesz — ami alig vitatható —, úgy időszerű követelmény, hogy a településföldrajzi kutatás a jelenleginél intenzívebben foglalkozzék a falu jövő sorsával, átalakulási folyamatának kérdéseivel.

d) Statisztikai aspektus

A statisztika egyre többet foglalkozik a települések osztályozásával és ezzel a saját aspektusa szerinti településhierarchia kialakításával. A földrajz a statisztikával ellentétben a nem-termelő funkcióknak osztályozási jelentőséget tulajdonít

Települések 8—20 ezer lakossal

Lakások építési év szerint az összes %-ában		Családok száma	Ház-tartások száma	Lakások			Lakások felszereltsége					Végzettség szerint	
1945—1959	1960—1969			száma	ebből 2 szobás %	ebből 3 vagy több szobás, %	vezetékes víz		fürdőszoba, kád fürke %	viz-öblítés WC %	gáz-(pallak) %	érett-ségi	főiskolai
							lakásban %	lakáson kívül %				végzettséggel rendelkezők száma	
17,6	20,6	5482	6254	6101	46,4	20,7	33,9	9,2	34,7	25,7	57,7	1467	618
5,0	14,1	5440	6472	6172	38,8	9,8	14,6	9,3	15,2	10,3	43,3	1527	898
8,1	15,6	5033	5920	5808	42,5	8,0	9,9	1,8	16,4	7,4	49,8	1109	396
9,7	24,0	4378	5098	4733	48,2	18,1	41,4	8,2	41,7	32,0	65,9	1388	758
17,0	17,2	3728	4237	4010	42,4	8,5	8,5	2,0	14,0	6,8	43,5	920	527
12,6	25,7	4019	4840	4756	56,5	0,4	22,8	11,9	27,1	14,5	61,5	743	359
16,9	20,3	3626	4115	3794	41,7	11,6	16,0	1,5	19,0	13,2	58,9	1136	449
18,9	22,8	3532	3952	3713	33,6	3,4	3,2	2,1	5,9	1,6	24,9	376	112
8,4	11,8	3695	4250	4075	41,8	6,6	15,2	15,8	16,2	8,0	41,7	702	304
10,6	20,7	3541	4004	3917	44,2	8,0	23,2	2,8	22,9	17,1	67,1	1061	393
10,2	15,4	3722	4589	4456	40,0	0,7	10,1	4,7	12,1	8,0	35,6	541	199
14,2	22,6	3390	3868	3632	51,8	18,8	22,2	30,8	23,9	10,7	75,8	749	330
23,4	16,5	3193	3649	3519	50,0	5,4	11,0	8,2	11,1	6,2	32,2	563	224
15,3	16,9	3215	3682	3495	51,4	8,4	22,8	2,6	31,4	19,3	65,7	704	279
5,1	7,0	3070	3664	3652	36,7	3,9	6,4	7,3	8,3	5,0	32,3	430	187
28,8	25,1	2826	3064	2961	33,8	5,1	4,8	0,5	10,5	4,2	46,2	592	252
19,7	23,8	2872	3214	2956	37,2	9,1	8,4	0,3	18,1	9,3	56,1	779	279
19,9	22,0	2973	3386	3188	47,7	10,1	4,7	1,7	12,8	4,3	35,4	501	221
8,0	19,1	3093	3664	3602	41,2	7,4	5,0	1,0	15,4	5,1	26,0	592	212
6,6	25,9	2905	3252	2924	43,5	29,7	29,4	19,8	40,5	20,1	77,8	834	341
12,5	26,1	2966	3265	2992	48,3	14,8	41,3	7,0	34,9	21,7	59,6	749	272
20,2	35,1	2999	3156	2954	51,6	13,0	31,4	7,1	31,0	25,3	47,2	798	279
20,7	20,5	2677	3103	3229	32,8	2,1	5,0	3,5	6,4	2,6	42,8	382	112
6,0	28,6	2622	3036	2852	47,3	12,2	27,6	3,0	26,8	22,8	56,8	839	397
21,2	21,5	2496	2784	2651	50,0	9,1	15,1	0,6	32,6	21,1	73,6	712	242
3,7	7,8	2616	2970	2859	42,4	19,6	11,6	5,6	13,8	8,3	97,0	515	202
18,3	27,6	2338	2610	2449	57,7	0,7	31,5	2,7	33,6	24,3	47,4	696	232
32,8	25,0	2071	2333	2051	45,0	12,9	15,4	6,2	18,1	11,3	48,8	587	216
22,8	25,7	2288	2554	2529	45,7	7,2	10,8	1,9	12,9	9,5	56,5	556	202
4,0	19,7	2176	2346	2206	42,8	13,9	20,3	3,6	22,0	14,9	43,6	500	185

és fenntartással él HORVÁTH GÉZA (1971) cikkének azon felfogásával, miszerint hazánk jelenlegi fejlettségi nivóján a nem-termelő funkciók csak másodlagos jelentőségűek a települések osztályozásánál.

Általános érvényű feltételnek tekinthető az, hogy a közzétett statisztikai adatoknál kívül a kutatónak lehetősége legyen egyéni adatszerezésre, akár valamely intézmény, akár egyéni információk révén. Ahol ez a lehetőség nincs meg, ott elvi kérdéseket vehetünk fel, de megválaszolásukban nem támaszkodhatunk konkrét példákra.

A településföldrajzban statisztikai aspektuson azt értem, hogy a kutatás alapja olyan statisztikai adatfeldolgozás, amely nem vagy csak kis mértékben támaszkodik közvetlenül szemléletre, autopsziára. Nagyobb területre, régióra kiterjedő,

Településföldrajzi jellemzők az 1970. I. 1-i népszámlálás alapján.

	Népesség			Foglalkozási megoszlás			Lakóépületek		
	Jelenlévő 1970. I. 1.	Tény- leges szapo- rodás 1960— 1969 ‰	Külte- rületen élő ‰	Ipar + építő- ipar	Mező- gazda- ság	Egyéb	száma	vályog, vertfal ‰	1 laká- sos az összes ‰-ában
1. Solt	6933	—3,7	23,5	26,8	56,7	16,5	2240	23,7	96,0
2. Sümeg	6229	5,1	4,3	52,1	14,8	33,1	1354	—	86,2
3. Elek	6032	—5,1	3,9	32,1	45,8	22,1	1533	87,3	96,0
4. Emőd	5670	8,4	7,9	38,5	23,7	37,8	1471	18,1	97,8
5. Csurgó	5463	1,2	2,5	48,7	16,9	34,4	1280	10,2	83,9
6. Zalaszentgrót	5346	0,9	4,2	41,1	29,3	29,6	1255	3,5	88,8
7. Vámospéres	5213	—7,2	17,1	31,3	29,1	39,6	1513	93,9	96,2
8. Decs	4550	—12,4	17,0	34,4	43,5	22,1	1393	12,6	96,3
9. Vasvár	4275	—0,4	2,0	42,5	21,2	36,3	1104	19,6	87,3
10. Tab	3922	—8,0	6,2	38,8	15,7	45,5	878	23,8	80,6
11. Mád	3894	5,8	1,5	48,2	33,6	18,2	930	—	87,4
12. Földeák	3847	—10,0	9,0	27,9	55,4	16,7	1413	97,1	98,8
13. Kőröstarcsa	3566	—16,1	7,7	30,4	51,0	18,6	1264	64,2	97,6
14. Kisköre	3802	—1,8	5,0	35,0	49,0	16,0	1005	32,6	98,2
15. Jánoshida	3484	—15,0	10,5	44,6	33,9	21,5	1137	43,6	98,8
16. Nagydorog	3064	—5,7	2,0	24,9	45,0	30,1	801	28,0	93,8
17. Csépa	2866	—11,5	6,2	23,7	57,2	19,1	1036	61,2	98,8
18. Karád	2754	—12,3	5,4	20,1	62,4	17,5	845	59,6	92,8
19. Nyírmeggyes	2654	7,6	3,6	20,4	62,2	17,4	718	8,4	96,8
20. Tiszabő	2274	—10,6	0,5	18,4	69,5	12,1	652	38,2	98,0
21. Magyarcsanak	2210	—11,2	5,2	24,1	60,8	15,1	789	27,6	98,9
22. Jásztelek	2018	—22,0	16,6	30,2	57,7	12,1	777	62,4	100,0
23. Dalmád	2033	3,4	45,3	7,0	81,9	11,1	321	15,0	80,7
24. Bodroghalom	1965	—17,0	5,8	29,3	54,6	16,1	485	2,5	98,1
25. Györköny	1578	—18,7	—	10,6	74,2	15,2	527	26,4	94,9
26. Nagycenk	1772	—5,8	1,8	52,8	27,3	19,9	368	85,1	1,6
27. Nagyvázsony	1788	—6,8	2,7	35,8	31,1	33,1	459	0,2	96,5
28. Feldebrő	1707	—15,2	0,9	29,9	50,8	19,3	565	6,7	98,4
29. Szirák	1435	—6,6	1,5	32,0	42,7	25,3	355	26,5	83,7
30. Óriszentpéter	1281	—12,1	0,9	14,6	52,9	32,5	323	11,8	95,0

nagyszámú települést felölelő kutató munka esetén is helyén való akár szűrőpróba, vagy reprezentatív módszerrel kiválasztott települések helyszíni kutatása, ill. az adatok alapján szerkesztett kép helyességének ellenőrzése akár a kutatás idején, akár a közelmúltban történt részleges autopsziával.

Erősen érvényesül a statisztikai szemlélet BELUSZKY P. munkáiban. LETTRICH E. Kecskemétről, MAJOR J.-nek a városhálózatról írt munkáiban a statisztikai aspektus már nem dominál, érvényesül bennük az autopszia, ill. földrajzi szemlélet.

A statisztika jó ideig (nagyság, betűrend, közigazgatási beosztás alapján) regisztrált és nem tekintette feladatának az értékelést és ebből eredő földrajzi következtetést. Mivel a statisztika nem térbeli tudomány, mint a földrajz, ezért

Települések 8000-nél kevesebb lakossal

Lakások építési év szerint az összes %-ában		Csa- ládok	Ház- tartás- sok	Lakások			Lakások felszereltsége					Végzettség szerint	
1945— 1959	1960— 1969	száma	száma	száma	ebből 2 szo- bás %	ebből 3 szobás %	vezeték- víz		fürdő- szoba, mos- dófül- ke %	víz- öblíté- ses WC %	gáz- (pa- lack) %	érett- ségi-	főis- kolai
							lakás- ban %	kívül %				végzettség- gel rendelkezők száma	
12,0	16,8	2066	2398	2407	47,6	5,2	9,8	7,9	15,4	4,7	54,9	212	107
10,3	16,1	1570	1878	1744	49,7	10,7	43,1	13,0	33,8	30,6	59,9	479	172
2,0	5,0	1607	1767	1631	37,8	2,7	8,6	1,8	13,7	4,6	31,1	282	115
35,5	22,0	1570	1585	1511	47,6	4,2	4,0	0,9	5,6	1,3	8,7	259	57
5,0	15,2	1569	1757	1628	44,9	14,3	20,2	6,3	23,1	15,2	36,2	388	191
16,2	24,3	1492	1624	1571	31,4	6,5	25,6	2,1	15,3	17,8	64,0	353	154
20,2	22,2	1419	1595	1597	38,0	2,1	1,7	4,9	2,9	1,6	17,7	121	48
16,7	17,2	1344	1435	1485	41,8	16,0	8,5	4,5	15,1	3,1	40,6	177	59
12,3	18,7	1210	1433	1404	41,9	6,5	17,9	6,3	18,0	10,5	64,2	368	114
10,0	15,7	1095	1225	1169	48,7	10,3	27,3	8,3	30,1	19,8	58,3	274	120
9,2	19,3	960	1176	1118	39,7	6,4	6,7	0,4	10,5	5,9	21,1	199	73
16,0	8,3	1148	1421	1438	21,9	3,0	4,5	80,5	4,8	1,6	32,9	113	48
2,7	10,1	1004	1234	1310	43,2	2,6	5,6	3,8	10,9	3,4	22,4	106	43
27,9	22,2	1062	1191	1062	60,6	9,1	5,3	0,7	11,7	5,2	30,2	104	33
17,7	11,5	982	1135	1171	45,2	2,9	4,4	3,0	6,6	1,7	34,3	96	38
11,3	11,6	855	940	891	55,4	15,5	8,8	10,8	12,3	4,2	60,2	118	52
11,7	13,4	832	1024	1053	32,5	7,7	10,6	43,0	10,1	8,4	43,3	104	35
18,7	7,9	805	898	921	43,4	9,4	2,1	0,5	7,7	2,2	12,4	89	33
27,9	36,4	724	761	749	52,1	4,3	4,1	0,8	5,7	2,1	28,3	63	25
28,6	7,1	601	678	675	26,7	2,4	2,4	0,9	2,4	0,9	32,4	43	24
7,0	5,3	656	806	809	32,5	4,5	6,9	64,6	7,9	3,1	48,8	65	30
14,7	16,7	587	718	778	34,7	1,9	0,5	—	5,5	0,1	32,1	40	18
40,0	17,0	567	522	519	49,7	5,6	14,5	26,8	24,7	9,1	27,4	61	37
36,6	11,7	509	528	5506	44,8	3,6	0,6	—	1,6	0,2	19,8	45	20
5,6	11,2	940	525	555	65,0	15,9	20,2	23,2	23,4	1,8	64,9	29	26
11,0	14,2	476	514	507	50,7	12,8	14,2	1,2	23,4	12,2	60,6	95	22
5,0	4,0	441	528	481	62,8	10,2	29,1	17,0	23,7	14,3	62,4	86	34
23,1	16,4	510	599	584	61,5	11,3	9,1	0,9	11,0	6,5	54,6	92	27
16,0	13,8	388	431	443	45,4	6,3	12,0	3,2	12,2	5,6	21,4	68	24
11,0	20,2	339	368	357	49,3	10,9	4,8	0,3	8,4	5,3	32,2	92	45

földrajzi irányú vizsgálatainál a területi jelzőt használja, s megállapításait a „Területi Statisztika” folyóiratban közli. A településföldrajz szempontjából nem érdektelen a statisztikának mint tudománynak a településekre vonatkozó elvi állásfoglalása. A két tudomány között új viszony van kialakulóban. A statisztika túllépi tudománykörét, amikor földrajzi fogalommeghatározásokkal saját szemlélete alapján foglalkozik.

Kovács T. (1969) szerint a statisztikai településfogalomnak „lakóhelycentrikus”-nak kell lennie. Definícióként adja, hogy „... településnek tekintjük azt a bármely nagyságú, különálló lakóhelyet vagy a lakóhelyek egybefüggő csoportját, amelynek helye földrajzilag leírható, neve van, egy ember vagy embercsoport állandó lakóhelyéül szolgál és más településektől egyértelműen elhatárolható”.

Kovács T. a lakóhelyet nem jellegként tekinti, hanem konkrét földrajzi helyének meghatározójául. Foglalkozik a statisztikai városfogalmat meghatározó kritériumokkal. Egy másik ta-

nulmánya (1970) érinti a községek alapfokú ellátottságának jellemzőit. Lényegében a tanulmányt a statisztikai szemlélet hatja át és alig van benne földrajzi vonatkozású megállapítás.

HORVÁTH G. (1971) messze túlépi a statisztika munkakörét. Területi statisztikai aspektus alapján polémiaírt folytat, újabb fogalommeghatározásokat, hierarchikus kategorizálási elveket állapít meg.

TURÁNYI J. (1968) messzemenően felvet településföldrajzi kérdéseket. A geográfusok elfogadják, amit településhálózatunkban a területi különbözőségekkal kapcsolatban ír és kisebb területi egységekre bontott (amit én regionálisként jelöltem) vizsgálatot javasol, mert természeti és történeti adottságokra hivatkozik. A Vas megye településtípusaira nézve konkrét osztályozást ad. Nem tartja célszerűnek az egész országra kiterjedően a települések egységes alapon történő tipizálását, ahogyan magam részéről erre jelen tanulmányomban az előzőekben rámutattam. Azonban két idézett megállapítását: „... a komplex mutatók értéke alapján végzett osztályozás nem adna lehetőséget a különböző típusú települések térbeli kapcsolatának ... meghatározásához” és „nem lehetséges a településföldrajzi módszerekkel való osztályozás”. A geográfusok aligha fogadják el.

Amikor a statisztika a településekkel foglalkozik és átlép a földrajz területére, a felhasznált irodalom tanúsága szerint a geográfusok munkáit veszi alapul. A 2. és 3. táblázatban összehasonlító példaként 60, az ország különböző tájairól vett 20 ezer lakos alatti településnek olyan adatait közlöm, amelyek ismerete a helyszíni kutatást megelőzően a geográfus számára kívánatos.

2. Funkcionális aspektus

A funkciók alapján történő osztályozásnak vagy típuskeresésnek mindig bizonyos funkciókat vagy funkciócsoportokat kell kiválasztania. A túlzott részletezés gyakorlatilag nem járható út. A kutatás gyakran belemerül a funkciók vizsgálatába vagy egyéb alapon való osztályozásba, miközben szem elől téveszti, hogy a települések arculatában olyan változások következtek be, mint azt pl. Veszprém, Paks esetében láthatjuk. A funkció és arculat összefüggése világos és határozott. BELUSZKY P. jegyzetben, szövegben, zárójelben olyan részletezést is megemlít, mint pl. egy kórház osztályai, ágyszáma, rendelőintézeti óraszám, adminisztratív szervezeti keretek.

Az iparban foglalkoztatottak létszámán, a lakóhelyük és munkahelyük közti távolság leküzdésére fordított időn kívül a városokra inkább jellemző az ipartelep nagysága, termelési jellege (könnyű- és nehézipar ágazatai). Ezek egyéni vonásokat adnak, pl. Győr, Szombathely, Kaposvár eltérő volta.

Ilyen vizsgálatra jelenleg statisztikai adatok nem adnak támpontot, egyes esetekben az államérdek is szerepet játszhat. Jobb az adatszolgáltatás a szellemi élet hatásaiban mutatkozó különbségekre nézve. Igen tanulságos ebből a szempontból KÖRMENDI K.-nak öt nagyvárosunk szerepéről az ország szellemi életében írt tanulmánya. Utal a szellemi élet és a különböző termelési ágak hatásának összefüggésére a foglalkozási megoszlással az ipar jellegével, szerkezetével.

Időszerű lenne hasonló elemzés alá venni a 70–100 ezer lakosú 7 jelentősebb és a 40–70 ezer lakosú 7 kevésbé jelentős középvárosunk szerepét.

Érdekes fejlődési különbségeket tárna ez fel, pl. Pápa—Veszprém, Nagykanizsa—Zalaegerszeg a Dunántúlon, Békéscsaba—Hódmezővásárhely, Szolnok—Kecskemét vagy Szentes—Makó az Alföldön fekvő városok között. Feltárná egyúttal a megyeszékhelyek közötti fejlesztési verseny előnyös és hátrányos jelenségeit.

Regionálisan foglalkozni lehet a kisebb városiasodó vagy már várossá vált, ill. régen városi rangot nyert települések (8–20 ezer lakosú) fejlődésével. Még inkább érdekes az ilyen eltérő fejlődést bemutatni, indokait feltárni a kisebb lélek-

számú városiasodó települések esetében, mint pl. Dunaföldvár, Bátaszék, Bares, Szigetvár, Nagyatád. Nemcsak a Dunántúlon, hanem az ország ÉK-i területén, mint pl. Füzesabony, Tiszavasvári, Berettyóújfalu.

A falusi települések hasonló jellegű vizsgálatakor a lélekszámot már alig lehet alapul venni. Inkább a népművészeti-háziipar, konfekcióipari foglalkozás, a női munkaerő foglalkoztatottsága érdemelnek figyelmet. Itt is az a kérdés, mennyiben hatnak a falu fejlődési irányára, az urbanizálódásra, a morfológiai átalakulásra.

Mindegyik vizsgálat időszerű településföldrajzi feladat, és új megvilágításba helyezi a funkcionális szerepet és a településszerkezetet.

Nem elég azonban bemutatni az eltérő fejlődésfolyamatokat, hanem keresni kell ennek gazdasági, társadalompolitikai és földrajzi okait.

3. A morfológiai aspektus mint a funkciók és az urbanizálódási folyamat vetülete

A településcsémák tartalmának van külső megjelenési alakja és formája, ezek tanulmányozását a településföldrajz nem mellőzheti. A nagyságrend, a foglalkozási megoszlás összefüggése mellett mindig megjelenik a morfológiai kép stagnáló vagy erősen változó volta. Mutatóként alapul szolgálnak a statisztikában közölt utolsó évek lakásépítési adatai, esetleg az ivóvízellátás adatai. Természetszerűleg ezek kiegészítik a falvak civilizált vagy urbanizált folyamatának elemzését.

A település arculati kulturáltsága szempontjából nem közömbös, hogy milyen a településben lakó népesség magasabb fokú iskolai végzettségének aránya. Ez egyaránt szociológiai és településmorfológiai elem. Befolyásolja a település kultúráltságát, az abban kialakult életmódot.

A felszabadulást követő évtizedben olyan vélemény alakult ki földrajzi körökben, hogy a település arculati, alaktani — településmorfológiai — vizsgálata részben időszerűtlen, részben korszerűtlen. Némelyek öncélúnak is mondták. Különösen a közgazdaságtudomány részéről hangzottak el ilyen vélemények. A települések funkcionális vizsgálatával nem tartották egyenértékűnek a morfológiai vizsgálatot.

Azóta bebizonyosodott, hogy ez a felfogás nem helytálló. A morfológiai kép a változások, a funkciók interzításának és változásának biztos kifejezője. Morfológiai változást (új építkezést vagy átépítést) indít meg a település funkcionális erősödése, a keresők jövedelmének, az új funkció vagy a régi funkció bővülése révén elért emelkedése. Általános érvényű arculati vagy alaktani vizsgálati módszer nem adható. A változást kiválthatja új ipartelep létesítése, közeli ipartelepre történő kiingázás, tercier foglalkozást növelő intézmények alapítása vagy bővítése, sőt a mezőgazdasági nagyüzemben dolgozók magas keresete is.

A fejlődés, szanalás gyakran megváltoztatja az utcahálózatot. A múlthoz képest civilizáltabb vagy urbanizálódott életmód a település morfológiai megújulása, átalakulása nélkül el sem képzelhető. Tolna megyére 1972-től településvizsgálati módszer kidolgozását kíséreltem meg (bár az autopszia hiánya ebben eléggé gátolt).

A nagyságrend és a választott mutatókon (2. és 3. táblázat) alapuló összehasonlítás képet nyújthat a régiók településeinek jellegéről vagy eltérő voltáról.

Közlöm a vizsgálat néhány adatát. A 2000 lakosnál kisebb 63 községben a házak átlag harmada-fele 1900 előtt épült. Igen különböző arányú az 1945 utáni építkezés; az 1000 lakos alatti községeknél ez a házak kb. 5—10%-a, az 1000—2000 lakosúaknál általában elérheti a házak 20—25%-át. Egyes községeknél az 1945 utáni építkezés aránya átlagot felülmúlóan magas,

mint pl. Fürged 97,50%, Bogyiszló 86%, Dalmand 57%, Sióagárd 46%, Máza 44%, Gerjen 31%. Ennek okára (háborús, árvízkar, kiugró ág, tsz, ipari fejlődés) általában csak a helyszínen kaphatunk magyarázatot.

Csak a legutóbbi évtizedekben épült házak anyaga téglá, beton. Ezért az 1970. évi adatok szerint mindenütt magas a vályog-vertfalból épült házak aránya, még a városiasodónak számítható településekben is. A városiasodó Pakson 61,0%, a falvakban, pl. Dunaszentgyörgy 90,4%, Ozora 87,1, Bata 65,3%, kivétel Bonyhád 6,5%.

Valamennyi településben döntően magas arányú az egylakásos, 1—2 szobás lakóépület. Tolna sem kivétel (33,5%). Emeletes épületek csupán 17 van.

A népesség szívosan faluhoz való ragaszkodásának kiváló példája a Tolna megyei Grábóc. Az 508 lelket számláló törpefaluban 1945—1970 közt egyetlen ház sem épült, mégis 2,4%-kal nőtt a népesség. Ellentéte az ugyancsak Tolna megyei Györköny, ahol a lakóépületek 16,8%-a 1945 után épült, mégis a népesség ugyanezen idő alatt 18,7%-kal csökkent. Az adatoknak ilyen egybevetése rávilágít a települések jelen állapotára, ami csak regionális kutatással mutatható ki maradéktalanul. Az eltérő fejlődés okát a lehetőség szerint meg is kell keresni. Grábócnak jó összeköttetése van Bonyháddal (napi 9 buszjárat), Györköny viszont távol esik a városiasodó településektől. Grábóc nyilvánvalóan inkább választja az ingázást, mint a munkahelyre költözést, míg Györköny esetében az építkezést egy viszonylag jól gazdálkodó tsz jó kereseti lehetőségei magyarázzák. Hasonlóképpen csak a helyi viszonyok ismeretében érthető a Tolna megyei Dalmand fejlődése, ahol a lakások 57,5%-a 1945 után épült, a közművesítés viszonylag jól fejlett. Ezt annak köszönheti, hogy a falu jelentős állami gazdaság igazgatási és munkaerő központja.

Nem közömbös településmorfológiai szempontból a lakóhely és munkahely térbeli viszonya, ami tovább menően a magántulajdonú járművek és a tömegközlekedési eszközök használatának az arányában is megnyilvánul. Az ingázás morfológiai kihatását is megfigyelhetjük. Az ingázó városias igényei következtében a falusi lakóházat korszerűsíti, esetleg újat épít a régi helyén. Ezek a faluban elhintve találhatók és így inhomogénné teszik a korábban homogén faluképet. Inhomogén az olyan falu, ahol a sátoztetős szabadon álló házak között egyre nagyobb tért hódítanak bizonyos területeken az emeletes házak az utóbbi években, jelezve az átalakulás szinte forradalmi ütemét.

A lakások korszerűsítése és ezáltal a civilizálódás mértéke nem függ sem a többszintű lakóházak arányától, sem a lakóépületek utcai homlokzati záródásától, hiszen a nagyobb városok kertesi családi házas lakótelepei gyakran kedveltebbek, mint a lakótelepek többszintű tömbházai.

Törekvés mutatkozik abban az irányban, hogy egyes esetekben jellegzetes homogén faluképet, falurésztet őrizzünk meg ott, ahol a régi népi építkezési forma még ma is dominál. LETTRICH E. Tihanyról szóló munkájában említi azokat az utcákat, amelyekben megmaradtak a régi parasztházak gazdasági épületeikkel. Ezek kerülnének védetség alá. Hasonló védetség lehetőségére utaltam alsóörsi munkámban. Ugyanez áll a műemléképületekre is. Grábóc és Szálka között ott-jártamkor még állt a görögkeleti templom és kolostor, csupán egy pópával. Grábóc sajátos jellegét magyarázza, hogy búcsújáró hely.

A morfológiai vizsgálatkor hangsúlyozni kell, hogy ennek földrajzi és nem tervezési-településrendezési aspektus alapon kell történnie.

A domborzat-reliefenergia és a települések között fennálló általános érvényű, törvényszerű, oksági összefüggések, amelyeket MAROSI—SZILÁRD munkája (1974) említ, elsősorban a monografikus településföldrajzi kutatást érintik. Kihatnak a településhálózat sűrűségére, amelyet jól mutat a BELUSZKY P. által szerkesztett településsűrűségi térkép. Az összefüggések gyakorlatilag, ill. közvetlenül az egyes települések külsőségében és még inkább belsőségében érvényesülnek. Ezért írják a szerzők: „az egyes települések sajátos morfológiájában is közvetlenül kimutatható a domborzati hatás”. (Legyen szabad erre példaként rámutatnom arra a jelleg-

zetes településmorfológiai képre, amelyet korábbi munkáimban többek között Paksról, Dunaföldváról és Dunakömlődről adtam és amely jellemzi Szekszárd erőteljes morfológiai tagoltságát.)

IV. A településelemek együttes és kölcsönös hatása

1. Városiasodás

BELUSZKY P. szerint — ha helyesen értelmeztem sorait — a települést a városi alapfunkcióknak teljes, vagy legalábbis bizonyos mértékig való jelenléte teszi várossá. Hogy mely funkciókat tekinthetünk feltétlenül megkövetelhető városi alapfunkcióknak, csak elvben, elméletileg határozható meg. Konkrét megjelölést ezért BELUSZKY P. sem adhatott.

A gyakorlatban a városi ranghely megállapításával nem mindig járt együtt az említettek, ill. az azokat szolgáló intézmények elvileg megkövetelt jelenléte. Így Bonyhád, bár nem város, inkább rendelkezik a városi alapfunkciókkal, mint Százhalombatta, Túrkeve városok.

Érdeklődésre tarthat számot a geográfusoknál is napjainkban az új városközpontok kialakítása ill. rendezése, mint azt pl. IHRIG D. Balassagyarmatra és Békéscsabára adta.

Ugyancsak időszerű településföldrajzi feladat a kisváros fejlődésének, funkcionális szerepkörének vizsgálata, amire már kezdeményező tanulmányok jelentek meg KÖRMENDI K. (1969) és MAJOR J. (1970) tollából.

Geográfus számára hosszabb és nehezebb feladat a magyarországi viszonylatban öt nagyvárosunk és számos középvárosunk (40—100 ezer fő) vizsgálata. A városiasodás alsó határaként a rendelkezések 8—10 ezer főt jelölnek meg. Problematikus az 5 ezer lélekszám alatti települések városiasodása.

A településföldrajz sohasem vonta kétségbe az ipar városlakító és fejlesztő hatását. Az ipartelepítés, lakótelepépítés, üdülőttelep létesítése, a sokszintű házak nagyobb száma azonban önmagában még nem tesz településföldrajzi értelemben tekintett várossá egy települést, akkor sem, ha azt az államigazgatás városi rangra emelte.

Korábban is, amikor kevesebb és egyöntetűbb funkciók (kereskedelem, kézműipar, védhetőség) határozták meg a várost, mégis kialakult úgyszólván minden város egyéni arculata, lakosainak bizonyos egyéni városi öntudata. Félő, hogy a túlzott városiasodási irányzat, az urbanizálódás (tömbházak építése) nagymértékben megszünteti a városok egyéni arculati vonásait, monotonná teszi az új városnegyedeket. Ma is arra kell törekedni, hogy a városodó települések ne uniformizálódjanak, lakosságuknak egyéni városi szemlélete és tudata alakuljon ki, vagy maradjon meg.

A falunak várossá fejlődésében két alaptípus különböztethető meg, természetesen mindkettőnél számos variáció áll fenn. Az egyik emlékeztet az ún. spontán „kialakult” (gewordene) városra, amely lassan, fokozatosan nőtt és nyert városias elemeket, pl: Szombathely, Kaposvár, Békéscsaba. A városjogot csak a fejlődés kellő fokán nyerték el. A másik, amely emlékeztet az ún. alapított (gegründete) városra, ma nem várúr, fejedelem elhatározásának eredménye, hanem egy-egy nagyüzem telepítésének, központi elhatározás folyamányaként.

Három fázis jellemzi az ilyen városlakulás folyamatát. Első a terv, az elhatározás születése a központban. Az elindító ok lehet ipari (Dunaújváros, Leninváros, Kazincbarcika), üdülés (Siófok, Balatonfüred).

A második fázis az építés tartama ideiglenesen beingázó vagy elszállásolt munkaerővel. A tercier lakosság aránya elenyésző.

A harmadik fázis az elkészült város üzemeivel, állandó lakossággal, egyre bővülő intézményekkel, növekvő tercier lakosságaránnyal. Az építés munkaerői részben letelepedtek, részben másutt kerestek munkaalkalmat. Ha a város nem beépítetlen területen létesült, akkor az agrárfalu arculata gyökeresen átalakul. A harmadik fázist a település spontánná vált fejlődésének nevezhetjük.

Az említett településfejlődés vagy átalakulás alapja népgazdasági megfontolás. Ez a kérdés gazdaságföldrajzi. Minthogy azonban a település minden eleme részt vesz a folyamatban, tehát településföldrajzi is.

Negyedik fázisként alakulhat ki az így keletkezett mai város vonzásköre. Ennek szívóhatása a környező falvak arculati átalakulásában és népességének állandósult funkcionális változásában mutatkozik meg. Ezek a városok váltak vagy válhatnak az agglomerációk magvaivá. A hozzátartozó falvak, esetleg kisvárosok az agglomeráció központjának kiszolgálói. Ezért az agglomeráció mindig feltételez egy jelentős munkahelyközpontot, amelyre a munkavállalók a közeli településekről naponta beingáznak. Az agglomeráció kutatási aspektusa sajátos, amelyben a közgazdasági (termelési, ellátó, kommunikációs) tényezők a településföldrajzi helyzetképpel az átlagnál szorosabban szövik át egymást.

A központ fejlődése, vonzóhatása az elsődleges, a vonzókörbe tartozó kiingázó falvaknak az agglomerációhoz való kapcsolódása ill. növekedése a másodlagos.

Az egyre fokozódó ingázás csökkentése céljából növekszik az agglomeráció településeibe kihelyezett üzemrészek vagy önálló kisebb üzemek létesítése (decentralizáció).

Hazai vonatkozásban Budapesttel kapcsolatban szólhatunk tulajdonképpeni nagyvárosi agglomerációról, amelyhez mintegy 44 települést sorolhatunk. Ennek az agglomerációnak a községei államigazgatási és egyéb vonatkozásban megtartják önállóságukat, idővel azonban megismétlődhet egy távolabbi fázisként az 1950-ben létesült 22 kerületű Budapest határainak a kiterjesztése az egybeépülő községek külső határára. Hazánk egyéb városai közül csak Miskolc alakított ki agglomerációt. A vonzáskörébe tartozó községeket közigazgatásilag is magához csatolta.

KÖRMENDI K. két évtizede ismeri és tanulmányozta Miskolc ipari fejlődését és morfológiai átalakulását, az agglomeráció kialakulását. Megfigyeléseinek eredményét egyik tanulmányában közölte (1974).

Nagyvárosaink — Debrecenről eltekintve — a vonzáskörzetükbe tartozó községek egy részét közigazgatásilag becsatolták. A becsatolt települések vagy nem rendelkeztek jelentős önálló funkcióval (Győr), vagy ha rendelkeztek, azok nem a várost kiszolgáló funkciók voltak (Pécs-bányatelep). A Tolna megyei településhálózat-fejlesztési terv Szekszárd esetében említ távolban kialakuló agglomerációt. A vonzáskörébe tartozó települések korábban a mai központtal funkcionálisan egyenrangúak voltak és csak később lettek annak kiszolgálói (Tolna). Középvárosainknál, pl. Kecskemét esetében, a jövőben sem várhatjuk az agglomeráció kialakulását.

Városainkban egyre inkább fellelhetők a szanálásból eredő lakótelepeken kívül olyanok, amelyek korábban beépítetlen területen keletkeztek. Ez a település térbeli kiterjeszkedését jelenti és megváltoztathatja a település szerkezetét. Érdekes lenne városainkban az új lakótelepek morfológiai és funkcionális szerepét, valamint a régi településhálózathoz való viszonyát településföldrajzi kutatás tárgyává tenni, és képet adni a településszerkezet változásairól.

2. A szociálgeográfiai szemlélet

A települések életének napjainkban bekövetkezett változásai elsősorban társadalmi-gazdaságiak. Az ezt nyomon követő arculati-morfológiai hatások természetesen csak bizonyos késéssel jelennek meg a települések külső képének

később egyre gyorsuló arculati átalakulásában. A társadalmi változásokkal együttjárhat a település korábbi funkcióinak bővülése, esetleg szükségszerűen új funkciók megjelenése, régiak megszűnése, gyökeres megváltozása. A település-földrajznak eme átalakulás időbeli és térbeli voltát figyelemmel kell kísérnie, kutatásának súlypontjaként a változásokat együtt kell értékelnie. Ezzel kapcsolatban gyakran hallunk, olvasunk a civilizált, kulturált és egyre sűrűbben urbanizált megjelölésekről.

Igen eltérő lehet a felfogás a kutató és az általa képviselt tudományág részéről, hogy akár a népességre, akár a település egészére vonatkozóan mit, mikor tekint, vagy ítélt civilizáltnak, kulturáltnak, urbanizáltnak. A fenti három megjelölés egybefonódott, éles határ közöttük nem vonható meg.

Véleményem szerint urbanizáltnak csak olyan település mondható, amelynek lélekszáma általában legalább 2000, és pozitív népességlejődést mutat (az ország községeinek 3/4-e 2000-nél kevesebb lakosú!). Kivétel ez alól a kifejezetten ipari vagy bányászfalvak. Az idényszerű funkció nem minden esetben jár együtt az urbanizálódással.

Az említett három megjelöléssel a szociálgeográfia, a földrajz legújabb rész-tudománya foglalkozik. A szociálgeográfia kifejezés az 1950-es években a magyar településföldrajzban még nem volt használatos. A szociálgeográfia meghatározását LETTRICH E. a szociálgeográfia mai állásáról írt részletes tanulmányában (1972) német geográfusokat idézve közli. Amikor ezek alapján elemzi, hogy mi a szociálgeográfia és rámutat a különböző mai álláspontokra, történeti és elvi síkon marad. Ha az általa írtakat konkretizáljuk, akkor szociálgeográfiát — miként azt két tanulmányomban (1971, 1973) kifejtettem — lényegében szemléletnek foghatjuk fel.

LETTRICH E. Kecskemétről írt két munkájában a településnek kifejezetten szociálgeográfiai képét kapjuk anélkül, hogy a szociálgeográfia szót akár csak jelzőként is használta volna. Helyes geográfiai érzékkel és meglátással Kecskemétnek és az alföldi tanyák gazdálkodási rendszerének teljes szintézisét adja.

Tihany szociálgeográfiai képe c. tanulmányával kapcsolatban annak a nézetemnek adtam kifejezést, hogy a szociálgeográfiai képnek a település teljes területére és valamennyi elemére ki kell terjednie. Ez nem azt jelenti, hogy egészében magamévá tettem a statisztikai város-falu fogalmat. A geográfust különböző okok (tudományos felfogás, adatszerzés, publikáció, ábrázolás, határidő nehézségei) arra készíthetik, hogy a településnek csak valamely kiválasztott részével foglalkozzék. Ilyen esetben azonban kíváncsok, hogy erre már a tanulmány címe is utaljon.

Ha a szociálgeográfiai településvizsgálat célja falvakra általánosan alkalmazható kutatási módszer adása, kíváncsok, hogy példaként olyan falut válasszunk, amelynek fekvése ne legyen elszigetelt, hanem sok szomszédos község határolja és ne legyen kiugró regionális vagy országos funkciója (pl. ipari, üdülő). Ezek fejlődése és ezzel sajátos kutatási módszere ugyanis az általánostól eltérő. A szociálgeográfiai példának szánt település kiválasztásához széles körű regionális ismeret szükséges. A szociálgeográfia átveheti a szociológiai vizsgálat megállapításait, felhasználhatja azokat és következtetéseket vonhat le belőlük. Nem lehet azonban sem célja, sem feladata szociológiai felméréseket és kutatásokat végezni, mert ezzel eltávolodna a földrajzi lényegtől.

Feltehető a kérdés, mennyiben nyújt újat a szociálgeográfiai vizsgálat a településképihez viszonyítva. Célszerű-e két azonos tartalmú és célkitűzésű rész-tudomány párhuzamos művelése?

A szociálgeográfia foglalkozik az urbanizálódás kérdésével, azonban RUPPERT szerint „sem a szociálgeográfiának, sem az urbanizációnak nincs általános érvényű értelmezése”. A település urbanizált jellegét részben népességének urbánus volta, részben építkezési módja határozza meg.

A vályognak mint építőanyagnak magas aránya és a többszintes épületek rendkívül csekély száma volt jellemző. Társadalmi-gazdasági átalakulásunk folyamataként ezek az aránymutatók fokozatosan eltűnnek. A házigyári elemekkel való építkezés, ha falvainkban még nem, de városainkban, városiasodó nagyközségeinkben máris teret hódított, mint azt a kecskeméti házigyárral Bács—Kiskun megye példázza. A vályog-vertfalú házak aránya még sok helyütt 70—80% között mozog (Kecskemét 73%, Kiskőrös 92,1%). A tervek szerint 1976—80 között a kecskeméti házigyár Kecskeméten 3800—4400, Kalocsán 300—500 lakást építene.

Az egyalakos lakóházak aránya még kisebb városainkban is 50—60% (Kalocsa 82,7%, Kiskőrös 86,8%). Az egyalakos — korszerű, esetleg etázsűtésű — családi ház, udvarral, kis kerttel a kis- és középvárosokban továbbra is jelentős arányú marad, mert a tömbházak lakásaival szemben nyugodtabb városi életformát biztosít.

Az utcán levő vízvezetéki közkifolyók nagy száma az urbanizáltság alacsony fokára utal.

Bármilyen életmódnak egy része a lakásban folyik. Ezért a lakóépület bizonyos mértékig a benne folyó életmód kifejezője, tükröje.

3. *Életmód, életforma*

Az urbánus megjelölés jórészt szociológiai, mert az életmódra, életformára, életvitelre vonatkozik. Van azonban mindezeknek a településben látható megjelenésformája is, amely ügyszólván tükrözi a népesség életmódját az építkezésben és a település egyéb arculati vonatkozásaiban. Ezt vizsgálni a településföldrajz, szociálgeográfia, valamint az etnográfia is hivatva van. A településkép és szociálgeográfiai kép gyakran vizsgálatában és eredményében egybevághat. Kitérhet arra, hogy a település népessége miképpen lakik, hogyan tölti szabad idejét, mi a gazdasági tevékenysége, továbbá milyen a kulturális igénye. Vizsgálhatja a népi kultúrát (népművészet, népdal, népzene, bútort, faragás, ünnepi szokások stb.), mert ezeknek is lehetnek a település arculatát, sőt gazdasági életét sajátosító hatásai (pl. a Sárközben Decs népművészeti háziipara és múzeuma, hasonlóképpen Mezőkövesd népi szokásai), amelyek jóval korábban megvoltak, mint a mai értelemben vett civilizációs igények.

Vajon csak úgy említhetjük-e az életmódot, mint a különböző foglalkozási ágazatok természetes velejáró függvényét, úgy tekinthetjük-e, mint a településelemek egyikének vagy mindháromnak a népesség szempontjából vizsgálható vetületét? Mint fogalom, meghatározható-e konkrét formában vagy csupán viszonylagosan.

Figyelemre méltó a népességfejlődés és lakásépítés közötti arány. Csökkenő népesség esetén sok új lakás építése a faluban a civilizálódás, esetleg urbanizálódás határozott mutatója. A többszintű és többalakos lakóépület a falusi jellegű településekben nemcsak morfológiailag mutatja a civilizálódás vagy urbanizálódás mértékét, hanem utal az életmódnak és életszínvonalnak fejlődő változására a korábbihoz képest.

A statisztikai adatok sok esetben csak tájékoztató, de nem abszolút pontos értékelést, ill. összehasonlítást tesznek lehetővé.

Érdemes volna az 1500—15 000 lélekszámú településekben az utolsó évtized (1960—70) adatai alapján a népességfejlődés és a lakásépítés közti aránynak figyelmet szentelni.

A 2. és 3. táblázatban példaként szereplő dél- és észak-dunántúli, valamint a dél- és észak-alföldi települések említett adatait összevetve szembeszökő aránykülönbségeket találunk, amelyek egyúttal a regionális sajátosságra is utalnak.

A különbségek eltérő fejlődést árulnak el. Ennek okait sok esetben csak a település helyszíni vagy helytörténeti részletes ismerete, esetleg autopszia magyarázhatja meg.

(Pl. Dél-Dunántúlon: Paks, Bonyhád, Marcali, Barcs; vagy Csurgó, Decs, Tab, Észak-Dunántúlon: Mór, Csorna, Dél-Alföldön: Jánoshalma, Bácsalmás, Solt, Földeák, Magyarcsanak.)

Szerepet játszhat a külterületi népesség, a korábbi és jelenlegi közlekedési, kereskedelmi, ipari helyzet, a nagyüzemi mezőgazdasági termelés fejlettsége, igazgatási szerepváltozás.

A táblázatban a lakáshelyzetre (szobaszám, felszereltség), a családok és háztartások számára közölt adatok tájékoztató jellegűek arra nézve, mennyiben hatottak átalakítólag a népesség életmódjára, életszínvonalára. Itt is szerepet játszhat az autopszia. A többszobás lakás pl. nem mindig jelent életszínvonal-emelkedést, ha az több családnak vagy háztartásnak ad helyet. Ezek a vizsgálatok azonban már nem a településföldrajz, talán nem is a szociálgeográfia, hanem a szociológia körébe tartoznak.

A kedvező arány az ingázóknál azt a tendenciát mutatja, hogy lakóhelyükön kívánnak lakni, ott korszerűsítik lakásaikat. Ingázásról nemcsak ipari, hanem mezőgazdasági ágba is szólhatunk, ott, ahol az agrárnépesség egy része a szomszédos állami gazdaságba mint alkalmazott naponta jár munkába.

Ma már nem tekinthető a népesség urbanizált voltának kritériumaként a nem agrár foglalkozás. Egy civilizált, újjászületett faluban lakni, saját autóval munkahelyre járni semmivel sem kevésbé urbánus, mint a városban tömbházban, 40—60 m² alapterületű lakásban élni. Nem mindig előnyös az urbanizálódásra, hogy a lakásterület gyakran csak 40 m². Ez részint gazdaságtalan, részint a népességfejlődés szempontjából hátrányos. Az urbánus jelző egyszersmind kulturált életvitel kifejezője. Igaz, a falu népe nem járhat bármikor színházba, múzeumokba, időszakos kiállításra, de a városi többgyermekes család is gyakran csak elvileg teheti ezt. A falusi iskolák, az agrár nagyüzemek kollektív kirándulásokat tesznek hazai és külföldi tájakra, városokba.

Az életmód egyik meghatározójaként tekinthetjük a lakásviszonyokat, szobaszámot, a lakás korszerűségét, felszereltségét, ivóvízzel való ellátását. A villany-nyal ellátottság ma már nem jellegmeghatározó, hasonlóan a rádiók, tv-készülékek, mosógépek száma sem. A falusi lakosság jövedelem- és fogyasztás eloszlásával KULCSÁR L. (1976) foglalkozott.

Nagyarányú a falvakban a propán-bután gázpalack használata, ami kétségkívül a korábbi paraszti életmódhoz képest olyan változás, amely még urbánusnak nem mondható ugyan, de lépés abba az irányba.

Tanulságos összevetni a településben lévő háztartások és családok számát, agrárjellegének arányát. A 2—3. táblázat fiatal városokat, nagyközségeket és néhány falut mutat be.

Ha az urbanizálódásnak kritériuma az életmódváltozás, akkor annak térbeli vetületét kell megkeresnünk és megtalálnunk. A városokra vagy városiasodó településekre ezek megállapíthatók, akár funkcionális, akár morfológiai szempontból, miként azt a közigazgatási és településhálózat-fejlesztési koncepció megadja. A városi építkezés, közműellátottság, intézmények, funkcionális szervezetek, létesítmények egész sora mutatja ezt. De miben nyilvánul meg a kisebb lélekszámú településekben — falvakban —, vagyis olyanokban, amelyeknek központi funkciója csak igen kis vonzókörre terjed ki, vagy ilyen nincs, csupán helyi funkcióval rendelkezik?

Az olyan település, amelynek lélekszáma a felszabadulás óta nem nőtt, vagy kisebb-nagyobb mértékben csökkent, csak civilizáltnak, de nem urbanizáltnak mondható. Főként a népesség növekedése viheti előbbre a települést az urbanizálódás, életmódváltozás útján.

Az életmód változása részben mérhető, részben nem mérhető tényezőben jelentkezik. Mérhetők a civilizálódás külső jelei, mint a lakóház és felszereltsége, továbbá az utcák, járdák burkolata, a közvilágítás minősége, a közlekedést szolgáló létesítmények stb.

Az urbanizáltságnak és életmódváltozásnak a múltban egyik meghatározójaként tekintették a kereskedelem, bolthálózat differenciáltságát a mindennapi és tartós fogyasztási cikkek kielégítésében. Ez a meghatározó egyre jobban elmosódik, amikor olyan üzletházak létesülnek, amelyekben mindkét fajta áru vásárolható (élelmiszer, ill. textiláru, műszaki cikkek stb.).

Nem mérhető az az életvitel, életmód és annak változása, amely a lakáson belül folyik. Jegyeinek — mint a napilapok és folyóiratok előfizetése, olvasás, könyvvásárlás — megállapítása a szociológia feladata. Lehetnek azonban a településben szemmel látható megnyilvánulásai is. A kulturáltság bizonyos fokmérője az utcák, közterek és tartozékaik (padok, lámpák stb.) tisztántartása. Ezen a téren gyakran tapasztalható, hogy erre a falu népe a városinál jobban ügyel.

A falvakban is el kell érni a művelődésnek azt a szintjét, amelyet a népesebb települések önálló művelődési házak, -otthonok, könyvtárak létesítésével oldanak meg. Az agrárfalvakban ezen a téren irányt mutató az a tendencia, hogy az ág és tsz állandó javadalmazással alkalmaz megfelelő képzettségű egyént, akinek feladata a kulturális élet megnyilvánulásainak, előadások, vitaestek, táncsoportok, utazások, üzemek közötti tapasztalatcserék, kisebb könyvtárak szervezése és rendezése. Ezt a célt szolgálja a közművelődési szakoktatás főiskolai fokon.

Az életkor megszabta életmód éppoly szociológiai probléma, mint az olvasás, zene adta művelődés. A falvakban a fiatalkorúak elvándorlása miatt a kulturális igények megvalósítási lehetőségei korlátozottak. A jól jövedelmező ág és tsz a fiatal munkaerőt helybenmaradásra bírja. Ez a falu civilizálódása szempontjából kedvező. Fiatalos életmódjuk, életigényük a település életében változást idéz elő. A fiatal korosztálynak a kedvezőbb aránya magával hozza a nők foglalkoztatottságának, a női munkaerőnek a problémáját, számukra alkalmas munkahelyek létesítésének kérdését, ennek urbanizálódási, civilizálódási aspektusát.

A civilizálódás ill. urbanizálódás kritériumainak a megállapítása a településföldrajz egyik időszerű feladata. Mindkettő szociológiai jelenségeket ölel fel. A meghatározás nem elégedhet meg csak elvi megállapításokkal, hanem azok érvényességét — újból hangsúlyozom — konkrét példákon kell bemutatnia és igazolnia. A konkrét bizonyítás teszi nemcsak időszerűvé, hanem korszerűvé is a településföldrajzi vizsgálatot.

Engedjék meg a búcsúzó jogán néhány szubjektív gondolat. A ma településföldrajzot művelőknek nincs utánpótlása. A fiatal budapesti és vidéki geográfus tanárnemzedék bevonása elengedhetetlenül szükséges. Számukra példaként buzditásul konkrét tanulmányok kellenek. A tudományrendszertani, elvi, elméleti, statisztikai tanulmányok gyakorlati útmutatást nekik alig adnak.

Kérem a mai kollegákat, keljenek fel az íróasztal mellől, menjenek ki a településekbe MENDÖL T. példáját követve és adjanak egy-egy községről, nagyközségről, kisvárosról a helyszíni ismeretek alapján kutatási módszert nyújtó tanulmányt.

Földrajzi folyóiratainkban hiányzik a tudományos vita, kritika. A tudomány továbbfejlődésének egyik feltétele a vita, bírálat, amely sohasem lehet gátló, sőt! Amikor 1959-ben ERDEI FERENCet kértem, mondjon véleményt dunaföldvári tanulmányomról, megemlítette, hogy vitája MENDÖL TIBORral mindkettőjükre termékenyítően hatott.

Ha a ma településföldrajzot művelő geográfusok nem ismerik fel a helyzetet, távozásuk után az megszűnik önálló tudományágnak maradni, széthull a településekkel foglalkozó társtudományok területére.

Végül köszönetet mondok mindazon kollegáknak, kollegáknak, akik pályámon tudományos munkámban a múltban vagy jelenben tanácsukkal, együttműködésükkel baráti és kartársi segítséget nyújtottak és látásom elvesztése utáni tíz év alatt sem hagytak cserben.

IRODALOM

- BALOGH B.: A falusi településhálózat átalakulásának problémái. — Városépítés 1973, 1. p. 6—9.
- BELUSZKY P.: Falusi településeink osztályozása — Földr. Ért. 1965, 14. p. 149—163.
- BELUSZKY P.: A településsztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. — Földr. Ért. 1973, 22. p. 453—466.
- BELUSZKY P.: A tanyarendszer időserű problémái. A tanyafelszámolódás folyamata. — Földr. Közl. 1973. (97) p. 19—36.
- FARAGÓ K.—PERÉNYI I.: Az iparfejlesztéssel összefüggő városfejlesztési feladatok. — Településtud. Közl. 24. 1974. p. 27—57.
- FARAGÓ K.—MAJOR J.: A magyar iparfejlődés területi települési vonatkozásai a második világháborúig. — Építés—Építéstud. V. kötet. 1—2. sz. 1975. p. 183—218.
- FODOR L.: Falvak a nagyváros árnyékában. — Budapest 1973.
- FÓRIZS M.: A városi és falusi települések megkülönböztetésének szempontjai. — Demográfia 1965. p. 82—93.
- FÓRIZS-ÖRLICSEK: Vidéki városaink funkcionális típusai. — Földr. Ért. 1963. 12. p. 167—199.
- GYÖRFFY I.: Az alföldi kertes városok. — Budapest 1926.
- GYÖRFFY I.: Hajdúböszörmény települése. — Föld és Ember 1926.
- HEGEDŰS M.: Gazdasági fejlődés és urbanizáció. — Akad. Kiadó, Budapest 1973.
- HORVÁTH G.: Megjegyzések a településfunkciók kategorizálásának, valamint a településfejlettség és hierarchia feltárásának kérdéséhez. — Területi Statisztika 21. p. 396—400.
- IHRIG D.: A lakásépítés megvalósítási formáinak szerepe városaink fejlesztésében és rekonstrukciójában. — Településtud. Közlem. 24. 1974. p. 83—94.
- KISMARTY-LECHNER GY.: A várossá válás kérdéséhez. — Városépítés 1974, 3. p. 14.
- KOVÁCS T.: A statisztikai település- és városfogalom. — Területi Statisztika 19. 1969 p. 477—489.
- KOVÁCS T.: A város és falu közeledésének kérdéséhez. — Területi Statisztika 20. (1970). p. 122—135.
- KÖRMENDI K.: A kisvárosok jelenlegi szerepe. — Városépítés 1969, 4.
- KÖRMENDI K.: A településhálózat fejlesztéséről. — Városépítés 1970, 5. p. 27—28.
- KÖRMENDI K.: Agglomerációs folyamat Miskolc térségében. — Borsodi Műszaki Élet 1974. 2. sz.
- KÖRMENDI K.: A településhálózat-fejlesztési koncepció fő célkitűzései. — Városépítés 1971, 1. p. 7—10.
- KÖRMENDI K.: Kiemelt felsőfokú központjaink az ország szellemi életében. — Városépítés 1974, 2. p. 10—14.
- KÖRMENDI K.: Budapest agglomerációs övezetébe tartozó települések fejlettségi szintjéről. — Városépítés 1974. 3. p. 21—23.

- KÖRMENTI K.: Az alföldi városok külterületi problémái. — Városépítés 1975, 5. p. 20—21.
- KÖSZEGFALVY Gy.: A regionális tervezés helyzete és programja. — Városépítés 1973, 5. p. 12—14.
- KÖSZEGFALVY Gy.: A mezőgazdasági településhálózat fejlődésének néhány kérdése. — Városépítés 1972, 4.
- LETTRICH E.: Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. — Föld. Ért. 1962, 11. p. 85—108.
- LETTRICH E.: A dorogi iparvidék városa: Esztergom. — Budapest 1963.
- LETTRICH E.: Urbanizálódás Magyarországon. — Földr. Tanulmányok 1965, 5.
- LETTRICH E.: Kecskemét és tanyavilága. — Akad. Kiadó, 1968.
- LETTRICH E.: Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. — Földr. Közl. 1968. (92) p. 21—39.
- LETTRICH E.: Tihany szociálgeográfiai képe. — MTA Földr. Kutató Int. 1970.
- LETTRICH E.: Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról. — Földr. Ért. 1972, 21. p. 359—366.
- LETTRICH E.: Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. — Földr. Közl. 1973. (97) p. 1—18.
- MAJOR J.: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. — Településtud. Közl. 11. 1959/IV. p. 3—16.
- MAJOR J.: A külterületi lakotthelyek vizsgálatának településföldrajzi vonatkozásai. — Településtud. Közl. 14. 1962. p. 3—19.
- MAJOR J.: A magyar városhálózatról. — Településtud. Közl. 6. 1964./V. p. 32—65.
- MAJOR J.: A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása. — Településtud. Közl. 1965/V. p. 29—53.
- MAJOR J.: A kisvárosok kialakulása és sajátos helyzete a településhálózatban. — Városépítés 1970/4. p. 183—218.
- MAJOR J.: A városlaprajz mint a korai magyar városépítés-történet forrása. (A soproni belváros kialakulása) — Építés- és Közlekedéstud. Közl. IX. köt. 1. 1965. p. 153—174.
- MAJOR J.: Karcag településtörténete és a városkép alakulása. — Karcag 1974.
- MAJOR J.: Adalékok a két világháború közötti magyar településfejlődés történetéhez. — Településtud. Közl. 24. 1974. p. 59—81.
- MAROSI S.—SZILÁRD J.: Domborzati hatások a gazdálkodásra és településekre. — Földr. Közl. 1974. (98) p. 185—197.
- MENDÖL T.: Általános településföldrajz. — Akad. Kiadó 1963.
- MENDÖL T.: Településföldrajz és népeségtudomány. — Demográfia 7, 1964. p. 183—199.
- MENDÖL T.: Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálatára, településeink osztályozására és elhatárolására kérdésében. — Földr. Ért. 1967. 16. 107—118.
- PRINZ Gy.: Magyarország településformái. — M. Földr. Ért. 1922.
- RÉTVÁRI L.: Adatok Győr-Sopron megye népeségföldrajzához. — Földr. Ért. 1967. 16. p. 69—90.
- RÉTVÁRI L.: A társadalmi-gazdasági fejlődés és regionális népsűrűsödés összefüggésének néhány kérdése. — Földr. Ért. 1974. 23. p. 359—386.
- SÁRFALVI B.: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. — Akad. Kiadó 1965.
- SUGÁR I.: Somogy megye településhálózat-fejlesztési terve. — Városépítés 2, 1969.
- TAJTI E.: A női munkaerőforrás területi eloszlása hasznosításának sajátosságai. — Földr. Ért. 1968. 17. p. 345—358.
- TAJTI E.: A munkahely és lakóhely közötti térbeli kapcsolat alakulásának tendenciái a budapesti agglomerációban. — Földr. Ért. 1974. 20. p. 131—152.
- Tolna megye településfejlesztési terve. — VÁTERV. 1970.
- TÓTH J.: A dél-alföldi vonzásközpontok vonzásterületeinek elhatárolása az interurbán telefonhívások alapján. — Földr. Ért. 1974. 23. p. 55—62.
- TURÁNYI J.: A községi települések fejlődésének fő irányai és sajátosságai, fejlettségüknek és funkcionális típusainak vizsgálata. — Területi Statisztika. 1968. 18. p. 511—522.
- WALLNER E.: Népeség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. — Földr. Ért. 1958. 7. p. 419—479.
- WALLNER E.: Községshintű településföldrajzi vizsgálatok módszertani, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi problémái. — Földr. Közl. 1971. 19. (95.) p. 355—367.
- WALLNER E.: Paks településképe. — Földr. Közl. 1958. 6. (92.) p. 1—26.
- WALLNER E.: Dunaföldvár településképe. — Földr. Ért. 1961. 10. p. 67—97.
- WALLNER E.: Alsóörs településképe. — Veszprém m. Múzeumi Évk. 1970.
- WALLNER E.: Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez. — Földr. Ért. 1973. 22. p. 311—320.

ÜBER DIE AKTUELLEN FRAGEN DER SIEDLUNGSGEOGRAPHISCHEN FORSCHUNG IN UNGARN

Von *Dr. Ernő Wallner*

Zusammenfassung

Der Verfasser betont in der Einleitung, daß die siedlungsgeographische Forschung die verschiedensten Aspekte zugrunde legen kann. In der vorliegenden Studie setzt sich der Verfasser zum Ziel, die wichtigeren davon zu überblicken.

1. Die Lage der Siedlungsgeographie kann in Ungarn kaum für günstig erklärt werden. Im Laufe des Vierteljahrhunderts nach der Befreiung waren die funktionalen und physiognomischen Veränderungen der Siedlungen Ungarns im Vergleich zu den geomorphologischen Veränderungen des Reliefs schneller und tieferreichender. Trotzdem erschienen vielfach mehrere selbständige Arbeiten und Studien im Bereich der physischen Geographie. Anfangs wurde die Studie der ungarischen Siedlungen durch die schwierige Zugänglichkeit der Veränderungsangaben, später häufig durch die anfänglichen Unfolgerichtigkeiten in den Entwicklungen erschwert. Eine gewisse Zeit und verschiedene Überlegungen waren notwendig, um festzulegen, welcher Teil der Siedlung ihr Antlitz bewahren, auf die historische Kontinuität hinweisen soll. Die Untersuchung der Veränderungen in Funktion und Produktion trat in den Vordergrund gegenüber der Untersuchung der Veränderungen in der Physiognomie. Damit wurden die Einheit der Untersuchung, die geographische Synthese in den Hintergrund gedrängt.

Die Entwicklung der ungarischen Siedlungen war teils positiv, teils negativ. Die Untersuchungsbereiche erweiterten sich, die Forschungen traten zwangsläufig in den Bereich anderer Wissenschaften über. Zu gleicher Zeit griffen andere Wissenschaften auf den geographischen Forschungsbereich über. Die verschiedenen Disziplinen fördern die siedlungsgeographische Forschung nur in dem Falle, wenn ihren Feststellungen keine absolute Gültigkeit zugeschrieben wird.

2. Trotz den großzügigen Veränderungen der ungarischen Siedlungen ist die Definition von *T. Mendil* auch heute noch gültig. Seine Definition ist auch dann feststehend, wenn in der Siedlung sich der qualitative, quantitative Inhalt der Objekte verändert, durch neue Elemente ergänzt wurde. Die Untersuchung der Siedlungen ist dann aktuell, wenn die Aufmerksamkeit zugleich in der Gesamtheit der sozialen, historischen, funktionalen, physiognomischen Veränderungen auf die die Veränderung hervorbringenden Faktoren gerichtet wird. Die sozialistische Umwandlung der landwirtschaftlichen Produktion machte, neben der Verdichtung in Städten, die Untersuchung des Wandels der Dörfer und Streusiedlungen aktuell. Es kann nicht außer acht gelassen werden, daß der Rang der ungarischen Siedlungen durch zwei parallele Hierarchien — die Verwaltungs- und Entwicklungskonzeptionen — bestimmt wird. Die Siedlungsgeographie stimmt von ihrem eigenen Gesichtspunkt aus betrachtet mit den hierarchischen Definitionen nicht immer überein, wie sie auch den statistischen Siedlungs- und Stadt-Begriff nicht aneignet, obwohl die geographische Auswertung der statistischen Angaben zur Schaffung des Begriffs unerlässlich sind. Die Klassifizierung der ungarischen Siedlungen ist eine bestrittene Frage. Entscheidend sind die festgestellten Kriterien. Die Bestimmung der Kriterien selbst ist oft unsicher. Die städtischen Grundfunktionen können nicht eindeutig bestimmt werden und auch in den Dörfern können Unterschiede zwischen den lokalen Funktionen auftreten. Die Festsetzung der Anziehungszentren und der Anziehungsbereiche weicht häufig von den siedlungsgeographischen Überlegungen ab. Die Siedlungsgeographie kann auf die Untersuchung des individuellen Charakters der Siedlungen nicht verzichten. Die annähernd gleiche Größenordnung der Bevölkerungszahl zeigt in manchen Fällen einen wesentlich unterschiedlichen funktionalen und physiognomischen Charakter.

3. Die Forschung, soweit sie keine festgesetzte Aufgabe zu lösen hat, muß entscheiden, in welcher Richtung sie die Forschung fortsetzen wünscht. Das kann landesmaßstäblich oder regional sein, andererseits auf eine oder mehrere ausgewählte Siedlungen beschränkt werden. Jede Untersuchung hat ihre Berechtigung. Die landesmaßstäbliche kann die Grundzüge der Regionen bestimmen, die monographische und regionale kann dagegen durch die an Ort und Stelle durchgeführten Untersuchungen tiefer eindringen. In der gegenwärtigen raschen Umwandlung der ungarischen Siedlungen kommt die regionale Untersuchung immer mehr in den Vordergrund, desto mehr, als die Feststellung des für die Untersuchung sämtlicher Siedlungen des Landes anwendbaren Kriteriums immer schwieriger wird.

Durch die landesmaßstäbliche Untersuchung wird statt der physiognomischen Untersuchung der Siedlungen hauptsächlich die qualitative und quantitative Verteilung der Produktionsfunktionen untersucht. Infolgedessen ist es die Wirtschaftswissenschaft, die im größten Maße in den Bereich der Siedlungsgeographie eingedrungen hat. Die rasche Entwicklung der Städte brachte eine neue Forschungstendenz, die Urbanistik, zu stande. Die Urbanistik beschäftigt sich aber

vor allem mit ingenieurmäßigen, urbanistischen Problemen und die siedlungsgeographischen Beziehungen werden durch sie nur berührt. Die die Studie der Dörfer anstrebende Ruralistik ist noch in Entwicklung begriffen.

4. Die beiden Charakteristika der Umwandlung der ungarischen Siedlungen sind: die Abwanderung der Dorfbevölkerung und ihre Konzentration in den Städten, gleichzeitig mit der Verdichtung der verschiedenartigen Funktionen. Beide Vorgänge setzten bereits am Anfang des Jahrhunderts ein, aber sie beschleunigten sich im letzten Vierteljahrhundert in beträchtlichem Maße. Das führte positive oder negative Wandlungen im Siedlungsnetz mit sich, worauf der Verfasser durch zahlreiche Beispiele hinweist. Die Aufgabe ist, die letzte rasche Entwicklungsperiode geographisch zu analysieren. Auf all diese übten die Verkehrsverhältnisse (Pendelwanderung) einen großen Einfluß aus und wirkten sich auf die räumliche Verteilung der Funktionen aus. Die Entwicklung rief die Konzentration der einzelnen Industriezweige und der industrie-mäßigen landwirtschaftlichen Produktion hervor, und zu gleicher Zeit auch die Dezentralisierung gewisse Industriezweige, sowie die Möglichkeit und Schaffung cinarbeitender Kleinbetrieben.

5. Was die Forschungsaspekte anbelangt, werden — dem Verfasser nach — neben oder statt der auch heute noch feststehenden früheren Forschungsmethoden neue gesucht. Sie werden im Falle der Untersuchungen der Dörfer und der Städte unterschiedlich sein, da diese wesentliche Veränderungen in der Größenordnung zeigen. Beim demographischen Aspekt kann die frühere Klassifizierung der Verteilung nach Berufen kaum aufrechterhalten werden. Von einer im früheren Sinne genommenen Agrarbevölkerung kann kaum die Rede sein, sondern von den in der Landwirtschaft Beschäftigten, da ihr bedeutsamer Teil über industrielle, Verkehrs-, Technikers- oder Ingenieurfachbildung verfügt. Z. B. kann ein Staatsgut einen eigenen Betrieb für Maschinenreparatur haben. Neben den aktiven Erwerbstätigen findet sich immer häufiger, hauptsächlich in der Industrie und im tertiären Beruf, eine inaktive Kategorie, die im bedeutenden Teil des Jahres eine aktive Tätigkeit ausübt.

Der statistische Aspekt gilt für keine Untersuchung geographischer Charakters, wenn er allein Angaben ermittelt und geht nicht auf den Vergleich der im Raume auftretenden Unterschiede und der diese Unterschiede hervorruhenden geographischen Faktoren ein. Die siedlungsmorphologischen (morphologi-, grudriß-, strukturbezogenen) Veränderungen treten als die qualitative und quantitative Abhängigkeit der Funktion auf. Allein die gemeinsame Untersuchung des morphologischen und funktionalen Aspektes ergibt die Synthese. Die morphologische Untersuchung in sich selbst ist eine Charakterisierung der beschreibenden Geographie, die sich bloß auf Funktionen beschränkende Untersuchung ist nicht von geographischem, sondern von wirtschaftlichem Charakter.

6. Die Tendenz der Entwicklung der ungarischen Siedlungen ist die Beseitigung der Unterschiede zwischen Stadt und Land, die Urbanisierung der Siedlungen mit geringerer Einwohnerzahl. Die Definition des Stadtbegriffes war von Anfang an nicht eindeutig, aber der Handel, das Klein- und Handgewerbe, die Lage des Verkehrs, der Verteidigung dienten als bestimmende Faktoren. Später wurden die zentralen Funktionen, der Einzugsbereich, dann die städtischen Grundfunktionen zum Schwerpunkt. Bis auf heute noch ist es unentschieden, welche Funktionen für das Kriterium des Stadtbegriffes betrachtet werden sollten. Man kann die Größenordnung der Einwohnerzahl nicht außer acht lassen, deshalb ist die Siedlung unter einer gewissen Größenordnung (von etwa 5000 Einwohnern) eher zivilisiert, gegebenenfalls kultiviert, als urban anzusehen. Unter der Bezeichnung „urban“, wird heute nicht so sehr der Beruf, als vielmehr die Lebensweise, die Lebensform verstanden, und so muß deren räumliche Projektion erfaßt werden. Das kann nur teilweise im Raum (Bautätigkeit, Blockhaus mit Garten, Wohnung, Zimmerzahl, Ausstattung, kommunale Versorgung) ermessen werden. Damit sind wir zur Sozialgeographie geraten, die vom Verfasser nicht als Teildisziplin der Siedlungsgeographie, sondern als ein die sämtlichen Faktoren der Siedlung umfassender Aspekt, eine Anschauung, angesehen wird, wobei er darauf achtet, daß sie auf den Bereich der Soziologie nicht hinübergreift. Der Text und die statistischen Angaben stellen die Möglichkeit der regionalen geographischen vergleichenden Bewertung dar.

Übersetzt von SÁNDOR KERÉKES

SZEMLE

I. MAGYAR—AMERIKAI FÖLDRAJZI SZEMINÁRIUM. (A VÁROSFÖLDRAJZI PROBLÉMÁK ÉS A VÁROSFEJLŐDÉS FÖLDRAJZI KUTATÁSA)

AZ AMERIKAI VÁROSFEJLŐDÉS PROBLÉMÁI

DR. ENYEDI GYÖRGY

Budapesten 1975 májusában szemináriumon vitatták meg a magyar és az észak-amerikai geográfusok a városfejlődés földrajzi problémáit.¹ Nemcsak szorosan vett városföldrajzi kérdésekről volt szó, hanem a városok növekedésének következményeiről is településhálózatban, gazdasági térszerkezetben, földrajzi környezetben s magában a város belső szerkezetében.

Az amerikai és a magyar városfejlődés problémái nagyon eltérőek — csak egyes technikai részletekben fedezhetők fel hasonlóságok. Értethető a kutatási koncepciók s a módszerek különbözősége is. Az amerikai városföldrajzi kutatási tematika a hazainál általában bővebb — a városföldrajzzal igen sokan foglalkoznak az Egyesült Államokban. A hazai kutatások érdemtelenül elhanyagolt területe a városok *belső* szerkezetének vizsgálata — ehhez az amerikai előadások sok hasznos ötlettel szolgáltak.

Az amerikai városfejlődés problémáit azért is érdemes egybevetni saját gondjainkkal, mert az amerikai város a miénknél jóval korábban kezdődött, sokkal magasabb szintre jutott ipari-városi fejlődés terméke. Felvetődik a kérdés, hogy vajon vannak-e a magyar városfejlődésnek olyan folyamatai, melyek az amerikai városfejlődés irányába prognosztizálhatók? A településtudományok hazai elméleti és gyakorlati szakemberei a fejlett tőkés országok városfejlődését gyakran azért tanulmányozzák, hogy előnyeiket mielőbb beplántálhassuk a magyar városfejlődésbe, ellentmondásaikat, negatív vonásaik kifejlődését pedig megelőzhessük. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy a fejlett nyugati államok városfejlődése a monopolkapitalizmus kialakulásának terméke, olyan társadalmi-gazdasági térfolyamatok eredménye, melyek a fejlett szocialista társadalomban nem fognak lejátszódni. A peremvárosi fejlődés például a legélesebb társadalmi szegregáció jegyében megy végbe; a városközpont-rekonstrukciót általában az üzleti-gazdasági élet vezető intézményei (mammutvállalatok, nagybankok

stb.) irányítják, a városok népességkoncentrációját a magántőke individuális települési optimuma gyorsítja (s nem valamilyen nemzetgazdasági érdek) stb. Nagyon óvatosan kell adaptálni a tőkés városfejlődés pozitív tapasztalatait is, nehogy ezek nem kívánatos társadalmi folyamatokat indítsanak el. A városépítés technikai vonatkozásainak is megvan a maga társadalmi tartalma.

Az amerikai város a tőkés városfejlődésen belül is sajátos típus; elkülönül mind a nyugat-európai, mind a fejlődő országok városaitól. A sajátosságok forrása: az Egyesült Államok története és az amerikai kapitalizmus jellege.

A történelmi előzmények között az a legfontosabb, hogy a mai USA földje az európai eredetű népesség betelepülésével eleve erősen városiasodott. Az amerikai városok első generációi nem a környező falusi térségek központjaként folyamatosan fejlődtek ki, hanem kikötővárosként: a tengerentúli vagy országos méretű gazdasági kapcsolatok gócaiként. Az országon belül területileg erősen koncentráltan alakultak ki — a XIX. század utolsó harmadában viharos gyorsasággal — az ipari városok. Az USA legfontosabb falusi zónájának (a Mississippi-medence) betelepülésére csak bő évszázada került sor. A betelepülés körülményei miatt — minden telepes 64 hektáros birtokot vásárolhatott igen alacsony áron — csoportos falusi település nem is jött létre, mindmáig a szörványtelepülés az uralkodó. A szörványtelepülések népességének kiszolgálására kicsiny, néhány ezer lakosú városok alakultak ki a közlekedési csomópontokban.

Az észak-amerikai városhálózat tehát már kialakulása kezdetén területileg roppant aránytalan volt. Az aránytalanságokat tovább fokozta — mind a városhálózatban, mind a városok belső szerkezetében — az amerikai kapitalizmus jellege. Az egyéni tőke hatékonyságát, a profitérdekek elsőlegességét ugyanis nem korlátozzák olyan szociális szempontok, amelyek Nyugat-Európa tőkés országában érvényesülnek. Mivel a nagyváros a nyersanyagbázishoz nem kötődő

¹ A szemináriumról részletesen beszámolt MÉSZÁROS JÚLIA a Földr. Közl. 1975. 3—4. sz.-ban.

ipar és a tercier szektor települése számára egyaránt a leghatékonyabb, az amerikai nagyvárosi agglomerációk mérhetetlenül felduzzadtak. A mammutvárosok — a Washington — New York City — Boston közötti, a Chicago környéki, a Los Angeles környéki urbanizált terek — az emberi település számára korántsem hatékonyak, az élet minősége szempontjából pedig különösen kedvezőtlenek. Hatalmas falusi térségek elnéptelenednek: a mezőgazdaság a kereső népességnek már csak 3—4 % -át foglalkoztatja, a falusi lakosságot kiszolgáló kisvárosi hálózat is elsovad. Az Egyesült Államok gazdasági tere hatalmas üres térségek és mérhetetlenül zsúfolt nagyvárosi agglomerációk ellentétét mutatja, s ezen néhány, csekély sikerű területfejlesztési akció — mint az Appalache-hegység depressziós területeinek fejlesztése — sem változtat.

A területi egyenlőtlenségek fokozódása jellemzi az amerikai város szerkezeti fejlődését is. Az amerikai városok zöme fiatal, a XIX. század végének terméke. Nincs történelmi városmagja: a városközpontban az üzleti élet központi intézményei helyezkednek el (gyakran felhőkarcolókban). A központi üzletnegyedek körülvevő első lakóöv viharos tempóban s viharos spekulációk közepette épült, s napjainkra a pusztulás szélére került. Ebben az övezetben — a lakások rossz állapota miatt — a legszegényebb népesség él: közöttük igen magas a négerék és a munkanélküliek aránya. A jobb anyagi körülményű lakosság a peremvárosokba szóródott szét, melyek közigazgatásilag önállóak. A városi agglomeráció magja, a központi város elvesztette népességének jelentős részét — de megőrizte a munkahelyek többségét, főleg az értelmiségi-adminisztratív munkahelyeket. A peremvárosok lakói tehát jó részt a városközpontban dolgoznak, de a szolgáltatásokat útközben veszik igénybe: a kereskedelmi intézmények a peremvárosi útvonalakhoz telepednek (gyakran a városközpont

munkahelyeinek egy részével együtt). A városközpont a munkaidő végeztével az esetek többségében kiürül, a központi lakóövezet a legnyomorúságosabb, a közbiztonság alacsony fokú. Az európai értelmű városi élet megszűnt, a város „felrobbant”, elemeire esett szét.

Amerikának neves urbanistái vannak, de gyakorlatilag nincs várostervezése. A városok fejlődése spontán, kaotikus. A tőkés Amerika elutasítja a tervezés, a tervszerű állami beavatkozás gondolatát is, pedig — a különböző fokú — gazdasági tervezés Nyugat-Európában s egy sor fejlődő országban is általános. Lényeges gazdasági kérdésekben persze érvényesül az állammonopolista beavatkozás (pl. vetésterületi korlátozások), a városi törvényhatóságokban azonban a partikularizmus az úr. A városok költségvetése lakói jövedelmi adóján alapul, ezért a szegény városok égető problémáiból nincs kiút, a gazdag városok pedig bezárkóznak, nem hajlandók közös fejlesztésekre más településekkel, elutasítják a közgazgatási egyesítéseket stb.

Az Egyesült Államok a tőkés világgazdaság kimagasló hatalma. Gazdasága rendkívül erős, technikai színvonala, szervezettsége, hatékonysága nemegyszer elnyeri bámulatunkat. A profitérdek korlátlan érvényesülése ugyanakkor feszítő társadalmi ellentmondásoknak is forrása. Ezek az ellentmondások jellemzik az amerikai városfejlődést is.

Az amerikai városfejlődés több sajátos oldalát tükrözték az I. Magyar-Amerikai Szeminárium előadásai is. E sajátosságokat természetesen az egyes előadók különböző módon ítélik meg. Véleményük gyakran eltér fentebb megfogalmazott megállapításaimtól. Az alábbiakban az előadások rövid kivonatát adjuk közre, hogy a hazai geográfusok széles köre számára hozzáférhetővé tegyük. A kivonatokat is az előadók írták a magyar nyelvű publikáció céljára.

NAGYVÁROSI AMERIKA: EGY ELKÉPZELÉS ALAKULÁSA

J. E. VANCE (Berkeley, California)

A XVIII. század ipari forradalma óta a gazdasági és ipari fejlődés a városokon alapul. A fejlettebb országokban legalább egy nagyvárosi jellegű település (egy milliónál több a lakossága) fejlődött ki és néhány országban hatalmas méretű szuper-nagyvárosok (két millió vagy több lakos) is létrejöttek.

Az országok között nagy különbség állapítható meg a nagyvárosok száma és földrajzi elhelyezkedése szerint. Az erősen fejlett országok nagy részében — Franciaország, Dánia, Svédország; és közöttük Magyarország — a városiasodás koncentráló hatására egy szuper-

nagyváros alakult ki, s közte és a többi nagyváros között jelentős a méretbeli különbség. Néhány országban jellegzetes a városiasodás földrajzi koncentrálódása, ha a szuper-nagyvárosok száma meghaladja az egyet — mint például Olaszországban, Nagy-Britanniában, Braziliában és Kanadában. Ezekben az országokban a városhálózat területi eltérései igen nagyok: a nagyvárosok egymáshoz közel alakultak ki, az ország többi részében pedig csak igen kicsiny városok találhatók. Az Egyesült Államok nagyvárosi modellje ezzel tökéletesen ellentétes képet mutat, egyrészt mert a nagy-

és igen nagy városok száma magas, másrészt, mert földrajzi eloszlásuk egyenletes. A tanulmány célja az, hogy bemutassa a városiasodás folyamatát az Egyesült Államokban, s hogy megpróbálja feltárni az e tekintetben közte és a többi fejlett ország között fennálló különbségek okát.

Az amerikai városiasodás során két, ha nem is hivatalosan elfogadott elv alakult ki: az egyik, hogy a politikai irányítást és a gazdasági tevékenységet nem szükséges egy vagy néhány városra koncentrálni, a másik pedig, hogy a régiók teljes fejlődéséhez a saját vonzásterületükre hatást gyakorló városok létrehozása és fenntartása szükséges. Másképpen ezt a földrajzi paritást és egyenlőséget elvénél nevezhetjük. Kialakulása az ország létrejöttének kezdeteire vezethető vissza, amikor Nagy-Britannia Észak-Amerika Atlanti-partvidékén több gyarmatot alapított. Annak ellenére, hogy ezek a területek gazdaságilag és politikailag alá voltak rendelve az anyaországnak — ez volt a 200 évvel ezelőtti felkelés oka — függőségükben egymással egyenlőek voltak. Így tehát lehetővé vált 13 olyan különálló gyarmati kormány létrehozása, amely 1789-ben, az Egyesült Államok Alkotmányának kidolgozásakor is ragaszkodott néhány jelentős azonossághoz megőrzéséhez. A gyarmatok többségében egyetlen város biztosította a politikai és gazdasági kapcsolatokat. Az ilyen funkciójú városok száma kettő volt pl. Rhode Island és Connecticut esetében. Számos gyarmat — New Jersey, Maryland, Virginia és Észak-Karolina — elmaradt a városszervezésben, mivel ahhoz csak az Amerikai Forradalom idején láttak hozzá. A helyzet tehát az volt, hogy az 1789-ben létrehozott és életbeléptetett Amerikai Alkotmány az urbanizáció vonatkozásában forradalmi nézetet képviselt, s ezáltal vált az ország a többiektől különbözővé. Az itt említett differencia először abban mutatkozott meg, hogy az Egyesült Államok volt a modern idők első demokratikus köztársasága, másodszer pedig abban, hogy ezáltal lehetett és kellett a közösségi akaratot az egyéni fölé helyezni a gazdasági és társadalmi döntések esetében. Mindez vonatkozik a nemzet jelenlegi urbanizációs politikájára is. Ezzel szemben Európa valamennyi monarchiáját a városok centralizációjának koncepciója vezérelte. Mivel ezeknek a városoknak többsége a központosított adózástól és az államot támogató kormányzati monopóliumtól függött, más irányítás nehezen volt elképzelhető. A fiatal Egyesült Államok viszont függetlenné tette polgárait, s lehetővé tette az államérdek alapján való döntéseket. Amint az abszolút uralkodó saját, önös céljainak rendelte alá az urbanizációt, úgy a szuverén nép azt saját, közösségi, demokratikus céljai megvalósítására használta fel. Olyan alkotmányt fogadott tehát el, amely biztosította a regionális alapo-

kon nyugvó demokrácia beleszólási jogát az állami tervezésbe. Mindez, az Egyesült Államok földrajzi egyenlőségét eredményező politikai folyamatával karöltve, a demokratikus köztársaság urbanizációs földrajzában realizálódott a legnyilvánvalóbban.

Az Egyesült Államok történelmének kezdetén létrejött városok, amelyek körül kialakultak a gyarmatok, a három városmodell valamelyikébe tartoznak: e három típus közötti különbség feltárása segít annak megértésében, hogy miért alakult ki ezen a területen a földrajzi egyenlőség. Az angol telepek által Amerikában alapított első városok tökéletesen követték a *brit kereskedelmi városmodell*t, amely a XVII. századból bukkant elő, s az akkori élet domináns eleme volt. A kereskedők és a mesteremberek nagy része — ők alkották a város vezető rétegét — vallási tekintetben nonkonformista volt, s a politikai közösségek híve. Természetes tehát, hogy miután Amerikába száműzték őket, az általuk megszokott városi modellekhez ragaszkodtak. Bostonban, Newportban, Providence-ban és más új-angliai városokban a XVI. század kereskedelmi forradalma utáni városok relatíve liberális társadalmat hozták létre. Ezek voltak azok a területek, ahol az egyenlőségen alapuló társadalmat keresték, bár megvalósítaniuk nem sikerült. Itt ugyanis nem volt jelen a brit földbirtokos arisztokrácia, tehát az emberek maguk irányították városukat és tartományukat. Nevezhetjük tehát ezeket a városi közösségeket egyenlőségre törekvő öngazgató közösségekként.

Az Amerikába bevitt *második modell* az 1666-os londoni nagy tűzvész után létrejött városszerkezet volt. Ez idő tájt ugyanis egy arisztokrata csoport kezdte meg terjeszkedését a kereskedőváros nyugati részének előretervezett terei és birtokai felé. Az arisztokrata város a vidéki nemesség szezonális lakhelye, valamint a hatalommal bíró papok és a városban munkát vállalók állandó lakhelye volt. Amerikában az arisztokrata város a déli területeken kialakuló, hatalmas birtokkal és rab-szolgagazdasággal rendelkező városok modellje lett. Nyáron és társasági összejövetelek idején a tengerparti kikötőhelyek ideiglenes lakhelyekké váltak, s az Európában az abszolút királyi uralom idején alkalmazott, egyszerűsített barokk városépítészeti modell szerint épültek.

Az Amerikába importált *harmadik modell* az 1666-os nagy londoni tűzvész utáni újépítési tevékenység mintáján alapult, amelynek során építések és spekulánsok kezdtek el a társadalom különféle osztályai számára lakásokat építeni és az ingatlan őrtekének emelésével a tőke akkumulációjára törekedtek. A városi spekulációnak és a tőkeképző szerepe nagyon vonzó volt a tökeszegény gyarmat számára. Amerikában WILLIAM PENN volt az első, aki nagyszabású telekspekulációval foglalko-

zott, bár tevékenysége azonnal és általánosan követőkre talált. A városoknak ez a „Philadelphia-modellje” lett az amerikai minta és a modellek közül ez terjedt el olyan széles körben, hogy a városhálózatban olyan területi kiegyenlítettséget biztosított, ami Amerikát minden más országtól megkülönbözteti.

Az Egyesült Államokban a spekuláció olyan magasra szökött, amelyet csak a XIII.—XIV. század Európája ismert, amikor Franciaország, Britannia, Németország, Spanyolország és Kelet-Európa létrehozta a várakat, s ezáltal körülbelül 2000 „új várost”. Ahogy Amerikában a lakott terület határa előrenyomult és a belvízi hajózás elterjedt a hatalmas folyamokon, s midőn a majdnem lakatlan vidéket átszelő vasútvonalak megépültek, a vasúti társaságok vagy magánszemélyek számára lehetővé vált új városok tervezése hatalmas spekulációs profit nyerésének reményében.

A spekulációs városiasodás amerikai modelljének kialakításában a következő két elv játszott szerepet: el kell kerülni a politikai és gazdasági hatalom nagyméretű területi koncentrációját, s biztosítani kell a régiók jogait potenciálisan versenyképes városok létrehozására.

Bár a spekuláció volt a városok széles köre elterjedésének mozgatórugója, elhelyezkedésüket nem az határozta meg. Az 1790-es első népszámlálás eredménye szerint az Egyesült Államok legfontosabb városai az Atlanti-óceán mentén helyezkedtek el, s a világereszkedelem összekötő kapcsai voltak. Negyven évvel később a legfontosabb változás az volt, hogy ehhez a városcsoporthoz az ország belsejének folyami kikötői is csatlakoztak. 1870-re az iparosítás hatása megmutatkozott abban, hogy létrejöttek a gyári lakótelepek, s az összetettebb funkciójú városok, melyek nagymértékű növekedésében ipari munkaerővonzó hatásuk játszott szerepet. Nemzeti történelmünk következő negyven éve során, vagyis 1910-re a regionális nagyvárosok dominanciája tovább erősödött. A későbbi népszámlálási eredmények is ennek a folyamatnak az erősödését bizonyítják. Eredményeként napjainkban az Amerikai Egyesült Államokban mutatható ki a legegyszerűsebb városhálózat, ami különösen feltűnő egy ilyen eltérő természeti feltételekkel rendelkező hatalmas ország esetében.

Ha az Egyesült Államok jelenlegi városmo-
delljét vizsgáljuk — s ha az Urbanizált Terü-
letek lakosságát vesszük figyelembe —, meg-
állapítható, hogy a kilenc népszámlálásból
nyolc során a földrajzi egységek legalább egy
olyan nagyvárossal rendelkeztek, amelynek
lakossága 1 millió vagy annál több, s a kilenc-
ből négy esetben egy területen minimum 4—5
ilyen város volt található. Az Egyesült Álla-
mok ötven olyan városából, ahol az Urbani-
zált Területek lakossága 500 000 vagy azt
meghaladja, legalább kettő (Sziklás-hg.) s nem
több mint kilenc (ÉK-Közép) helyezkedett
el bármely földrajzi nagytájon belül. Számuk
15 volt a Keleti Parton, 8 a Nyugati Parton, a
Mississippitől K-re 27, s tőle Ny-ra 23, viszony-
lag egyenletesebb eloszlásban.

A regionálisan kiegyensúlyozott modell
spekulációval született, de a regionális kie-
gyenlítés gyakoralta a szabad piaci fel-
tétel között folytatódik. A világ nagy részén
az államhatalom központosításával — kezdet-
ben csak a monarchiákban, később az állami-
tervezési formák különböző szakaszaiban —
az illető állam prosperitását akarták elősegí-
teni, a végeredmény az előbbiek ellentmondó
városszerkezeti modell lett. A Szovjetunió,
Kína, ill. India lakosságszáma magasabb az
Egyesült Államokénál, ez utóbbinak mégis
két-háromszor több egymillió lakoson felüli
nagyvárosa van, amely önálló földrajzi egység.
A világ 27, több mint három millió lakosú
városából 6 az Egyesült Államok területén
található. A városok mérete és az életszínvo-
nal között nem lehet egyszerű párhuzamot
vonni, tehát a hatalmas város létrehozása nem
nemzeti erény. A nagyvárosi fejlődés szem-
pontjából — tehát jelen dolgozat szempont-
jából — kétségtelen, hogy ez a fejlődés az
Egyesült Államokban a legelőrehaladottabb.

Az amerikai metropolizmusnak számos
igen pozitív vonása van. Amióta a déli terü-
letek a többivel azonos státusra emelkedtek, nem
lehetőségre többé az az éles földrajzi egyenlő-
tlenség, ami fennáll Kanadában, Olaszország-
ban, de még Nagy-Britanniában is. Akár a
kormányzati, akár a társadalmi vagy a tőkés
ellenőrzést tekintjük, nem mutatható ki a
hatalomnak az a központosulása, amely az
országok többségét jellemzi.

Fordította: MÉSZÁROS JÚLIA

NÉPESSÉGELOSZLÁSI ÉS MIGRÁCIÓS POLITIKA AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

G. J. DEMKO (Columbus, Ohio)

Bevezető

Az előadás fő célja az volt, hogy tanulmá-
nyozza a népesség eloszlását és a vándormoz-

galmat befolyásoló politikai intézkedések vál-
tozását és ezek hatását az Egyesült Államok
városfejlődésére. E tanulmány többnyire
olyan közvetett vagy burkolt szándékú politi-

kai intézkedésekkel foglalkozik, amelyek kihatottak a népesség újraeloszlására.

Az előadás négy részre oszlik. Az első rész a politikai intézkedések értelmezéséről és fő tényezőinek azonosításáról szól. A második rész a lényegesebb problémák rövid leírása, itt kerül sor az ún. amerikai városválság kérdésének megemlítésére is. A problémának ez a listája az elmúlt és a jelenlegi időszak politikai intézkedéseinek célkitűzéseit tartalmazza. Az előadás harmadik része nyomon követi az Egyesült Államok politikai intézkedéseinek és erőfeszítéseinek, valamint egyes esetekben ezek következményeinek értékelését. Az előadás befejező része kísérletet tesz arra, hogy értékelje a jelenlegi politikai célkitűzésekben megnyilvánuló fejlődést.

A politika meghatározása

A népességgazdaságpolitika lényegében a kormány (nemzeti vagy helyi), egyes szervezetek vagy érdekeltségi csoportok olyan kinyilatkoztatott vagy burkolt formájú, szándékos vagy előre nem tervezett intézkedéseinek sorozata, amelyek kihatnak a népességszám és a népszaporodás alakulására, a népesség összetételére és eloszlására. Valamennyi említett jelenség kapcsolatos a város problémáival, de a népesség eloszlásának hangsúlyozott jelentősége van. A politikai intézkedéseknek legalább öt programpontot kell tartalmazniuk:

1. a probléma vagy a problémák ismertetését,
2. a célkitűzést (belefoglalva a rövid- vagy hosszútávú célokat),
3. a cél elfogadását,
4. a célkitűzés érdekében alkalmazott eszközök kiválasztását,
5. az értékelés módszerét vagy az ellenőrző mechanizmust.

A teljes politikai folyamat leírása természetesen többnyire utópisztikus elképzelés, mivel a politikai intézkedések túlnyomó részét szinte teljesen véletlenszerűen hozzák.

A népesség és a városiasodás terén például gyakori az az eset, hogy egy egyedi probléma megoldására sajátos eszközt alkalmaznak.

Az USA-ban a Szövetségi Lakásépítési Program (Federal Housing Acts) Hollandiában a vándorlást támogató rendszer és a Szovjetunióban a családi pótlék-program tekinthető a demográfiai problémák megoldására felhozott példának. Ezek az egyedi intézkedések egy átfogó célprogram hiánya miatt gyenge erejűek, vagy éppen negatív hatást eredményeznek a tervezett specifikus célkitűzések megoldásában.

A teljes és átgondolt politika kialakításának szükségét rendszerint csak akkor ismerik

fel és fogalmazzák meg, amikor a társadalomban felmerülő problémák elmélyülnek s tudatossá kezdenek válni.

A népességeloszlás és -vándorlás problémája az USA-ban

A népességeloszlással és a vándormozgalommal kapcsolatos problémák sora igen hosszú az USA-ban és magába foglalja nemcsak a nagyváros, hanem a nem-városi (rurális) zónák és az elmaradott területek súlyos problémáit is.

Az elmúlt évtizedek népességeloszlási—vándorlási folyamatai vezettek a népesség egyre fokozottabb városi koncentrációjához.

Az ország városai szintén jelentős változáson mentek keresztül, ami az ipar és a szolgáltató szektor megerősödését illeti.

A városok az ipari növekedés középpontjai, a város nagy piacából, fejlett közlekedéséből és bőséges munkaerő-kínálatából adódó megtakarítások vonzót gyakorolnak a további ipartelepítésre, felgyorsítva a városfejlődés eddigi folyamatát.

Mindez az állami, ill. magántőke erős koncentrációját eredményezte a nagyvárosi körzetekben, amelyek a falusi bevándorlók millióit vonzották magukhoz. Mivel a vándorlás szelektív folyamat, ezek a központok a falusi népesség fiatal, erős, szakképzett és vállalkozó szellemű részét vonzották a város új ipari munkahelyeire.

A szelektív vándorlásnak meghatározó hatása volt a falusi körzetekre, mivel a népesség legproduktívabb része költözik a városba.

Több falusi körzetben az eredmény a meglévő munkaerő nagy részének elvesztése volt, de az álláslehetőségek is megcsappantak, mivel a vállalkozók féltek ilyen körzetbe üzemet telepíteni.

A városi túlszűfoaltság és egy széles középosztály növekvő jóléte vezetett a nagyvárosok terjeszkedéséhez, mivel a periférián a kiköltözők nagyobb területhez jutottak, és jobb lakáviszonyokat tudtak maguknak teremteni.

Ez a decentralizációs és peremvárosi fejlődés elsősorban a fehérbőrű lakosság kiköltözését jelentette, mivel ez a réteg tudta vállalni az új lakás és a rendszeres ingázás költségeit.

A koncentrációs és decentralizációs folyamatok negatív következményei nyilvánvalóan megmutatkoznak a szegény rétegek eloszlásában, amelyek bizonyos mértékig mindenütt előfordulnak, azonban a falusi körzetekben és a nagyvárosok központjaiban sokkal nagyobb arányban.

Az USA-ban a város méretei és a személyi jövedelmek között szoros összefüggés van, a városok lélekszámának csökkenésével párhuzamosan egyre alacsonyabbak a jövedelmi átlagok is, a minimumot a nagyvárosoktól távol lévő falusi körzetekben találjuk.

A nagyvárosi körzetek központjában a szegény népesség részaránya 1/3-dal magasabb, mint a periférián. A városi és falusi körzetekben a nem-fehérbőrű lakosságon belül az alacsony jövedelműek aránya lényegesen nagyobb, mint a népesség átlagában.

A faji elkülönüléssel járó szétszóródási vagy szuburbanizációs folyamat a nagyvárosi agglomerációkon belül egyszersmind azt is jelenti, hogy a nem-fehérbőrű lakosság egyre inkább elesik a jobb lakás- és álláslehetőségektől. Az új munkahelyek területi eloszlása is visszatükrözi a városmag elkülönülését és a szuburbia kiemelt helyzetét. Míg a régi ipari városokban a túlnépesedést a rosszabb közlekedési elérhetőség kíséri, addig az országos autópályák kereszteződései és a szakképzett munkaerő kínálata a perifériára vonzza mind az új, mind a régi városközpontból kitelepülő üzemeiket.

Így az álláslehetőségek követték a peremvárosokban a féhérbőrű középosztály vándorlását, és a főleg nem-fehérbőrű és szegény népesség számára eltávolodtak a gazdasági lehetőségek. Elsősorban a nagyvárosokban lejátszódó folyamat, a népesség és a gazdasági tevékenység koncentrációja egy másik, az előbbinél sokkal inkább észlelt válsághoz vezetett: a negatív következmények elszaporodásához. Ezek a negatív következmények fejeződnek ki a magasabb termelési költségekben, a szolgáltatások magas áraiban, a bűnözés növekedésében, a környezet leromlásában és a környezet egyes vonzó elemeinek eltűnésében (ilyenek pl. a zöldterületek).

Az ország néhány körzetének nagyvárosai-ban lezajló koncentráció folyamatok szintén felhívták a figyelmet a területi társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségekre. Ezekben a kevésbé fejlett, elmaradott körzetekben nincsenek nagyvárosok (mint pl. az Appalache vidékén), ezeket a körzeteket az egy főre jutó alacsonyabb jövedelem, a nagy munkanélküliség és a negatív vándorlási egyenleg jellemzi.

Bizonyított tény, hogy a piacrendszer tökéletlensége állandósítja a múlt felhalmozási folyamatát, amely kedvez a nagyvárosoknak, és megakadályozza a hátrányos helyzetben levő területek felemelkedését.

Következésképpen a kormány beavatkozására van szükség, hogy a gazdasági növekedés ezekben az elmaradott körzetekben felgyorsuljon.

Az USA várospolitikájának értékelése

Noha a szövetségi kormány tudatos vagy közvetlen erőfeszítésekkel nem próbálta korlátozni a nagyvárosi növekedést és terjeszkedést, a második világháború után egy sor intézkedés és program született az elmaradott vagy

depressziós területek és a hanyatló nagyvárosok problémáinak megoldására vagy javítására.

Lakásépítési politika

A szövetségi politika minden eleme, amely valamilyen hatást gyakorolt a népesség és a város alakulására, kapcsolatos volt a lakásépítkezéssel. A szövetségi lakásépítési politika meglehetősen hatástalan volt (kivéve a féhérbőrű középosztály peremvárosainak meggyorsuló növekedését), elsősorban méretei, az ütemezése és a töredékes jellege miatt. A jelentősége inkább abban kereshető, hogy a kormány figyelmét a nagyvárosok, a városi szegényrétegek és a faji elkülönülés növekvő problémáira irányította.

Területfejlesztési politika

Ugyanakkor a szövetségi kormány igen jelentős szerepet vállalt a területi színvonallal foglalkozó programban, amelyeket az elmaradott és a depressziós körzetek gondjainak enyhítésére dolgoztak ki.

Az első ilyen program-szervezet, az Area Development Administration (a fejlesztendő körzetekkel foglalkozó testület) 1961-ben, a Kereskedelmi Minisztérium keretein belül alakult meg. 1965-ben a Public Works and Economic Development Act (a közmunkákkal és a gazdasági fejlesztéssel foglalkozó szervezet) megszünt, ill. új elnevezést kapott (Gazdasági Fejlesztési Adminisztráció — Economic Development Administration), korábbi programját is módosították. Elsősorban az EDA foglalkozott a növekedési központi stratégiájával, amelynek az a lényege, hogy az anyagi támogatást főleg a körzetek kijelölt városközpontjainak adják — infrastruktúrájuk fejlesztésére, szociális célokra és az alapvető közszolgáltatások javítására. E programok haszná a munkanélküliség csökkenésében kimutatható volt, ám a területfejlesztés egészére alig voltak hatással.

Vándormozgalomra irányuló politikai intézkedések

A vándormozgalom alakulására a szövetségi kormány politikája nem hatott közvetlenül. A Munkaügyi Minisztérium 1965 és 1969 között végrehajtott programja volt az egyetlen olyan kísérlet, amely a munkaerő mozgását próbálta befolyásolni.

A Munkaügyi Minisztérium, együttműködve a foglalkoztatási állami és magánszervezeteivel, mintegy 14 000 munkást telepített át, így a program szinte teljes sikerrel zárult.

A szövetségi kormány többi intézkedései

A szövetségi kormány politikájában még számos, közvetett intézkedés hatott a város és a népesség alakulására. Ide sorolhatók a szövetségi védelmi és katonai programok, beleértve a magániparnak nyújtott állami megrendeléseket, a katonai létesítményeket, az úrprogramtervezetet stb.

Az ilyen programoknak rendkívül nagy jelentőségük van a foglalkoztatás alakulására és más folyamatokra.

És végül, az állami nemzeti jövedelem elosztási programja alapján, közel két milliárd dollár jut az államoknak és a nagyvárosi agglomerációknak, aminek jelentős hatása lehet a városi problémák megoldásában.

Az országos politikai intézkedések szükségességének felismerése

A szövetségi kormány részvétele a város- és népesedési-programokban az 1950- és 1960-as években jelentősen fokozódott. Az 1960-as évek végéig a város- és népességgazdasági átfogó, országos intézkedéseinek hiányára több szer-

vezet és intézmény is felhívta a figyelmet: 1967-ben az Országos Növekedés és Elosztás Szimpóziuma, 1968-ban a Nemzeti Bizottságnak a városi problémákról készített jelentése; 1969-ben az Elnöki Tanács jelentése a városi lakásépítésről, 1968-ban a Nemzeti Munkaerő Konferencia, 1970-ben a nemzeti célkitűzéseket elemző elnöki bizottsági beszámoló, 1970-ben pedig a népesség növekedésének és az USA jövőjének kutatására létrehozott bizottság.

Nem kétséges, hogy az Egyesült Államok valóban küszködik a népességteljesítmény és a nagyvárosok válságos helyzetével, ez a krízis azonban csak egyik megnyilvánulása a gazdasági-társadalmi folyamatoknak. Ezekkel a folyamatokkal kell foglalkoznunk, keresnünk kell a legmegfelelőbb komplex megoldásokat a bőségesen felvetődő problémákra, és sok esetben a tendenciák felismeréséhez, azonosításához szükséges információkat kell beszereznünk.

Optimizmusra adhat okot az a tény, hogy tudatossá kezdenek válni problémáink és a nemzeti politikai intézkedésekben a fejlődés jelei is megmutatkoznak.

Fordította: DR. BARTA GYÖRGYI

A VÁROSI NÖVEKEDÉSI KÖZPONTOK HATÁSA VONZÁSTERÜLETÜKRE

R. L. MORRILL (Seattle, Washington)

Egy korábbi tanulmányban (Növekedési központ—vonzásterület kapcsolat) több feltételezett hatást foglalmaztunk meg, melyet egy növekedési központ vonzásterületére gyakorolhat, beleértve a mezőgazdaságra gyakorolt hatást, az üdülésből s ingázásból származó jövedelem-áthelyeződést, az ipari széttelepülést és környezeti hatásokat.

A jelen tanulmány néhány összefoglaló következtetést von le, főleg a népesség változására, az ingázásra és az ingázó övezet jövedelmi viszonyaira. A mezőgazdaság, az üdülés és az oktatási költségek néhány vonatkozására is kitérünk.

Mezőgazdaság

A városnövekedésnek a mezőgazdaságra gyakorolt hatását a Seattle-Tacoma (Washington, USA) városi agglomeráció példáján vizsgáltuk. E térségben a városnövekedés a korábbi zöldégtérrel ellátott parcellázott peremvárosi telkekkel alakította át. Az 1964 és 1969 közötti rövid időszakban a mezőgazdasági terület a város körüli zónában 323 km²-rel csökkent, míg az állam többi területén alig lett kisebb. A földérték olyan gyorsan nőtt, hogy sok farmer kénytelen volt földjét ingatlan-

vállalkozóknak átadni. (A földadót ugyanis a földérték alapján vetették ki. — *A ford.*)

A város hatása az üdülési-pihenési kiadásokra

A városiak lakók üdülési költségeit két, Seattle közeli Nemzeti Parkban tanulmányozták. A látogatók 70%-a Seattle-ből jött. Napi kiadásuk 2/3-át városukban: az utazás megkezdése előtt vagy után költötték. Az idegenforgalom feltehetően csak 10%-át adja a nemzeti parkok területén élő lakosság jövedelmének.

Iskolázási költségek

A gyermekek iskoláztatási költségei jóval magasabbak egyes külvárosi és városon kívüli iskolakörzetekben, ahol viszonylag alacsony az ingatlanérték, de nagy az iskoláskorú népesség száma, mint a városközponti és egyes ipari peremvárosi iskolakörzetekben.

Az ingázás mértéke és hatása

A tanulmány e fejezetében a következő kérdésekre kerestünk választ:

- az ingázás és távolság összefüggése, s a városnövekedés okozta változások mérése;
- az egy főre jutó és a teljes jövedelem változásának mérése az ingázó-övben s azon kívül;
- a jövedelemváltozás és a gazdasági növekedés összefüggései a viszonylag szegény és gazdag vonzásterületeken;
- végül elemeztük, hogy az ingázás eredményezte jövedelemtöbblet nem okoz-e veszteségeket a gyér inga-vándorforgalmi területeken?

A problémákat 17, különböző nagyságú, elhelyezkedésű és jövedelmű városból álló mintán elemeztük. Az elemzés a kartográfia, a fő tényezők természetét bemutató gráfok és statisztika (korreláció- és regresszió-számítás) módszereit alkalmazta.

Kartográfiai elemzés

Néhány kiválasztott város (Des Moines, Iowa; Seattle, Washington; Atlanta, Georgia; és Forth Smith, Arkansas) térképei a következő összefüggéseket ábrázolják:

- a) a népességváltozás és az ingázási arány összefüggése 1970-ben;
- b) az átlagos jövedelem 1970-ben;
- c) az ingázási arány változása (1960—1970).

A mérsékelt (100%) ingázással jellemzett övezet növekedése szembeötlő. A jövedelem abszolút értéke a városközeli ingázó peremvárosokban a legnagyobb, de a legnagyobb jövedelemnövekedés (s egyidejűleg az ingázók arányának legnagyobb növekedése) a külső ingázó-övben (az aktív népesség 5—25%-a elingázó) tapasztalható.

Gráfelemzés

A gráfokkal a kritikus változóknak a különböző városkategóriák szerinti jellegét hasonlítottuk össze. A vizsgált változók: a népesség növekedési aránya 1960 és 1970 között (%); a jövedelemváltozás százalé- és abszolút számban is (1960—1970), az 1970. évi jövedelem színvonala és az 1960—1970 közötti vándorlási egyenleg. Az egyes városkategóriákba nagy-, közepes és kisvárosok tartoztak, gyors, közepes vagy lassú növekedéssel, továbbá a négy említett mintaváros (Atlanta, Des Moines, Seattle és Forth-Smith). Valamennyi-nek a vonzásterületén belül az ingázási intenzitás differenciált: megkülönböztethető a központi város (a beingázási centrum), a belső peremvárosi gyűrű és a külső gyűrű: a 25—50%, a 10—25% és a 10%-nál kevesebb elingázóval rendelkező megyék.

Legnagyobb növekedést a középvárosok agglomerációi mutatták, általában a belső peremvárosi gyűrűben. A beépített terület határától távolodva a növekedés csökkent. A vándorlási egyenleg hasonló földrajzi eloszlású volt: növekvő a legnagyobb s legjobban gyarapodó ingázó-övben, veszteséges a kisebb és lassan növekvő városok külső ingázási övezetében.

A jövedelemnövekedés (abszolút értékben) a belső peremvárosi övezetben volt a legnagyobb, míg a viszonylagos javulás a külső ingázó övezetben volt a legjelentősebb (10—40%).

A fordított arányosság a távolság és a ingázás között nagyon erős; mégis, a nagy- és gyorsan növekvő városoknak alig van nagyobb kiterjedésű ingázó-övezetük, mint a kisebb vagy mérsékeltlen fejlődő városoknak.

Atlanta és Des Moines esetében azokban a megyékben mutatkozott a legerősebb összefüggés a vizsgált tényezők között (ingázás, jövedelem, jövedelem- és népességnövekedés), ahol az ingázók aránya több mint 10%-kal nőtt.

Statisztikai elemzés

Erős pozitív összefüggés mutatható ki az 1970. évi jövedelem és az ingázási arány között, negatív összefüggés a jövedelem és távolság között. A negatív összefüggés a jövedelem-nagyság és az ingázási arány növekedés között azt mutatja, hogy a leggazdagabb területeken az ingázási arány már korábban is magas volt. A jövedelemváltozás pozitív összefüggést mutat az ingázási aránnyal, negatív összefüggést a távolsággal; erős kapcsolatot mutatkozik a jövedelem százalékos növekedése és az ingázási arány változása között.

A magas jövedelmű, belső ingázó-övezeten kívül eső, növekvő ingázási övezetekben tapasztalható a legnagyobb mértékű társadalmi státusemelkedés.

A regressziós analízis kimutatta, hogy a megyei jövedelemvariáció (1970) közepesen illeszkedik az ingázási arány, vándorlási egyenleg és a távolság variációihoz. A megyénkénti jövedelemváltozás regressziós egyenese nagyon jól kapcsolódik a népesség-növekedési városterület-nagyság és az ingázási arány-változás variációihoz. (A nagyobb növekedés a gyorsabban növekvő nagyobb városokhoz és az ingázási arány növekedéséhez kapcsolódik.)

A viszonylagos jövedelemváltozás már nem ilyen jól meghatározható, de a magasabb növekedési ráta az ingázási aránynövekedéssel, távolsággal és a városi terület nagyságával mutat összefüggést. A népességnövekedési és a vándorlási egyenleget jól magyarázza az ingázási arány változása, az ingázás kapcsolata a városterület nagyságával és a távolsággal.

Végül, a távolság és az ingázási arány közötti kapcsolatot jól kifejezi a hagyományos gravitációs modell, még világosabban egy exponenciális távolságcsökkenés összefüggés.

Az ingázás pozitív hatásai a várostól való távolság növekedésével csökkennek, majd az ingázás átesap elvándorlásba, ami rendszerint alacsonyabb jövedelemmel, sőt, népességszökkenéssel jár. Ez a távolság a kisebb és lassabban növekvő városok esetében 30 mérföld, a nagyobb és gazdagabb városok esetében 50–60 mérföld. Olyan, gyorsan növekvő városra is van példa, amelyik nem volt képes vonzásterületét 30 mérföldnél távolabb kitágítani.

Összefoglalva: az ingázásnak a távolság függvényében való csökkenése önmagában nem különösen érdekes eredmény, de a gazdasági és a jövedelemnövekedés kihelyeződése az ingázó övezetbe már fontos megállapítás.

Szegényebb területeken a jövedelemhelyzet viszonylag gyorsabban javult, míg abszolút értelemben a nagyobb és/vagy gazdagabb városi térségek jövedelemnövekménye volt fontosabb. A szegényebb, lassabban fejlődő városok ingázó-zónájának peremén (a beingázók aránya kevesebb mint 50%) a népesség csökken, jelentős az elvándorlás. Az ingázás növekedése és az ingázási öv kiterjedése szoros kapcsolatot mutat a népességnövekedés ütemével. A gyorsabban növekvő városok ingázási övezete valamelyest kiterjedtebb. Megjegyzendő, hogy a statisztikai eredmények nem igazolnak egyértelmű ok-okozati összefüggéseket, mivel a növekedési, vándorlási és jövedelemképződési folyamatok egyidejűleg és egymással kölcsönös összefüggésben zajlanak le.

Fordította: DR. ENYEDI GYÖRGY

VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT ÉS SZOLGÁLTATÁS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

D. R. REYNOLDS (Iowa city, Iowa)

Az USA helyi önkormányzatainak 1972. évi összeírása 22 185 helyi kormányzatot¹ számlált a nagyvárosi agglomerációkban, vagyis egy agglomerációra átlag 84 jutott. Az egymillió vagy annál több lakosú agglomerációs területeken a nagyterületű és népes központi várost átlagosan 70, igazgatásilag független és viszonylag kicsiny peremváros veszi körül. Ezt a közigazgatási struktúrát átfedik a független iskolakörzetek és más speciális körzetek, melyeknek különböző adókövetési joga és szolgáltatási kötelezettségük van. Az agglomeráció ritkábban lakott, de városiasodó külterületein, amelyek nem tartoznak a peremvárosok igazgatása alá, a városi szolgáltatásokat a megyei kormányzat és a speciális körzetek biztosítják. A megyei kormányzat ugyan hagyományosan az állam kormányának közigazgatási egységeként működött és falusi szolgáltatásokat nyújtott, a legtöbb nagyvárosi agglomeráció területén azonban részt vesz a lakosság városi szolgáltatásokkal való ellátásában. Általában azonban a városi törvényhatóságok jelentik a városi szolgáltatások legfontosabb szervezőjét; a földhasználat, így a város területi növekedése felett is felügyeletet gyakorolnak.

A nagyvárosi agglomerációk kormányzatának ezt a széttagolt és decentralizált jellegét tudományos és közigazgatási körökben évtizedek óta vitatják. Az 1950-es években a bírálókat főleg földrajzi volt: a helyi kormányzatok elhelyezkedését túlzottan tervszerűtlennek tartották ahhoz, hogy az egész agglomeráció közösségi érdekeit kifejezhették volna. A helyi

kormányzatok szétszóródásának további problémái:

1. A legtöbb helyi kormányzati egység túlzottan kicsiny, a méretökönómia szempontjait a szolgáltatásokban nem tudja érvényesíteni, ezért ezek hatékonysága kedvezőtlen.
2. A kormányzati egységek nagy száma a szolgáltató szervezetek párhuzamosságait, a közigazgatás túlzott költségeit eredményezi.
3. A kis helyi kormányzatokat kevésbé érdekli az egész agglomerációra kiterjedő problémák megoldása, amíg azok válságossá nem válnak; akkor is részszempontjaikat kívánják érvényesíteni, ami a kormányzat szétfűrdözöttségét tovább erősíti.

Az 1960-as években, amikor a földhasznosítás tervezése és szabályozása a helyi hatóságokhoz tartozott, az igazgatási szerkezet bírálata az urbanizációs problémák növekvő listájával bővült ki. Az évtizedet a területileg rendszertelen és társadalmi (jövedelmi, nemzeti-faji, életmód szerinti) szegregációt érvényesítő peremvárosi fejlődés felgyorsulása jellemezte. Az 1960-as években új nézet alakult ki az agglomerációk kormányzásáról: néhány (központi) város túlzottan nagy és bürokratikus ahhoz, hogy lakóinak egyre jobban specializálódó szolgáltatási igényeit kielégítse. Amerikában a fogyasztó mindig erős befolyással volt a helyi piacokra, beleértve annak kollektív (közszolgáltatási) részét is.

¹ A magyar önálló — községi vagy városi, városkerületi — tanácsnak felel meg. — A ford.

A második világháború után a váltokozó szövetségi és állami kormányok mindig erősítették a peremvárosok önállóságát a városi szolgáltatások szervezésében, de elhanyagolták a központi városokat. Az 1960-as évek második felében a központi városok lakói, akiknek nem volt lehetőségük kiköltözni a peremvárosokba, egyre határozottabban követelték a központi városi kormányzatok területi és funkcionális átszervezését, hogy — a peremvárosi községtanácsokhoz hasonlóan — az egyes városnegyedek lakói számára szükségleteiknek megfelelő városi szolgáltatásokat nyújtsanak.

Az urbanizációt és a közigazgatást vizsgáló szakemberek közül alig tagadja valaki, hogy a városi agglomerációk kormányzásának reformja alapvetően fontos egy népjóléti politika folytatásához a gyorsan urbanizálódó társadalomban. A társadalomtudományok művelői azonban nagyobb kedvet mutattak eddig a kormányzati hibák leírására, mint annak elemzésére: hogy mire lehetne alapozni egy reformot. A nagyvárosi agglomerációk igazgatásának elemző kutatása még gyermekcipőben jár — de gyorsan fejlődik. A kutatáseredmények összefoglalását az alábbiakban adjuk:

A helyi önkormányzat empirikus kutatása a városi technikában: az eredmények összefoglalása

1. A nagy közigazgatási egységekben, melyek nincsenek földrajzi alterületekre bontva, a helyi politikában a szegények és a kisebbségi csoportok² részvétele jelentéktelen.

2. A földrajzi szétdaraboltság nem zárja ki, hogy az agglomeráción belüli helyi kormányzatok megfelelő kooperációt alakítsanak ki a tökeintenzív szolgáltatások közös megszerzésében.

3. A kisebb és nagyobb igazgatási egységekben igen eltérő a felelősség a szolgáltatási igények kielégítésében, eltérő a „helyi” igények színvonala a munkaintenzív szolgáltatások iránt.

4. A helyi kormányzatok közszolgáltatásainak variációi hozzájárulnak a közepes és magas jövedelmű háztartások földrajzi csoportosulásához.

5. A községtanácsok földhasznosítás-szabályozási hatásköre erősen kapcsolódik az ingatlanadóztatási érdekeltiségükhöz. Ez a helyi hatóságokat arra ösztönzi, hogy magas jövedelmű zónákat hozzanak létre, s szolgáltatásaikat inkább a jövedelemkülönbségek, mint a közjóléti szempontok szerint differenciálják.

6. A méretökönómia szempontjából egyetlen optimális városméret sincs.

7. A párhuzamos szolgáltatási szervezetek működése a városi agglomerációkban nem növeli, sőt egyes szolgáltatások esetében csökkentheti a szolgáltatási költségeket.

8. Nincs lényeges összefüggés az igazgatás széttagoltsága és a központi város faji összetétele, jövedelmi és foglalkoztatási viszonyai és lakosságának iskolázottsága között.

9. Tekintve, hogy a közszolgáltatások „minőségét” jelenleg még nem tudjuk mérni, nem állapítható meg, hogy az agglomerációk kormányzásának széttagoltsága milyen károkat, nem kívánatos társadalmi hatásokat okoz.

A helyi kormányzat elmélete: a jelenlegi helyzet

Az amerikai társadalomtudományban nincs általában elfogadott helyi kormányzati elmélet, de a részelméletek (az optimális közigazgatás, a Tiebont vándorlási modell és a városi járadékelmélet) axiómáit illetően erős a közlekedés. A helyi kormányzatra tipikusan alkalmazott gazdasági elméletek feltételeinek megfelelően az optimális közigazgatás az alábbi maximalizációs-minimalizációs kritériumnak felel meg:

- a) kényszerítő hatályú döntési hatóság telepítése egy területre minimalizálja a többségi szavazás újraelosztó hatását a közigazgatáson belül;
- b) minimalizálja a közszolgáltatási tevékenység önköltségét;
- c) minimalizálja a „politikai szélsőségek” érvényesülését a közigazgatásban.

*

A legtöbb mutató, a gyakorlati tapasztalatok és a — nem teljesen következetes — elméleti spekulációk alapján arra az általános következtetésre jutottunk, hogy a széttagoltság *önmagában* véve még nem probléma az USA helyi politikájában. Feltehetően szükséges — az ingatlanadó-reformon kívül —, hogy több regionális kormányzati testület foglalkozhassék regionális hatású szolgáltatásszervezési döntésekkel, és hogy több helyi igazgatási szerv terjessze ki a közszolgáltatásokat a lakónegyedek, szomszédsági egységek szintjén is differenciálva.

Fordította: DR. ENYEDI GYÖRGY

² Ezeket főleg négerek, puerto-ricóiak, spanyol-amerikaiak értendők. — *A ford.*

NEM-NAGYVÁROSI JELLEGŰ VÁLTOZÁS AZ URBÁNUS AMERIKÁBAN: TEXAS, ESETTANULMÁNY

K. E. HAYNES (Austin, Texas)

Bevezetés

A Texas állambeli gyors városiasodás bizonyult témakörén belül a szerzők a nem-nagyvárosi jellegű változás két elemét vizsgálták. Az első fejezetben a nem-nagyvárosi területek közötti olyan jellegzetességeket állapítanak meg, amelyek lényeges növekedés és/vagy csökkenés okozói. A második részben empirikusan vizsgálják a metropolitán növekedési pólusoknak a nem-nagyvárosi környezetekre gyakorolt hatását.

I. rész: A nem-nagyvárosi területek fejlődése és hanyatlása

Először a nem-nagyvárosi településeket 1960-ban jellemző változók faktoranalízisét végeztük el, hogy a települések közötti közös szerkezeti jellegzetességeket feltárjuk. A következő lépésben a városokat három kategóriába rendeztük az 1960–70 közötti népességváltozás alapján. Az így kapott csoportokat többváltozós diszkriminációs analízisnek vetjük alá, hogy feltárhassuk a közöttük levő lényeges szerkezeti különbségeket és azok természetét. Az eljárás során a származtatott faktoreredmények bemeneti egységként (input) szerepelnek.

A faktoranalízist 169 megfigyelés és 39 változó segítségével hajtottuk végre. A variáns rotációs eljárás nyolc, az egységnyi nagyobb egyenértékkel rendelkező faktort eredményezett. Ezek a területek közötti összes szórásnégyzet 74,90%-át magyarázzák (1. faktor, jóléti — 20,8%; 2. faktor, etnikai — 15,5%; 3. faktor, intézményi — 8,8%; 4. faktor, szakmai — 8,6%; 5. faktor, mezőgazdasági — 5,7%; 6. faktor, családi függőségi — 6,1%; 7. faktor, birtoklási — 4,2%; 8. faktor, kiskereskedelmi — 5,1%).

A három csoport 45 növekvő, 80 stabil és 44 hanyatló települést tartalmaz. Az összetett diszkriminációs elemzés során az első faktoranalízisből eredő nyolc faktoreredmény-csoportot ortogonális inputként alkalmaztuk. Az elemzés eredménye két diszkriminációs függvény lett, melyek szignifikanciáját ellenőriztük. Az első lineáris diszkriminációs függvény azt jelzi, hogy 1960-ban számottevő különbségek voltak az 1960–70 között növekedést, illetve csökkenést mutató városok között.

A népességnövekedés irányába hatott, ha valamely városban magas szakmai képzettséget igénylő munkaalakalom és/vagy intézmény és/vagy magas szintű kiskereskedelmi tevékenység vagy munkalehetőség volt. Az ellentétes körülmények a népesség kis válto-

zásához vagy annak csökkenéséhez vezettek. A második diszkriminációs függvényt első sorban a jóléti és a mezőgazdasági dimenziók határozzák meg. A hanyatló helyek jellegzetessége ugyanis a jóléti dimenzió és a mezőgazdasági aktivitás magasabb aránya, míg a stabil helyek mindkettőhöz fordítottan arányulnak.

A kapott eredmények indokoltan látszanak a jóléti dimenzió és a hanyatló helyek kapcsolata kivételével. A jóléti dimenziót a színvonalas lakáslehetőségek és a magas jövedelmi kategóriák túlsúlya jellemzi, s nem látszik azonnal érthetőnek, hogy ilyen feltételek miért inkább a népesség csökkenésének s nem a növekedésének kedveznek. Az egyik lehetséges válasz az, hogy valamely mezőgazdasági összefüggésben a gazdasági viszonyok a magas színvonalú tőkebefektetéseket gyorsítják, s ezáltal a munkaerőben megtakarítást érnek el. A mezőgazdasági munkalehetőségek tehát tovább csökkennek.

A növekedéssel kapcsolatban álló szerkezeti jellegzetességek közelebbi vizsgálata stratégiai megoldások kidolgozását teszi szükségessé. Például az az észrevétel, hogy az intézményi dimenzió a növekvő és egyéb helyek elkülönítése során a diszkriminátor szerepét tölti be, lehetővé teszi az akciók olyan sorozatát, amely a kormányzati beavatkozás segítségével irányítja az intézményi tevékenységeket (iskolák, kórházak stb.).

II. rész: A nagyvárosi növekedés hatása nem-nagyvárosi környezetre

A gazdasági jólét mértékének vizsgálatával tanulmányunk értékeli a nyugat-texasi növekedési központból kiinduló hatásokat. A központ-elméletnek megfelelően feltételezzük, hogy a növekedési központ olyan terjedő hatásokat indít meg a környezete felé, amelyek erőssége a növekedési központtól való távolsággal arányosan csökken.

Módszertan

CASSETTI és SEMPLÉ 1968-ban „trend felszín rutin”-nak (trend surface routine) nevezett módszert dolgozott ki, melynek segítségével a térbeli trendeket lépcsőzetesen különíti el, s a változók térbeli eloszlása segítségével megállapítja a csúcsokat és a mélypontokat. A „barázdálás” módszerével megtaláljuk azt a pontot, amelytől a régió más pontja felé vezető távolságok reciproka maximálisan korrelál a más helyen levő változók értékével. A következő lépésben a „trend felszín rutin” segítsé-

gével ki kell számolni a változók megoszlása szerinti regionális trendet, valamint azokat a maradékértékeket, amelyeket a regionális trend nem vesz figyelembe. A művelet akkor „alkalmazható, ha empirikus kutatások vagy elméleti következtetések alapján az adott térbeli változóknak annál magasabb (alacsonyabb) értékeik vannak, minél közelebb találhatók az adott helyhez” (Casetti és Semple, 1968). A legfontosabb növekedési pontokkal kapcsolatban álló regionális trendek kiválogatása után a maradékot a növekedési pontok azonosítása végett, ismét „trend felszín rutin” elemzésnek vethetjük alá. Az Appalachian Regional Commission (Appalache Területi Bizottság) által használt terminológia szerint valamely régióknak lehet „regionális központja”, amelyet a „trend felszín rutin” alkalmazásának első lépése során kell azonosítani, s lehetnek olyan, a regionális központok által uralt „elsődleges központjai”, amelyek a maradékok elemzése segítségével azonosíthatók. (HANSEN, 1972. p. 270.)

Texas magasfennsíkjainak növekedési központjai

ALONSO és MEDRICH 1972-ben tanulmányozta a spontán növekedési központok gyakoriságát a XX. századi Amerikai Egyesült Államokban. A vizsgált periódusban csak a következő hét város felett meg a növekedési követelményeknek: Miami, Tampa — St. Petersburg, Houston, Lubbock, Tucson, Phoenix és Los Angeles (ALONSO és MEDRICH, 1972. p. 243.). A kutatás céljaira Lubbock várost választottuk ki, mivel a spontán növekedési központok közül ennek a legkisebb a lakossága, s mert úgy látszott, hogy a klimatikus környezeti tényezők e város növekedését befolyásolták legkevésbé.

Eredmények

A gazdasági jólétben (átlagos családi jövedelem) bekövetkezett változások elemzését két különböző időszakra vonatkozóan végeztük el, hogy minden zavaró, időleges trendet kiiktassunk.

Az első regionális trend (1950—60) a növe-

kedési értékek szórásnégyzetének 26,20%-át magyarázta. A második, ugyanezre az időszakra vonatkozó trend a teljes szórásnégyzet 10,70%-át magyarázta, s ezáltal a teljes értelmezett szórásnégyzet 36,90% lett. Az eredmény szerint egyik regionális trend sem koncentrált a Lubbocki metropolitán területre.

A továbbiakban az 1960—70 közötti regionális trendeket vizsgáltuk. Ebben az esetben a regionális trend meglehetősen erős volt ÉK-ről DNy felé haladva, s az eredeti eloszlás szórásnégyzetének 35,30%-át magyarázta. A második trend által magyarázott szórásnégyzet 17,40% volt, tehát a teljes értelmezett szórásnégyzet 52,70%-ra nőtt az 1960—70 közötti időszakban. A helyzet tehát változatlan maradt, hiszen egyik trend sem koncentrált a Lubbocki metropolitán területre. A fenti eredmények alapján el kell vetni az eredeti feltételezést, mivel a Nyugat-Texas területén bekövetkező gazdasági polaritások kialakulása nem tulajdonítható az elsődleges központként számon tartott Lubbocknak.

A „trend felszín rutin” módszer szerint a növekedési impulzusok feltehetően Dallas, Oklahoma City, vagy általánosanban fogalmazva a Keleti part felől indulnak ki. Eszerint a texasi fennsíkon bekövetkezett gazdasági növekedés vagy a régió kívüli helyek stimulusainak, vagy pedig a városi hierarchiában Lubbock felett elhelyezkedő város hatásának eredménye. (BERRY, 1972. p. 119.)

A negatív eredmények alapján feltételezhető, hogy a növekedési központok lakosság-számában van egy küszöbérték, melynek elérése szükséges ahhoz, hogy a város a hatások terjesztőjévé válhasson.

A növekedési központ hatékonyságához szükséges küszöbérték 250 000 (HANSEN, 1972. p. 279.) Lubbock lakossága viszont 1970-ben 180 000 körül volt, s a területen lévő többi SMSA¹ területi egység még kisebb lakosság-számú volt.

A konklúzió a természetes növekedési központokkal kapcsolatban lévő, terjedő hatások fogalmát érinti. Amennyiben ennek az értékelésnek az eredményei minden növekedési központra érvényesek, lehetséges, hogy az egész stratégia kiindulási feltételei helytelenek voltak.

IRODALOM

- ALONSO, W. and MEDRICH, E. 1972: Spontaneous Growth Centers in 20th Century American Urbanization, in N. M. HANSEN, ed. *Growth Centers in Regional Economic Development*, The Free Press New York, pp. 229—265.
BERRY, B. J. L. 1972: Hierarchical Diffusion: The Basis of Developmental Filtering and Spread in a System of Growth Centers, in N. M. HANSEN, ed., *Growth Centers in Regional Economic Development*, The Free Press, New York pp. 108—138.
HANSEN, N. M. 1972: Growth Center Policy in the United States, in N. M. HANSEN, ed., *Growth Centers in Regional Economic Development* The Free Press New York, pp. 266—281.
Casetti, E. and Semple, R. K. 1968: A Method for the Stepwise Separation of Spatial Trends, Ann Arbor, Mich. MICMAG.

Forditotta: MÉSZÁROS JÚLIA

¹ Standard Metropolitan Statistical Area. A városi agglomerációkat (a központi várost és az elővárosokat) összefoglaló statisztikai számbavételi egység. *A ford.*

AZ AMERIKAI VÁROSI KÖZLEKEDÉSFÖLDRAJZ KUTATÁS- EREDMÉNYEI ÉS FEJLŐDÉSE

J. O. WHEELER (Athens, Georgia)

A városi közlekedés fejlődésével, problémáinak gyarapodásával egyidőben az Amerikai Egyesült Államokban a városi közlekedés földrajzának kutatása nagyon meggyorsult az utóbbi években. Bár általánosságban a városi közlekedésföldrajz számára az alapvető módszertani és filozófiai megközelítések változatlanok, a várossal foglalkozó kutatások lehetőséget adnak arra, hogy a már meglévő számos elméleti és empirikus kutatást felülvizsgálják.

A városok fejlődésével egyidőben egyre fokozódtak a közlekedési problémák, mivel maga a közlekedés igen fontos szerepet játszott a városiasodás folyamatában. A szövetségi — állami — és helyi kormányok hatalmas összegeket költöttek a városi közlekedés és szolgáltatások színvonalának fenntartására. Kisebb, bár nem jelentéktelen pénzt fordítottak azon kutatási feladatokra, amelyek a városi közlekedés felmérését és megtervezését segítették elő.

Tanulmányom fő célkitűzése, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a városi közlekedéssel kapcsolatban kialakult elméleti és módszertani eredményeket szintetizáljam. Különös figyelmet fordítok a városi közlekedés társadalmi vonatkozásaira. Három témakörrel foglalkozom: 1. az egyén közlekedési magatartása; 2. a közlekedési lehetőségek helyi hatásai; 3. a közlekedés és a kisebbségi csoportok.

A városi közlekedés témájával foglalkozó e három témakör részletes tárgyalása során a fegyver nem derített kutatási területeket is megemlítem. Nem törekedtem természetesen arra, hogy a kiválasztott témákat részletezzem. Sőt, az itt elemzett problémák semmilyen értelemben sem merítik ki a városi közlekedés egész problémakörét.

A városi közlekedésföldrajzi kutatások az 1950-es években számos forrásból merítettek, amelyek közül a telephely-elmélet, valamint a statisztikai és matematikai módszerek földrajzi alkalmazása voltak a legjelentősebbek. Az 1960-as évek második felében az amerikai földrajzban növekvő szerep jutott az emberi magatartások vizsgálatának. Felismerték ugyanis, hogy a telephely-elmélet növekvő irodalmában felmerülő problémák nagy része kapcsolatban áll az emberi viselkedés alakulásával, s bár a telephely-elmélet összehasonlítási alapot nyújt az empirikus tanulmányok számára, olyan módosított telephely-elméletre van szükség, amely közvetlenül figyelembe veszi az emberi magatartásokat. Ugyanebben az időben a kutatás gyakorlati hasznosságára is nagy hangsúlyt helyeztek. A korábbi városi

közlekedésföldrajzi kutatások a gazdasági paraméterek jelentőségét emelték ki, míg az itt tárgyalt későbbi tanulmányok elsősorban a közlekedés társadalmi okaival és következményeivel foglalkoznak.

Az összesített utazási adatokon alapuló tapasztalati tanulmányok által levont általánosításokkal ellentétben a jelen kutatási irodalom az egyéni utazó szempontjából figyeli a városi területeken végbemenő helyváltoztatásokat. Az egyéni utazás vizsgálatának célja az, hogy kiderítse létrejöttük „hogyan”-ját és „miért”-jét. Az egyéneknek eltérő céljaik lehetnek és vannak, s ezek különböző utazási rendszereket eredményeznek. A városi rendszerekről szerzett ismereteink hiányosak és személyenként változóak. Ezen túl valamely adott hely hasznossága egyénenként időben és térben változó, s függ az utazás céljától.

Ebben a kutatási témában érdekes irányzat a városi ember cselekvérendszerének megfigyelése. A városok térbeli elrendezésében kulcsszerepet játszik az emberi érintkezések és a cselekvések időbeli rendszerezése iránti igény. A cselekvések egymásutániságát gyakran az egyik helyről a másikra történő utazás biztosítja. A városi cselekvéskapcsolatokkal foglalkozó szakemberek számára érdekes kérdés, hogy a cselekvéseknek milyen rendszere létezik az időbelin kívül, s hogy ezek a rendszerek hogyan kapcsolódnak egymáshoz a városi térben.

Közlekedési szakemberek, várostervezők, közlekedésmérnökök és szinte az egész lakosság már régen felfedezte, hogy a közlekedési lehetőségek mély hatást gyakorolnak az általuk kiszolgált területre. Az amerikai társadalomban az 1960-as évek végén felmerülő társadalmi és környezeti problémák, valamint az 1969-es Nemzeti Környezetvédelmi Törvény és az 1970-es Szövetségi Közúti Törvény életbeléptetése miatt szükségessé vált, hogy a közlekedési tervek magukba foglalják az ún. környezetgazdálkodási nyilatkozatot. Az amerikai nagyközönség élénk érdeklődése a tervezés és a közlekedési szolgáltatások iránt újként, mivel korábban a közlekedési tervezők és mérnökök nem kérték ki véleményüket a közvetlenül őket érintő tervjavaslatokkal kapcsolatban. A tervezőknek el kellett ismerniük, hogy a közlekedés tervezésébe be kell vonni a társadalom különböző rétegeit, bár a város-lakók bevonásáról, illetve a bevonás módjáról alkotott elképzelések különbözőek. Elismerjük ugyan, hogy az egyéni és a közösségi nézetek igen változók, mégis lehetséges, hogy a városi főutak telepítésének pozitív és negatív

hatásairól általános képet alkossunk. Amíg a környezetvédelmi költségek normális esetben a főutakhoz közel fekvő területeken nagyobbak, s ezektől távolodva gyorsan csökkennek, addig gazdasági és társadalmi kihatásai az egész urbanizált területre kiterjednek, bár csúcserőértékeiket ezek is az autópályák közelében érik el. Az autópálya közvetlen közelében lakók a jobb megközelíthetőség révén előnyökhöz jutnak. A sztrádák melletti sávot terheli a legmagasabb környezetvédelmi költség, s egyesek szerint a felmerülő költségek a terület gazdasági-társadalmi hasznosságát is meghaladják. Az egyes rétegek hozzáállásából fakadóan a közlekedési politika számos nehézséggel találja magát szemben. Ezek a következők: a helyi igények és a regionális, illetve nagyvárosi szükségletek, a nemzeti és a helyi irányelvek, valamint a mozgékony és a nyugodt lakókörnyezet ellentéte.

A legkomolyabb közlekedési problémákkal szembekeverülő kisebbségi csoportok Amerikában a néger, a szegények, az öregek és a testi fogyatékosok. A szövetségi államközi főútvonal program nem biztosított a népesség minden rétege számára egyenlő lehetőséget a lakás- és foglalkoztatási viszonyok területén, s valószínűleg néhányak számára a korábbiaknál nagyobb mértékben korlátozta a mozgást.

A nagyvárosi autópálya a földtulajdonosokat és a spekulánsokat a föld értékének emelkedése révén dollármilliárdokkal gazdagította, s ezáltal nagymértékben hozzájárult az adózásból származó jövedelmek, s az ezáltal létrehozható, az életet szebbé és kényelmesebbé tevő intézmények létrehozásához. Ezeknek az autópályáknak nagy hatása volt a nagyvárosi lakosság újraelosztására és foglalkoztatásának biztosítására, bár a telepítésükről hozott határozatok során nem számoltak az általa kiváltott térbeli újraelosztási hatásokkal. A népesség újraelosztásával egyidőben a munkaalkalmak is megváltoztak. Mind a kereskedelmi, mind az ipari tevékenységek áthelyeződtek a külvárosba. A néger, tehát kénytelenek egyre messzebbre követni a távolodó és csökkenő fizetést biztosító munka-

alkalmat. Az Amerikai Egyesült Államok Városi Tömegközlekedési Kormányzatának egyre nagyobb erőfeszítéseket kell tennie, hogy megoldást találjon a városi területek alacsony mobilitású lakosságát érintő problémákra. Az eredmények ennek ellenére elenyészőek.

A városi tömegközlekedés földrajzi elemzése az utóbbi néhány évben két, láthatóan különböző irányzatra szakadt. Az egyik elméleti, a másik az alkalmazott gyakorlati problémamegoldási irányvonalat képvisel. De éppen úgy, mint a patkó két vége, egymáshoz közelít, e helyzet hasonló az elmélet és a gyakorlat közötti kapcsolattal is, hisz egyik sem létezik a másik nélkül.

Bár a városi közlekedésföldrajz problémakörén belül széles a geográfusok működési tere, én csak négy általános témát javasolok. Az első az alkalmazott területi kutatás és tervezés, második az átmenő forgalom elhelyezése és rendszere. A harmadik az energia és a közlekedés kapcsolata, s végül a városon belüli teheráru-szállítás. A jövőbeli tranzit terveknek megoldást kell találniuk arra, hogy hol jöjjenek létre a tranzit-lehetőségek (szolgáltatások), ezek pozitív és negatív kihatásainak figyelembe vételére, valamint arra, hogy milyen a jelenlegi rendszerek kihasználtsági normája. Mivel a közlekedés az összes amerikai energiafogyasztás egynegyedét egyéni célokra veszi igénybe, egész sor nehézség adódik ebből: az emberek, illetve az áruk áramlásának térbeli hatékonyságát növelni kell (a különböző energiafajták többféle kölcsönhatási formátípusokat hoznak létre). Eddigi ismereteink igen hiányosak a városon belüli áruáramlásokról, s a más alapvető kapcsolatrendszeréről. Elmondható azonban, hogy a városi helyváltoztatási rendszereket egyre inkább megértik a városi közlekedésföldrajzzal foglalkozó geográfusok, hiszen az elméleti és a gyakorlati tapasztalatokat egyre magasabb szinten ötvözik. Ezáltal megnyílik annak a lehetőség, hogy a városi közlekedési problémákra hasznos megoldási javaslatokat tehessenek.

Fordította: MÉSZÁROS JÚLIA

A VÁROSIASODÁS SZEREPE A HELYI ÉS REGIONÁLIS IDŐJÁRÁS ÉS ÉGHAJLAT ALAKULÁSÁBAN

W. P. LOWRY (Urbana, Illinois)

A szerző először a városi éghajlati hatásokat kiváltó és e hatás jellegének tanulmányozásával kapcsolatos, az 1960-as években Amerikában elfogadott nézeteket vizsgálja felül. Számot ad az azóta folyó jelentősebb kutatásokról és végül összefoglalja a városiasodás klimatikus hatásáról 1975-ben kialakult újabb véleményeket. A tanulmány befejező részében felhívja a figyelmet arra, hogy mélyrehatóbb és

pontosabb éghajlati elemzésre van szükség a városi hatás és a lehulló csapadékmennyiség közötti összefüggés felderítéséhez. Megbízható ismeretek, adatok segítségével az is megállapítható, hogy a város hatása milyen szerepet játszik a légkör alakulásában.

A városklimatológusok által használt több meghatározást is ad a tanulmány

A városklima: „az éghajlati elemek érté-

keinek azon összessége, amely a város területén belül érzékelhető.

A városnak a helyi éghajlatra gyakorolt hatása: „a terület városklímája, illetve a terület városi térszíne nélkül észlelendő éghajlat közötti különbség.”

A városnak a regionális éghajlatra gyakorolt hatása: „a városkörnyéki régió éghajlatának és a régióban a város térszíne nélkül észlelendő éghajlat különbsége”.

A város és a vidék különbsége: a városklíma és a városkörnyéki régiókban észlelt éghajlat közötti különbség. A városnak a helyi éghajlatra gyakorolt hatása lemeréséhez a város—vidék különbsége elfogadható megközelítés, de természetesen csak feltételezés. A legtöbb esetben azonban el kell fogadnunk ezt a megközelítést, mivel a városiasodás előtti időszakról időjárási adatokkal nem rendelkezünk. E megközelítés azonban több hibaforrást is rejt magában, hiszen például a helyi felszíni formák vagy partformák hatását és a város területének hatását a környező területekre szintén magában foglalja.

A városi határréteg: „Az alsó légkör azon része, melynek fizikai és dinamikai tulajdonságai a város megléte miatt megváltoznak.” A réteg légtömegének mérete attól is függ, hogy melyik város vizsgálgjuk, milyen időtartam alatt, és mely elemek változása érdekel. A sugárzás más térfogati egységek szerint változik, mint például a mozgás.

A városnak a hőmérséklet alakulását befolyásoló hatásáról szóló nézetek lényegében nem változtak 1960 és 1975 között, bár a hatások térbeli és időbeli jellegéről sokkal többet tudunk. A korábban uralkodó nézetek szerint a várost egyértelműen melegebbnek tekintették közvetlen környezeténél. Nappal, valamint felhős és szeles napokon ez kevésbé volt érzékelhető, míg éjszaka derült égbolt és szélcsend idején a város mindenképp melegebb a környezeténél. Elfogadott volt az a nézet is, hogy ez a relatív meleg térbeli rendszereket alkot (pl. városi melegszigetek) s az ipari és urbanizált felszínek eloszlásával nagyjából megegyezik. Abban is egyetértenek a kutatók, hogy a város nemcsak a vízszintes, hanem a függőleges hőmérsékleti eloszlást is megváltoztatja az alsó légkör egy vékonyabb rétegében.

Ma már azzal is tisztában vagyunk, hogy a város központja és környéke közötti maximális hőmérsékletkülönbség (a város megléte által létrejövő hőmérsékleti különbség) matematikailag megfogalmazható összefüggést mutat a város nagyságával, lakosság számával, az energiafogyasztás általános színvonalával, a megfigyelés idején mutatkozó regionális időjárással és a vidék felszínének jellegével. Mivel a város és a vidék átlaghőmérséklet-különbsége (akár évi vagy évszakonkénti) a régió éghajlatára jellemző különböző időjárási típusok

függvénye, ilyen általánosításkor a régió éghajlatát is figyelembe kell venni. Délben a városközpontnak enyhe melegítő szerepe van, de ha sok a többemeletes épület, akkor ez a pozitív hatás csak az utcaszint felett mutatható ki, az épületek között. A város feletti felmelegedés határszintje enyhe regionális szelek esetén kupola alakú, erős regionális szél esetén elnyúló korong alakot vesz fel. A kupola, illetve az elnyúló korong magassága kb. 300—500 m.

A városnak a helyi hőmérsékletalakító szerepe a városfelszín milyenségétől függ egy 500 m-es körzeten belül. Az egységes városfelszín megbontása egy-egy park közbeiktatásával csupán a park közvetlen közelében lévő területek hőmérsékletét módosítja.

A városhatás és a lehulló csapadékmennyiség kapcsolatáról kialakított elképzelésekben 1960 és 1975 között két alapvető változás történt. Korábbi elképzelések szerint a város összes csapadékmennyisége megnő a városfelszín miatt. A sztratoszf felhőkből lehulló megnövekedett csapadékmennyiség jelentheti az esővíztöbbletet, ezért a régió egész területén ezekből a felhőkből csak nagyon kevés csapadék hull le. A jelenleg elfogadott álláspont az, hogy a város által előidézett többletesapadék az erős konvekciós áramlások idején képződő gomolyfelhőkből hull le, amikor egyébként a régió egész területén bő a csapadék, akár van városi térszín, akár nincs.

A másik, korábban elfogadott nézet az volt, hogy a városban lehulló többletesapadékot a városközpontban, ill. a széliránynak megfelelően, a központ közelében érzékelhetjük. Ma a főbb hatásokat az egész régióra kiterjednek tekintjük, vagyis ezek a hatások a város területén kívül szélirányban 30—50 km-re tapasztalhatók. Hasonlóan a hőmérséklethez, a csapadékviszonyokról tett általánosítások is mindig figyelembe kell hogy vegyék, milyen éghajlati régióról beszélünk. Ha azt kívánjuk megállapítani, hogy melyik évszakban a legdöntőbb a városiasodás hatása a csapadék alakulásában, akkor különösen fontosra kell venni az éghajlati-területi adottságokat. A csapadék térbeli egyenlőtlensége és átmeneti jellege, csekély időjárási változásokra és felszíni viszonyokra való érzékenysége miatt nem alakult ki nézetazonosság a város és a csapadék kapcsolatáról. Az időjárási elemekről elfogadott városhatással kapcsolatos nézetek közül ez a legkevésbé elismert.

A szélmozgással foglalkozó korábbi tanulmányok arra a következtetésre jutottak, hogy a szél sebessége általában kisebb a város területén, mint a nyílt terepen, ezt a regionális széláramnak a városi felszínnel való erős surlódásával magyarázták. Azt tartották, hogy enyhe szélfúvás idején a városközpontban a levegő mozgása spirális, közepén felfelé áramlik, majd onnan kifelé, míg a felszínen mindennél lefelé irányul. A jelenlegi kutatások e

nézetek megváltoztatását vagy kiegészítését tették szükségessé.

Kiegészítésként megemlítem azt a nézetet, miszerint a városkörnyéki vízszintes légmozgás erős regionális áramlás idején főszél esetén a városban anticiklon jellegű, hátszélben pedig ciklon jellegű. Függőleges viszonylatban ez inkább elnyúlt korongalak, mint gyűrű vagy spirál. Ha enyhe területi (regionális) szellő fúj, a szél sebessége a városban nagyobb, mint a városon kívül: kisebb a sebességáramlás, ha a területi szél erős.

A vidéki területekkel ellentétben a város területén belül nincsenek nyílt vízfelszínek, így az 1960-as években egyértelműen arra az álláspontra jutottak a kutatók, hogy a relatív páratartalom a városi területeken kisebb. Ezeket a nézeteket azóta kiegészítették. El kell ismernünk, hogy fiziológiai szempontból a relatív páratartalom fontos lehet, de mivel annyira függ a hőmérséklettől, ill. a levegő nedvességtartalmának alakulásától, helyes lenne inkább abszolút vagy specifikus nedvességtartalmat, nedvességpontot vagy keveredési arány mérését elvégezni. A helyi vízkörforgás alakulására gyakorolt hatást ezek jobban elárulják.

A fent felsorolt okok miatt a város nappal szárazabb és éjszaka, amikor a növényzet aktívan transzpirál, nedvesebb. Az is lehetséges azonban, hogy északabbra haladva olyan területeken, ahol télen a növényzet nem aktív, a város éjjel-nappal nedvesebb.

A dolgozat azokkal a fizikai mechanizmusokkal is foglalkozik, amelyek a városi hatást életre hívják. A városi térszíneken végbemenő változások jellegéről megegyeznek a vélemények és ezzel tulajdonképpen magukban foglalják a kiváltó okokat is: a felszín alakja, a felszín hőelnyelő, vezető és raktározó képessége, a felszíni vízkörforgás, az égés által termelt hő és az aeroszok elterjedése.

A szerző szerint a városklimatológusokra váró feladatok közül a legfontosabb lenne a megfigyelési adatok elemzése, úgy hogy mind a vizsgálandó városi területet, mind pedig a területi regionális időjárási viszonyokat állandónak tekintenénk néhány típusterület vizsgálatánál. A cél: a városi hatás voltának, helyének és idejének, továbbá méretének megállapítása. A szerző úgy véli, hogy a városi hatások pontos ismerete hatékonyabb teszi e hatásokat kiváltó okok felderítési munkáját is.

Véleménye szerint, ha megbízható adatok birtokában ismerjük a városiasodás szerepét a regionális időjárásban és az éghajlat alakulásában, hasznos információkkal szolgálhatunk a légköri viszonyok ember által történő átalakításához, pl. az évszakok közötti viszony, viharok gyakoriságának, helyének megállapításával. A városi hatás alapos ismerete az emberi viselkedés vizsgálatában és a részletes várostervezésnél csak másodlagos fontosságú.

Fordította: RINGELHANN GABRIELLA

A VÁROSSZERKEZET VIZSGÁLATÁNAK EGY TAPASZTALATI INDEXE

D. R. DESKINS JR. (Ann Arbor, Michigan)

Általánosan elfogadottá vált, hogy a városszerkezetet állandó átalakulási, fejlődési folyamatként is érdemes vizsgálni. L. F. SCHNORE fogalmazta meg e tételt, amikor Latin-Amerika városainak szerkezetéről írt tanulmányában e városokat az észak-amerikai városokhoz hasonlította BURGESS városnövekedés-városszerkezet hipotézisét alkalmazva. R. J. JOHNSTON Latin-Amerika és Új-Zéland városainak szerkezetét vizsgálva újabb érveket szolgáltatott egy általános városon belüli lakóhelyszerkezethez. Egyik említett munka sem tett kísérletet a városszerkezet mérésére vagy olyan index kidolgozására, amely a városszerkezet folyamatos fejlődését fejezte volna ki.

Előadásom célja az volt, hogy — Detroit városszerkezetének 1837–1970 közötti vizsgálata alapján — meghatározzon egy városszerkezeti indexet, s eldöntse: létezik-e folyamatos városszerkezeti fejlődés az iparosodás előtti és az iparosodott város között?

A vizsgálat célja érdekében a BURGESS hipotézisében szereplő lakóhelyi földhasznosítási kategóriákat helyettesítettük a — főbb

foglalkozási kategóriákra bontott — munkáslakóhelyekkel.

A munkások lakóhelyét egy XY koordináta-rendszerben el lehet helyezni, így a főbb foglalkozási kategóriák szerinti lakóhely-elhelyezkedést statisztikailag meg lehet határozni. Centrógráfiai módszer (a középérték helyének meghatározása — *A ford.*) alkalmazható e célra. Az egyes foglalkozási kategóriák elhelyezkedési átlagértékének meghatározása után rangsorreláció számítható, az egyes foglalkozási kategóriák szakképzettségi igényének, valamint a központi üzletnegyedről (Central Business District = CBD) való elhelyezkedési távolságának rangsorai alapján. A korrelációs együttható (r_{rang}) +1 és -1 közötti értéket vesz fel, ahol +1 az iparosodás előtti várost és -1 a BURGESS által hipotetizált modern ipari városszerkezetet jelenti. (Vagyis az iparosodás előtti amerikai városban a magasán kvalifikált foglalkozásúak laktak a legközelebb a városközpontot jelentő CBD-hez, jelenleg ezek laknak a legtávolabb — *A ford.*)

Ila az egyes évekre kiszámított korrelációk együttthatók értékét egy időtengellyel vetjük egybe, olyan S formájú görbét kapunk, melynek egyik vége az iparosodás előtti város, a másik vége az ipari város indexe.

A vizsgálat eredményeként feltételezhető, hogy a városszerkezet dinamikus, kifejezi az iparosodás előtti város fokozatos átalakulását ipari várossá.

Ily módon a városok jövő szerkezete is előrejelezhető. A fenti eredmény hasznos a tervezés szempontjából is, kiemelheti és megtertarthatja a város belső szerkezetét formáló kisebb közösségek minőségi aspektusait.

Fordította: DR. ENYEDI GYÖRGY

KÖZPONTI ÜZLETNEGYED VAGY BEVÁSÁRLÓ KÖZPONT? — AMERIKAI DILEMMA —

GEORGE KISH (Ann Arbor, Michigan)

MALCOLM PROUDFOOT amerikai geográfus egy 1937-ben közzétett cikkében a következőképpen osztályozta a városi kereskedelem szerkezetét:

- a központi üzletnegyed;
- b távoli üzleti központ;
- c fő közlekedési út mentén elhelyezkedő fontos üzletnegyed;
- d lakónegyedi üzleti terület;
- e elszigetelt üzletcsoportok.

A közlekedés rohamos fejlődésének és a központi városrészen kívüli urbanizálódott területek növekedésének együttes hatására mélyreható változások mentek végbe az amerikai életben általában s a kiskereskedelem szerkezetében különösen. Ennek a felismerésnek a hatására BRIAN BERRY (amerikai geográfus) 1963-ban a városi kiskereskedelmi szerkezet új csoportosítását készítette el, amely már figyelembe veszi a második világháború után bekövetkezett változásokat is.

BERRY a kiskereskedelmi szerkezet fejlődésének három típusát különbözteti meg:

1. központi jellegű;
2. út- vagy főút-orientált;
3. specializált területek.

Tanulmányomban a BRIAN BERRY által készített csoportosításon belül az első típust vizsgálok részletesen. Megkülönböztetett figyelmet szentelek az e kategórián belül létező két típusnak, a központi üzletnegyednek és a bevásárló központnak. A tervezés szempontjából mindkettő lehet település- (város), illetve régió-orientált.

A probléma elemzése szempontjából nagy jelentőségű a bevásárló központok előretörése a központi üzletnegyed rovására. A fenti folyamat okai a következők:

a) Jellegzetes közlekedési rendszer.

A jellegzetesség részben abból ered, hogy a motorizált járművek (személygépkocsi, taxi, teherautó, busz) száma 1945 és 1973 között 400%-kal emelkedett, s a magántulajdonban

lévő gépkocsik számának növekedése még ennél is sokkal magasabb, ami viszont részben már a városszerkezet és a kiskereskedelmi szerkezet következménye. A nagyarányú növekedés ráadásul igen rövid idő alatt zajlott le. A kettő együtt jelentős szerepet játszott a túlszűfolttság, a parkolóhelyek nem kielégítő nagysága, a már katasztrofálissá váló légszennyeződés, a közúti balesetek egyre növekvő száma, valamint az exponenciálisan emelkedő energiatartásból eredő nehézségek kialakulásában.

b) A második világháború után tetőző építkezési hullám, aminek eredményeként a peremvárosok gyors növekedésnek indultak, megteremtve ezáltal a munkahelyi, illetve lakóhelyi területek minőségi szétválását.

Összegezve tehát megállapítható, hogy az amerikai városi élet minden területére kiterjedő dilemmáért — központi üzletnegyed vagy bevásárló központ? — a „motorizált” és a „peremvárosi életet” terheli a felelősség.

Igaz ugyan, hogy a fejlődési tendenciák — mint már mondtuk —, a központi üzletnegyed életképtelenségét bizonyítják, de ahhoz, hogy a „dilemmában” bármilyen szinten is állást tudjunk foglalni, ismerni kell a kettő közötti különbséget.

A „tervszerű bevásárló központ” a magáncégek tulajdonában levő árukészletek és szolgáltatások olyan tömörülését jelenti, amely valamilyen — viszonylag kötetlen — terv szerint történik. Ez utóbbi tény különbözteti meg leginkább a központi üzletnegyedtől, amelynek eredete még a városok kezdeti fejlődéséhez nyúlik vissza, s amelynek kialakításában még az előzőnél is kevesebb tervszerűség fedezhető fel.

Tervszerű fejlesztésükből következően a bevásárló központoknak számos előnyük van, amelyek közül említést érdemel a parkolóhelyek közelsége és könnyebb elérhetősége, amely valami meghittsége teremt, az élelmiszereknek és szolgáltatásoknak a belvárosi üzletekénél szélesebb skálája, a hosszabb nyitvatartási idő, valamint az, hogy a gyermekeket is

magukkal vihetik a vásárlók, ami jelentős, hiszen nagyrészt családanyák végzik ezt a tevékenységet. Végül, de nem utolsósorban fontos szempontként említhető a bevásárló központok közelsége, mivel azok a város, illetve a peremvárosi gyorsforgalmi utak mentén helyezkednek el.

Az első bevásárló központ Detroit területén épült. Az ilyen és ehhez hasonló típusú központok jellegzetessége, hogy centrumában helyezkednek el a nagyáruházak, amelyeket egy sor nyitott vagy fedett sétány köt össze egyéb áruházakkal és éttermekkel. Történtek arra is kísérletek, hogy szökőkutakat, játszótereket, uszodákat létesítsenek, de ezek még csak kezdeti próbálkozásoknak tekinthetők. A detroiti és hozzá hasonló bevásárló központok megépítése után körülbelül 8—10 évvel már más jellegű bevásárló központok épültek. Ez utóbbiak mindegyikét abban különböztetik az előző típustól, hogy védelmet nyújtanak a légköri hatások ellen mind télen, mind nyáron, ugyanis az összekötő „sétányok” légkondicionáltak. Az ilyen, úgynevezett „sétányokon” a nagyáruházak helyét fióküzletek, valamint szaküzletek foglalták el. Ez utóbbi típus szerint épült a Montgomery Mall Washington D. C. peremvárosában, s a Somerset Mall Detroit peremvárosában.

A bevásárló központok kialakulásának és fejlődésének ismertetése után tekintsük át a központi üzleti terület helyzetének alakulását! Ennek bemutatására elég egy nem általános, de gyakori példa. A detroiti Hudson nagyáruház, amely évtizedekig a városi kiskereskedelmi élet vezető szerepét töltötte be, az utóbbi években emeleeteinek egy részét kénytelen bérbe adni külső cégeknek, a forgalom nagymértékű csökkenése miatt.

A „belvárosból való menekülés” rengeteg problémát jelent nemcsak a központi üzletnegyed, hanem az állami és közhivatalok számára is. A nehézségek eredete egyrészt szociológiai, másrészt vannak anyagi jellegű következményei is, mivel egyre csökken az adózási alap. A fentivel ellentétes példa is említhető, de ez a gyakorlati életben igen ritka. A központi üzletnegyed újjáéledése fedezhető fel Chicago belvárosában a Loop és Michigan Avenue, valamint San Francisco belvárosában a St. Francis tér környékén. E két utóbbi példából is kiderül, hogy a központi üzletnegyed és a bevásárló központ közötti harc egyre éleződik.

Fordította: MÉSZÁROS JÚLIA

A FÖLDRAJZI TÉNYEZŐK SZEREPEÉRŐL A TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

KÖRÖSI MÁRIA

A földrajzi elmélet minden időben és országban valamilyen módon kapcsolatban volt a filozófiával. A geográfusok elméletei mindig bizonyos filozófusok nézeteit tükrözték, a filozófusok viszont széles körben felhasználták nézeteik alátámasztására a földrajz anyagát. (A földrajznak konkrétan s nem általában volt meg a maga elmélete; s ahogy a filozófiai, úgy a földrajzi elméletek is megvívták csatáikat a történelmi sorsfordulók idején.)

A filozófián belül a materialista és idealista irányzatok között folyó harc a földrajzban főleg a materialista filozófia nézeteit tükröző determinizmusnak az idealista filozófia nézeteit tükröző indeterminizmussal vívott harca formájában nyilvánult meg. A maga idején

haladó szellemű filozófia mindig alapot szolgáltatott a tudományt előrevivő élenjáró földrajztudósok elméletei számára. Az idealista, reakciós filozófiai koncepciókat ezzel szemben mindig a különböző tudományellenes torzítások alátámasztására használták fel a földrajzban.

Ez a helyzet mind a mai napig fennmaradt. Az idealista filozófia különböző irányzatainak és iskoláinak újjáéledése, ami jelenleg sok kapitalista országban megfigyelhető, alapul szolgált az indeterminizmus feléledéséhez és megerősödéséhez a burzsoá geográfiában. (De saját tudományos gyakorlatunkban is megfigyelhető az indeterminista és a mechanikus determinista szemlélet továbbélése.)

A földrajzi tényezők szerepéről a társadalom életében

1. A földrajzi környezet fogalmáról

Attól az időtől kezdve, hogy az emberi társadalom az anyagi világ sajátos minőségi kategóriájává vált, Földünkön három alapvető fejlődési folyamat zajlik:

- tisztán természeti, az embertől független folyamat, vagyis a földrajzi burok természetes fejlődése (például a Nap sugárzásának hatása, vulkanikus tevékenység stb.);

- tisztán társadalmi folyamat, mely az emberi társadalomra jellemző (termelési viszonyok);

- konkrét termelési folyamat, mely egyidejűleg társadalmi és természeti is, mert a társadalmi fejlődés törvényeinek hatása *íránnyítja*, ugyanakkor alapvető *feltételként* a földrajzi környezet természetes fejlődésének törvényein alapul.

Földünk felszíne az ember céltudatos munkatevékenységének közvetlen földrajzi környezete, az anyag különböző minőségű elemeinek bonyolult kapcsolatrendszere, amelyben az anyag minden formájának fejlődési fokozatai magukba foglalják az előzőek tulajdonságait, minőségeit. Az élő anyag, amely a fejlődés legmagasabb jegyeit egyesíti, e világ

összes többi, alacsonyabb formáinak tulajdonságait és minőségeit is tartalmazza.

A közvetlen földrajzi környezet elsősorban abban különbözik Földünk többi szféráitól, hogy benne alakult és fejlődött ki az élet. Ez az a külső földrajzi burok, amely biztosítja az élet keletkezésének, fejlődésének feltételeit, többek között az élet legmagasabb formája, az *emberi társadalom* számára is. A közvetlen földrajzi környezeti feltételek váltak aztán a társadalmi élet *környezetévé*.

Az emberi társadalom, minden minőségi sajátossága ellenére is, a természet *egy részét* alkotja a szó legszorosabb értelmében, csakis így lehet egyidejűleg a természet többi részében bekövetkező változások meghatározó külső oka.¹

Természetesen nem az egész külső földburok jelenti az emberi társadalom környezetét, hiszen aligha említhetjük itt például az óceánok mélységeit. Ezért meg kell különböztetnünk a földrajzi burok egészét annak azon felszíni részétől, amelyben a *közvetlen* kölcsönhatás az emberi társadalom és a természet többi része között végbemegy. Ezt nevezzük egyszerűen *földrajzi környezetnek*.

A Föld felszíni világa, amely földrajzi kör-

nyezetül szolgál az emberi társadalom számára, nemcsak emberi szervezetekkel van tele. Ezt a környezetet megváltoztatták és kiegészítették az ember munkájának termékei, készítményei, építkezései. A városok, falvak, termőföldek, utak, csatornák stb. éppúgy a földrajzi környezet elemei, mint az erdők, rétek, hegyek, folyók. Sőt, az emberi építmények méreteikben ma már a természet produktumaival vetélkednek, „óriásokká növekedtek és több esetben bolygónk egészére kiterjedő jelentőséggel bírnak”.²

A földrajzi környezethez tartozik a társadalmi fejlődés anyagi feltételeinek, termelőerőinek egész komplexuma, amely valamely területen kialakult, beleértve természetesen magát a lakosságot is a maga kulturális sajátosságaival, nemzeti hagyományaival, munkakészségével stb. A társadalmi fejlődés adott szakaszán igen sok olyan elem halmozódik fel, amely már nem vesz részt a társadalmi termelés folyamatában, vagy még nem lett ebbe a folyamatba bevonva. Az elhanyagolt, nem művelt területek, továbbá a már meddő szén- és ércbányák stb. többé már nem képezik a társadalom termelőerőit, mint ahogyan megszűnnek azok lenni azon volt termelők is, akik már nem vesznek részt a termelési folyamatban. S bár megszűntek termelőerők lenni, a földrajzi környezetben maradnak, annak részét képezik. De szintén beletartoznak a földrajzi környezetbe a még felhasználatlan ásványkincsek, víz- és más energiakészletek, gazdaságilag ki nem használt földek stb. — amelyek nem képezik a munka tárgyát, nem vesznek részt a termelési folyamatban.

Am ha a földrajzi környezetből ki is zárunk az embert, a városokat, ipari komplexumokat, egyéb, más infrastrukturális létesítményeket, akkor is benne marad az élő természet, amely jelenlegi formájában jelentős mértékben átalakult.³

A földrajzi környezet tehát a földrajzi burok egy része. A földrajzi környezet és a Föld földrajzi burkának többi része között szoros kölcsönhatás áll fenn. Így például a Himalája hegycsúcsai nem tartoznak a földrajzi környezetbe, de mivel hatalmas területekre meghatározzák a csapadék eloszlását, igen nagy hatást gyakorolnak az e területeken kialakult földrajzi környezetre; az óceánok mélyének domborzati változásai a szárazföld sok vidékének környezetét befolyásolják; a sarkvidékek jégmezői pedig az óceánok vízszintjére hatnak. Csak el kellene olvasni a jégmezőknek, és sok ma lakott terület víz alá kerülne stb. A földrajzi burok és a földrajzi környezet közötti határvonal tehát nem éles. A földrajzi buroknak ama részei, amelyek ma még nem közvetlen környezete a társadalmi életnek, potenciálisan ilyen környezetet alkotnak és közvetve hatást gyakorolnak a földrajzi környezetre, gyakran meghatározzák annak egyes tulajdonságait, minőségét.

Végül is a felsorolt földrajzi tényezők elméleti szintű általánosításával eljuthatunk a földrajzi környezet filozófiái fogalmához, amelyet PÉCSI MÁRTON fogalmazott meg a legkorsze-

rűbb felfogásban: „A földrajzi környezet tartalmának lényege az — írja —, hogy az emberi környezet nemcsak bennünket körülvevő élő és holt természeti anyagok, a földi szubsztátum és az abban végbemenő folyamatok, hanem a környezethez tartozik a társadalmi-gazdasági tevékenység összhatása, valamennyi létesítményével együtt. A környezet tehát a természeti és társadalmi közegek és folyamatok kölcsönhatásának eredményeként alakult ki és fejlődik tovább.”⁴

2. A földrajzi környezet egysége

Az ember földrajzi környezete bonyolult, ellentmondásos egység, a természet és társadalom szintézise. A földrajzi környezet egysége az anyagi világ fejlődési törvényeinek egyetemes jellegéből ered. E törvények közt az egyik leglényegesebb, hogy a földrajzi környezetet alkotó elemek fejlődésükben kölcsönösen feltételezik egymást. A földrajzi környezet egyetlen elemének megváltozása elkerülhetetlenül változást idéz elő a földrajzi környezet többi elemében és egészében. A földrajzi környezet valamennyi eleme tehát a domborzattól az emberi társadalomig bezárólag a legszorosabb kapcsolatban áll egymással. Ezek a kapcsolatok közvetlenek és közvetettek is lehetnek. Így például a domborzatban, a tengerpart konfigurációjában, a folyómederben stb. bekövetkezett változások bizonyos változásokat idéznek elő a lakosság életében is, minthogy minden ilyen esetben megváltozik a gazdasági tevékenység feltétele is. A földrajzi környezet elemei közötti kölcsönhatások következtében sok esetben az elemek egyikében bekövetkezett jelentéktelen változások más elemek jelentős változásait vonhatják maguk után.

A földrajzi környezet egysége megnyilvánul az anyag alapvető tulajdonságában, a tükrözésben, amellyel valamennyi formája létezik. A holt természet területén a tükrözés passzív jellegű. A beton, mely megtörik a légkalapács alatt, passzív módon tükrözi a külső ráhatást. Az élő anyagnál a tükrözés bonyolultabb biológiai törvényeknek van alávetve és többé-kevésbé aktív jellegű. Céltudatos jelleggel az ember bír. „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is” — írja LENIN.^{5,6}

„A társadalom és a természet közötti kölcsönhatás az egészen belüli, azon dialektikus egységen belüli kölcsönhatás, amely nem tagadja, hanem éppen feltételezi a belső minőségi különbségeket.” ... „A természet és a társadalom között nincsen absztrakt azonosság. A társadalom nem mechanikus aggregátum, nem csupán biológiai személyek összessége.”⁷

3. A földrajzi környezet ellentmondásossága

A földrajzi környezet természeti és társadalmi elemei örökös harcban állnak egymással. Ez a harc az az alapvető erő, amely a földrajzi környezet egészének és egyes komponenseinek, a szervetlen és szerves természetnek, valamint az emberi társadalomnak a belső fejlődési törvényeit meghatározza. Az ellentétek harca mint egyetemes törvény a földrajzi környezet valamennyi elemét összeköti egymással, az anyagi világ valamennyi tárgya és jelensége között állandóan fennálló kapcsolatok legfontosabb alapja. A földrajzi környezet törvényeinek rendszere hierarchikus felépítettségű. A társadalmi törvények nem hatnak a biológiai szférában, sem pedig a földrajzi környezet szervetlen komplexumában. Így tehát, minél bonyolultabb és magasabbrendű a földrajzi környezet anyagának fejlődési formája, annál bonyolultabb törvényszerűségeinek rendszere.

A társadalom (a földrajzi környezet társadalmi elemei) és a természet (a földrajzi környezet természeti elemei) közötti ellentmondás a társadalmi termelés fejlődésének állandó forrása.

„Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által, egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén” — írja MARX.⁸

Az embernek a természettel vívott harcra tehát a társadalmi termelés folyamatában valószínűleg, ezzel determinálva az emberi társadalom fejlődését, előrehaladását is.

„Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse... ugyanúgy kell küzdeni a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban.”⁹

A társadalom és a természet közötti ellentmondás feloldódása, majd újból való keletkezése szakadatlan folyamat és sohasem szűnik meg.

A földrajzi környezet nem egyszerűen a termelés feltétele, hanem kimeríthetetlen anyagi forrás is, amelyből újabb és újabb termelőerők és a munkának egyre újabb objektumai kerülnek be ebbe a folyamatba. Ebben, s nem az oksági kapcsolat értelmében a földrajzi környezetet a társadalmi fejlődés anyagi alapjának lehet tekinteni. A természet egyre újabb elemeinek a termelésbe való bevonása már társadalmi folyamat, mely a természet törvényeinek felhasználása útján — a technika segítségével — valósul meg. *Bármily szintű legyen is a termelési mód fejlettsége, a természeti törvények felhasználása nélkül sem a termelőerők fejlődése és újratermelése, sem a technika fejlesztése nem lehetséges.*

A földrajzi környezet fejlődésében — a természeti törvények hatásában megnyilvánuló sajátosságok mellett — legnagyobb jelentőségű, a termelés módja, a termelőerők jellege,

a termelőerők területi elhelyezkedése. A termelőerők fejlődésével a társadalom és a természet kapcsolatában ellentétes folyamat megy végbe: a kölcsönös feltételezettség egyszerre lazul és erősödik. Egyrésztől meggyengül az emberi társadalomnak a földrajzi környezettől, különösen a természeti elemei komplexumától való közvetlen függése. Ez az elszakadás annál erőteljesebb, minél inkább a természeti erők fölé kerekedik.^{10, 11}

Másrésztől nem gyengül, hanem megerősödik a társadalomnak a környezettől való közvetett függése a termelőerők fejlődésének mértékében. A társadalom természettől való közvetett függőségének megerősödését és a közöttük fennálló kölcsönhatások intenzívebbé válását mindenekelőtt a lakosság létszámának növekedése okozza, ami megköveteli a létfenntartáshoz szükséges eszközök gyártásának, valamint a társadalmi termelésnek a megfelelő és állandó növelését. *A földrajzi környezetet tágitani lehet és ezt már régóta felhasználják a gazdasági tevékenység során. Ma a szó legszorosabb értelmében véve minden évtizeddel a földrajzi burok egyre több és több része kapcsolódik be a földrajzi környezetbe.* Sok természeti erőforrás, amelyre az embernek korábban nem volt szüksége, rendkívül értékesé vált azzal, hogy munkaeszköz vagy a munka tárgya lett. A földrajzi környezettől való közvetett függésnek ez a folyamata a jövőben még csak erősödni fog.

„Az ember a tudomány és a leleményesség segítségével uralma alá vette a természeti erőket, de azok meghosszúlják magukat azzal, hogy az őket kiaknázó embert igazi, a társadalmi viszonyoktól független zsarnokságuknak vetik alá” — írja ENGELS.¹²

Ettől a természettől való közvetett függéstől az emberi társadalom nem szabadulhat meg.

4. A társadalom hatása a természetre, a földrajzi környezetre

Ma olyan természetben élünk, amely a társadalmi ráhatás következtében lényegesen megváltozott. Mondhatjuk úgy is: nem „elsődleges”, hanem „másodlagos” környezetben, amely kedvezővé vált az emberi élet számára azokban a körzetekben, ahol azelőtt kedvezőtlen volt. Az emberek minden új nemzedéke elvégzi változtatásait környezetén és ugyanakkor ennek a környezetnek minőségileg különböző elemét is alkotja.

„A priori meghatározhatjuk egy nép civilizációjának fokát, ha csupán azt tudjuk, miféle fémeket — aranyat, rézet, ezüstöt vagy vasat használt fegyveréhez, szerszámaihoz vagy ékszereihez. Hésziodosz a földművelésről szóló költeményében: Rézzel dolgoztak. feketéllő vasnak híján. LUCRETIVUS: Réznek előbb tudták,

mi a haszna, mintsem a vasnak” — olvashatjuk MARXnál.¹³

Minden új társadalmi rendszer saját céljainak megfelelően alkalmazza, módosítja a földrajzi környezetet. Következésképpen, a társadalmi fejlődés eredményei az emberi társadalom megváltoztatásával egyidejűleg, közvetett módon megváltoztatják a természet többi részét is. Az emberi társadalomnak a természetre gyakorolt hatása korszakról korszakra nő. Itt nemcsak *menyiségi* változásnak vagyunk tanúi, hanem *minőségi* változásoknak is. A változás nemcsak a természetre gyakorolt társadalmi ráhatás erejében, hanem ennek a ráhatásnak formáiban is megnyilvánul. Az ember gazdasági és ipari tevékenysége méreteiben és jelentőségében a természeti folyamatokkal vetekszik.

A tudomány és a technika gyarapodó felfedezései új lehetőségeket teremtenek a természeti környezetnek a társadalmi érdekek szerinti legmegfelelőbb átalakítására. Jelenleg különös élességgel vetődik fel a tudományos technikai fejlődés történelmi perspektívájának és szociális lényegének problémája. A kapitalista világban lényegében már kialakult az a technicizmus, amely a természetet csak alapanyagnak, az embert vak közöszárúnak tekinti. Arra a kérdésre, hogy lehetséges-e és hogyan lehetséges a technikai fejlődés emberi ellenőrzése, egyedül elfogadható feleletet a marxizmus ad. Ilyen ellenőrzés akkor lehetséges, ha olyan társadalmat szervezünk, amelyben a technikai célokat humánus értékeknek és szükségleteknek rendeljük alá, ahol az ember lesz a cél és a technika az eszköz. Ez csak meghatározott társadalmi körülmények között, a szocializmusban lehetséges.” „... a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus — humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus — naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi* feloldása.¹⁴

Végül az emberi társadalom a természetre gyakorolt hatásával, annak megváltoztatásával elkerülhetetlenül maga is megváltozik.

„Ahhoz, hogy létezzék, az embernek fenn kell tartania szervezetét, az ehhez szükséges anyagokat az őt körülvevő külső természettől véve kölcsön. Ez a kölcsönvétel feltételezi, hogy az ember bizonyos hatást fejt ki erre a külső természetre.” Azonban „a külső környezetre való ráhatással az ember megváltoztatja a maga saját természetét.” Ebben a néhány szóban — írja PLEHANOV — benne van MARX egész történelmi elméletének lényege, bár természetesen magukba véve ezek a szavak nem adnak kellő fogalmat erről az elméletről és magyarázatra szorulnak.”^{15,16,17}

A társadalomnak a földrajzi környezetre gyakorolt hatásában, ill. az embernek a természethez való viszonyában tehát az emberi tevékenység társadalmi körülményei fejeződnek ki. E társadalmi körülmények fejlettsége, civilizációs foka viszont attól függ, hogy adott

korszakban az ember természethez való viszonya (és a világ humanitása) milyen mértékben felel meg az ember történelmileg létrehozott lényegének.

5. A természet, a földrajzi környezet hatása a társadalomra

A földrajzi környezet nem határozhatja meg az emberi társadalom fejlődését, mert csupán *feltétele* e fejlődésnek, a feltétel pedig nem lehet a fejlődés fő oka. A földrajzi környezet azonban mégis az emberi társadalom fejlődésének mint egésznek a folyamatához viszonyítva *külső hatás*, amely elsődlegesen a termelésen keresztül lép be a társadalom életébe. ENGELS, amikor a társadalom gazdasági alapjáról ír, hangsúlyozza: „A gazdasági viszonyokban bennfoglaltatik továbbá a *földrajzi alap*, amelyen ezek lejtátszódnak.”¹⁸

A természetben végbemenő változások megváltoztatják a társadalom életfeltételeit, így tehát közvetett úton megváltoztatják magát a társadalmat is. A tűz felfedezése például megváltoztatta az embereknek a külső természethez való viszonyulását és tökéletesen új feltételeket teremtett az embereknek a Föld felületén való szétszóródásához. És most egy óriási ugrás: az atomenergia felfedezése és ipari felhasználása új lehetőségeket nyit meg a társadalom és a természet közötti kapcsolatok megteremtésében. Ennek alapján joggal szólhatunk arról, hogy új lényeges változásoknak kell bekövetkezniük mind a természet, mind pedig a társadalom életében.

A társadalmi termelés folyamatába bekapcsolt földrajzi környezet *közvetett formában* igen sok esetben *döntő* befolyást gyakorolt és fog a jövőben is gyakorolni egyik-másik terület gazdasági fejlődésére. Az eszkimó halászzattal, vadászattal foglalkozik, s nem déli gyümölcsök termesztésével. Következésképpen a földrajzi környezet mint a gazdasági tevékenység feltétele meghatározza egyes országok és vidékek gazdasági specializálódását, amelynek még a termelési mód megváltozása esetén sem kell feltétlenül gyökeres módon megváltoznia. A halászat és a vadászat a kommunizmusban is megtartja fontos jelentőségét a lakosság életében, mivel ezek a gazdasági ágazatok felelnek meg a legnagyobb mértékben az ott kialakult földrajzi feltételeknek.

A földrajzi környezet — a termelési viszonyok prizmjában keresztül hatva — egyes esetekben döntő oka lehet sok sajátosság kialakulásának a lakosság és a gazdaság földrajzában. Így a természeti feltételek alakították ki az egyes országok, rayonok termelőerőinek fejlődési sajátosságait, előidéztek bizonyos népek áttelepülését, kereskedelmi útvonalak áthelyeződését, jellegzetes vonásokat kölcsönöztek egyes népek történelmének, kultúrájának stb.

A marxizmus—leninizmus klasszikusai mindig igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a földrajzi tényezőknek a társadalmi élet valamennyi területén. Gyakran beszéltek arról, hogy milyen jelentősége van egy ország földrajzi fekvésének gazdasági és politikai életének alakulása szempontjából.

ENGELS 1848-ban a következőket írja: „... Németország egy része visszamaradt a nyugat-európai fejlődés mögött. A polgári civilizáció a tengerpartokat és a nagy folyók útját követte. A tengerektől távoli vidékek — különösen a terméketlen és úttalan magas hegysek — a barbárságnak és a feudalizmusnak a fészkei maradtak. Főként a délnémet és délszláv belvidékek voltak azok, amelyeken ez a barbárság összpontosult ... A Duna, az Alpok, meg Csehország sziklás mellvédei: ezek az osztrák monarchia létezésének alapjai.”^{19, 20, 21, 22}

A közvetlen természeti környezet önmagában véve nem lehet oka a társadalmi formák

fejlődésének, de lassíthatja, vagy gyorsíthatja a termelőerők fejlődését és így végső soron a társadalmi fejlődés irányát is befolyásolhatja. Így például egyes feudális országok, különösen a hegyvidékiek kapitalistává fejlődését erősen visszatarthatja a kedvezőtlen földrajzi környezet. Következésképpen a földrajzi környezet oka lehet egyrészt a kapitalizmust megelőző társadalmi viszonyok kisebb-nagyobb mértékű konzerválódásának. Ugyanakkor lehetővé válik számukra, hogy a fejlettebb szocialista államok segítségével a kapitalizmus lépcsőjének a kihagyásával építhessék fel a maguk szocialista társadalmi rendszerét. De még fennáll az a lehetőség is, hogy a fejlődésben — főként a földrajzi tényező kedvezőtlen hatása miatt — elmaradt országok rosszabb helyzetbe kerülnek, mert a fejlettebb kapitalista országok terjesztik ki rájuk befolyásukat.

A földrajzi determinizmus ismeretelméleti kérdései

Valamennyi konkrét tudomány a való világ tárgyainak és jelenségeinek tudatunkban való sajátos, bonyolult tükröződése, rendszerezett ismeretek formájában. Az anyagi világ valamennyi tárgya és jelensége között kapcsolatok állnak fenn, amelyek feltárásával, elméleti szintre emelésével az emberi tudás valamennyi területét egyesíti. Többek között azokat a területeket is, amelyek fejlődése hosszú időn keresztül egymástól látszólag függetlenül ment végbe.

A földrajzi környezet összetett jellege önmaga tükrözésének folyamatát is rendkívül bonyolulttá teszi. Megismerése csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük a természet három nagy egysége (a holt természet, az élő természet és az emberi társadalom) közötti minőségi különbségeket, ha ezen területek mindegyikén számításba vesszük mind az általános törvényeket, mind pedig azok saját specifikus törvényszerűségeit. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha egyidejűleg vizsgáljuk a természet valamennyi területe között fennálló dialektikus egységet. Végül ez a megismerés csak abban az esetben lehetséges, ha elismerjük, hogy a földrajzi környezet természeti és társadalmi elemei — viszonylagos önállóságuk ellenére — nem választható el egymástól.

A földrajzi környezetet vizsgáló tudományok (fizika, biológia, társadalomföldrajz és a közöttük átmenetet képező határtudományok) is — éppúgy, mint tárgyak — egységes egészet alkotnak. Ezért a földrajzi környezet egyes elemeinek külön tanulmányozása mellett szükség van olyan tudományra — s ez a földrajz —, amely a földrajzi környezetet mint egészet ismeri meg.

Milyen objektív alapokon nyugszik a geográfia komplex jellege, az a hivatása, hogy a földrajzi környezetet a maga totalitásában

ismerje meg? Azon, hogy a földrajzi környezet nem egyszerűen csak alkotó elemeinek összessége, hanem szerves egység. Következik az anyagi világ egységéből, abból, hogy a társadalom és a természet között szoros kölcsönhatás áll fenn, s hogy a valóságban olyan folyamatok is végbemennek, amelyek egyidejűleg természetiek és társadalmiak. Ez határozza meg, hogy bármiféle határ, amelyet az emberi ismeretek egyes területei között megvonunk, és bármilyen határ a természettudományok és a társadalomtudományok között csak viszonylagos jellegű lehet. Ebből fakad létjogosultsága a földrajznak mint komplex tudománynak. Ha ezt tagadnánk, az egyértelmű lenne a földrajzi környezet egésze megismerhetőségének tagadásával.

A természet története és az emberi társadalom történelme feltételezik egymást. Kezdetben a földrajz nem volt differenciált tudomány. Csupán fejlődésének mértékében, s ahogy — sok egyéb más mellett — a földrajzi felfedezések sorra születtek, vált egyre fokozottabbá elemző tevékenysége. Talán ekkor vált szét a földrajzon belüli két ágazat, mely egyrészt a földrajzi környezet természeti, másrészt társadalmi oldalát vizsgálta. A továbbiak során természetesen kiváltak olyan ágazatok, amelyek a földrajzi környezet természeti komplexumának egyes elemeit tanulmányozták és ezek az elemek ezen diszciplínák tárgyaivá is váltak.

Így a természeti földrajz (fizikai földrajz), amely továbbra is a geográfia egészének egyik fő ágazata maradt, maga is komplex tudományrá és egyidejűleg rendszerré is vált. Ugyanez történt a gazdasági földrajzzal is, bár itt a specializálódási folyamat a közelmúltban gyorsult fel. Bármennyi elemet is fedezünk fel a földrajzi környezeten belül, s bármennyi új határtudomány is keletkezik ezzel kapcsolat-

ban, a földrajzra mint a földrajzi környezet egészéről szóló tudományra szükség lesz. A differenciálódás nem vezethet a földrajz eltűnéséhez, sőt, megköveteli egy integrált tudomány létét.

A differenciálódás a földrajz egységes fejlődési folyamatának csak egyik, az analitikai oldala. Egyidejűleg viszont jelen van a másik, a szintetikus oldal is, ami abban nyilvánul meg, hogy a földrajztudományokon belül egyre több az egymásba való áthatás. A földrajztudományi ágazatok közösen tárják fel a földrajzi környezet elemeinek általános fejlődési törvényszerűségeit, s ezzel párhuzamosan területi komplexitásának egységes jellemzését is igyekeznek megoldani.

A földrajztudomány, amely a földrajzi környezetet vizsgáló és kutató összes tudományokat egyesíti, egyidejűleg ezen tudományokat rendszerbe is foglalja. Ez a körülmény meghatározza a földrajz tárgyát. A geográfusok nem a társadalom fejlődését meghatározó belső törvényeket, hanem a társadalomnak a természet többi részével való kölcsönhatását tanulmányozzák mint a földrajzi környezet fejlődésének belső törvényeit. Ilyen specifikus módon csak a földrajz (annak társadalmi ágazatai) tanulmányozzák a társadalmat mint egy bonyolultabb egészeknek a részét, és ez különíti el a földrajztudományt a speciális társadalomtudományi diszciplínák körétől.

A geográfia genezise világosan tanúskodik tudománya egységéről. A fizikai és gazdasági földrajz közös előtörténettel rendelkezik, és természetes szétválásuk sem jelentette merev kettészakadásukat. A geográfia mint komplex tudomány tovább fejlődik összes ágazatai tudományos eredményeinek alapján. Manapság, amikor a technika soha nem látott fejlettséget ér el, különösen erősen érvényesül a kölcsönös feltételezettség a földrajz természeti és társadalmi diszciplínái között. Ha a geográfus a teljes mezőgazdasági művelés alá vett területen kívánja tanulmányozni a környezetet (természetet), úgy ismernie kell a vidék mezőgazdasági művelés alá vételének történetét, annak jelenlegi helyzetét, a mai agrotechnika, a mezőgazdasági energetika alapjait és az adott vidék általános gazdasági feladatait a jövőre vonatkozóan. Ha iparvidék természetét tanulmányozza, a földrajztudósnak nemcsak a földfelszín természeti kincseit kell ismernie, hanem a föld méhében még megbúvó ásványi kincseket is.

A geográfia jelenünkben éli át fordulátanak azt az időszakát, amikor fejlődésében eddig érvényesült túlnyomóan analitikai irányzat tovább már nem biztosítja a földrajzi környezet megismerésének folyamatát. A jelenleg felhalmozódott óriási mennyiségű tapasztalati anyag még nem került megfelelő általánosításra a szintetikus kutatások pillanatnyi elégtelensége miatt, valamint azért, mert meglehetősen

kezdetleges fokon áll még a komplex geográfia elmélete és módszertana. De erősen gátolják az egységes földrajz tudományának kibontakozását szemléleti korlátok, amelyekben felismerhetők az idealista és a mechanikus materialista filozófia maradványai.

2. A mechanikus determinizmus és az indeterminizmus

A dialektikus materialista determinizmus az anyagi világ tudományos megismerésének a metodológiai alapja. A földrajzi kutatások mint túlnyomórészt szintetikus jellegű kutatások csak determinista világszemléleten alapulhatnak.

A földrajzi környezet, a földrajz tényező társadalmi életre gyakorolt hatásának az alábecsülése — az ezen hatást túlértékelő mechanikus földrajzi determinizmussal szemben — a földrajzi indeterminizmus jelensége. E szemlélet a determinizmus tagadásakor a tárgyakat és jelenségeket úgy tekinti, mint térben és időben együtt létező dolgokat; ennek alapján nem lehet őket mint oksági összefüggésben álló tárgyakat és jelenségeket megismerni, innen végeredményben tehát szubjektívizmushoz jut el. Az indeterminizmus tagadja a természet és társadalom jelenségeinek oksági összefüggéseit, vagyis teljes mértékben negálja a determinizmust mind a természeti, mind a társadalmi jelenségek tanulmányozásánál.

A dialektikus determinista világnézet szemléleti alapja a földrajzban a materialista filozófiai irányzat. A MARX előtti materializmus mechanisztikus volta és következetlensége a geográfiában a mechanikus földrajzi determinizmus formájában nyilvánult meg. A földrajzi mechanikus determinizmus tudományos tartathatatlansága nem abban állott, hogy a földrajzi tényezőknek a társadalom fejlődésére gyakorolt hatását a fejlődés alapvető feltételének tekintette, hanem abban, hogy ezt a hatást a fejlődés alapvető okává léptette elő. Vagyis: a földrajzi determinizmus²³ tudományos tartathatatlanságának oka annak mechanisztikus voltában rejlik.

A földrajzi determinizmus követői úgy vélték, hogy az ok és okozat között közvetlen — áttételek nélkül — a viszony, hogy a jelenség keletkezési feltételeinek ismeretéből már nyilvánvaló a következmény is. Ezt csak akkor állíthatnók, ha a feltételek változatlanok maradnának és az előidézett jelenséget a feltételek egyszerű összegének tekintenék. Természetesen ez így elméleti konstrukció, hiszen az anyag bármely formájának fejlődése bonyolult és sokoldalú tényező hatása alatt megy végbe.

A marxista filozófia nem tagadja a determinizmust mint olyant, de tagadja annak mechanikusságát. Azt vallja, hogy az oksági viszony a közvetlen és közvetett kapcsolatok láncolata, az ebből kialakult viszonyrend-

szer. Ezért rendkívül fontos, hogy a létrejött jelenséget a maga bonyolult oksági összefüggésrendszerében, a közvetett kapcsolatok, áttételes hatások figyelembevételével tanulmányozzuk. Csak így lehet eligazodni a szükségszerű és véletlen, a lényeges és lényegtelen okok között, ez mutatja meg a jelenségek külső és belső meghatározottságát.

A mechanikus földrajzi determinizmus szellemében elkövetett hibák utókorai bírálata azonban néha több kárt okozott, mint hasznot. Ugyanis ilyenkor a kritika nem mutatta be a determinista nézeteket valló földrajztudósoknak az idealizmus elleni harcban játszott szerepét, hanem élesen elmarasztalta őket mechanikus szemléletű miatti; azért, mert nem tették különbséget a természeti és társadalmi törvények között. Sőt elvitták munkásságuk tudományos jelentőségét is. Egyes kiemelkedő tudósok műveit szinte tévtanokként kezdték hirdetni, mondván, kizárólag csak kárt okoztak a földrajztudományban. Gondolunk itt mindegyikről a K. RITTER és A. HETTNER munkásságáról terjesztett becsmérő kijelentésekre.

Az indeterminista nézetek, az idealista, a szubjektív idealista filozófiai irányzathoz, a vallásossághoz kapcsolódva mindenkor fékeztek a tudomány fejlődését. Amíg a múlt determinista földrajztudósai látták a jelenségek oksági kapcsolatát és az anyagi világ egységét, nem értették azokat a minőségi különbségeket, amelyek ezen világ különböző kategóriái között fennállnak. Azok a jelenkori geográfusok viszont, akik indeterminista hibákat követnek el, látják az emberi társadalom minőségi különbözőségét, ami elválasztja a természet többi részétől, de nem látják egységét. A különbség abszolutizálásával tagadják azt a kölcsönösséget, oksági összefüggést, amely az anyagi világban belül fennáll. Kizárólagos érvénnyel szembe állítják a természetet a társadalommal. Abból kiindulva, hogy a fejlődés különböző törvények (fizikai, kémiai, biológiai, társadalmi) hatása alatt megy végbe, tagadják a Föld földrajzi burka sokoldalú megismerésének lehetőségét, nem ismerik el a földrajztudományt mint komplex tudományt, mint az emberi ismeretek meghatározott területét a maga komplex tárgyi és módszerbeli alapjával.

A földrajz az egészt mindig csak az egészhez való viszonyában tekinti. Ez az oka annak, hogy a determinizmus tagadása mindig a földrajznak mint tudománynak a tagadásával jár együtt. A földrajz tagadása viszont objektíve oda vezet, hogy a földrajzi környezetet nem lehet megismerni a maga egységében. Az egyes elemekről szerzett ismeretek alapján ugyanis nem lehet megismerni az egészt, hiszen az egész nem egyszerűen alkotórészeinek összegezésével jön létre.

Ezeknek az indeterminista vagy ahhoz közelálló nézeteknek az alapjai nálunk szemléleti korlátok. Emellett elterjedéséhez hozzájárult a konjunkturalis jelenség is, amely az elméleti tételeknek, a tényeknek és az elmúlt korok

tudományos tevékenységének értékelését önkényesen, szubjektív módon a jelen pillanatnyi követelményeihez szabja.

Napjainkban az indeterministák sok kapitalista országban olyan „elméletekkel” állnak elő, amelyek szerint az ember abszolút akaratlannal rendelkezik és saját belátása szerint alakíthatja az anyagi világot, semmivel sem számolva. Igyekeznek elméletileg indokolni erős személyiségek, „hősök” hatalmának a szükségességét, akik az ő elképzeléseik szerint képesek átalakítani a természetet és a társadalmat. E mellett néha teljes mértékben tagadják az anyagi világban objektíve létező oksági kapcsolatokat és kölcsönös összefüggéseket, és azt állítják, hogy ezt a világot nem lehet a maga egészében tudományosan megismerni.

3. A földrajz komplexitását tagadó nézetek

Az emberi társadalom önálló, összefüggésrendszeréből kiemelt, elkülönült tudományos vizsgálata nemcsak elkerülhetetlen, de törvényszerű. Enélkül nem lehetne feltárni a társadalmi fejlődés törvényeit, nem lehetne megismerni a termelési viszonyok mozgását stb. Ennek megfelelően törvényszerű a tudományok természet- és társadalomtudományokra hasadása. Ugyanakkor ez a tény egyetlen tudóst sem mentesít azon követelmény betartása alól, hogy a társadalmi jelenségeket mindig komplexen, a földrajzi környezethez való kapcsolódásában tanulmányozza.

A természeti és társadalmi elemek kölcsönhatása a természettudományok számos képviselője előtt már szinte természetes. Ezek a tudósok egyre világosabban kezdik látni, hogy a természetben végbemenő jeenségek egész sorát csak a társadalomtudományok segítségével lehet megérteni és megmagyarázni. „Marx nézete szerint, ... —írja V. R. WILLIAMS, — a talaj termékenysége nemcsak természet-tudományos, hanem társadalomgazdasági fogalom is.”²⁴ Sok mai fizikai földrajz foglalkozó tudós, bár csak a fizikai földrajz tárgyának tartja a környezetet, mégis látja, hogy e környezet tanulmányozásába közösen kapcsolódik be a fizikai és gazdasági földrajz.

„A természeti környezetet a fizikai földrajz magában is vizsgálhatja, azonban a földrajzi környezetet csak a társadalomföldrajzzal, a gazdasági földrajzzal együtt tanulmányozhatja. Így tehát a földrajzi környezet tanulmányozása, amelyben az emberi társadalom él és dolgozik, a földrajz egészének az ügye — a földrajztudományok egész rendszerének az ügye — a fizikai földrajz is és a gazdasági földrajz is” — írja SZAUSKIN szovjet geográfus.²⁵

Még mindig mély a szakadék a komplex földrajztudomány természet- és társadalomtudományi ágazatai között. Az emberi társadalom és természet önálló, egymástól független tudományos vizsgálata ahhoz az elképzeléshez veze-

tett, hogy nem lehet sokoldalúan megismerni a bennünket körülvevő világot. Sőt, egyes közgazdászok, de mások is határozottan visszautasítják azt a gondolatot, hogy vannak tudományok, amelyek feladata a természeti és társadalmi kategóriák egyidejű vizsgálata, a természet és társadalom közötti kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmányozása.

A nézetek egyik jellemző csoportja a természeti feltételeknek a társadalom életében betöltött szerepét túlértékeli, vagy éppen alábecsüli. Eleinte gyakran azt vetették fel, hogy már a „földrajzi környezet” elnevezés eleve kizárja az emberi társadalomnak a fogalomba tartozását. Ezt hozták fel a társadalmi jellegű elemeknek (általában a lakosságnak) a földrajzi környezetbe sorolása ellen. A földrajzi környezet a társadalmi fejlődés feltétele, de semmiképpen sem lehet a természet és társadalom egységes kerete — mondták. Formális logikai szempontból nem tudták megemészteni, hogy miként lehet fejlődni egy környezetben és egyidejűleg annak összetevő részét is alkotni.²⁶

Közben a gyakorlati szakemberek, minden filozófiai meggondolás nélkül, a valóságban már régen „bekapcsolták” a társadalmi elemeket az emberi társadalom fejlődési feltételeinek horizontjába, a földrajzi környezetbe. Így pl. a népgazdaság egyes területei (rayonok) fejlesztésének megtervezésekor a domborzati viszonyok, az éghajlat, a vízellátás és az egyéb természeti komponensek mellett rendszerint mindig figyelembe veszik a lakottság fokát (ide tartoznak a munkaerő-tartalékok és sajátosságai), az üzemek jelenlétét, a mezőgazdaság specializáltságának fokát stb. Vagyis: figyelembe veszik a társadalmi feltételeket: röviden a földrajzi környezet elemeit.

Mind a mai napig él az a nézet, hogy a földrajzi környezet csak természeti kategória, melynek megismerése a természettudomány alapja, a társadalomtudományok bármiféle bekapcsolása nélkül is teljes mértékben lehetséges. Van olyan nézet, amely szerint ha már a társadalomban és a természetben lezajló folyamatok élesen különböznek egymástól, akkor a társadalom és a természet közötti kölcsönhatások tanulmányozására tett mindenféle kísérlet elkerülhetetlenül tudományellenes következtetésekhez vezet. Lehet-e azonban cáfolni azt a tényt, hogy például a mezőgazdasági munkák egyidejűleg társadalmi és természeti jellegűek, hogy a mezőgazdasági termelést nem lehet csak társadalmi eredetű termelésnek tekinteni, mert az egyben a természet produktuma is? És vajon lehet-e tanulmányozni a mezőgazdaságot akár csak a természettudományok, akár csak a társadalomtudományok szempontjából? „A gazdasági újratermelési folyamat, bármilyen is sajátos társadalmi jellege, ezen a területen (a mezőgazdaságban) mindig egybefonódik egy természeti újratermelési folyamattal.” — írja MARX²⁷.

Nyilvánvaló, hogy a földrajzi környezetet nem lehet megérteni a társadalomtudományoktól elszigetelt, „tiszt” természettudományi pozíciójából, mert nem lehet megismerni a következményt az ok figyelmen kívül hagyásával. A természeti világot az emberi gyakorlat hatásának figyelembe vétele nélkül vizsgálni annyi, mint mesterségesen elszakítani a természetet az embertől, kiragadni a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás szférájában fennálló törvényszerűségekből, valamint elszigetelni a természettudományokat a társadalomtudományoktól. Márpedig sok, Földünkön lefolyó geológiai, kémiai és biológiai folyamatot nem lehet helyesen megismerni, ha elvonatkoztatjuk őket az ezen folyamatokra gyakorolt társadalmi hatásoktól.

A nézetek másik csoportja a társadalmat szakítja ki egyoldalúan a földrajzi környezetből. Sajátos törvényszerűségeikre hivatkozva, azokat abszolutizálva, lebonthatatlan falat húz az emberi társadalom és a természet közé. A társadalmat egyszerűen úgy tekinti, mint külső tényezőt, mely az emberi tevékenység révén hatást gyakorol a természetre. Ez a szemlélet nem látja a társadalom és természet közötti kölcsönhatást, ill. csak egyik oldalt látja aktívnak. Az embert a természet egy részét alkotja és nem léphet ki a természet határai közül. Az emberi társadalomnak a természettel szemben fennálló minőségi különbségeit nem lehet valamilyen sajátos, „természetfölötti” tulajdonságnak tekinteni. Az anyagi források felhasználásával az ember maga is ezen anyagi források részévé válik. „A természetes anyaggal szemben maga is mint természeti hatalom lép fel” — fogalmazza meg MARX.²⁸ Következésképpen a társadalmat sem elegendő csak a nem földrajzi jellegű társadalomtudományoknak önmagában vizsgálni, hanem szélesebb összefüggésben is tanulmányozni kell, úgy mint a társadalmi termelés fejlődéséhez szükséges anyagi alap egyik részét.

A társadalmat a földrajzi környezettel szembeállító felfogás gyakran azzal párosul, hogy mindig és mindenben egyedül csak a társadalmi-gazdasági tényezők hatását látja. Ennek jellegzetes megnyilvánulása a földrajzi dualizmus álláspontja, amely szerint a földrajz a XIX. század közepéig nem volt tudomány; tudományos története csak ágazatokra bomlásával, a gazdasági földrajz kiválásával kezdődik. A földrajztudomány fejlődéstörténete azonban cáfolja ezt az álláspontot, mint ahogy azokat a hangzatos, megalapozatlan kijelentéseket is, amelyek szerint gazdasági földrajz nem létezett a marxizmus előtt. A gazdasági szempontok túlhajtása abszurd következtetésekhez, a földrajztudománynak a gazdaságföldrajzra való leszűkítéséhez, illetve a két földrajz elméletéhez vezet.

A gazdasági szempontok egyoldalú túlhangsúlyozásának veszélyeire pedig már ENGELS is felhívta a figyel-

met "... a materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó elem, úgy a fenti tételel semmitmondó, elvont, kép-telen frázissá változtatja "... és tovább: "... a fel-nemet hangeltolódás eredetét, amely a földrajzi, a Szudé-táktól a Taunusig terjedő hegylánc által alkotott válaszfalat valójában Németország két részre szakadására kényszerítette, aligha lehet gazdaságilag megmagyarázni anélkül, hogy nevetségessé ne válhánk."¹⁰

A népesség és a gazdaság földrajzában lejátszó-dó egyes fejlődési folyamatokat — mint láttuk — nemcsak lassíthatja vagy gyorsíthatja, hanem meg is határozhatja a földrajzi környezetnek, sőt egyedül a természeti környezet, igaz közvetett, de mégis döntő hatása. Ennek a helyzetnek a meg nem értése, amely még mindig előfordul geográfusok körében, egyik oka annak, hogy a gazdasági építés gyakorlatában néha nem értékeli kellőképpen a természeti és társadalmi feltételeket, azaz a földrajzi környezet hatását.

A földrajz egysége elleni támadások — szerző-ik szándékától függetlenül — lényegében a bennünket körülvevő környezet monisztikus szemléletének tagadásán, vagyis annak tagadá-

sán alapulnak, hogy az anyagi világ valameny-ni kategóriája között oksági kapcsolat áll fenn.

„Aki az okságot tagadja, annak minden természeti törvény hipotézis ... Micsoda sekélyesége a gondolko-dásnak, ha ennél megáll valaki!” — írta ENGELS, 1878-ban.¹¹

A földrajz csak a materialista monizmus alap-ján fejlődhet. A földrajzi környezet megismeré-se elképzelhetetlen a dualizmusnak minden for-mában való előzetes leküzdése nélkül.

„Tehát annak elvi tagadása, hogy a világról egységes képet lehet adni a földrajzi munkákban, és annak hird-etése, hogy ehelyett meg kell elégednünk a világnak egymással egységes rendszerbe nem kapcsolható két képével, filozófiai szempontból a filozófiai dualizmus világsszemlélete közvetlen védelmének tekinthető, ami nem egyeztethető össze a tudománnyal” — írja KOLO-SZOVSZKI szovjet geográfus.¹²

A tudomány fejlődésének útja az, hogy a ter-mészet- és a társadalomtudományok kölcsönö-sen egymásba olvadnak, mert ahogy MARX írta:

„... maga a történelem a természet történelmének, a természet ember által való alakításának valóságos része. A továbbiakban a természettudomány ugyanolyan mértékben foglalja magába az emberről szóló tudományt, mint amennyiben az emberről szóló tudomány magába foglalja a természettudományt: ez egy tudomány lesz. Az ember a természettudomány közvetlen tárgya.”¹³

JEGYZETEK

¹ F. ENGELS: A természet dialektikája. Szikra, 1949. 190. old.

² JU. K. JEFREMOV: Földünk földrajzi szférája. Az Össz-szövetségi Földrajzi Társaság Közl. 1949. N° 6, 525. old. (fordítás)

³ F. ENGELS: A természet dialektikája. Szikra, 1949. 46. old.

⁴ PÉCSI M.: A környezetpotenciál integrált földrajztudományi értékelése. MTA X. osztályának Közleményei 7/3—4. 1974.

⁵ V. I. LENIN: Materializmus és empiriokriticismus. Művei 14. köt. Szikra, 1949. 87. old.

⁶ F. ENGELS: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia hanyatlása. MEM Válogatott művek, Kossuth, 1975. 605—606. old.

⁷ K. MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth, Budapest, 1970. 50. old.

⁸ K. MARX: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. Kossuth, Budapest, 1972. 15. old.

⁹ K. MARX: A tőke, III. köt. Szikra, 1949. 888. old.

¹⁰ V. I. LENIN: Az agrárkérdés és Marx „bírálat”. Művei, Szikra 1947, 5. köt. 103. old.

¹¹ F. ENGELS: Anti-Dühring. Szikra, 1949. 110. old.

¹² F. ENGELS: A tekintélyről. MEM I. köt. Szikra, 1949. 619. old.

¹³ K. MARX: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. rész 96. old. Kossuth 1972.

¹⁴ K. MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth, Budapest, 1970. 68. old.

¹⁵ G. V. PLEHANOV: A monisztikus történelemszemlélet fejlődésének kérdéséhez. Válogatott filozófiai művei I. köt. Moszkva, 1956. 608. old. (oroszul)

¹⁶ G. V. PLEHANOV: Uo., 615. old.

¹⁷ F. ENGELS: A természet dialektikája. Szikra, 1949. 183. old.

¹⁸ F. ENGELS: Levél Starkenburghoz 1894. jan. 25. MEM válogatott levelek, Szikra, 1949. 545. o.

¹⁹ F. ENGELS: A vég kezdete Ausztriában. MEM Művei 4. köt. Szikra, 1949. 48. old.

²⁰ K. MARX: A tőke, I. köt. Szikra, 1949. 403. old.

²¹ V. I. LENIN: „Baloldaliság” — a kommunizmus gyermekbetegsége. Művei 31. köt. Szikra, 1949. 52. o.

²² G. V. PLEHANOV: A monisztikus történelemszemlélet fejlődésének kérdéséhez. Válogatott filozófiai művei I. köt. 589. old.

²³ Földrajzi determinizmus mint külön irányzat, a XVIII. sz.-ban alakult ki. Megalapítója MONTESQUIEU volt. Az újkorban ez az irányzat haladó szerepet töltött be a feudális-vallási ideológia elleni harcban. A XIX. sz.-tól haladó jellegét elvesztette. (H. BUCKLE, F. LE PLAY, F. RATZEL stb.) BUCKLE-nél pl. a földrajzi deter-minizmus a társadalmi egyenlőtlenség örökkévalóságának megalapozására, a gyarmati hódítás igazolására szolgált. Esemény előkészítették a talajt a geopolitika megjelenéséhez az imperializmus korában.

²⁴ Indeterminizmus: tagadja a természet, a társadalom, valamint a gondolkodás jelenségeinek objektív össze-függések által való meghatározását. A modern gyakorlati és elméleti tevékenység totalitása, a modern természet-és társadalomtudomány egész fejlődésmenete a determinizmus koncepció termékenységét bizonyítja.

²⁵ W. R. WILLIAMS: Lenin a termékenységről. Kolhoznyik, 1939. N° 2. 98. old. (oroszul)

²⁶ JU. G. SZAUSKIN: Bevezetés a gazdasági földrajzba, Moszkva 1958. 22. old. (oroszul)

²⁷ F. ENGELS: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. MEM II. köt. Szikra, 1949. 126—127. old.

²⁸ K. MARX: A tőke, II. köt. Szikra, 1949. 317. old.

²⁹ K. MARX: A tőke, I. köt. Szikra, 1949. 101. old.

³⁰ F. ENGELS: Levél Jösep Blochhoz 1890. szept. 21—22. MEM Válogatott művei III. köt. Kossuth 1975. 825—827. old.

- ³⁰ F. ENGELS: A természet dialektikája. Kossuth, Budapest, 1963. 505. o. .
- ³¹ N. N. KOLOSZOVSZKIJ: A földrajz tudományos problémái. Voproszú Geografii, 37. gyűjt. Moszkva, 1955. 132. old. (oroszul)
- ³² K. MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth, Budapest 1970. 75. old.

IRODALOM

- BOCKL, N. N.: A civilizáció története Angliában I. köt. — Pétervár, 1895. 16. old. (oroszul)
- D. DIDEROT: Helvetius „Az emberről” c. művének rendszeres cáfolata. — Művei, II. köt. Moszkva, 1935. 172. old. (oroszul)
- ENGELS, F.: Anglia helyzete. A tizenharmadik század — MEM I. köt. Szikra, 1949. 551. old.
- HARTSHORNE R.: The nature of geography. New York 1939.
- HARTSHORNE R.: The concept of geography as a science of space, from Kant and Humboldt to Hettner, — Ann. of the Ass. of. Amer. Geogr. 1958. N. o. 2.
- HELVETIUS C. A.: Az emberről, szellemről és a nevelésről, — Moszkva, 1938. 83. old. (oroszul)
- HELVETIUS C. A.: Az értelemről. — Moszkva, 1938. 258. old. (oroszul)
- HOLBACH P. H. D.: A természet rendszere. — Filozófiai Szöveggyűjtemény II. köt. Tankönyvkiadó, Bp. 1966, 168—172—182—183—184. o.
- HUMBOLDT A.: Nézetek a természetről. — A földrajz és az utazások magazinja II. köt. Moszkva, 1853. 2. old. (oroszul)
- HUNTINGTON E.: Main springs of civilisation. — New York 1945. Geography in the twentieth century” New York—London, 1951
- KANT I.: Immanuel Kant magiszter előadástervezete az 1765—1766. tanév téli szemeszterére. — Művei, II. köt. Moszkva, 1940. 312. old. (oroszul)
- MENDŐL T.: Bevezetés a földrajzba — Egyetemi Jegyzet Felsőokt. Jegyzetellátó Váll. 1953, 292. old.
- MENDŐL T.: Táj és ember. Az ember földrajzi áttekintése. — Kincsestár — Magyar Szemle Társaság, Bp. 1932. 79. old.
- L. MECSNYIKOV: A civilizáció és a nagy történelmi folyamatok. — Moszkva, 1924. 96. old. (oroszul)
- MONTESQUIEU, S. L.: A törvények szelleméről — Válogatott művei, Moszkva, 1955. 367. old. (oroszul)
- MUSKOTOV J. V.: Turkesztán, I. kötet, — Pétervár 1916. 137. old. (oroszul)
- RATZEL F.: Az emberiség mint életjelenség a földön. — Moszkva, 1901. 84. old. (oroszul)
- RATZEL F.: Föld és élet II. köt. — Pétervár, 1896. 700—701. old. (oroszul)
- RITTER K.: Az összehasonlító földrajz eszméi. — A földrajz és az utazások magazinja II. kötet 1853. 416. old. (oroszul)
- RITTER K.: Általános földrajz. — Moszkva, 1864. 58. old. (oroszul)
- RITTER K.: Az összehasonlító földrajz eszméi. — A földrajz és az utazások magazinja II. köt. 1853. 58. old. (oroszul)
- J. ROUSSEAU: Társadalmi szerződés. — Moszkva, 1938. 67. old. (oroszul)
- SIMAI M.: A harmadik évezred felé. Kossuth, Budapest, 1976. 416. old.
- TAGÁNYI K.: „A földközösség története Magyarországon” — Athenaeum, Bp. 1951.
- UDVARHELYI K.: „Dialektikus összefüggések a földrajzban és azok alkalmazása a földrajz tanításában” — Ped. főisk. füzetek. 5. Eger, 1955. 109—147. old.
- VIVIER I. A.: Az „emberföldrajz” francia iskolája. — A Moszkvai Állami Egyetem Tudományos Közleményei 36. köt. 1940. 41. old. (oroszul)

IRODALOM

KRAJKÓ GYULA (szerk.): **Békés megye gazdasági földrajza.**

Békés Megyei Tanács VB Békéscsaba, 1974. 44,5 ív + 24 old. melléklet.

Aligha mondunk újat azzal, hogy a gazdaságföldrajz hazánkban — de másutt is — fejlődésének új szakaszába kell hogy lépjen. A komplex földrajzi szemléletű, de leíró jellegű, jobbára csak a felszíni jelenségeket regisztráló irányzat ellenében született meg az analitikus igényű, tudományos értékű módszereket alkalmazó, funkcionális szemléletű földrajz, amely azonban különböző okok következtében — elsősorban a közgazdaságtantól, térgazdaságtantól, matematikai-statisztikától stb. kölcsönzött módszerek alkalmazhatósága miatt — ágazatokra esett szét, egymás mellett létező ágazati földrajzok gyűjteményévé — de nem azok szintézisévé! — vált. E fejlődési szakasz kétségtelenül szükséges volt, de súlyos következményekkel járna, ha gazdaságföldrajzunk — szemléletben és módszerekben gazdagodva — nem kísérelné meg sikeresen az ágazatok integrálását, a szintetizáló jellegű kutatásokat. E törekvések iránt a társadalmi igény növekszik, s annak meg kell felelnünk, hacsak nem akarjuk a gazdasági földrajz jövőjét, de legalábbis tekintélyét kockáztatni. E felismerés egyre inkább tudatosodik a geográfia művelői körében, ám eddig az új törekvések eredményei — legalábbis publikációkban — alig mutatkoznak. Az ország egyes tájainak, körzeteinek gazdaságföldrajzi feltáratlansága — pontosabban feltáratlansága — pedig lehangozó: FÉNYES ELEK működése nyomán — az akkori színvonalon — ismertebb volt az ország, mint manapság.

Tudományágunk ezen helyzetére gondolva érthető izgalommal vettük kézbe a Békés megye gazdaságföldrajzi feldolgozását tartalmazó vastkos, 500-egynéhány oldalas kötetet. A könyv részletes ismertetése előtt kikiváncsok a recenzorból véleményének summázata: a részletes ismereteket nyújtó, többnyire jól megírt ágazati fejezetek után *épp azt a szintézist kereste hiába az olvasó, mely igazi nyeresége lehetett volna gazdasági földrajzunknak, s melynek lehetősége benne rejlett a vállalkozásban.* Így párhuzamosan futó fejezetekre esik szét a munka, s e fejezetek — legalábbis e kötet keretein belül — nem „találkoznak”. De tartsunk rendet!

A könyv bevezető fejezete — ANDÓ MIHÁLY munkája — mintegy 70 oldalon, a kötet 14%-án a megye természetföldrajzi viszonyait tárgyalja, a monografikus összefoglalások tematikai felosztásában, adatgazdagon (noha az adatközlés helyel-közzel töltelékévé válik; a szerző 10 oldalnyi éghajlati adatokat tartalmazó táblázatot mellékel; egyes térképek „üresek”, mint pl. a 12/II. és 12/III. ábrák). Az önmagában sikerült összefoglaló ennek ellenére e helyütt mégsem elégti ki maradéktalanul a kívánalmakat. A gazdaságföldrajzi munka bevezetőjéül írt fejezetben kísérlet sem történt a természeti környezet adottságainak komplex értékelésére, de még a természetföldrajzi tájleírások szokványos gazdasági vonatkozásai, utalásai is jobbára hiányoznak. Így hiába keresünk „vízmerleget”, nem történik említés a felszíni vizek minőségéről, csak néhány utalás esik az öntözéses gazdálkodás lehetőségeiről. Határozottabb célkitűzés segítette volna az anyag szelektálását, súlyozását. S akárcsak a kötet egészénél, itt is hiányzik a természetföldrajzi tájak kijelölése és bemutatása. Csupán a geomorfológiai körzetek leírását kapjuk (de geomorfológiai térképet már nem).

A Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásait összefoglaló fejezet — SZABÓ FERENC tollából — imponáló adatgazdagságával, lényeglátásával s fegyelmével kívánja szolgálni a kötet sikerét. Fegyelmén azt értjük, hogy a mára is közvetlenül ható kornak tárgyalására szorítkozik a szerző — a 17. század végétől, a megye újratelepítésének időpontjától kezdve tárgyalja az eseményeket —, s gazdaságtörténetet ír. Plasztikusan rajzolódna ki a megye életét meghatározó gazdaságtörténeti folyamatok; a szerző a mezőgazdaság és ipar fejlődésén kívül a társadalmi viszonyok alakulását, a településhálózat változásait is figyelemmel kíséri. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1945 utáni három évtizedről rendkívül elnagyolt képet kapunk. Igaz, e korszakról az ágazati fejezetek is több-kevesebb részletességgel szólnak, mégis van már ezen időszaknak számos oly „történelemmé” vált eseménye — földosztás, társadalmi változások, az életkörülmények alakulása, a

megye helyzetének változása az ország egészében stb. —, melynek összefoglalása e fejezetbe kívánkozik. Az a dicséretes törekvés, hogy gazdaságföldrajzi megalapozásként gazdaságtörténetet adjon a szerző, túlságosan is következetesen érvényesül, hisz számos politika-történeti esemény közvetve-közvetlenül kihatott a gazdasági helyzet alakulására is. Még inkább szolgálta volna a kötet célját ezen összefoglaló, ha a térbeli differenciákat jobban kiemeli, ill. szemlélteti. (E fejezetben egyetlen térkép sincs.)

Ötven oldalt szentel KRAJKÓ GYULA a megye népességföldrajzi ismertetésének. Miként a kötet valamennyi fejezete, ez is gazdag adatanyagával tűnik ki; a szerző ugyanakkor a demográfiai folyamatoknak, e folyamatok okainak, a társadalmi-gazdasági élet egyéb területeivel való összefüggéseknek bemutatásával sem marad adós. Ám a népességi folyamatok egyes aspektusainak — születések, halálozások, természetes szaporodás alakulása, vándorlások, a népesség területi koncentráltasága, gazdasági-társadalmi szerkezete stb. — bemutatását itt sem követi egy részletesebb népességföldrajzi körzetiítés.

Az életszínvonalról és az életkörülményekről írt 3 és fél oldal viszont csak erősen elnagyolt képet adhat, különösen, ha figyelembe vesszük azokat az éles különbségeket, amelyek a megye egyes mikrokörzetei között az életkörülmények terén fennállnak.

A megye iparának általános jellemzését KRAJKÓ GYULA adta, igen szemléletesen jellemezve a megye iparának sajátosságait, fejlődésének szakaszait. A jelenségek lényegét adja meggyőzően „okadatulva”, de sohasem veszve el az adatokból. Az iparnak a megye gazdaságában elfoglalt helyéről, fejlődéséről, koncentráltaságáról, szerkezetéről, területi szerkezetéről irtak jó alapot teremtenek az egyes ágazatok feldolgozásához. Különösen figyelemre méltó az ipari fejlesztés adottságairól írt alfejezet. Az ipart sohasem önmagában vizsgálja a szerző, hanem a munkaerőhelyzetre, városodásra, a lakosság életkörülményeire gyakorolt hatását is számba veszi, ill. e tényezőknek az iparra gyakorolt hatását mérlegeli. Az egyes ágazatok — nehéz-, könnyű-, élelmiszeripar, szövetkezeti ipar — leírása korrekt munka, noha a szövetkezeti iparról irtak a szektor jelentőségét nem tükrözik, néhány iparág ismertetése pedig eléggé információszegény. (A megye országosan ismert nyomdaipara több figyelmet érdemelt volna.)

A megye mezőgazdaságát feldolgozó rész szinte önálló könyvként is megállná a helyét: a PÉNZES ISTVÁN által írt fejezet kb. 10 ív terjedelmű. Felismerhető célkitűzése van: ki kívánja jelölni a mezőgazdaság termelési körzeteit, s ez a törekvés a vizsgálat egészét áthatja. További értéke a fejezetnek komplex földrajzi szemlélete: a mezőgazdaságot a társa-

dalmi-gazdasági tevékenység részeként vizsgálja, követi a mezőgazdaságból kiinduló hatások „tovagyűrűzését” (pl. a mezőgazdaság munkaerőhelyzetének vizsgálatakor számba veszi a mezőgazdaságból kilépő munkaerő problémáit, a megye gazdaságának s az agrártevékenységnek kölcsönhatásait stb.). A szerző figyelme kiterjed a munkaerőhelyzetre, a birtokviszonyokra, az ipar-mezőgazdaság kölcsönhatásaira, a termelés technikai feltételeire, az öntözéses gazdálkodásra, a művelésági megoszlásra, majd a szántóföldi növénytermelés és az állattenyésztés tárgyalása következik. A szerző végül 12 tényező alapján először közszé- gi szinten sorolja be a gazdaságokat különböző típusokba, majd a hasonló jellegű községek összevonásával két mezo- és 7 mikrokörzet alakul ki. E körzetek részletes jellemzése például szolgálhatott volna a kötet *egészének* feldolgozási módjára.

45 oldalon, az előző fejezetekhez mérten talán aránytalanul kis terjedelemben mutatja be a megye településföldrajzát BECSEI JÓZSEF és TÓTH JÓZSEF. Olyannyira, hogy ezt hibájául is róhatjuk fel a szerzőpárnak. Eddigi munkásságukat ismerve nem kétséges, hogy pl. sokkal részletesebb és figyelemfeszítőbb összefoglaló kerülhetett volna ki a tollukból a megye tanyai településeiről. Alkalmuk nyílt volna az e kérdéskörben ma is meglevő félreértések tisztázására, a tájékozatlanság csökkentésére. Nem érezzük eléggé feltártnak a megye sajátos településszerkezetéből adódó következményeket. Nem rajzolódna ki eléggé plasztikusan a megye egyes tájegységeinek a településhálózatban is tükröződő különbségei. E feladathoz a fejezet illusztrációs anyagának növelése is hozzájárulhatott volna. É hiányok nemcsak a szerzőpárnak róhatók fel; a megye településhálózata meglehetősen feltáratlan, s a településföldrajzi kutatás tudvalevően munkaigényes. Azon problémák terén, ahol a szerzőknek megfelelő „előéletük” volt — mint pl. a városhierarchia, a városok vonzáskörzetei —, az összefoglaló igen színvonalas.

Kellemes meglepetést jelent a közlekedésföldrajzi fejezet; a gazdaságföldrajzunk legelhanyagoltabb ágát képező diszciplinát a szokványos, általánosságokat tartalmazó leírás helyett analitikus vizsgálatokon alapuló összefoglaló képviseli. Különösen értékes — módszertanilag is — a települések közlekedésföldrajzi helyzetének meghatározása; ennek során a közúti járműforgalom nagysága, az autóbuszok járatsűrűsége, a bérlettel utazóknak a lakossághoz számított aránya és a központok időtávolsága alapján számította ki a szerző — KRAJKÓ GYULA — a közlekedésföldrajzi helyzet komplex mutatóját.

Összegezve véleményünket: a kötet rendelkezik a monografikus gazdaságföldrajzi leírások számos előnyével: *adatgazdagsága forrásértékűvé emeli a munkát; szerkezete világos, áttekinthető;*

a hibákra, tévedésekre kedvvel vadászó recenzor is csak szolid csokrot gyűjthet ezekből. A vitára ingerlő megállapítás is kevés; ám ezen megállapításunk már korántsem egyértelműen pozitív értéktétel. A szerzők szakmai felkészültségén kívül abból is adódik, hogy a *munka egészének szemlélete leíró jellegű*, s ez a szemlélet többnyire szokványos, a buktatókat kerülő fejezeteket szült. *Hiányzik* a mű egészéből valamilyen konkrét, speciális feladatot is magában foglaló *célkitűzés*, mely egységes szemléletűvé, „céla orientálttá” tenné a fejezeteket, belső feszültséget teremtené bennük, segítene az anyag szelektálásában, helyére tenné az illusztratív adatokat is, kapcsolatot teremtené a fejezetek között s lehetőséget adna összefoglaló következtetések levonására. (Kikívánczik a recenzorból egy ragyogó példa: ERDEI FERENC utolsó nagyobb lélektetű munkájában, a Csongrádról írt „Város és vidéke” című könyvében azáltal, hogy a megyében tapasztalható átalakulási folyamatokat egy világméretű folyamat — az urbanizáció — részeként vizsgálja, minden részlet, egy tiszai tutajozás vagy egy tanyai gazdával folytatott beszélgetés értelmet, jelentőséget nyer.) Így végül is egy tanulmánygyűjteményt kapunk, s nem egy *szerves egészet* alkotó könyvet. Különösen feltűnő, hogy még néhány következtetés, általánosítás erejéig sem összegzik a szerzők kutatásait. Már a bevezetőben említettük, hogy különösen *fájdalmas veszteségnek tartjuk a munka szintézisének, az egyes földrajzi egységeket bemutató részek hiányát. Így súlyos csorba esik a földrajzi szemléleten s még a geográfus olvasóban sem alakulhat ki egységes kép e megye egyes körzeteiről*, e körzetek sajátos problémáiról, arcu-átjáról. (Noha nyilvánvaló, hogy csak a felületes szemlélő találja egyhangúnak, egyveretűnek

ezt az alföldi megyét. A Körös-vidék, Orosháza tanyavilága vagy a csanádi rész számos specifikummal rendelkező, sajátos hangulatú tájegység.) Csak remélni tudjuk, hogy ezt a hiányt a szerzők kollektíva egy újabb kötet kiadásával pótolja.

A fejezeteknek egységes művé való szervesülését gátolja a nem eléggé erélyes szerkesztői munka (jellemző, hogy az egyes fejezetek irodalmi hivatkozásai, tipográfiája sem egységes!), talán egy anyanyelvi lektor hiánya. A stílus-egyenletlenségek sokszerzős műnél szinte kiküszöbölhetetlenek, de a kirívóbb stílusatlanságok irthatók. A kötetben egyaránt megtalálhatók a „populáris” kiszólások — „...dúsan termő kalászos róna...” — és az anyanyelvi szépségek iránt érzéketlen, nehézkés és nagyképu „bürokrata-stílus” gyöngyszemei. („A belföldi igények és az exportlehetőségek, különösen gyulai kolbász és szalámi vonatkozásában, belátható ideig még a készterméket teljes egészében lekötik.” A téglai par „...pozitív irányban halad tovább”.)

A kötet szemléltető anyaga gazdag; a 145 ábra között néhány felesleges is akad. Kár, hogy a fényképek a kötet végén kaptak helyet (hivatkozás nincs rájuk a szövegben), így legfeljebb illusztratív szerepet tölthetnek be, „információs” jelentőségük csekély. Ez utóbbi szempontból értékes fényképek között néhány eléggé jellegtelen is akad (25., 34., 35., 38., 45. kép).

Az, hogy ismertetésünk során mindenekelőtt a kötet hiányosságaira hívtuk fel a figyelmet, korántsem jelenti, hogy értéktételünk negatív. Épp a vállalkozás jelentőségét kívánjuk hangsúlyozni ezzel, s a hasonló kezdeményezések sikeréhez szeretnénk hozzájárulni.

BELUSZKY PÁL DR.

DR. ILLÉS IVÁN: **Regionális gazdaságtan**

ELTE TTK jegyzet, Tankönyvkiadó, Budapest 1975. 289 oldal.

A tudományegyetemi földrajz szakos képzés magas színvonalú oktatási segédlettel gazdagodott a Regionális gazdaságtan c. jegyzet megjelenésével. A kiadvány értékét külön emeli az a tény, hogy a regionális gazdaságtan problematikájának lényegében *első magyar nyelvű összefoglalása*. Elismerésre méltó, bátor vállalkozás, egy forrongásban, dinamikus fejlődésben levő fiatal tudományág lényegében teljes, kritikus összefoglalása. A szerző magas fokú felkészültségéről, kiváló analitikus képességeiről, a gyakorlat által felvetett kérdések átfogó ismeretéről tanúszkodó kiadványra lel benne az olvasó. Gazdag anyagának részletes ismertetése helyett — minden, a téma iránt érdeklődő geográfus és közgazdász figyelmébe ajánlva a jegyzetet — néhány problémakörhöz kívánok hozzászólni.

A jegyzet öt fő fejezetből áll (Bevezetés. Telephelyelmélet. Gazdasági tér. Területi gazdasági kapcsolatok. Területi gazdasági növekedés). A kiemelkedően jól sikerült bevezető fejezet után a mikroszintű regionális gazdaságtani problémáktól logikus és didaktikus problémamasorozatokon keresztül jutunk a sokrétű makroökonómia világába. A szerző részletesen elemzi és bírálja a polgári telephelyelméletet, a gazdasági tér különböző koncepcióit, összevetve őket a marxizmus—leninizmus klasszikusainak megállapításaival és a szocialista területi kutatások és tervezés eredményeivel. A geográfusok számára különösen a területi gazdasági kapcsolatokkal (területi munkamegosztás, körzetesítés, az újratermelés térbeli modelljei) és a területi gazdasági növekedés kérdéseivel foglal-

kozó fejezetek tartalmaznak sok értékes új szempontot, módszert.

Az egyes fejezetekben kettős logikai lánc — az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé közeledés és a tudománytörténeti megközelítés — vezet a tudományág legaktuálisabb megválaszolatlan kérdéseire. Ez a megoldás kendőzetlenül s ugyanakkor gondolkodásra serkentően tárja fel a jelenlegi fehér foltokat. Az első két fejezetet olvasva a tudományág általános problémájának tetszik a felmerülő kérdések szintetikus, rendszerszemléletű megközelítésének hiánya. Különösen jól érzékelhető ez a telephelyelmélet kapcsán, ahol az egyes telepítési tényezők (szállítási költségek, munkaerő, piac, terület- és eszközigényesség) önmagukban jól feltártak, hatásuk is jól elkülöníthető — a *gyakorlati* telephelyválasztás és a telephelyelmélet disszonanciája azonban egyenkénti elemzésük hasznosságát megkérdőjelezi. Hasonló a helyzet a gazdasági tér különböző koncepcióival (költségtér, erőter, valószínűségi tér) is. Mindegyik egy-egy lényeges jellemzőt ragad meg, de csak átfogó szintézissükkel teremthető meg a térbeli gazdasági objektumok elhelyezkedésének, kapcsolatainak, a térbeli gazdasági kapcsolatoknak valósabb képe. A *szintézisalkotás* módszereinek kidolgozása, illetve alkalmazása látszik az egyik legaktuálisabb problémának.

Rendkívül átgondolt és minden szubjektívizmustól mentes az, ahogy a szerző a *regionális gazdaságtan* és *gazdaságföldrajz* kapcsolatával foglalkozik. Tartalmi és módszertani különbségek alapján határozza el — nem mereven — a két diszciplínát. Véleményem szerint itt a lényeg nem abban van, hogyan definiáljuk az egyes tudományágak tárgyát, bizonyos problémák tárgyalását melyik hatáskörébe utaljuk, hol húzzuk meg a határt, hanem arról van szó, hogy a két, szoros rokonságban levő tudományágnak kölcsönösen támaszkodnia kell egymásra, egymást kiegészítve, serkentve kell fejlődni. Az irodalomjegyzékben, a lábjegyzetekben, de magában a jegyzet szövegében is jól megférnek egymás mellett a geográfusok és a közgazdászok munkái, gondolatai. A geográfus az absztraktság, az egzaktabb megközelítés igényét és módszereit veheti át, a regionális gazdaságtan művelője a valóság sokszínű, szimplifikációtól mentes, sok esetben értékre, költségre le nem fordítható jelenségeinek tanulmányozásából meríthet.

A jegyzet számos *matematikai módszertani* fogalmat, eljárást tartalmaz. Alapjában véve helyes és üdvözlendő, hogy a szerző a matematikai módszereket nem elkülönítve tárgyalja, mert így világossá válik, hogy nem öncélúak, hanem egy-egy konkrét probléma megoldásához nyújtanak mással nem pótolható segítséget. Megítélésem szerint azonban a módszerek tárgyalásakor a szerző többé-kevésbé indokolatlanul tömpított a jegyzet egészére egyébként jellemző kritikus, az egyes elméletek, megoldási

javaslatok gyenge pontjaira világos okfejtéssel rávilágító hangon. Ezért — bár az egyes módszerek fejtegetésénél talánunk utalást a problémákra — tényleges (nemcsak elméleti) felhasználhatósága felértékelődik többek között a gravitációs modelleknek, a Markov-láncok elméletének, a térbeli terjedést leíró valószínűségi eloszlásoknak. A gravitációs modellek tárgyalásakor érdekes és hasznos lehetne a visszautalás a távolság fogalmának a jegyzet más részeiben leírt megközelítéseire. A Markov-láncokról szólva mindenképpen rá kell mutatni az átmenetvalószínűség-mátrix megválasztásában megbújható szubjektívizmusra, s általában az időbeli előrejelzés semmilyen matematikai apparátussal ki nem küszöbölhető mélyebb nehézségeire.

Külön alfejezetet szentel a szerző a *regionális közeledés* kérdéskörének. Különböző nézeteket ismertet és ütköztet, de lényegében tartózkodik az állásfoglalástól. Valójában nehéz is a jegyzet oldalain vitázó nézetek között „igazságot tenni”, mivel itt csak látszólag folyik vita. Elméletileg és gyakorlatilag más dolog ugyanis a világ egyes országai közötti fejlettségi különbségeket vagy az országon belüli differenciákat, a város—falu, központ—vonzáskör relációt vizsgálni. Az azonos vítaalaphoz itt előbb tisztázni kell a területi aggregáció szintjét. Az idézett véleményekből nem tűnik ki az sem, hogy a regionális nivellálódás és differenciálódás egymást nem kizáró folyamatok, hanem egymással egyidejűleg hatnak és léteznek. A hosszútávú kiegyenlítődési tendencia egyes regionális egységek fejlettségi szintjében nem zárja ki az időleges differenciálódást. A szerző jól érzékelteti, hogy e kérdéskörben is milyen nagy jelentősége van a felhasználó mutatóknak és a területi egyenlőtlenségek mérőszámainak. Érdekes lett volna röviden elemezni, hogy a szocialista és tőkés országokban az elmúlt évtizedekben bizonyíthatóan lezajlott regionális fejlettségi közeledés mélyén egymástól mennyire különböző tényezők hatottak.

A jegyzet lényegében az *anyagilag termelő ágazatok* regionális gazdaságtani problémáit foglalja magas színvonalon össze. A nem anyagi ágazatok (pl. oktatás, kultúra) területi kérdéseinek vizsgálata jelenleg még nem éri el az anyagi ágazatok tanulmányozásának színvonalát és mennyiségét, minden valószínűség szerint ezért nem szerepel az anyagban. A közeljövőben azonban várhatóan ezek a kérdések is előtérbe kerülnek. Teljesebbé tenné a rendkívül értékes anyagot a *természeti erőforrások* gazdasági értékelésének tárgyalása is.

A jegyzet tanulmányozása, a benne foglalt ismeretek és módszerek elsajátítása azonban még a teljesen új területeken is megkönnyítheti az elindulást.

NEMES NAGY JÓZSEF DR.

A dolgozat mintául szolgálhat, hogyan kell megírni korszerűen egy rész táj éghajlatát. Példamutató feldolgozás és összefoglalás hazánk egyik legérdekesebb éghajlatú vidékéről. Hasonló feldolgozásokra volna szükség az ország már rész tájairól is. Igaz, a Mecsek és környéke egyik azon területek között, ahol hosszú időn keresztül a legmegbízhatóbb megfigyelések folytak és így igen bőséges adathalmaz állott a szerzők rendelkezésére. Említésre méltó, hogy éppen SIMON FERENC fáradozásai nyomán sikerült az utóbbi évtizedekben a Mecsekben és környékén az észleléseket korszerű szintre emelni és megfelelően kibővíteni. Hosszú — félévszázados — észlelési sorok álltak a szerzők rendelkezésére. Ez szükséges is, hogy megfelelő középértékeket, átlagokat, szélső- és gyakorisági értékeket kapjunk. Ilyen hosszú és megbízható adat sorok már biztos támpontot nyújtanak egy-egy rész táj éghajlati különlegeségeire és jellegzetességeire. Így jutottak a szerzők megfelelő összefüggésekre az éghajlat, a termelés és az életet befolyásoló tényezők között. A feldolgozás kétségtelenül a gyakorlati élet számára készült.

A munka három részre tagozódik. Az első rész az éghajlati tényezőkkel és kölcsönhatásaikkal foglalkozik. A második rész, a legbővebb, az éghajlati elemek értékeit és változásait elemzi, kezdve a napsugárzással, a sugárzási egyenleggel, valamint a napsütés tartalmával. Ezt követően foglalkozik a felhőzettel, a légáramlási viszonyokkal, a léghőmérséklettel, a párolgással és nedvességgel, a csapadékkal és végül a légnyomással. A harmadik rész az éghajlati körzetesítést tárgyalja.

A dolgozat részletesen foglalkozik a növényzet és a talaj kölcsönhatásával, amelynek alakulását a mikroklímával magyarázzák a szerzők, belefoglalva ebbe a domborzatot is, hiszen ennél fontosabb tájképző tényező el sem képzelhető. Kiemeli a munka a szubmediterrán

jelleget, ami éppen a domborzat révén jut érvényre. A mediterrán hatás természetesen a hegység déli oldalán érvényesül erőteljesen. Részletesen foglalkozik a munka a lejtőklímával, amelynek mikroklimatikus jellegét hangsúlyozza, úgyszintén a növényzettel és a talajjal való kölcsönhatását. A tárgyalt terület a mezo- és mikroklímában egyik legváltozatosabb, leggazdagabb egysége hazánkban. A szubmediterrán hatást bizonyítja a csapadék menete; a nyári szárazság és az őszi maximum. Szubmediterrán hatásra utal az ottani növény társulás is.

Bizonyítva látszik, hogy a sarkvidéki és atlanti-óceáni légtömegek hatását a Mecsek erősen gyengíti.

Különösen figyelmet szentel a munka a Pécs — Misina tó hegyi állomásnak. Ez fontos szempont, hiszen 500 m fölé emelkedő magasság hazánkban már döntő szerephez jut. Itt tárgyalja a dolgozat a hegyi éghajlat különlegeségeit; a hőmérséklet szélsőségeit, a fordított hőmérsékleti (inverziós) állapotot, melynek döntő szerepe van a levegő szennyeződésben, ami különösen fontos kérdés Pécsen, a füstös, poros ipartelepek miatt.

A korszerű éghajlati feldolgozást bőséges irodalmi ismertetés és a rendkívül értékes táblázatos anyag egészíti ki. Külön ki kell emelni a napsugárzás, globális-sugárzás és a sugárzási egyenleg táblázatos feldolgozását. Mindez a gyakorlati munkában — mezőgazdaság, iparfejlesztés, városstervezés — igen jól hasznosítható. Ma, amikor a környezetvédelem oly fontos szerephez jutott, nem nélkülözhető egy-egy ilyen részletes éghajlati feldolgozás.

E munkával jelentős mértékben hozzájárult a két szerző — hazánk egy rész tájának — a Mecseknek éghajlati megismertetéséhez.

ZÁCH ALFRED DR.

DR. KUENYÓ JÁNOS: A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései

Nyíregyháza, 1975. 141 oldal

A szerző „A téli alma-termelés természeti feltételei” c. fejezetben az almatermelés természeti feltételeit tekinti át; a megye geológiai és morfológiai viszonyait, az éghajlati adottságokat, a talaj- és talajvíz viszonyokat.

Az alma „kiegyensúlyozott magas termésátlagot a jó táperőben levő, megfelelő humuszszintű, jó levegőjű és vízgazdálkodású talajokon ad”. Az alma tehát tápanyagigényes, ezért a homoktalajokon csak megfelelő szerves- és

műtrágyázással ad megfelelő mennyiségű és minőségű termést. A szerző továbbá leszögezi azt is, hogy az alma ennek ellenére jól alkalmazkodik a talajadottságokhoz, ezért „a szakirodalomban meglehetősen merev talajigényt feltétlenül érdemes mérlegelni” (28. old.). A nyírségi tapasztalatok alapján a szerző arra következtet, hogy az almatermelés a homoktalajokon — megfelelő tápanyagellátás biztosításával — tovább növelhető. Ez igaz, de a homoki al-

maültetvény létesítését végül is a hozam-ráfordítás viszonya határozza meg az üzem szempontjából. Márpedig a homokra telepítést megelőző tereprendezés, talajjavítás, átlagosnál nagyobb szerves- és műtrágyafelhasználás, időszakos öntözési igény oly többletráfordítást jelent, hogy ezzel kérdésessé válhat a további terület-növelés.

„A megye téli alma-termelésének közgazdasági feltételei” c. fejezetben a szerző a munkahelyszetről és a közlekedési adottságokról ír. Kár, hogy a közgazdasági feltételeket ilyen szűken értelmezi. Néhány közgazdasági tényező hatására is kíváncsiak lettünk volna; például a felvásárlási ár, az általános piaci helyzet, a tárolási és szállítási költségek, üzemi viszonyok stb. szerepére. Ezért talán célszerűbb lett volna „Az alma forgalmazásának kérdései” c. fejezet (109. old.) néhány kérdését itt tárgyalni.

„A Szabolcs—Szatmár megyei almatermelő körzet kialakulása” c. fejezetben a szerző jó átfogó képet ad az ágazat fejlődéséről, nem veszte el a csábító részletekben. Az almatermelés fejlődésének korszakolásával — 1. Az ősi-dóktól a XIX. sz. végéig; 2. A XX. sz. gyümölcstermelése (46. old.) — viszont már kevésbé tudok egyetérteni. A tárgyalás során a szerző maga is eltér az említett felosztástól és az 1945 utáni fejlődést külön tárgyalja. Megítélésem szerint az első világháború utáni helyzet — új politikai határ — szintén korszakra-

tár a szabolcsi almatermelés történetében, erről a szerző az 59. oldalon említést is tesz.

„A megye almatermelésének területi viszonyai” c. fejezetben a szerző a termelési körzete-
ket adja meg. Sajnos, az elhatárolás módszere kissé tisztázatlan és talán ebből is adódik az a látszólagos ellentmondás, hogy a szerző „feltűnően alacsony az almafa aránya Nyíregyháza város és a környező községek területén” (81. old.) megállapítást tesz, majd az első almatermelő alkörzetnek mégis a „Nyíregyháza környéki alkörzet” határolja el. Csak később tisztázódik, hogy az elhatárolás a 100 ha mezőgazdasági területre eső almafák száma alapján történt. A körzetek részletesebb elemzését is szívesen olvastuk volna, ha a szerző részletesebben kitér azokra a tényezőkre, amelyek az „egyszerű” almatermelő területet „körzetté” formálják.

A szerző helyesen kifogásolja, hogy a termelt almának csak szerény hányada kerül ipari feldolgozásra. És tegyük hozzá nagy része nem is helyben! Az almatermelő körzet termelési vertikumának kiépítésében ezért az almafeldolgozás fejlesztése is fontos feladat.

Az ágazattal foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek a könyvet — úgy vélem — haszonnal forgathatják.

BERÉNYI ISTVÁN DR.

Szabolcs—Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Szerk.: DR. FRISNYÁK SÁNDOR.

Szabolcs—Szatmár megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Nyíregyháza, 1975. — 206 old.
20 kép, 16 térképvázlat és 9 egyéb ábra.

Az őszi Nyírséget idéző színes borítólapon, a gazdag illusztrációs anyag már első pillanatra is megnyerővé teszi ezt a földrajzi olvasókönyvet. A maga nemében ugyan nem első termése ez a munka általános és középiskolai földrajz-oktatásunkat segítő, a tanácsok áldozatkészségét dicsérető földrajzi kiadványainknak. Módszertani megoldásában, az anyag feldolgozási módjában viszont már joggal tekinthetjük új utakat kereső, kedvező eredménnyel biztató kísérletnek. A megyéket bemutató eddigi kiadványok ugyanis a regionális földrajzi jellemzés hagyományos kereteitől alig-alig szakadtak el, a Szabolcs—Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv viszont úgy „feszíti szét” ezeket a kereteket, hogy a tartalom színesebbé, olvasmányosabbá válik, a magvas szakmai anyagot a kellő tagolás kiragadja a tananyagszerűségeből és valóban olvasmánnyá teszi. A 11 szerző 18 tanulmányát egybefogó kötet kollektív munka, melyben a különböző stílusok, a problémák több irányú megközelítése — talán éppen a kellő tagolás és szerkesztés következtében — nem hat zavaróan, sőt, inkább segíti az olvasókönyv funkcióinak teljesítését. Kollektív ez a munka nem-

csak abban az értelemben, hogy a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tan-
székének minden oktatója a kötet egy vagy több tanulmányának szerzője; kollektív a tekintetben is, hogy a rokontudományok szakembereit — néprajzost, történészt, agrárgazdasági kutatót — is megtaláljuk a szerzők között, valamint a szomszéd Debreceen egyeteme oktatóját is.

A 18 tanulmányt a szerkesztő DR. FRISNYÁK SÁNDOR négy nagy témakörbe rendezte. A „Szabolcs—Szatmár megye természetföldrajzi képe” c. fejezetben előbb DR. BORSY ZOLTÁN ad igen alapos, magas szintű áttekintést a megye természetföldrajzi viszonyairól. Ezt egészíti ki érdekes, színes fogalmazásban DR. KUKNYÓ JÁNOS „A dél-nyírségi gyepvasércről” szóló írása. H. SZABÓ BÉLA „Szabolcs-Szatmár megye védett területei és természeti ritkaságai” címmel, nagyon időszzerű tanulmányban zárja a fejezetet.

Az „Ipar és mezőgazdaság” témakörre nem ad teljes részletes jellemzést a megye gazdaságföldrajzi viszonyairól, amint erre az alcím is utal („Adatok a megye gazdasági földrajzá-

hoz"). DR. FRISNYÁK SÁNDOR jól áttekinthető, friss adatokban gazdag tanulmányban eleve-níti meg „Szabolcs—Szatmár megye iparát” A mezőgazdaságot a tipikus szabolcs—szatmári kultúrák hangsúlyozott, sok érdekességet és értékes ismeretet tartalmazó tanulmányai mutatják be. Ezek: „Szabolcs—Szatmár megye almatermelésének földrajzi viszonyai” (DR. KUKNYÓ JÁNOS), „A szabolcsi burgonya” (DR. VARGHA LÁSZLÓ GYULA), „A nyírségi dohányföldek” (DR. KUKNYÓ JÁNOS), „A szatmári szilva” (NAGY SÁNDOR).

A „Tanyák, falvak, városok” — a harmadik fejezet — módszerében az előzőhöz hasonlít. Előbb DR. SÜLL-ZAKAR ISTVÁN, „Tanyák, falvak, városok (A Szabolcs—Szatmár megye településföldrajzi vázlata)” címmel ad általános áttekintést, majd DR. BALOGH ISTVÁN „A szabolcs—szatmári falvak és parasztházak” c. írásában a falvak típusairól, s a régi építkezés érdekességeiről ad szakavatott jellemzést. Ezt követi a jelen dinamikusan fejlődő, iparosodó két városának bemutatása (DR. FRISNYÁK SÁNDOR: Nyíregyháza, a homokra épült város, DR. CSOMÁR ZOLTÁN: Mátészalka, megyénk második városa),

Az utolsó fejezetben „Változó tájak” címmel a megye egy-egy, múltjában és jelenében, fejlődésében érdeklődésre számot tartó táját, objektumát, eseményét rajzolják meg a szerzők. Szó van itt a megye „legalacsonyabb” tájáról (DR. KORMÁNY GYULA: A Rétköz földrajzi képe), a hegynék aligha nevezhető tarpai vulkánról (DR. KUKNYÓ JÁNOS: Tarpa és vulkánja, a Nagyhegy), a Szatmár—Beregi-síkság falvainak néprajzi érdekességeiről, régi gazdasági arculatáról (DR. ERDÉSZ SÁNDOR: A Szatmár—Beregi-síkság települései és gazdasági

élete), a megváltozott Ecsedi-lápról (DR. FARKAS JÓZSEF: Az Ecsedi-láp régen és ma), a katasztrófális 1970. évi nagy árvízről (DR. KUKNYÓ JÁNOS: Árvíz és újjáépítés a Szamos-völgyben), s arról, hogyan is hasznosítja ma az ember a buckák közötti, vízjárta laposok egy részét (DR. KUKNYÓ JÁNOS: A Nyírség visszavarázolt tavai).

A kötet tehát nem a teljességet tekintí alapvető és rendszerező elvének, hanem sokkal inkább azt, hogy a megyére jellemző földrajzi vonások olvasmányos, érdekes, színvonalas tárgyalásban kerüljenek az olvasó elé. Ezzel, valamint az önmagukban is kerek egészet alkotó, rövid tanulmányokkal bizonyára sikerül elérni a legfontosabbat: tanulók és tanárok egyaránt szívesen forgatják, olvassák majd ezt a könyvecskét.

Az olvasmányosság, érdekesség miatt kialakított sajátos szerkezet, a megszokottól eltérő tematikai rend együttjáró kisebb-nagyobb aránytalanságokkal, s főként azzal, hogy kimaradtak témakörök (mint pl. a megye mezőgazdaságának, közlekedésföldrajzi viszonyainak összefoglaló jellemzése), városok (Kisvárdá, Nyírbátor), nevesebb települések (Tiszavasvári, Záhony, Nagycsed, Vásárosnamény, Nagykálló) vagy olyan országos jelentőségű létesítmények, mint pl. a Tiszalöki Erőmű, s a megyén átfutó energiaszállító vezetékek, valamint a világhírű Alkaloidea. Reméljük, hogy az előszóban ígért folytatás, az olvasókönyv második kötete ugyanilyen színesen, érdekesen és színvonalasan valósítja meg a megye földrajzi képének kiegészítését, öreghítve ezzel nemcsak a megye, hanem a szerkesztő és a szerzők jó hírét is.

BALOGH BÉLA ANDRÁS DR.

BISZTRICSÁNY EDE: Mérnökszeizmológia

Akadémiai Kiadó Budapest, 1974. pp. 1—216, 118 ábra.

Az utóbbi évtizedekben a hírközlési eszközök és -szolgálat fejlődésével párhuzamosan mind gyakrabban hallunk ijesztő híradásokat, látunk borzalmas részleteket több ezer, sőt, több tízezer ember halálát okozó földrengésekről; mint legutóbb az 1976. év eleji guatemalai földremlésekről.

Nem kétséges, hogy a halálnak ilyen mértékű aratása ott és akkor következik be, ahol a lakóházak építéskor a földrengések lehetőségét, illetve azok várható méreteit nem vették figyelembe, és ha a földmozgások kipattanására éjjel kerül sor, az alvó tömegekre a hirtelen bekövetkezett földrengések hatására otthonaik ráomlanak. Az említett guatemalai földrengésnél méreteiben és természeti valóságában bizonyára sokkal borzalmasabb lehetett az a múlt század eleji kaukázusi földrengés, amelynek kb. 800 (nyolcszáz!) szabadban élő hegyipásztor

vesztette életét: vagy a leomló sziklák ütötték agyon őket, vagy az irtózatos robajjal ketté repedő hegyek többszáz m-es hasadékaiban lelték halálukat nyájaikkal együtt.

A műszaki létesítményeknek a várható földrengésekre való tekintettel történő tervezésével ma már a földrengéstannak egy nagyon is komplex tudományága: a mérnökszeizmológia foglalkozik.

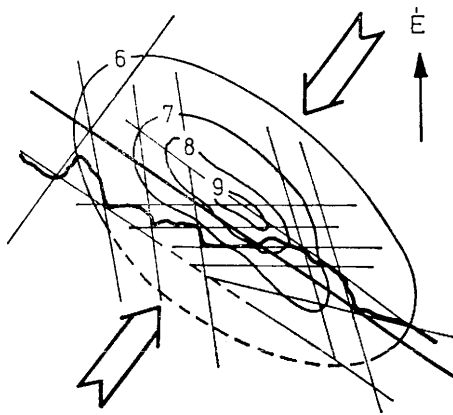
A földrengéstannak maga is összetett tudomány: műveléséhez és a szeizmikus jelenségek értelmezéséhez geológiai, közelebbről: földszerkezeti, geofizikai és matematikai ismeretekre van szükség. Fokozza a téma nehézségét, hogy a földrengés-jelenségek kétféle — szemünkkel látható és egyensúlyérzékünkkel azonnal, kétségtelenül észlelhető, valamint emberi érzékekkel nem, hanem csakis igen finom műszerekkel észlelhető — rengéshullámokkal támadják

Földünk „szilárdnak” vélt kéréget. (Az előbbieket nevezzük makro-, az utóbbiakat mikroszeizmikus rengéseknek.) Említsük meg, hogy az állatok a földrengés kipattanását megelőző, fokozottabban erős, de az ember által még nem észlelhető mikrorengéseket is észlelik és elmenekülnek az epicentrum közeléből.

A mérnökszeizmológia az eddig ismertett földrengéstannál jóval összetettebb tudományág. Műveléséhez több tudomány és tudományág neves művelőinek közös munkájára van szükség: így statikus, talajmechanikus, geológ-

nyi — nagyon hasznos fejezet lehetővé teszi a nemzetközi szeizmológiában használatos tucatnyi földrengés-erősségi adatának megközelítő átszámítását. Fontosak ezek az adatok éppúgy, mint például a fészekmélységek meghatározása. (A mű első fejezetében — természetesen — röviden ezt a tárgykört is érinti.)

A következő, 30 oldalra terjedő fejezet az altalaj hatásával foglalkozik. Bevezetőben az 1948. október 6-i aszhabadi katasztrofális földrengés izoszeiztáit állítja elének a helyi szeizmológiai obszervatórium közlései alapján.

1. ábra. Az Aszhabad többszöri pusztulását okozó töréses rácsszerkezet (BENDEFFY L. 1973)

gus, geofizikus, geokinetikus, fizikus és matematikus szakértőkre.

BISZTRICSÁNY könyve e szerteágazó ismeretkörből a szorosabban vett szeizmológiai fejezetre szorítkozik. Mindenekelőtt bevezeti az olvasót a földrengéstani alapvető ismereteibe. Az itt tárgyalt jelenségek közül a rugalmas visszapattanás elméletére szánt alfejezet ilyen összefoglaló kézikönyv jellegű műben első a magyar szakirodalomban, de mindössze tíz sorban. Hiányolható ez annál inkább, mert e jelenségnek a földrengést megelőző, ill. követő szabatos geodéziai mérésekből való nagyságrendi megállapítása kontinensbelseji viszonylatban (az 1956. jan. 12-i dunaharaszti földrengés alkalmával) magyarországi mérések alapján vált lehetségessé.

A rugalmas hullámokkal, ill. a rugalmas közegekben keletkező feszültségekkel foglalkozó nagyon alaposan kidolgozott fejezet a különféle rezgéshullámokat írja le szabatos matematikai apparátussal. A nem szeizmológus olvasók számára a rövidre fogott, de nagyon világosan fogalmazott szövegek adnak a képletekbe foglaltakról eligazítást.

A 3. fejezet a földrengés-erősségi skálákról nyújt tájékoztatást. Ez a — mindössze 11 oldal-

Aszhabad Türkmenia fővárosa a szovjet—iráni határ közelében, a Kopet-Dag-hegylánc lábánál. A város évezredes története folyamán több ízben is elpusztult, de agyagból döngölt, tapasztott házait rövidesen újra építették. 1948-ban is — az 1963. évi szkopjeinél erősebb rengés hatására — csupán az epicentrumtól távolabbi néhány lakóház kivételével a város teljesen elpusztult. (Ma már a város kivétel nélkül korszerű, európai értelemben vett lakó- és áruházakkal, színházzal stb. teljesen újra épült.)

Mi okozta a több mint százezer lakosú település többszöri pusztulását? Az az alatta rejlő szeizmotektonikai, rácsszerkezet jellegű törérendszer, amelynek a 30—40 másodpercig tartó földrengés tartama alatt a törések csapásiránya pillanatonként harmonikaszzerűen megváltozik. Eközben a mélységben rejlő közettömegek ÉK felől igyekeztek felnyomulni a Kopeg-Dag vonulatában máris feltornyosult tömegekre. A hegységben e rácrendszer csapásirányainak megfelelő friss törések megállapíthatók voltak (1. ábra).

E fejezet utolsó oldalain (p. 98—99.) a felszint borító talaj maradó alakváltozásait tárgyalja a szerző, összegezve a földrengési szempontból kedvező és kedvezőtlen körülményeket. Mind e

helyütt, mind a korábbiakban nagy részletességgel tárja fel a mű (szavakban és matematikailag) a földrengések alkalmával keletkező különböző épületkárosodásokat kedvezőtlenül befolyásoló körülményeket.

Az 5. fejezet a földrengések kipattanásakor feloldódó energia gyakorisága, intenzitása és mérete közötti összefüggéseket tárja elénk elsősorban GUTENBERG és RICHTER kutatásai alapján. A magyarországi viszonyokat BISZTRICSÁNYI E., CSOMOR D. és KISS Z. vonatkozó földrengés-gyakorisági térképei alapján tárgyalja.

A „Szeizmotektonika” című 20 oldal terjedelmű fejezetet a nemrég elhunyt SZÉNÁS GYÖRGY írta. A bevezetőben 8 oldalon át tektonikai alapfogalmakról nyújt rövid összefoglalást, majd „A Kárpát-rendszer kialakulása és szerkezete” címen a Tectonophysics-ben megjelent angol nyelvű tanulmányának magyar nyelvű kivonatát adja A benne közöltek: a Föld tektonikai egységeinek összehasonlítását tartalmazó 6. 1. táblázat, valamint CSOMOR DEZSŐNEK földrengés-veszélyességi és CSOMOR D.—KÖRÖSSY L. földrengésmegoszlási térképei a legerősebb kapocs, amely ezt a fejezetet a téma gyakorlati oldalához fűzi. Végül SZÉNÁS J. E. GUBIN szovjet szeizmológusnak a Tien-San-hegységben végrehajtott vizsgálatait említi példaként arra, hogyan lehet megközelítőleg előrejelezni egy esetleges földrengést valamely fiatal lánchegység környezetében.

Ami a földrengések előrejelzését illeti, SZÉNÁS is úgy vélekedik, hogy a kéregdeformációk meghatározásának legismertebb és ma leginkább elfogadott módja a szabatos geodéziai mérés. Téves azonban az a megállapítása, hogy „a geodéziai méréseknek az az alapvető hibája van, hogy nem lehet őket akármilyen rövid időközönként megismételni. A kéregdeformációk mértékére csak a folyamatos észlelés adhatna megbízható felvilágosítást.”

Ez a megfogalmazás merőben téves, mert a szabatos szintezések, ill. háromszögelések vagy egyéb szabatos alappont-meghatározások megismétlési időintervalluma elsősorban a várható elmozdulások nagyságától függ. Nyilván sokkal rövidebb idő múltán ismételhető meg (a nálunk megkívántnál észrevehetően kisebb pontosság-

gal) bármiféle szabatos geodéziai mérési eljárás Japánban, ahol egy-egy jó közepes erősségű földrengés alkalmával az alappontok néhány dm-től több méterig terjedő elmozdulást végeznek horizontális és vertikális irányban. Ezzel szemben nálunk egy olyan földrengés alkalmával, mint az 1956. január 12-i volt, amely négy faluban okozott tetemes anyagi károkat, a Széchenyi-hegyi csillagvizsgálónak Passage-pillére mindössze 21 mm-rel emelkedett meg. Hasonló nagyságú elmozdulást tapasztaltunk 10 hónappal a földrengés után a visegrádi kanyar szikláiba beépített egyes szintezési alappontokon is.

A megismétlés intervalluma függ továbbá attól, milyen szabatosságú műszereket alkalmaznak, és milyen magas fokú gyakorlattal rendelkeznek az észlelők.

A könyv egyik legfontosabb része a földrengéshullámoknak az épületekre gyakorolt hatását tárgyaló fejezete. A rengés keltette alakváltozásokat épületfajtánként tárgyalja, építési anyaguk és az emeletek száma szerint. Minden változást matematikai képletekkel közelít meg, ill. determinál, azt az egyetlen esetet kivéve, amikor az épületszerkezet súlypontja nem esik egybe a szimmetriaponttal (tengellyel), és emiatt csavaró igénybevétel is keletkezik, amit szintén figyelembe kell venni.

A tervezők számára igen hasznos az ide vonatkozó szabványokat részletezően ismertető 8. fejezet.

A következőkben a földrengési adatok meghatározásának módjáról kap az olvasó tájékoztatást. S végül az utolsó, 10. fejezet a mai korszerű szeizmográfokat ismerteti megfelelő matematikai apparátussal.

Mindent egybevetve: a könyv kiváló kezdeményezés a magyar szakirodalomban. Megérdemli, hogy az elméletet tárgyaló ezen első kötet után egy következő, számos gyakorlati példával gazdagított kötetben az e téren adódó speciális feladatokat végrehajtó szakemberek sok hasznos tanácsot és útbaigazítást kaphassanak.

A könyv elsőrangú kiállításáért az Akadémiai Kiadót, ill. az Akadémiai Nyomda kiváló dolgozóit illeti dicséret.

BENDEFY LÁSZLÓ DR.

FISCHER, L. A.—UREN, PH. E.: *The New Hungarian Agriculture*
McGill Quenn's Univ. Press, Montreal and London, 1973. p. 138.

A szerzők — a montreali McGill, ill. az ottawai Carleton Egyetem professzorai — számos könyv és tanulmány írói, az elmúlt években több ízben jártak Magyarországon. A Földművelésügyi Minisztérium, az MTA és az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete és még számos más szerv támogatásával tanulmányozták a

Nyírség, a Hortobágy, majd részletesen Somogy megye, ill. néhány általuk választott községének mezőgazdaságát, termelőszövetkezeteinek életét, munkáját.

A tanulmánykötet színvonalas, szakszerű munka, így nem véletlenül élénk érdeklődést keltett az észak-amerikai és európai szakkörök-

ben. A szerzők természetesen, igyekeztek objektív szemlélettel vizsgálni és bemutatni az utóbbi 25 év agrárfejlődését.

Foglalkozva a háború előtti korszak földbirtokrendszerével pl. Somogyra vonatkozóan a szerzők megjegyzik: „a megye földjének fele 117 földbirtokos család tulajdonában volt, míg a fennmaradó részen 93 000 család osztozott, amelyek közül 62 000 5 holdnál kevesebbet mondhatott magáénak és még mindemellett 50 ezer nincstelen munkás is volt a megyében”.

A továbbiakban megállapítják, hogy a mezőgazdaság fejlesztése fontos helyet kap a „szocialista kormányzat” céljaiban s véleményük szerint; „Részben ez az oka annak, hogy a kelet-európai földrajztudósok nagymértékben hozzájárultak a mezőgazdasági földrajz módszereinek és eljárásainak kifejlesztéséhez és ezáltal elnyerték a nemzetközi elismerést is. Bárkire, aki meglátogatja a különféle szocialista akadémiai földrajzi intézeteit, nagy benyomást gyakorol a rendelkezésre álló részletekbe menő tény- és ismeretanyag és annak mélysége. A kelet-európai agrárközgazdászok hozzájárulása talán kevésbé volt hatásos, de a kelet-európai kormányzatok szociális kísérletei szükségszerűen érdekesek minden fejlődő ország számára, ahol probléma a falusi túlnépesedés.

Már az elején megjegyeztük, hogy jelen tanulmányban részletes elemzésben nem szándékozunk versenyezni a magyar kutatóintézetekkel. Célunk inkább az volt, hogy egyedi gazdaságokban tett tapasztalatokra alapozva a nagyobb magyar mezőgazdasági szintű teljes képét mutassuk be.” (VII. fejezet, 110. old.)

Hogy mennyire sikerült e teljes „színtér” bemutatása? Megítélésünk szerint a siker részleges. Azok a fejezetek és konklúziók, melyek pl. a Somogy megyei Kéthelyi Aranykalász vagy a kaposulai, kadarkúti termelészövetkezetekről és az állami gazdaságokról, pl. a

nagyberekai vagy a keszthelyiről íródtak, a kételyekkel és a problémákkal együtt a valóság talaján mozognak, míg azok a fejezetek vagy fejezetrészek, amelyek az elméleti magyarázatok és szociológiai következtetések útját járják, valahová a földrajzi determinizmus vagy a szubjektívizmus vágányára csúsztak.

A könyv hét fejezete az alábbi témákkal foglalkozik:

I. Magyarország Kelet és Nyugat között (A megoldások keresése); II. A régi rend; A változó háttér; III. A nagy földreform és annak utóhatásai; IV. Új farmok a régiék helyett; V. A terv és a piac; A változás jelenlegi folyamata; VI. A település változó szerkezete; VII. A táj változó képe.

A szerzők a múltbeli állapotokra vonatkozóan reálisan tárják fel a magyarországi tőkés mezőgazdaság elmaradottságát, a parasztság szegénységét.

A mai állapotokat értelmezve több helyütt eltúlozták a központi irányítás — járási tanácsok, a vizsgálatuk éveiben érvényes kötelező kenyérgabona vetésterv — szerepét, amely szerintük a tsz-ek önálló gazdálkodását erősen korlátozta. Ezzel ellentmondásban áll, hogy többszörösen hangsúlyozták a tsz-elnökök döntéseinek nagy szerepét a gazdálkodásban. Helytelenül értelmezték és messzemenő következtetéseket vontak le a magyar falusi táj és a természeti tényezők mint „determinánsok” szerepére, amely mint mondták, „tekintet nélkül a politikákra vagy a hatóságok elméleteire, meghatározzák a magyar vidék alapvető jellegét”.

E kifogásaink ellenére a könyvet érdekes munkának tartjuk, amely jól érzékelteti a magyar mezőgazdaság imponáló fejlődését.

GÖDZ LAJOS DR.

ТРОИКИН, С. Л.: *Современный антигласиализм*

Наука, Москва 1975.

ТРОИКИН ebben a művében bizonyítékokat hoz fel arra, hogy az Észak-szibériai-síkság a negyedkor során eljegesedett volt, felszínét több helyen morénák fedik. A könyv tulajdonképpen kritika és vitaanyag azok ellen az orosz geológiai munkák ellen, amelyek a Szibériai-síkság fiatal formáinak kialakulását az anti-glaciális teória alapján magyarázzák. A szerző sorra vizsgálja az anti-glaciális adatokat, feltevéseit és bebizonyítja róluk a bennük levő belső ellentmondásokat. Végül arra a konklúzióra jut, hogy az Észak-szibériai-síkság morfo-

genezisében és litogenezisében a belföldi jégtakarónak igen fontos szerepe volt. Több bizonyítékot és példát sorol fel az eratikus blokkokra, a glaciális üledékek előfordulására a Jeniszej középső medencéjében. ТРОИКИН munkája végén gazdag irodalmat közöl a mai anti-glaciális munkáiból. E kötetet a Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Osztályának Földtani-Geofizikai Intézete tette közzé.

ПÉCSI М.

C. OLLIER műve egy több kötetes sorozat második kötete. A „Geomorphology Texts” című sorozat nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen az egyes kötetek a geomorfológia főbb fejezeteinek modern szemléletű összefoglalását adják. A sorozat nem kizárólag szakemberek számára készült, tanárok, a geomorfológia iránt érdeklődők, valamint a rokontudományok szakemberei (talajtanos szakemberek, mezőgazdák, mérnökök) is érdeklődéssel forgathatják.

Az aprózódás és mállás folyamataival foglalkozó kötet a folyamatokat nemcsak összességében vizsgálja, hanem igyekszik azoknak a főbb fizikai földrajzi tényezőkkel való kölcsönhatását is kimutatni: így többek között szó esik az aprózódási és mállási folyamatoknak az éghajlati, talajföldrajzi, hidrológiai, morfológiai adottságokkal való kapcsolatáról.

A bevezető részben megismerkedünk az aprózódás és mállás különböző definícióival. OLLIER röviden felsorolja és elemzi az aprózódási és mállási folyamatokat, vizsgálja a kőzetanyagot, amelyben e folyamatok végbemennek, és végül a hatófaktorok eredményeit veszi sorra.

A következő fejezet az aprózódást mutatja be. A szerző különösen nagy figyelmet szentel a gömbhéjszerű elválás folyamatának, vagy ahogyan a nemzetközi irodalom nevezi: „exfoliációnak”. A jelenség fizikai szemléletű magyarázata után nemzetközi példák és elméletek sorozata következik. A kristálynövekedésből származó aprózódás fagyás, sokkristálynövekedés vagy valami kémiai változás hatására állhat elő. Az inszolációs aprózódás tárgyalása kapcsán megemlíti a szerző, hogy a hőhatás nemcsak a napsugárzás, de egykori erdőtüzek is okozhatják. OLLIER figyelmét olyan jelenségek sem kerülnek el, mint a kiszáradás és átnedvesedés hatása, a kőzet és a szállított törmelék érintkezése nyomán előálló egyszerű mechanikai aprózódás, vagy az alámosás következtében lehulló és aprózódó kőzetanyag.

A mállással foglalkozó fejezet a kémiai egyensúly fogalmából indul ki, majd sorra veszi a kémiai reakciók típusait, ill. a különböző kristályszerkezetek szerepét. A mészkő oldódásával, valamint a tengervíz oldó hatásával külön is foglalkozik.

A biológiai tényezők, az ásványi összetétel, és a kőzetanyag szerepét a mállási folyamatokban külön fejezetek tárgyalják. Részletes képet kapunk a hidrológiai viszonyok és a mállási folyamatok kapcsolatáról a nyolcadik fejezetből. Az éghajlati tényezők és a mállás összefüggéseiről, az egyes éghajlati területek, ill. övek jellegzetes mállási és aprózódási folyamatairól szóló fejezet talán kissé szűkre szabott.

A mállási folyamatok nemcsak területi elterjedésükben változatosak, de mélységükben is. Érthető tehát, hogy a szerző a mállásnak a talajképződésben betöltött szerepét részletesen vizsgálja. Kevésbé érthető viszont, hogy miért szükséges egy mállással foglalkozó könyvben a talajképző tényezők, talajrendszerek részletes áttekintése.

Rendkívül jól sikerült összeállítás a következő fejezet, amely a mállásnak a földfelszíni formák fejlődésében és alakulásában betöltött szerepéről szól. Sor kerül itt azon főbb felszíni formák felsorolására és ismertetésére, amelyek kialakításában az aprózódás és mállás szerepet játszott.

A mállással kapcsolatos kérdésben talán a legnehezebb a mállási folyamatok során keletkező anyagmennyiség mennyiségi becslése. Az erre vonatkozó adatokat és számításokat ismerteti a 13. fejezet. A 14. fejezetben a mállásnak és az aprózódásnak a geológiai idők során történt változását, változó mértékét tárgyalja OLLIER. Az utolsó fejezet a legfontosabb laboratóriumi módszereket sorolja fel. A könyvet részletes bibliográfia egészíti ki, az anyag jobb megértését 176 ábra és 29 táblázat segíti.

KERTÉSZ ÁDÁM DR.

DERBYSHIRE, E. (ed.): **Climatic geomorphology**
Geographical Readings, Macmillan, London, 1973. 196 p.

A *Geographical Readings* c. sorozat nem ismeretlen a magyar olvasó előtt, hiszen a sorozatból immár nyolc kötet jelent meg az angol Macmillan kiadó gondozásában. A sorozat célja a földrajztudomány (pontosabban: a természetföldrajz) valamely részterületével foglalkozó legfontosabb tanulmányok egy kötetben való összegyűjtése az angolul értő olvasók közöttiség számára. E sorozat bármelyik kötetének szerkesztője nagy feladatra vállalkozik: el kell

döntenie ugyanis, melyik az a kb. 15–20 alapvető tanulmány, amely az illető részdíszciplína történeti fejlődését jól bemutatja, és egyúttal a témakör „releváns” információit is tartalmazza.

E. DERBYSHIRE tisztában van a feladat nagyságával és nehézségeivel. Az anyag csoportosításában három fő szempontot követ: 1. az olvasó ismerkedjék meg a téma úttörőinek munkáival; 2. érzékeltetni kell a ciklustannak

a klimatikus geomorfológia fejlődésére gyakorolt hatását; 3. az olvasó ismerje meg a leghíresebb klimatikus geomorfológiai koncepciókat, nevezetesen: TRICART, CAILLEUX, BÜDEL és PELTIER felfogását. (Szomorú, hogy a szerkesztő nem ismeri BULLA B. idevágó munkáit.)

E. DERBYSHIRE sajnos nem minden tanulmányt közölt teljes terjedelemben (erre természetesen nem is volt mód), így az elhagyott részletek fontosságának megítélésében a szerző saját maga döntött. A rövidítések helyes vagy helytelen voltát nem firtatom, a mű hiányosságának vélem azonban, hogy a szerkesztő néhány ábrát is elhagyott.

W. M. DAVIS tanulmányai jelentik az összeállítás méltó nyitányát. (A három tanulmány leglényesebb részei összefoglalóan, egyetlen fejezetben szerepelnek.) DAVIS művének első helyre sorolása nemcsak történeti szempontból indokolt, hanem azért is, mert az angolszász geomorfológiának talán még ma is ez a legfontosabb elmélete.

A glaciális ciklusról vallott davis-i koncepcióval kapcsolatba hozható W. H. HOBBS munkája. HOBBS kevésbé dogmatikusan, ill. komplexebben értelmezi a glaciális ciklust, mint nagynevű elődje.

A ciklustan arid éghajlatú területekre való alkalmazása hosszú ideig uralkodó álláspont volt az angol geomorfológiában. Ez részben annak is köszönhető, hogy az elméletet C. A. COTTON elfogadta és továbbfejlesztette. H. LOUIS tanulmányában már a lineáris erózió

és a tömegmozgások különböző típusainak lepusztító ereje a fő hatótényező: ezek különböző klímák szerint váltakoznak.

PELTIER morfolimátikus zónáit a főbb klimatológiai paraméterek alapján határozta meg. TANNER PELTIER nyomdokait követi, bizonyos módosításokkal. WILSON a klímagörbe és PELTIER régióinak kombinációjával próbálkozott.

A. PENCK munkásságát minden magyar geográfus jól ismeri, ezért a kötetben szereplő tanulmányára fölösleges kitérnem. E. DE MARTONNE dolgozata morfológiai alapvetésű, benne a mai modern kvantitatív geomorfológia is előreveti árnyékát. TRICART és CAILLEUX tanulmányai a francia iskolát reprezentálják.

Az 1926-os düsseldorfi konferencia anyagából THORNBECKE előadása szerepel az összeállításban. PASSARGE vitacikkét, melyet e konferenciával kapcsolatban írt, teljes terjedelemben olvashatjuk. A kötet anyagának kb. 1/3-át a klimatikus geomorfológia legjelentősebb képviselőinek, J. BÜDEL, J. TRICART és H. CAILLEUX munkái alkotják. Úgy vélem, az ő munkásságuk is jól ismert a magyar olvasó előtt. Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy DERBYSHIRE összeállításának áttanulmányozása minden olyan geográfus számára igen hasznos lehet, aki a klimatikus geomorfológia történeti fejlődéséről, legnagyobb képviselőinek munkásságáról kíván információt szerezni.

KERTÉSZ ÁDÁM DR.

JOACHIM MARCINEK UND BERNHARD NITZ: **Das Tiefland der Deutschen Demokratischen Republik**

VEB Hermann Haack, Geographisch—Kartographische Anstalt Gotha/Leipzig — 1973 — pp. 1—288, 62 ábrával és 8 fényképpel.

A Berlini Humboldt Egyetem Természettudományi Részlegén oktató szerzőpár az előszóban könyvét „az egyetemeinken és főiskoláinkon földrajztanulóknak számára bevezetésül, a földrajztanároknak áttekintésül és a szomszédos tudományterületek szakembereinek információként” ajánlja. A könyv felépítése és tárgyalásmódja érezhetően e célkitűzéshez igazodik.

Már az alcím („A felszínalakulás vezérvonalai”) is világossá teszi, hogy a munka a Német Demokratikus Köztársaság Alföldjének geomorfológiáját foglalja össze a fejlődéstörténet középpontba állításával. Szerkezetileg — a hagyományoknak megfelelően — általános és regionális részre tagolódik.

Az általános résznek, mely terjedelmét tekintve a könyv valamivel több mint egyharmada, külön említést érdemlő jellegzetessége, hogy a tárgyat fogalmak, folyamatok, képződmények és formák kapcsán a szerzők rendszerint azok rövid általános meghatározását és

leírását is megadják, elősegítve ezzel a munka tankönyv jellegű használatát.

Egy rövid áttekintő fejezet után másodikként a földtörténeti fejlődés leírása következik a pleisztocénal bezárólag. Itt a pleisztocén előtti időszak rövid vázlatát a negyedkor részletes jellemzése követi. Felöleli a pleisztocén bázisfelszínének leírását, s annak a mai felszínnel való összehasonlítását, az éghajlat-ingadozások szerint képződött glaciális, hidegidőszak és a meleg szakaszokból származó üledékek jellemzését, valamint a negyedidőszak tagolását. Végül az utolsó eljegesedés (Visztula) lefolyásának részletes ismertetése következik.

A negyedkori felszínalakulást bemutató fejezet négy fő részre tagolódik. Először a belső földi jégtakaró morfológiai hatásait mutatják be a szerzők a glaciális sorozat (véghororénák, szandrok, ősfolyamvölgyek, fenékmoréna-területek) és kísérőformáinak (drumlinek, kame-ek, özök és csorgató-medencék) sorbavetelével, majd a periglaciális jelenségekről írnak. Itt az

állandóan fagyott talaj folyamatai, a szoliflukció és a periglaciális völgyképződés problémáin kívül részletesen taglalják ennek az időszaknak, ill. időszakoknak (a régebbi eljegesedés területein) eolikus jelenségeit — a különböző löszös üledékek és a szélsiszolta görgetegek kérdését. A fejezet harmadik részének középpontjába a morfológiai folyamatok jellegének pleisztocénvégi megváltozása és ennek a morfológiára gyakorolt hatása került. Különös részletességgel mutatják be a szerzők a fiatal morénaterületek vízrendszerének fejlődési stádiumait (fluvioglaciális, fluvioperiglaciális későpleisztocén — óholocén átmeneti, holocén természetes és holocén antropogén fázisok), valamint a tömedencek kialakulását és azok kilenc különböző típusát. A holocén időszak — már a társadalom által is erősen befolyásolt — fejlődésének ismertetésével zárul a fejezet és a könyv általános része. A társadalom felszínformáló hatását főként az erdőirtások, a vízhálózat megváltoztatása és a (tenger) partvédelem vonatkozásában vizsgálják.

A könyv regionális részében is meghatározó a fejlődéstörténeti szemléletmód. A kereken egy évszázados kutatás során részletesen feltárt és elhatárolt különböző korú morénaövezetek jó lehetőséget kínálnak a terület tagolására. Az ún. „idős és fiatal morénaterületek” elkülönítésénél a szerzők hangsúlyozzák azt a felfogásukat, hogy ezek formakincsének alapvető eltérése a tekintélyes korbeli differencián túl elsősorban a későbbi eljegesedések által már nem érintett délebbi területeken megismétlődő periglaciális éghajlat következménye, amely az ottani glaciális felszint erősen átalakította. A „fiatal morénaterületek” friss glaciális jellegét pedig éppen ezért azzal magyarázzák, hogy itt csak egy periglaciális időszak volt (a pleisztocén végén), és észak felé (a po-

merániai jégperem és a mai tengerpart közt) ez is egyre rövidebb ideig tartott. Sőt, ezeken a részeken a periglaciális időszak elmúltával, a korábban eltemetett holtjég tömegek elolvadása miatt a glaciális formakincs bizonyos regenerációja következett be (megnövő relief-energia, zárt, lefolyástalan mélyedések, tógazdagság stb.).

Az „idős morénaterületeket” tárgyaló fejezet a pleisztocén alkalmazott tagolásának megfelelően három részre oszlik: először a legdélebbre nyúló (s a tulajdonképpen alföld határát több helyen átlépő) elster, majd a kétosztatú aale (drenthe és warthe időszakok) övezet bemutatása következik. A „fiatal morénaterület” leírásában érezhető, hogy a szerzők (első sorban MARCINEK) a berlini hagyományokat folytatva maguk is a táj aktív kutatói.

A kötet második részében jelentős számú térképvázlat és profil segíti a problémák alaposabb megértését, s a rész kérdések után továbbbábelődőnek a könyv végén tekintélyes (közel 250 munkát tartalmazó) irodalomjegyzék áll rendelkezésre.

Összegezve megállapítható, hogy MARCINEK és NITZ munkája az NDK Alföldjére vonatkozó morfológiai kutatóeredmények modern, jól áttekinthető összefoglalása. Határozottan alaptudományi jellegű, mely viszonylag kevés gyakorlati vonatkozást tartalmaz, de ennek ellenére igen tekintélyes mennyiségű nélkülözhetetlen anyagot ad a gazdasági élet számára is. Ami a munkát lapozva az olvasóban (főleg talán külföldön) hiányérzetet kelt, hogy nem talál benne egy összefoglaló morfológiai térképet, s a mindössze 8 fénykép csak halvány ízelítőt adhat az NDK Alföldjének morfológiai gazdagságából.

SZABÓ JÓZSEF DR.

SERMO SUPRA SEPULCRUM ANTONII RÉTHLY

1879. 5. 3. — 1975. 9. 21.*

A Magyar Földrajzi Társaság nevében megilletődötten búcsúzom örökös tiszteletbeli elnökünk-től, a Társaság nesztorától, Dr. RÉTHLY ANTAL professzortól. Ő alig néhány évvel volt fiatalabb a száz évet immár betöltött Társaságnál, amelynek hét évtizeden át volt kiemelkedően munkás és hűséges tagja. 1904-ben lépett a Társaság tagjai közé az akkori fiatal és agilis főtitkárunknak, CHOLNOKY JENŐnek javaslatára. Így hosszú élete során a magyar geográfusok hat nemzedékét és problémáit ismerte meg.

Még találkozott az alapító generáció magas kort megért tagjaival, köztük több világhíró és világhírű tudósunkkal, mint pl. VÁMBÉRY ÁRMINNAL, a nagytekintélyű turkológussal, társaságunk első alelnökével. Tanítványa volt LÓCZY LAJOSNAK, KÖVESLIGETHY RADÓNAK, EÖTVÖS LORÁNDNAK és CHOLNOKY JENŐNEK. Kortársa PRINZ GYULÁNAK és TELEKI PÁLNAK. Eleitől végig kísérte BACSÓ NÁNDOR, BULLA BÉLA és MENDŐL TIBOR pályafutását. Megismerte LÁNG SÁNDOR, PÉCSI MÁRTON és SÁRFALVI BÉLA munkásságát. Ilármuk közül az utóbbi kettő utódja is volt a Társaság főtitkári székében. És mint a legutóbbi tisztújító közgyűlés korelnöke ő iktatta be tisztségébe jelenlegi főtitkárunkat, SOMOGYI SÁNDORT.

RÉTHLY ANTAL ifjú korában hazánk a monarchia keretében ünnepelte ezeréves fennállását. Férfi korában két világháború tette próbára népünket, de mint aggastyán boldogan láthatta a szocializmus építésével újjá éledt és megszépült országunkat is.

Tudományos pályája már érettségi vizsgája után megkezdődött KONKOLY-THÉGE MIKLÓS ógyallai csillagászati obszervatóriumában, és két évvel később folytatódott Budapesten, szülővárosában, az Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézetben. Ottani munkája mellett végezte egyetemi tanulmányait is. És közben lázasan fáradozott azon, hogy meteorológiai, földmágnassági és földrengési hálózatunk sűrűségét és műszeres ellátottságát a kor színvonalára emelhesse az egész országban a Kárpátoktól az Adriáig. Különös figyelmet szentelt a magashegységi obszervatóriumok létesítésének, ami tőle magától is elismerésre méltó turista teljesítményeket követelt, de ugyanakkor biztosította a turista egyesületek és a turista házak lelkes közreműködését is. Éber figyelemmel kísérte az egyre jobban kiteljesedő hálózat működését, és annak megfigyelési eredményeiből, mihami lehetett, tudományos és gyakorlati következtetéseket igyekezett levonni.

Évek gondos munkájával összeállította a magyarországi földrengésekre vonatkozó történeti adatokat, amire a század első évtizedének alföldi és barcasági földrengései ösztönözték. A Magyar Földrajzi Társaság nagybecskereki vándorgyűlésén 1909-ben már olyan javaslatot tehetett egy új alföldi szeizmológiai obszervatórium létesítésére, hogy az elhelyezés folytán a legeredményesebben szolgálhassa az Alföld mélyszerkezetének megismerését. Majd részletesen elemezte az 1911. évi, kecskeméti földrengést a Földrajzi Közlemények hasábjain a hazai és külföldi szeizmogramok és a helyszíni vizsgálatai alapján. Az „Adatok az Alföld szerkezetéhez” c. értekezésében arra is rámutatott, hogy ilyen természetű kutatásokban milyen szerepe van a geográfusnak. Az a tény, hogy a munkának ezt a részét is ő végezte, arra utal, hogy geográfusnak számított a saját magát is. Földrajzból is doktorált 1912-ben CHOLNOKY JENŐnél Kolozsvárott.

Nem kisebb lelkesedéssel dolgozott földmágnassági megfigyelőhálózatunk fejlesztésén, sűrítésén sem, amelyek jelentései ugyancsak a kor színvonalán állottak, bár kiértékelésüket megnehezítette, hogy nem volt még a földmágnasság lényegét minden szempontból kielégítő tudományos elméletünk.

Tudományos munkájának megbecsülését jelentette, hogy 1912-ben Társaságunk választmányi tagja lett. 1913-ban új működési terület nyílt meg RÉTHLY ANTAL előtt, amikor részt vehetett az Adria-kutató expedícióban.

* Dr. KÁDÁR LÁSZLÓ társelnök búcsúztatója az Óbudai temetőben 1975. szeptember 30-án.

Háborús viszonyok között kezdődött 1917-ben az oktatói tevékenysége a Kertészeti Főiskolán, a mai Kertészeti Egyetem elődjén, ahol éghajlattant és meteorológiát adott elő. Az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar megalakulása után ezt a tevékenységét a Kar Mezőgazdasági Osztályán folytatta egyetemi magántanárként.

Oktatói és tudományos téren elért eredményei készítették az MFT Választmányát arra, hogy 1924-ben levelező tagsággal tüntesse ki. Ezt RÉTHLY ANTAL egy éven belül „Az 1923. évi tokiói nagy földrengésről” a Földrajzi Közleményekben közölt cikkével hálálta meg. Településföldrajzi szempontból is figyelemre méltó dolgozat ez, mert kitűnik belőle, hogy a milliós metropolisnak a pusztulásában nagyobb része volt a vízvezeték-hálózat megsérülése miatt többfelé keletkezett árvizeknek és a víz nélkül maradt városrészekben tomboló tűzvésznek, mint magának a földrengésnek, pedig az is nagyobb volt minden korábbi hasonló katasztrófánál.

1925 és 1927 között RÉTHLY ANTAL a megújodott Törökország felkérésére Ankarában megszervezte az ország meteorológiai hálózatát és intézetét mint annak szakértő-igazgatója. Az ankarai városi köd kialakulása okaira és az emberi szervezetre káros következményeire olyan formában mutatott rá, megjelölve a veszély csökkentésének lehetőségeit is, hogy azt méltán nevezhetjük a napjainkban ma már globálisan felmerülő környezetvédelem korai megnyilvánulásának.

Egy múlt századvégi magánszorgalomból végzett csapadék-megfigyelés feldolgozásával képet adott RÉTHLY ANTAL Sztambul-Erenikői éghajlati viszonyairól kimutatván, hogy a város a mediterrán és a pontusi éghajlati táj határvidékén fekszik.

Törökországból visszatérve RÉTHLY ANTAL a Magyar Földrajzi Társaságot főtítkár-válságban találta. A Társaság bizalma feléje fordult, és ő — jöllehet meteorológus volt — szívesen vállalta ezt a komoly munkát és hozzáértést igénylő feladatot. Be is töltötte a főtítkári tisztelet négy éven át oly buzgalommal és eredménnyel, hogy az a Társaság mindenkori főtítkárainak mintául szolgálhat. Közgügyi beszámolóí ékesen tanúskodnak arról, milyen gondos, körültekintő, előrelátó és tapintatos gazdája volt a Társaságnak. Értett hozzá, hogy a Társaság és a hazai földrajztudomány javára használja ki azt a „nemes versengést”, amely akkoriban az ország egyetemének földrajzi tanszékei között folyt. Kivédte azt a felülről jött és takarékosági szempontok által irányított kíváncsiságot, hogy a Szegeden kiadott *Föld és Ember* c. folyóirat olvadjon be a *Földrajzi Közlemények*be, abban a meggyőződésben, hogy két egymástól független és nem is egészen azonos profilú folyóirat jobban szolgálja az ország és a tudomány érdekeit, mint egy.

Ugyanakkor szívesen támogatta a debrecenieket azt az ajánlatát, hogy népszerű folyóiratukat, a *Földgömböt* vegye át a Társaság. Tudományos földrajzi dolgozatoknak volt akkor más fóruma is Debrecenben, s a *Földgömbnek* a *Földrajzi Közlemények*től alapszámban eltérő célkitűzése a Társaság munkáját szerencsésen kiegészítette. És olyan eredménnyel, hogy a tagok létszáma egyetlen év alatt 6000-rel megemelkedett. A harmincas évek elején bekövetkezett világgazdasági válság hatására ugyan ez a taglétszám fokozatosan visszaesett, de a Társaság költségvetését sikerült egyensúlyban tartani. Továbbá egyelőre sikerült elodáznia azt a fenyegető veszélyt is, hogy a Társaság hajléktalanná válik.

Hozzá kell tennünk ehhez még azt is, hogy főtítkársága idején RÉTHLY ANTAL a hagyományoknak megfelelően harmadmagával a Földrajzi Közlemények szerkesztője is volt, és igen termékeny írója is. Ekkor írta meg „Görögország éghajlatváltozásának kérdése” c. dolgozatát, amelyben részletesen taglalta és megvitatta a nemzetközi érdeklődés középpontjában állott kérdésben felhozott érveket és ellenérveket, és arra a következtetésre jutott, hogy ott a történelmi idők folyamán soha sem változott meg az éghajlat úgy, hogy az évi középhőmérséklet emelkedett és az évi csapadékmennyiség csökkent volna. A folyóiratban igyekezett szemmel tartani a Társaság egész működési területét a turistágtól a földrajz tanításán át a geográfia tudományának széles mezéjéig. Szerkesztő- és író társaisal gondoskodott róla, hogy az olvasók tábora folyamatosan tájékozódhasson a nemzetközi és hazai irodalom legújabb termékeiről, irányzatairól, kiállításokról, tanfolyamokról és egyéb eseményekről.

Legyen szabad hálával megemlítenem egy szubjektív dolgot is. RÉTHLY ANTAL volt az első, aki nevemet a Földrajzi Közleményekben először említette az 1933. évi közgyűlési beszámolójában ALMÁSY LÁSZLÓ szaharai expedíciójával kapcsolatban. Ez volt az utolsó főtítkári beszámolója, mert még az év októberében kinevezték az Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézet igazgatójává, ami miatt ezt a sok gondnal és munkával járó tisztelet tovább vállalni nem tudta. Áldozatos és eredményes munkáját a Magyar Földrajzi Társaság azzal honorálta, hogy az 1934. évi közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta.

A Társaság szakülésein és előadó estélyein természetesen azután is gyakran találkoztunk vele. Jómagam mint az időközben a Műegyetembe beolvadt Közgazdaságtudományi Kar oktatója és neki magántanár-társa, ezen a téren is kapcsolatban voltam vele, és nemegyszer élveztem szakmai tanácsait és támogatását. Jól esett tudni, hogy oktatói tevékenységét a Műegyetem 1943-ban egyetemi nyilvános rendes tanári címmel ruházta fel. Ezt a címet kiérdemelte a Meteorológiai és Földmágnassági Intézet keretein belül kifejtett szakember-nevelő munkájával is. E magas cím elnyerésével RÉTHLY ANTAL lett Magyarországon az éghajlattant és a meteorológia első egyetemi

tanára. Ilyen tanszék felállítását ő hosszú éveken át szorgalmazta. Nem a maga, hanem tanítványai számára, és azért, hogy egyetemi oktatásunk ezáltal is teljesebbé válhasson. De ahhoz, hogy ez az álma megvalósulhasson, előbb az országnak fel kellett szabadulnia.

Nyugalomba vonulása után, azaz 1948 óta ritkábban találkoztunk vele. De tudtuk, hogy hajlott korában is lankadatlanul dolgozott. Levéltári kutatásokat végzett, és összeállította a hazánk története során feljegyzett időjárástörténeti adatokat egy három kötetes műben, amelynek harmadik kötetét sajnos befejezni már nem tudta.

Jóleső öröm volt számomra, hogy a Magyar Földrajzi Társaság százéves fennállása alkalmából átnyújthattam neki a tiszteleti tagságát megújító díszoklevelet.

Amikor kortársa, PRINZ GYULA 92 éves korában elhunyt, a Magyar Földrajzi Társaság RÉTHLY ANTAL választotta örökös tiszteletbeli elnökévé, és ezzel voltaképpen önmagát tisztelte meg.

RÉTHLY professzor évekkel ezelőtt megajándékozott egy domborművű bronzplakettal, amelyet 1966-ban készített róla egy művész, akit megkapott az agg tudós arcáról sugárzó bölcsesség, az olthatatlan kutatóvágy, a természet és az embertársai iránti szeretet. Ezt a plakettet ott őrzöm a Lóczy-éremem mellett halálomig kegyelettel, és azt a Magyar Földrajzi Társaságra hagyom, hogy a késői nemzedékek is ismerhessék, láthassák annak a férfinak az arcát, aki munkásságával ércnél maradandóbb emléket állított önmagának, és akinek most már csak azt kívánhatjuk, hogy requiescat in pace...

DR. KOMARNICKI GYULA

(1885—1975)

Élete munkásságának középpontjában a Tátra-feltárás állt. A Magas-Tátra kövei minden alpin csomónál erősebben fűződnek hozzá és hirdetik emlékeit. Testét befogadta az anyaföld, de derűs lelkülete, mosolygó tekintete, hajlott korában is tölgysudár természetének képe elevenen él tovább a róla készült hang- és filmszalagokon.

Abban az évben látta meg a napvilágot, amikor csak még tíz és egynéhány év telt el azóta, hogy a szervezett magyar hegymászás bontakozni kezdett a Magyar Kárpát Egyesület (MKE) működése nyomán. Fiatal diákként gyakran nyaralt szüleivel és öccsével, Románnal a Tátrában, de az első időben a hegyek nem gyakoroltak rá nagyobb hatást. Egyszer véletlenül kezébe került JANKOVICS MARCELL „Úttalan útakon” c. alpesi leíró kötete. Ekkor kezdett fogalma lenni arról, mi is az igazi hegyi élmény. 1908-ban már első megmászásokat végez a Magas-Tátrában, bejárja a Sárga-torony és Katalin-csúcs ÉNY-i gerincét, a Varangyostavi-csúcs É-i felét, az Antónia-cs. K-i gerincét, valamint a Lengyel-Tátrában a Barát É-i falát.

Zakopaneban megismerkedett JANUSZ CHMIELEWSKIVAL, a kitűnő lengyel Tátra-járóval és szakíróval, és ezzel kezdődött sűrű tartó barátságuk. Együtt vettek részt az első korszerű lengyel menedékház felavatásán a Halas-tónál (Morskie Oko), majd közös mászótúrán keresztelték a Rumán-csúcsot — a Ganeket és a Batizfalvi-gerincet,

Közben felmerült az a gondolat, hogy mindazt, ami a Tátrában elindult, közelebb kell hozni az ország szívéhez, Budapesthez, a magyar fiatalokhoz. Két ilyen vállalkozásról van tudomásunk az annalesek nyomán; a fiatal magyar hegymászók szervezetének megalakításához nekifogtak 1892-ben, majd 1904-ben, de egyik próbálkozás sem járt sikerrel. A második alkalommal már olyan kiváló magashegyi utazók és geográfusok álltak a mozgalom mögött, mint JORDÁN KÁROLY és PRINZ GYULA. Kellett azonban még valaki, aki a folyamatnak lendületet ad, aki meg tudja ragadni és irányítani képes az események lendítőkerekét, az ide-oda tévelygés, kétkedés és csüggedés sodrában.

Nem véletlen, hogy amikor JORDÁN KÁROLY vezetésével a szervezett magyar hegymászmozgalom megindítására először gondoltak, annak tette kész megvalósítása azokra várt, akik ott ültek az egyetem padjaiban, ill. már végeztek és ezeknek az élére 1908 — 1909-ben az egyhangú votum alapján került KOMARNICKI GYULA.

A lovasberényi vadászakastélyban 1908 őszén történt tulajdonképpen a zászlóbontás, amikor elhatározták az Egyetemi Alpin Klub létrehozását. Nadapon, ugyan nem magashegyek között, de az ország egyetlen ösközetet mutató domborulatánál, a Meleghegyen és a Likaskő sziklaít átmászva a fiatalok a fővárostól alig 40 km-re légvonalban valóra váltották azt az elhatározásukat, hogy megvetik a magyar magashegymászás alapjait. Ez a gondolat a következő években nagy ösztönzést adott a magyar Tátra-feltárásnak, a törekvések élén zászlóvivőként az egyesület elnökét látjuk.

Ideális kötélpáros indult 1909-ben a Tátrába, hogy a sikerek hosszú sorát arassa fél évtizeden keresztül: a két KOMARNICKI fivér. Mindjárt kezdetben első megmászásaik a Jégvölgyi-tornyok, Hátsó Gerlachfalvi-cs. ÉNY-i fala, Jegestavi-cs. É-i fala, kis Vizsoka ÉNY-i fala. Vágyaikat később

már nem elégti ki a Tátra, ennél is többre áhítoznak. A Dachstein és Eiskarspitze nehéz D-i falain próbálkoztak először, majd megjárták az (akkori szóhasználat szerint) „őrültek útját” — a Tre Cime di Lavaredo-csoportban a Kleine Zinne É-i falán kapaszkodtak fel. Később a Val Gardena — Grödnertal felé vették útjukat és a Dolomitok varázslatos felszökeési közül keresztelték a három Vajolet-tornyot, valamint a Rosengartenspitze K-i falát. Nevezetes volt a Sasso longo — Langkofel-csoportban a Cinque Dita Schmidt kéménye („a bátrak útja” — JANKOVICS M.) és a Grohmannspitze.

A nagy tátrai falmászások között kell megemlíteni a Zamarla Turnia D-i falát (ROMÁN fivérével együtt), a Lomnici-cs. K-i falát, a Középső Menguszfalvi-cs. É-i falát, a Jávor-cs. és a Wébercs. É-i falát, valamint a Márta-cs. ÉK-i falát.

Egyre szorosabbra fűzte a baráti szálakat lengyel hegymászókkal; CHMIELEWSKIN kívül legjobb túratársai közé tartoztak a hírneves „Taternik”-ek, KORDYS, SWIERZ és a többiek. A KOMARNICKI fivérek és baráti körök téli és nyári magashegyi túrái mellett a Budapesti Egyetemi Turista Egyesület keretében lehetővé vált (az azóta is nélkülözött magyar nyelvű alpin folyóirat) a TURISTASÁG ÉS ALPINIZMUS rendszeres megjelenítése. 1910 — 1935 között ez a kiadvány a szakmabelieknek, a Tátra barátainak és a hazai hegymászóknak a legjavát tudta adni mindabból, amit ebből a műfajból ki lehet termelni.

A budapesti egyetem jogi karának elvégzése után KOMARNICKI GYULA öccsével együtt megszerezte az ügyvédi oklevelet, de csak fivére ment gyakorlati pályára, ő maga állami főhatóságoknál dolgozott. Az első világháború kitörése részben megszakította hegymászó tevékenységét. Amikor az olasz fronton megsebesült, a tátraszéplaki hadikórházba került és mi sem volt természetesebb, mint az, hogy mihelyt tehetett, kedvelt hegyei közé vándorolt. Később, mint katonai síkötő Tiroiban (Fieberbrunn) folytatta csúszmászásai sorozatát.

Fáradhatatlan buzgólkodása éppen ebben az időben érlelte meg további gyümölcseit. 1916-ra elkészült és megjelent első Tátra-kalauza, melyet a Doberdónál elesett egykori iskolapajtása és a szervező, valamint irodalmi munkánál csaknem egy évtizeden keresztül leghűbb támasza, SERÉNYI JENŐ emlékének szentelt. Késmárki kiadó támogatásával a kalauz napvilágot látott német nyelven is, majd 1926-ban megért a harmadik kiadást.

A két világháború közötti időben sokat túrázott az Alpokban. Nevezetesebb vállalkozásai voltak a Zillertalban a Feldkopf (Zsigmondyspitze), a Wilder Kaiser-csoportban a Fleischbank, Totenkirchl és Predigstuhl. A K-i Dolomitokban felhatolt a Campanile di Val Montana sziklatűjére, bejárta a Silvretta-csoportot, a Lienzi Dolomitokat és a Bergell (Bregalia). Kimagasló szép vállalkozása volt a Dolomitokban a Cima del Largo és a Dachstein Bischofsmützeje.

1936-tól ismét többet járt a Tátrában és még 1944 elején sikerült sível feljutnia a Hunfalvy-csúcsra.

Kalauzai a Tátra-irodalom gyöngyszemének számítanak ma is; az azóta megjelent cseh, lengyel és szlovák nyelvű hasonló kiadványok egyaránt sokat merítenek belőle és alapvető forrásmunkának tekintik. 1931-ben az ő közreműködésével elkészült a Magas-Tátra ma már műzeális értékét képviselő, féltve őrzött 1:50 000 léptékű térképe. Ennek első változata a TURISTASÁG ÉS ALPINIZMUS kiadásban a Magyar Földrajzi Intézet nyomásában látott napvilágot. Sajátos értéket ad a térképnek, hogy nagy gondot fordít a turisták és hegymászók igényeire. Ötszines nyomtat, mely a hegyszerzőt rétegvonalakkal ábrázolja, az erdős lejtőket zöld színnel jelzi és gondosan kimunkálja a sziklarajzot, amely nagy hozzáértéssel és alapos vizsgálódás után légifelvétel segítségével került a térképre. A legértékesebb rész, a sziklarajz, KOMARNICKI GY. műve volt.

Érdekes előzménye volt ennek a térképnek. 1914-ben megjelent a Magas-Tátra hegymászó célokat szolgáló 1:75 000 léptékű felvétele, és ezt 1921-ben átdolgozták 1:50 000 léptékű szlovák és német nyelvű kiadásban. A régi klasszikus és katonai kiképzésnél használt 75 000 lépték helyébe nem minden ellenkezés nélkül lehetett a részletesebb és a célnak inkább megfelelő 1:50 000 léptéket állítani. A TURISTASÁG ÉS ALPINIZMUS Kiadó csak nagy nehézségek árán és komoly viták leküzdésével volt képes ezt a részletesebb és árnyékolással erősített szintvonalas hegyábrázolást bevezetni. A feladat megoldását KOMARNICKI GYULA tevékeny bekapcsolódása vitte teljes sikerre. (Vö. HREŇKÓ P.: Kiváló Tátra-térképekről — Hegymászó Híradó 1975/2 sz.)

A magyar hegymászók most eltávozott nesztora gazdag irodalmi hagyatékot hagyott hátra. Már a harmadik kiadás megjelenése után elkezdett dolgozni élete fő művén, a Magas-Tátra hegyi világa monográfiába illő leírásán. Amikor fáradhatatlan kezéből a toll kihullott, a kézirat 4/5 részben nyomdakész állapotban szakadt félbe. Oly gazdag jegyzetanyag áll rendelkezésre, hogy azt szerkesztő lektor könnyűszerrel tethő alá tudná hozni. A maga nemében egyedülálló Tátra-feldolgozás meghaladja a szokásos hegyi kalauzok terjedelmét, de mint kézikönyv a magyar alpinizmus és geográfia egyik legmegbecsültebb kiadványa lehetne. KOMARNICKI megkötötte azt a szerződést, mely a rövidített kivonat kétrészes útikalauzának megjelenését biztosítja, de az egész művet sem volna szabad hagyni veszendőbe menni. Ilyen alapos és mélyreható összeállítást a Magas-Tátráról még senki sem készített, de egyhamar nem is fog.

Hathatós és tevékeny segítséget nyújtott a magyar hegymászók újból bontakozni kezdő szer-

vezkedéséhez. amikor 1957-ben az MFT Hegymászó Szakosztálya megalakulhatott, annak első szakülésén az Egyetemi Földrajzi Intézet előadótermében! KOMARNICKI Gy. ismertette a Magas-Tátra hegycsoportját.

Ezzel egyidejűleg kezdődött a magyar Tátra-járás új és azóta szép lendületet vett korszaka. KOMARNICKI GYULA bőségesen és a legnagyobb készséggel adott minden hozzáfordulónak gazdag tapasztalataiból, és állt segítőtőleg a tanácsért hozzáfordulók mellé. Tanította, irányította a fiatalokat és ezáltal egyre többen szerették meg a Kárpátok egyedülállóan tündöklő sziklabirodalmát.

Ezután újból elérkezett számára az aktív alkotómunka ideje. Egyik kiadónk vállalta, hogy átültetésben magyar nyelven megjelentet egy Tátra-kalauzt. Ennek modernizálásában és a magyar hegymászók igényeihez való alkalmazásában fontos szerep jutott a legnagyobb magyar Tátra-járónak. Napvilágot látott később az „Autóval a Magas-Tátrába” c. kiadvány azok számára, akik nem járák, csak látogatják a hegyeket, de a völgyeken túl nem merészkednek. KOMARNICKI Gy. ismét nagy segítséget nyújtott ennek során a kiadónak és mindazoknak, akik ezt az összeállítást forgatják.

1960-ban 75. születésnapját Hegymászó Szakosztályunk házi ünnepség keretében ülte meg, tisztelettel és ragaszkodással emlékeztek a lengyelek és szlovákok is a 3/4 százados jubileumra; a Taternik portréval díszített részletes életrajzot közölt 1960/3. számában. A lengyel természetjáró szervezet, a PTTK tiszteletbeli tagjává választotta. Ez évben még személyesen túrázott a Tátrában, ahol nyomába szegődtek az őszbecsavarodott kortársak és azok a fiatalok, akik elragadtatással lesték szavait és boldogok voltak egy-egy névaláírástért.

A következőkben öt évenként visszatérő ünnepségek ismétlődtek a Kossuth Klubban, amikor is a magyar hegymászók széles köre ünnepelte a KOMARNICKI fivéreket, majd 1975 februárjában, a 90. születésnapon az öccs és egyetlen fia elvesztése után a magára maradt „great old man”-t. Hegymászó Szakosztályunk ezen rendezvényeinek külföldön is szép visszhangja támadt. A hegyeket, csúcsokat évtizedek óta járó vérbeli hegymászók mellett a tizenéves csengő hangú fiatalok is szót kértek és hitet tettek a magyar Tátra-kultuszhoz való odaadó ragaszkodásuk mellett.

Az elhunyt a Tátra-monográfia kéziratán kívül értékes alpin naplót hagyott hátra, valamint igen becses számunkra a kortársakkal, különösen „az utolsó vérbeli szepességi”-vel, a készmárki GRÓSZ ALFRÉD professzorral folytatott sok évtizedes levelezése. A két neves Tátra-feltáró levélváltása a Magas-Tátra jelenének és múltjának sok fontos okmányát tartalmazza.

Szólnunk kell KOMARNICKI GYULÁRÓL, az emberről, mindig ideális életfelfogásáról. A klasszikus hegymászás képviselője volt, aki nem sporteredményért, hanem élményszerzés céljából járta a hegyeket. Nem legyőzni, hanem élvezni kívánta a csúcsokat, és azt vallotta, a hegymászó nem a sziklával, hanem saját gyengeségével küzd meg. Ha valaki erőfeszítése ellenére a természet végtelen erőivel szemben meghátrálni kénytelen, az nem szégyen, nem vereség, csak eszköz arra, hogy megismerjük saját képességeinket (BUCSEK H.: Komarnicki Gy. 90 éves—Hegymászó Híradó 1975/2 sz.).

Befejezésül idézzük annak az elismerő oklevélnek a szövegét, melyet Társaságunk a jubileumi születésnapon nyújtott át az ünnepeltnek:

„A Magyar Földrajzi Társaság elnöksége Dr. KOMARNICKI GYULÁnak, a Hegymászó Szakosztály nesztörének 90. születésnapja alkalmából a magyar Tátra-feltáráshoz első megmászásokkal és új útvonalak megnyitásával végzett úttörő munkásságáért, az Egyetemi Turista Egyesület megszervezésében és sok éven keresztül való lelkes irányításában elért eredményeiért, az alpinizmus eszméjét szolgáló magas színvonalú szakirodalmi tevékenységéért, a Magas-Tátra hegymászó kalauzájának összeállításáért és többszöri megjelentetéséért, egyben a magyar elnevezésű helynevek rendszerbefoglalásáért és tudományos feldolgozásáért a jelen oklevelet tisztelettel adományozza.”

Dr. KOMARNICKI GYULA halálával eltávozott a magyar Tátra-feltáráshoz utolsó klasszikus képviselője, és lezárult az a fontos korszak, melynek teljes kiértékelése a közeljövő feladata lesz. Szeptember 3-án a „Te saxa loquuntur” mondással vett búcsút az elhunytól Társaságunk, és azzal kísértük nesztorunkat utolsó útjára, hogy emléket mindennél ékeesebben a sziklák birodalma hirdeti és őrzi meg.

DR. KARLÓCAI JÁNOS

MARKOS GYÖRGY HALÁLÁRA

Életének 74. évében, 1976 júniusában elhunyt MARKOS GYÖRGY, a Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagja, egykori alelnöke, a hazai marxista gazdaságföldrajz úttörője és nagyhatású formálója. Néhány nappal halála előtt még átadhattuk neki A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái c. kötetet, mely frissen jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A gyűjteményes

kötet tizenkét szerzője MARKOS tanítványa volt a Közgazdasági Egyetemen az 1940-es évek végén—1950-es évek elején.

MARKOS GYÖRGY 1948-ban került az újjászervezett egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke élére. Már hosszú és érdemes pályafutás állt mögötte: első könyve 1937-ben, franciaországi emigrációjában jelent meg (a l'Humanité kiadásában), hazatérte után, 1940-ben a szovjet ipar fejlődését bemutató könyve aratott átütő sikert. 1941-ben egyik szerzője volt a Népszava híres, az antifasiszta népfront megalakítására jelt adó karácsonyi számának; 1942-ben A magyar ipar 100 éve c. könyve hónapok alatt négy kiadást ért meg; 1943-ban a Népszavában egy nyolcrészes cikksorozatban fejtette ki az eljövendő szocialista tervgazdaság céljait. Közismert bátor helytállása és jelentős szerepe a háború alatti antifasiszta harcban.

MARKOS Gy. úttörő szerepet vállalt a hazai marxista gazdaságföldrajz megteremtésében. Az ezerkilencszáznegyvenes—ötvenes évek heves ideológiai összecsapásaiban élénken részt vett: szinte egymagában rohamozta a polgári földrajz hadállásait, melyeket nem ismert jól. Nem csoda, hogy nem mindig volt egészen igazságos, a polgári földrajz értékes hagyományait is elvetette. Rendkívül gyorsan alakította ki Magyarországot és a világ gazdaságföldrajzának marxista értelmezésű tananyagát: 1950-ben már megjelent első egyetemi jegyzete, melyet 1965-ig további nyolc követett.

MARKOS Gy. tudományos munkájában a szocialista gazdaságépítés közvetlen szolgálatát kereste; így jutott el a gazdaságföldrajzi kutatások és a területi tervezés összekapcsolásához. Ennek első tudományos megfogalmazását 1951-ben publikálta (*A területi tervezés gazdasági földrajzi megalapozása* címmel, a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemlében). Ezután évekig egyetlen szorgalmazója maradt a tudományosan megalapozott területfejlesztésnek. Ez a célkitűzés — melyet később tanítványai is követtek — átalakította az egész kutatási szemléletet: a leíró jellegű gazdaságföldrajztól elvezetett a társadalom és a gazdaság térbeli folyamatainak felismeréséhez, prognosztizálásához. Átalakult a kutatás módszertani apparátusa: fokozatosán elterjedt a korszerű közgazdasági és matematikai statisztikai elcmzések módszere. Ha ma az elismert társadalmi fontosságú területfejlesztésnek jelentős tapasztalatú vezető tudós- és tervezőgárdája van, ez is jórészt MARKOS Gy. érdeme, aki 10—15 évvel korábban képezte ki ezeket a szakembereket, mielőtt égető szükség mutatkozott irántuk.

Az 1960-as években — az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet főmunkatársaként — sokat utazott és publikált külföldön. Hazai munkásságából ebben az időszakban kiemelkedik „*Magyarország gazdasági földrajza*” c., csaknem 75 ives monográfiája (1962). Utolsó tudományos könyve 1971-ben, Bécsben jelent meg (*Ungarn. Land, Volk, Wirtschaft in Stichworten*).

MARKOS GYÖRGY mindössze kilenc évet tanított egyetemen, mégis ma is élő iskolát teremtett, egy tudományág vezető gárdáját nevelte ki. Tanítványait nagy feladatok vállalására ösztönözte, becsvágyat, felelősségtudatot, politikai elkötelezettséget ébresztett bennük. Roppant műveltsége, szelleme, megalkuvást, óvatos méricskélést nem ismerő magatartása nagy hatást gyakorolt. MARKOS GYÖRGY halálával a felszabadulás utáni gazdaságföldrajz legnagyobb formátumú egyénisége távozott közülünk.

ENYEDI GYÖRGY

DR. KARLÓCAI JÁNOS

1920—1976

Nincs még egy esztendeje, hogy KARLÓCAI JÁNOS a magyar hegymászós akkori nesztorát, DR. KOMARNICKI GYULÁT búcsúztatta. Aj róla írt nekrológját a Földrajzi Közlemények jelen száma hozza. Most pedig már Tőle is búcsúzunk.

Kolozsváron született, Kecskeméten érettségizett, Budapesten avatták aranygyűrűs doktorrá a jogi karon. Tanulmányait azonban szüntelenül folytatta. Az ügyvédi-bírói vizsga letétele után, 1953-ban angol és magyar nyelvtanári diplomát, majd 1974-ben állam- és jogtudományok kandidátusi fokozatot szerzett.

Rendkívüli nyelvtudása — hét idegen nyelvet beszélt — párosult nagyszerű jogi felkészültséggel. Kezdetben tanársegéd volt az egyetem Kisebbségjogi Intézetében, azután rövidebb ideig külügyi szolgálatban tevékenykedett, majd a Ruhagyárak jogtanácsosa lett. Közben a Magyar Jogászszevetség Nemzetközi Magánjogi Szakosztályának titkára és a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Védjegy Szakosztályának vezetőségi tagja. Legutóbb a budapesti Francia Nagykövetség hívta meg jogtanácsosnak.

Számos külföldön rendezett jogi konferencián kérték fel előadónak.

Sokoldalú elfoglaltságában a kikapcsolódást a természet szépségei, vízi, sí- és barlangtúrák változatosságáa biztosította. Legjobban azonban a magashegyekhez vonzódott.

Turista életét a Budapesti Egyetemi Turista Egyesületben kezdte, melynek 1941–48-ig alelnöke volt.

Az ő kezdeményezése és szervezése nyomán alakult meg a Magyar Földrajzi Társaság Hegymászó Csoportja, mely később szakosztályi rangra emelkedett, és amelynek megszakítás nélkül vezetője volt.

Sziklamászó túrát a Magas-Tátrában kezdte 1943-ban. Ide számtalanszor visszatért, egyre alaposabb felkészültséggel. Tájékozódásának az alapja mindig a Komarnicki-kalauz volt. Amint azonban kötetenként megjelentek a szlovák nyelvű Puskás- és a lengyel Parisky-kalauzok, ezeket is mindig magával vitte, hogy egy-egy mászóút előtt összehasonlíthassa a leírásokat.

A Kartográfiai Vállalat felkérésére közreműködött az 1965-ben megjelent „A Magas-Tátra turista térképe” szerkesztésében. Ő állította össze e térkép magyar névjegyzékét.

A Magas-Tátrában végzett mászásai közül meg kell említeni a Hlinszka-torony, Ganek, Márta-, Tátra-, Déchy-csúcs, a Keleti Menguszfalvi-, Ottó-, Gerlachfalvi-, Lomnici-, Késmárki-csúcsot és a Karbunkulus-tornyot. Téli mászásai közül emlékeztetek a Kriván és a Rohács túrái.

A Keleti-Alpokban a Zillertalból a Mösele (3486 m) és az Olperer (3480 m), a Hohe Tauernben a Grossvenediger (3360 m) csúcsára jutott fel.

A Nyugati-Alpokban, most 10 éve, a Breithorn volt az első négyezrese. Svájc legmagasabb csúcsának, a Monte-Rosa csoport Dufourspitze (4634 m) megmászására 1971-ben került sor. Az év kiválasztása tervszerű volt. Ugyanis 100 évvel korábban, 1871-ben járt a csúcson DÉCHY MÓR, Társaságunk alapító és választmányi tagja, korának kiváló geográfusa és hegymászója. DÉCHY annak idején a világon harmadikként jutott fel a csúcsra, de az általa választott útvonalon, a déli oldalról elsőként!

A KARLÓCAI JÁNOS és BAKOS KÁLMÁN kötelpáros a sikeres feljutás után a csúcskeresztre erősített piros-fehér-zöld szalagra nyomtatott latin szöveggel emlékezett meg a Déchy-évfordulóról.

Amikor KARLÓCAI JÁNOS a Francia-Alpokban túrázott, 1964-ben, ugyancsak a kegyelet vezérelte a St. Christophi temetőbe, ahol DR. ZSIGMONDY EMIL sírját kereste fel, aki a Mt. Pelvoux-csoportban a Meije megmászásánál vesztette életét.

1968-ban a Skót-felföldön a Ben Nevis és a Skay-sziget sziklavilágát kereste fel. 1972-ben öt csúcsra jutott fel, a Dolomitokban. 1974-ben Görögországban megmászta a Parnassust. De járt Montenegróban a Durmitoron, Bulgária hegyeiben, a Pireneusokban és Iránban is.

Az alpin irodalom egyik legalaposabb hazai ismerője volt. Maga is sokat írt, fordított, lektorált és számos előadást tartott a Társaság Hegymászó Szakosztályában, a TIT-ben, más egyesületekben, a rádióban és külföldön is.

Szakmai beszámolóit, írásai a Földrajzi Közleményekben, a Föld és Égben, a Turistában, a Hegymászó Híradóban jelentek meg. Az utóbbinak szerkesztő bizottsági tagja is volt.

Érdemei közé tartozik, hogy élénk kapcsolatot tartott külföldi hegymászókkal, és kezdeményezésére az alpinizmus sok kiválósága tartott előadást Magyarországon, amit szinte kivétel nélkül, KARLÓCAI JÁNOS tolmácsolt.

Mivel tudta, milyen széles körű az érdeklődés a magashegyek iránt, fáradhatatlanul tevékenykedett azon, hogy a külföldi irodalomból válogatott művek jelenjenek meg magyar nyelven. KURT DIEMBERGER „Titokzatos nagy csúcsokon” című munkájának szaklektora volt, de ennél sokkal többet tett annak érdekében, hogy ez a páratlanul nagy sikerű könyv nálunk is kiadásra kerüljön.

A hegyek világában a hősi küzdelmek, a szép eredmények mellett mindig érdekelt a sikertelenségek, a balsors, a szerencsétlenségek oka. Sokszor elemezte, beszélt és írt ezekről is. Mivel ez a téma különösen érdekelt, elméletben és gyakorlatban is tisztában volt a hegyek veszedelmeivel. Nem becülte túl erőit; tudta, mikor mit kell csinálni. Mégis ez a nagyszerű kötél társ, a fáradhatatlan, örökmozgó, a hegyek szerelmese nincsen többé.

1960-ban járt először a Kaukázusban, melyre DÉCHY MÓR expedíciói és kiváló könyve hívta fel a figyelmét. Vágyott oda vissza, mert korábbi túrái során rabja lett a gyönyörű hegységnek. A Kaukázus pedig úgy viszonzotta érzelmeit, hogy megtartotta magának, hogy az ő táji szépsége legyen az utolsó kép, amit lát földi vándorlásában.

Az életnek vannak titkai, amiket nem lehet megfejteni. Ilyen titok marad, hogyan és miért került pont KARLÓCAI JÁNOS életének végére. Az Elbrus körzetében, a Kogutáj 3800 m-es csúcsa alatt, jégcsákánnyal a kezében, hágóvassal a talpán a hólejtőn kicsúszott. Az első másodpercet nem látta senki. A másodikban már nem lehetett segíteni.

Bárhogyan is történt, stílus volt benne. Fájdalmas, megrendítő, de kivételezett befejezés.

Koporsója hazaérkezett. Teste most a Farkasréti temetőben pihen, egészen közel DR. JANKOVICH MARCELLHOZ, akinek hegyi útjait és írásait annyira szerette.

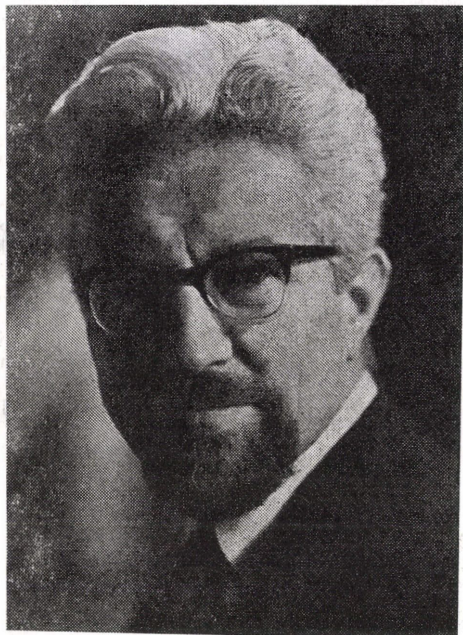
DR. DEZSÉNYI JÁNOS

*

CARL TROLL

(1899—1975)

1975. július 21-én 75 éves korában elhunyt CARL TROLL, a világhírű és sokoldalú földrajztudós. A bajorországi Gaberseeben, az Inn melletti Wasserburg közelében született 1899. december 24-én. Atyja, THEODOR TROLL orvos volt, bátyja, WILHELM TROLL botanikus. TROLL a müncheni egyetemen főleg botanikát és geográfiát tanult. 1921-ben mutatta be biológiai tárgyú doktori értekezését, és kitűnő eredménnyel tette le doktorátusát. DRYGALSKI professzor hatására (akinek már 1922 óta tanársegéde volt a müncheni egyetemen) érdeklődése mindinkább a földrajz felé

fordult. Magántanári habilitációját 1925-ben növényföldrajzi tárgyú értekezésével szerezte. Már 1922-ben kezdett gleccserkutatásokkal is foglalkozni a német Elő-Alpok térségében; morfológiai vizsgálódásait később kiterjesztette a völgymeanderek tanulmányozására.

1926-tól 1929-ig Dél- és Közép-Amerikában tett kutató utazásokat. Az Andokban (Bolívia, Észak-Chile, Dél-Peru) tett utazása eredményeit számos tanulmányban tette közzé 1928 és 1943 között. Az Andokban két jégkorszakot és a köztük levő interglaciálisban történt kiemelkedést állapított meg. Fontos összefoglaló műve volt a trópusi Andok növényföldrajzi tagolása táj-övezetek és tájlépcsőzetek szerint. A Kolumbiában, Ecuadorban és Panamában tett repülőútjain elsőként állította a légifényképezést a földrajzi megismerés szolgálatába.

Kutató utazásairól visszatérve 1929-ben TROLL Berlinbe kapott meghívást egyetemi tanári állásra az Egyetem gyarmat-tengerentúli földrajzi tanszékén, majd 1936-tól rendes tanár lett ugyanott a gazdaságföldrajzi tanszéken. Közben 1933—34-ben újabb trópusi utazást tett, ezúttal Kelet-Afrikában Eritreától Fokföldig. 1937-ben a Himalájára indult mint a Nanga-Parbat-expedíció tudományos vezetője. Lavinaszerencsétlenség következtében az expedíció 16 tagja életét vesztette, TROLL azonban másodmagával megmenekült és befejezte a kutatást. Hazatérve Berlinben egy központi földrajzi intézet szervezésére kapott meghívást; mivel azonban a megbízást a Nemzeti Szocialista Pártba való azonnali belépés feltételéhez kötötték, TROLL ezt nem fogadta el, hanem rendes tanárként átmént a bonni egyetemre, ahol a Földrajzi Intézet igazgatásával is megbízták. Ezt a megbízatást TROLL nyugdíjba vonulásáig (1966) meg is tartotta. Az 1960—61. tanévben ő töltötte be az egyetem rektori tisztségét.

Bonnban 1938-tól a nyugodt alkotó munka időszaka következett számára. Egyetemi előadásainak színvonala, publikációinak hitelessége, a nemzetközi kongresszusokon való aktív részvétele

csakhamar nemzetközi hírnevet szerzett neki. Számos elfoglaltsága mellett is volt ideje, hogy egy tucat folyóiratban mint szerkesztő vagy munkatárs közreműködjön. Számos tanulmánya műve jelent meg a földrajztudomány különböző ágaiban. Foglalkozott klimatológiával, s kidolgozta a termoizopleta-diagramok alkalmazásának rendszerét. Tanulmányokat írt a fagyváltakozások gyakoriságáról, s innen jutott el a szárazulatok éghajlati és növényföldrajzi övekre és magassági zónákra való tagolásához. Kedvelt témája volt az összehasonlító magashegységi kutatás. Eddig gyűjtött óriási anyagának további bővítésére 1952-ben újabb tanulmányutat tett az észak-amerikai Kordillerákban. A sorozat „Tanulmányok a Föld magashegységeinek összehasonlító földrajzához” c. munkájával kezdődik, melyben a különbségek okát az eltérő sugárzásban keresi. Írt a gleccser olvadásformáiról, a szerkezeti talajokról, a szoliflukcióról és a Föld hidegebb régióinak éghajlatáról. A térképészet terén kifejtett tevékenységének elismerése volt, hogy 1958-ban a Nagy Herder Atlasz kiadója lett.

TROLL tudományos kutatásai 1945 óta világszerte növekvő elismerésre találtak. Erre utal már az is, hogy mint vendégprofesszor adott elő Zürichben, Madisonban (USA) és Rio de Janeiróban vagy a belgiumi egyetemeken. De a legnagyobb elismerés kifejezése az volt, hogy 1960-tól 1964-ig töltötte be a geográfus világszervezet, a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) elnöki tisztét. Mintegy 15 akadémia volt tagja, több (pl. a lőweni és a bécsi) egyetem pedig díszdoktorává avatta. 1959-ben, 60. születésnapja alkalmából H. LAUTENSACH írt tanulmányt munkásságáról, a 70. születésnapjára kiadott Troll- emlékkönyvben pedig LAUER professzor méltatta érdemeit.

TROLL módszertanát számos tanulmányában fejti ki, de természetesen első helyen foglalkozik a tájfogalommal. A földrajzi táj kutatás feladataként a táj morfológiát, a táj ökológiát, a táj tipológiát és a táj kronológiát jelöli meg. A táj tagolás a táj elemek (ökotópok) elkülönítéséhez vezet. A kistájak különböző ökotópokból tevődnek össze jellegzetes társulásokká. Mint természetkutató mindig a logikailag elhatárolt jelenségek egyedi megfigyeléséből indul ki. Ilyen megfigyeléseket Ausztrália kivételével minden földrészen végzett. Az egyestől azután a különböző jelenségek összehasonlításán és integrációján át eljutott a világméretű földrajzi összefüggések és ellentétek megismeréséhez. A földfelszín mint összefüggő egész érdekelte őt akkor is, amikor az egyes jelenségeket az egyes térségekben vizsgálta. S ez tette őt korunk geográfus társadalmának egyik legjellegzetesebb személyiségévé.

CARL TROLL tudományos munkáinak jegyzékei: I. (1922—1959): *Erdkunde*, Bd. 13, 1959, pp. 252—258. — II. (1960—1970): *Argumenta Geographica*, Festschrift CARL TROLL zum 70. Geburtstag, *Colloquium Geographicum*, Bd. 12, Bonn 1970, pp. 18—26. — III. (1870—1975): *Erokunde*, Bd. 30, 1976, pp. 7—9.

KEREKES SÁNDOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

AZ URBANIZÁCIÓ TRENDJEI A VILÁG RÉGIÓIBAN 1950 ÉS 2000 KÖZÖTT

DR. MÁDAI LAJOS

A világ népességfejlődése a második világ-háború befejezése óta eltelt alig három évtized folyamán mennyiségi és minőségi vonatkozásaiban egyaránt olyan forradalmi változásokon esett át, melyhez hasonló folyamat nem volt tapasztalható az emberiség történetében.

A Föld lakóinak rohamos erejű szaporodása — amely igen egyenlőtlenül alakult a különböző kontinenseken — az emberiség sorskérdéseinek egész sorát, sürgős megoldását állította a világ lelkiismerete elé, mint pl. az éhezés megszüntetését, az élelmiszertermelés fokozását, az ivóvíz- és az energiaszükséglet biztosítását, a foglalkoztatottság növelését, a lakás- és fűtés felszámolását, az analfabétizmus megszüntetését, a pusztító népbetegségek elleni küzdelmet, a környezetvédelmet stb.

A tudományos-technikai forradalom korszakában az iparosodás gyors ütemű fejlődése világszerte nagy változásokat idézett elő a különböző fejlettségű országok népességének társadalmi-gazdasági szerkezetében, a demográfiai viszonyok alakulásának valamennyi szférájában. Az iparosodás és a demográfiai

változások (természetes szaporodás, vándor-mozgalom) különös erővel éreztetik hatásukat a települési viszonyok átalakulásának folyamatára, a falusi és városi lakosság arányai között egyre jobban szélesedő különbségekre.

Az ENSZ a világ népesedési problémáinak fontosságát azzal a közgyűlési határozatával is nyomatékosan kiemelte, hogy az 1954-es, majd az 1965-ös „World Population Year” után „Népesedési Világévnék” nyilvánította az 1974-es esztendőt.

Ez az alkalom is ösztönöz olyan időszerű kérdés áttekintésére, mint az urbanizációs folyamat felgyorsulása századunk második felében a világ különböző régióiban. Az ENSZ Népességi Főosztálya által 2000-ig végzett előreszámítások eredményei és a Nemzetközi Népességtudományi Unió Liège-ben (1973. VIII. 26—IX. 1.) tartott egyetemes konferenciáján megvitatott tanulmányok alapján e sorok keretében kívánom a Földrajzi Közlemények olvasói figyelmét felhívni az urbanizációra, ennek trendjeire, továbbá a milliós városok népességfejlődésének problémáira.

1. tábla

A világ városi és falusi népessége 1950—2000*

(millió)

Év	Világ népessége	Ebből		Városi népesség %-ban
		városi	falusi	
		népesség		
1950	2486	704	1782	28,3
1970	3635	1352	2283	37,2
2000	6515	3329	3186	51,1
		1950=100		
1970	146,2	192,0	128,1	X
2000	262,1	472,9	178,8	X
		1970=100		
2000	179,2	246,2	139,5	X

* SIDNEY GOLDSTEIN: An overview of world urbanization 1950—2000. — Internationale Population Conference Liège 1973. V. 1. 179. o.

Századunk közepén a világ 2,5 milliárdnyi népességének túlnyomó többsége, 1,8 milliárd fő még falvakban élt és csak 704 millió (28,30%) volt városi lakos. A demográfiai robbanás első fázisa 1950 és 1970 között zajlott le, akkor a világ népessége 1,1 milliárd fővel (46%-kal) szaporodott. Ebben a periódusban az urbanizációs folyamat rendkívül nagy ütemben felgyorsult, a városi lakosság száma 704 millióról 1352 millióra (92%-kal), a falusi lakosság száma „csak” 500 millióval (28,10%-kal) szaporodott. Az 1970 körüli világnépszámláláskor a városi népesség részaránya 37,2%-ra emelkedett.

Az ENSZ Népeségi Főosztálya (United Nations Population Division) által végzett előre-

számítás eredményei szerint 1970 és 2000 között döntő fordulat várható a falusi és városi népesség arányában. 2000-ben a világ 6,5 milliárdra becsült népességének több mint a fele — 51,1%-a — városi lakos lesz.

Az urbanizáció száguldó tempójára jellemző, hogy e három évtized folyamán a városi népesség száma közel 2 milliárddal (146,2%-kal), a falusiaké „csak” 900 millióval (39,5%-kal) emelkedik.

Az urbanizáció folyamata feltartóztathatatlanul tör előre az egész világon, az emelkedés üteme és a városi—falusi népesség aránya tekintetében azonban szembetűnő különbségek vannak a gazdaságilag fejlettebb és kevésbé fejlett régiókban.

2. tábla

A világ fejlettebb és kevésbé fejlett régióiban a városi és falusi népesség száma és aránya 1950—2000

(millió)

Év	Fejlettebb régiók			Kevésbé fejlett régiók		
	városi	falusi	városi népesség % -ban	városi	falusi	városi népesség % -ban
	népesség száma			népesség száma		
1950	439	419	51,2	265	1363	16,3
1970	717	374	65,7	635	1910	25,0
2000	1174	280	80,7	2155	2906	42,6
			1950=100			
1970	163,4	89,3	X	239,6	140,1	X
2000	267,4	66,8	X	813,2	213,2	X
			1970 = 100			
2000	163,7	74,9	X	339,4	152,1	X

A fejlettebb régiókban a városi népesség száma 2000-ben az ötven évvel korábbi állapothoz képest megháromszorozódik, a lakosság túlnyomó többsége — 81%-a — urbánus településekben fog élni. A kevésbé fejlett régiókban az urbanizáció trendje még ennél is gyorsabb ütemben emelkedik, a XX. század végén a városiakok száma — 1950-hez képest — megnyolcszorozódik. A városi népesség aránya a gazdaságilag kevésbé fejlett régiókban 1950-ben még csak 16, 1970-ben 25 és 2000-ben előreláthatóan 43% lesz.

A településviszonyok változásainak másik jellegzetessége, hogy a falusi lakosság száma a fejlettebb régiókban 1970 és 2000 között közel 100 millióval (25%-kal) csökken, ezzel szemben a kevésbé fejlett régiókban csaknem 1 milliárddal (52%-kal) emelkedik.

1950-ben a világ városi lakosságának kétharmada a gazdaságilag fejlettebb régiókban élt, 1970-ben azonban ez a mutató 53%-ra mérséklődött. 2000-ben ez az arány olyankép-

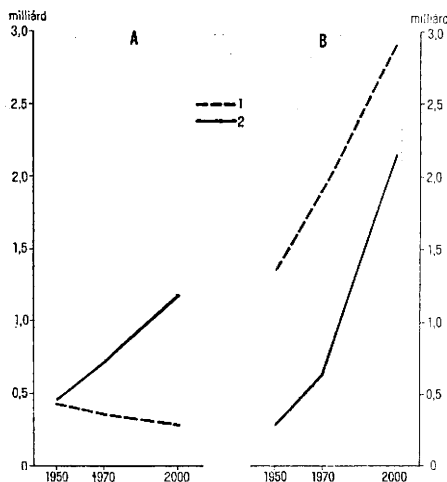
pen módosul, hogy az urbánus népesség kétharmada (2155 millió fő) a kevésbé fejlett régiókban és csak egyharmada (1174 millió fő) él a fejlett régiók városaiban.

A régiók e két csoportjában a népesség természetes szaporodása között igen jelentős különbség van. Ezt a különbséget, továbbá a városi — falusi népesség arányát a demográfiai viszonyok (természetes szaporodás, vándorlás) és a gazdasági tényezők bonyolult kölcsönhatásai befolyásolják. A kevésbé fejlett régiókban a mezőgazdasági termelés alacsony színvonalú és a magas természetes szaporodás következtében a városokba irányuló elvándorlás tendenciája, másfelől a városi munkaalkalmak eredménye döntő súllyal hatnak az emelkedő urbanizációs trendekre.

Századunk közepén a városi népesség ará-

nya az 50%-ot csak Európában, Észak-Amerikában és Óceániában haladta meg. Ekkor ez a mutató a Szovjetunióban és Latin-Amerikában csak 40%-ot ért el, Ázsiában pedig csupán 16, Afrikában 14% volt. A 2000. év küszöbén a városi népesség száma valamennyi régióban

tóan 2000-ben a városi népesség aránya és csak Dél-Ázsiában, valamint Afrikában lesz többségben továbbra is a falusi lakosság. Az urbanizációs folyamat trendje a vizsgált 50 év folyamán leggyorsabb ütemben Ázsiában emelkedik. Amíg a városi népesség abszolút száma

1. ábra. A városi és falusi népesség a világ fejlett és kevésbé fejlett régióiban
A = fejlett; B = kevésbé fejlett régiók. 1 = városi; 2 = falusi népességnövekedés

előreláthatóan nagyobb lesz, mint amennyi az egyes régiók egész népessége volt 1950-ben. A városiak aránya 2000-ben is Észak-Amerikában lesz a legnagyobb (85,1%), azonban lényegesen kisebb lesz a szóródás a régiók hasonló mutatói között, mint amilyen 1950-ben és 1970-ben volt. Európában, a Szovjetunióban és Latin-Amerikában 76—78 % lesz várha-

Észak-Amerikában és a Szovjetunióban a háromszorosára, addig Kelet-Ázsiában a hetszeresére. Dél-Ázsiában pedig a nyolcszorosára emelkedik. Az ázsiai urbanizáció tempójára jellemző, hogy 2000-ben a világ népességének közel fele (1,5 milliárd fő) erre a kontinensre esik és száma nagyobb lesz, mint 1970-ben az egész világ városi népességéé.

3. tábla

A városi népesség száma és aránya a világ régióiban 1950—2000

Régió	Városi népesség száma (millió)			Népesség %-ában		
	1950	1970	2000	1950	1970	2000
Európa	207	292	438	52,9	63,2	77,0
Szovjetunió	71	139	252	39,5	57,1	76,5
Kelet-Ázsia	105	266	722	15,9	28,6	50,7
Dél-Ázsia	111	238	793	15,9	21,2	33,7
Észak-Amerika	106	169	284	63,7	74,2	85,1
Latin-Amerika	66	158	495	40,5	55,9	75,9
Afrika	30	77	320	14,0	22,2	39,2
Óceánia	8	13	25	61,7	67,9	71,7
Világ	704	1352	3329	28,3	37,2	51,1

A gazdaságilag fejlett kapitalista országokban a városi népesség százalékos részaránya 1950 és 1970 között nagyobb volt, mint a Szovjetunióban és a többi európai szocialista országban. Az urbanizációs folyamat azonban határozottan tör előre az európai szocialista

országokban is, a városlakók részaránya 60—75% között fog mozogni 2000-ben. Magyarországon a városi népesség aránya 1949-ben 36,3 %, 1975-ben már 50,2% volt, ez az arány 2000-ben várhatóan meghaladja a 60 %-ot.

Megjegyzendő, hogy a szocialista országok-

4. tábla

A milliós városok száma és aránya a városi népesség százalékában a világ régióiban, 1950—1985

Régiók	Milliós városok száma			Milliós városok népessége az egész népesség %-ában		
	1950	1970	1985			
Világ	75	162	273	7	12	16
Fejlettebb régiók	51	83	126	15	20	27
Kevésbé fejlett régiók	24	79	147	3	8	13
Európa	28	36	45	15	19	22
Szovjetunió	2	10	28	4	9	17
Kelet-Ázsia	13	36	54	5	11	17
Dél-Ázsia	8	27	53	2	6	10
Észak-Amerika	14	27	39	23	32	38
Latin-Amerika	6	16	31	9	19	28
Afrika	2	8	19	2	5	9
Óceánia	2	2	4	24	27	37

ban (a gazdaságilag fejlettekben és kevésbé fejlettekben egyaránt) az urbanizációs folyamat ható gazdasági, népességi stb. tényezők a világon egyaránt tapasztalható emelkedő tendencia ellenére — más okok következtében alakulnak, mint a fejlett tőkés országokban vagy a harmadik világ országában.

Az urbanizációs folyamat egyik jellegzetes vonása a milliós városok és lakosság számuk rohamos szaporodása. A világon 1950-ben még csak 75 milliós város volt, ez a szám azonban 1970-ben több mint kétszeresére növekedett és 1985-ben pedig előreláthatóan 273 milliós várost fognak nyilvántartani. 1950-ben a világ városi népességének 25%-a élt milliós városokban, ez a részarány 1985-ben 37 %-ra emelkedik. A kevésbé fejlett régiókban a milliós városok száma 25 év alatt 24-ről 147-re emelkedik, a világ milliós városai lakosságának 57,7 %-a 1985-ben e régiók nagyvárosaiban fog tömörlülni.

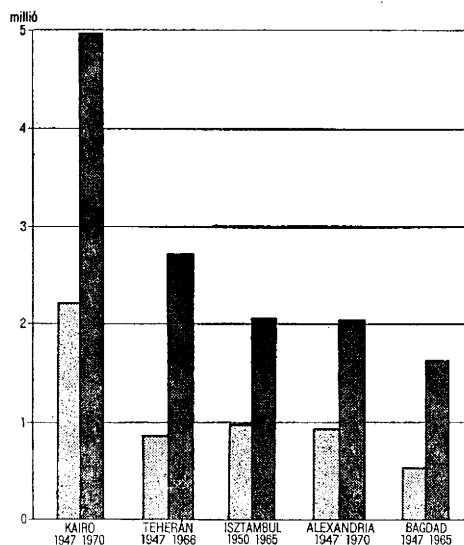
A milliós városokban való koncentrálódás trendje 1950 és 1985 között valamennyi régióban emelkedik. Becslés szerint 1985-ben Észak-Amerika egész népességének 38 %-a, Óceániában a népesség 37, Latin-Amerikában 28 és Európában 22 %-a milliós városokban fog élni.

1950-ben a Szovjetunió népességének még csak 4 %-a lakott milliós városban (Moszkva, Leningrád), 1985-ben a 28-ra szaporodó milliós városban él majd az egész népesség 17 %-a. 1950 és 1985 között Kelet-Ázsiában 5 %-ról

17 %-ra, Dél-Ázsiában 2 %-ról 10 %-ra és Afrikában 2 %-ról 9 %-ra növekszik a milliós nagyságrendű városok lakóinak aránya a felsorolt régiók egész népességének százalékában.

A milliós városok népességének rohamos szaporodása a világ valamennyi régiójában súlyos problémák következményeivel jár együtt. E cikk keretei nem teszik lehetővé a sokszor emlegetett „nagyvárosok válsága” okainak elemzését. A fejlettebb régiókban a metropolisok tényleges szaporodásának ütemét lassítja ugyan az alacsony termékenység, a városterület beépítettsége stb., azonban a környezeti ártalmak: levegőszennyezettség, zajártalom, a szemét- és hulladéktömeg eltávolításának nehézségei, a nagyvárosi ingerdús millió egészségkárosító hatásai, a fokozódó kriminalitás stb. jelzik a válság tüneteit.

Még fokozottabb mértékben érvényesülnek ezek a válságjelenségek a kevésbé fejlett régiók nagyvárosaiban. COLIN CLARK több munkájában bizonyította, hogy a harmadik világ nagyvárosaiban a lakosság 25 %-ának elsőrendű életszükségletei sincsenek biztosítva. Az arab régió városai (Kairó, Alexandria, Bagdad, Damaszkusz), az indiai metropolisok (Bombay Delhi) népessége évente átlagosan 5—7 %-kal szaporodik. A nagyvárosok peremén kialakult nyomortelepek, a munkanélküliség, súlyos lakáshiány, a közművesítés elégtelensége nyomozhatóan hatással jelentkezik Latin-Amerika országában is.

2. ábra. Néhány közel-keleti ország nagyvárosainak népessége 1947 és 1970 között

A nagyvárosok egyes válságtünetei egyre inkább megmutatkoznak Nyugat-Európában is (pl. NSZK). A nagyvárosok népességszívó hatásának ellensúlyozására előtérbe kerültek azok a gazdaságpolitikai és népességpolitikai

tervek, melyek az érintett országokban a ritkább népsűrűségű területeken kívánják új városok létesítésének gazdasági alapját megteremteni.

A hazai kőolaj- és földgázkutatás 30 esztendeje (1945—1975)

Harminc éve elmúlt, hogy a német hadigépezet roncsainak utolsó része elhagyta a magyar határt, és azzal felszabadult az ország az évekig tartó náci uralom alól. Nem véletlen, hogy a német hadsereg igyekezett tartani állását az ország délnyugati részében; ugyanis ezen a területen voltak az akkori magyar kőolaj- és földgázmezők, Budafa és Lovászi. A németek összes üzemanyag forrásai közül már csak a magyarországi olajmezők álltak rendelkezésre, mivel el voltak vágva valamennyi megszállt terület olajmezőitől és finomítótól. A zalai mezőket azért is igyekeztek a végéskig uralni, mert a termelésnek jóformán még a kezdetén lévő olajmezőket tarthatták kezükben, amelyeknek jelentős készleteik voltak.

A magyar kőolajipar — mind a bányászat, mind a feldolgozóipar — a háború alatt súlyos károkat szenvedett. A kezdeti fellendülésben lévő magyar kőolajipart súlyos csapásként érte a németek rablógazdálkodása. A gátlás nélküli

kőolaj- és földgáztermelés a háború végére katasztrofális helyzetbe sodorta a magyarországi szénhidrogén-termelést. Előlről kellett kezdeni mindent; a meglévő olajmezőket helyre kellett állítani, továbbá új olajmezőket felkutatni. Az ipar követelte a nyersanyagot, amelynek egyik legfontosabb terméke a kőolaj és a földgáz.

A felszabadulás után a termelés, valamint a szétszórt berendezések és anyagok összegyűjtése, a helyreállítási munka a szovjet hadsereg segítségével indult meg. A MANÁT német érdekeltsége a potsdami egyezmény értelmében a Szovjetunióra szállt, amely a magyar kormánnyal kötött megállapodás nyomán megalapította a MASZOVOL RT-t és megkezdte 1946-ban a körösszegapáti területen az alföldi szénhidrogén-kutatást. Később a MASZOVOL a szőnyi MOLAJ-jal egyesült és megalakult 1950-ben a MASZOLAJ RT. A Dunántúlon a MAORT államosítása (1948) után a Dunántúli Állami Kőolajvállalat (DÁK) folytatta a kuta-

tásokat, majd 1952-ben beolvadt a MASZOLAJ RT-be, mely magába foglalta a kőolaj- és földgázkutatókat, -termelést és -feldolgozást.

1954 decemberében az egész ország kőolajiparát egységes magyar állami szervezet, a Kőolajipari Igazgatóság vette kézbe. 1957 februárjában megalakult a Kőolajipari Tröszt, mely 1960 óta mint Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt a hazai kőolajipar egészét foglalja magában.

A felszabadulás után a Szovjetunió, ill. a MASZOLAJ szovjet szakértői segítségével gyors fejlődésnek indult a hazai kőolaj- és földgáz kutatás és lerakták a korszerű földtani és geofizikai kutatás alapjait. Ennek egyik legfőbb mozzanata a kutatás terén a MASZOLAJ Geofizikai Vállalatnak 1951-ben történt létrehozása volt.

1957-ben a Kőolajipari Tröszt megalakulásával új szakasz kezdődött. A 3-éves terv keretében, 1957–60 között új földtani koncepció alapján kialakultak a kutatás tudományos módszerei, tervszerűsége és a kutatás szervezetének a szocialista népgazdaság megkövetelte módon történő alapozása, összefogása KERTAI GYÖRGY és munkatársai vezetésével. Ezzel egy időben jelentősen bővültek általános és kőolajföldtani ismereteink az ország medenceterületeiről. Az új megismerés kimutatta, hogy az országnak 77 000 km²-t kitevő medenceterülete, a szénhidrogén-kutatás szempontjait figyelembe véve, több medencére osztható. Ezeknek, eltérő földtani felépítésük következtében, más-más fejlődéstörténete volt, ennél fogva kőolajföldtani viszonyaik is különböznek. Mindezek alapján kutatási tevékenységünk földtani alapját azok a munkálatok szolgáltatták, melyek célja a hazai szénhidrogén-kutatások lehetőségeinek és várható eredményeinek tárgyilagos, sokoldalú felmérése volt.

Az előző időszak — 1948—1956 — legnagyobb kutatási eredménye a nagyflengyeli olajmező felfedezése volt 1951-ben, ami döntő fordulatot hozott a hazai kőolajtermelésben. A Dunától K-re eső területen említésre méltó a demjéni olajmező feltárása 1954-ben. Az új szakaszban, 1957-1960 között végzett kutatási munkálatok egyik fontos eredménye a kőolajtermelés stabilizálása és a készletek növelése volt a dunántúli kutatások eredménye révén. Az Alföldön viszont a hajdúszoboszlói gázelőfordulás (1959), valamint a Békés megyei kőolaj- és földgázelőfordulások (elsősorban Pusztaföldvár—1958) felfedezése az ország energiagazdálkodásában alapvető változást idézett elő, és az országos gázprogram kialakítását tette lehetővé.

Az új földtani kutatási koncepció értelmében kezdődött meg 1957-ben az Alföldön az intenzív előkészítő, geofizikai szeizmikus méréseket. Ezeknek a méréseknek mindinkább korszerűbbé váló értelmezése adott alapot az alföldi fúrások kutatás egyidejű növelésére. A to-

vábbi komplex geofizikai kutatások eredménye alapján a második ötvenes teridőszakában a kutatási munkálatok súlypontja áthelyeződött a Szeged környéki nmedencérsz területére és azóta is ott folynak. Itt fedeztük fel 1963-ban a szanki előfordulást, 1965-ben pedig Algyőn az ország eddigi legnagyobb kőolaj- és földgáz-előfordulását, továbbá az ennél kisebb, de jelentős ferencszállási és szegedi szénhidrogén-előfordulásokat. Ugyanezen időszakban a Dunántúlon feltárt szénhidrogén-előfordulások (Ortaháza, Pusztamagyaród, Pusztapaáti, Szilvagy) az alföldiekénél jóval kisebb eredményt képviselnek.

Megjegyezzük, hogy az 1935-ben felfedezett mihályi széndioxidos gázelőforduláson kívül feltártuk a répcelaki (1946) és ölbői (1964) széndioxidos telepeket is. Ezek révén a kb 20 milliárd m³-nyi széndioxid-vagyonunk világviszonylatban is jelentős készletet képvisel. Sajnos ennek az értékes bányakincsnek a felhasználása, mely a bauxiton kívül hazánk leggazdagabb nyersanyagforrása, még mindig nincs megdva.

Összehasonlítva a Dunántúl és az Alföld termelésrészesedésének alakulását, az elmúlt 30 év alatt az alábbiakat tapasztaltuk:

A kőolajtermelés bázisa 1959 előtt a Dunántúl, a Zalai-medence volt. Ekkor az Alföld az országos kőolajtermelésnek csupán 4 % -át szolgáltatta. Ettől kezdve az Alföld részaránya fokozatosan emelkedett, 1965-ben 19 %-ot ért el; a Dunántúl Nagylengyel révén még a termelés 81 %-át adta. 1970-ben viszont az Alföld részaránya már 67 % volt a Dunántúllal szemben. A földgáztermelés terén pedig már kifejezetten szerepsere történt: 1959-ben az összes gáztermelés 85 %-a a Dunántúlról származott, az 1970. évi részesedése már csak 4,5 % volt, az Alföldé pedig, főleg Hajdúszoboszló révén 95,5 %-ra nőtt. Az Alföld tehát 10 év alatt az ország földgázbázisává fejlődött, de ezen túlmenően az országos kőolajtermelési szint megtartása és továbbfejlesztése terén is döntő szerepe lett. Ezt az országos termelés-növekedést természetesen a mélyfúrási tevékenység nagymérvű fejlődése tette lehetővé. Ennek intenzitására jellemző, hogy 1935-től 1945-ig összesen 306 fúrás mélyült, 427 569 m hosszban, 1945 és 1975 között viszont közel 5000 fúrás majdnem 8 millió m hossz összes teljesítménnyel.

Elmondható, hogy a magyar kőolajbányászat az elmúlt 30 év alatt nagy fejlődésről tett bizonyosságot. 1945-ben hazánkban mindössze 10 helyen ismertünk kőolaj- és földgázelőfordulást. 1970-ben ez a szám 75-re növekedett, jelenleg pedig kb. 120. A készletek terén, főleg földgázban, a kutatás hatalmas eredményeket ért el: 10 év alatt az éghető földgázvagyron kb. a hússzorosára növekedett. A kőolajkészletek terén az elmúlt 10 esztendő hozott szintén jelentős gyarapodást. Mindezek a kedvező, új

eredmények már az Alföldön, főleg annak déli részén születtek. Ami a további kilátásokat illeti, úgy látszik, hogy a készleteivel és termelésével máris túlsúlyban lévő Alföld a Dunántúllal szemben, nagyobb medenceterületeivel is — ahol számos új területnek, szerkezetnek a kutatásra való előkészítése folyik — a jövő záloga.

A második világháború után a világ energiafogyasztásának a szerkezete jelentősen megváltozott: gyors ütemben fokozódott a kőolaj- és földgáz termelése és felhasználása világszerte, részarányuk számottevően növekedett. A közelmúlt közel-keleti háborús konfliktusai következtében beállt olajválság pedig a szénhidrogének világot rengető gazdasági jelentőségét és politikai-társadalmi kihatását felfokozta.

Az energiaforrások szerkezetében és összetételében hazánkban is a világjelenségnek megfelelő változások mentek végbe a felszabadulás óta. Hazánk energiaellátásában a szénhidrogének aránya a felszabadulás előtt nem haladta meg az 5 %-ot. Azóta egyre nagyobb szerepet töltenek be. Így 1960-ban 21 %-kal, 1965-ben 28 %-kal szerepeltek az ország energia mérlegében. Az MSZMP IX. Kongresszusa hangsúlyozottan emelte ki a szénhidrogének növekvő szerepét energiaellátásunkban és ennek ered-

ményeként 1970-ben már 43 %-ot értek el. A IV. ötéves terv a népgazdaság energiaszerkezetének további korszerűsítését irányozta elő. 1975-ben a kőolaj hazai termelése 2 milliót, az import kőolajmennyiség pedig 7,5 millió volt. Földgázban ugyanakkor a saját termelés 5,3 milliárd m³, az importgáz viszont 0,8 milliárd m³ volt. Energiaháztartásunknak tehát több mint a felét a szénhidrogének szolgáltatják, a fenti arányokban. Az említetteken kívül újabb eredményeket várunk a folyamatban lévő nagymélységű kutatásoktól, amelyek az ország egyes nagymélységű, 4000—6000 m vastagságú üledékes képződményekkel feltöltött medencérszeinek a szénhidrogéntárolási viszonyait fogják felfedeztetni, így a Zalai-medencében, a Kisalföldön és a Tiszántúl D-i részében (makói-árok és békési-mélyedés). A növekvő fúrási mélységek azonban a kutatóktól és a fúrósoktól az eddiginél jóval nehezebb, sokrétűbb feladatok megoldását kívánják és nagyobb műszaki felkészültséget igényelnek. E további kutatások eredményétől függ a jövő termelésének megalapozása a még ismeretlen kőolaj- és földgáztelepek, -készletek felkutatása, hazánk energiatermelésének növelése és vegyiparunk fellendülése érdekében.

DR. CSÍKY GÁBOR

Radó Sándort a moszkvai Lomonoszov Egyetem díszdoktorává választotta

„A haladó tudomány és kultúra továbbfejlesztésében tett szolgálataiért RADÓ SÁNDORNAK, a kiváló tudósnak és közéleti személyiségnek a moszkvai egyetem díszdoktora címet adományozza.” Így szól az a határozat, amit a Lomonoszov Egyetem Tanácsa 1975. október 20-i ülésén hozott. A díszdoktorrá avatás dokumentumát, a díszes oklevelet 1975 novemberében V. F. PAVLOV, a Szovjetunió nagykövete személyesen nyújtotta át a kitüntetettnek.

A megkülönböztető tudományos elismerés méltó kifejezése annak az évtizedes munkás-

ságnak, melynek kezdetei a fiatal szovjet geográfia és térképészet kibontakozásához kapcsolódnak, majd egyre inkább nemzetközi síkra terelődött, s ma már a magyar, a szocialista közösség, illetve az egész nemzetközi geográfia és kartográfia alkotó elemévé vált.

Úgy véljük, hogy a RADÓ SÁNDORT ért kitüntetés egyben a magyar földrajztudomány és térképészet, valamint társaságunk elismerése is.

M. Gy.

TÁRSASÁGI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 100. RENDES KÖZGYŰLÉSE

A magyar földrajzosok 1872-ben megalakult társasága ez év április 22-én századszor jött össze rendes közgyűlést tartani. Ez az ünnepélyes alkalom mozgósította a tagság jó részét, valamint a társintézmények képviselőit. Számtalan távirati és levélbeli üdvözlét, jókívánság érkezett titkárságunkra; több mint 90-en levélben kérték kimentésüket, így is sokan megjelentek, hogy a ritka alkalom eseményeiből személyesen vegyék ki részüket. Ennélfogva a Tudományos Akadémia megszokott, meghitt hangulatú, 160 személyt befogadó felolvasó terme szűknek bizonyult. A mintegy 260 főnek csaknem a fele a képes teremből, illetve az előteremből követte a fejleményeket.

RÁDÓ SÁNDOR, a Társaság elnöke, megnyitójában (l. a 4. oldalon!) méltatta annak jelentőségét, ami a jelen összejövételig vezetett, majd a földrajztudomány és térképészet fontosságát hangsúlyozandó említést tett arról a három nemzetközi rendezvényről, amely az utolsó félévben e világ más-más részén lezajlott, és amelyen a magyar kartográfiát hivatalból képviselte, rámutatva, hogy az odautazás, illetve az útvonalon tehető megfigyelések egy földrajzos számára a legközvetlenebb s legizgalmasabb személyes tapasztalatokat nyújtják.

A megnyitó után MAROSI SÁNDOR választmányi tag lépett az előadói emelvényre. „A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között” c. előadásában (l. a 9. oldalon) jellemző szemelvényeket ragadott ki társaságunk több mint egy évszázadot felölelő tevékenységéből. A referátum kiterjedt a Társaságnak mind a tudományos munka, mind a közműveltség, mind pedig a mindenkor földrajzoktatás előbbrevitele érdekében folytatott, szóban, írásban, illetőleg tudományos szervezőmunkában kifejtett tevékenységére.

Az egy évszázad jelentős fejleményeit felvillantó előadás után a Közgyűlés megkezdte munkáját.

A közgyűlés jubileumi jellege, másrészt a Nemzetközi Földrajzi Uniónak július–augusztusban Moszkvában sorra kerülő 23. kongresszusa alkalmat nyújtott arra, hogy ez évben Kőrösi Csoma-emlékéremmel tiszteljünk meg olyan kiváló földrajztudóst, aki a magyar geog-

ráfia nemzetközi kapcsolatainak ápolásában, elmélyítésében kiemelkedő érdemeket szerzett. A Közgyűlés magáévá téve a választmány javaslatát, az érmet a fenti érdemekért INNO-KENTIJ PETROVICS GERASZIMOV szovjet akadémikusnak, az MTA és az MFT tiszteleti tagjának ítélte oda. (Indoklását lásd a 162. oldalon!.)

Mint mindig, ezúttal is nagy érdeklődés fogadta FÜSI LAJOS választmányi tag előterjesztését *A szocialista földrajzért* oklevél várományosaira (l. a 162. oldalon!), amit a Közgyűlés nagy tapsal hagyott jóvá.

Miután az elnök átnyújtotta az okleveleket az idei kitüntetetteknek, az ő nevükben, valamint az ugyancsak kitüntetett Földrajztudományi Kutató Intézet nevében Pécsi MÁRTON akadémikus, intézeti igazgató mondott köszönetet.

Társasági tevékenységünk folyamatossága elképzelhetetlen lenne anélkül az aktív, érdemes közreműködés, egyetértő támogatás nélkül, ami számos hűséges tagunk részéről évtizedeken keresztül megnyilvánul, újabb erőfeszítésekre, eredményes munkásságra ösztönözve tisztsgyviselőinket. Jubileumi összejövete-lünk alkalmat adott arra, hogy e mindenkor tapasztalt ösztönző készségért többszáz ízléses, művészi kivitelű, nagy tetszéssel fogadott *Emléklap* átnyújtásával mondjon az elnökség köszönetet (a névsort a 165. oldalon közöljük).

A továbbiakban a munka már a szokásos keretek között folytatódott.

A választmány egynegyedének újráválasztása tárgyában FÜSI LAJOS, a jelölő bizottság elnöke ismertette a jelölőlistát, a szavazás feltételeit és technikai lebonyolítását. A szavazatszedő bizottságot a Közgyűlés SZILÁRD JENŐ (elnök), ÁFRA GYULÁNÉ, BERÉNYI ISTVÁN, CSIKÓS TÓTH ÁGNES, HANKÓ ILONA és VASVÁRY ARTÚR személyében állította össze, majd az elnök elrendelte a szavazást.

A szavazás után, a szavazatok összeszámálása alatt SOMOGYI SÁNDOR előterjesztette a főtávkári jelentést (l. alább).

A napirend utolsó pontjaként SZILÁRD JENŐ, a szavazatszedő bizottság elnöke ismertette a szavazás eredményét. Ez alkalommal legtöbb szavazattal az alábbiak vállalták 4 évre a vá-

lasztmányi tisztséget: BORA GYULA egyet. docens, Bp.; KÖVES JÓZSEF főisk. tanár, Eger; ÉRSEKI GYÖRGY ált. isk. tanár, az Oktatás-módszertani Szakosztály titkára, Mogyoród; PINCÉS ZOLTÁN tszv. egyet. docens, Debrecen; GÖCSEI IMRE állami díjas középisk. tanár,

szakf., Győr és MAGIRIUS GYULÁNÉ ált. isk. vezető szakfelügyelő, Bp. ÉRSEKI GYÖRGY első alkalommal kapcsolódik be 4 évre a választmány közvetlen munkájába.

A 100. Közgyűlés az elnöki zárszóval ért véget.

FŐTITKÁRI JELENTÉS A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 100. KÖZGYŰLÉSÉRE, 1976. ÁPRILIS 22-ÉN

Beterjesztette SOMOGYI SÁNDOR

Tisztelt Közgyűlés!

Tiszteletre méltó évfordulót ünnepel ma Társaságunk, ha működésének évszáma, a körülmények okozta évszámkülönbség miatt, nem is azonos a közgyűlések számával. 100-adszor ül együtt hivatalos közgyűlésre a magyar geográfusoknak 1872. január 12-én alapított társadalmi egyesülete, hogy meghallgassa az elmúlt év eredményeiről, eseményeiről a választmány és a tisztikar beszámolóját. Természetesen tulajdonképpen ez a szám sem kerek, mert hiszen rendkívüli közgyűlések is voltak, amikor a felvetődött kérdések sürgőssége vagy valamilyen ünnepélyes alkalom kívánta meg a soron kívüli döntést vagy megemlékezést.

Ilyen rendkívüli közgyűlés volt Társaságunk életének első esztendejében mindjárt kettő is. Az első, a tulajdonképpen alakuló közgyűlés 1872. május 12-én tartatott, amit a hivatalos belügyminisztériumi engedély megérkezése után július 14-én követett az ún. tisztségváltású közgyűlés. Ez alkalommal választották meg a Társaság első főtitkárát BERECZ ANTAL személyében, aki ezt a funkciót aztán évtizedeken keresztül, egészen 1904-ig viselte. Amikor tiszteletre méltó első hivatali elődömről e helyen megemlékezem, egyben szeretném kifejezni egyre fokozódó nagyrabecsülésemet is iránta, aki képes volt egy társadalmi egyesület adminisztratív fenntartásának minden terhére annyi időn át hordozni. Nem ismerjük elődeink érdemeit és nem is méltányoljuk teljesítményeik nagyságát eléggé.

Végül is az első beszámoló jellegű közgyűlés pontosan az akadémiai alapító értekezlet évfordulóján, 1873. január 12-én ült össze. 52-en jelentek meg a 302 rendes tag képviselőiben. Ennyire szaporodott ugyanis egy év szervező munkája nyomán tagjaink száma. Még néhány összehasonlító adatot szeretnék kiemelni az 1. és a 100. közgyűlés között. Akkor természetesen a társasági élet éppen csak megindult. Igaz, hogy azt az indulást olyan előadók közreműködése jelezte, mint a HUNFALVY JÁNOSÉ, TÓTH ÁGOSTONÉ, VÁMBÉRY ÁRMINÉ, XANTUS JÁNOSÉ és DÉCHY MÓRÉ. Valamennyien

alapító nagyjaink, és Társaságunk életében később is kiemelkedő szerepet hordozók voltak.

Mindjárt az első közgyűlésen felvetődtek a Társaság fenntartásával járó anyagi terhek is. Érdekes, hogy az akkor pusztán a tagok tagdíjbevételeire támaszkodó költségvetés, amely 2177 Ft bevétellel szemben 671 Ft kiadást tüntetett fel — még jelentékeny pozitívummal zárult. Igaz, hogy még nem szerepelt benne a Társaság folyóiratának, a Földrajzi Közleményeknek a kiadási költsége. Könyvtárunkról még nem esett szó az első közgyűlésen, mert az annak alapjait megvető első könyvadományok csak 1873-ban érkeztek be. Azokból a 2. közgyűlésen ugyancsak BERECZ ANTAL már úgy emlékeztetett meg, hogy a beérkezett 58 kötetrel és 12 füzetrel megindult könyvtárunk fejlesztése is (megjegyzendő, hogy VÁMBÉRY ÁRMIN, első alelnökünk egymaga 51 kötetet adományozott).

Tisztelt Közgyűlés!

Az említett adatok jellemzik azt a magot, amiből a mai, mind létszámában, mind anyagi alapjaiban, mind könyvtári gyűjteménye, de tevékenységi körét tekintve is naggyá tereblyesedett Társaságunk kisarjadt. Mai taglétszámunk meghaladja az 1700-at, ami ugyan messze van még az óhajtott, de valószínűleg soha be nem teljesedő céltől, hogy minden földrajzot oktató pedagógus egyben társasági tag is legyen, ám mégis jelentékeny társadalmi erő. Szavát, súlyát a földrajztudományt és a földrajzoktatást érdeklő valamennyi kérdésben hallathatja.

Örömmel jelentem, hogy szervezeteink száma az elmúlt évben ismét szaporodott. Békéscsaba központtal 1975. november 17-én megalakult új vidéki osztályunk, amely Körös-vidéki Osztály néven hivott bázisa lesz a Délkelet-Alföld földrajztanárai, kutatói és a tudományunk iránt érdeklődők szervezeti életének. Így társaságunknak már a 6 központi szakosztály mellett 6 vidéki osztálya is van, mellyel az ország jelentékeny területét sikerült behálózni. Emellett tovább működik állandó jellegű bizottságunk, a Nemzetközi Földrajzi Unió Magyar Nemzeti Bizottsága és

időszakos megbízatással működő Oktatási Munkabizottságunk is.

Társaságunk tagjainak aktivitása azonban nem merül ki a saját szervezeti keretek közötti tevékenységben. Hagyományos és gyümölcsöző kapcsolataink vannak hivatalosan is, tagjainkon keresztül is más tudományos társulatokkal, egyesületekkel. Közülük hadd említsem mindjárt első helyen a részben a mi sorainkból kisarjadt Magyar Meteorológiai Társaságot, melynek az elmúlt évben bensőséges keretek között ünnepi tudományos ülésszakon emlékeztünk meg alapításának 50. évfordulójáról. Ez alkalommal Társaságunkat LÁNG SÁNDOR egyetemi tanár, társelnökünk és a főtitkár képviselte. De számos és állandó kapcsolata van Társaságunknak a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal is, ahol a Földtudományi Szakosztály elnöki tisztét a mi elnökünk, RADÓ SÁNDOR professzor tölti be. Azonban rajta kívül is nagy számban működnek Társaságunk tagjai a TIT Országos Választmányában és megyei szakosztályaiban is, közmegelegedésre képviselve mind a szaktudomány, mind a magas szintű ismeretterjesztés érdekeit. Hasonlóképpen szoros a kapcsolat Térképészeti Szakosztályunk és a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület között, ahol a tagok és vezetők egy része szükségképpen azonos. Csak természetes, hogy köztisztvisletben álló, aktívan dolgozó tagjainkon keresztül továbbra is állandó bensőséges kapcsolatunk van az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetével, az MTA Földrajzi Bizottságával, az egyetemek és főiskolák, valamint az Országos Pedagógiai Intézet földrajzi tanszékeivel, és nem utolsósorban a Kartográfiai Vállalat érdemes munkatársaival. Ezek s az itt nem említett munkahelyek geográfusai, földrajztanár képviselői teszik lehetővé, hogy az alapszabályainkban megfogalmazott nemes törekvéseink és céljaink valósággá váljanak.

De a hazai környezeten túlmenően is élénk baráti kapcsolatsere van nemcsak tagjaink hivatalos és magánjellegű útjai révén, hanem szervezetenként is számos külföldi földrajzi társasággal is. Így pl. 1975. V. 12—16 között az NDK Földrajzi Társaságának kongresszusán KÁDÁR LÁSZLÓ professzor társelnökünk és a főtitkár képviselte Társaságunkat. Ugyancsak társelnökeink, KÁDÁR és LÁNG professzorok vettek részt Pilsenben a Csehszlovák Földrajzi Társaság kongresszusán. Az elmúlt év december 7—14-e között volt a kongresszusa a Szovjetunió Össz-szövetségi Földrajzi Társaságának is, melyen RADÓ professzor elnökünk vezetésével népes magyar delegáció vett részt, köztük Pécsi akadémikus társelnök, ENYEDI GYÖRGY és MAROSI SÁNDOR választmányi tagok. Ez alkalommal díszes kivitelű, jó kívánságainkat és üdvözlötünket tartalmazó mappát nyújtott át küldöttségünk az ünneplő szovjet kollegáknak.

1975. XI. 10-én tartotta centenáriumi ünnepségét a Portugál Földrajzi Társaság is. Különböző nehézségek miatt azon meghívásuk ellenére sem képviselhetettük magunkat. Ellenben eleget tettünk a Portugál Földrajzi Társaság elnöksége kérésének, és alapszabályunk gyűjtéményét, amit mintául kártek, eljuttattuk hozzájuk, amit ők őszinte köszönettel nyugtáztak.

Az örvendetesen gyarapodó egyéni, hivatalos és magánutakról itt sem idő, sem mód beszámolni. Azt azonban mégis szeretném megemlíteni, hogy elnökünk, RADÓ professzor személyében az elmúlt év októberében magyar geográfus Japánba is eljutott. Az Okinaván rendezett oceanográfiai térképészeti konferencián és kiállításon vett részt. A magyar kartográfia színvonalát és elismerését kell látnunk ebben a megtisztelő részvételben.

Tisztelt Közgyűlés!

Az elmúlt év különben gazdag volt az egyes tagtársainkhoz fűződő örvendetes eseményekben is. Első helyen kell itt megemlítenünk elnökünket, dr. RADÓ SÁNDOR professzort, akit a moszkvai Lomonoszov Egyetem tiszteletbeli doktorává avatott. Az erről szóló díszes oklevelet a Szovjetunió budapesti nagykövete, V. F. PAVLOV bensőséges ünnepségen személyesen nyújtotta át.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kara is az elmúlt évben érte meg fennállásának 25. évfordulóját. Ez alkalommal társelnökünk, KÁDÁR professzor és BORSY ZOLTÁN tanszékvezető, Debreceni Osztályunk elnöke emlékérem, PINCZÉS ZOLTÁN tanszékvezető docens, választmányi tagunk pedig a Munka Érdemrend kitüntetését kapta. Ugyanakkor ENYEDI GYÖRGY választmányi tagunk c. egyetemi tanári kinevezésben részesült. A közelmúltban tisztelte meg kormányzatunk a Munka Érdemrend ezüst fokozatával MAROSI SÁNDOR választmányi tagunkat is, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének Társaságunk érdekében is mindig tette kész igazgatóhelyettesét.

A tudományos minősítéssel rendelkező tagjaink tábora is szépen gyarapodott a beszámolt időszakban. ENYEDI GYÖRGY osztályvezető, tudományos tanácsadó és BERNÁT TIVADAR egyetemi tanár, választmányi tagok a tudományok doktora megtisztelő fokozatban, míg GÖCSEI IMRE állami díjas választmányi tagunk és MOHOLI KÁROLY főiskolai tanár a tudományok kandidátusa fokozatban részesültek.

A Magyar Meteorológiai Társaság jubileumi ünnepségén KÉRI MENYHÉRT, választmányi tagunkat a MTESZ részesítette magas kitüntetésben. PROBÁLD FERENC egyetemi adjunktus kartársunkat Budapest városklímáját tárgyaló könyvéért szakirodalmi nívódíjjal jutalmazták. Valamennyi kitüntetett kedves kar-

társunknak jól megérdemelt elismerésükhöz sok örömet és további sikeres alkotó tevékenységet kívánunk!

Az örömteljes pillanatokat azonban — mi-ként tagjaink életében is — Társaságunkéban is gyakran megszakítják a gyász napjai. Megrendülten vettük tudomásul, hogy az idők állandóságát képviselő közszeretethen álló tiszteletbeli elnökünk, RÉTHLY ANTAL, a Meteorológiai Intézet nyug. igazgatója 1975. szeptember 21-én, életének 96. évében csendesen elhagyott bennünket. Sirjánál szűkebb tudományának, a meteorológiának képviselői között népes geográfus delegáció is lerotta a végső tiszteletadás kötelezettségét, miközben társelnökünk, KÁDÁR professzor, úgy is, mint a régi tanítványok egyike, búcsúzott az elköltözöttől. Szeptemberi választmányi ülésünkön pedig KAKAS JÓZSEF főosztályvezető, választmányi tagunk méltatta érdemekben bővelkedő életútját.

Nagy veszteség érte Hegymászó Szakosztályunk nesztorának, KOMARNICKI GYULÁnak eltávozásával is Társaságunkat. Vele a Magas-Tátra-kutatás és -feltárás kitűnő nemzedékének utolsó tagja szállt sírba. A 90. évet betöltött, szinte utolsó napjáig részletes Tátra-kalauzán dolgozó, érdemekben gazdag tagtársunkat KARLÓCAI JÁNOS jogtanácsos, választmányi tagunk megindító szavakkal búcsúztatta. Ugyancsak ő emlékezett meg róla szeptemberi választmányi ülésünkön is.

RÉTHLY professzor és KOMARNICKI GYULA mellett valószínűleg legidősebb, ragaszkodásának sokszor tanújelét adó tagtársunk volt DÉVAI DIMÁK GÉZA vasdiplomás mérnök, akit ugyancsak 95. éves korában ragadtott el közülünk a halál.

Közelel veszteségünk BOLYÓ LÁSZLÓ ny. középiskolai igazgató tagtársunk, aki viszont még viszonylag fiatalon, tervekre, tettekre készen hunyt el. De még őnála is frissebb seb DR. HABÁN GYÖRGY OKI főigazgató-helyettesnek, a Magyar Higiénikusok Társasága főtítkárának váratlan elvesztése, akinek személyében Orvosföldrajzi Szakosztályunk egyik támasza dőlt ki sorainkból.

Már e sorok gépelése után vettük a szomorú hírt szerény, szorgalmas tagtársnőnk, ARDAI BOBÁLA hirtelen elhunytáról. Valamennyi eltávozott kedves tagunkra mély kegyelettel emlékezünk!

Tisztelt Közgyűlés!

Rátérve Társaságunk belső életére, nyugodtan állapíthatom meg, hogy a beszámolási időszak a nyugodt, kiegyensúlyozott munka esztendeje volt. Elnökségünk és titkárságunk néha nagy önfegyelmet, sőt, időáldozatot is megkívánó erőfeszítéssel, de sikerrel látta el létszámában öröndetesen gyarapodó Társaságunk adminisztratív vezetésével járó gond-

jait. További gondunk, hogy számos felelős posztjon lassan őrségváltásra is fel kell készülnünk, ami elkerülhetetlen átmeneti zökkenő-kel, a megszokott munkaütem ritmusának lelassulásával fog járni. Törekedni igyekszünk, hogy ezt az őrségváltást egyrészt a lehetőségek határáig kitoljuk, másrészt hosszú évek óta kipróbált lelkesedéssel és lelkiismeretességgel dolgozó kedves kartársaink helyére megfelelő utódokat is állítsunk.

A Társaság osztályaiban, szakosztályaiban folyó tevékenység közmegelegedésre tarthat számot, noha javítani való csaknem minden szervezetünkben akad. Az elmúlt évben különböző szervezeteink előadó ülésein és rendezvényein 123 előadást tartottak. Számban csaknem elérték, színvonalban azonban messze meg is haladták az előző év előadásainak számát. A most beérkezett szakosztályi jelentések-ből ugyanis többségében kimaradtak a tudománynépszerűsítő TIT előadások, illetve ezek beszámításával az előadások száma több százra rúgna. Egy-egy osztályunkra, szakosztályunkra tehát kb. 10 előadás jutott a beszámolási időszakban, ami a mai, az ismeretek dús választékát kínáló világban elfogadható szintnek számítható.

Egyes szervezeteink elmúlt évi tevékenységének bemutatását a szokástól eltérően az Oktatásmódszertani Szakosztály és Oktatási Munkabizottságunk munkásságával kezdem. Ennek tevékenysége érinti ugyanis legközelebből a Társaságunk tagjainak zömét alkotó általános és középiskolai nevelőket. Mint a korábbi, úgy az 1975/76-os szakosztályi munkájának központjában is:

1. Az 1978-ban életbe lépő oktatási reform előkészítése és megvalósításának folyamatos segítése;

2. a földrajzoktatás továbbfejlesztésére alkalmas módszeres eljárások ismertetése;

3. az általános és középiskolai földrajzoktatásban való új tudományos eredmények ismertetése állott.

Eme célkitűzések szellemében Társaságunk elnöksége állandóan külön figyelemmel kísérte az Oktatásmódszertani Szakosztály és az Oktatási Munkabizottság munkáját, s ha kellett, időt-fáradtságot nem kímélve működött közre a közérdekű feladatok végrehajtásában. 1975 novemberében előbb az Oktatási Munkabizottság albizottságai tárgyalták meg az OPI földrajzi tantervi tervezetét, majd az elképzeléseket a Munkabizottság egyeztetette, s utána észrevételeit, javaslatait az Oktatási Minisztérium, az MTA és az OPI illetékes fórumaihoz továbbította. Előterjesztésinkre f. év februárjában az oktatási miniszterhelyettes adta meg a több tekintetben is kedvező választ. Elnökségünk azonban már azt megelőzően is továbblépett. Előbb, januárban a szakközépiskolai földrajzoktatás tárgyában vezettünk egy küldöttséget az illetékes minisztériumi

főosztályvezetőhöz, aki teljes megértéséről biztosította Társaságunk törekvéseit. Majd februárban elnökünk vezetésével az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Osztályának vezetőjéhez fordultunk, aki ugyancsak nagy figyelemmel és együttérzéssel fogadta alábbi javaslatainkat:

a) Az általános iskolák heti óraszámát a tervezet szerint a 4. osztályban 28, az 5. osztályban 29, a 6. osztályban 31. Az új szakaszosság értelmében az 5. osztályból a 6. osztályba való átmenet megkönnyítése és az átmeneti nehézségek csökkentése érdekében javasoljuk az 5. osztály heti óraszámának 30-ra való módosítását. Ezt kérjük a környezetismeret tantárgy számára. Ezáltal az 5. osztályos környezetismeret tantárgy a korábbi ismeretanyag összefoglalását (szintézisét) is elvégezhetné mind a földrajz, mind a biológia szempontjából; ugyanakkor a tantárgyak további (és végső) megalapozását is jobban szolgálja.

b) Külön problémát jelent az 5. osztályos környezetismereti tantárgy tanári (személyi) ellátása. A kérdés megoldására a javaslatunk kettős:

b/1 A 4–5. osztályos környezetismeret anyagának tanítására legalkalmasabb a földrajz-biológia szakos tanár. Ezért javasoljuk, hogy az általános iskolai tanárképzésben ennek a szakpárosításnak nagyobb lehetőséget biztosítsanak (férőhely és színvonal-emelés).

b/2 Az integrált környezetismeret tanítására a jövőben megnyugtató megoldást csak az biztosítana, ha a főiskolává szervezendő tanítóképző intézetekben bevezetnék a földrajz szakrendszerű oktatását!

c) A Magyar Földrajzi Társaság felelősséget érez a felnövekvő nemzedék szocialista hazafiságra és proletár internacionalizmusra neveléséért, hazánk és a szocialista világ országai gazdasági-társadalmi helyzetének, az abból eredő országépítő feladatok következetes és a lényeges szempontokra kiterjedő bemutatásáért. Ezért az MFT vezetősége és tagsága számára érthetően, hogy miért csökkent az egyébként is alacsony földrajzórák száma.

Társaságunk sokoldalú elemzés alapján megállapította, hogy a jelenlegi óraterv nem biztosít megfelelő lehetőséget a korábban említett párthatározat követelményeinek megvalósítására.

Javaslatunk tehát, hogy az új gimnáziumi tanterv óratervében ne csökkenjen a földrajz órák száma, hanem maradjon meg a jelenleg is érvényben levő 6 óra, ami a minimális társadalmi igények kielégítésének is csak az alsó határát jelenti.

d) A szakközépiskolák számára előírányzott tantervek szerint a tantárgy kizorult a valamennyi szakközépiskolában azonos tanterv és tankönyv alapján tanítandó tantárgyak sorából. Ezt az alapállást ugyancsak összeegyeztethetetlennek tartjuk a Párt oktatáspolitikai,

valamint a XI. Kongresszus nevelésre vonatkozó határozataiban megfogalmazottakkal. Véleményünk szerint egy ország érettségizett fiataljainak nemcsak anyanyelvi, történelmi műveltségére, de hazájuk és a szocialista világ gazdasági, politikai életének, a fejlődés perspektívájának ismeretére is elengedhetetlen szükségük van, mégpedig abban az életkorban, amelyben a gazdasági, társadalmi és politikai összefüggéseknek nemcsak megtanulására, de meggyőző befogadására is képesek tanulóink.

Ezért javasoljuk, hogy az eddigiekhez hasonlóan a földrajz mint közismereti tantárgy, *valamennyi szakközépiskolában* — a magyar nyelv, a történelem és a testnevelés tantárgyakhoz hasonlóan — feltétlenül kapjon helyet!

Természetesen az oktatási reform ügyében a földrajzoktatás helyes arányainak kialakításáért tett kezdeményező lépéseink teljes eredményességét előre nem garantálhatjuk. Azt azonban elmondhatjuk, hogy ami Társaságunk elnökségétől, Oktatási Munkabizottságától telt, azt erőnket nem kímélve megtettük, és a jövőben is meg fogjuk tenni. De azt is látnunk kell, hogy a készülő oktatási reform sokirányú törekvések pillanatnyi kompromisszuma lesz, amin belül minden tantárgy kölcsönösen szükséges mértékű helyének megkeresése közérdek. Tehát jól felfogott igazunk tudatában és elfogultságtól mentesen kell következő lépéseinket is megtennünk.

Értékes kezdeményezése volt az Oktatásmódszertani Szakosztálynak az az ankétorozat, aminek során lelkes rokontudományi szakemberek bevonásával a földrajzi övek és tájtipusok tantervi javaslatához igyekezett egységes álláspontot, mégpedig közmegegyezésre kialakítani.

Ezen a közérdeklődésre számot tartó rendezvényeken kívül még öt rendes szakosztályi ülés volt, ill. lesz a folyó évben, melyeknek meglepően nagy látogatottsága (pl. BARISS MIKLÓS omahai professzoré és MÉRŐ JÓZSEF egyetemi docensé) bizonyítja, hogy a helyesen megválogatott programoknak mekkora mozgósító ereje van. Nagyon helyeselhetők, hogy a Szakosztály vezetősége — TÓTH AURÉL ny. főiskolai tanár, elnök és ÉRSEKI GYÖRGY szakosztálytitkár — programjába vett még a tavaszi időnyben egy, a földrajzi fogalmak egységesítésével foglalkozó munkabizottsági ülést is, aminek szükségességét mindenki érzi.

Az elmúlt évben komoly bírálatban részesült e helyről a legrégibb múlttal rendelkező Természetföldrajzi Szakosztályunk. Kevés volt az előadások száma, és gyér a részvétel. Noha valamilyen pezsgő élet a mostani beszámolási időszakban sem alakult még ki, de az öt előadó ülésen elhangzott 6 előadás mégis bizonyos fejlődésre enged következtetni. Helyeselhető a szakosztályvezetőség — SZÉKELY ANDRÁS tanszékvezető docens, elnök és GÁBRISS GYULA adjunktus, titkár — abbéli törekvése, hogy a rokontudományok területéről

igyekeznek közérdeklődéssel bíró témával foglalkozó előadásokat beszervezni. Ám, ha ezeket levonjuk az előadók sorából, akkor kiviláglik a pusztá tény, hogy az elmúlt évben e nagymúltú szakosztályunkban csak két hazai természeti geográfusnak volt mondanivalója. Márpedig ez olyan „bizonyítvány”, ami egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Nem az illusztris rokontudományi és külföldi előadók szerepeltetésével kell felhagyni, hanem a folyó kutatásokról kell tájékoztatásra felkérni a Szakosztály korábban oly közlékeny régi kutatógárdáját és a most pályájuk kezdetén álló fiatalokat is.

Nagysikerű rendezvénye volt a Szakosztálynak a TIT budapesti Földtudományi Szakosztályával közösen, immár hagyományosan megrendezett Földtudományi Hét, amelynek keretében hét színvonalas előadásra került sor. Emellett a Térképészeti Szakosztály az idegenforgalmi tematikájú térképek köréből nagy érdeklődést vonzó kiállítást is rendezett, amiben különösen RÁTÓTI BENŐ tagtársunk működött eredményesen közre.

E szakosztály tagjainak külföldi tanulmányútjai sorából BALÁZS DÉNES féléves dél-ázsiai és dél-afrikai, valamint GÁBRIS GYULA ugyan-csak féléves algériai tanulmányútja emelkedik ki.

Külön elismeréssel szeretnénk megemlékezni *Gazdaságföldrajzi Szakosztályunk* egyre magabiztosabbá váló öntudatos tevékenységéről. Ismeretes, hogy évekkel ezelőtt ez a szakosztály a lassú sorvadás jeleit mutatta. Új vezetősége — ANTAL ZOLTÁN tanszékvezető docens, elnök és TATAI ZOLTÁN főiskolai tanár, titkár — azonban megtalálták a módját, hogy megfelelő partnertársaság — mint pl. a Közgazdasági Társulat Területi Tervezési Szekciója — bevonásával új életet, vonzó programot s látogatott előadódásokat lehessen szervezni. Sőt, a látogatottság időnként annyira fokozódott, hogy már a rendelkezésre álló helyiség befogadóképességét is kinőtte. Ez természetesen az előadók tárgyának és az előadók vonzerejének közös hatása. Az 1975/76-os szakosztályi előadások központjában az V. ötéves terv területfejlesztési kérdései állottak. Ezen belül a népesség alakulásának, helyi átrétegződésének, területi fluktuációjának, a falusi települések szerepkör-változásának, a közlekedés fejlődésének és az ipartelepítés távlatainak témaköröit vitték széles körű, sok hozzászólást és kérdést felvető koncepciózus előadók a Szakosztály publikuma elé.

Nagyon megfontolandónak és követendőnek tartjuk a Szakosztály javaslatát olyan társasági közös rendezvények megszervezésére, amilyen az előző beszámolósi időszakban a Budapesti centenáriumával kapcsolatos tudományos ülésszak volt, vagy amilyent a jelen időszakban a Ráckevei-Duna Intézőbizottságával közösen rendeztünk, s amelyen a fővárosunk-

hoz közeli üdülőterület fejlesztési kérdéseit vettük többoldalú vizsgálat alá. Ezen a szakosztályon kívüli, jobban mondva szakosztályok közti rendezvényen élénk eszmecsere alakult ki természeti és gazdasági geográfusok, vízmérnökök és helyi tanácsai képviselők között. Valahogy ilyen irányban kell a jövőben is továbblépni, hogy az információcsere megfelelő kezdeményező-készséggel találkozással minél inkább szolgálhassa az elmélet és a gyakorlat egységét. Kiemelendőnek tartjuk, hogy a Gazdaságföldrajzi Szakosztály kidolgozta önmaga jövőben követendő programjának is a mércéjét, amihez további sikereket kívánunk.

Szűkebb szakmai profiljának megfelelően szerényebb keretek között, de továbbra is színvonalasan dolgozik *Térképészeti Szakosztályunk*. Elnöke: DUDAR TIBOR főszerkesztő, titkára: SZILÁDI JÓZSEF szerkesztő.

A beszámolósi időszakban három előadás hangzott el és három térképészeti kiállítás megrendezésében vettek részt a Szakosztály munkatársai. A Földtudományi Hét keretében rendezett idegenforgalmi célú térkéпкиállításán kívül Földmérés és Térképészet, valamint a Hidrogeográfiai Térképek nemzetközi kiállítását szervezték meg.] Eredményesen tevékenykedtek a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület munkájában is.

Sajnálatosan visszaesett — részben a vezetőik betegsége miatt is — *Orvosföldrajzi Szakosztályunk* tevékenysége. Pedig ennek a témakörnek a környezetvédelmi, ökológiai kérdéseknek egyre inkább a közérdeklődés előterébe kerülése miatt, nagy jövője van. Az elmúlt időszakban ez a szakosztályunk rendezvény nélkül maradt, ami azonban nem jelenti működésének felfüggesztését, csupán átmeneti megtorpanását. Ezt mutatja az is, hogy a Nemzetközi Földrajzi Unió Orvosföldrajzi Szekciójától is átvett szakosztályi kiadványt, a *Geographia Medicat* több évi vajúdás után 1974—75-i összevont számaként sikerült megjelentetni. Sajnos, a kiadási költségek nagy megemelkedése veszélyezteti a már nemzetközileg is bevezetett kiadvány folyamatos megjelentetését. Természetesen társasági folyóiratunknak, a *Földrajzi Közleményeknek* hasábjai is nyitva állnak a kiadványba szánt színvonalas anyagok számára.

Továbbra is legnagyobb létszámú és legösszeforrottabb szakosztályunk a hegymászóké. Tevékenységük széles körű és sokoldalú. Hét szakülésükről, kilenc előadásról és nyolc közös gyakorlati túráról emlékezik meg színvonalas beszámoló jelentésük. Az előadások a szakosztály életét közelebbről érdeklő és érintő magashegyi túrákról, valamint hajdani kiemelkedő hegymászók és túrák történetének visszaemlékezésével foglalkoztak. De szól a beszámoló hegymászóinak társadalmi közéletéről is, amilyennel, sajnos, ezideig csak a szakosztályunkban rendelkezünk. Felvetik, s a közös

társadalmi érdekeket szolgálják vele, tanuló- ifjúságunknak a természeti értékek megismerésére és megbecsülésére való irányításának, a természetjárásba időben és korban megfelelő bekapcsolódásuknak kérdéseit, amihez az aktualitást a Ferenc-hegyi barlangban lezajlott tragikus szerencsétlenség szolgáltatta. A Szakosztály, személy szerint KARLOCAI JÁNOS elnök is a napi sajtó hasábjain többször kifejtette álláspontját az elmúlt évben megszűntetett Turistaházakat Kezelő Vállalattól elhagyott, gazdátlanra vált hegyi menedékházak ügyében. A szívet-lelket üdítő, kulturális és egészségügyi tekintetben egyaránt fontos túrázó élethez alapvető a menedékház-hálózat fenntartása és újjászervezése.

A Szakosztály küldöttséggel képviseltette magát a K-i-Alpok főcsúcsának, a Gross Glockner első megmászásának 175. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen. Külön kiadványa a Szakosztálynak a Hegymászó Híradó és emellett a Turista Magazinban is számos, a hegymászókat érintő tanulmány, beszámoló és híranyag jelenik meg. Értékes kezdeményezés a TIT Budapesti Szervezetével karöltve, a „Magas hegyek csodálatos világa” címmel indított szabadegyetemi előadás-sorozat.

Nagyon élénk, színvonalas tevékenységet fejtett ki *Szegedi Osztályunk* is JAKUCS LÁSZLÓ professzor, elnök és FEHÉR JÓZSEF adjunktus, titkár odaadó irányításával. Rendezvényein 12 előadás hangzott el, melyek az elmúlt 30 év távlatában vizsgálták a helyi fejlődés földrajzi kapcsolatait, a földrajztudomány új kezdeményeivel foglalkoztak vagy távoli tájak földrajzi szemléletű bemutatására vállalkoztak. Nagy örömmel olvassuk a jelentésből, hogy a Szegedi Osztály már kinőtte közvetlen környezete földrajzi kereteit és a szaktanárokon kívül nagy számú más foglalkozású szellemi dolgozót is magához vonzott. Csakis így állhatott elő az az igen kedvező látogatottsági — 100—150 fős — arány, melyről a jelentés beszámol. Igen, ez a feladata tulajdonképpen minden szervezeti egységünknek is, hogy a befelé fordulás helyett a földrajztudomány iránt érdeklődők igényeit is egyre magasabb szinten kielégítse.

Dél-dunántúli Osztályunkban csaknem olyan sikeresen folyt a szervező munka, mint a szegediekénél. Itt KOLTA JÁNOS nyug. tud. főmunkatárs, osztályelnök nagy szakavatottsággal sokat fáradozik a társasági élet felélénkítéséért. Hét rendezvényen hét előadás hangzott el, túlnyomórészt a földrajzkutatás területi eredményeinek bemutatásáról. Emellett az osztály tagjai eredményesen vettek részt a földrajz-pedagógusok továbbképzésében és az idegenforgalmi tanfolyamok földrajzi előadásainak megtartásában. Élénk tevékenységet fejtettek ki pécsi tagtársaink a TIT keretében is, ahol mintegy 80 előadást tartottak.

Debreceni Osztályunk a nyírségi csoport kiválása után az elmúlt évben új szervezeti keretben dolgozott. Erre az időszakra estek a már hagyományosan helyes kezdeményezésnek bizonyult Földrajzi Hetek előadóiülései, amiken az időbeli koncentráció előadónak és hallgatónak egyaránt megkönnyíti a részvételt. A múlt évi és az idei Földrajzi Héten, valamint a „30 év eredményei az Alföld-kutatásban” című előadás-sorozat keretében összesen 13 előadás hangzott el. Tematikailag a geológiától a meteorológián, geomorfológián, hidrológián, gazdasági földrajzon át a tudománytörténetig és a földrajzi élménybeszámolóig terjedtek a témakörök, vagyis felölelték a földrajz és rokon tudományai majd egész területét. Úgy tűnik, hogy az osztály vezetése BORSY ZOLTÁN osztályelnök, ill. SZABÓ JÓZSEF osztálytitkár személyében jó kezekbe került.

Igen szép eredményeket ért el két központtal működő *Észak-magyarországi Osztályunk* is a beszámolási időszak alatt. A Borsod—Aba—új—Zemplén megyeiek immár tizennyolcadszor rendezték meg a TIT-tel közösen az ún. Borsodi Földrajzi Heteket, melynek keretében összesen 22 földrajzi előadás hangzott el. Külön érdemük a szervezőknek, hogy az előadás-sorozatot nem Miskolcra koncentrálták, hanem azt 12 megyeheli település között osztották meg, így biztosítva nemcsak a nagyobb látogatottságot, hanem a hatáskisugárzást is. Az Osztály miskolci tagjai 1976-tól havonta egy-egy szaktudományi és módszertani előadással segítettek a megyei pedagógusok továbbképzését. Ezenkívül ugyancsak előadókat adtak a TIT Földtudományi Szakosztály miskolci klubest-sorozatához. Új kezdeményezésük egy, a MTESZ-szel közösen szervezendő környezetvédelmi előadás.

Az Osztály Heves megyei részlege ugyancsak átvette a borsodiak kitűnő hagyományait s ez év áprilisában gazdag programú Hevesi Földrajzi Hetet terveznek lebonyolítani. De addig sem voltak tétlenek, mert a beszámolási év folyamán idáig öt előadást tartottak, s a megye székhelyen kívül ők is még két települést kerestek fel részben a földrajztudomány új eredményeit népszerűsítő, részben a földrajztanítás szakmódszertanába vágó előadásokkal. Az osztály életét UDVARHELYI KÁROLY ny. főiskolai tanár, elnök és KARDOS GYÖZÖ szakfelügyelő, társelnök jó egyetértéssel és nagy felelősségtudattal irányítja.

Nyírségi Osztályunk alig egy éves múltira tekint még vissza, de munkássága jól megvalozott, bejáratott gépezetre emlékeztet. Ebben nagy érdeme van a bázist jelentő Bessenyei György Tanárképző Főiskola munkaközösségének, élén FRISNYÁK SÁNDOR főigazgatóhelyettes, elnökkel és BOROS LÁSZLÓ osztálytitkárral. 21 előadásuk az Észak-magyarországi Osztályunk után következik számban. Tematikailag vezetnek a helyi földrajzi kutatás-ered-

mények bemutatásával, a földrajztanítás általános elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozók, melyek elsősorban nyújtanak továbbképzési, szemléletalakító hatást az előadók-látogatóknak. De természetesen nagyszámúban szerepelnek utazási élménybeszámolók is, melyek segítenek eltüntetni a térbeli korlátokat az utazni, tanulni, látni vágyók számára. Az Osztály munkaközössége a TIT Megyei Földtudományi Szakosztályával közösen vezetett országjárás-vezetői tanfolyamot, amivel példát statuált arra, hogyan kell a földrajztudomány eredményeit és lehetőségeit a gyakorlatba is átültetni. Kiemelkedő rendezvényük volt „Az általános iskolai földrajztanár-képzés eredményei és további feladatai” c. oktatásmódszertani konferencia, melyet nemzetközi jelleggel és nagy részvétellel szerveztek meg. Nagy szerepet vállaltak a „Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv” megjelentetésében, melynek szerzői kivétel nélkül az Osztály tagjai.

Szervezeteink sorában utoljára maradt legfiatalabb osztályunknak, a *körös-vidékiek* tevékenységének méltatása. Ez a néhány hónapos múltira visszatekintő szervezetünk azonban nagy életerőről tanúskodva igyekszik felnőni idősebb testvérei nyomába. Taglétszáma máris meghaladja a százat, s bízunk benne, hogy rövidesen azzá lesz, amivé megalapításkor szántuk és reméltük, a Délkelet-Alföld kulturális-tudományos életének egyik világító lámpásává. Mivel a megyeközpont közlekedési elérhetősége nem a legjobb, a jövőben majd ennek az osztályunknak is az Észak-magyarországi Osztály példáját kell követnie s a megye más településeiben szervezett előadásokkal kell rendezvényeinek nagyobb hallgatóságot biztosítania. Az eddigi eredmények mind bátorítók és biztatók. Négy alkalommal nyolc előadást tartottak idáig, melyeknek változatos tematikája a helyi és az általános érdekességű kutatáseredményeket, világproblémákat és élménybeszámolókat ölel fel. TÓTH JÓZSEF tud. osztályvezető, osztályelnök, BÉRES ISTVÁN vezető szakfelügyelő, társelnök és DÖVÉNYI ZOLTÁN osztálytitkár jól debütáltak, kitűnő eredménnyel kezdték tevékenységüket, amihez a jövőben is sok sikert kívánunk!

Tisztelt Közgyűlés!

Központi szakosztályaink, vidéki osztályaink életének, főbb eredményeinek ismertetésével még nem ért véget szervezeteink tevékenysége. Még hátravan az IGU Magyar Nemzeti Bizottsága munkásságának bemutatása, amely, mint ismeretes PÉCSI MÁRTON akadémikus, elnök és BORA GYULA docens, titkár irányításával működik. 1976 kongresszusi év, ilyenkor különösen megnövekszik IGU-bizottságunknak munkája és feladatköre. Hogy csak azt említsem, a moszkvai kongresszus tiszte-

letére kb. 18 tanulmányt magába foglaló külföldi számot szervezett folyóiratunkban való megjelentetésre. Nagyszámú előadást — több mint 20-at küldött ki a kongresszus titkárságára, melyek a kongresszus különböző szekcióiban fognak elhangzani. Végül az IBUSZ-szal karöltve lehetővé tette több mint 100 résztvevő csoportos kiutazását is a kongresszusra, akik számára megfelelő szakmai programról is gondoskodott.

De IGU-bizottságunk számára kongresszus nélkül is elég dolgot ad egyre élénkülő nemzetközi kapcsolatainknak méltó keretek közötti lebonyolítása. A múlt év májusában megtartott I. Amerikai—Magyar Földrajzi Szeminárium a városfejlődés földrajzi problémáival foglalkozott. A szeptemberben rendezett Kárpát—Balkán Konferencia a magyar középhegységek kialakulás-kérdéseit és helyzetét mutatta meg a Kárpátok rendszerében. Ezt követte a 2. Magyar—Lengyel Földrajzi Kollokvium rendezvénysorozata, majd az V. Francia—Magyar Földrajzi Kollokvium franciaországi előadásai. Ezeken a rendezvényeken az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének és az egyetemek, valamint a főiskolák földrajzi tanszékeinek kutatói, képviselői vettek részt s nagy hivatás-szeretettel tartott invenciózus előadásait a külföldi vendégek és vendéglátók osztatlan elismerését váltották ki.

A korábbinál gyakoribb volt az IGU Végrehajtó Bizottságával való kapcsolat fenntartása. A Magyar Nemzeti Bizottság kétszer is állást foglalt az új Végrehajtó Bizottság személyi összetételével kapcsolatban, olyan javaslatokat téve, amelyek a szocialista országok részvételének biztosítását szolgálják, illetve az IGU irányításában fennálló regionális egyensúly fenntartását célozzák.

A Nemzeti Bizottság véleményt mondott és javaslatokat tett az IGU új alapszabálytervezetével kapcsolatban is. Állást foglalt továbbá bizottságok létesítésének, illetve egyes munkacsoportok bizottsággá történő átalakításának javaslataival kapcsolatban.

1976-ban is folytatták tevékenységüket az IGU különböző bizottságaiban azok a magyar geográfusok, akik a legutóbbi közgyűlés óta valamilyen bizottság vagy munkacsoport tagjai. Így RADÓ SÁNDOR elnökünk az IGU-val társult Nemzetközi Kartográfiai Szövetség (ICA) vezetőségi munkájában vett részt. ENYEDI GYÖRGY, aki a Falusi térségek kutatása Munkacsoport elnöke, szervezte és irányította a munkacsoport tevékenységét. Ő irányította a munkacsoport 1975-ben Párizsban tartott ülésének szervezését is. PÉCSI MÁRTON a Jelenkori geomorfológiai folyamatok bizottságában az Alkalmazott geológia Munkacsoport vezetője. BORA GYULA, a Nemzeti Bizottság titkára az Iparföldrajz Munkacsoportban tevékenykedett, tanulmányt készített az ipartelepítő tényezőkről. PROBÁLD FERENC folyamatosan

vett részt az Ember és Környezet bizottság tevékenységében. CsÁTI ERNŐ pedig mint a Földfelhasználási Bizottság tagja tevékenykedett.

Társaságunknak egyik legnépesebb nagyrendezvénye volt 28. vándorgyűlésünk, amit Borsod—Abaúj—Zemplén megye Tanácsa meghívására Sátoraljaújhely központtal rendeztünk. Közben a bejáratú útvonalon olyan eddig „fel nem tárt és kellően ki nem aknázott” kincsekre akadunk, mint MÁTYÁS ERNŐ, az Országos Ásványbányák mádi üzemének főgeológusa, akit nemcsak mint szaktudományának kiváló művelőjét ismertünk meg, hanem aki mint módszeres előadóművész is mindenkit magával ragadott. Valóban, ha úgy tudnák a geológusok tudományuk eredményeit közkinccsá tenni, mint MÁTYÁS ERNŐ tette, nem volna gond a földtani ismeretterjesztés. Különben tavalyi vándorgyűlésünk bővelkedett kiváló előadókban, vezetőkben és vendéglátókban. Utóbbiak között első helyen PORKOLÁB ALBERT, az MSZMP járási titkára, aztán VAVREK ISTVÁN városi tanácselnök és ASZTALOS JÁNOS megyei művelődési osztályvezető hagytak bennünk szívéllyességgel, mindenre kiterjedő gondosságukkal maradandó emlékeket.

A vándorgyűléshez csatlakozó szlovákiai tanulmányút jó előkészítésében és kitűnő szakmai vezetésében PINCZÉS ZOLTÁN tanszékvezető docens, választmányi tagtársunk működött közre eredményesen.

Másik állandó jellegű rendezvénye Társaságunknak az NDK Földrajzi Társaságával immár 16-odszor megrendezett csere tanulmányutunk, melyre még mindig annyi a jelenkező, hogy a részvevők nagyobb részét kitelnek az előző években jelentkezettekkel. E tanulmányút hazai részét immár tizenhat éve KAZÁR LEONA ny. főiskolai tanár vezeti, akinek bősztívű fáradozását e helyről is elismeréssel nyugtázzuk.

Tisztelt Közgyűlés!

Bevezetömben említettem volt, hogy az első közgyűlés alkalmával mintegy 300 tagot képviseltek a megjelentek s az akkori viszonyok Társaságunk között a befizetett tagsági díjak jelentették Társaságunk fenntartásának egyedülálló anyagi alapját. Ma kb. hatszor annyi tagunk van, mint 1873-ban s az általuk befizetett tagsági díjak összege az elmúlt évben elsőször meghaladta a 30 000 Ft-ot. Nagyot javult tehát a tagdíjfizetési morál s Társaságunk fenntartásából általában mindenki igyekszik ebben a formában is kivenni részét. A tagdíjak azonban költségvetésünknek csupán alig 10-ed részét teszik ki. A többi az MTA folyószítja és működésünk egyéb bevételi forrásaiból származik (ilyen pl. a vándorgyűléseinket vendéglátó megyék támogatása.) Ez adatokból is látszik, hogy tagságunknak a Társaság

pénzügyi támogatásából kivett része — tagjainak minden lelkiismeretessége ellenére — kismértékű s az túlnyomó részben az állami költségvetésből származik. Mi ezt a forrást nagyfokú takarékoszággal és mértéktartással aknázzuk ki, de bizony nemegyszer kerülünk így is fejtörő helyzetekbe.

Azt is említettük a bevezetöben, hogy könyvtárunk alapjait VÁMBÉRY ÁRMÁN, jóemlékezetű első alelnökünk vetette meg 1873-ban Társaságunknak adományozott jelentös könyvadományával. Egy okkal több, hogy a múlt év január 10-én, amikor a Fővárosi Tanács VÁMBÉRY lakóházát emléktáblával jelölte meg, s az avatásán ERDEY-GRÜZ TIBOR, az MTA elnökének köszöntöje után LIGETI LAJOS alelnök mondott emlékbeszédet, titkárunk útján Társaságunk is képviseltette magát. Az eltelt több mint 100 év alatt a VÁMBÉRYTÖL ültetett mag hatalmas sudarú fává lombosodott. Könyvtárunknak ma 11 349 kötet a leltározott könyvvállománya, folyóiratkötetünk száma pedig 11 211 kötet, amihez még közel 2200 térkép is járul. Ez a — nyugodtan elmondhatjuk — ritka szakkönyvtári gyűjtemény igen kevés anyagi áldozattal gyarapodik. Vételre évente alig 2000 Ft-ot fordíthatunk. A könyvanyag nagyobb része adományok útján gyűlik. Így kaptuk meg az elmúlt évben HENSCH ALADÁR turista szakíró több mint 500 kötetes szakirodalmi hagyatékát, amiért az adományozónak is, családjának is e helyről fejezzük ki egész Társaságunk öszinte elismerését és háláját. De végrendeletileg gondoskodott Társaságunk könyvtáráról elhunyt tiszteletbeli elnökünk, RÉTHLY ANTAL professzor is, aki könyvgyűjteményének kb. 50 földrajzi vonatkozású kötetét hagyományozta számunkra. Illesse őt hálánk és köszönetünk poraiban is, amiért élete utolsó idejében sem feledkezett meg rólunk. Folyóirat-állományunk nagyobb részét a Földrajzi Közlemények cseréje útján gyarapodik. Az elmúlt évben 32 hazai és 218 külföldi, összesen 250 folyóiratkötetet szereztünk ily módon. Közben könyvtárosaink, dr. NAGY JÚLIA és KOVÁCS LÁSZLÓ, áldozatos munkával elvégezték a könyvtár régen esedékes revízióját s jelentös részben gondoskodtak a hiányzó kötetek pótlásáról is. Könyvtárunk tehát rendben várja és fogadja a látogató érdeklődőket és a kölcsönözni kívánó tagjainkat.

Többen, s joggal érdeklödtek már tölünk folyóiratunk, a Földrajzi Közlemények iránt, aminek esedékes 1975-ös számai mindmáig nem jelentek meg. A jogos nyugtalanzkodást örömmel fogadjuk s azzal a jóreménységgel vigasztaljuk a türelmetlenkedőket, amivel a nyomda bennünket is türelmemre int, rövidesen megjelenik az 1. és 2. szám, de már a 3—4. összevont szám is nyomában van. Ez a moszkvai nemzetközi földrajzi kongresszus magyar anyagát tartalmazza. Elvileg kész az ez évi 3—4. szám tematikája is, amit a most 10 éve

elhunyt nagynevű professzorunk és alelnökünk, dr. MENDEL TIBOR emlékének kívánunk áldozni. Az ő munkáinak ma is tanulságos és módszertani szempontból is hasznosítható válogatását óhajtjuk ebben közzétenni. Az ez évi számai tehát már anyaggal kitöltve, megjelenésre készen állnak folyóiratunknak. Ez azonban ne tartson vissza senkit attól, hogy tanulmányait hozzánk eljuttassa, mert szerkesztő bizottságunknak akkor volna könnyebb a dolga, ha lenne miből folyamatosan színvonalas anyagot összeválogatnia. De gyengén állunk rövid tanulmányokból, szemle- és híryananyagból is. Népes táborunknak fenn kell tudnia tartani folyóiratunkat, mégha annyi publikációs versenytársunk van is más folyóiratoknál.

A Földrajzi Közlemények 1974-es évfolyamát vizsgálva ismét a régi aránytalanság tűnik elő. A közölt 16 tanulmány közül 10 természetföldrajzi. Ezen el lehet gondolkodni. Szakosztályi előadásból több és nagyobb számú hangzott el a Gazdaságföldrajzi Szakosztály keretében, mégis kevesebb az erről a területről érkező kézirat. Jó lenne, ha egyrészt minden közlésre kerülő tanulmány előbb az előadóülések kritikájában részesülhetne, másrészt viszont ha az elhangzott előadások mind meg is jelennének. Ezeket a kérdéseket tehát jobb szervező munkával a szakosztályvezetőségnek és a szerkesztő bizottságnak meg kell tudni oldaniok.

Tisztelt Közgyűlés!

Úgy vélem, hogy felesleges részletek nélkül is számos területét érintettem Társaságunk életének. Mindenre, sajnos, ez alkalommal sem kerülhet sor. Mégis, ha nagyobb fogadtatosságot lennének beszámolómnak, kérem szíves kiegészítéseiket. Elnökségünk és a Vá-

lasztmány egész évben egyenletesen jól dolgozott. Választmányi ülést az év folyamán négy alkalommal tartottunk, ahogy a felhalmozódott kérdések megoldása megkívánta a Társaság szélesebb vezető testülete elé való bocsátásukat. Választmányi üléseink közül kiemelkedik az 1975. évi szeptember 26-i, amikor a Ráckevei-Duna Intézőbizottsága hívta meg a főváros közeli üdülőterületének megtekintésére Választmányunkat. A résztvevőknek a felvetett kérdések iránti mély érdeklődését jelzi, hogy az ülésnek az 5. óra után sem a témák elfogyása, hanem a megérkezés vetett véget. Az ilyen jó szellemű, segítőkész és agilis vezetőtestület természetesen meg is könnyíti az Elnökség dolgát. Szükség is van erre a segítségre, miután, mint az ez alkalommal említett kérdések is igazolják, néha nagyon összesűrűsödnek gondjaink. Ezek megoldására — mint eddig is, a jövőben is bizalommal fogunk fordulni közvetlenül is tagjainkhoz. Reméljük, hogy megértő támogatásukra és segítőkészégükre mindenkor számíthatunk is.

Tisztelt Közgyűlés!

Beszámolómat, úgy gondolom, nem zárhatom mással, mint első főtktár elődömnök, BÉREZ ANTALnak az első közgyűlésen elhangzott, de ma is érvényes szavaival: „A Társaság céljait csak munka által közelítheti meg, ezen munka pedig szellemi és anyagi erőt igényel, mégpedig annyit, amennyit a társulat vezetőinek ügyszeretete egymagában előteremteni nem képes. Az összes tagok buzgótsága s a társulat ügyei iránt való érdeklődése eredményezheti csupán azt, hogy társulatunk felvirágozzék s hazánkra nemcsak közvetve, de közvetlenül is hasznos szövetséggé változzék.”

JELENTÉSEK A SZAKOSZTÁLYOK, VIDÉKI OSZTÁLYOK, VALAMINT A BIZOTTSÁGOK MŰKÖDÉSÉRŐL

§ 1. Természetföldrajzi Szakosztály

A Természetföldrajzi Szakosztály a múlt évi közgyűlés óta 5 *szakosztályülést* tartott összesen 6 előadással. Ez a korábbi 2 évhez viszonyítva már emelkedést jelent (1974/75-höz képest az előadások száma megkétszereződött). Ez a növekedés elsősorban abból következik, hogy az év eleji célkitűzéseink szerint sikerült előadóink körét kiszélesíteni és meghívtuk a rokon szakterületek kiváló kutatóit is. Így 2 szakülést rendeztünk nem földrajzos előadásokkal a vízhasznosítás (A. V. VASZILJEV, a Moszkvai Lomonoszov Egyetem docense mutatta be tanszéke munkás-

ságát) és a hordalékmozgás-hidraulika témakörében (STELCZER KÁROLY). Előadást tartott meghívottként STEFANOVITS PÁL is az új talajtani világtérkép kidolgozásának nehézségeiről. A szakosztályülések számának növekedése másrésztől annak is köszönhető, hogy az előző évekkel szemben most csak egyetlen előadó mondta le előre bejelentett programját, de ezt is helyettesíteni tudtuk. Az év folyamán még egy külföldi előadónk volt: G. P. MILLER (a Lvovi Egyetem Földrajzi Tanszékének vezetője), aki a tájföldrajzi kutatásokról tartott értékes beszámolót. SOMOGYI SÁNDOR a

középfokú tervezési körzetek vízgazdálkodási értékelésének módszertani kísérletéről, NAGY JÓZSEFNÉ pedig a moszkvai XI. Nemzetközi Talajtani Kongresszusról tartott beszámolót.

A június végén Sátoraljaújhelyen megrendezett földrajzi vándorgyűlésen, valamint az ezt követő kelet-szlovákiai tanulmányút szervezésében és vezetésében a Szakosztály tagjai komoly részt vállaltak, előadásokat tartottak. Mindenekelőtt SOMOGYI SÁNDOR főtktár és PINCZÉS ZOLTÁN tszv. docens értékes munkáját kell kiemelni.

A TIT Földtudományi Szakosztályával közös rendezvényünkön számolt be BARISS MIKLÓS, omahai egyetemi tanár USA-beli táj kutatási eredményeiről. Ugyancsak közös szervezés volt a már hagyományosan februárban megrendezésre kerülő Földtudományi Hét és térképkiallítás, amelyen az előadások zömét tagtársaink tartották.

Szakosztályunk tagjai sok előadást tartottak a TIT budapesti és vidéki szervezeteiben, a József Attila Szabadegyetemen, valamint a Magyar Rádióban és Televízióban. Ezek során főként külföldi tanulmányútjaik földrajzi eredményeit mutatták be szép illusztrációkkal, továbbá Magyarország tájait ismertették.

A Földrajzi Közlemények, a Földrajzi Értesítő, a Földrajztanítás folyóiratok szakcikkeinek jelentős részét Szakosztályunk tagjai írták. Azonkívül több, tudományt népszerűsítő cikkük jelent meg az Élet és Tudományban, a Föld és Égben, valamint a Természet Világában.

Szakosztályunk tagjai ebben az évben is több külföldi utat tettek: *tanulmányutakon*, ill. *nemzetközi konferenciákon* vettek részt. A jelentősebb nemzetközi konferenciákon az alábbi tagtársaink képviselték Szakosztályunkat:

Az INQUA Löszbizottságának munkájában, és ezt követően a francia—magyar kollokvium ülésein vett részt Franciaországban PÉCSI MÁRTON akadémikus. A Szovjetunió Földrajzi Társaságának VI. Kongresszusára Tbiliszibe utazott PÉCSI MÁRTON, MAROSI SÁNDOR és MIHOLICS JÓZSEF. Az IGU 2 hetes walesi periglaciális kongresszusán vett részt SZÉKELY ANDRÁS szakosztályelnök, aki előadást is tartott.

A Magyarországon rendezett nemzetközi konferenciák közül a Kárpát-Balkán Konferencián előadásokat tartott és kirándulást vezetett PÉCSI MÁRTON és SZÉKELY ANDRÁS. Májusban a magyar—amerikai kollekviumon PÉCSI MÁRTON előadással szerepelt.

Tagtársaink hosszabb külföldi tanulmányútjai közül megemlíthjük. BALÁZS DÉNES 1975 májusától 1976 januárjáig tartott dél-ázsiai és dél-afrikai utazását és GÁBRIS GYULA fél éves algériai tanulmányútját.

Az elmúlt évben megjelent *könyvek* közül kiemelkedik a Magyarország tájféldrajza sorozatában III. kötetként megjelent Kisalföld és Nyugat-Magyarország c. munka ÁDÁM LÁSZLÓ — MAROSI SÁNDOR szerkesztésében.

GÁBRIS GYULA
szakosztálytitkár

SZÉKELY ANDRÁS
szakosztályelnök

2. Gazdaságföldrajzi Szakosztály

Összefoglaló értékelés

A Szakosztály tevékenysége az elmúlt évben is az 1973 őszén megkezdett úton folytatódott. Az 1975/76-os évben eddig önállóan 5 szakülést rendeztünk és egy közös rendezvénybe kapcsolódtunk be. Még a nyár előtt legalább egy, esetleg két ülést tartunk.

A szaküléseket általában a Közgazdasági Társaság Területi Tervezési Szekciójával és a TIT Budapesti Szervezetének Földtudományi Szakosztályával együtt rendezzük a Kossuth Klubban. Az üléseknek a jelenlegi helyén történő megtartása kedvezően befolyásolja a látogatottságot. A Közgazdasági Társasággal való együttműködés révén a területi tervező szakemberek és gazdaságföldrajzzal foglalkozó kutatók—tanárok együttesen tárgyalhatják meg a közös érdeklődésre számot tartó kérdéseket. Így a legfrissebb információk a kutató—oktató munkában való gyors felhasználására nyílik lehetőség.

Az 1975/76. évben munkánk középpontjában

az V. ötéves tervidőszak területfejlesztési kérdései álltak. Ezen belül a népesség területi alakulása, a hosszútávú tervezésből az V. ötéves tervidőszakban megoldandó feladatok, az V. ötéves tervidőszakban várható legfontosabb változások, ezután a falu, a közlekedés majd az ipar kérdései.

A Szakosztály tevékenységének másik igen fontos tevékenységi köre a Moszkvában sorra kerülő Földrajzi Világkongresszuson való méltó részvétel előkészítése. Szakosztályunk két tagjának tanulmánya jelenik meg a szervező bizottság által szerkesztett kötetben. KULCSÁR VIKTOR a mezőgazdaság területi fejlődéséről írt, WIRT GYULA pedig a hazai területi kutatásokat ismerteti.

Szakosztályunk tagjainak tanulmányai az ENYEDI GYÖRGY által szerkesztett, a magyar falu átalakulását bemutató tanulmánykötetben kaptak helyet. A *Földrajzi Közleményeknek* a világkongresszus tiszteletére készülő számában szakosztályunk tagjai több tanulmánnyal vesznek részt. A kongresszusra vár-

hatóan a szakosztályi tagok jelentős része a több mint egy tucat kiküldött és elfogadott előadás is.

Említésre méltónak tartjuk, hogy Szakosztályunk vezetősége arra törekszik, hogy szaküléseink előadásai közérdeklődésre számot tartó kérdést tárgyaljanak magas színvonalon. Olyan szakembereket kérünk fel előadónak, akik saját kutatási eredményeiket, ill. az általuk vezetett kollektívák, munkaterületek tapasztalatait, tevékenységét közvetlenül, első kézből tudják átadni tagságunknak.

Örizzük a társadalmi egyesületek működésének bevált elveit; azt, hogy az üléseket olyan időben tartjuk — általában 17 óra utáni kezdettel —, hogy azon az érdeklődők munkaidőn kívül tudjanak részt venni.

Úgy látjuk, Szakosztályunk tevékenysége megfelelő irányba halad. Az ülések látogatottsága öröndetesen növekszik. Ebben az évben rendezvényeinken ülésenként 30–50-en vettek részt. Öröndetes, hogy a területi tervezőkutatók mellett mind több középiskolai tanár is megjelenik üléseinken. Újabban növekvő számban és mind több iskolából vesznek részt rendezvényeinken középiskolások is.

A szakülések programja

1975. szeptember 25-én NAGY KÁROLY, az Országos Tervhivatal munkatársa, népmozgalomk időszerű területi kérdéseiről tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást. Vázolta a népesedés múltbeli területi alakulásának összetevőit és részletesen foglalkozott a következő években várható fejlődési tendenciákkal, a kormány népesedéspolitikai irányelveinek megvalósulásával. A népesség alakulását és területi mozgását a gazdasági-társadalmi összefolyamat részeként vizsgálta. Bemutatta, hogy a népesedési „szokások” eltéréseiből, a népesség korösszetételéből, és az eddigi nagyarányú vándorlások következtében a népesség növekedése az egyes településtípusokban és területeken eltérően alakul. Várhatóan a népesség területi mozgása a faluból a városba, ill. a gazdaságilag fejletlenebb területekről fejlettebbekre mérséklődik. Jelezte a kormány népesedési határozataiból fakadó intézkedéseinek szükségességét a népesség reprodukciójának biztosítása érdekében.

1975. október 30-án ILLÉS IVÁN, az Országos Tervhivatal osztályvezetője a hosszútávú területfejlesztés kérdéseiről tartott beszámolót. Ismertette a hosszútávú tervezés keretében folyó területi tervezési tevékenységet, a vizsgálatok alapján leszűrt legfontosabb eredményeket. Részletesen foglalkozott a településhálózat, az urbanizáció lehetséges mértékével, a gazdaság területi alakulásának várható irányával, a koncentrált és dekoncentrált fejlesztés összehangolásának szükségességével.

1976. január 30-án TÓTH LÁSZLÓ, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese *Területfejlesztési célkitűzések az ötödik ötéves tervben* címen tartott előadást. Vázolta az elmúlt évtizedben a gazdaság térbeli szerkezetében bekövetkezett módosulásokat és azokat az új körülményeket, amelyeket a terv területi fejezetének kidolgozásánál figyelembe kellett venni.

Rámutatott, hogy a következő években a területfejlesztésben a hatékonyságot az ország egész területén fokozottan kell érvényesíteni a termelő erők területi elhelyezésénél és fejlesztésénél. Jelezte, hogy az életkörülmények területi nivellálására irányuló gazdaságpolitikai célkitűzéseket továbbra is a területfejlesztés fontos elvének tekintik. Kiemelte a munkáslakta települések és a városkörnyéki falvak fokozott fejlesztésének szükségességét, a bejárás feltételek javításának célszerűségét és a városba költözés ütemének tervezését, megfelelő keretek között tartását.

1976. március 3-án ENYEDI GYÖRGY *A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon* címen tartott nagy érdeklődést kiváltó előadást. (A részt vevők jelentős része nem fért be a terembe és a szomszédos helyiségből hallgatta az előadást.) A Földrajztudományi Kutató Intézetben a vezetésével folyó nagyarányú, a számítástechnikát is igénybevevő kutatás főbb eredményeiről számolt be. Adatokkal bizonyította, térképekkel illusztrálta, hogy a magyarországi falvak között igen nagy különbségek alakultak ki mind a termelés színvonala, mind az életszínvonal-életkörülmények tekintetében. A falvak nem tekinthetők egységesen elmaradottnak, és ezért helyzetük, szerepük alapján a falvak különböző típusaiban eltérő fejlesztési politikát kell alkalmazni. Rámutatott arra, hogy egyes falvakban a népesség erodálódási folyamata olyan mértékben előrehaladt, hogy az már gyakorlatilag megállíthatatlanul az elnéptelenedéshez vezet. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a falvak jelentős részében korszerű élet- és munkakörülmények alakíthatók ki. A népesség városokba tömörítésének erőltetése nem lenne célszerű, mert indokolatlanul nagy népgazdasági terheket jelentene.

1976. március 31-én DUZSA JÁNOS, az Országos Tervhivatal Közlekedés- és Postaügyi Főosztályának vezetője tartott előadást *A közlekedés és hírközlés gazdaságföldrajzi kérdései különös tekintettel az V. ötéves tervi fejlesztésekre* címmel. Előadása első részében a közlekedés és hírközlés népgazdasági szerepével foglalkozott, majd ezen ágazatok fejlődését ismertette az 1960-as évek elejétől a IV. ötéves tervidőszak végéig. A továbbiakban vázolta az V. ötéves tervidőszakban megoldandó feladatokat a népgazdasági szükségletek és beruházási lehetőségek tükrében. Az előadás második felében foglalkozott a köz-

lekedés és hírközlés területi-hálózati kérdéseivel. Az előadás a múltat és jövőt a közlekedés-hírközlés ágazat szolgáltató jellegéből és a nemzetközi közlekedési hálózathoz kapcsolódóan a nemzetközi munkamegosztásban vállalt szerepünket figyelembevéve tárgyalta, köztük elsősorban a vasút és közút kérdéseit. Rámutatott, hogy a klasszikus postaszolgáltatások mellett a telefonhálózatnak, a rádió és televízió vételi viszonyainak területi alakulása fontos eleme az ország egyes területei, települései közötti eltérő életkörülményeknek, ill. ezen tevékenységek fejlesztése lényeges társadalmi-politikai feladat. A mintegy egy órás előadást több mint két órás konzultáció, vita követte. A késő estebe nyúló szakülésen az előadó kérdésekre válaszolva részletesen szólt a légi-, a víziközlekedésről, valamint a vezetékes szállítás szerepéről, fejlesztéséről. Az előadásnak és vitának különös értékét adja, hogy szakosztályunkban a közlekedés kérdéseit már nagyon régen nem tárgyaltuk, a hírközlés területi ügyei pedig eddig szaküléseinken nem szerepeltek.

1976. április 20-án ANTAL ZOLTÁN, az ELTE Általános Gazdaságföldrajzi Tanszékének vezetője, szakosztályunk elnöke tartott előadást, A termelőerők területi elhelyezkedésének változása a Szovjetunióban az 1976–1980-as tervidőszakban címen. Az SzKP XXV. kongresszusának anyagaira támaszkodva — felhasználva a Szovjetunióban szerzett személyes tapasztalatait — mélyrehatóan elemmezte a gazdaság térszerkezetében tervezett változásokat. Részletesen foglalkozott Szibéria gazdaságának átalakulásával, az öntözési programmal, az új területi termelési komplexumok kialakításának tervezési-gazdaságföldrajzi kérdéseivel, az energiaipar, a gépipar egyes ágainak területi elhelyezkedésében az elmúlt években bekövetkezett és a jövőben várható változásokkal. Az előadást széles körű részletes vita követte.

1975. december 4-én a Ráckeve-Duna és környékének fejlesztését tárgyaló ankét munkájába szakosztályunk jelentős mértékben bekapcsolódott, amelyet Társaságunk a Ráckevei-Duna Intéző Bizottságával és TIT Földtudományi Szakosztályával közösen rendezett. KÖRMENDI KLÁRA, az ÉVM osztályvezetője, szakosztályunk tagja *A Ráckevei-Duna üdülőkörzetének fejlesztési lehetőségei* címen tartott előadást. Ismertette a Ráckevei-Duna térségének vizsgálata-tervezése során szerzett tapasztalatokat az üdülőtérület célszerű tervszerű fejlesztésének lehetőségeit. TATAI ZOLTÁN korreferátumában a helyi szervek sze-

repével, az országos és helyi célkitűzések összeegyeztetésével foglalkozott.

Úgy látszik, célszerű a Magyar Földrajzi Társaság keretében évente a közgyűlésen és a vándorgyűlésen kívül évközben még egy olyan összejövetel szervezése, amelyen a különböző szakosztályokban tevékenykedő tagok, ill. a különböző tudományterületeken dolgozó szakemberek közösen tárgyalhatnak meg egy-egy kérdést. Ilyen ülés volt korábban a Budapest centenáriumával kapcsolatban megrendezett tudományos ülésszak, ahol öt előadás hangzott el és most a Ráckevei-Duna üdülőtérület kérdését is két előadás és négy korreferátum és természetesen számos hozzászólás vitatta meg. Ezt a több szakosztályt összefogó rendezvénysorozatot indokolt a jövőben is folytatni.

További feladatok

A következő évben még nagyobb aktivitással törekszünk arra, hogy a középiskolai tanárok fokozottabban vegyenek részt szaküléseinken. Meggyőződésünk, hogy előadásaink révén olyan ismeretekhez jutnak, amely másutt nem áll rendelkezésükre, szélesíti látókörüket és jól hasznosíthatják oktató-nevelő munkájukban.

Foglalkozunk azzal is, hogy — amennyiben a középiskolás tanulók érdeklődése tovább növekszik — a fiatalokat jobban érdekli témák, ill. számukra érdekes előadási formákat is beiktassunk programunkba.

Továbbra is feladatunknak tekintjük, hogy új ismereteket adjunk a szakülés résztvevőinek, olyan témákat tárgyaljunk, amelyek az ország gazdasági-területi fejlődésében jelentősek. Ugyanakkor a következő évben nagyobb hangsúlyt kívánunk adni az elméleti-metodikai kérdéseknek, valamint a nemzetközi tapasztalatoknak, ill. a területi struktúra változásának is. Ehhez a moszkvai Földrajzi Világkongresszus anyagait, eredményeit is fel kívánjuk használni.

Szaküléseinket továbbra is a Kossuth Klubban kívánjuk rendezni, de jobb, előbbre látó szervezéssel a múlt évinél nagyobb termet szeretnénk biztosítani. Az üléseket továbbra is a Közgazdasági Társaság Területi Szekciójával és a TIT-tel közösen szervezzük. Az előadók körét bővíteni kívánjuk. Fokozottabban szeretnénk egyetemi oktatókat — kutatókat társaságunkhoz kapcsolni és aktív részvételüket igénybe venni.

TATAI ZOLTÁN
szakosztálytitkár

3. Oktatásmódszertani Szakosztály és Oktatási Munkabizottság

Az Oktatásmódszertani Szakosztály és az Oktatási Munkabizottság az 1975/76. évre a következő feladatokat tűzte ki:

I. Az általános és középiskolai földrajzoktatásba való bevezetésre már alkalmas új tudományos eredmények ismertetése.

II. A földrajzoktatás továbbfejlesztésére alkalmas módszeres eljárások ismertetése.

III. Az 1978-ban életbe lépő iskolareform előkészítésének és megvalósításának folyamatos segítése művelődése anyagra, tankönyvekre, segédkönyvekre, egyéb kiadványokra és szemléltető eszközökre vonatkozó javaslatokkal.

E feladatok megvalósítása érdekében állítottuk össze a munkatervet.

1. 1975. nov. 14-én az Oktatási Munkabizottság három albizottsága együttes ülést tartott, melyen az albizottsági tagokon kívül SOMOGYI SÁNDOR főtitkár, MIKLÓS GYULA titkár, valamint MÉRŐ JÓZSEF és FEHÉR JÓZSEF bizottsági tagok vettek részt. Részletesen elemeztük az OPI földrajzi tantervi tervezetét, megvizsgáltuk a földrajzzal szemben támasztott társadalmi igényt, a várható fejlődést. Az egységes álláspont kialakítása után az albizottságok írásban tettek javaslatot a Munkabizottságnak.

Az Oktatási Munkabizottság megtárgyalta az albizottságok javaslatait és azt kiegészítve az elnökséghez terjesztette fel, hogy továbbítsa az Oktatási Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Pedagógiai Intézet illetékeseihez.

2. 1975. november 27-én szakosztályi ülésen ismertetttük az OPI földrajzi tantervi tervezetét és az albizottságok véleményét. A megjelent 49 tagtársunk közül sokan mondták el javaslatukat. A rokontudományok részéről a talajtani ismeretanyag tanításáról szólt FEKETE ZOLTÁN egy. tanár, míg a légkör tanításáról KÉRI MENYHÉRT meteorológus mondta el véleményét. Mindketten értékes javaslatokat is adtak. Az Oktatási Minisztérium részéről NAGY VENDELNÉ, az OPI részéről FARKAS EDIT, Társaságunk részéről SOMOGYI SÁNDOR köszönte meg az értékes segítséget.

3. 1975. dec. 11-én szakosztályi ülésen tartott előadást BARISS MIKLÓS a Nebrascai Áll. Egyetem ohamai intézetének hazánkban tartózkodó professzora „Földrajztanítás és földrajztanárok képzése az USA-ban” címmel. Az érdekes előadás után termékeny vita alakult ki a hallgatók és az előadó között.

4. 1976. január 7-én szakosztályunk és a TIT Földtudományi Szakosztálya közös rendezésében tartott előadást BARISS MIKLÓS, omahai egyet. tanár „Tájéktípusok az Amerikai Egyesült Államok és Kanada nyugati részéről” címmel. A színes diáképekkel szem-

léltetett előadáson 183-an vettek részt, akik többsége működő pedagógus.

5. 1976. február 26-án BORSY ZOLTÁN debreceni tszv. egyetemi tanár a szakfelügyelők, munkaközösség-vezetők és tudományos kutatók részére tartott igen értékes előadást „A műholdak a földrajzkutatás szolgálatában” címmel. A kb. 100 db színes diafelvétel alkalmas volt arra, hogy bizonyítsa a legújabb eredmények hasznosságát a földrajztanításban. Az ismertetett és bemutatott anyag komplexitását emelte ki hozzászólásában PÉCSI MÁRTON akadémikus, társelnökünk.

6. 1976. március 26-án MÉRŐ JÓZSEF egy. docens „Változó világ és annak tanítása” címmel 72 pedagógusnak tartott tanulságos, sokoldalúan szemléltetett, módszertanilag is követésre méltó előadást. A színes mozgófilmek a természetföldrajzi törvényszerűségek ismertetésén kívül rámutattak a légkör és a vizek szennyezettségére, valamint a környezetvédelem fontosságára.

7. 1976 áprilisában tartotta BARTA GYÖRGY akadémikus előadását, melynek címe: A hegységképződés korszerű elmélete, a lemeztektonika. BARTA GYÖRGY előadásához kapcsolódva az Oktatási Munkabizottság meg kívánja vitatni, hogy a lemeztektonika milyen mértékben és hogyan tanítható az általános, de főként a középiskolában.

8. A közgyűlés után kerül sor arra a szakosztályi ülésre, ahol a működő pedagógusok mondják el véleményüket a *Földrajztanítás* c. módszertani folyóiratról, a földrajz tanítását elősegítő kiadványokról.

9. Ugyancsak a közgyűlés után az Oktatási Munkabizottság a földrajzi fogalmak tanításának összehangolásával foglalkozik. Az új tantervek egyre inkább szükségessé teszik az alsó- és középfokú oktatás fogalmi ismeretanyagának korszerű egységesítését, melyet egyaránt hasznosíthat a mindennapi élet s a szakemberképzés is.

1975 júliusában ismét 30 magyar földrajz szakos tanár vett részt az NDK-ban csere-tanulmányúton. A másfél évtizede fennálló cserekapcsolat jó szolgálatot tesz a két földrajzi társaságnak, a résztvevő pedagógusoknak, a földrajz tanításának egyaránt.

Öröndetes az érdeklődés az évenkénti vándorgyűlések iránt. A más-más táj, a mindig érdekes előadások sok segítséget jelentenek a földrajzot tanítók számára.

A szakosztályi ülések látogatottsága (átlag 76 fő) kedvezőnek mondható, de a jövőben még hatékonyabban kell segítenünk a továbbképzést.

ÉRSEKI GYÖRGY
szakosztálytitkár

TÓTH AURÉL
szakosztályelnök

4. Térképészeti Szakosztály

I. Az elmúlt időszakban az alábbi szakosztályi előadásokat tartottuk:

PAPP-VÁRY ÁRPÁD — SZILÁDI JÓZSEF Magyarország tervezési-gazdasági atlaszainak mezőgazdasági térképei.

ALOIS HENPEL: A legújabb színfeldolgozási eljárások a térképkészítésben.

CSÁTI ERNŐ: Európa földhasznosítási térképei készítésének problémái.

Beszámolók a Nemzetközi Térképészeti Társulás szakbizottságainak munkájáról.

II. A korábbi évekhez hasonlóan Szakosztályunk közreműködött kiállítások anyagának kiválasztásában, összeállításában és rendezésében.

a) Az OMÉK keretében a *Földmérés és térképészet*

b) a *hidrogeográfiai térképek nemzetközi kiállítása, 1975.*

c) *Perspektivikus térképek és térképes levelezőlapok.*

III. A Térképészeti Szakosztály tagjai közül többen részt vettek az MFT 1975. június 28—

30. között megtartott országos vándorgyűlésén és néhányan az azt követő kelet-szlovákiai tanulmányúton. A részvevő tagok részletesen beszámoltak a vándorgyűlésen és tanulmányúton tapasztaltakról.

IV. Az elmúlt évekhez hasonlóan a Térképészeti Szakosztály több tagja vett részt tudományos szervezetek munkájában.

A Térképészeti Szakosztály — különösen a Kartográfiai Vállalatnál közelmúltban munkába lépő, nagyrészt fiatal munkaerők között — igyekszik eredményes ismeretterjesztő munkát végezni, hogy ezen keresztül a Társaság számára új, fiatal, aktív tagokat toborozzon.

A Térképészeti Szakosztály továbbra is jó kapcsolatokat tart fenn a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület, illetve a TIT rokon szakosztályával, amely többek között a tartott előadások koordinálásában és az azokon való kölcsönös részvételben nyilvánul meg.

SZILÁDI JÓZSEF
szakosztálytitkár

DUDAR TIBOR
szakosztályelnök

5. Hegymászó Szakosztály

Szakülések

Az idei évben belföldi előadónk adtak számot magashegyi útjaikról, ill. egy-egy nevezetesebb alpin évforduló alkalmából hangzott el ismertetés:

Január 17. ADLER RÁ CZ JÓZSEF: Élménybeszámoló a Bernina-csoportban és a Wallisban végzett hegymászásokról

Február 25. VÍZKELETY JUDIT és KLÁRA: Élményeink a Tengerszem-csúcson

TÁTRAI RUPPERT: A Tátra-csúcs koronája
MANHALT GÁBOR: A Márta-csúcs megmászsása

Március 21. SZALAY MARZSÓ ALADÁR: Dél-Jemen hegyei

Május 9. KESELYÁK PÉTER: Kuba karsztvidékein

Június 6. DEZSÉNYI JÁNOS: Serényi Jenő élete és kora

Október 24. KUNFALVI REZSŐ: A Dolomitok régen és ma

December 15. HALMOS PÉTER: A Bernina-hegycsoport

Éves tevékenységünkhöz szorosan fűződnek gyakorló edzéseink, melyekre a tavaszi és őszi évadban az alábbiak szerint került sor:

Április 20. Oszoly

Május 4. Pilisszántó — Klastrompuszta — Csévi-szirtek

Május 18. Bajóti Öregkő

Június 15. Tahi — Paprét — Urak asztala — Visegrád

Szeptember 21. Kétágúhegy

Október 12. Ördögtorony

Október 26. Pilisszentlászló — Szentlászlóhegy — Német szénarét — Vöröskő

November 8. Csiki hegyek

Hegymászó közelet

Február 1-én a BTSz hegymászó bizottsága éves értekezletre hívta össze a főváros hegymászóit. A rendezvényen részt vettünk, az elgondolást igen jónak találtuk, erről a Hegymászó Híradó 1975/1. sz.-ban megemlékezünk. Kitűnt a tanácskozás során, hogy hegymászóink a merev szabályzatokkal szemben (minősítés) több okból idegenkednek; a téma körül kialakult hosszú éves meddő vita is azt igazolja, nem kell a megoldást egy bizonyos irányban erőltetni.

Fiataljaink február folyamán ismét részt vettek téli táborozáson a Magas-Tátrában, ezeknek az edző túráknak igen nagy a jelentőségük. A magyar hegymászók számára évek óta legfontosabb feladat a hó- és a jégtechnika minél alaposabb elsajátítása, hogy ennek birtokában a Ny-Alpokban, a Kaukázusban, majd másutt képesek legyenek magukra felhívni a figyelmet. Csak a nálunk leginkább hozzáférhető két alpin élettrajzot H. BUHL és

K. DIEMBERGER könyvét kell átlapozni, hogy megállapítsuk, miként visz az út a cinque és sesto gradista minősítéshez. Ehhez egyaránt szükség van megfelelő felkészültségre, gyakorlásra és külső támogatásra.

Az utóbbi időben a Bergell- és Bernina-csoportban járt magyar kötelpárosok eredményei biztatók, de mielőbb a Wallis, a Mont Blanc-csoport és a Bezengi-vidékről kellene először V. — VI. fokú nyári, majd téli eredményekről hallanunk.

Fülünknek nem tetsző megnyilatkozások láttak az év folyamán több ízben napvilágot a napisajtóban a hegymászást illetően. Ennek eredendők okát abban a február 1-i budapesti tanácskozáson felvetett hiányosságban látjuk, hogy elégtelen a hegymászó propaganda, nincs kellő irodalma és nemcsak a középszintű olvasó, de az átlagos újságíró sincs tisztában az alpinizmus alapvető fogalmaival.

Csak ezzel magyarázható a „Hegymászás magyar módra” c. napilap-tudósítás (1975. augusztus 14.), mely a magyar Tátra-kapcsolatokat teljesen torz színben mutatja be. A cikkíró szerint mi magyarok ott tartunk jelenleg, hogy Tátralomnicról rögzített élő pantallóban ülve megjárjuk a főcsúcsot. Ez a megállapítás találó lehet a szerkesztőre és szűkebb körére, de a magyar Tátra-kapcsolatok szempontjából határozottan elvetendő. A cikk íróját, Eötvös PÁL-t szívesen látjuk bármelyik szakülésünkön, előadóestünkön.

A Magyar TV által ez év őszén két ízben vetített és 1971-ben készített L'Éclair — Der Blitz c. nagysikerű film körüli sajtópolémia a hegymászókkal szemben gyakran hangzottattott vád, a veszélyhelyzet keresésének felvetésére volt ismét alkalmas. A vitába bekapcsolódtunk, az 1961. évi Freney Pillér átmászási kísérlet tanulságait összefoglaltuk és igyekeztünk a szükséges kiegészítő tájékoztatást megadni.

Március elején rövid, de döbbenetes napi hírről szereztünk tudomást: az 1967-ben társadalmi összefogásból alakult Hegyi Mentőszolgálat beszüntette működését és közzétette mintegy „önmaga nekrológját”. Hiányzott a szükséges támogatás (mentőszoba, felszerelés, dologi kiadások fedezete) és megint felvetődik a régi hazai probléma: kihez tartozzék, melyik szerv irányítsa?

Múlt évi beszámolóinkban (4—5. oldal) a D-Kárpátokban túrázó magyar kiránduló-csoport életét veszített tagjairól emlékeztünk meg. Ez év tavaszán fővárosunk közigazgatási határán belül a Ferenchegy-barlangban, a budapesti egyetemi fiatalok által a 30-as években feltárt nagyszerű föld alatti szikla-világban négy, megfelelő tapasztalat és felszerelés nélkül behatoló magyar fiatal lelte halálát. Szakosztályunk két tagja (IFJ. HARTIG MIKLÓS és KESSLER HUBERT) szólt hozzá utóbb a napisajtóban ehhez az esethez.

A barlangok megismerésére törekvés célja

szép és nemes; nem tudják a fiatalok ezt az igényüket kielégíteni? Ahol barlangok vannak, működik szervezett barlangkutató, karbantartás megfelelő tudományos felkészültséggel. Ezek örömmel fogadják soraikba az érdeklődőket, akiket oda kell irányítani. Utóbbiért a szülők, az iskola, a társadalmi szervek (KISZ) egyaránt felelősek.

A szervezett és egyéni barlangjárás egyformán válthat ki veszélyhelyzetet és így merül fel az a kérdés, hogy a barlangi és hegyi mentés ügyét nem lehetne-e egy kézben összpontosítani? A Horska Sluzba vagy a PTTK keretében a Pogotowie Ratunkowe példája nyomán a megfelelő formát hazai viszonyainkra is meg lehetne találni.

A Turista Ellátó Vállalat július 1-vel történt megszűnése felvetette a jobb hazai menedékház ellátás iránti igényeket. Megnyugtatóan ezt a kérdést akkor látnók rendezve, ha nagymúltú és valóban hegyi jellegű menedékházainkat az egykor üzemeltető egyesületek (Kis-inóc, Nagyhideghegy, Ágasvár, Várhegy, Bánkút) kezelhetnék tovább az állag saját tulajdonban tartása mellett az üzemeltetésnek gondnok útján való bérbeadásával, ahogy ez a külföldi hegységekben sok helyen igen jól bevált.

November 22/23-án a BSE jól szervezeten rendezte meg Bodajkon az ez évi Hegymászó Találkozót, melynek során felvételeket láttunk idei hegyi túrákról az É- s D-Kárpátokból, az Alpokból és a Durmitor-hegycsoportból. Ugyancsak részt vettünk december 13-án az országos hegymászó tanácskozáson.

Évfordulók

Ez évi második szakülésünkön, február 25-én az 1973. évi jubileumi emléktúránkra gondoltunk vissza, majd a magyar hegymászó társadalom és a külföldi jóbarátok szíve összedobbant a közöttünk utolsóként megmaradt verbeli tatarnik, KOMARNICKI GYULA köszöntésekor, 90. születésnapja alkalmából. Társaságunk vezetősege e napon kitüntető oklevelet adományozott az ünnepeltnek. A Hegymászó Híradó 1975/2. sz. csokorba kötve hozta le mindazt, ami az ünnepség során elhangzott. Ma már tudjuk, pótolhatatlan értékű volt ez az utolsó összejövétel mindannyiunk számára.

Éves programunknak megfelelően visszagondoltunk az év folyamán SERÉNYI JENŐRE és korára. Történelmi értékű ma már az a jelenléti ív, mely tanúsítja, hogy a 6 évtizedre és korábbra történt visszaemlékezésünk az egyetlen túlélő kortárs, SERÉNYI mindvégig legjobb barátja és leghűbb munkatársa, KOMARNICKI GYULA jelenlétében hangzott el. Ez volt együtt végighallgatott utolsó szakülésünk.

Igaz örömünkre szolgált, hogy a SERÉNYI

JENŐRE vonatkozó rendkívül becses irodalmi és egyéb adatokhoz jutottunk Sopronból HOLL JENŐ mérnök úr adományából, akinek atyját fűzték diákkori baráti szálak SERÉNYI JENŐHÖZ. Köszönjük az adományozó nagylelkű figyelmét és SREPÁN NÁNDOR tagtársunk szíves közvetítését.

Az 1973. évi jubileumi évben már felvetődött, hogy a szervezett magyar hegymászás megindulásáról és annak nagyjairól a Vaskapun elhelyezett ZSIGMONDY-márványkőhöz hasonlóan emléktáblát kellene egyik hazai sziklamászó-iskolánkban elhelyezni. A Vaskapu erre mindenképpen megfelelőnek mutatkozik. Célszerűnek látnók, ha ez a terv a jövő évben megvalósulhatna.

A K-i Alpok feltárásának nevezetes eseményét, a Grossglockner első megmászásának 175. évfordulóját fényes külsőségek között ülték meg Felső-Karintiában. A szervező bizottság meghívására részt vettünk a záró eseményeken és ismertetést tettünk közzé a magyar rádióban és turista szaklapokban. Október 24-i szakülésünkön meleg ünneplésben részesítettük KUNFALVI REZSŐ tagtársunkat, előadói és fotóművészgárdánk élvonalbeli tagját 70. születésnapja alkalmából.

Szakirodalom

Az 1974. decemberi országos tanácskozáson elhangzott aggályok ellenére a Hegymászó Híradó korszerű formában és egyre jobb illusztrációkkal tovább folytatta megjelenését. A napvilágot látott számok híryanaga változatos, ismertető jellegű leírásai hiánypótlóak. Reméljük, a negyedéves megjelenést a jövőben sikerrel rendszeressé tenni.

A Turista Magazin az év folyamán az alpinizmus nagy eseményeit érintő ismertető cikksorozatba kezdett, ami az annyira hiányzó általános tájékoztatás megadása szempontjából igen fontosnak mondható. Hasonló elgondolástól vezérelve indította el az 1975/76. évadban a TIT Budapesti Szervezete „A magas hegységek csodálatos világa” c. szabadegyetemi előadássorozatát, melynek keretében tagjaink is szép számmal szerepelnek az előadók sorában.

Már előző évi beszámolónkban is jeleztük, hogy Társaságunk könyv-, folyóirat- és térképtára rendkívül értékes adománnyal gyarapodott. Az 1972-ben elhunyt HENSCH ALADÁR tagtársunk hagyatékának rendezése során több száz kötet alpin szakmunka, útikalauz és térkép került az örökösök messze-menő előzekénysége folytán a könyvtár állagába. Az évekkel ezelőtt megszerzett Borbíró-hagyaték után újabb összefüggő értékes forrásmunkákhoz jutottunk.

Nagy örömmel értesültünk, hogy a Panoráma Kiadó gondozásában idén harmadszor

látott napvilágot PAPP JÓZSEF tagtársunk „Magyarország védett területei” c. ismertetője hazai tájaink növény- és állatritkaságairól.

Idén került kezünkbe J. ANDRÁSI — W. H. PABYSKY, a két ismert szlovák, illetve lengyel Tátra-szakíró „Vyber horolezeckych vystupov” (Válogatott hegymászó útvonalak — Magas-Tátra) c. Pozsonyban a múlt évben megjelent kiadványa. A mintegy 20 íves, rajzokkal ötletesen illusztrált kézikönyv átlapozása után erősödik az az érzésünk, a Tátrába igyekvő magyar hegymászóknak ilyen jellegű irodalmi segítségre nagy szükségük volna, az ezzel kapcsolatos kiadói terveket jó volna megvalósítani.

Nagy érdeklődéssel várjuk a szakosztályi kezdeményezésre elindított sziklamászó-iskola leírósorozatot, melynek kézírata elkészült. Jó volna, ha a tavaszi évad kezdetig a kiadvány megjelenne.

Nemzetközi kapcsolatok

Helyesen elgondolt, jól sikerült vállalkozás volt Társaságunk vezetősége részéről, hogy a június havi zempléni vándorgyűlését szlovákiai tanulmányúttal egészítette ki és ennek során július 3-án felkeresték a Magas-Tátrát.

A több mint 200 főnyi résztvevőt a Csorbatavi vasúti végállomásnál fogadtuk, a Manguszfalvi-völgyön át felkísértük a Poprád-tavi menedékházhoz, ahol az egybegyűlték részére ismertettük a Magas-Tátra feltárásának magyar és általános nemzetközi vonatkozású eseményeit és az 1973. évi jubileumi emléktúránk lefolyását. A jórészt földrajztanárok-ból összetevődő hallgatóság nagy érdeklődéssel hallgatta az elmondottakat. Az érdeklődők további csoportját utána elkísértük a Koprovahágó aljáig, a Nagy Hincó-tó partjára, ahol végigtekintettek a Ny-i Tátra nagy főgerincein. A tanulmányi kirándulás az ország minden részéről egybesereglett oktatók számára hasznos alkalom volt tátrai természetű ismereteik kiegészítésére.

A DDR URANIA ismeretterjesztő szervezetének rendezésében november folyamán DR. KARLÓCZAI JÁNOS adott elő Drezdában Görögország és Írán hegyi világáról.

In memoriam

Az év első napjaiban elhunyt DR. BLASOVSKÝ MIKLÓS, aki mint újságíró és sporttudósító tollával sok hasznos szolgálatot tett a magyar hegymászás ügyének. Hosszú éveken keresztül lelkes látogatója volt szaküleseinknek.

DR. KOMARNICKI GYULA. — Az év eleji jubileumi születésnap, majd a június havi Serényi-ünnepség a lelkes baráti együttlét jegyében zajlott és nem sejtette a közeledő

véget. Szeptember 3-án több száz magyar hegymászó jelenlétében hangzottak el a Farkasréti temetőben a végbúcsú szavai. Társaságunk választmánya szept. 26-i rendkívüli ülésén dunai tanulmányút keretében a hajó fedélzetén őszinte együttérzéssel áldozott a magyar hegymászók elköltözött nesztora emlékének és elhatározta a gazdag irodalmi hagyaték gondozását.

KOMARNICKI GYULA életének és munkásságának értékelése messze meghaladja a szakosztályi beszámoló szerény kereteit. (A róla szóló nekrológot l. jelen számunk 124. oldalán!)

1976. évi tervek

Az alábbi témákról szándékozunk szaküléseinken ismertetést adni:

Túrák a D-i Kárpátokon
Nepal és az alpinizmus
Téli mászások a Magas-Tátrában
Új utakon a Balkán-hegységben
Küzdelem és győzelem a Dhaulagirin
A Lengyel-Táttra világa: a felszínen! és a föld alatt.

Halálának 90. évfordulójával kapcsolatban foglalkozni kívánunk a Sopronban született és magyar származású PALLAVICINI ALFRÉD feltáró munkájával a K-i Alpokban és tevékenységének alig ismert hazai vonatkozásaival.

A megtörtént előkészítés után felvesszük a kapcsolatot a Nepáli Hegymászó Szövetséggel, a fejlődő ázsiai országnak ezzel a most izmosodó szervezetével.

DEZSÉNYI JÁNOS

KARLÓCAI JÁNOS

6. Szegedi Osztály

A beszámolási időszakban a Szegedi Osztály az elmúlt évek sikeres tapasztalatai alapján folytatta munkáját. 8 előadóülésen 12 előadást tartottunk az alábbi sorrendben:

1975. ápr. 23. TAKÁCS MÁTÉ: Szeged város 30 éves fejlődése és távlati fejlesztése.
FEHÉR JÓZSEF: Megyénk 3 évtizedes gazdasági fejlődése.
1975. máj. 9. ENYEDI GYÖRGY: Dél-Franciaország — a regionális fejlődés kérdőjelei.
1975. okt. 24. MÓCZÁR LÁSZLÓ: Calcuttától a M. Everestig.
1975. nov. 14. KRAJKÓ GYULA: Kína társadalmi-gazdasági fejlődésének problémái.
MÉRÓ JÓZSEF: Japán tegnap és ma.
1975. dec. 12. TÓTH JÓZSEF: Urbanizációs problémák a világ nagyvárosaiban.
KESZTHELYI BÉLA: Vulkánok és gejzírek szigete, Izland.
1976. febr. 27. SZÉKELY ANDRÁS: Végig az olasz vulkánokon.
1976. márc. 12. JAKUCS LÁSZLÓ: A globális lemeztektonikai elmélet forradalmasító hatása a földrajzi szemlélet fejlődésére.
1976. ápr. 9. ENYEDI GYÖRGY: A világ mezőgazdasági fejlődésében érvényesülő tendenciák.
JAKUCS LÁSZLÓ: Az Aggteleki-barlangban készített legújabb felvételezések értékelése.

Szaküléseink 120—150 fős létszáma állandósult. A földrajzoktatókon, tanárokon, a

rokontudományok képviselőin, egyetemi és főiskolai hallgatókon kívül örömmel látjuk sorainkban a középiskolák földrajz szakkörös diákjait is, de sok olyan rendszeres látogatónk is van, akik a földrajztól távol, egészen más munkaterületen működnek (pl. orvos, gyógyszerész, építészmérnök, tervező, matematikus, tanácsai dolgozók, újságíró stb.). Közülük többen be is léptek tagjaink sorába. Vannak középiskolai földrajztanárok, akik 30—50 km-ről (Hódmezővásárhelyről, Szentendréről stb.) rendszeresen eljárnak üléseinkre. Városunk általános iskolai és középiskolai földrajztanárai is egyre gyakrabban jelennek meg rendezvényeinken. Előadásaink tematikájának összeállításakor ugyanis fontos szempontnak tartjuk az ő szakmai továbbképzésük, iskolai oktató-nevelő munkájuk támogatását, és két év óta rendszeresen küldjük számukra is meghívóinkat.

A felsorolt társasági előadóuléseken kívül Osztályunk vezetősége és néhány tagja széles körű földrajzi ismeretterjesztő tevékenységet fejt ki a TIT szervezeti keretei között is. Magas színvonalú szemléltetéssel kísért regionális földrajzi témájú útibeszámoló előadásait felhasználják a földrajztudományok új eredményeinek az ismertetésére, a hazai tájak és a szomszédos, sőt távolabbi országok komplex természeti és gazdaságföldrajzi bemutatására, a szocialista fejlődés eredményeinek a propagálására. E komplex földrajzi előadások kitűnő lehetőségeket nyújtanak a szakmai ismeretek terjesztésére, a szocialista tudatformálásra és a földrajz népszerűsítésére egyaránt.

Földrajzi előadássorozatok tartunk az IBUSZ—TIT Ország—Világjárók Baráti Körének rendezvényein, továbbá a művelődési otthonokban, üzemekben. A középiskolai földrajztanárok szakmai és módszertani to-

vábbképző tanfolyamán az előadások többségét ugyancsak Osztályunk tagjai tartják.

A beszámolási időszakban tagtoborzó, szervező munkánk eredményeként örömdetesen szaporodott a Társaságba belépő új tagok száma.

A következő időszakban folytatjuk a mun-

kát, tovább haladunk a bevált úton, de programunkat kibővítjük; pl. földrajzi tanulmányutak, terepkirándulások, üzemlátogatások szervezését tervezzük.

FEHÉR JÓZSEF
osztálytitkár

JAKUCS LÁSZLÓ
osztályelnök

7. Dél-Dunántúli Osztály

Az Osztály a legutóbbi közgyűlés óta eltelt időben az alábbi tevékenységet fejtette ki:

I. Szakülések

- Szeptember: RADÓ SÁNDOR: Egy magyar térképész a második világháborúban.
Október: ERDŐSI FERENC: Mohács városfejlődésének főbb jellemzői.
November: LOVÁSZ GYÖRGY: A tematikus térképezés módszertana.
Március: VUICS TIBOR: A sásdi járás mezőgazdaságának főbb jellemzői.

II. Tudományos előadások (más szervekkel közösen tartott rendezvényeken)

- Május: KOLTA JÁNOS: A városkörnyéki idegenforgalom problémái. (A Mecsekvidéki Intéző Bizottság és az SZVT Baranya megyei csoportjával közösen szervezett kétnapos idegenforgalmi ankéton.)
Október: SIMOR FERENC: A Mecsek-hegység éghajlata. (A Magyar Meteorológiai Társaság Baranya megyei csoportjával közösen szervezett szakülésen.)
Március: LOVÁSZ GYÖRGY: A mezőgazdasági termelés alapjai a Zselichen és LEHMANN ANTAL: A zselici erdők. (A Baranya megyei tanács által szervezett Zselici Napok keretében.)

III. Földrajzpedagógusok továbbképzése

Az előző évekhez hasonlóan a beszámolási időszakban is részt vettek tagjaink a földrajzpedagógusok továbbképzésében. Előadást tartottak:

GERTIG BÉLA a dunántúli földrajzpedagógusok,

VUICS TIBOR a dunántúli földrajzpedagógusok, valamint két alkalommal a Baranya megyei földrajzpedagógusok,

GÓBI JÁNOS a Baranya megyei, valamint a Somogy megyei földrajzpedagógusok továbbképzésén.

IV. Tanfolyami előadások:

- Február: KOLTA JÁNOS: A Dél-Dunántúl címen az idegenvezetők központi tanfolyamán (Budapest),
GERTIG BÉLA: A Balaton idegenforgalmának földrajzi megoszlása címmel a Baranya megyei idegenvezető-képző tanfolyamon,
VUICS TIBOR: Magyarország természeti és gazdasági földrajzának alapvonásai címmel az IBUSZ idegenvezető-képző tanfolyamán.

V. Ismeretterjesztő tevékenység

A „Népek Barátsága” Nyári Szabadegyetem keretében KOLTA JÁNOS Pécs kulturális élete és Baranya megye népességföldrajzi sajátosságai címmel 1975 augusztusában,

a TIT téli szabadegyetemi sorozatában GÓBI JÁNOS Baranya megye mezőgazdasága címmel tartott előadást.

A TIT keretében egyébként tagjaink az év során 80 előadást tartottak.

VI. Egyéb tevékenység

A groningeri és az utrechti egyetem 30 diákja és 3 tanára 1975 májusában terepgyakorlaton járt Baranyában és körüton ismerkedett meg a megye sajtóságos településföldrajzi problémáival. A szakmai vezetést KOLTA JÁNOS látta el.

KOLTA JÁNOS
osztályelnök

8. Debreceni Osztály

Az Osztály megalakulása (1975. február) óta az elmúlt év volt az első, amikor — a korábbi szervezési problémák lezárulásával — viszonylag nyugodt légkörben folyt a társasági munka. A Vezetőség, korábbi elveinek szem előtt tartásával, s alkalmazkodva a meglevő adottságokhoz, elsősorban arra törekedett, hogy a rendezendő előadásoknak főleg ne a számát szaporítsa, hanem inkább azok magas szakmai színvonalát biztosítsa. A tervezett munkaprogram megvalósításában nagy segítséget jelentett, hogy a TIT Hajdú-Bihar megyei Szervezetével szoros és jó együttműködést sikerült kialakítani. Mivel az Osztály elnöke egyben a TIT Földrajzi Szekciójának elnöki tisztét is betölti, így könnyebbé vált a két szervezet programjának koordinálása. A szervezési kérdésekben kapott segítség mellett nem becsülhető le az az előny sem, ami abból származott, hogy a közös rendezvények előadóinak tiszteletdíjat is biztosíthattunk.

A beszámolási év előadásainak száma elsősorban azért haladja meg lényegesen az előző évit, mert erre az időszakra esnek két „Földrajzi Hét” rendezvényei is (1975. április 14—19 1976. március 16—20). Külön említést érdemel még az 1975. december 11—12-én „30 év eredményei az Alföld-kutatásban” címmel rendezett ankét előadássorozata.

Az elhangzott 13 előadás tematikailag igen széles körű volt, hiszen a geológiától, a meteorológián, természeti földrajzon, hidrológián, gazdasági földrajzon, tudománytörténeten át az élménybeszámolóig terjedt azok spektruma. — A tíz előadói ülésen összesen 500 főnyi hallgatóság vett részt, vagyis átlagosan 50 fő volt jelen. Sajnálatos, hogy az ez évi „Földrajzi Hét” érdeklődéssel várt megnyitói előadása (MILLER GÁBOR: A tájökölógiai kutatás kérdései) az előadó betegsége miatt elmaradt.

Az elhangzott előadások:

- SZABÓ JÓZSEF: A „belföldi jégtakaró”-elmélet általános elismerésének centenáriuma.
1975. április 14.
- BOBSY ZOLTÁN: Finnország. 1975. április 14.
- PINCZÉS ZOLTÁN — JUSTYÁK JÁNOS: A domborzat fagykármodosító hatása.
1975. április 15.
- JAKUCS LÁSZLÓ: Morfológus szemmel Spanyolországban.
1975. április 16.
- ENYEDI GYÖRGY: Dél-Franciaország gazdasági fejlődésének kérdőjelei.
1975. április 18.
- CSEH NÉMET JÓZSEF: A recski rézérckutatás legújabb eredményei.
1975. október 29.
- JUHÁSZ ÁRPÁD: Az Alföld mélyszerkezeti viszonyai.
1975. december 11.
- BOBSY ZOLTÁN: Az alföldi hordalékkúpok felvétele.
1975. december 11.
- PAPP FERENC: A vízgazdálkodás fejlesztése a Hajdú-hátságon és Debrecen térségében.
1975. december 12.
- PAPP ANTAL: Elmaradott területek a Tiszántúl középső részén és fejlesztési lehetőségeik.
1975. december 12.
- BOBSY ZOLTÁN: Mesterséges holdak felvételeinek alkalmazása a földrajzi oktató és kutató munkában.
1976. március 17.
- KOROMPAI GÁBOR: A tengeri áruszállítás szerkezeti változásai (1950—1973).
1976. március 18.
- JAKUCS LÁSZLÓ: A biogén karsztosodás kérdései.
1976. március 19.

SZABÓ JÓZSEF
osztálytitkár

BOBSY ZOLTÁN
osztályelnök

9. Észak-magyarországi Osztály

Az Észak-magyarországi Osztály — működése során általában a tervezett feladatokat valósította meg: a korszerű tudományosság, a szemléletalkotás, a közműveltség előbbrevitele és az oktatási kérdések megvitatása területén.

Az elmúlt — és ma még tovább tartó — ciklusban sikerült normalizálni a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal való együttműködést; még pedig olyan formában, hogy a programot — saját céljai és szükségletei szerint elsősorban a Földrajzi Társaság határozta meg. Részben így volt a borsodi területen, egészen jelentős mértékben Egerben és kör-

nyékén, úgyannyira, hogy a szervező és kivitelező szerv valójában az Észak-magyarországi Osztály volt.

Mindemellett megindult az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszékével az együttműködés. A baráti és mind szorosabbá váló összefogás mindkét fél javára válik.

Az előadások, illetőleg konferenciák iránti érdeklődés az elmúlt időszakban jelentősen növekedett. Objektív nehézségek miatt ez ideig csupán Nógrád megye területét nem sikerült bevonnunk az Osztály hatókörébe.

Előadásaink

I. Borsod megye

1. XVIII. Borsodi Földrajzi Hetek. Közösen rendezte az Észak-magyarországi Osztály, a TIT Borsod—Abaúj—Zemplén megyei Szervezete, a Borsod—Abaúj—Zemplén megyei Tanács VB és Miskolc város Művelődési Osztálya. Miskolcon 9, vidéken 31 előadás hangzott el mintegy 1500 hallgató előtt.

2. Osztályunk borsodi ága nagy részt vállalt Társaságunk 28. Vándorgyűlése és a rendezvényt követő 4 napos kelet-szlovákiai tanulmányút előkészítésében, szervezésében és megrendezésében.

3. Az Osztály miskolci részlege előadókkal segítette a Borsod—Abaúj—Zemplén megyei pedagógusok körében végzett továbbképzést, 1976 elejétől havonta 1—1 szaktudományi és módszertani előadáson (Miskolc városban).

4. A TIT Borsod—Abaúj—Zemplén megyei Szervezetének Földtudományi Szakosztályával közös rendezésben Miskolcon tartott klubdelutánokon az alábbi előadások hangzottak el:

A Szovjet Riviera (Krim, Kaukázus);

Az Atlasz-hegységtől a Szaharáig;

Irán.

(Ez a sorozat tovább folytatódik);

5. *Előkészületben* egy közös rendezvény a MTESZ-szel június 6-án Miskolcon a környezetvédelemről. (Komplex előadás.)

II. Heves megye

1. Eger, 1975. december 10. Lemezteknika — a kontinensek és óceánok fejlődésének

újabb elmélete (HORVÁTH FERENC egy. adj.). Az előadáson részt vevők száma: 28.

2. Eger. 1976. január 22. A turáni oázisok földrajzi típusai (FRISNYÁK SÁNDOR tszv. főisk. doc, Nyíregyháza.) A részt vevő hallgatók száma 43.

3. Heves nagyközség. 1976. január 29. A tanulók aktív részvétele az ismeretszerzésben és a földrajzi munkafüzetek. 3 órás konferencia. (UDVARHELYI KÁROLY ny. főisk. tanár. *Korreferensek*: BALOGH JÓZSEF ált. isk. ig. h. és BOGÁR LÁSZLÓNÉ ált. isk. tanár.) Részt vevők száma: 25.

4. Tarnaörs község. 1976. február 16. A természeti viszonyok és a népgazdaság fő irányainak összefüggése Románia Szocialista Köztársaságban (UDVARHELYI KÁROLY ny. főisk. tanár). A részt vevő hallgatók száma: 96.

5. Eger. 1976. március 24. A szocialista integráció gazdaságföldrajzi vetülete hazánkban (ANTAL ZOLTÁN tszv. egy. doc.). A hallgatók száma: 62.

6. *Előkészületben*. 1976. április vége, május eleje: HEVESI FÖLDRAJZI HÉT.

7. Az Észak-magyarországi Osztály egy előadással szerepelt Leninvárosban (UDVARHELYI K.: Magyarország természeti földrajzi adottságai), és egy előadást tartott 1975 őszén a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszékén rendezett nemzetközi konferencián (UDVARHELYI K.: A tanárképző főiskolák földrajzi tanszékeinek története).

FARKAS GYULA
osztálytitkár

UDVARHELYI KÁROLY
osztályelnök

10. Nyírségi Osztály

A Nyírségi Osztály az 1975. évi közgyűléstől 1976. március 31-ig az alábbi előadásokat tartotta:

ANTAL ZOLTÁN: A szocialista gazdasági integráció földrajzi vonatkozásai

BALOGH BÉLA ANDRÁS: A Benelux államok gazdasági földrajza

BOROS LÁSZLÓ: Erdély földrajzi érdekességei

CSENDES JÓZSEFNÉ: Beszámoló a Magyar Földrajzi Társaság 1975. évi vándorgyűléséről és kelet-szlovákiai tanulmányútjáról

FARKAS EDIT: Az új munkafüzetek felhasználása az általános iskolai földrajzoktatásban

FARKAS EDIT: Az új földrajz-tanterv pedagógiai irányelvei és a megvalósítás kérdései

FRISNYÁK SÁNDOR: Tanulmányúton Egyiptomban (1975)

FRISNYÁK SÁNDOR: Egyiptom földrajza és tanítása

FRISNYÁK SÁNDOR: Tanulmányúton Moldvában (1975)

GŐZ LAJOS: A Balaton és környéke természeti földrajzi jellemzése

HANUSZ ÁRPÁD: A Nyírség dohánytermesztésének gazdaságföldrajzi vonatkozásai

JAKUCS LÁSZLÓ: Földrajzi terepgyakorlaton a Balkánon

KÁDÁR LÁSZLÓ: Kőrösi Csoma Sándor rejtélye

KORMÁNY GYULA: A Szatmár—Beregi-sík és a Rétköz

PÉCSI MÁRTON: A földrajz szerepe a köz-művelődésben

RADÓ SÁNDOR: Öt évtized a nemzetközi munkásmozgalmában

SOMOGYI SÁNDOR: A magyar geográfia eredményei (1945—1975) és további feladatai

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: Szabolcs—Szatmár megye település- és népességföldrajzi vizsgálata

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: Barangolás a dalmát tengerparton

H. SZABÓ BÉLA: A Bükki Nemzeti Park

VARAJTI KÁROLY: Az önálló munka lehetőségei és eszközei a középiskolai földrajztanításban

(Az előadásokon összesen 1200 hallgató, többnyire földrajztanár és ált. iskolai tanárjelölt vett részt.)

A Nyírségi Osztály — a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan — szorosan együttműködött a TIT Szabolcs—Szatmár megyei Földtudományi Osztályával és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékével.

Így pl. közösen rendeztük meg az országjárás-vezetői tanfolyamot „Válogatott fejezetek hazánk idegenforgalmi földrajzából” címmel. (A tanfolyamot több mint 70 hallgató végezte el.)

Kiemelkedő rendezvényünk volt „Az általános iskolai földrajztanár-képzés eredményei és további feladatai” című, nemzetközi jellegű oktatás-módszertani konferencia, melyen kb. 40—50 hazai és külföldi főiskolai (egyetemi) oktató, szakfelügyelő és gyakorló pedagógus vett részt. (A konferenciáról BALOGH B. írt beszámolót a Földrajzi Közlemények számára.)

A Nyírségi Osztály eredményeként könyvelhetjük el azt is, hogy 1975-ben megjelent a „Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv”, mely a földrajztanárok fontos segédanyaga lesz a hely-(hon-)ismereti munkában.

BOROS LÁSZLÓ
osztálytitkár

FRISNYÁK SÁNDOR
osztályelnök

11. Körös-vidéki Osztály

Az 1975 novemberében létrehozott Osztály működése gyakorlatilag Békés megyére terjed ki. Az alakuló ülésen ismertetett program arányos részét az eltelt közel fél év alatt a kezdeti nehézségek ellenére is sikerült megvalósítani. Taglétszámunk megduplázódott, s ma már meghaladja a százat. A fő gondot nem a földrajz iránti érdeklődés hiánya, hanem a közlekedési nehézségek okozzák. Békéscsaba rendezvényeink az Osztály vidéki tagjai számára sok esetben a rossz közlekedés miatt elérhetetlenek. Ilyen körülmények között a 20—25 fős hallgatóság eredménynek számít.

Részben az Osztály szervezésében Ifjú Geográfusok Köre is működik, aminek keretében 10—15 földrajz iránt érdeklődő középiskolás ismerkedhet meg tudományunk elméleti és gyakorlati oldalával egyaránt.

Az Osztály tagjai közül többen tartottak külső szervek rendezvényein is előadásokat, szolgálva ezzel is a földrajzi ismeretterjesztés ügyét.

Az Osztály részt vesz annak a szakmai útnak a szervezésében is, amelyen mintegy negyven földrajztanár fog megismerkedni Kárpát-Ukrajnával és Lvov nevezetességeivel.

Előadások

1975. november 17:

KÁDÁR LÁSZLÓ: A külföldi földrajzi társaságok

JAKUCS LÁSZLÓ: A környezetvédelem földrajzi vetületei

SOMOGYI SÁNDOR: A Rajna—Majna—Duna-csatorna

1976. január 15:

HUDÁK GYÖRGYNÉ: Spanyolországi úti képek

1976. március 8:

TÓTH JÓZSEF: A demográfiai robbanás

FUTAKI GERGELY: Egyiptom régen és ma

1976. március 22:

DÖVÉNYI ZOLTÁN: Az alföldi városfejlődés a felszabadulásig

KOCSIS PÁL: Szovjet Közép-Ázsia

1976. április 12:

BALÁZS DÉNES: Tájak és emberek a Zambézitól délre

BÉRES ISTVÁN
társelnök

TÓTH JÓZSEF
osztályelnök

DÖVÉNYI ZOLTÁN
osztálytitkár

Beszámoló

a Nemzetközi Földrajzi Unió Magyar Nemzeti Bizottságának 1975. évi tevékenységéről

Az elmúlt évben a Nemzeti Bizottság tevékenysége a szokásos folyamatos munkán (kapcsolatok tartása az IGÜ Végrehajtó Bizottságával, a Magyar Tudományos Akadémiával stb.) túl a következő fontos tevékenységekre koncentrált:

a) Minél szélesebb körű magyar részvétel

biztosítása az 1976-os moszkvai nemzetközi földrajzi kongresszuson. Ennek érdekében a Nemzeti Bizottság több ülésén megtárgyalta a tennivalókat és számba vette a lehetőségeket. A Nemzeti Bizottság határozatai alapján a Nemzeti Bizottság elnöke részben levél formájában, részben tárgyalások során fordult a

MTA irányító szerveihez, a művelődési miniszterhez, az egyetemek rektoraihoz, a Fővárosi Tanács elnökéhez, a megyei tanácsok elnökeihez, illetve minden olyan szerv, főhatóság és tudományos intézet vezetőihez, ahol geográfusok dolgoznak, hogy biztosítsák minél több geográfus részvételét a kongresszuson. Ugyancsak kapcsolatot keresett az IBUSZ vezetőségével, hogy az egyéni részvétel magas költségeivel szemben kedvezményesebb társasutazást is szervezzon a kongresszusra. Mindezek eredményeként több mint 120 geográfus tud a különböző támogató források igénybevételével a kongresszus fő ülésszakán részt venni.

b) Ugyancsak a moszkvai kongresszus előkészületéhez tartozik a tudományos részvétel, a kiállításokon való részvétel szervezésének elindítása, illetve figyelemmel kísérése.

c) A korábbinál gyakoribb volt az IGU Végrehajtó Bizottságával való kapcsolat fenntartása. A Magyar Nemzeti Bizottság kétszer is állást foglalt az új Végrehajtó Bizottság személyi összetételével kapcsolatban, olyan javaslatokat téve, amelyek a szocialista országok részvételének biztosítását szolgálják, illetve az IGU irányításában fennálló regionális egyensúly fenntartását célozzák.

A Nemzeti Bizottság véleményt mondott és javaslatokat tett az IGU új alapszabálytervezetével kapcsolatban is. Állást foglalt továbbá munkabizottságok (komissziók) létesítésének, illetve egyes munkacsoportok komisszióvá történő átalakításának javaslataival kapcsolatban.

A Nemzeti Bizottság elnöke, titkára és több tagja részt vett a Szovjetunióban (Tbiliszi) és Csehszlovákiában (Pilsen) rendezett nemzeti kongresszuson, ahol a Nemzetközi Földrajzi Unió moszkvai kongresszusának közvetett előkészítéséről folytak tárgyalások.

d) 1976-ban is folytatták tevékenységüket az IGU különböző munkabizottságaiban azok

a magyar geográfusok, akik a legutóbbi közgyűlés óta valamilyen bizottság vagy munkacsoport tagjai. Így RADÓ SÁNDOR, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke az IGU-val társult Nemzetközi Kartográfiai Szövetség (ICA) vezetőségi munkájában vett részt. PÉCSI MÁRTON, a Magyar Nemzeti Bizottság elnöke a „Jelenkori Geomorfológiai Bizottság” Alkalmazott Geomorfológiai Munkacsoportjának vezetője egy mérnöki geomorfológiai kézikönyv tervezetét készítette el a nemzetközi, kollektív megvitatásra. ENYEDI GYÖRGY, a Falusi Térségek Kutatása munkacsoport elnöke, szervezte és irányította a munkacsoport tevékenységét. Irányította a munkacsoport 1975-ben Párizsban tartott ülésének szervezését. BORA GYULA, a Nemzeti Bizottság titkára az Iparföldrajzi Munkacsoportban tevékenykedett, tanulmányt készített az ipartelepítő tényezőkről. PROBÁLD FERENC folyamatosan közreműködött az Ember és Környezet bizottság tevékenységében. CSÁTI ERNŐ pedig mint a Földfelhasználási Bizottság tagja tevékenykedett.

e) 1975-ben került sor az első Amerikai—Magyar Földrajzi Szemináriumra, melyet kulturális egyezmény keretében a Kulturális Kapcsolatok Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerveztünk. A Nemzeti Bizottság a magyar résztvevők kiválasztásával és azon túl a tudományos program kialakításával fontos szerepet vállalt a szeminárium előkészítésében. Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének munkatársai, továbbá a Nemzeti Bizottság több tagja aktív közreműködéssel a szervezés során, és a vendégek tanulmányútjának szakmai vezetésével hozzájárultak a szeminárium sikeréhez. A szemináriumon 9 amerikai geográfus vett részt; a tudományos ülések Budapesten és Kecskeméten zajlottak le. Az amerikai vendégek nagy elismeréssel nyilatkoztak a szemináriumról.

BORA GYULA
az IGU Magyar Nemzeti Bizottságának
titkára

PÉCSI MÁRTON
az IGU Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke

Könyvtárosi jelentés

Az 1975. év folyamán három dolgozó végezte a MFT könyvtárának megnövekedett feladatait. KOVÁCS LÁSZLÓ könyvtáros látta el a könyvtári munka oroszlanrészét. NAGY JÚLIA hét hónapban dolgozott az év folyamán havi 50 munkaórán. LOPUSÁN JÓZSEF mint kisegítő raktáros napi 4 órában végezte a könyvek állandó szállítását, a raktárak gondozását, postázást stb. munkákat.

A könyvek gyarapodása vásárlás és ajándékozás révén történt. Vásároltunk 46 kötetet

2025 Ft árban. A csekély vásárlási keret mellett drágább és külföldön megjelent könyveket nem vásárolhatunk, csupán arra szorítkozhattunk, hogy néhány statisztikai, bibliográfiai kézikönyvet és szótárt vehessünk meg a feldolgozáshoz, valamint útikönyveket, útleírásokat az olvasók számára. A könyvgyarapodást jelző kötetek aránylag nagy száma: 513 db, 24 000 Ft értékben nagyrészt ajándékképpen került birtokunkba, így 280 kötet HENSCH ALADÁR író és hegyász

hagyatékából. Ezt az értékes anyagot külön kezelve letétként dolgozzuk fel a könyvkatalógusban.

További ajándékozók (köszönetünk kifejezése mellett): Az OSZK, a Földtani Intézet könyvtára, Akadémiai Kiadó, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének Könyvtára, a Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, a Dán Királyság Földrajzi Társaság, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Tankönyvkiadó Vállalat, a Fertőtáj Bizottság, a VIZDOK, a VITUKI, a Gondolat Kiadó, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola, a Lengyel Földrajzi Társaság; TRICART JEAN prof., RADÓ SÁNDOR prof., SOMOGYI SÁNDOR, KERÉKES SÁNDOR, ZÁKONYI FERENC, T. MÉREY KLÁRA, MIKLÓS GYULA, SIMONFAI LÁSZLÓNÉ, CSÁSZÁR MARGIT, BECSEI JÓZSEF, KOLTA JÁNOS, BORSY ZOLTÁN, WALLNER ERNŐ prof., NAGY JÚLIA, KURUC ANDOR.

Teljes könyvvállomány az 1975. év végén: 11 349 kötet 146 211 Ft értékben.

A folyóiratok gyarapítása, mint ismeretes, a Földrajzi Közlemények cseréje alapján történik. Vásárlás útján csupán öt hazai (262 Ft) és három külföldi (536 Ft) folyóiratot szerez be titkárságunk a könyvtár, illetve az aktívan működő Hegymászó Szakosztály használatára, összesen 758 Ft árban.

Cseréseink száma 250, ebből 32 hazai, 218 külföldi intézmény. Legtöbb munkát 1975 folyamán a folyóiratcsere számonkinti ellenőrzése alapján megállapított hiányok reklamációja adott. Cseréseinkhez 1975 folyamán kb. 140 levélben intéztünk kérést és reklamációt a külföldi kötetek és számok pótlására és megszámlálhatatlan telefonkérésre a magyar folyóiratok hiányainak kiegészítésére. Munkánk nem volt eredménytelen, amint a küldött csomagok és válaszok mutatják. Pontos

számadatok még nem mondhatók az eredményről, mert még nem érkezett válasz minden reklamációra, de az eddigiek a kiegészítések további sikerére jogosítanak.

Külföldi és hazai mintapéldányok alapján 14 új csereajánlatot tettünk, illetve fogadtunk el.

Folyóiratállományunkról jelenleg pontos számadatot készíteni nem lehet, de az 1975. évi gyarapodás kb. 560 kötet, 53 287 Ft értékben. Teljes folyóiratállományunk kb. 11 211 kötet, 236 403 Ft értékben.

A folyóiratok megóvása érdekében beköttettünk 47 kötetet 4887 Ft árban. A kötéseink rendkívüli emelkedése ennyit tett lehetővé. Értékesebb kötetek (3 mű) restaurálására 3900 Ft-ot fordítottunk.

A térképek 1974. évi leltári állománya 2189 db 39 117 Ft értékben.

Kéziratokból NAGY J. jelentős anyagot számozott be és készített címléírásokat: 1922, 1923, 1925. évek és az 1975. évi gyarapodások készültek el, folyamatban van az 1926. évek feldolgozása. Elkészült és a kéziratok katalógusába beosztott 504 címléírás. A kéziratok főként az elmúlt évek választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek, levelezések és egyéb iratok, amelyek főként az MFT elmúlt éveinek történeti adatait, a földrajztudomány, a hazai földrajztanítás terén kifejtett munkásságot (Didaktikai Szakosztály működése), földrajztudósaink külföldi kapcsolatait, a Balaton és Alföldi Bizottság működését, az alapító és pártoló tagok áldozatkésztségét, a pénztáros és könyvtáros érdemes munkásságát, a választmányi tagok önzetlen munkáját és így az MFT gazdag tevékenységét tárják fel. A készülő katalógus alapján betekintést nyerhet a kutató az elmúlt évek hazai földrajzi törekvéseibe.

NAGY JÚLIA
könyvtáros

Pénztárosi jelentés

A Magyar Földrajzi Társaság pénzgazdálkodása az 1975. évben az alábbiak szerint alakult:

Bevételek

Előző évi maradvány	Ft	32 060,69
Akadémiai támogatás		169 636,—
Működési és egyéb bevétel		96 528,80
	Ft	298 225,49

Kiadások

Munkabér (állományba tartozók bére, részvételük)	
könyvtáros, könyvtári segédkar, alkalmi munkások)	Ft 121 679,—

Egyéb személyi kiadás (útiszámlák, társadalmi juttatások, gépelési díjak, munkabérkiegészítés)	26 904,22
Fenntartási kiadás	128 836,90
Beszerezés (könyv)	2 022,—
Lakbérhozzájárulás	1 236,—
	Ft 280 678,12
Összes bevétel	Ft 298 225,49
Összes kiadás	— 280 678,12
	Ft 17 547,37

Ebből átfutó kötelezettség — 16 400,—

Tényleges maradvány Ft 1 147,37

SEBESTYÉN SÁNDORNÉ
pénztáros

A fenti számadásokat átvizsgáltuk, az okmányokkal összehasonlítottuk és rendben találtuk.

Budapest, 1976. április 9.

A számvizsgáló bizottság tagjai:

DR. SMAROGLAY FERENC
elnök

DR. KOVÁCS ILONA

DR. RÜBL JÁNOS

Javaslat Kőrösi Csoma-emlékérem adományozására

A Kőrösi Csoma-emlékéremmel Társaságunk olyan kiemelkedő tudósokat tüntet ki, akik a haladó földrajzi tudományok fejlesztésében különösen jeleskedtek, a hazai geográfiaiával is szoros kapcsolatban állanak.

Az 1975. évi Kőrösi Csoma-emlékérmeket INNOKENTIJ PETROVICS GERASZIMOV akadémikusnak, a SZÜTA Földrajzi Intézete igazgatójának javasoljuk adományozni.

GERASZIMOV akadémikust a szovjet tudományos akadémia 1946-ban levelező, 1953-ban pedig rendes tagjává választotta. Kutatási területe a talajföldrajz, talajterképezés, geomorfológia. Széles látókörű, koncepciózus tudós, aki képes volt az egész egyetemes földrajzi tudomány számára iránymutató gondolatok megfogalmazására is. Új fogalmakkal gazdagította a geomorfológiát: megalapozta és elterjesztette a konstruktív földrajz irányzatot; újabban pedig kezdeményezője és irányítója a szovjet geográfusok geoökológiai, környezettani kutatásainak.

GERASZIMOV akadémikus igen aktív tudományszervező. Hazáján kívül különösen aktívan vesz részt a Nemzetközi Földrajzi Unió tevékenységében. Az Uniónak alelnöke is volt, jelenleg a Szovjet Nemzeti Bizottság elnöke.

GERASZIMOV akadémikus sokat tett a magyar és szovjet geográfia kapcsolatainak kiszélesítéséért. Intézetében sok magyar kutatót fogadott. Különösen nagy értékű az a segítség, melyet a magyar geográfusoknak a nemzetközi tudományos szervezetekben nyújtott. Társaságunknak 1962, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1974 óta tiszteleti tagja. E tiszteleti tagságokat nem csupán címnek tekinti. Többször járt hazánkban, s minden esetben nagy gondot fordított elmélyült konzultációkra magyar kollegáival.

A javasolt Kőrösi Csoma-éremmel világhírű tudóst, a magyar nép és a magyar tudomány őszinte barátját tisztelnénk meg.

A szocialista földrajzért oklevéllel kitüntettek a 100. rendes közgyűlésen

A Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlésén *A szocialista földrajzért* elismerő oklevelet 8 földrajzkutató és -oktató, továbbá — rendkívüli esetként — az MTA Földrajz-tudományi Kutató Intézete nyerte el.

A kitüntettek érdemeit FÜSI LAJOS, a bizottság elnöke az alábbiakban ismertette:

DR. ÁKOS ISTVÁN
tudományos kutató

Hazánkban 1952-ig nem folyt szervezett formában tanszerkutatás és tervezés. A Minisztérium e hiányosság megszüntetését 1952-ben ÁKOS ISTVÁNRA bízta. Ő nemcsak megszervezte és elindította a megfelelő munkálatokat, hanem 1975-ig, nyugalmabavonulásáig, több mint két évtizeden át irányította is. Vezetésével és nagyrészt saját tervezésében

az óvodák, általános és középiskolák minden tantárgya számára több ezer szemléltető eszköz készült, amelyek széles körben kerültek alkalmazásra, emelve a korszerű oktatás hatékonyságát. Több szemléltető eszköz sikerét a hazai alkalmazáson kívül ma már külföldi igények is jelzik.

ÁKOS ISTVÁN jelentős eredményeket ért el az audio-vizuális módszerek alkalmazásával is. Kidolgozta a legkorszerűbb oktatófilmek formanyelvét, hogy színvonalas, tudományos értékű filmek kerülhessenek az iskolába.

Fő munkaterületén kívül elsősorban sokrétű szakirodalmi tevékenységgel: gimnáziumi tankönyvvel, továbbá „A földrajzi szaktanterem” című művének megírásával is hatékonyan segítette a hazai földrajzoktatás fejlődését.

Társaságunknak hosszú idő óta megbecsült tagja.

ASZTALOS ISTVÁN

kandidátus, tudományos főmunkatárs

Közel negyed százada foglalkozik főhivatású kutatóként tudományunk művelésével és eredményeinek terjesztésével. Szűkebb szakterülete a gazdaságföldrajzon belül a magyar mezőgazdaság fejlesztésének tudományos megalapozása. Ezt a célt szolgálják monografikus művei és színvonalas tanulmányainak hosszú sora. Ez utóbbiak közül néhány külföldi folyóiratokban jelent meg. Mind tudományos, mind metodikai szempontból igen jelentős hazánk állattenyésztésének földrajzi problémáit elemző monográfiája és társszerzőségben írt, úttörő jellegű regionális munkája a Duna–Tisza köze mezőgazdaságáról.

Általuk vált neve jól ismertté nemcsak a hazai geográfusok, hanem agrár-szakemberek körében is, úgyszintén határainkon túl.

Tudományos tevékenysége mellett széles körű tudományszervezői feladatokról látott el tudományos bizottságok, testületek tagjaként, intézeti vezető funkciókban. Elismert szerkesztői tevékenységet folytatott hosszú idők óta a Földrajzi Értesítő és különböző akadémiai kiadványok szerkesztő bizottságában.

Kereken három évtizede tagja pártunknak; a Földrajztudományi Kutató Intézetnek közel két évtizeden át volt párttitkára, amely felelősségteljes, tudományunk fejlesztését is nagymértékben elősegítő megbízatásától is csak hosszú, súlyos betegsége miatt kényszerült megválni.

Ma újra aktív részese tudományos s ezen belül társasági életünknek, akinek áldozatos tevékenységére továbbra is építhetünk.

BERÉNYI ISTVÁN

kandidátus, tudományos munkatárs

1957 óta egy évtizeden keresztül lelkiismeretes, eredményes oktató munkát végzett a kiskőrösi gimnáziumban, miközben tovább folytatta egyetemi hallgatóként elkezdett tudományos tevékenységét is. Ennek eredményeit már ekkor közlik a szakfolyóiratok. Egy évtizede az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének tudományos munkatársa; 1971-től kandidátus.

Szakmai munkásságában — melynek eredményességét mintegy negyedszáz, köztük több külföldi szakfolyóirat által közölt tanulmány jelzi — szerencsésen ötvöződnek a korszerű módszerek — többek között a légifénykép-interpretálás — a geográfia legjobb hagyományai. Kutatásai az agrár-földrajztól indultak; jelentős eredményeket ért el a területi típusvizsgálatok során.

Az utóbbi években a mezőgazdaságnak egy-egy terület társadalmi-gazdasági szerkezetében játszott komplex szerepét vizsgálja; gyakorlati szempontból is igen értékes a hátrányos helyzetű területek feltárása érdekében végzett munkája.

Sokrétű társadalmi és tudománynépszerűsítő munkát végez; nem szakadt el az oktatómunkától sem: földrajzi szakkörökben, továbbá pedagógus továbbképzésben és társaságunk rendezvényein vállalt aktív szerepet.

DR. FEHÉR JÓZSEF

egyetemi adjunktus

A József Attila Tudományegyetem Természeti-földrajzi Tanszékén 16 éve végez lelkiismeretes, eredményes oktató-nevelő munkát. Elméleti-módszertani munkásságával sikeresen segíti a korszerű földrajztanár-képzést.

Oktató-nevelő munkája mellett példamutató módon veszi ki a részét a földrajztudományok eredményeinek iskolán kívüli megismertetésében és elterjesztésében. E tevékenységében igen figyelemre méltó főleg a parasztság, továbbá az ifjúság körében folytatott ismeretterjesztő működése. Érthető, hogy több mint egy évtizede a TIT Csongrád megyei Szervezete Földtudományi Szakosztályának vezetőségi tagja.

Az utánpótlás érdekében gondot fordít arra is, hogy a végzős egyetemi hallgatókat bevonja a földrajzi ismeretterjesztés munkájába, szakmai-módszertani tapasztalataival sietve segítségükre.

Mióta — mintegy három éve — a Szegedi Osztály titkáránt tevékenykedik, elévülhetetlen eredményeket szerzett az Osztály működésének újra indításában, valamint tevékenységének magas szintre való emelésében, amit a rendezvények eddig soha nem tapasztalt nagyszámú látogatottsága is híven tükröz.

DR. GERTIG BÉLA

tsz.v. főiskolai tanár

Tanítói, polgári iskolai, majd tanítóképző intézeti tanári oklevelet szerzett.

Közel három évtizede dolgozik a Pécsi Tanárképző Főiskolán, ahol ma a földrajzi tanszék vezetője.

Vezetésével a végzett hallgatók generációi szerették meg a földrajzt és — példáját követve — végeznek tervszerű, lelkiismeretes munkát iskoláikban az ország egész területén.

Aktív résztvevője a dél-dunántúli megyék földrajzpedagógusai részére tartott továbbképzési sorozatnak is.

Igen széles körű GERTIG BÉLA tankönyv-irodalmi tevékenysége: hét főiskolai tankönyv és ugyancsak hét főiskolai jegyzet szerzője, társszerzője, illetve szerkesztője. Több pedagógiai tanulmányt is publikált.

GERTIG BÉLA oktató-nevelő tevékenységén kívül elmélyült kutató munkát is folytat. Főként idegenforgalmi földrajzi tanulmányai jelentősek, több vonatkozásban úttörőek.

Kutatásainak eredményét eddig 15 tanulmányban tette közzé különböző hazai és külföldi kiadványokban.

Munkássága értékét több kitüntetés bizonyítja. Többek közt az Oktatásügyi Kiváló Dolgozója, a Munka Érdemrend tulajdonosa.

Társaságunk választmányának több mint egy évtizede megbecsült tagja.

HAJDÚ LAJOS

általános iskolai tanár

1960 óta a püspökladányi Petőfi Sándor Általános Iskola nevelője. Tanítóként kezdte a pedagógus pályát. 1967-ben biológia-földrajz szakon általános iskolai oklevelet szerzett az Egri Tanárképző Főiskolán, majd a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Karán folytatta tanulmányait, ahol 1969-ben földrajz szakon nyert földrajz tanári diplomát.

A főiskolai és egyetemi továbbtanulása során szerzett szakmai és módszertani ismereteinek felhasználásával állandóan továbbfejlesztette, korszerűsítette oktató-nevelő munkáját. Iskolájában elsőként szervezte meg a szaktantermi rendszerű oktatást. Kiemelkedő eredményeket ért el az oktatástechnikai eszközök komplex felhasználásában. Az oktatási folyamatban felhasznált ismerethordozó anyagokat — diakepeket, transzparenszeket stb. — főként maga szerkesztette és kivitelezte. Az általános iskolai tananyaghoz készített főlíakép-sorozatai elősegítették az általános iskolai földrajztanítás korszerűsítését.

Az elért eredmények nagymértékben növelték a tantárgy tanításának hatékonyságát. Példádo munkáját nagyon sok gyakorló szaktanár követi. A közelmúltban megjelent tanulmánykötete, „A szemléltető eszközök komplex felhasználása a földrajztanításban” az elért eredmények szélesebb körű terjesztését segíti elő.

Metodikai módszereitől 1974-ben igen sikeres, nagy érdeklődést kiváltó bemutatót tartott Oktatásmódszertani Szakosztályunkban.

DR. HALÁSZ JÁNOS

gimnáziumi tanár

Két évtizede tanít a monori József Attila Gimnáziumban. Tervszerű és áldozatkész oktató-nevelő munkájával magas színvonalra emelte az iskolában folyó földrajztanítást.

Szaktanári munkáját a legújabb tantárgypedagógiai eredmények felhasználásával végzi. Áldozatos munkával megteremtette mindazon tárgyi feltételeket, amelyek elengedhetetlenek a korszerű földrajztanításhoz.

Sokoldalú szaktanári tevékenységéből kiemelkedik a földrajz iránt érdeklődő tehetséges tanulók nevelése és egyetemi, főiskolai továbbtanulásra való felkészítése. Tanítványai 18 év óta rendszeresen indulnak az Országos Középiskolai Földrajzi Tanulmányi Versenyen. Az utóbbi hét év alatt versenyzői mindig bekerültek az első 10 helyezett közé. A jelöltek pályamunkái, szóbeli és írásbeli teljesítményei minden alkalommal tanúsították a szaktanár kiemelkedő gyakorlati munkáját.

Példádo munkája elismeréseként több alkalommal kapott állami kitüntetést.

MRENA HEDVIG

felelős szerkesztő

Tanári oklevelét a budapesti Pedagógiai Főiskolán szerezte. 14 évi általános iskolai munka után 1965-ben a Tankönyvkiadó Vállalathoz került és ott 10 éve a földrajzi kiadványok felelős szerkesztője. Ebben a minőségében már az első tantervi reform általános iskolai munkaeszközeinek kiadásában is részt vett. Oroszlánrésze volt abban, hogy az új tantervmódosítás alapján a közelmúltban megjelent — átdolgozott — általános iskolai tankönyvek — a fel szabadulás óta először — korszerű és tanulásra serkentő, szép kivitelben jelenhettek meg. Nagy gonddal szerkeszti az új főiskolai tankönyveket. Mint tankönyvíró a kisegítő iskolák számára készített színes és szemléletes munkaeszközöket.

Lelkesedéssel és eredményesen képviselte az általános iskolai földrajzi olvasókönyvek kiadásának ügyét: az első kötetet nívódíjra érdemesítették.

1972-ben „Kiváló Dolgozó”, 1975-ben „A Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesült.

A Magyar Földrajzi Társaságnak évtizedek óta tagja; a Társaság megmozdulásain rendszeresen részt vesz.

**A Magyar Földrajzi Társaság 100. Közgyűlése az MTA Földrajztudományi
Kutató Intézetét fennállása 25. évfordulója alkalmából „A szocialista földrajzért”
elismerő oklevéllel tüntette ki**

Indokolás:

1. Az 1951. évi kormányhatározat értelmében életre hívott Földrajztudományi Kutató Intézet úttörő és kiemelkedő szerepet játszott a magyar szocialista földrajztudomány megteremtése érdekében. Az intézet fokozatosan adott helyet a földrajztudományok prominens specialitásainak és nevelte ki a felszabadulás utáni ifjabb kutatógárdát. Az Intézet kutatásaira mindenkor a nemzetközileg is időszerű tudományos kérdések, a szocialista gazdasági-társadalmi építés által felvetett problémák megoldására való törekvés, az új irányzatok és módszerek kifejlesztése voltak jellemzőek.

2. Az Intézet a nemzetközi tudományos munkákban való részvételt mindenkor kiemelkedően fontosnak ítélte. Számos nemzetközi szervezetben, több- és kétoldali kutatási együttműködésben vett részt, különösen a KGST és a szocialista országok tudományos akadémiai együttműködési munkatervére keretében. A különböző hazai és külföldi földrajzi témakörökben megrendezett nemzetközi tudományos tanácskozásokon az Intézet munkatársai eredményesen működtek közre. Ezek közül különösen kiemelkedő a Társaságunk centenáriuma alkalmából rendezett 1971. évi Regionális Konferencia sikeres megszervezése. Tudományunk eredményeinek nemzetközi szinten való megismertetése érdekében az Intézet számos idegen nyelvű kiadványt tett közzé.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában a Studies in Geography sorozatban rendszeresen világnyelven teszi közzé a legfontosabb eredményeket.

Megalakulásával egy időben indult meg az Intézet kiadványa, a negyedévenként megjelenő Földrajzi Értesítő, amely a legfrissebb elvismódszertani és egyéb kutatási eredményeket teszi közzé. Az Intézet kezdeményezésére indultak meg a különböző monográfia-sorozatok.

3. A Földrajztudományi Kutató Intézet kétoldali kapcsolatot épített ki akadémiai és más főhatóságokhoz tartozó, tudományterületileg kapcsolódó társintézetekkel. A legutóbbi években az Akadémián belül vezető szerepet játszott „Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása” c. téma művelésében és a kutatások koordinálásában. Emellett még több fontos feladat eredményes megvalósításában vett részt.

4. A nagyműtű Magyar Földrajzi Társaság céljainak elérése érdekében minden időben sokoldali segítséget és önzetlen támogatást nyújtott. Az Intézet munkatársai kiemelkedő szerepet vállaltak a szakosztályok munkáiban, az évente rendszeresen megrendezett vándorgyűlések programjának kidolgozásában, az előadások megtartásában és a kirándulások szakmai vezetésében.

5. Az elmúlt évek során a Földrajztudományi Kutató Intézet munkatársai közül eredményes munkájuk elismeréseként többen megkapták „A szocialista földrajzért” kitüntető oklevelét.

**A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 1976. ÉVI, 100. KÖZGYŰLÉSÉN
EMLÉKLAPPAL KITÜNTETETT TAGOK**

ABLONCZY DÁNIELNÉ, Budapest
DR. ÁDÁM LÁSZLÓ, Budapest
ADLER-RÁCZ JÓZSEF, Budapest
ADORJÁN JENŐNÉ, Budapest
ÁFRA GYULÁNÉ, Békéscsaba
AJTAY ÁGNES, Budapest
DR. ÁKOS ISTVÁN, Budapest
ÁLMÁSY ISTVÁNNÉ, Budapest
ANGALÉT BERTALANNÉ, Fehérgyarmat
DR. ANTAL ISTVÁNNÉ, Budapest
DR. ANTAL ZOLTÁN, Budapest
ARADY ARANKA, Lakitelek
DR. ARÁNYI JÓZSEFNÉ, Veszprém
ASZTALOS FERENC, Pécs
DR. ASZTALOS ISTVÁN, Budapest
DR. AUJESZKY LÁSZLÓ, Budapest
BÁCSKAI BERTALAN, Miskolc
BAKOS KÁLMÁN, Budapest
DR. BALÁZS DÉNES, Érd
BALÁZSFI ISTVÁN, Szeged

BÁLINT ISTVÁNNÉ, Budapest
BALLA BENJÁMIN, Leányfalu
DR. BALLA GYÖRGY, Budapest
DR. BALOGH BÉLA ANDRÁS, Debrecen
DR. BALOGH JÓZSEFNÉ, Debrecen
BALOGH LÁSZLÓ, Kiskunlacháza
BARABÁS ANTALNÉ, Budapest
BARKÓ BÉLA, Győr
DR. BECSEI JÓZSEF, Békéscsaba
DR. BECSEI JÓZSEFNÉ, Békéscsaba
DR. BÉLL BÉLA, Budapest
DR. BELUSZKY PÁL, Budapest
DR. BENDEFFY LÁSZLÓ, Budapest
BERANEK FERENC, Budapest
BÉRCI JULIANNA, Baja
DR. BERÉNYI ISTVÁN, Budapest
BÉRES ISTVÁN, Gyula
DR. BERNÁT TIVADAR, Budapest
DR. BERTALAN KÁROLY, Budapest
BERTLI MÁRTA, Budapest

BERZY PIROSKA, Eger
 BIHARI DÁNIEL, Budapest
 DR. BILIBOK PÉTERNÉ, Szarvas
 BÓDIS KÁROLY, Balatongyörök
 DR. BODROGI KÁROLY, Budapest
 BOGNÁR ISTVÁNNÉ, Budapest
 DR. BOKOR PÉTER, Győr
 DR. BONA IMRE, Pécs
 DR. BORA GYULA, Budapest
 DR. BORAI ÁKOS, Budapest
 BOROS BÁLINTNÉ, Győr
 DR. BOROS FERENC, Budapest
 BOROS LÁSZLÓ, Tokaj
 DR. BORSY ZOLTÁN, Debrecen
 BORZA TIBOR, Budapest
 BUCSEK HENRIK, Budapest
 BUJTÁS AMÁLIA, Budapest
 BÚS MÁRIA, Veszprém
 CRAVERO RÓBERTNÉ, Budapest
 DR. CZIFFRA JÓZSEFNÉ, Pécs
 CZINGRÁBER JENŐ; Szombathely
 CSABA ILONA, Pécs
 DR. CSABA LÁSZLÓ, Pécs
 CSÁKY KLÁRA, Kecskemét
 DR. CSANÁDI KÁROLYNÉ, Budapest
 CSÁNKY MÁRIA, Budapest
 DR. CSAPKAY ISTVÁN, Győr
 CSÁSZÁR ERZSÉBET, Muci
 CSÁSZÁR MARGIT, Budapest
 DR. CSEKE FERENC, Nagykanizsa
 CSETE LAJOS, Markotabödöge
 DR. CSETERÁS SIMONNÉ, Debrecen
 DR. CSIKY GÁBOR, Budapest
 CSIKÓS TÓTH ÁGNES, Budapest
 CSÖLLE MAGDOLNA, Vörösbereány
 CSUKÁS CSABA, Szolnok
 DR. DALLOS ISTVÁN, Szombathely
 DARCSI MARGIT, Budapest
 DR. DÁVID KLÁRA, Aszód
 DEÁK FERENCNÉ, Budapest
 DELI MÁRIA, Jászapáti
 DR. DÉNES GYÖRGY, Budapest
 DR. DÉSI ILLÉS, Budapest
 DÉVAI DIMÁK GÉZA, Budapest
 DR. DEZSÉNYI JÁNOS, Budapest
 DEZSÉNYI LÁSZLÓNÉ, Budapest
 DIENES JÚLIA, Debrecen
 DR. DINNYÉS ILLÉS, Budapest
 DOBÓ ZOLTÁNNÉ, Eger
 DOMBRÁDY JÓZSEF, Esztergomtábor
 DOHNALIK JÓZSEF, Budapest
 DR. DÖVÉNYI ZOLTÁN, Békéscsaba
 DUDAR TIBOR, Budapest
 DR. DUDÁS GYULA, Budapest
 DUDÁS IMRÉNÉ, Budapest
 DR. DUDICH ENDRÉNÉ, Budapest
 DUL BÉLÁNÉ, Dunaföldvár
 EKE PÁL, Debrecen
 ELEK SÁNDOR, Debrecen
 ELEKES JENŐNÉ, Budapest
 DR. ÉLIÁS ROZÁLIA, Aszód
 ENGEL KATALIN, Fehérgyarmat
 DR. ENYEDI GYÖRGY, Budapest

ERDÉLYI BÉLA, Budapest
 DR. ERDÉLYI MIHÁLY, Budapest
 DR. ERDŐS GYULA, Budapest
 DR. ERDŐSI FERENC, Pécs
 ÉRY BÉLA, Budapest
 ÉRSEKI GYÖRGY, Mogyoród
 ÉSIK ZOLTÁN, Szeged
 FARKAS GYULA, Miskolc
 FARKAS JENŐNÉ, Budapest
 FARKAS KÁROLY, Pécs
 FARKAS LAJOSNÉ, Budapest
 FARKAS SÁNDOR, Leninváros
 DR. FARKASVÖLGYI KÁROLY, Budapest
 DR. FAZEKAS ÁRPÁD, Nyíregyháza
 DR. FEHÉR JÓZSEF, Szeged
 FEKETE DÁNIELNÉ, Debrecen
 DR. FEKETE ZOLTÁN, Budapest
 FENTŐS FERENCNÉ, Nagykanizsa
 FODOR ALOJZIA, Cece
 DR. FODOR HENRIK, Szombathely
 DR. FODOR ISTVÁN, Pécs
 FÖLDI ERVIN, Budapest
 DR. FRANYÓ FRIGYES, Budapest
 DR. FRISNYÁK SÁNDOR, Nyíregyháza
 DR. FUTÓ JÓZSEF, Budapest
 FÜGEDI PÉTER, Budapest
 DR. FÜLÖP JÓZSEF, Budapest
 FÜRST KLÁRA, Szeged
 DR. FÜSI LAJOS, Budapest
 DR. GÁBRIS GYULA, Budapest
 DR. GAJZÁGÓ ALADÁR, Salgótarján
 GÁRDONYI PÉTER, Budapest
 DR. GÁSPÁR LÁSZLÓNÉ, Budapest
 GERENCSÉR JÁNOS, Nyergesújfalu
 GERENCSÉR MIKLÓS, Kaposvár
 DR. GERGELY KÁROLY, Ajka
 DR. GERTIG BÉLA, Pécs
 DR. GÓCZÁN LÁSZLÓ, Budapest
 DR. GOMBÁS ISTVÁN, Mezőtúr
 GOMBOS JÁNOSNÉ, Békéscsaba
 DR. GÖCSEI IMRE, Győr
 GÖNCZ ISTVÁNNÉ, Budapest
 GÖRGÉNYI ANDRÁS, Budapest
 DR. GÖÖZ LAJOS, Budapest
 GRAJCZJAR ISTVÁN, Kecskemét
 DR. GUCCI LÁSZLÓNÉ, Budapest
 GYÖRE JÓZSEF, Budapest
 DR. GYURA GÉZÁNÉ, Budapest
 DR. HABÁN GYÖRGY, Budapest
 HABÁN ILDIKÓ, Budapest
 HAGYMÁSI IMRE, Szolnok
 HAJDÚ LAJOS, Püspökladány
 HAJDÚ LAJOSNÉ, Püspökladány
 DR. HAJNAL KÁROLY, Budapest
 DR. HAJÓSY FERENC, Budapest
 DR. HALMOS BÉLA, Budapest
 HALMOS JOLÁN, Budapest
 HÁMORI ISTVÁNNÉ, Pécs
 DR. Á. HANICSEK ZSUZSANNA, Budapest
 HANKÓ ILONA, Békéscsaba
 HARASZTI IMRE, Mezőgyán
 HARKAY PÁL, Vác
 HARKAY PÁLNÉ, Vác

DR. HARTIG MIKLÓS, Solymár
 DR. HARZA LÁSZLÓ, Budapest
 HAVAS ERZSÉBET, Balatonfüred
 DR. HAVAS GÁBORNÉ, Budapest
 HÉGRÁTH LÁSZLÓ, Budapest
 HEITER LÁSZLÓNÉ, Budapest
 HEJJA SÁNDOR, Budapest
 DR. HELMÉCZI MÁTYÁS, Dunaharaszti
 HERCZEG MIHÁLY, Hódmezővásárhely
 HÉREGHY GÉZA, Bicske
 HERKE IMRE, Csikóstöttös
 DR. HEVESI ÁTILA, Budapest
 DR. HILLE ALFRÉD, Budapest
 HOMONNAI JÁNOS, Veszprém
 HORVÁTH FERENCNÉ, Budapest
 HORVÁTH GYULÁNÉ, Balatonfüred
 HORVÁTH LÁSZLÓ, Fót
 HORVÁTH SÁNDOR, Eger
 HOSZTÁK VERONIKA, Debrecen
 HÖFLE JÓZSEF, Sopron
 HRENKÓ PÁL, Budapest
 DR. IMRE JÓZSEF, Sopron
 IRÁNYI DEZSŐ, Békéscsaba
 IRÁNYI KÁROLY, Tab
 JÁKLY GYÖRGYI, Budapest
 DR. JAKUCS LÁSZLÓ, Szeged
 DR. JÁMBOR ÁRON, Budapest
 JAMBRICH KÁZMÉR, Pécs
 JUHÁSZ ÁGOSTON, Budapest
 JUHÁSZ ÁRPÁD, Budapest
 DR. JUVANCZ IRÉNEUSZ, Budapest
 KÁDÁR EMŐKE, Budapest
 DR. KÁDÁR LÁSZLÓ, Debrecen
 DR. KÁDÁR LÁSZLÓNÉ, Debrecen
 DR. KAISER MIKLÓS, Budapest
 DR. KAKAS JÓZSEF, Budapest
 DR. KALÁSZ LAJOS, Budapest
 KALMÁR LÁSZLÓ, Budapest
 DR. KAMARÁS BÉLÁNÉ, Szombathely
 DR. KAPRONCZAI JÓZSEF, Szigetvár
 DR. KARLÓCAI JÁNOS, Budapest
 DR. KÁRPÁTI IMRÉNÉ, Budapest
 DR. KÁRPÁTI LÁSZLÓ, Sopron
 DR. KASZAP ANDRÁS, Budapest
 KATONA BÉLÁNÉ, Fót
 KAZÁR LEONA, Budapest
 KERÉKES SÁNDOR, Vác
 DR. KERESZTESI ZOLTÁN, Budapest
 DR. KÉRI MENYHÉRT, Budapest
 KIKILLAY EDIT, Bercel
 KISS ÉVA, Gödöllő
 KISS GIZELLA, Pécs
 KISS JÁNOS, Budapest
 KISZELY PÁL, Mezőberény
 KLEBNICZKI JÓZSEF, Szeged
 KLÓZER EMÍLIA, Budapest
 KLUG ERZSÉBET, Budapest
 KÓCSY GÉZÁNÉ, Budapest
 DR. KOCH FERENCNÉ, Budapest
 DR. KOLLARIK AMÁLIA, Budapest
 KOLLER VILMA, Budapest
 DR. KOLTA JÁNOS, Pécs
 KOMLÓS GYULA, Budapest

KOMPA ZOLTÁN, Hőgyész
 DR. KONCZ JAKABNÉ, Berettyóújfalu
 KONDOR ISTVÁN, Győr
 KOPP LÁSZLÓ, Budapest
 DR. KORMÁNY GYULA, Nyíregyháza
 DR. KORPÁS EMIL, Budapest
 KOSZTOLÁNYI LÁSZLÓNÉ, Budapest
 DR. KOVÁCS ILONA, Budapest
 KOVÁCS ISTVÁN, Budapest
 KOVÁCS JÓZSEFNÉ, Budapest
 KOVÁCS KÁROLY, Budapest
 DR. KOVÁCS LÁSZLÓNÉ, Budapest
 KOVÁTS LÁSZLÓNÉ, Pécs
 DR. K. KOVÁCS PÉTER, Budapest
 KOZMA LÁSZLÓNÉ, Solymár
 DR. KÖSZEGI LÁSZLÓ, Budapest
 DR. KÖSZEGI LÁSZLÓNÉ, Budapest
 DR. KÖVES JÓZSEF, Budapest
 KRAJCSOVICS MIHÁLYNÉ, Békéscsaba
 DR. KRAJKÓ GYULA, Szeged
 KRASZNAI ANDRÁS, Budapest
 KRENYICZKI TIVADARNÉ, Budapest
 DR. KRETZOI MIKLÓS, Budapest
 DR. KRIVÁN PÁL, Budapest
 KUCHTA GYULA, Miskolc
 DR. KULCSÁR LÁSZLÓNÉ, Debrecen
 KUN IRMA, Hencida
 KUNFALVI REZSŐ, Budapest
 DR. KURUC ANDOR, Budakeszi
 DR. LACKÓ LÁSZLÓ, Budapest
 LAKI ILONA, Budapest
 LAKOS IMRÉNÉ, Székesfehérvár
 DR. LÁNG SÁNDOR, Budapest
 LÁSZLÓ GYÖRGY, Budapest
 DR. LEÉB GYÖRGYNÉ, Budapest
 DR. LEÉL-ÖSSY SÁNDOR, Budapest
 DR. LEHMANN ANTAL, Pécs
 DR. LENGYEL PÁL, Győr
 DR. LENGYEL SÁNDOR, Budapest
 DR. LETTRICH EDIT, Budapest
 DR. LITKEI JÓZSEF, Pécs
 LÓKY KÁROLY, Nyíregyháza
 LOVAS JÓZSEFNÉ, Balatonalmádi
 DR. LOVÁSZ GYÖRGY, Pécs
 DR. LOVÁSZI JÓZSEF, Budapest
 DR. LOVÁSZI JÓZSEFNÉ, Budapest
 LÓRINCZ ANDRÁS, Budapest
 LÓVEI KÁROLY, Berettyóújfalu
 DR. LUKÁTS BORBÁLA, Pécel
 LUKÁCS ERZSÉBET, Budapest
 MACSI SÁNDOR, Jászágó
 MAGIRIUS GYULA, Budapest
 MAGIRIUS GYULÁNÉ, Budapest
 MAGYAR ÁRPÁDNÉ, Budapest
 MAJOR FERENC, Érsekudkert
 DR. MAJOR IMRE, Kecskemét
 DR. MAJOR JENŐ, Budapest
 MAKAI FERENC, Balatonkenese
 MARÁCZY SÁNDORNÉ, Győr
 DR. MÁRIA FÖLDY MÁRTON, Szeged
 MARKÓ SAROLTA, Győr
 DR. MARKOS GYÖRGY, Budapest
 DR. MAROSI SÁNDOR, Budapest

DR. MAROSI SÁNDORNÉ, Budapest
 MARTINOVICH SÁNDOR, Budapest
 MÁTÉ ZSIGMONDNÉ, Budapest
 DR. MATHEIKA MÁRCIUS, Budapest
 MATYÓFALVI FERENC, Táborfalva
 MÉHES LÁSZLÓ, Budapest
 DR. MÉRÓ JÓZSEF, Budapest
 MÉSZÁROS IMRE, Budapest
 MÉSZÁROS JÁNOS, Pécs
 MÉSZÁROS JÁNOSNÉ, Pécs
 MEZŐ ZOLTÁN, Pusztaszabolcs
 DR. MICZEK GYÖRGY, Budapest
 DR. MIHOLICS JÓZSEF, Budapest
 DR. MIKE KÁROLY, Budapest
 DR. MIKE ZSUZSA, Budapest
 MIKLÓS GYULÁNÉ, Budapest
 MOLNÁR GÁBOR, Budapest
 MOLNÁR ISTVÁN, Budapest
 MOLNÁR JÓZSEF, Gyöngyös
 MOÓR LAJOS, Budapest
 MORVAI LAJOSNÉ, Budapest
 MORVAI LÁSZLÓ, Budapest
 MOSONYI ÉVA, Nagykanizsa
 DR. MOSONYI MIHÁLY, Budapest
 MRENA HEDVIG, Budapest
 MUHEL IRÉN, Kiskunfélegyháza
 MÜLLER ELEMÉR, Budapest
 IFJ. MÜRSCHBERGER REZSŐ, Budapest
 NAGY ERZSÉBET, Hajdúnánás
 NAGY FRANCISKA, Salgótarján
 DR. NAGY ISTVÁN, Debrecen
 DR. NAGY JÓZSEFNÉ, Budapest
 DR. NAGY JÚLIA, Budapest
 NAGY SÁNDOR, Budapest
 NAGY SÁNDORNÉ, Mátraderecske
 NAGY TIBOR, Budapest
 NAGY VENDELNÉ, Budapest
 NÁNAI FERENC, Budapest
 NEMERKÉNYI ANTAL, Budapest
 DR. NÉMETH JÓZSEF, Budapest
 NÉMETH LÁSZLÓ, Pusztaszabolcs
 DR. NÉMETHY LÁSZLÓNÉ, Budapest
 NEPPÉL FERENC, Budapest
 DR. NYÁRÁDY IVÁN, Budapest
 NYESTE LÁSZLÓNÉ, Ecsér
 NYILAS ISTVÁN, Debrecen
 NYILAS KÁLMÁN, Tiszavasvári
 ÖBETKÓ DEZSŐ, Budapest
 OLÁH IMRÉNÉ, Makó
 OLCSAI-KISS LÁSZLÓ, Budapest
 OPPELT RICHÁRD, Kecskemét
 ORDAS ANTAL, Véménd
 ORMAI FERENC, Pécs
 DR. OROSZY ZOLTÁN, Zalaegerszeg
 OZSVÁRI FERENCNÉ, Jászberény
 PADÁNYI LAJOS, Nyergesújfalu
 PÁLMAI JÓZSEF, Szatymaz
 DR. PAPP ANTAL, Debrecen
 DR. PAPP SÁNDOR, Vecsés
 DR. PÁPA MIKLÓS, Budapest
 DR. PAPP-VÁRY ÁRPÁD, Budapest
 DR. PATAKI BÉLA PÁL, Budapest
 PATAKI GYULA, Gyömrő

DR. PATAKI JÓZSEF, Szekszárd
 PATHY NAGY ERNŐNÉ, Budapest
 PÉCZI ERNŐNÉ, Budapest
 DR. PÉCSI MÁRTON, Budapest
 PÉCSINÉ DR. DONÁTH ÉVA, Budapest
 DR. PEJA GYÖZÖ, Miskolc
 DR. PERCELZ GYÖRGY, Budapest
 PERNEKI GÁBOR, Budapest
 PÉTER FERENC, Nagykanizsa
 PÉTER MÁRIA, Budapest
 DR. PETRI EDIT, Budapest
 PIACSEK LAJOS, Budapest
 PIGLER KATALIN, Budapest
 DR. PINCZÉS ZOLTÁN, Debrecen
 PINKE JÓZSEF, Vác
 POPOVICS TIBOR MIKLÓS, Budapest
 PÓR ILONA, Kiskunfélegyháza
 PORKOLÁB ALBERT, Sátoraljaújhely
 DR. POTTORNYAY GYULA, Vác
 DR. POZSONYI TIVADAR, Budapest
 DR. PROBÁLD FERENC, Budapest
 DR. PROHÁSZKA JÁNOSNÉ, Budapest
 RADETZKY JENŐ, Székesfehérvár
 RADICS FERENC, Budapest
 RÁDICS LÁSZLÓNÉ, Balatonlelle
 DR. RADÓ SÁNDOR, Budapest
 RAFAEL ÁRPÁDNÉ, Esztergom
 DR. RÁTÓTI BENŐ, Budapest
 RAUM FRIGYES, Budapest
 RÉDLING GÉZA, Kaposvár
 REMETE EMÍLIA, Sárvár
 RESKOVICS ÁGOSTON, Budapest
 DR. RÉTI ENDRE, Budapest
 DR. RÉTVÁRI LÁSZLÓ, Budapest
 RÉVÁSZ MÁRTA, Eger
 RÉVÉSZ BALÁZS, Nyíregyháza
 ROMÁN ALADÁR, Békéscsaba
 RÓZSA FERENC, Árpádhalom
 RUJAVECZ ÉVA, Győr
 DR. RÜBL JÁNOS, Pilisvörösvár
 DR. SALAMIN PÁL, Budapest
 SALLAI JÓZSEFNÉ, Aszód
 SALLAI TIBOR, Mezőkovácsháza
 SÁNDOR LÁSZLÓ, Budapest
 DR. SÁRFALVI BÉLA, Budapest
 SÁROSY JÓZSEF, Baja
 SASFI IMRÉNÉ, Budapest
 DR. SEBESTYÉN ISTVÁNNÉ, Szeged
 SEMETKAY ÁGNES, Dunaföldvár
 DR. SIMONICS ANDRÁS, Budapest
 DR. SIMONYI IRMA, Budapest
 DR. SIMOR FERENC, Pécs
 DR. SIPOSS ZOLTÁN, Budapest
 SCULTÉTYI IDA, Kalocsa
 DR. SMAROGYAY FERENC, Budapest
 SISÁK JÁNOS, Kistelek
 SOMLAI GYÖRGY, Eger
 SOMLAI GYÖRGYNÉ, Eger
 DR. SOMOGYI SÁNDOR, Budapest
 SOÓS ERZSÉBET, Karcag
 SCHÖNWALD MÁRIA, Tótvázsony
 SPEKNER SZILÁRDNÉ, Budapest
 DR. STEFANOVITS PÁL, Budapest

STÉPÁN NÁNDOR, Budapest
 STRBÁK ISTVÁN, Eger
 SUARA RÓBERT, Budapest
 SUBA MÁRIA, Ózd
 DR. SCHULEK ELEMÉR, Budapest
 DR. SUPKÉGEL EMIL, Orosháza
 DR. SUPKÉGEL EMILNÉ, Orosháza
 SCHWEITZER FERENC, Budapest
 DR. SZABADOS PÁLNÉ, Mizserfa
 SZABADSZÁLLÁSI ISTVÁN, Budapest
 SZABÓ ÉVA, Kiskunmajsa
 DR. SZABÓ GYULA, Miskolc
 DR. SZABÓ JÓZSEF, Debrecen
 SZABÓ JÓZSEFNÉ, Pápa
 DR. SZABÓ LÁSZLÓ, Budapest
 SZABÓ FERIKE TERÉZ, Hódmezővásárhely
 SZABÓ MÁTYÁS, Esztergom
 DR. SZABÓ-PELSŐCZI JÓZSEFNÉ, Budapest
 DR. SZÁDECZKY-KARDOS ELEMÉR, Budapest
 DR. SZALAI JÓZSEF, Budapest
 SZAMKÓ ALAJOS, Budapest
 DR. SZÉKELY ANDRÁS, Budapest
 DR. SZÉKELY IVÁNNÉ, Szombathely
 SZELEZSÁN JÁNOS, Mezőkovácsháza
 DR. SZENDRÓI LÁSZLÓNÉ, Debrecen
 DR. SZENTPÉTERY TIBOR, Budapest
 DR. SZÉP JENŐ, Budapest
 SZÍGYÁRTÓ GUSZTÁV, Budapest
 SZILÁDI JÓZSEF, Budapest
 SZILÁGYI JÓZSEFNÉ, Debrecen
 SZILÁGYI SÁNDOR, Kiskőrös
 DR. SZILÁRD JENŐ, Budapest
 SZÜCS IMRE, Fót
 SZÜCS MÁRTA, Győr
 SZÜCS SÁNDORNÉ, Vecsés
 DR. TAKÁCS JÓZSEF, Érdliget
 TAKÁCS NÁNDORNÉ, Budapest
 TÁLAS LÁSZLÓ, Tiszaföldvár
 TALLIÁN FERENC, Budapest
 TARNAI MÁRIA, Debrecen
 DR. TATAI ZOLTÁN, Budapest
 TEGZES LÁSZLÓ, Budapest
 TÍMÁR LÁSZLÓ, Budapest
 TOKAY LAJOSNÉ, Budapest
 TOMA JÁNOS, Kunszentmiklós
 TÓTH ANDRÁSNÉ, Budapest

DR. TÓTH AURÉL, Budapest
 TÓTH ERZSÉBET, Nagytarcsa
 DR. TÓTH IMRE, Szeged
 TÓTH IVÁN, Martonvásár
 TÓTH JÁNOS, Jászberény
 TÓTH JÁNOS, Pécs
 DR. TÓTH JÓZSEF, Békéscsaba
 DR. TÓTH LÁSZLÓ, Veszprém
 TÚRI ISTVÁNNÉ, Ménfőcsanak
 DR. UDVARHELYI KÁROLY, Eger
 IFJ. UHLYÁRIK JENŐ, Budapest
 VÁNCSA ANDRÁSNÉ, Miskolc
 VÁNCSA LAJOS, Debrecen
 VÁRADY JÓZSEFNÉ, Balatonszabadi
 VARAJTI KÁROLY, Budapest
 VARAJTI KÁROLYNÉ, Budapest
 DR. VÁRALLYAY GYÖRGY, Budapest
 VARGA GÁBOR, Veszprém
 VARGA ILONA, Budapest
 VARGA LAJOS, Budapest
 DR. VARGA LAJOS, Tiszaföldvár
 DR. VARGHA LÁSZLÓ GYULA, Budapest
 DR. VÁRI TAMÁSNÉ, Miskolc
 DR. VASVÁRY ARTÚR, Budapest
 DR. VASVÁRY ARTÚRNÉ, Budapest
 VASVÁRI KÁROLY, Budapest
 DR. VÉCSEY ZOLTÁN, Veszprém
 VÉKONY LAJOSNÉ, Kiskunmajsa
 DR. VENDL ANNA, Budapest
 DR. VERBÓCZI GYULÁNÉ, Budapest
 VERESS ÉVA, Pásztó
 VERESS GYULÁNÉ, Nyíregyháza
 VESZELI LÁSZLÓ, Dunavecse
 VIRÁG JÁNOS, Hőgyész
 DR. VOZÁRY JUDIT, Budapest
 DR. VÖRÖSS LÁSZLÓ ZSIGMOND, Pécs
 DR. VÖRÖSMARTI ANTALNÉ, Budapest
 DR. WAGENHOFFER VILMOS, Esztergom
 DR. WALLNER ERNŐ, Budapest
 DR. ZÉTÉNYI ENDRE, Eger
 ZILAHY DOMONKOS, Budapest
 DR. ZIELBAUER GYÖRGYNÉ, Kétegyháza
 DR. ZÓLYOMI BÁLINT, Budapest
 DR. ZOMBORY GÉZÁNÉ, Budapest
 ZSÁRY GYULÁNÉ, Budapest
 ZSINKÓ MARGIT, Budapest

Megalakult a Magyar Földrajzi Társaság Körös-vidéki Osztálya

1975. november 17-én Békéscsabán jött létre az MFT újabb, sorrendben hatodik vidéki osztálya. Létrehozásában a földrajz iránt érdeklődő Békés megyei pedagógusok, az ügyet támogató helyi szervek és a szakmai bázisul is szolgáló MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Alföldi Csoportja játszott elsősorban szerepet.

Az alakuló ülésen DR. GÁCSEI JÓZSEF, a megyei művelődési osztály vezetője üdvözölte a több mint száz főnyi hallgatóságot, majd DR. SOMOGYI SÁNDOR — Társaságunk főtítkára — a Magyar Földrajzi Társaság vezetősége, DR. JAKUCS LÁSZLÓ egyetemi tanár pedig a Szegedi Osztály üdvözlését tolmácsolta. Az új osztály nevében DR. TÓTH JÓZSEF elnök mondott köszönetet, BÉRES ISTVÁN társelnök pedig ismertette a munkatervet.

Az ülésen három tudományos előadás hangzott el. DR. KÁDÁR LÁSZLÓ egyetemi tanár, a Magyar Földrajzi Társaság társelnöke a külföldi földrajzi társaságok szerepét és jelentőségét elemezte, s ehhez kapcsolva Társaságunk több mint száz éves történetére is visszapillantott. DR. JAKUCS LÁSZLÓ egyetemi tanár, a Szegedi Osztály elnöke a környezetvédelem földrajzi vetületeiről tartott előadásában kiemelten

foglalkozott a földrajztudományokra váró feladatokkal és a geográfusok ezzel kapcsolatos felelősségével. Végezetül DR. SOMOGYI SÁNDOR főtítkár előadása hangzott el a Rajna—Majna—Duna-csatorna építéséről és gazdasági jelentőségéről.

A Magyar Földrajzi Társaság Körös-vidéki Osztályának induló programjában szerepel többek között évente két — a megyei művelődési osztállyal közösen szervezett — nagyobb rendezvény, amely elsősorban a földrajz szakos tanárok szakmai továbbképzését szolgálja. Sor kerül egy előadásorozat indítására, aminek keretében szakmai jellegű előadások és úti beszámolók egyaránt elhangzanak. A földrajz iránt érdeklődő középiskolások számára pedig megszervezésre kerül az Ifjú Geográfusok Köre.

A Körös-vidéki Osztály sikeres működésének záloga lehet a földrajz iránti érdeklődés ugrásszerű növekedése, aminek következtében már az alakuló ülésen is közel félszáz taggal gyarapodott a Magyar Földrajzi Társaság.

DR. DÖVÉNYI ZOLTÁN
osztálytitkár

Felsőoktatás-módszertani konferencia Nyíregyházán

A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya rendezésében, 1975. nov. 25—26-án felsőoktatási-módszertani konferencia volt Nyíregyházán. A konferencia, mely „Az általános iskolai földrajztanárképzés eredményei és továbbfejlesztésének kérdései” címet viselte, három problémakört vitatott meg:

1. Milyen tartalmi korszerűsítést kíván a tanárképző főiskolákon oktatott földrajzi tananyag?

2. Milyen irányba kell haladnia az oktatás és a gyakorlati képzés módszertani korszerűsítésének?

3. Milyen új követelményeket támaszthat az új általános iskolai tanterv a tanárképzéssel szemben?

DR. MARGÓCSY JÓZSEF főigazgató megnyitóját követően a fenti problémaköröket DR. ÜDVARHELYI KÁROLY (Eger) „Az általános iskolai földrajztanárképzés fejlődése 1948-tól napjainkig” c. előadása helyezte történelmi távlatba. A jelenleg tartalmi szempontból legtöbb kérdést felvető, legtöbb nehézséget okozó tárgyaink kérdéseit gazdag tapasztalattal rendelkező főiskolai tanáraink exponálták. [DR. BONA IMRE (Pécs): Az általános természeti földrajz oktatásának tartalmi és módszertani korszerűsítése.] — A tartalom és a nevelés kapcsolatának sajátos és időszerű vonatkozásait DR. KORMÁNY GYULA (Nyíregyháza) elemezte körültekintően. („A szocialista hazaszeretetre és proletár nemzetköziségre nevelés a főiskolai földrajzoktatásban.”) Az ellenőrzés korszerűsítésének figyelemre méltó módszeréről számolt be

T I S Z T I K A R

<i>Elnök:</i>	RADÓ SÁNDOR, a földrajztud. doktora, Kossuth- és állami díjas ny. egyetemi tanár
<i>Társelnök:</i>	KÁDÁR LÁSZLÓ, a földrajztud. doktora, egyetemi tanár (Debrecen) LÁNG SÁNDOR, a földrajztud. doktora, egyetemi tanár PÉCSI MÁRTON, akadémikus az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének igazgatója
<i>Főtűkár:</i>	SOMOGYI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
<i>Tűkár:</i>	MIKLÓS GYULA, gimn. tanár, tud. kutató
<i>Könyvtáros:</i>	NAGY JÚLIA ny. gimn. tanár
<i>Pénztáros:</i>	SEBESTYÉN SÁNDORNÉ előadó

V Á L A S Z T M Á N Y

ANTAL ZOLTÁN, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens	KÉRI MENYHÉRT, a földrajztud. kandidátusa, az OMI osztályvezetője
BALOGH BÉLA A. főisk. docens (Nyíregyháza)	KOLTA JÁNOS, a földrajztud. kandidátusa, ny. tud. osztályvezető (Pécs)
BÉRES ISTVÁN ált. isk. vez. szakfelügyelő (Gyula)	KÖVES JÓZSEF főisk. tanár (Eger)
BERNÁT TIVADAR, a földrajztud. doktora, tszv. egy. docens	LOVÁSZ GYÖRGY, a földrajztud. kandidátusa, a Dunántúli Tudományos Intézet ig. h.
BORA GYULA, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens	LŐRINCZ ANDRÁS, az OPI tszv. docense
BORSY ZOLTÁN, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Debrecen)	MAROSI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, az FKI ig. h.
DÉSI ILLÉS kandidátus, az Orsz. Közegészségügyi Int. tud. osztályvezetője	MÉRŐ JÓZSEF, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens
DUDAR TIBOR főszerkesztő térképész	NAGY VENDELNÉ ált. isk. tanár, MM főelőadó
ELEK SÁNDOR vez. szakfelügyelő (Debrecen)	OLCSAI-KISS LÁSZLÓ középisk. szakf.
ENYEDI GYÖRGY, a földrajztud. doktora, tud. osztályvezető	PATAKI BÉLA PÁL, a Magyar Rádió földrajzi szakreferense
FEHÉR JÓZSEF egy. adj. (Szeged)	PINCZES ZOLTÁN, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens (Debrecen)
FRISNYÁK SÁNDOR főiskolai főigazgató h. (Nyíregyháza)	RÉTI ENDRE, az orvostud. kandidátusa
FUTÓ JÓZSEF tszv. főisk. tanár (Eger)	SALAMIN PÁL, a műszaki tud. kandidátusa, egyetemi tanár
FÜSI LAJOS egy. adjunktus	SÁRFALVI BÉLA, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens
GERTIG BÉLA főisk. tanár (Pécs)	SZABÓ LÁSZLÓ ny. főisk. tanár
GÖCSEI IMRE állami díjas középisk. tanár, szakfelügyelő (Győr)	SZÉKELY ANDRÁS, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens
HARKAY PÁL középisk. vez. tanár	SZILÁRD JENŐ, a földrajztud. kandidátusa, tud. osztályvezető
HAVAS GÁBORNÉ vez. szakfelügyelő	TÓTH AURÉL ny. tszv. főisk. tanár
JAKUCS LÁSZLÓ, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Szeged)	UDVARHELYI KÁROLY, a földrajztud. kandidátusa, ny. főisk. tszv. tanár (Eger)
KAKAS JÓZSEF, a földrajztud. kandidátusa, ny. OMI főosztályvezető	VARAJTI KÁROLY, az OPI munkatársa
KARLOCAI JÁNOS kandidátus, jogtanácsos	VASVÁRY ARTÚR, a TIT földtudományi szakosztályai országos választmányának titkára
KAZÁR LEONA, az OPI ny. tszv. tanára	

СОДЕРЖАНИЕ

Очерки

Введение к тому № 100 (Дь. Миклош)	1
Ш. Радо: Президентская вступительная речь на 100-ом очередном заседании Генеральной Ассамблеи Венгерского Географического Общества	4
Ш. Мароши: Между 1-ым и 100-ым заседаниями Генеральной Ассамблеи Венгерского Географического Общества	9
М. Печи: Геоморфологические карты Венгрии	34
Э. Валлер: Об актуальных вопросах исследования по венгерской географии поселений	45

Обзор

Первый Венгерско-американский географический семинар. (Проблемы географии городов и географическое исследование развития городов)	81
Дь. Энйеди: Проблемы развития американских городов	81
Дж. Э. Венс: Крупногородская Америка: Эволюция одной идеи	82
Г. Й. Демко: Политика перераспределения и миграции населения в США	84
Р. Л. Морилл: Влияние центров городского роста на притягивающие к ним зоны	87
Д. Р. Рейнольдс: Муниципалитет и городское обслуживание в США	89
К. Э. Хейнс: Изменение некрупногородского характера в урбанизированной Америке: Техас. Очерк	91
Дж. О. Вилер: Достижения и развитие исследования по географии городского транспорта в Америке	93
В. П. Лаури: Роль урбанизации в формировании местной и региональной погоды и климата	94
Д. Р. Дескинс: Опытный индекс изучения структуры города	96
Дж. Кшиш: Центральный торговый квартал или центр покупок?	97
М. Кереш: О роли географических факторов в жизни общества	99

CONTENTS

Studies

Preface to the 100 th edition (Gy. Miklós)	1
S. Radó: The chairman's opening address on the 100 th plenary session of the Hungarian Geographical Society	4
S. Marosi: From the 1 st to the 100 th plenary sessions of the Hungarian Geographical Society	9
M. Pécsi: The geomorphological map of Hungary	42
E. Wallner: On the relevant issues of settlement geography researches in Hungary	45

Review

I. Hungarian-American Geographical Seminar (The problems of urban geography and the geographical research in urban development)	81
Gy. Enyedi: The problems of urban development in the United States	81
J. E. Vance: Metropolitan America: Evolution of an ideal	82
G. J. Demko: Population distribution and migration policy in the United States	84
R. L. Morrill: Impacts of urban growth centres on their hinterlands	87
D. R. Reynolds: Metropolitan governance and service delivery in the United States	89
K. E. Haynes: Non-metropolitan change in urban America: Texas, US Case Study	91
J. O. Wheeler: Research developments and challenges in urban transportation geography in the United States	93
W. P. Lowry: North American research concerning the effects of urbanization on local and regional weather and climate	94
D. R. Deskins jr.: An index of city structure based on empirical observations	96
G. Kish: Central business district or shopping center? An American dilemma	97
M. Körösi: The role of geographical factors in the life of the society	99

Zusammenfassung in deutscher Sprache

Dr. E. Wallner: Über die aktuellen Fragen der siedlungsgeographischen Forschung in Ungarn	78
---	----

több év tapasztalatai alapján DR. FUTÓ JÓZSEF (Eger) („A földrajzi írásbeli ellenőrzés és értékelés tapasztalatai a Ho Si Minh Tanárképző Főiskolán: 1968—1975.”).

A gyakorlati képzés problémái két oldalról kerültek megvilágításra. Egyrészt azt vizsgálták az előadók, hogy a szakmai anyaghoz kapcsolódó gyakorlatoknak mi a szerepük, hogyan segítik a színvonalasabb oktatást, s milyen módszertani problémák merülnek fel megvalósításukkal kapcsolatban. [DR. GÖÖZ LAJOS (Nyíregyháza): A csillagvizsgáló szerepe a főiskolai oktató-nevelő munkában. — DR. GERTIG BÉLA (Pécs): A földrajzi terepgyakorlatok és tanulmányutak szerepe a tanárképzésben.] — További két előadás — két különböző megközelítésben, de lényegében azonos következtetésekre jutva — a tanárképzés gyakorlata, a tanítási gyakorlat korszerűsítésének lehetőségeit bocsátotta vitára. [DR. KÖVES JÓZSEF (Eger): A gyakorlati képzés eredményei és további feladatai. — DR. BALOGH BÉLA ANDRÁS (Nyíregyháza): Az általános és a középiskolai gyakorlati képzés problémáinak összehasonlító vizsgálata.]

Részben az 1972. júniusi, részben a közművelődés helyzetéről szóló párthatározatok sugallták, hogy a gyakorlati képzés két speciális területével, a tudományos diákköri munkával és az ismeretterjesztésre történő felkészítéssel is foglalkozzék a konferencia. [DR. VITCS TIBOR (Pécs): A földrajzi tudományos diákköri munka szerepe a tanárképzésben. — DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (Debrecen): A tanárjelöltek felkészítése a földrajzi ismeretterjesztő munkára.] Ez utóbbira kitűnő gyakorlati példát adott, a vendégfogadó főiskola városának bemutatását is jól szolgálta az első nap estéjén DR. FRISNYÁK SÁNDOR (Nyíregyháza) színes, vetítettképes előadása („Nyíregyháza földrajza”).

A harmadik problémakört nagyon szemléletes módon FARKAS EDIT (OPI, Budapest) vázolta „Az új általános iskolai földrajzi tanterv és a tanárképzéssel kapcsolatban támasztott követelmények” címmel. Ennek a kérdésnek a több-

oldalú megvilágítását szolgálta DR. VÁCLAV NĚMEČEK (Ústi nad Labem) előadása („Az általános iskolai földrajz helyzete és feladatai a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban”). Több-kevesebb megnyugvással „fedeztük fel”, hogy az új tantervek kialakításával kapcsolatban csehszlovák barátaink hasonló problémák megoldásán fáradoznak, a két ország társadalmi rendszerének azonossága révén az oktatás tartalmi és módszertani problémái közel azonosak.

A konferencia azon túlmenően, hogy segítette földrajztanárképzésünk néhány fontos elvi és gyakorlati kérdésének tisztázását *s utat mutatott a hatékonyabb megoldások felé*, más szempontból is fontos állomásnak tekintendő. Ez utóbbira mutatott rá zárszavában, értékelő összegezésében DR. FUTÓ JÓZSEF (Eger) is. *Kapunyitás volt* ez a felsőoktatás-módszertani konferencia, mert részt vettek rajta azok is, akiket képezünk (főiskolai és egyetemi hallgatók), azok is, akikkel együtt végezzük a tanárképzés munkáját (gyakorló iskolai tanárok) és azok is, akikkel majdnem azonosak a problémáink (tudományegyetemek). Éppen a tudományegyetemek képviselőivel volt különösen hasznos az eszmecsere. Öröndöletes, hogy e konferenciával a főiskolák *kapunyítása külföld felé* is megtörtént. Éppen ezzel kapcsolatban merült fel az oktatásmetodikai problémák nemzetközi, KGST szinten történő kutatásának, koordinálásának az igénye. Ezt sokban segítené, ha a főiskolák az együttműködésre kijelölt felsőoktatási intézmények közül olyanokkal építhetnék kapcsolataikat, ahol van földrajz tan-szék. (Nyíregyháza esetében ugyanis két testvér-főiskolánkon — Ungvár, Bacău — nincs földrajztanárképzés!)

Reméljük, hogy a mind tartalmi, mind módszertani szempontból előremutató nyíregyházi kezdeményezés nem marad egyedül, s földrajz-oktatásunk és tanárképzésünk problémáinak megvitatására további kitűnő rendezvények nyújtanak lehetőséget.

DR. BALOGH BÉLA ANDRÁS

I r o d a l o m

<i>Krajko Gyula</i> (szerk.): Békés megye gazdasági földrajza (<i>Beluszky Pál dr.</i>)	109
<i>Dr. Illés Iván</i> : Regionális gazdaságtan (<i>Nemes Nagy József dr.</i>)	111
<i>Simor Ferenc—Kéri Menyhért</i> : A Mecsek éghajlata (<i>Zách Alfréd dr.</i>)	113
<i>Dr. Kuknyó János</i> : A Szabolcs—Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései (<i>Berényi István dr.</i>)	113
<i>Dr. Frisnyák Sándor</i> (szerk.): Szabolcs—Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv (<i>Balogh Béla András dr.</i>)	114
<i>Bisztricsány Ede</i> : Mérnökszeizmológia (<i>Bendefy László dr.</i>)	115
<i>Fischer, L. A.—Uren, Ph. E.</i> : The New Hungarian Agriculture (<i>Göcz Lajos dr.</i>)	117
<i>Troickij, Sz. L.</i> : Szovremennij antiglacializm (<i>Pécsi M.</i>)	118
<i>Ollier, C.</i> : Weathering (<i>Kertész Ádám</i>)	119
<i>Derbyshire, E.</i> (Ed.): Climatic geomorphology (<i>Kertész Ádám</i>)	119
<i>Joachim, Marciniek und Bernhard, Nütz</i> : Das Tiefland der Deutschen Demokratischen Republik (<i>Szabó József dr.</i>)	120

A Magyar Földrajzi Társaság veszteségei az elmúlt másfél évben 122

Sermo supra sepulcrum Antonii Réthly (<i>Kádár László dr.</i>)	122
<i>Dr. Komarnicki Gyula</i> (<i>Karlócai János dr.</i>)	124
<i>Markos György</i> halálára (<i>Enyedi György</i>)	126
<i>Dr. Karlócai János</i> (<i>Dezsényi János dr.</i>)	127
<i>Carl Troll</i> (<i>Kerekes Sándor</i>)	129

K i s e b b k ö z l e m é n y e k

<i>Dr. Mádai Lajos</i> : Az urbanizáció trendjei a világ régióiban 1950 és 2000 között	131
A hazai köolaj- és földgáz kutatás 30 esztendeje (<i>Csikó Gábor dr.</i>)	135
Radó Sándort a moszkvai Lomonoszov Egyetem díszdoktorává választotta (<i>M. Gy.</i>)	137

T á r s a s á g i k ö z l e m é n y e k

A Magyar Földrajzi Társaság 100. rendes közgyűlése	138
Főtitkári jelentés	139
Jelentések a szakosztályok, vidéki osztályok, valamint a bizottságok működéséről	147
Könyvtárosi jelentés	160
Pénztárosi jelentés	161
Javaslat Körösi Csoma-emlékérem adományozására	162
A szocialista földrajzért oklevéllel kitüntetettek a 100. rendes közgyűlésen	162
A Magyar Földrajzi Társaság 1976. évi, 100. közgyűlésén emléklappal kitüntetett tagok ..	165
Megalakult a Magyar Földrajzi Társaság Körös-vidéki Osztálya	170
Felsőoktatás-módszertani konferencia Nyíregyházán	170

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. X. 13. Terjedelm: 15,05 (A/5 fv)
76.3720 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

P 20009

EGYETEM
BUDAPEST

1978 JUN 2 J

KÖNYVTÁR

**SOCIETAS
GEOGRAPHICA
HUNGARICA**

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

ÚJ FOLYAM
XXIV./C./KÖTET
1976. **3-4** SZÁM

**MAGYAR
FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
1872**

P 57401/878

100

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA
GEOGRAPHISCHE MITTEILUNGEN • BULLETIN GÉOGRAPHIQUE
GEOGRAPHICAL REVIEW • BOLLETTINO GEOGRAFICO
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СООБЩЕНИЯ

FŐSZERKESZTŐ:

PÉCSI MÁRTON

SZERKESZTŐ:

MIKLÓS GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

ANTAL ZOLTÁN, JAKUCS LÁSZLÓ, RADÓ SÁNDOR, SOMOGYI SÁNDOR

Szerkesztőség: 1062 Budapest VI., Népköztársaság útja 62. Telefon: 117-688

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 36 Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1051 Budapest V., József nádor tér 1. *Postacím*: 1900 Budapest) és bármely postahivatalnál vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámmal

TARTALOM

Emlékezés Mendöl Tiborra (<i>Dr. Wallner Ernő</i>)	173
Mendöl Tibor szakirodalmi munkásságának jegyzéke	186
Szemelvények Mendöl Tibor műveiből. Bevezetés (<i>Dr. Havas Gáborné—Zombai Pál dr.</i>)	191
1. Elvi és módszertani kérdések	
Tudománytörténet	193
Táj és ember (részletek)	193
A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai	195
A városföldrajz tárgyköre és feladatai (részletek)	204
A város problémája a francia és a német földrajztudományban	208
Die Stadt im Karpatenbecken	218
A szocialista településföldrajz problémái	226
A város—falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére	236
2. Mendöl Tibor interdiszciplináris tevékenysége	244
Bevezetés a földrajzba (részlet)	244
Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz (részletek)	246
A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai	251
Néprajz és földrajz	257
3. A vitázó Mendöl	267
Néhány szó az alföldi város kérdéséhez	267
4. Mendöl Tibor munkamódszere	271
Szarvas földrajza (részletek)	271
Alföldi városaink morfológiája (részletek)	279
Városaink népsűrűsége (részlet)	296
5. Az olvasó Mendöl	298
Recenzió Kovaljov, Sz. A.: Szelszkoje rasszelenyje (Geograficeszkoje issledovanyije) c. könyvéről	298
6. Regionális földrajzi munkák	303
A Balkán földrajza	303
Részletek a „Kárpát-medence földrajza”-ból: A mai műtáj születése. Budapest	306
(<i>A tartalomjegyzék folytatása a 382. oldalon</i>)	308

**A Földrajzi Közlemények
e számának írásaival
a tíz évvel ezelőtt elhunyt
MENDÖL TIBOR
emlékének kíván áldozni**

EMLEKEZÉS MENDÖL TIBORRA

E sorok célja megemlékezni MENDÖL TIBORról halálának 10. évfordulóján a nagytudású geográfusról, hű képet adni emberi vonásairól és arról, miként viszonyult munkatársaihoz, tanítványaihoz és a magyar földrajztudomány műveléséhez. További feladata bemutatni, mi volt földrajzi munkásságának a célja, hogyan valósította meg azt műveiben, hogyan hatott a magyar földrajztudomány fejlődésére. Műveinek áttekintése alapján ítéltető meg tudományos pályafutása a kezdettől a professzori katedráig, a hazai földrajztudomány terén elért sikeréig és a nemzetközi tekintélyre emelkedéséig.

MENDÖL TIBOR az Alföld szülötte (Nagyszénás, 1905. V. 5.). Egyetemi éveit leszámítva életének felét az Alföldön töltötte. Érthető, hogy földrajzi munkássága az alföldi települések vizsgálatával kezdődött. CHOLNOKY JENŐ hallgatója volt, ezért a földfelszíni formák és a klíma szabta bioszféra alapos ismeretére tett szert. Így tudta mindig a településeket nem csupán önmagukban, hanem a tájba illesztve meglátni. Első munkájában, amelyet Szarvasról írt, morfológiai vázlatot is közölt, feltüntetve azon az ártéri és az ópleisztocén szintet, a régi folyómedreket, róluk tömbszelvényt is rajzolt. Szarvast a természeti keretbe helyezve vizsgálta településföldrajzi vonatkozásaiban.

A tudományos körök már az 1930-as évek végén felfigyeltek földrajzi munkáira. Ezt követően a földrajz terén számos szerepkört és megtisztelő megbízatást nyert, tisztségek viselésére kérték fel. Nemcsak a földrajz tudományos szervei, hanem a kormányzat részéről is kitüntetések adományozásával értékelték működését. 1945-ben az ország újjáépítése terén kifejtett munkájáért elismerésben részesült. 1954-ben megkapta a Szocialista Munkáért Érdemrendet, 1966-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatának adományozásában részesült. 1964-ben a Magyar Tudományos Akadémia nívódíjjal tüntette ki. 1965-ben a Magyar Földrajzi Társaság a földrajztudomány terén kifejtett munkásságáért a Lóczy-emlékérmét adományozta neki. 1966-ban elnyerte a földrajzi tudományok doktora fokozatot.

A felszabadulás után hathatósan közreműködött abban, hogy a tevékenységét szüneteltető Magyar Földrajzi Társaság újból megalakuljon, illetve korábbi munkakörét betöltse. Hangsúlyozta, hogy mily nagy jelentőségű valamely tudomány művelése szempontjából, ha rendelkezik olyan fórummal, „ahol a tudomány munkásai, fejlettebbek és kezdők egyaránt összejöhetnek, eredményeikről beszámolhatnak, azokat megvitathatják, egymástól tanulhatnak.” Életrajzában kifejezetten említi, hogy a Magyar Földrajzi Társaság újjáélesztése legfőbb vágya volt. A Társaság 1946-ban elnökévé is választotta.

Szerény, halk szavú, türelmes egyénisége megbecsülést váltott ki azokban, akik közelebbről megismerték. Természete inkább zárkózottnak volt mondható,

társasági kapcsolatai szűk keretek közé szorítkoztak. Indulatos szavak ritkán hagyták el ajkát. Értékes szakkönyvekkel telt dolgozósobájába írással halmozott íróasztalával a mindenekelőtt szaktudományának élő tudós otthona volt.

Délelőttijeit az egyetemi tanszéki munka, délutánjait a felszabadulás után újból megindult Földrajzi Társaság szakbizottsági és számos egyéb tudományos ülés, tárgyalás kötötte le. Tudományos munkáinak megírásához csak az esti, éjszakai órákban foghatott hozzá. Könyvtárában nemcsak az új földrajzi művek kaptak helyet, hanem szenvedélyesen kereste a régi munkákat. Szórakozásszámba ment a könyvkiadások figyelemmel kísérése és az antikváriumokban fellelhető régi kiadványok vásárlása. Könyvtárának büszkesége volt HUNFALVY metszetekkel díszes eredeti munkája (Magyarország és Erdély története . . .), nemkülönben CSÁNKY DEZSŐ történeti földrajzi és FÉNYES ELEK statisztikai munkáinak kötetei. Rendkívül gazdag volt atlaszanyaga, köztük elsősorban régi város térképek, amelyeket külön, e célra készített fiókos szekrényben rendezve helyezt el.

Professzori munkakörében kizárólagosan tudományos munkássága és egyetemi előadásai érdekelték, terhesnek érezte a tanszékkal járó adminisztrációs munkát, különféle jelentések vagy kimutatások szerkesztését. Távol állt a tanszéken néha felbukkanó személyi surlódásoktól és azokat tárgyilagosan ítélte meg.

Professzori tekintélyét előadásainak gondos, logikus felépítése, a külföldi szakirodalommal és saját tudományos kutatásával egybehangolása biztosította. Meghatározásai, fejtegetései világosak, tömörök voltak. Hallgatóinak készségesen nyújtott tanácsaival őket arra buzdította, hogy elsősorban önálló meglátásokkal dolgozzák ki választott témájukat. Hallgatóitól nem követelte földrajzi szemléletének maradéktalan elfogadását. Hogy mégis szóltak MENDÖL iskolájáról, annak oka előadásainak, munkáinak módszerében rejlett. Akaratlanul, szinte észrevétlenül hatott hallgatóira és nyert közülük követőket. A tudományos munka irányításának ez a módja professzori egyéniségéből fakadt. Közvetlen, szívélyes modora következtében sohasem tátongett úr a professzor és tanítványai között.

MENDÖL T. földrajzi munkásságát a teljes céltudatosság jellemezte. Egyetemi munkakörén kívül különböző tudományos társaságokban különböző irányú földrajzi előadásokat tartott. Ezek azonban mindig tartalmaztak kapcsolatot, utalásokat a településföldrajzzal. Már egyetemi éveitől kialakította munkássága terveit, és tanulmányi felkészülése során a települések felé fordult. A településföldrajz tudományos rendszerezését kezdettől fogva fokozatosan építette és azt az 1963-ban megjelent életművében az „Általános településföldrajz”-ban fejezte be.

A magyar geográfusok joggal tekintik MENDÖL TIBORT a magyar településföldrajz mint a gazdasági földrajz önállóságra igényt tartó rész tudománya megalapítójának és saját kora társadalmi-gazdasági viszonyához mért megépítőjének.

Településekkel, gazdasági tevékenységgel foglalkozó földrajzi munkák részben MENDÖL TIBOR munkássága előtt, részben azzal egyidejűleg is jelentek meg. Mindezeket ismerte, az „Általános településföldrajz” munkájában utalt rájuk. Ezek módszertana, szemlélete, viszonyulása a földrajz egyéb ágazataiban MENDÖL T. meginduló munkásságára hatással voltak és egyre jobban ösztönözték egyéni kutatási út és módszer keresésére, de a településföldrajz kiépítésében a megjelent munkák közül egyik sem tekinthető elődjének.

CZIRBUSZ GÉZÁNAK, a Budapesti Egyetem Emberföldrajzi Tanszéke professzorának (1910—1920) előadásai és megjelent munkái az emberföldrajz továbbfejlesztésében csak kevés nyomot hagytak. MENDÖL T. azonban, mivel CZIRBUSZ G. az új irányzat elindítója volt, az ő munkáival

is foglalkozott röviden. Jelentős hatással voltak rá GYÖRFFY ISTVÁN tanulmányai, amelyeket részben egyetemi hallgató korában (Az alföldi kertes városok, Hajdúböszörmény települése), részben a debreceni egyetemi tanszéken működve (Telekformáink, A magyar tanya) ismert meg. Mindkettőnél közös volt az érdeklődési irányzat, az alföldi települések történeti kialakulásának, természeti tájainak, építkezési módjának, gazdasági szerkezetének és az ebből eredő területi elrendeződésének kutatása. Érdekeltek HÉZSER AURÉL munkái, különösen „A települések városi jellege” c. dolgozata. PRINZ GYULA településföldrajzi munkáit jól ismerte és elsősorban a „Budapest földrajza” és a „Magyarország településformái” érdekelték. Az említett munkákra egyetemi előadásaiban többször is utalt. Méltányolta a fiatalon elhunyt KERÉKES ZOLTÁN tanulmányait (Kolozsvár települése, Szombathely települése), valamint figyelemre méltónak tartotta KOGUTOVICZ KÁROLY „Dunántúl és Kisalföld írásban és képen” c. munkájában a településföldrajzi regionális különbségek feltárását. A munkát az „Ungarische Jahrbücher” 1937. évi kötetében ismertette is.

Mindezek alig adtak a településföldrajz számára építőköveket, viszont sugalmazó elemek, amelyek kritikai tanulmányozása haszonnal járt településföldrajzi egyéni felfogásának és célkitűzéseinek kialakításához.

Nem kisebb jelentőségű volt a településekre vonatkozó külföldi szerzők munkáinak tanulmányozása és a különböző felfogások, valamint módszerek megismerése, személyi kapcsolatok megteremtése és szakmai levelezései hazai és külföldi geográfusokkal.

Külföldi utazásai Közép- és Nyugat-Európán kívül Észak-Európába is vezettek. Nagy olvasottsága mellett súlyt helyezett a települések szerkezetének az autopszia alapján történő megismerésére. A felvétel és ábrázolás módszerét saját felfogása alapján dolgozta ki. A helyszíni tapasztalatokat azonnal rögzítette. Gondosságára mutat, hogy a később megjelentetésre került szövegeket, fogalmazásokat időrendi sorrendben mindvégig megőrizte. Egyéniségének és munkájának pedantériája elválaszthatatlan volt. A határidőket mindig megtartotta, mindent feljegyzett zsebnaptárába és nem emlékeztére bízta, amiről valakivel megállapodott.

A szigorúan tudományos munka és a professzori feladatok mellett nem zárkózott el a földrajznak népszerű előadások keretében történő ismertetése elől. Ilyen irányú tevékenysége már Debrecenben is élénk volt, Budapesten pedig nagyobb keretek között sok idejét vette igénybe. Népszerű cikkeket írt, különböző üléseken referens vagy korreferensként szolt a tárgyhöz, a rádióban hosszú időn át rendszeresen tartott előadásokat. Az ismeretanyag közlésében megtalálta az érdeklődést ébren tartó hangot és élvezetessé tette az adatok száraz közlését. Budapesti szabadegyetemi előadásait sokan és szívesen hallgatták.

A kezdetet is beleértve tudományos pályafutása két periódusra bontható, amelyek mindegyike ismét két időszakot képvisel. Megemlékezhetünk a felkészülés időszakáról, ezen belül a tanulás éveiről és a debreceni egyetem földrajzi tanszékéhez fűződő működés idejéről. A Budapesti Egyetem Emberföldrajzi, illetve Gazdasági Földrajzi Tanszékén kifejtett munkásságát a felszabadulás egy rövidebb, öt évi, és utána következő két évtizedes időszakra osztotta. A választott négy időszak egyúttal egybeesik életsorsának fordulópontjaival.

A tanulás évei

Tanulása kezdeti idejére életrajzában a következő szavakkal emlékezik: „Még nem jártam iskolába, de olvasni már tudtam, amikor játékszerűen kezdtem megbarátkozni a térképekkel. Így szerzett topográfiai ismereteim alapozták meg földrajzi érdeklődésemet.” Térképek rajzolásával, vázlatok készítésével felkeltette tanárai és szülei figyelmét. Hogy ilyen irányú hajlama és tehetsége

kibontakozhassék, szülei gimnazista korában (Szarvason) lehetővé tették, hogy kisebb egyéni utazásokkal megismerje az ország különböző tájait. Ezekről a ki-rándulásairól vázlatokkal és rajzokkal ellátott naplót vezetett. Ezeket ma a Szarvasi Múzeum őrzi.

Joggal írhatta 1953-ban önéletrajzában: „A gimnázium felsőbb osztályainak küszöbén már tudtam, hogy geográfus leszek.” A földrajzon kívül a történelem érdekelte és e tárgyból az országos tanulmányi versenyen II. helyezést ért el.

1923-ban beiratkozott a Budapesti Egyetem Bölcsészeti Karára és mindvégig jeles gimnáziumi tanulmányi eredménye alapján elnyerte az Eötvös Kollégium tagságát.

Kollégista társa volt a nála egy évvel fiatalabb BULLA BÉLÁnak. Köztük az életpályájukat végigkísérő meleg, bensőséges barátság alakult ki. A mindvégig szívélyes baráti, tudományos professzori együttműködés a Budapesti Egyetem két tanszékén a magyar földrajztudomány fejlődése szempontjából gyümölcsöző volt.

Idézem a kollégiumról és ott töltött idejéről a fenti önéletrajzában írtakat: „Az elfogulatlan tudományos kutatómunka meggyőződéses tisztelője lettem ebben a mindenféle nagyképűséggel és képmutatással szemben ironikus magatartást tanúsító környezetben. Módom nyílt innen mint földrajzi tanulmányokat folytatónak 1924 nyarán egyetemi vezetéssel megszervezett olyan tanulmányúton való részvételre, amelynek során az akkori balti országokon át Finnorszáig, egészen az Északi Jeges-tengerig eljutottam, valamint arra is, hogy az 1925—26-os tanévem mint ösztöndíjas — a Collegium Hungaricum tagjaként — a bécsi egyetemen tölthettem.”

A Bécsi Egyetemen eltöltött két fél év földrajzi szemléletének kialakulására hatással volt, és segített kiformálni a későbbi tudóst. Ez idő alatt E. OBERHUMMER előadásait hallgatta és az ő földrajzi intézetében, valamint a Hofkammerarchivban dolgozott. Utolsó egyetemi évében megkezdte Szarvas földrajzának megírását és azt 1928-ban doktori disszertációként nyújtotta be.

Az apa váratlan elhunytával a megváltozott körülmények arra készítették, hogy 1927 őszén az abszolutórium után a Debreceni Egyetem Földrajzi Tanszékén díjas gyakornoki állást fogadjon el. Ezt szívesen tette, mert saját szavai szerint: „Debrecenbe, azon kívül, hogy minél hamarabb önálló keresethez akartam jutni, főként az csábított, hogy ott alföldi témákkal foglalkozhattam”.

A debreceni évek

A debreceni időszak eléggé mostoha körülményei ellenére MENDÖL akarata ereje a földrajztudomány számára sok értékes pozitívumot hozott. 13 éven át folytatott eredményes munkája alapján kapott ugyan elismerést, tanársegédi, adjunktusi címet, majd magántanári habilitációt, de nem kapott anyagi könnyítést, előbbrejutást, mindvégig tanszéki díjas gyakornok maradt. Ez aligha vált az akkori magyar kultúrpolitika dicsőségére. Mint ilyen került 1941-ben a Budapesti Egyetem Földrajzi Tanszékének professzori állásába.

A tudományos munka írásának megvan a maga ábécéje, a színvonalbeli kialakítás időrendi lépései. A kezdetet a korabeli szakirodalom állandó figyelése és tanulmányozása (esetleg ismeretése) és ebből eredő szakmai levelezés jelenti. Szükségszerű követelmény a környezet, a munkaterület tüzetes tanulmányozása, arról a földrajzilag kevésbé iskolázott olvasók számára közérdekű és tudományos folyóiratokban, kiadványokban leírásokat, tájra és településekre vonatkozó jel-

lemzéseket adni, népszerű előadásokat tartani. Ha nem is elengedhetetlen, de kíváncsú a hazain kívül idegen tájak, településviszonyok megismerése akár utazások, akár hosszabb külföldi tartózkodás révén. Ezek biztositják az eltérő földrajzi jelleg tudományos összehasonlító vizsgálatát.

Az önálló kezdeti munkák általában egyedi tájakra vagy településekre szorítkoznak. Településföldrajzi kutatásnál ez a települeselemek szerepének felismerését és az azokra ható különböző tényezők elemzését jelenti. Ezt követheti a saját szakmai felfogás rögzítése, elvi és módszertani megállapítások kialakítása és kifejtése nagyobb összehasonlító, áttekintő munkában. Ezek adják a tudományos munkásság befejező, maradandó értékeit.

A fent vázolt tudományos fejlődés útját, módszerének megvalósítását MENDÖL TIBOR debreceni éveiben sikerrel járta meg. De járt a tudományos munka alkotásától a publikációig vezető — néha göröngyös úton is. A Debrecenben született íráskor tanulmányozása feltárja tudományos munkájának és alkotásainak műhelyhelyeit.

Első két kisebb, önálló munkáját népszerű jelleggel 1929-ben az *Ifjúsági vezető* kiadványai számára írta (Debrecen, Hortobágy). Debreceni tudományos munkássága kezdetét a falusi települések vizsgálata jelzi. Az *Ifjúság és Életben* „Egy alföldi óriásfalú életének története” címmel újból Szarvast mutatja be, a korábban írt tanulmányát használva fel.

„A magyar falu életrajzában néhány vonása” (Debreceni Szemle, 1929.) c. tanulmányában végigvezet a falu történeti koronként változó fejlődési szakaszain, a XVIII.—XIX. században kiformalódott, hosszú ideig állandósult, a XX. században egyre gyorsabban eltűnő alakjáig. Sűrű a magyar falu genetikai vizsgálatát, kihámozva annak korábbi képét. Figyelmeztet arra, hogy sietni kell, mert az apró részletek hihetetlenül gyorsan mennek örökre veszendőbe.

Egyedi falukutatásának utolsó nyomával akkor találkoztam, amikor Budapesten alkalmam volt betekintést nyerni kézírati anyagába. Mikepércs hajdúsági faluról készült olyan vázlatokat láthattam, amelyek ma szociálgeográfiaiainak volnának mondhatók. Szerepelnek benne a parcellázott dűlőkön a parcellák tulajdonosai név szerint mint a birtokviszonyok elemzésének alapjai. Vizsgálta a belsőségben levő telkek és a külsőségben fekvő birtokok közötti összefüggéseket.

Budapesti professzori munkája idejében kevésbé foglalkozott a falvak kérdéseivel. Érdeklődése a faluvizsgálati módszerekről egyre inkább a települések általános tanulmányozására, majd a városföldrajzra tért át.

Debrecenben két tanulmányt írt a városról (Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokron térkép; Debrecen geomorfológiája és talajviszonyai). A földrajz iránt érdeklődőknek, valamint pedagógusoknak írta a „Mire tanít a népsűrűségi térkép?” c. cikkét (Földgömb, 1933.).

Népszerűség vonalán magasabb igényeket kielégítő és már határozott tudományos szemléletet tükröző munkája a „Táj és ember” (1932.). A munka céljára és felfogására utalnak a bevezetőben mondottak: „A köztudat különösen az időbeli változások súlyával van tisztában... de az emberi jelenségek térben is változnak.”

A Debreceni Egyetemen gyakornoki állással járó munkakört messze túlhaladó oktató-nevelő munkát végzett. Ezt saját szavai szerint tudományos fejlődése szempontjából hasznosnak ítélte meg, amikor erről önéletrajzában következőképpen emlékezik meg. „Az a körülmény, hogy Debrecenben lassanként az egyetemi földrajzi előadások legtöbbször nekem kellett tartanom, azzal a következménnyel járt, hogy a földrajztudomány szűkebb kutatási területemen kívül fekvő széles mezején is állandóan tájékozódnom kellett és tájékozott is maradhattam. Másrészt bizonyos gyakorlatra tettem szert az egyetemi oktató-nevelő munka minden ágazatában.”

A debreceni nyári egyetemen földrajzi előadásait a magyaron kívül német és francia nyelven is tartotta. A negyvenes évek elején még Budapestről is leutazott Debrecenbe, hogy a nyári egyetemen előadhasson.

A debreceni munkát megszakította egyéves ösztöndíjas kiküldetése Párizsba az 1933/34-es tanévre. Megbízataa kiterjedt a Franciaországban, elsősorban Párizsban fellelhető magyarországi térképi vonatkozások gyűjtésére.

Tanulmányprogramját feljegyzései alapján szó szerint közlöm: „A Párizsban vagy Bécsben levéltárakban, illetve könyvtárakban található magyar vonatkozású térképanyag gyűjtése és feldolgozása főleg a táj egykori településföldrajzi és gazdaságföldrajzi, esetleg fizikai viszonyainak rekonstruálása céljából. Az egykori fizikai viszonyok (pl. árterek, erdők terjedelme) ismerete biztosabb alapot nyújtana a régi településviszonyok megismeréséhez is. Párizsban inkább régiebb (XVII—XVIII. sz.) és teljesen kiaknázatlan anyag kerülne feldolgozás alá, Bécsben valamivel újabb (XVIII. sz-i).” Több ezerre tehető feljegyzései halála után a Hadtörténeti Múzeumba kerültek megőrzésre.

Debreceni éveit 80 földrajzi dolgozat került ki tollából. Tanulmányozva ezeket, felkeltette érdeklődésemet egy ritkaságszámba menő magyar vonatkozású könyv, OTTO ALBRECHT ISBERT *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauersiedlung und Deutschtum* (1931) c. munkájának a szokásosnál nagyobb terjedelmű (8 o.) ismertetése.

ISBERT berlini geográfus volt, a Berlini Magyar Intézetben FARKAS GYULA igazgató megbízásából részt vett az *Ungarische Jahrbücher* szerkesztésében, azonkívül önálló magyar vonatkozású településföldrajzi kutatást is végzett, amelyhez MENDŐL TIBOR segítségét kérte.

ISBERT említett munkáját megküldte MENDŐLnek, aki azt a Debreceni Szemlében 1931-ben ismertette. A szerző felfogásával nem mindenben értett egyet. Nem osztotta nézetét a német népiség helyzetét illetően. MENDŐL joggal kifogásolta, hogy ISBERT az alapul vett öt népszámlálási időpont közül önkényesen választotta ki a célja szempontjából neki legkedvezőbbet. Súlyos tévedésnek minősítette, ahogyan a szerző a német népiség összefüggő területét (Volksgebiet) megjelölte a balaton-felvidéki és a bakonyi falvak esetében.

MENDŐL szerint a szerzőnek igaza volt abban, hogy a munka célkitűzéseit nem elméleti fejtegetésekkel, hanem konkrét példákkal kívánta elérni. Helyesnek és találónak tartotta a települések nagyságkategóriájának felállítását. Különösen elismerően nyilatkozott a *Települések (Siedlungsbild)* című fejezetről. Ezt következőképpen méltatta: „Biztonság, a jellemző vonások plasztikus ábrázolása, csupa élet jellemzi ezt a képet: ez a tárgykörében otthonos, a tájat autopsziából ismerő kutató privilégiuma.” Ügyes gondolatnak tartotta valamennyi térkép vázlatot egységes mértékben oleátára nyomtatni, úgy, hogy azok egymásra helyezhetők legyenek. Módszerét tekintve is tanulságosnak tartotta a könyvet.

ISBERT a bírálat jogosságát elismerte, annak néhol szigorú, de mindig tárgyilagos volta nem változtatta meg korábbi jó viszonyukat.

Jól példázza ezt, hogy MENDŐL T. párizsi tartózkodása idején fejezte be a magyar városok funkcionális szerepéről írt német nyelvű tanulmányát (*Berufliche Struktur und Stadtbild...*) és azt megküldte ISBERTnek. A munka nagy terjedelme miatt csak késve és átdolgozva jelenhetett meg, amiben ISBERT volt MENDŐL segítségére.

Mendöl városföldrajzi munkássága kezdeti időpontját nem ez irányú tanulmányai megjelenésének éveire (1935), hanem a párizsi útját megelőző évekre (1930—33) kell tennünk. 1933-ban már tisztában volt városföldrajzi munkásságának célkitűzéseivel és metodikájával.

A francia földrajz tanulmányozásának eredményeiről, hazatérve, 1935-ben több tanulmányban számolt be, megkezdte egyúttal a meg nem jelent városföldrajzi munkájának átdolgozását.

1935-ben jelent meg két tanulmánya: „A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok” és „Gazdaság és településtörténet a francia földrajzban” (Századok, 1935.).

Első dolgozatában ismerteti a francia földrajz három fejlődési szakaszát (ismerethalmaz gyűjtése; kapcsolat a földfelszíni jelenségekkel; a tárgykör bővülése a történelemmel).

A francia emberföldrajz legjellemzőbb vonásait „maguk a franciák az antideterminista felfogásban és a regionális módszerben jelölik meg... Ez az antideterminista felfogás abban nyilvánul, hogy hirdetői tagadják a fizikai környezetnek az emberre és az emberi közösségekre való kényszerítő hatását. A fizikai miliő nem szabja meg az ember társadalmi, gazdasági és politikai életének formáit, csupán lehetőségeket nyújt azok számára... Ez a felfogás természetesen a regionális módszert tekinti a legcélszerűbbnek” — írja MENDŐL, majd így folytatja: „A modern francia földrajz — nemcsak az emberföldrajz, hanem a fizikai is — hatalmas ösztönzést kapott a magasabb színvonalat jóval korábban elérő, sokszor határozottan az élen haladó német földrajztól.”

MENDŐL hangsúlyozza: „Hogy az emberföldrajz mennyire nem tért le a megkezdett útról, ezt a regionális monográfiáknak a század első évtizede óta a mai napig megjelenő szakadatlan sorozata bizonyítja. Az első ilyen mintaszerű monográfiák révén a fiatal francia emberföldrajz egyszerre az élre került.”

A második cikkben főként a francia tájmonográfiákkal foglalkozik. Közülük igen sokat olvasott. Megismerte belőlük az Alpok erdőpusztulásának, az északi vidéken a forradalom utáni mezőgazdasági termelésben bekövetkezett átalakulás kérdéseit. Hatással volt rá DEMANGEON „Paris, la ville et sa banlieu” c. munkája, amelyet 1935-ben a Földrajzi Közleményekben ismertetett.

A tájmonográfiák kis tájak teljes földrajzát tartalmazzák, nem fizikai vagy emberföldrajzi, hanem területi szintezést adnak. A kutatómunkának ezen a fokozatán úgy elmosódnak a határok, hogy — MENDŐL szerint — „a szabatos osztályozást annyira tiszteletben tartó francia bibliográfia sem tudja hová sorozni” őket. Úgy látja, hogy a francia geográfus és történész munkamegosztása a hazaihoz képest fordított. Természetesnek tartja, hogy „a földrajzot a múlt annál inkább érdekli, minél közelebb van az a jelenhez, hiszen annál valószínűbb, hogy nyomai a jelen képében is felfedezhetők”. A francia tájmonográfiák gyakran a múlt egyetlen időkeresztmetszetét nyújtják, így pl. valamelyik tájnak csak a XVIII. sz.-i mezőgazdasági földrajzát.

MENDŐL utal cikkében DE MARTONNE földrajzi felfogására, majd érinti DEMANGEON munkáját (*La géographie de l'habitat rural*).

MENDŐL mondanivalójának végső következtetése: „a gazdasági élet és a település igen sok jelenségét, főleg az összefüggéseket csak az a kutató ismerheti fel, és értheti meg igazán, aki egyet-esti magában történész és geográfus iskolázottságát”. Ma is helytállónak tartom MENDŐL fenti megállapítását.

„A város problémája a francia és a német földrajztudományban” (Földr. Közl. 1935.) rámutat azokra a szemléleti különbségekre, amelyek a települések vizsgálatánál a francia és német geográfusok között fennállnak. A német településföldrajzban a hangsúly a Siedlungon (településmorfológián) van és annak tanulmányozása a legkisebb részletekig hatol. A francia felfogás szerint a város gazdasági és szociális képződmény. Ézett a francia városföldrajzban a morfológia gyengébb súllyal jelentkezik.

Párizsi tartózkodását a maga szempontjából pozitívnak ítélte. Életrajzában úgy ír róla, hogy „ottani közvetlen tapasztalataim révén sikerült felszabadulnom az alól a nyomasztó szellemi teher alól, amely a tudomány akkori hazai munkásai közül igen sokra ránehezedett, a német kultúra termékeinek egyoldalú és kizárólagos tisztelete alakjában”.

Párizsban már kialakult tudományos munkájának határozott irányzata, amelyről így emlékezik meg: „Az emberföldrajz egész rendszere, a településföldrajz módszertana ekkor bontakozott ki előttem a magam számára továbbépíthető módon, az alföldi városok földrajzát pedig kutatómunkám során sikerült megalapoznom, nagyrészt ki is építenem, majd városföldrajzi vizsgálataimat térben is, meg az általános városföldrajz problémaköre szempontjából is kiterjesztenem.”

A városföldrajzban először kereste azokat a tényezőket, amelyek általános érvényű hatást gyakoroltak a városok kialakulására és fejlődésére. Ezt a városok nagyságrendjében és annak elemzésében, valamint a helyzeti energiák jellemzésében vélte megvilágíthatni. (Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai; A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében, Földr. Közl. 1935—36.). Megrajzolta a települések

alakítani és alaprajzi képét alföldi városaink jellegzetességében. Ezt a munkát mindig a helyszínen történt felvétellel végezte. Utcáról utcára járta a városokat, beszélgetett a lakosokkal, benézett udvarokba, lakásokba. Ezzel közel került az etnográfiahoz, amely tudományág iránt mindig érdeklődéssel viseltetett. A helyszíni vizsgálatokat túlnyomórészt saját költségén, díjas gyakornoki fizetéséből és szerény mellékkereseteiből fedezte. Fokról fokra építette ki a helyszíni felvétel módszerét és annak ábrázolását. A felvétel és ábrázolás módszerét, munkája menetét pontosan kidolgozta. Úgy látta, hogy a települések részei egymástól morfológiai és funkcionális tekintetben különböznek és a morfológiai elemek sok tekintetben megmutatják az ott élő népesség funkcionális összetételét.

Debreceni időszakának két alapvető munkája hosszú ideig a településföldrajzi kutatás számára iránymutató volt, történeti értékük pedig elvéülhetetlen.

Az „Alföldi városaink morfológiája” (1936) 28 város alaprajzi szerkezetét elemzi. Általában a városokról 2 ábrát közöl. Az egyik a városi mag formaelemeit tartalmazza és az utcák képét az építkezés vertikális dimenziója alapján vázolja. A másik ábrán feltünteti a városmagnak nagyvárosi formacsoportját, a kereskedelmi forgalmat leginkább képviselő részeket. A munka szövegrészében megállapítja a város fiziológiai és morfológiai kritériumait. Megkülönbözteti és vizsgálja a közigazgatási várost, zárt települést, városmagot.

Amikor a morfológiát a funkciókkal kapcsolatba kívánta hozni és a magyar városokra vonatkozóan általános érvényességgel megállapítani, túl kellett lépnie a helyszíni vizsgálatokon és támaszkodnia kellett az országos statisztikai felvétel adataira.

A „Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn” (Ung. Jahrb. 1937.) című munka bevezető soraiban rámutat, hogy a településeknek vannak életjelenségeik, tárgyi és szellemi fejlődési vonalaik. A teljes közigazgatási terület népességéből leválasztani kívánta a földrajzilag elhatárolható tulajdonképpeni településterület (belterület) népességét. Ezt a számítást 110 településre vonatkozó táblázatban közli, 73 településnél külön táblázatban tér ki a földrajzilag értelmezett belterületi népesség foglalkozási megoszlásának arányára.

Érdekes elméleti fejtegetéseket és elvi megállapításokat közöl a Szentpéteri-
-emlékkönyvbe írt „Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz” c. cikke (1938). A cikkből közölt két idézet a településföldrajz jövőbeli fejlődésének irányára mutat. „A településekkel foglalkozó valamennyi tudomány egymásnak kölcsönösen segéd tudománya. . . Az összes szempontok egyesítésével csak olyan tudomány adhatna szintézist a településről, amelynek tárgya egyedül és kizárólag a település, olyan tudomány, amely ma még nincs.” „Egy a településekre vonatkozó tényeket megállapító vizsgálat annál tökéletesebb, minél jobban szolgálja a gyakorlati célt.” A jelen igazolja előrelátását: ma van településtudomány és a település fejlesztése terén alkalmazott földrajz.

1939-ben a Földrajzi Közlemények Teleki ünnepi számában jelent meg „Városaink népsűrűsége” című tanulmánya. Ez mintegy folytatása az Ungarische Jahrbücher-ben írt dolgozat gondolatmenetének. Ebben a népsűrűségszámítást földrajzi szempontból új alapra kívánja helyezni. Táblázatban adja 39 városi település „tömör rész”-ének népsűrűségi adatait. Debreceni munkáiban határozott módszert alkalmazott a települések népességének és morfológiájának analitikus vizsgálatára. Bennük még nem teljesült ki a földrajzi szintézis, de az erre irányuló törekvés világosan mutatkozik.

A két utolsó munka jelenti a debreceni évek lezárását, egyúttal az átmenetet a budapesti professzori munka megkezdéséhez.

A debreceni munkák fele könyvismertetés. Azokat mindig a tárgyilagos kritika elemmezte, olvasásuk a geográfusok számára mindig hasznos útmutatást adott.

Ha az ismertetéseket a tudományos műhelymunka egyik szakaszaként értékeljük, rá kell mutatnunk arra, hogy ezek kiterjedtek szociológiai munkákra is. Ismertette pl. 1937-ben FÉJA GÉZA Viharsarok és VERES PÉTER: Az Alföld parasztsága c. munkáját is. Ezek kétségkívül alakítólag hatottak az alföldi települések népességének, társadalmi és funkcionális életének megítélésére.

A könyvismertetések hazai és külföldi tudósokkal való széles körű levelezésre is vezettek.

Így E. OBERHUMMER, H. HASSINGER, R. RUNGALDIER, H. BOBEK bécsi professzorokkal. Hasonló szálak fűzték a magyar történész és geográfus nemzedék elismert művelőéhez, akik közül néhányat említék meg e helyütt: SZENTPÉTERI IMRE, MÁLYUSZ ELEMÉR, GYÖRFFY ISTVÁN, TELEKI PÁL, BARTUCZ LAJOS, BÁTKY ZSIGMOND, HAJNAL ISTVÁN, HÉZSER AURÉL.

A debreceni Diéta és Ady-társaság számára (amelynek tagja volt) kidolgozott munkaprogram megvalósítását a háborús idők megakadályozták.

A budapesti ötéves időszak a felszabadulás előtt

A Budapesti Egyetemen az addig egyetlen földrajzi tanszéknek legalább két tanszékre való régen tervezett szétválasztása 1940-ben elodázhatalanná vált. MENDÖL TIBOR az így szervezett új, emberföldrajzi tanszékre 1940 végén nyilvános rendkívüli tanári kinevezést kapott. Nyilvános rendes tanárrá való kinevezése két évvel később következett be.

Nyomban rendszeresítette a tanulmányi kirándulásokat. 1942-ben hallgatóival Veszprémben járt, s nekem jutott a megtiszteltetés, hogy a várost ismeressem. Ismeretségünk ekkor vált személyessé. Nem sokkal később, a tanszékén történt magántanári habilitásom (1942) után szívélyes szakmai együttműködés és munkaköri kapcsolat alakult ki közöttünk.

Budapesti feladatát saját maga jellemezte legjobban: „Folytatása volt annak, amit Debrecenben kezdtem, de egyrészt nagyobb egyetemen, másrészt meg nemcsak lelkiismeretem szerint, hanem hivatalosan is saját felelősségemre.” A háborús viszonyok ellenére folytatta tudományos cikkek, munkák, ismertetések írását különböző folyóiratokban. Számuk elérte a 30-at, majdnem fele könyvismertetés.

1941-ben jelent meg cikke: „Falú és város a magyar tájban” (Tud, Egyet. Magyarságtud. Int.). Kifejti azt a nézetét, hogy az emberlakta táj jellegét nemcsak a természeti viszonyok (időjárás, talaj, vízhálózat stb.) határozzák meg, hanem a megváltoztatott növénytakaró, a kiirtott erdők helyét elfoglaló szántók stb., utak, települések. Ezért szólnak kultúrtájról, amin „az ember tevékenységének nyomait viselő, az ember munkája révén átalakult tájat értjük, benne magával a tájhoz alkalmazkodó és azt ugyanakkor formáló emberrel”.

„A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai” c. cikkében (Stat. Szemle, 1942) rámutat arra, hogy „a várossal több tudomány foglalkozik. Mindegyik másban látja a városfogalom lényegét s így többé-kevésbé eltérő meghatározást is ad róla. E tudományok sorában a földrajz is helyet foglal. A földrajznak a vá-

rosokkal foglalkozó ága, a városföldrajz, csupán része a településföldrajznak, az utóbbi pedig az emberföldrajznak . . . A várost éppúgy, mint bármely más települést, a földrajz mint a kultúrtáj részét vizsgálja.” Nézete szerint a népesség száma, sűrűsége, összetétele, különösen foglalkozás szerinti megoszlása érdekli a földrajzot, és pedig nemcsak pillanatnyi állapotában, hanem alakulásában, változásában is. A múlt ismerete nem önmagában, hanem mint a jelen egyik magyarázója földrajzi probléma.

Nagyobb önálló munkák megjelentetésére a háborús évek fokozódó nehézségei egyre kevesebb lehetőséget nyújtottak. Az átmeneti időben a háborús évek előtt és elején „A Föld felfedezői és meghódítói” című 5 kötetes munkába fejezetet írt „Az Északi Sark birtokbavétele” címen.

A „Magyar Művelődéstörténet” 5 kötetében három tanulmánya jelent meg. Az első: „A megtelepülés formái” a magyarságnak az Alföld birtokbavétele utáni állandó letelepedésével foglalkozik. „Az új települési rend” a török hódoltság utáni feudalizmus korában keletkezett települések történeti képét adja. „A mai kultúrtáj” főként arra tér ki, hogy miként hatott a kapitalizmus a természeti tájnak kultúrtájjá történő átalakulására. Önálló munkaként csak a „Die Stadt im Karpatenbecken” c. munkája (1943) jelent meg a Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadványai sorában. Benne több elvi, módszertani, városfejlesztési és a települeselemekkel foglalkozó fejezetben áttekinti a magyar városok történeti idők során kialakult szerkezetét.

Ugyanerre az időre esik az utolsó debreceni évben megkezdett vitája a szociológus ERDEI FERENCCEL. A kérdéssel három cikkben foglalkozik. A „Néhány szó az alföldi város kérdéséhez” (Földr. Közl. 1939) c. cikkében nem osztja ERDEI FERENCNEK azt a nézetét, hogy „az alföldi város mindenestül, tanyáival együtt megbonthatatlan egység. Belsőség és tanyák együtt alkotják a »mezővárost«, ezt a jellegzetesen magyar városfajtát”.

„Egy könyv a magyar faluról” (Földr. Közl. 1940) írt ismertetésében kitér arra, hogy a szerző „nemcsak arra a két kérdésre keres feleletet, hogy milyen a magyar falu mint társadalmi alakulat és miért olyan, hanem arra is, hogy mit kellene tenni a falusi nép jobb jövőjének biztosítására. A szerző szerint ez a feladat nem is magának a falunak, hanem a falu és város viszonyának kérdése”. „MENDŐL T. ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy: „A földrajzi vizsgálat nemcsak a környezetnek az embercsoportokra gyakorolt hatására, hanem az embercsoportoknak tájalkító szerepére is kiterjed.”

A „Megjegyzések Erdei Ferenc, A tanyás települések földrajzi szemlélete” (Földr. Közl. 1941) c. cikkre válaszolva MENDŐL T. megállapítja, hogy a vita arra korlátozódik, „vajon a cselédes tanya és a kiscgazda tanya önálló település-e”.

Ma, 1976-ban, amikor e sorokat írom, a falu és város ellentétének felszámolása folyamatban van és e kérdésben a két elhunyt szerző felfogása bizonyára egyező volna. A tanyakérdés azonban máig is megoldatlan. Megoldását a vitázók egyike sem érte meg és ha élnének, vitathatnák, hogy a tanyavilág jelenlegi felszámolása gazdasági és szociológiai szempontból nézve milyen mértékben jár helyes vagy helytelen úton.

A vita a szociológus és geográfus között éles hangú volt ugyan, azonban sohasem vezetett személyi ellentétekre. Mindkettő egyéniségére jellemző, hogy a tudományos érdeket szolgálták. Egyetértettek abban, hogy a tudományos munkában csak elvi vitának van helye.

Érdekesen világít rá erre a MENDŐL T. özvegyének engedélyével ERDEI FERENCNEK MENDŐL TIBORHOZ írt magánleveléből vett több idézet: „Kedves »kollegám« így szólítalak, mert egy tárggyal foglalkozunk, legfőképp azért, mert végeredményben úgyis meg fogjuk érteni egymást — olvastam szép és kimerítő kritikádat a Földrajzi Közleményekben, s mondhatom, hogy a sok

magyarkodó és elismerő hozzászólás után jól esett az a szigorúan tárgyyszerű kritikai észrevétel, amit egyébként vártam is Töled... van bennem valami rosszallás az egész modern földrajzzal szemben, mert úgy érzem, hogy indokolatlanul nyúlnak bele földrajzi szemlélettel a társadalomvizsgálatba, amikor egyoldalúságuk eleve fennáll... Ezért volt az a hang a könyvben — ami, ha 10 évvel idősebb lettem volna, már el is marad... Meggyőződésem szerint Te képviseled legméltóbban az ifjabb és modernebb magyar geográfiát, fölkészültséged és tudományos lelkiismereted szintén a legderekabb... megboldogult GYÖRFFY PISTA bátyánk meg én tanyán éltünk és átéltük ezt a települési szituációt és számunkra evidens, hogy a tanya nem szórványfalu, vagy Einödeflur, hanem *városrész*."

MENDÖL TIBOR Budapest ostromának nehéz napjait a fővárosban élte át. A felszabadulás után azonnal felkereste munkahelyét, hogy bekapcsolódjék az újjáépítés munkájába.

A felszabadulás utáni két évtized

A felszabadulás után, 1954-ben jelentkező betegsége ellenére is sokat dolgozott (70 munka). Befejező nagy életművének megírásán kívül 15 hosszabb-rövidebb tudományos tanulmányt írt részben folyóiratokba, részben önálló munkák fejezeteként.

Népszerű földrajzi cikkeinek (18) legnagyobb része az „Élet és Tudomány” folyóiratban jelent meg. Írt a „Magyar Technika” és a „Természettudomány” folyóiratba is. Nagy elfoglaltságot jelentett számára a földrajzi vitaüléseken való részvétel. Alig lehet számba venni, hány gyűlésen, szakülésen elnökölt, szólt hozzá a tárgyhoz, tartott előadást.

A földrajzi folyóiratok vitarovatában is jelent meg állásfoglalása (Hozzászólás VAGÁCS ANDRÁS „Magyarország vasútsűrűsége” című értekezéséhez, Földr. Ért. 1952; Vita DR. KOLTA JÁNOS: „A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében” c. előadásáról, Földr. Ért. 1963; „Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéseiben”, Földr. Ért. 1967, posztumusz).

Nem hagyta abba a megjelent földrajzi munkák ismertetését sem. Közülük külön kiemelem KOVALJOV, SZ. A. szovjet geográfus munkájának ismertetését a Földrajzi Értesítő 1964. 4. számában (KOVALJOV, SZ. A.: Szelszkoje rasszelenyije — Geograficeszkoje iszledovanyije). MENDÖL elegendő orosz nyelvtudást sajátított el ahhoz, hogy a munkát eredetiben olvashassa. (A felszabadulás után KOVALJOV hosszabb ideig tartózkodott Budapesten, együttműködése MENDÖL TIBORRAL szívélyes volt és több levélváltás után megjelent munkáik kölcsönös cseréjére is vezetett.)

A felszabadulás utáni évek munkájáról írja életrajzában: „A földrajznak az én munkakörömet is felölelő társadalmi-gazdasági ágazata elméleti alapjaiban igen erős átépülésen ment, sőt megy át még ma is, amit a Szovjetunióban folyó igen éles viták tanúsítanak. Ilyen körülmények között az az igyekezetem, hogy megnövekedett óraszámú egyetemi előadásaimat, általában egész egyetemi oktató-nevelő munkámat korszerű módon lássam el, olyan mértékben vette és veszi részben még ma is igénybe az időmet, mint talán kevés kartársamét. Éjszakáim nagy része jegyzetírással telt el az utóbbi években.”

Gazdasági földrajzi előadásaiban elismeri a termelésben a társadalmi tényezők elhanyagolását. A társadalmi termelés statisztikai értékelése független a termé-

szeti tényezőktől, de a földrajzi területi megoszlása már függvénye a környezetnek akár domborzati, akár klimatikus, akár talajszerkezeti vagy egyéb tényezőktől. Ezek csak bizonyos mértékig változtathatók meg az új termelési mód által. A termelési viszonyok sem teljesen függetlenek a természeti tényezőktől.

Regionális vonatkozásban az unista álláspontot foglalta el. Az országos vagy világviszonylatban folytatott vizsgálatoknál elfogadta a társadalmi, gazdasági jelenségek külön tanulmányozásának elvét.

A hallgatók részére írt jegyzetek számát ma alig lehet megállapítani, mert úgyszólván évenként jelentek meg a különböző tárgykört feldolgozók, némelyik újabb adatokkal kiegészített megírt kiadásban. Csak a legjelentősebbekre utalok. Az *Általános településföldrajz* (454 oldal) későbbi nagy munkájának alapjaként szolgált. *Magyarország gazdasági földrajzában* (377 oldal) az általános rész terjedelme jóval meghaladja a regionális részét.

A „Bevezetés a földrajzba” jegyzet (299 oldal) rövid, 40 oldalas bevezető szakasz (A földrajz tárgya, tagolódása, viszonya más tudományokhoz) után a földrajzi ismeretek fejlődését tárgyalja. Folyamatos, hézag nélküli áttekintést kapunk 11 fejezetben az ókori fejezetektől kezdve „A feudális középkor földrajza Európában”, „A földrajz fejlődése a kapitalizmus korában” stb. c. fejezeteken keresztül egészen „A marxista-leninista földrajztudományok kialakulása a Szovjetunióban” c. fejezetig. Ez a jegyzet ma is alapul szolgál az egyetemi előadások számára.

Elvi jelentőségű munkájában (A városföldrajz tárgyköre és feladatai, Városi Szemle, 1946) a következőt írja: „Nem a falusias tevékenységek abszolút hiánya, hanem a központi szerepkörök bizonyos mértékű jelenléte tesz egy települést városossá.” — megadva ezzel a város fogalmát.

A BOLGÁR E. szerkesztette „Szovjetunió” kötetbe (1946) BULLA BÉLA professzortársával egy-egy fejezetben írták meg a Szovjetunió földrajzát (MENDÖL T.: A kultúrtáj képe a Szovjetunióban).

Életkörülményeiben jelentős változást jelentett nősülése 1947-ben. Saját otthonának megteremtése megkönnyítette munkáját. Földrajzi szakképzettségű felesége minden tekintetben állandó segítséget nyújtott.

Egyre gyarapodott és szélesebb területre terjedt ki elfoglaltsága. A Magyar Tudományos Akadémiának 1946-ban levelező, majd annak újjászervezése után tanácskozó tagja volt. A Település- és Népességföldrajzi Módszertani Bizottság elnökévé választotta. Számos intézménynek és tudományos társaságnak volt tagja. (Magyar Történelmi Társulat, Tanárvizsgáló Bizottság, Tudományos Minősítő Bizottság, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Demográfiai Főbizottság, Földrajzi Állandó Főbizottság, Urbanisztikai Társaság, Távlati Területfejlesztő és Telepítési Bizottság, Balkán Bizottság, Magyar Keleti Társaság stb.).

A középiskolai tanárok számára tartott átképző tanfolyamokon a földrajz előadója volt (Budapest 1945, Keszthely 1947).

Ez a széles körű elfoglaltság azonban nem ment tudományos munkája rovására. Az 1947-ben megjelent „A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai” munkában kiemeli, hogy „Az emberföldrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak mint tájelemeknek a vizsgálata”.

A BULLA BÉLÁVAL közösen írt „A Kárpát-medence földrajza” (1947) előfutárainak tekinthetők azok a kisebb munkák, amelyek a „Kincsestár” sorozatban jelentek meg (Az Alföld, A nyugati országrészek, A Felvidék, Erdély). Messzire vezetne „A Kárpát-medence földrajza” értékét e helyütt vázolni, de kiemelem MENDÖL T. ma is rendkívül időszerű „Budapest” fejezetét.

MENDÖL TIBOR értékelte a néprajzot és egy munkájában (Néprajz és földrajz, Ethnographia Népélet, 1947) annak földrajzi kapcsolatára kitért.

Élvezetes és tanulságos földrajzi tanulmány, amelyből néhány mondatot idézek. Bevezetesként emlegeti „azt a HERODOTOST, akinek tudománya ugyanolyan mértékben volt földrajz, mint néprajz, legfőképpen pedig történelem”. RATZELről írja a következőket: „A két tudomány viszonyának történetében RATZEL személyisége valóságos határvető. Időrendben ő az utolsó olyan tudós, aki sem a földrajzot, sem a néprajzot nem úgy művelte, hogy valamelyiket a másik segédtudományaként használta volna, hanem mind a kettőben mint főszakmájában volt otthonos.” Közli saját felfogását: „Ha a mai földrajz és mai néprajz viszonyát vizsgáljuk, legelőször is meg kell állapítanunk egy olyan egyezést, amely mindkét tudományt közösen megkülönbözteti a történettudománytól. Ez a közös vonás a jelenhez és a múlthoz való viszony egyezése.”

Néprajzi vonatkozású munkát írt 1949-ben „Paraszság és táj” címmel (Tud. Egyet. Néprajz Tanulmányok). Idézem bevezető sorait: „Sokat ígérő cím, aki hallja vagy olvassa, két problémára vár feleletet: hogyan alakította a parasztságot a táj és hogyan formálta a parasztság a tájat? Mind a két kérdés mögött bonyolult összefüggések rejlenek. Ezek megvilágítására nem elégséges egyetlen tudomány. Legtöbb mondanivalója bizonyára a földrajznak, a társadalomtudománynak és a néprajznak van.”

„A szocialista településföldrajz problémái” címen előadást tartott az 1954. évi akadémiai nagyhéten. Az előadás hasonló címen megjelent az Akadémia Közleményeiben és a Földrajzi Közleményekben (1954, 1956).

A benne kifejtett elvi állásponttal foglalkozott a Földrajzi Főbizottság is. Idézem az ülés jegyzőkönyvéből a referens több megállapítását;

„Az Akadémiai nagyhéten tartott gazdaságföldrajzi előadások számos új vonatkozásban járultak hozzá tudományunk fejlődéséhez. . . A szocialista településföldrajz problémái című előadása bevezetőjében MENDÖL professzor a regionális településföldrajz keretein belül híven és mértékadó módon foglalkozott a burzsoá településföldrajz maradandó, átvehető és felhasználható eredményeivel, ugyanakkor bevezetője jól tükrözi az egész tudományág átfogó rendszerének, egységes szemléletének hiányait, kiépíttetlenségét. . .”

„MENDÖL professzor előadását komoly elméleti jelentőségűnek tartjuk. Nem kevesebbet mondhatunk róla, mint annyit, hogy a településföldrajzot leíró tudományból aktív tudománnyá formálja. S ez még a Szovjetunió településföldrajzi tudományának fejlődése mellett is jelentős lépés. Komoly értéke a funkcionális és dialektikus szemlélete. Előadása szaktudománya területén komoly átértékelést és lényegbevágó fordulatot jelent s ez nem kis mértékben széles körű és magas fokú szakirodalmi tájékozottságának eredménye. . .

Előadásában MENDÖL professzor igen sikerült, termékeny és egészséges elhatárolást adott mind a burzsoá településföldrajz, mind a települési, illetve területi tervezés felé, megadva a szocialista településföldrajz programját, felhívta a figyelmet azokra a tanácsokra, amelyeket a szocialista településföldrajz adhat a népgazdaság, a településfejlesztés és tervezés számára.”

Az előzőekben említettekén kívül egy másik időszerű kérdés is foglalkoztatta. „A város—falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére” (1953) című tanulmányában rámutat a kérdése lényegére: „A szóbanforgó ellentét kialakulásának és felszámolásának kérdése azért bonyolult, mert bár egyrészt ennek az ellentétnek antagonisztikus elemei osztályok ellentétére vezethetők vissza, másrészt viszont sem a falu, sem a város nem azonosítható egyszerűen egy-egy társadalmi osztállyal.”

Közel egy évtizeden át készült élete befejező műve, az „Általános településföldrajz” megírására. Beépítette mindazt, amivel településföldrajzi munkássága során foglalkozott. A terjedelmes kéziratot 1957-ben fejezte be. A lektorálás, valamint a nyomdai átfutás elhúzódása következtében az 567 oldalas, 250 ábrát közlő, név- és tárgymutatóval ellátott, 4 fejezetre bontott mű csak 1963-ban jelent meg, aránylag kis példányszámban. Méltatása önálló településföldrajzi feladat.

Jóllehet betegsége már súlyosbodott, a mű megjelenése után mégis nyomban hozzáfogott a 2. kiadás előkészítéséhez. Számos feljegyzés tanúskodik arról, hogy a kéziratának zárta óta eltelt évek során bekövetkezett változásokat és szerzett benyomásokat az új szövegbe beilleszteni kívánta. Betegen is sok várost keresett fel, hogy közvetlenül láthassa meg városaink szociális fejlődését.

Közben arra is tudott időt szakítani, hogy két tanulmányt írjon. Az angol iparváros (Sheffield-Rotherham, Londoni agglomeráció) szerkezetével és funkcionális övezetével kialakulásával foglalkozik az „Anglia mai városfejlődésének néhány jellemző vonása” c. dolgozatában (Földr. Ért. 1963.). A „Településföldrajz és népességtudomány” (Demográfia, 1964.) munkájában közli azt a megállapítást, miszerint „a népességnek a településföldrajzban felbukkanó kérdései távolról sem merítik ki a földrajz demográfiai érdekességű valamennyi mondanivalóját. . . Nem a településföldrajz, hanem a népességföldrajz a népességtudományhoz legközelebb álló földrajzi ágazat.”

Az erősbödő hypertonia 1965-ben MENDÖL TIBORT 60. életének betöltésével a nyugállományba helyezés kérésére készítette. A tényleges nyugdíjas állapotra 1966 nyarán került volna sor, de a nagy tudós 1966. augusztus 21-én elhunyt.

MENDÖL TIBOR határozott, meg nem alkuvó egyéniség volt. Ha tudományos nézetét helyesnek tartotta és igazolva látta, az ellenvéleményekkel szemben erőteljesen állást foglalt. Síkra szállt azoknak a munkatársaknak az érdekeiért is, akiknek munkáját értékesnek tartotta. Bírálatra vagy támogatásra e tekintetben mindig őszinte, nyílt volt. Munkatársai ezért nemcsak tisztelték, hanem szerették is.

MENDÖL TIBORNAK a munka eleme volt, azt mindig kereste. Bámulatos volt munkabírása, emlékezőtehetsége. Éles volt megfigyelő- és ítélőképessége. Szellemi alkotó erejét élete utolsó pillanatáig megőrizte.

MENDÖL TIBOR halálával a magyar földrajztudományt pótolhatatlan veszteség érte. Volt tanszékének professzori katedrája ma, 10 év után is betöltetlen.

*

E helyütt mondok köszönetet MENDÖL TIBOR özvegyének, DR. KURUC ANDOR kandidátusnak és KOVÁCS LÁSZLÓNAK, az MFT könyvtárosának azért a segítségért, amelyet a kézirati anyag rendelkezésemre bocsátásával, a tanulmányok egybegyűjtésével, az emlékező sorok szerkesztésével és legépelésével nyújtottak.

DR. WALLNER ERNŐ

MENDÖL TIBOR SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK JEGYZÉKE

Elvi, módszertani, történeti tanulmányok, összefoglalások

A magyar falu életrajzának néhány vonása — Debreceni Szemle III. évf. 1929. okt. (8) sz. p. 381—399.

Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. — Kincsestár 1932.

Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések. — Századok, LXVIII. évf. 1934. p. 66—72.

Publications de la Commission de Géographie Régionale de la Société Scientifique Comte Étienne Tisza à Debrecen — Revue des Études Hongroises XII. 1934. p. 181—184.

Az országrendezés mérnöki megvilágításban. — Ung. Jahrbücher Bd. XIV., 1934. p. 304.

Die Untersuchung der Schüler I. Volksschulklassen in allgemein gesundheitlicher Hinsicht in Debrecen in Jahre 1931—32. Ung. Jahrbücher, Bd. XIV. 1934. p. 325.

A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok. — Századok, LXIX. évf. 1935. p. 61—69.

Gazdaság- és településtörténet a francia földrajzban. — Századok, LXIX. évf. 1935. p. 428—441.

Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. — Szentpétery emlékkönyv, 1938. p.

312—334.

- Megtelepülés formái. — Magyar Művelődéstört. I. köt. — Magyar Történelmi Társulat, 1939. 191—212. p.
- Az új települési rend. — Magyar Művelődéstört. IV. köt. — Magyar Történelmi Társulat, 1942. p. 167—189.
- A mai kultúrtáj. — Magyar Művelődéstört. V. köt. — Magyar Történelmi Társulat, 1943. p. 99—128.
- Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. — Földr. Közlem. LXX. köt. 1942. p. 223—224.
- A népi munka és a természeti tényezők kölcsönhatása a Kárpát-medencében. — Demokrácia és Köznevelés, 1945. p. 536—546.
- A gazdaságföldrajz értelme a Kárpát-medencében. — Továbbképzés és Demokrácia. 1947. p. 397—411.
- A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. — A Magyar Népkutatás Kézikönyve II. Teleki Pál Tud. Int. Néptudományi Intézet, 1947. p. 1—16.
- Általános gazdasági földrajz. — Egyet. jegyzet, 1950.
- A földrajz tárgya, fejlődése. — Egyet. jegyzet, 1950.
- A földrajz tudományrendszertani helye, ágazatai és módszerei. — MTA Földr. Főbiz. 1951. p. 10—20.
- A településföldrajz feladata és iránya a gazdaságföldrajzban. — Földr. Könyv- és Térképtár Ért. 1951.
- Bevezetés a földrajzba. — Egyet. jegyzet, 1952, 1953.
- A város—falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései. — Földr. Közlem. I. (LXXVII.) köt. 1953. p. 287—295.
- Beszámoló az ELTE Földr. Int. tud. munkáról. — TTK Évk. 1954. p. 145—147.
- A földrajz jelenlegi helyzete Magyarországon (cseh nyelven). — Geografický casopis VII. 1955. p. 129—133.
- Általános településföldrajz. — Egyet. jegyzet, 1957.
- Általános településföldrajz. — Akad. Kiadó, Bpest. 1963.
- Értekezések 1961—1962. — MTA Dunántúli Int. — Magyar Tudomány 1964.
- A szocialista településföldrajz problémái. — MTA Társ.-tud. Közlem. 1954. és Földr. Közlem. IV. (LXXX.) köt. 1956. p. 165—175.

Városföldrajzi tanulmányok

- Szarvas földrajza. — Budapest—Debrecen, 1928.
- Ua. német nyelven. — Budapest—Debrecen, 1928.
- Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokrón térkép. — Debreceni Szemle V. évf. 1931. p. 81—95.
- Debrecen helyzetadatai. — Vármegyei Könyvkiadó, 1931. p. 237—239.
- Debrecen geomorfológiája és talajviszonyai. — Vármegyei Könyvkiadó, 1931. p. 240—252.
- A város problémája a francia és a német földrajztudományban. — Földr. Közlem. LXIII. köt. 1935. p. 101—116.
- Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. — Földr. Közlem. LXIII. köt. 1935. p. 361—366.
- Alföldi városaink morfológiája. — Debrecen, 1936. p. 1—40.
- A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. — Földr. Közlem. LXIV. köt. 1936. p. 98—108., 121—132.
- Ua. francia nyelven. — Földr. Közlem. LXV. köt. 1937. p. 39—50.
- Berufliche Struktur und Stadtbild . . . stb. — Ung. Jahrbücher Bd. XVI. 1937. p. 190—243.
- Városaink népsűrűsége. — Földr. Közlem. LXVII. köt. 1939. — p. 398—408.
- Városaink földrajza. — Földrajzi Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság 1944. p. 71—78.
- Die Stadt im Karpatenbecken. — Földr. Közlem. idegen nyelvű kiad. LXXVI. köt. 1943. p. 31—148.
- A városföldrajz tárgyköre és feladatai. — Városi Szemle, XXXII. évf. 1946. p. 334—354.
- Anglia mai városfejlődésének néhány jellemző vonása. Földr. Ért. XII. évf. 1963. p. 212—266.

Regionális és tájrajzi munkák

- Van-e tiszántúli tájegység? — Tiszántúli Figyelő, II. évf. 1935. p. 33—35.
- Bihar vármegye földrajza (Magyar városok és vármegyék monogr. XV. köt. 1938. p. 23—45.
- Az Északi Sark felfedezése és meghódítása. — A Föld felfedezői és meghódítói. V. köt. — Révai Irodalmi Intézet, 1938. p. 3—133.

- A Hármashatár vidékének tájrajza (Magyar városok és vármegyék monogr.) XXVIII. köt. 1939. p. 217—232.
 A Felvidék. — Kincsestár. 1940.
 A visszatért keleti országrész. — Debreceni Szemle, XIV. évf. 1940. p. 215—223.
 Hajdú vármegye és Debrecen földrajza. — Vármegyei Szociográfiák, XII. 1940. p. 11—21.
 A magyar tájak sajátos jellege. — Debrecen, 1944. p. 135—145.
 A dunai víziút jelentősége. — Természettudomány I. évf. 1946. p. 129—136.
 A kultúrtáj képe a Szovjetunióban. — In: Nagy népek élete. Első sorozat. A Szovjetunió I. köt. — Athenaeum, 1946. p. 145—274.
 A Tiszavölgy településformái. — Magyar Technika, II. évf. 1947. p. 125—130.
 A Kárpát-medence földrajza. — Egyet. Nyomda, 1947.
 A Balkán földrajza. — Balkán Intézet, 1948.
 Magyarország gazdasági földrajza. — Egyet. jegyzet, 1952.

Társtudományokkal való kapcsolatok elemzése

- Ewald Banse és a művészi geográfia. — Debreceni Szemle, II. évf. 1928. p. 491—503.
 A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. — Magy. Statisztikai Szemle, XX. évf. 1942. p. 346—351.
 Les rapports de la géographie des villes avec la démographie. — Journal de la Société Hongroise de Statistique. XXII—XXIII. 1944—1945. p. 71—79.
 Nép- és földrajz. — Etnográfia, Népelet. LVIII. évf. 1947. p. 151—160.
 Parasztság és táj. — Pázmány P. Tud. Egyet. Nép- és földrajzi Int. kiadv. 1949. p. 20—27.
 Településföldrajz és népességtudomány. — Demográfia 7. évf. 1964. p. 183—198.

Hozzászólások, vitatások

- Megjegyzések Elek Péter: „A Szentés és Szarvas közti terület tájrajza” c. cikkéhez. — Földr. Közlem. LXV. köt. 1937. p. 225—227.
 Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. — Földr. Közlem. LXVII. köt. 1939. p. 217—232.
 Egy könyv a magyar faluról. — Földr. Közlem. LXVIII. köt. 1940. p. 204—208.
 Falu és város a magyar tájban. — Pázmány P. Tud. Egyetem Magyarástud. Int. 1941. p. 81—105.
 Teleki Pál gróf. — A Földgömb, XII., évf. 1941. p. 101—102.
 Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. — Földr. Közlem. LXIX. köt. 1941. p. 113—115.
 Fodor Ferenc: Az elnemsodort falu. — Földr. Közlem. LXX. köt. 1942. p. 213—215.
 Glaser Lajos. — Századok. 79—80. évf. 1945—46. p. 311—312.
 Hozzászólás Markos György: „A népidemokratikus országok gazdasági földrajza” c. könyvének megvitatására rendezett ankéton. — A Földr. Könyv- és Térképtár Ért. II. évf. 1951. p. 51—55.
 Hozzászólás Vagács András: „Magyarország vasútsűrűsége” c. értekezéséhez. — Földr. Ért. I. évf. 1952. p. 579—581.
 Hozzászólás Markos György: „Magyarország gazdasági körzetbeosztása” c. akadémiai állandó földrajzi bizottsági vitaindító előadásához. — Földr. Ért. I. évf. 1952. p. 618—619.
 Vita dr. Kolta János: A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében c. előadásáról. — Földr. Ért. XII. köt. 1963. p. 254—256.
 Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdésében (Posztumusz). — Földr. Ért. XVI. köt. 1967. p. 107—118.

Tudományos ismeretterjesztő cikkek

- Egy alföldi óriásfalu életének története. — Ifjúság és Élet IV. évf. 1929. p. 229—232., 260—263., 372—374.
 Debrecen. — Ifjúsági Vezető III. évf. 1929. p. 164—171.
 A Hortobágy. — Ifjúsági Vezető III. évf. 1929. p. 330—334.
 Lettország. — A Földgömb I. évf. 1930. p. 255—275.
 A gleccserekről. — A Földgömb III. évf. 1932. p. 130—137.
 Észtország. — A Földgömb III. évf. 1932. p. 207—219.
 Mire tanít a népsűrűségi térkép? — A Földgömb IV. évf. 1933. p. 132—143.
 Araguaya—Xingu—Tapajoz. — A Földgömb IV. évf. 1933. p. 167—183.
 Felfedezők Lexikona c. könyvből 15 cikk. — A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára, 1936.
 Falu és város. — Így látjuk... I. évf. 1937. p. 10—13.

- Az abesszíniai háború és földrajzi következményei. — Földrajzi Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, 1939. p. 66—73.
- A rövidletű magyar—lengyel határ. — Földr. Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, 1940. p. 189—193.
- Erdély földje. Fényjelek. — A Magyar Népművelők Társ. kiadása, 1940. p. 12—19.
- Az Ural és a Kaukázus. — Magyar Szemle XLI. köt. 1941. p. 357—363.
- A háborús Oroszország földrajzi jellege. — Földr. Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, 1942. p. 98—105.
- Az új szentistváni haza népei. — Földr. Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság, 1943. p. 65—69.
- Az alföldi város képe. — Búvár IX. évf. 1943. p. 117—119.
- Szardínia. — A Földgömb XV. évf. 1944. p. 1—6.
- Magyarország közlekedésföldrajza. — A Magy. Földr. Társ. Zsebkönyve 1947. p. 48—55.
- A mai Amerikai Egyesült Államok. — Földr. Zsebkönyv, Magyar Földrajzi Társaság 1948. p. 100—106.
- Hogyan fejlődött Győr városa? — Élet és Tudomány, VII. évf. 1952. p. 208—212.
- Bécs. — Élet és Tudomány, VII. évf. 1952. p. 336—340.
- Békéscsaba településföldrajzi alakulása. — Élet és Tud. VII. évf. 1952. p. 551—554.
- Eger, a bor, a melegforrások és a történelmi emlékek városa. — Élet és Tudomány, VII. évf. 1952. p. 782—786.
- Szudán. — Élet és Tudomány VIII. évf. 1953. p. 463—467.
- Debrecen. — Élet és Tudomány, VIII. évf. 1953. p. 848—852.
- Abesszínia. — Élet és Tudomány, VIII. évf. 1953. p. 1295—1299.
- Brit Guyana. — Élet és Tudomány VIII. évf. 1953. p. 1456—1461.
- Pécs. — Élet és Tudomány IX. évf. 1954. p. 143—148.
- Libéria. — Élet és Tudomány IX. évf. 1954. p. 303—304.
- Szeged, a Tisza—Marosszög városa. — Élet és Tudomány, IX. évf. 1954. p. 559—564.
- Miskolc, hazánk második városa. — Élet és Tudomány IX. évf. 1954. p. 943—948.
- Hogyan fejlődött Győr várossá? In: A tudomány világából. — Bibliotheca Kiadó, 1958. p. 117—121.

Könyvismertetések

- Mit mond Banse Magyarországról? — Debreceni Szemle II. évf. 1928. p. 619—621.
- Dr. Hans Spethmann: Dynamische Länderkunde. — Debreceni Szemle III. évf. 1929. p. 195—199.
- Otto Albrecht Isbert: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Debreceni Szemle, V. évf. 1931. p. 284—292.
- Szilády Zoltán: Bulgária. — A Földgömb II. évf. 1931. p. 305—306.
- Baktay Ervin: India. — A Földgömb III. évf. 1932. p. 135—136.
- Prof. Dr. Michael Haltenberger: Rumpfungarn. — A Földgömb III. évf. 1932. p. 285—286.
- Michael Haltenberger: Rumpfungarn. — Debreceni Szemle VI. évf. 1932. p. 403—404.
- Edgard Patin: La Commerce des céréales dans le Bassin du Bas Danube. — Revue des Études Hongroises VIII—IX. 1933. p. 369—372.
- Lyonel W. Lyde: The Continent of Europe—Nouvelle Revue de Hongrie 1944.
- Schier, Bruno: Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. — Századok LXVIII. köt. 1934. p. 355—359.
- Braun, F.—Ziegfeld, A.: Geopolitischer Geschichtsatlas. — Századok LXIX. köt. 1935. p. 239—243.
- A. Demangeon: Paris la ville et sa banlieue. — Földr. Közlem. LXIII. köt. 1935. p. 85—87.
- Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnevei. — Századok LXIX. köt. 1935. p. 374—376.
- Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. — Századok LXX. köt. 1936. p. 117—118.
- Gaál István: Erdély földjének története. — Debreceni Szemle, X. évf. 1936. p. 68.
- Szondy György: A modern iskola és az ifjúság olvasmányai. — Debreceni Szemle, X. évf. 1936. p. 68.
- Dr. Zoltai Lajos: Debrecen vizei — ua.: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. — Debreceni Szemle X. évf. 1936. p. 158—159.
- Eugen von Chohnoky — Festschrift — Geographische Anzeiger, 37. Jahrg. 1936. p. 475—476.
- Rónai, André: Biographie des frontières politiques du Centre-Est Européen. — Századok, LXX. köt. 1936. p. 313—316.
- Lengyel Imre: A balmazújvárosi német település. — Debreceni Szemle XI. évf. 1937. p. 99—100.
- Veres Péter: Az Alföld parasztsága. — Debreceni Szemle, XI. évf. 1937. p. 180—182.

- Féja Géza: Viharsarok — Erdei Ferenc: Futóhomok. — Debreceni Szemle XI. évf. 1937. p. 183—185.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1936. — Debreceni Szemle, XI. évf. 1937. p. 310.
- A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve, 1937. — Debreceni Szemle, XI. évf. 1937. p. 311.
- ÁTI Kisatlasz. — Debreceni Szemle, XI. évf. 1937. p. 311—312.
- Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. — Ungarische Jahrbücher, Bd. XVII. 1937. p. 384.
- Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. — Ungarische Jahrbücher, Bd. XVII. 1937. p. 385.
- Zoltai Lajos: Debrecen vizei. — Ung. Jahrbücher Bd. XVII. 1937. p. 385—386.
- Castri Károly: Bácska lakossága a legrégebb időktől a XIX. sz. végéig. — Ung. Jahrbücher, Bd. XVII. 1937. p. 386.
- Szell Márta: Zákány. — Tanulmány a szegedi tanyai nép életéből. — Ung. Jahrbücher, Bd. XVII. 1937. p. 393.
- Klocke, Helmut: Deutsches und ungarisches Dorf in Ungarn. — Ung. Jahrbücher, Bd. XVII. 1937. p. 394—395.
- Zoltai Lajos: Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések stb. . . — Debreceni Szemle, XIII. évf. 1939. p. 138—139.
- Kertész János: Zebegény. — Debreceni Szemle, XIII. évf. 1939. p. 139.
- Zoltai Lajos: Debreceni halmok, hegyek és egyéb mesterséges . . . stb. — Földr. Közlem. LXVII. köt. 1939. p. 67—68.
- Lipták Pál: Békéscsaba földrajza. — Földr. Közlem. LXVII. köt. 1939. p. 237—238.
- Varga Lajos: A Körös—Tisza—Maros-szög földrajza. — Földr. Közlem. LXVIII. köt. 1940. p. 53—54.
- Cholnoky Jenő: A Földközi tenger. — Debreceni Szemle, XIV. évf. 1940. p. 119—120.
- Szabolcs vármegye. — Földr. Közl. — LXVIII. köt. 1940. p. 140—142.
- Szabolcs vármegye. Szerk: Dienes István. — Debreceni Szemle XIV. évf. 1940. p. 167—168.
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténete. — Földr. Közlem. LXVIII. köt. 1940. p. 211—212.
- Bulla Béla: Az Alföld. — Földr. Közlem. LXVIII. köt. 1940. p. 212—213.
- Dr. Haltenberger Mihály: Budapest városföldrajza. — Földr. Közlem. LXX. köt. 1942. p. 224—225.
- Vitver I. A.: A népi demokratikus és tőkés országok gazdasági földrajzához előszó. 1951.
- Horvát Adolf Olivér: Délkelet-Dunántúl növényföldrajza. — Földr. Ért. I. évf. 1952. p. 391—394.
- Dziewonski, Kazimierz: Geografia osadnictwa i zaludnienia. — Földr. Ért. VII. évf. 1958. p. 122—125.
- L'urbanisation en Amérique latine. Szerk.: Hauser Ph. — Földr. Ért. XII. évf. 1963. p. 165—166.
- Readings in Urban Geography. — Földr. Közlem. XI. (LXXXVII.) 1963. p. 165—166.
- Bartels, D.: Nachbarstädte. — Földr. Ért. XIII. évf. 1964.
- Kovaljov, Sz. A. Szelszkoje rasszelenyije. — Földr. Ért. XIII. évf. 1964. p. 509—511.
- Carrière, Fr.—Pinchemel, Ph.: Le fait urbain en France. — Földr. Ért. XIV. évf. 1965. p. 175—177.

Szemelvények

Mendöl Tibor műveiből

BEVEZETÉS

Rendhagyó módon emlékezünk MENDÖL TIBORra, a magyar településföldrajz tíz éve elhunyt megalapítójára. Az emlékkönyvekben, ünnepi számokban szokásos pályatársi és tanítványi tisztelgés helyett magát a korán elköltözött tudóst szólaltatjuk meg. Tesszük ezt azért, hogy ha már nem támaszkodhatunk a város-tudományok területén egyre sokasodó problémák megoldásában az ő szakterületének teljes horizontját befogó tudására, segítő kontrolljára, legalább leírt gondolatai, tudományos eredményei ne vesszenek el szűk olvasóköri szakfolyóiratok keménybe kötött évfolyamaiban, ne merevedjenek holt betűvé az alacsony példányszámuk miatt már a megjelenés időpontjában is alig megszerezhető, könyvtárban is csak kevés helyen hozzáférhető könyveinek hasábjain.

Tanítványai voltunk és munkatársai. Érthető, ha életművét reprezentálni szándékozó válogatásunkat az az igyekezet is motiválta, hogy művein keresztül legalább megsejtessük sokrétű, gazdag személyiségét is, amelyet szerettünk és példaképünknek tekintettünk.

Egy életműből válogatni a célból, hogy érzékeltessük annak lényeges vonásait, terjedelmét, eredményeit, azt a sajátos módszert, felfogást, amellyel a mű létrehozója eredményeit elérte, próbára teszi a válogatót még akkor is, ha többen végzik a munkát. Különösképpen szép, de annál nehezebb a feladat, ha olyan gazdag termésből kell kiválasztani a legjellemzőbb gyümölcsöket, amilyen MENDÖL TIBOR szellemi hagyatéka.

MENDÖL munkásságának java része — az egyetemi jegyzeteket nem számítva — településföldrajzi vonatkozású értekezés. Mindezek, más műveinek eredményeivel együtt, a rokon- és segédtudományok művelői számára is gyakran alapvető forrássul szolgálnak. Ebből az következik, hogy ahányféle érdeklődést az életmű kielégít, annyiféle rendszerező elv kínálkozik a válogatás munkájában is.

Mindezek tudatában mi éppen az életmű sokoldalúságát szándékoztunk ki-fejezésre juttatni. Reprezentáns műveiben felidézzük a tárgyának alaptudományait is alkotó módon művelni képes, tudományának nemzetközi eredményeit folyamatosan figyelemmel kísérő, számba vevő, rendszerező, azokat elemző tanulmányokban kortársai számára is közvetítő szakembert, egyben az egyik „legmaibb” tudományágat, a településtudományt hazai viszonylatban megalapozó tudóst. Megkísérljük érzékeltetni jellegzetes szellemi habitusát: a szak-tudománya növekvő gyakorlati jelentőségébe vetett hitét, a tisztánlátásból fakadó felelősségérzetét — ami, visszahúzódó alaptermészetét leküzdvé, a tudományos vitákban harcos helytállásra készítette — és a határterületekre is figyelő, mozgósító erejű interdiszciplináris tevékenységét. Szemelvényekkel illusztráljuk, hogy a közismerten szerény tudós milyen adakozó módon tette köz-

kinccsé „műhelytitkait”, megszívlelendő példát szolgáltatva a közös cél érdekében olyannyira szükséges munkamódszer-átadásra.

MENDÖL munkásságának három fő területe: a nemzetközi tudományos életben való folyamatos jelenlét, az alkotó tevékenység és az eredmények továbbadása szoros egységbe fonódik. Tudománya alapvető szakirodalmát a recenziók egész sorában tette közkinccsé, ezek közül is kiemelkedik a bontakozó szovjet településföldrajz első jelentős publikációjának értékelő ismertetése.

Műveinek szerkezetét, felépítését és megfogalmazását a professzori elkötelezettség határozta meg. Pedagógiai alázattal igyekezett a tényezők bonyolult összefüggéseit a lehető legegyszerűbb eszközökkel megvilágítani. Ez a képessége avatta elsőrendű ismeretterjesztővé. Rádióelőadásai, rövid cikkei napjaink közművelődési törvényének követelményeit juttatják eszünkbe: tiszta ismereteket közvetítenek, tudományos szemléletet tükröznek.

Az idézett tanulmányok, illetve részletek szövege, terminológiája esetenként természetesen a megjelenés időpontját figyelembe vevő történeti szemléletet igényel. A tartalom és módszer jelentőségére és időállására rövid bevezető szövegeinkben utalunk.

Válogatásunkat azzal a reménységgel tesszük a megemlékezés asztalára, hogy talán képes lesz MENDŐI TIBOR volt tanítványainak és munkatársainak „a holt professzor szellemét” idézni, a településtudományok művelőinek egyre népesebb tábora, különösképpen a fiatal generáció számára pedig egy korszerű szemléletű nagy tudós személyiségét bemutatni.

Budapest, 1976. augusztusában

DR. HAVAS GÁBORNÉ — DR. ZOMBAI PÁL

1. Elvi és módszertani kérdések

Tudománytörténet

TÁJ ÉS EMBER

Kincses tár 46. szám. Magyar Szemle Társaság. Budapest
1932. 1—80. oldal.

MENDŐL TIBOR „az emberföldrajz rendszerezett áttekintéseként” tartja számon 1932-ben megjelent tanulmányát, mely a magyar földrajzi irodalomban elsőnek tárja fel a komplexitás igényével a természet és társadalom kapcsolatait. Az akkori hazai társadalmi viszonyokhoz képest meglepően mai szemlélettel, gondolatéberszttően mutat rá azokra az összefüggésekre, amelyek a társadalom fejlődésének törvényszerűségeitől függően, korról korra és helyről helyre egyre nagyobb változatossággal jelentkeznek az emberiség által mind szembetűnőbben formált földfelszín életében és arculatában. Az alább következő kisebb szemelvényekkel csupán felvillantani szándékoztunk a műben foglalt gondolatokat, jórészt eredeti megállapításokat.

... Jog, állam és társadalom, gazdasági és szellemi élet, az ember közösségei és kultúrája, szokásai, célkitűzései, izlése és eszméi folyton változó adottságok. A köztudat különösen az időbeli változások súlyával van tisztában. Anyagi és szellemi életünk minden megnyilvánulásának megvan a maga külön története. Ezeknek megfelel a velük foglalkozó tudományok speciális történeti ága. Az egyetemes történettudomány pedig ezeknek a sajátos megnyilvánulásoknak koronként változó összképét s az összkép folytonos változását igyekszik megrajzolni.

De az emberi jelenségek térben is változnak.

A gazdasági élet, a gazdálkodás módja, a termelés sajátosságai, a népesség eloszlása, tömörülése; a városok, falvak jellege, a népesség műveltsége, szokásai, életmódja, társadalmi és politikai élete lépcsőről-lépésre változó tarka képekben tárulnak eléünk, mihelyt elhagyjuk szűk környezetünket...

A természeti jelenségek és az emberi jelenségek kapcsolata óriási terjedelmű és rendkívül bonyolult kérdéskomplexus: tudományos módszerekre van szükségünk, ha meg akarunk vele birkózni. Valóban, az emberrel foglalkozó legtöbb olyan tudomány, amelynek jelenségei térben változnak — mint pl. az anthropológia, ethnográfia, szociológia, gazdasági tudományok — foglalkozik a jelenségek elterjedésével is, majd — amennyiben lehetséges — a térbeli különbségek okaival is. Ezen a ponton azután érintkezik azokkal a természettudományokkal, amelyek tárgyköre területenként változó földi jelenségeket ölel fel. A fizika, kémia, biológia törvényein alapulnak ezek a leíró természettudományok, mint pl. a légkör fizikája, a geológia, stb. Gondos elemző munkájuk lehetővé teszi egy-egy természeti jelenség s egy-egy emberi jelenség kapcsolatának a felismerését.

Am ezeknek a különböző tudományok által részben már felderített, de nagyrészt még ismeretlen lehetséges kapcsolatoknak a száma elméletileg végtelen. A korlátlan számú lehetőségek a földfelszín kisebb-nagyobb tájain belül testesülnek korlátozottabb számú valósággá. Valamennyi ilyen összefüggést áttekinteni és valamennyit súlya szerint mérlegelni és megrostálni tehát csak olyan tudomány képes, amely az összes földi jelenségek elterjedésével foglalkozik, az összes földi jelenségek nem csupán elméletileg lehetséges, hanem valójában tapasztalható kapcsolatait tekinti át. Ez a tudomány a földrajz...

... Az ember és táj együttélésének bonyolult dinamizmusát gyökerében tehát csak akkor érthetjük meg, ha a tájat összetevő erőket és az emberi jelenségek mozgató rugóit egyelőre egymástól függetlenül vesszük szemügyre: a tájat lakatlannak képzeljük...

... Ám akárhogyan történt is, az ébredő értelem a Föld bármely táján a környező világ ijesztően tarka jelenségrengetegével találja magát szemben... Nemzedékek váltották egymást, míg az embert létfenntartó ösztöne s a hozzá társult értelem a környezet egy-egy újabb csodájával megismertette. Az első faág, amelyet védekezés céljából letört, az első kődarab, amelyet markába fogva elhajított, mind egy-egy találmány volt számára s mekkora időnek kellett eltelnie, míg ütéssel, töréssel formált is rajtuk valamit: feltalálta az első eszközt...

... Az ember és táj kölcsönviszonyában elsőrendű szerep jut az ember szükségleteinek... Legnagyobb részük a biológiai értelemben vett élet fenntartására irányul (... a levegő, víz, élelem... a védekezés... az eszközök...).

Az autarkia fokán az ember azt fogyasztja, amit miliójében termelni tud. A termelés és fogyasztás tehát tökéletesen fedik egymást. Munkamegosztásban élő tájak vizsgálata alkalmával azonban egészen hamis képet kapunk, ha a termelés, belső fogyasztás és a kivitel fogalmait szigorúan szét nem választjuk...

... Minél inkább elkülönül területileg a termelés és fogyasztás, a gazdasági élet jelenségei annál bonyolultabbakká válnak...

... A technikai fejlődés figyelembevételével minden túlnépesedés relatív, egy bizonyos műveltségshinthez kötött, s azt új lehetőségek felismerése rövid idő alatt megszüntetheti...

Amíg a Föld gömbalakú marad, tengelye körül forog, a Nap körül kering, forgástengelye az ekliptika síkjára ferde marad, s míg belső erői meg nem szűnnek, mindig lesznek klimatikus és domborzati különbségek a Föld felszínén; mindig lesznek tájak s a tájaknak természeti adottságai, ezeknek pedig az emberi jelenségekre gyakorolt elkülönítő hatása csak akkor szűnhetnék meg, ha az emberi technikának módjában állana valamennyi ilyen speciális adottságot gyökeresen megszüntetni, vagy az egész Földön mindenütt egyformává tenni.

A MAGYAR EMBERFÖLDRAJZ MÚLTJA, JELEN ÁLLÁSA ÉS FELADATAI

A Magyar Népkutatás Kézikönyve II. Teleki Pál Tudományos Intézet Néptudományi Intézet, Bpest 1947.
1—16. oldal.

„Az ember szükségletet fedező és egyben műtáj-formáló tevékenységével” koronként más és más tudományok és tudományágak foglalkoztak. A mai gazdaságföldrajz tárgykörébe eső ismeretek századunk első felében — a hazai szakirodalomban a felszabadulásig — az ún. emberföldrajz kutatási területébe tartoztak. — MENDŐLTIBOR alább közölt tanulmánya tudományelméleti jelentősége mellett alapvetően fontos, mert teljes áttekintést nyújt a hazai gazdaságföldrajz tudományos előzményeiről, a történeti értékű forrásokon kezdve egészen a felszabadulás időszakáig. Az eredeti kiadás lábjegyzeteket és bibliográfiát is tartalmaz (a szakirodalmat a 20-as évektől általános és táji vonatkozású, helységekkel és tanyatelepülésekkel foglalkozó művekre csoportosítva). Ezek közlésétől jelen válogatásunkban eltekintünk.

I.

A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. A feladat megoldásához két út vezet. Az egyik: a tájakat összetevő elemeknek — amilyenek pl. a domborzat, a vízhálózat vagy a növénytakaró jelenségei — az egyenkinti vizsgálata s ennek az egész Földre kiterjedő munkának az alapján típusok és törvényszerűségek megállapítása. Ezt az utat járja az általános földrajz. A másik út a leíró földrajz. A földrajznak ez az ága az elemeknek nem a típusait, hanem más elemekkel való egyéni térbeli együtteseit, magukat az egyes tájakat veszi szemügyre. A tájelemek sorában előkelő helyet foglalnak el az ember és főleg annak alkotásai. Az emberföldrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak mint tájelemeknek a vizsgálata. Ez a fentebbiek alapján történhetik típusok és törvényszerűségek felismerése céljából: ebben az esetben általános emberföldrajzról beszélünk, mint ahogy van általános természeti földrajz is. De történhetik úgy is, hogy egy-egy táj egyéniségének megismerését szolgálja: ebben az esetben az emberföldrajzi kutatás eredményei a leíró földrajz rendszerébe olvadnak bele. Ez a különbség azonban csak az eredmények rendszerezésének fokán érvényesül, ellenben a kutatómunka kezdeti fokozataiban nem, hiszen a kutatás mindig egy bizonyos meghatározott terület jelenségeinek elemzésével kezdődik.

Az ember és alkotásai azért tárgyai a földrajzi vizsgálatnak, mert jelen vannak a tájban, akár a hegyek, völgyek, folyók, növények vagy állatok. A domborzat, légkör, vízhálózat jelenségeivel a természeti földrajzon belül a fizikai földrajz, a növény- és állatvilágéval az életföldrajz (biogeográfia) foglalkozik.

Mi a magyarázata annak, hogy az emberföldrajz nem az életföldrajz egyik fejezete, hanem azzal egyenrangú külön ága a földrajznak?

Az emberiségnek a tájak életébe és arculatába való beilleszkedése kétségtelenül bonyolultabb, mint a növény- és állatvilágé: olyan problémákat vet fel, amilyenek az utóbbiakkal kapcsolatban fel sem merülnek. Sőt az emberföldrajz problé-

máinak többsége éppen ilyen természetű. A különböző növény- és állatfajok különböző fizikai földrajzi környezetben különböző mértékben találják meg létfeltételeiket: ennek megfelelő elterjedésük és társulásuk tájankint igen jellemző. Egyrészt életük függ tehát a táj sajátosságaitól, másrészt életfolyamataikkal részesei a táj életének, jelenlétükkel pedig a táj képeznek. Mindezek az életföldrajzi problémák az emberrel kapcsolatban is felvetődnek, azaz az emberföldrajznak is van biogeográfiai fejezete, vagy ha úgy tetszik, a biogeográfiának emberföldrajzi fejezete. Az emberföldrajz tárgykörének zöme azonban a növény- és állatföldrajz számára merőben idegen kérdéseket ölel fel. Ennek az a magyarázata, hogy a tájból szükségleteit fedező emberiség igen bonyolult tevékenységeket fejt ki, aminek eredményeképpen a táj sokféle módosulást szenved: a természetes tájból, vagy más szóval őstájából, nyerstájból különböző jellegű kultúrtájak, vagy jobb magyar szóval műtájak alakulnak. Az ember szükségletfedező és egyben műtáj-formáló tevékenységei azért bonyolultak, mert a sokféle műveltség-szintű embercsoportok tarka igényei olyan tevékenységeket váltanak ki, amelyeket a társadalmi szervezethez megint csak sokféle formája differenciál és szorít ugyanakkor bizonyos korlátok közé. A tevékenységek pedig igen sokszor olyan tájakat alakítanak tovább, amelyek többé-kevésbé már előzőleg is műtájak voltak. A fizikai földrajz tiszta mechanikai, valamint az életföldrajz mechanikai és biológiai okozati viszonyai helyett az emberföldrajznak a mechanikai, biológiai és lélektani okozati kapcsolatok együttesével kell számolnia. Ellenkéntben tehát az életföldrajz viszonylag egyszerűbb problémarendjével, ahol közvetlenül az élettani szükségletek állnak szemben a természetes tájjal s az egész bioszféra ennek a viszonyulásnak az eredménye, az emberföldrajzban az ember élettani szükségletei és a természetes táj közé ékelődik a műveltség-szint és társadalmi szervezethez módosító hatása. A műtáj tehát ennek a bonyolultabb viszonyulásnak az eredménye, mégpedig folyton változó, fokozatosan épülő eredménye. Az emberföldrajz legfőbb feladata éppen a műtáj mai állapotának, azaz életének és arculatának magyarázó leírása.

II.

A műtáj mai állapotának elemzése során lépten-nyomon foglalkoznunk kell a műveltség és társadalom történelmi fejlődésnek alávetett számtalan jelenségével, azaz olyan problémákkal, amelyek a művelődéstörténelem, néprajz és a társadalomtudományok problémái is. Természetes, hogy a földrajz szemszöge, a maga sajátos végső céljának megfelelően, ezeknek a vizsgálatoknak a során egészen más, mint az említett szomszédos tudományoké, de ez a különböző szemszög sokkal inkább érvényesül az eredmények szintézisében, semmint magában az anyaggyűjtő kutatásban. Más szóval: Az emberföldrajz épületének tégláit részben olyan szakemberek hordták össze, akiket a történelem, a néprajz vagy a társadalomtudomány is a maga embereinek tekint, mégpedig nagyobbára több joggal, mint az emberföldrajz, mert ezek közül a tudósok közül sokan működésük végső célját az említett szomszédos tudományok szemszögének megfelelő szintézisben látták és látják. Ez a helyzet különösen jellemzi éppen a magyar tudományt, minthogy nálunk a tisztult szemléletű és szakszerűen művelt emberföldrajz kibontakozása eléggé megkésett. Mindez rávilágít arra, hogy mennyire nehéz a feladatunk, amikor a szomszédos tudományok művelőinek társaságában kell beszámolnunk a magunk tudományának fejlődéséről. Választanunk kell

számunkra is fontos szerzők és munkásságuk említésének mellőzése vagy nevek és művek olyan ismételtetése között, amely könnyen fejünkre idézheti idegen tudományos törekvések kisajátításának a vádját.

De van még egy másik körülmény is, amely ugyancsak bizonytalanná teszi tudományunk fejlődéstörténetének körvonalait. Magának az emberföldrajznak neve is, problémáinak megfogalmazása is aránylag újkeletű nemcsak nálunk, hanem a nemzetközi tudományos irodalomban is. Emberföldrajzi érdekességű ismeretanyagot viszont korábban is gyűjtöttek és közöltek, részben a már említett szomszéd tudományok cégére alatt, részben pedig a mindenkor éppen földrajznak nevezett tudomány keretein belül. Az így értelmezett emberföldrajz hazai múltjában a XVI. századi OLÁH MIKLÓS „Hungaria”-ja vagy a XVIII. századi BÉL MÁTYÁS „Notitia Hungariae historico-geographica”-ja éppúgy előkelő szerepet töltött be, mint BERZEVICZY GERGELY 1797-ben megjelent „De commercio et industria Hungariae” című műve, vagy a statisztikai szótárak és leírások szerzőinek munkássága — KORABINSKYÉ, VÁLYI ANDRÁSÉ, SCHWARTNER MÁRTONÉ, MAGDA PÁLÉ, CSAPLOVICSÉ — egészen FÉNYES ELEK 1851-ben közzétett „Magyarország geographiai szótára” c. könyvéig. Ezt az államleíró-statisztikai irányzatot a RITTER szellemében dolgozó HUNFALVY JÁNOS korszaka váltja fel a múlt század hatvanas éveiben. Természetesen HUNFALVY működése is igen sokban különbözik mind a mai földrajztudománynak, mind közelebből az emberföldrajz ágazatának kutató és rendszerező eljárásaitól. Ne csodálkozzunk ezen, hiszen a mai emberföldrajz problémáit és ismeretanyagát a múlt század elejéig a nemzetközi tudományban is egyfelől a francia felvilágosodás íróinak homályos miliőteóriái, másfelől a legszárazabb statisztikai felsorolásra korlátozódó „államismék” képviselték. Mindehhez járult a múlt század első felében RITTER óriási terjedelmű munkássága, ma jórészt naivnak tetsző tanítása, amely szerint a különböző tájak domborzata mintegy hivatásszerűen alakította az emberiség történelmét.

A XIX. században a természettudományok vállain felnőtt egy olyan fizikai földrajz, amelynek egyébként csak lassan önállósuló geomorfológiai ága nyugodott különösen szilárd alapokon: a geológia biztos bázisán. A múlt század utolsó negyedében valósággal geológiai-morfológiai központú földrajztudománynak RICHTHOFEN a legjellegzetesebb képviselője. Szerinte a földrajz vizsgálatának tárgya a földfelszín formakincse, és mindazok a jelenségek, amelyek ezzel okozati függőviszonyban állnak. Nyilván ezek közé tartozik egy sereg emberi jelenség is s így mintegy adva voltak egy olyasfajta emberföldrajz kiépítésének lehetőségei, amelyik függeléke a fizikai földrajznak, azt vizsgálván, hogy melyek azok az emberi jelenségek, amelyek a fizikai földrajzi környezet hatása alatt állnak. Ilyen emberföldrajznak a megalapozója az a RATZEL, akit az emberföldrajz atyjának szokás tekinteni, nem utolsósorban azért, mert 1882-ben megjelent könyve címében találkozunk először az „Anthropogeographie” névvel. Lényegében véve RATZEL emberföldrajza miliő-elmélet, csakhogy sokkal szilárdabb természettudományos alapokon nyugvó építmény, mint akár a francia felvilágosodás íróié, akár a múlt század pozitivisták történetészeié. Ma a természetes környezetnek az emberi jelenségekre gyakorolt hatása már csak egyik oldalát jelenti az emberföldrajznak. RATZEL műve nem maradt hatás nélkül Magyarországon sem. Az Akadémia 1887-ben „A föld és az ember” címen magyar nyelven is kiadta. Az emberföldrajznak ugyanezt az oldalát mutatja be a magyar geográfusok közül CHOLNOKY JENŐ 1922-ben megjelent „Az emberföldrajz alapjai” című igen szellemes és tömör értekezésében.

Az emberföldrajz mai képviselői tudományunk főfeladatát már nem abban látják, mint RATZEL. A francia VIDAL DE LA BLACHE RATZELnek még csak bizonyos determinista túlzásait bírálgatja, a német SCHLÜTER és a francia BRUNHES azonban magát a problémát fordítják visszájára. Szerintük s mondhatni minden mai antropogeográfus szerint is, az emberföldrajz legfőbb tárgya nem a természetes környezet hatása az emberre, már csak azért sem, mert hiszen nincsen olyan tudomány, amelyik egymaga meg tudna birkózni ezzel a rettenetesen szétágazó kérdéssel. Ezen meg kell osztoznia az emberrel foglalkozó valamennyi tudománynak, köztük az emberföldrajznak is. De az emberföldrajz vizsgálatának főtárgya ennek éppen a fordítottja: az ember tájformáló tevékenysége, helyesebben ennek a tevékenységnek eredménye, a műtáj. Így a mai értelemben vett emberföldrajz elvben főként BRUNHES és SCHLÜTER működése nyomán a jelen századnak az első világháború előtti szakaszában születik meg. De a kutatómunka gyakorlatában inkább csak a két világháború közötti időszak folyamán kerül sor ennek az elvnek a megvalósítására. Ebben a gyakorlati munkában francia és német szakembereken kívül angol és amerikai szerzők éppúgy résztvettek, mint csaknem minden művelt nép részlettanulmányokat író földrajztudósai. Mondhatni, hogy a két világháború közötti időben simul belé az emberföldrajz határozottan körvonalazott rendszerébe ennek a tudománynak minden olyan fontos ágazata — a gazdaságföldrajz, közlekedésföldrajz, településföldrajz, politikai földrajz —, amelyet ugyan korábban is műveltek már, de korántsem világos, egységes, a földrajztudomány lényegének megfelelő szempontok szerint.

Az emberföldrajz említett ágazatait képviselő munkákat természetesen nálunk is találni már a múlt század utolsó negyedében is, főleg az 1873-ban megindult Földrajzi Közlemények hasábjain. Legnagyobb részük azonban nem valami részletekben elmélyedő módszeres kutatómunka eredményein épül fel, hanem népszerű modorban megírt többé-kevésbé szellemes elmélkedés. Különösen HANUSZ ISTVÁNNak van rengeteg ilyen jellegű cikke, sokszor meglehetősen rendszertelen tartalommal. Ő is, meg TALAPKOVITS ANTAL és BARTEK LAJOS is több ízben foglalkoznak a hazai városok fekvésének összehasonlításával. Az előbbi már 1880-ban felismeri, ha nem is nevezi meg a vásárvárosok helyzeti energiáját. Jóval tartalmasabb ezeknél MORGENSTERN (a későbbi MARCZALI) HENRIK-nek 1874-ben megjelent terjedelmes tanulmánya, amelyben az ország felszínének történeti hatásaival foglalkozik. Elég gyakran találkozunk hazai tájak tárcaszerű, utirajz-jellegű vagy enciklopedikusan száraz leírásaival, amelyekben értékesíthető történeti, tárgyi néprajzi és demográfiai anyag keveredik gazdaságstatisztikai adatokkal. Szerzőik között szerepel DE GERANDO ATTILA (Kővárvidék, 1875.), SIMONYI JENŐ (Kalocsa környéke, 1882.), SZÁNTÓ KÁROLY (Alsólendva vidéke, 1883.), TÉGLÁS GÁBOR (a Szemenik környéke, 1883.), THIRRING GUSZTÁV (a Rozália hg. 1884; a Fertő és vidéke, 1886.), FINDURA IMRE (Vác, 1886; Rimavölgy, 1887; Balogvölgy, 1890; Esztergom vm. 1893), HAJAGOS IMRE (Kecskemét és vidéke 1887), MÁRKI SÁNDOR (Dézna és vidéke 1887), LAUKO ALBERT (Székelyudvarhely 1888), BALLAGI ALADÁR (Hódmezővásárhely 1890), PÁPAI KÁROLY (Csepelsziget 1890; Karancsvidék 1891), CZIRBUSZ GÉZA (Járavölgy 1895; Écsedi-láp 1899; Avasság 1900), FÜLÖP-SZÁSZ-COBURG-GOTHAI herceg (Múránvölgy, gömöri Garamvölgy 1900). Kedveltek az olyan cikkek is, amelyek egy-egy vasútvonalon vezetik végig az olvasót: TÉGLÁS GÁBORNak van vagy négy ilyen útleírása is, mind Erdélyből. A közlekedésföldrajzot főleg Fiumével és a tengerhez vezető utakkal foglalkozó tanulmányok képviselik HAVASS REZSŐ és FEST ALADÁR tollából, míg BARCZÁN ENDRE a Keleti Kárpátokon átvezető

utak kereskedelmi forgalmáról ír. Komoly tudományos értéket képviselnek a statisztikailag iskolázott THIRING GUSZTÁV demográfiai értekezései.

Ebből a rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a múlt század utolsó negyedében a földrajz művelése még nem vált el a történetétől és néprajzától. Egyetlen földrajzi folyóiratunk hasábjain olyanok szerepelnek, akik ezek közül két vagy mindhárom tudománynak többé-kevésbé hivatott vagy műkedvelő képviselői. Tiszta néprajzi dolgozatok is megjelennek a Földrajzi Közlemények füzeteiben: legfeltűnőbb példaként, már a korszak végéről, említsük JANKÓ JÁNOS szép munkáját Torda, Aranyosszék, Torockó magyar népéről. Természetesen hasonló helyzetrel találkozunk akkor is, ha szemlénket nem korlátozzuk a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratára. Ha emberföldrajzi tárgyú munkát keresünk, korszakunk elején mi is csak ORBÁN BALÁZSra tudunk hivatkozni (A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból, Pest 1868—73), korszakunk végén „Az Osztrák—Magyar monarchia írásban és képen” c. munka 21 kötetére (1884—1901), közbül pedig főként megyék és városok monográfiáira: mindet ugyanaz az enciklopedikus szemlélet, a földrajznak a néprajztól és történelemtől való differenciálatlansága jellemzi.

A geográfia hazai történetében igen jelentékeny és gyors változást hoz a jelen századnak az első világháború előtti szakasza. Nagy arányokban kibontakozik a fizikai földrajz. A budapesti egyetemen a richthofeni szemléletű ID. LÓCZY LAJOS képviseli a földrajztudományt, a Földrajzi Közlemények színvonalát pedig szinte egyik napról a másikra észrevehetően felemeli LÓCZY tanítványának, a szintén elsősorban fizikai földrajzi téren működő CHOLNOKY JENŐnek 1904-től 1912-ig tartó szerkesztői tevékenysége. Természetesen főleg fizikai földrajzi munkák jelennek meg ezekben az években, de teljes tárgyilagossággal meg lehet állapítani, hogy az egyetemi oktatásnak, a folyóiratszerkesztésnek és kritikának egyaránt nagyobb szigora az emberföldrajz kibontakozása szempontjából is igen üdvös hatású volt. Ebben az időben találkozunk a szakszerűbbé vált Földrajzi Közlemények hasábjain — THIRING GUSZTÁV korábbi demográfiai értekezéseit nem számítva — az első komoly, részletes kutatásokon felépülő, valóban értékes, új eredményeket felmutató embeföldrajzi dolgozatokkal. A fejlődést nem vezetik be tudományelméleti és módszertani kérdéseket fejtegető cikkek, hanem mindjárt igen tartalmas részlettanulmányok. A gazdaságföldrajzi érdeklődés ugyan továbbra is a régi, gyakorlati jellegű, főleg a tenger felé irányul és jobbra HAVASS REZSŐ, GONDA BÉLA, FEST ALADÁR Fiumével, Dalmáciával, az Adriával foglalkozó eleven cikkeire szorítkozik. De hiszen a gazdaságföldrajz a külföld módszertanilag jóval korábban kiépült emberföldrajzába is aránylag csak későn tud beilleszkedni: ebben az időben még semmiesetre sem, hanem csak az első világháború után.

Annál meglepőbb a településföldrajz hirtelen fellendülése. Aránylag rövid időközben követik egymást olyan tanulmányok, mint BELULESZKO SÁNDORÉ (Az Alduna vidékének településföldrajzi ismertetése, 1905), HORVÁTH KÁROLYÉ (A Zalavölgy településföldrajza, 1908), SIMKÓ GYULÁÉ (Nyíregyháza és tanyáinak települése, 1910) és GYÖRFFY ISTVÁNÉ (A feketekőrösvölgyi magyarság, 1913). A tárgyban való elmélyedés mértékét, a módszer kiforrottságát, az eredmények súlyát és maradandóságát tekintve természetesen nem egyforma értékűek ezek a munkák. Abban az egyben egyeznek, hogy mindegyikük szerzőjének problémálátása korszerű: tisztában vannak azzal, hogy miféle kérdésekre kell választ keresnie a településföldrajzi kutatásnak. A térszínnek a topográfiai fekvés jellegében megnyilvánuló hatása, a gazdasági életben kifejeződő szerepkörök, az

alaprajz és építkezés elemzése mindegyiküknek problémája. BELULESZKO tarkán változatos hegyvidéken, HORVÁTH kevésbé tarka, de mégis elég kontrasztos dombvidéki térszínen dolgozott, így mindkettőjüknek aránylag könnyű volt éppen ezeket a térszínhatásokat kihámozni. Az alaprajznak és építkezésnek viszont csak a legszembetűnőbb jegyeit vizsgálták. SIMKÓ és GYÖRFFY sokkal jobban elmélyedt az arculat, az alaprajz és építkezés elemzésében. Mindkettő egészen apró részletekig, az egyes ház és egyes telekig menő helyszíni felvételt végzett és bőségesen megszólaltatta a megfigyelt jelenségek eredetének felderítése céljából a térképes és írott forrásokat. Csakhogy SIMKÓ a nyíregyházi bokortanyák vizsgálata során nem tudott kellő mértékben függetlenedni MEITZEN szellemétől. Ezért bármennyire értékes még ma is gyűjtött és közzétett anyaga, a belőle evont következtetései azóta jórészt elavultak. Ezzel szemben GYÖRFFY-t nem zavarják meg kétes értékű hipotézisek. Annak hisz, amit lát, s egyelőre megelégszik azzal, hogy igen bő anyagra támaszkodva, szilárd vonásokkal kirajzolódik előtte annak a szalagtelkes, csűrös, mezőkapus, nyomásos határu falunak a képe, melyet később mint típust, mint az Alföld belsejében uralkodó egészen másfajta településforma ellenpárját ismer fel, s éppen így, a kontraszt révén sikerül majd végérvényesen felfedeznie az alföldi típusnak egészen sajátos jegyeit. Földrajzi szempontból ez van olyan fontos, mint az, amit a feketekörösvölgyi településtörténet feltárása során a gyepükérdéssel és a népesség etnikus kicserélődésével kapcsolatban sikerül megoldania.

Mert egyébként GYÖRFFY eredményeit a földrajz is, néprajz is, településtörténet is értékelni tudja, beépítve azokat a maga más és más szemszögű rendszerébe. GYÖRFFY a feketekörösvölgyi tanulmánya idején még épp olyan mértékben képviselője a településföldrajznak, mint a néprajznak, két, nálunk akkor még egyformán fiatal tudománynak. Később azonban egyre tudatosabban etnográfussá lett, bár éppen a legjellegzetesebben néprajzi szemléletű munkái mondanak legtöbbet tárgyi szempontból a geográfusnak: azok, amelyekben az alföldi kertes városokról, telekformáikról, a magyar tanyákról derít fel rendkívüli fontosságú tényeket. Ezek az utóbb említett művei már a két világháború között jelentek meg. Ezt megelőzően is, az akkor még szintén erősebben földrajzi érdeklődésű BÁTKY ZSIGMONDDal együtt, akinek néprajzi térképein, helynévfajtésein és kizárólagosabban néprajzi jelentőségű háztípusvizsgálatain kívül különböző mezőgazdasági növények (1918, 1921), valamint építőanyagok (1921) elterjedéséről szóló cikkei és az Esztergom—Vác közötti Dunaszakasról (1918), Fehér megyéről (1918, 1922), a Csallóközről (1918), Komárom megyéről (1923) s egyéb dunántúli tájakról (1926) írt rövid, de magvas településföldrajzi fejtegetései jelennek meg, képviselője a néprajzi szemléletű, történeti iskolázottságú településkutatóknak. A jelen állapot elemzése során mindkettő gonddal tárja fel a fejlődés múltba visszanyúló szálait.

Éppen a múlt vizsgálatának kérdése állítja egymással szembe az egyik oldalon GYÖRFFY-t és a vele egy nézetet valló BÁTKY-t, a másik oldalon az erősebben természettudományi iskolázottságú, de településföldrajzzal is foglalkozó PRINZ GYULÁ-t. PRINZ 1922-ben rendszerbe foglalta az egész Kárpátmedence településeinek alaprajzformáit, mégpedig az 1 : 75,000-es térképlapok áttanulmányozása alapján. Az így megkülönböztetett utcahálózattípusokhoz genetikus magyarázatot is fűzött. Viszont GYÖRFFY-nek az Alföldön, így a hajdúvárosokban, de egyebütt is folytatott s régi térképeket, valamint egyéb írott forrásokat is kiaknázó részletes helyszíni vizsgálatai alapján kiderült, hogy a magyarázat némely esetekben téves, más esetekben a PRINZ-féle formák típusjegyei legalábbis labilisak,

mert az utcák elhatárolása egészen újkeletű és vonalvezetését esetlegességek irányították. GYÖRFFY szerint a magyar falvak alaprajztípusainak osztályozásában inkább eligazít a telekforma, mint az utcahálózat. Ezen az alapon két főtypus különböztethető meg: az egykor kétbeltelkes, ólaskertes forma, az úgynevezett „kertes város” formája, amely az Alföld legeltetőgazdálkodást konzerváló tájain gyakoribb s vele szemben a földműves életformában inkább megszilárdult környező tájak szalagtelkes formája. Az ólaskertes formának egyfelől az ősi magyar téliszállással, másfelől a mai tanyával mutatkoznak genetikus kapcsolatai. Mindez településföldrajzi szempontból is nagyjelentőségű eredmény. Abban ugyan a földrajz minden művelője egy véleményen van PRINZcel, hogy a településföldrajzot a településeknek minden tekintetben a jelenlegi állapota érdekli, tehát alaprajzuknak is jelenlegi formája, azaz elvben nem kifogásolható ezeknek jobb híján tisztára külsőleges osztályozása, azonban kétségtelenül helytálló az a BÁTKY—GYÖRFFY-féle elvi álláspont, hogy a végérvényes genetikus osztályozás nem hanyagolhatja el a múlt feltárását, tehát azokat a módszereket sem, amelyek ehhez szükségesek.

PRINZnek egyébként, alaprajzvizsgálatait jóval megelőzően, még az első világháború előtt, kezdeményező szerepe volt a hazai városföldrajz és közlekedés-földrajz terén is.

De míg az említett polémia mind tárgyi, mind módszertani szempontból gyümölcsöző volt, annál áldatlanabb harc dúlt az első világháború évtizedében a budapesti egyetem földrajztanára, CZIRBUSZ GÉZA körül. CZIRBUSZnak úgyszólván csak abban volt igaza, hogy hangoztatta az emberföldrajz fontosságát, viszont ennek aligha állította valaki is az ellenkezőjét. Rapszodikus írásaival csaknem az egész hazai geográfus világot ellenségévé tette. Bár korábban, ha nem is éppen jelentős önálló kutatások eredményeit közlő, de jó megfigyelőkészségről és ötletességről tanúskodó cikkei jelentek meg, szép olvasottsággal is rendelkezett, „Magyarország a XX. évszáz elején” című testes munkája pedig kétségtelenül bizonyosfokú emberföldrajzi vagy legalábbis társadalomtudományi érzéket áruolt el, mindezek a képességei a tanszéken szinte teljesen elnémultak. Tudományos arravalósága, úgy látszik, sem igazán eredményes munkásság kifejtésére, sem iskola teremtésére nem volt elégséges. Így a tekintélyt szerezni alig tudó emberföldrajz képviselői úgyszólván a huszas évekig a már említett etnográfusok s az inkább fizikai földrajzi iskolázottságú s nagyobbszabású munkásságot is a fizikai földrajz területén kifejtő PRINZ GYULA és CHOLNOKY JENŐ, valamint a főként módszertani cikkeivel jeleskedő HÉZSER AURÉL voltak. A világháború ideje amúgy sem kedvezett az elmélyedő tudományos munkának. Inkább a harctereket és a hadviselő államok gazdasági erejét ismertető népszerű cikkek jelennek meg mind a Földrajzi Közleményekben, mind az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő KOGUTOWICZ-féle Zsebatlaszban: ezek éppúgy felváltják az 1910—1914 között főleg a Balkán felé irányuló érdeklődést, mint ahogy amaz a korábbi Fiume- és Adria-cikkek helyét foglalta el. Vita folyik a városföldrajz módszereiről, CHOLNOKY Budapest földrajzi helyzetéről értekezik, KEMÉNY GYÖRGY pedig statisztikai adatokkal kitűnően megalapozott dolgozatot ír Magyarország mezőgazdaságáról. A legbiztatóbb jelenség az eredetileg a régi térképeket búvárló TELEKI PÁL gróf nagy távlatokat átfogó szellemiségének fényes kibontakozása. Filozófiai mélységű akadémiai székfoglalója, „A földrajzi gondolat története” 1917-ben tudományunk lényegére világít rá.

Az első világháború után határozott fellendülés tapasztalható a hazai emberföldrajz terén. A kezdeményező lépések már megvoltak, a külföld példája már

elég ideje hatott, mindezek mellett az egyetemek s így a földrajzi tanszékek száma is megszorozódott. Különösen nagyjelentőségű az az emberföldrajzi iskola, amelyik a közgazdasági kar földrajzi tanszéke körül alakult ki. Ennek az iskolának a lelke kb. két évtizeden át TELEKI PÁL. TELEKI nem mint a hazai tájak közvetlen kutatója, hanem mint a földrajzi gondolkodás utolérhetetlen mestere hatott környezetére. Rendkívül széles látóköre, óriási olvasottsága módszertani szempontból is példát adó szintézisek írására képesítette. Annak a szellemi gazdagságának, amit környezetére sugárzott, maradandó bizonyossága az előadásait tartalmazó két kötet: „A gazdasági élet földrajzi alapjai”. Ismertetésére itt nem keríthetünk sort: TELEKI tanításának hatását munkatársainak névsora szemlélteti. Környezetében dolgozott FODOR FERENC, akitől egyebek között Magyarország első gazdaságföldrajzi kézikönyve, több településföldrajzi módszertani cikk és falumonográfia (Nagyvisnyó, Tenke) és egy — szintén főleg emberföldrajzi színezetű — nagyobbszabású tájmonográfia (A Jászság életrajza) származik. TELEKI környezetéből nőtt ki a politikai földrajzot művelő RÓNAI ANDRÁS vezetésével hatalmas politikai és gazdaságföldrajzi anyagot főleg térképszerűen feldolgozó Államtudományi Intézet. HANTOS GYULA, GLASER LAJOS, ELEK PÉTER történeti földrajzi, politikai és gazdaságföldrajzi munkássága szintén a TELEKI-iskola hatását dicséri.

Pécsett PRINZ GYULA, Szegeden KOGUTOWICZ KÁROLY tanítványaitól főleg hazai, mégpedig túlnyomóan dunántúli, kisebb mértékben alföldi falvak, városok és kistájak emberföldrajzi, főleg településföldrajzi monográfiái származnak. Mindhárom vidéki egyetem földrajzi intézete biztosított vagy szervezett a maga kiadványai számára valami sorozatot: Debrecenben egy honismertető bizottság működött, Pécsen a „Geographia Pannonica” c. sorozat, Szegeden a „Föld és Ember” c. folyóirat jelent meg. Budapesten a TELEKI-intézet a Gazdaságföldrajzi gyűjteményt adta ki.

A két világháború között sor került olyan háromkötetes Magyarország földrajzának megírására is, amelynek kétkötetes emberföldrajzi részét PRINZ és TELEKI írta, míg KOGUTOWICZ tollából a Dunántúlnak és Kisalföldnek főleg emberföldrajzi szempontból jelentős kétkötetes leírása került ki. HALTENBERGER MIHÁLY a magyar városföldrajznak, SZABÓ PÁL ZOLTÁN a Mecsek településföldrajzának, WALLNER ERNŐ a Bakony, MÁRTON BÉLA pedig a Nyírség gazdaságföldrajzának érdemes munkása. Jelen sorok írója az emberföldrajz rendszerezett áttekintésével, a településföldrajz különböző módszertani kérdéseinek tisztázásával, az első alföldi óriásfalu-monográfiával, a magyar háromdimenziós városalaktan megalapozásával, és egyéb magyar városföldrajzi, valamint közlekedésföldrajzi munkákkal kísérletezett.

III.

Mindez, amiről beszámoltunk, nem egészen jelentéktelen eredmény, de eleynéző csekélység, ha az elvégzendő feladatokhoz mérjük. A megjelent munkák között szám szerint legtöbb a településföldrajzi monográfia, főleg falvak és városok, kisebb számban kistájak monográfiája. Túlnyomóan doktori értekezések, színvonaluk nem egyformán magas, szempontjaik nem minden esetben eléggé tágak, felvetett problémáik sokszor igen hézagosak. Az ország falvainak és városainak nagyon csekély hányadát ölelik csak fel: ha az eddigiehez hasonló ütemben szaporodnak, akkor évszázadokra lenne szükség ahhoz, hogy a magyarok lakta területek egészére kiterjedjenek, pedig ha ezt már el is értük volna, még mindig

messze lennénk attól, hogy mindenfajta hazai emberföldrajzi kérdésre feleletet tudjunk adni. A másik végletet téma szempontjából az ország egészét, vagy legalábbis valamelyik országrészt tárgyaló teljes emberföldrajzi összefoglalások képviselik, amilyenek a PRINZ—TELEKI-féle Magyar földrajz, vagy KOGUTOWICZ Dunántúl és Kisalföldje. Ezek tartalma csak kisebb részben épül gondos helyszíni részletkutatásokra, nagyobb részük sejtésszerű interpoláció, hézagok hipotétikus értékű áthidalása. Ezért nem a szerzők felelősek, hanem egyrészt az az előbbiekben érintett tény, hogy a falvak, városok, kistájak monográfiái annyira szórványosak, tehát annyira hézagosan ölelik fel az ország területét, másrészt az a körülmény, amit szintén meg kell említenünk, hogy a két véglet — az egészen szűkterületű monográfia és a teljes szempontú országos összefoglalás — között roppant gyéren van képviselve minden átmeneti műfaj. Egyrészt FODORNak a Jászságról írt művén kívül teljesen hiányoznak a közepes méretű tájak teljes emberföldrajzi monográfiái, másrészt olyan munka is kevés van, amelyik valamilyen gazdaság- vagy településföldrajzi részletkérdést országos vagy legalább országrésznyi áttekintésben tárgyalna.

Önként következik ebből, hogy legsürgősebb teendő éppen az említett átmeneti műfajok ápolása. Vagyis szorgalmaznunk kell minden olyan adatgyűjtést, amely egy bizonyos, egyetlen szempontból kiterjed az egész ország területére és örömmel kell üdvözölnünk az olyan minden szempontra kiterjedő kutatómunkát, amely egy közepes méretű táj egészét felöleli. Mindkétféle munkának megvannak a módszeres előnyei is. Az egyetlen szempontból az ország egész területére kiterjedő adatgyűjtés aránylag egyszerű feladat, amelyben egészen kezdő emberek is könnyen tehetnek szert a szükséges jártasságra. Ez tehát olyan munka, amelyet egyidejűleg nagyon sokan végezhetnek, minden hosszadalmas előzetes iskolázás nélkül. A közepesméretű táj minden szempontú feldolgozása viszont kitűnő iskolát jelent fiatalabb, de törekvő kutatók számára. Tágítja a látókörét olyanoknak, akik esetleg egy falu monográfiáját már feldolgozták s most ezt a munkát kiterjesztik a környező területekre, ahol módjuk van bővebb anyag összehasonlítására, eddig számukra csak sejtésszerű összefüggések felismerésére.

A VÁROSFÖLDRAJZ TÁRGYKÖRE ÉS FELADATAI

Városi Szemle 1946. 5. szám. 334—354. oldal. Részletek.

A tanulmány központjában a város funkcionális fogalmának földrajzi szempontú tisztázása áll. Módszertani jelentőségű a funkcionális jelleg „előhívására” szolgáló morfológiai térképezés ismeretése. Az eredeti cikk lábjegyzetekben a kérdés alapvető nemzetközi és hazai szakirodalmát is felsorakoztatja.

A város termőtalaja és terméke is a színműveltségnek, alanya a gazdasági és szellemi tevékenységek bonyolultabb formáinak és azok színhelye is, kohója a társadalmi fejlődésnek, de maga is egy darab erősen differenciált társadalom: sokrétű emberi életközösség tehát, de egyben kerete is annak. Keret jogi és műszaki értelemben: fejlett közigazgatási szervezet, amely jogszabályokhoz köti az életet, és építmények viszonylag tökéletes technikával berendezett együttese, amely hajlékot nyújt ugyanannak az életnek. Virágzása egyik biztosítóka az emberiség jövőjének, egészséges fejlődése mindnyájunk érdeke. De gondozói csak annak lehetünk, amit ismerünk. A város bonyolultan összetett valóságának megvilágításához azonban nem elégséges egyetlen tudomány lámpása. Pedig mindegyik tudomány, amelyik erre a szerepre vállalkozik, látszólag az összetett valóság egészére rávilágít. A szociológus is beszél lakóházakról és közművekről, a műszaki várostudomány is megemlékezik a társadalmi rétegek igényeiről, a jogász sem feledkezik meg az anyagi és szellemi élet egyetlen olyan megnyilvánulásáról, amelynek zavartalanságát szabályokkal kell biztosítani. Mindegyik a város jelenségének egészéről ad képet, de mégsem teljeset és arányaiban egyik sem egyformát. Mindegyik más szemszögből világít rá az egészre, hasonlóan a különböző pontokon felállított lámpához, amelynek fénykévéjében mindenestül benne látjuk ugyan a jelenséget, de annak mindig más és más oldala úszik megnagyítva a fényárban, vagy merül összezsugorodva a homályba. A *városföldrajz* sem kivétel ebben a tekintetben. Ugyanazokat a *tárgyakat* világítja meg és nevezi nevükön amelyek vizsgálatára más tudomány is igényt tart, de a *szemszög*, a tárgyak aránya, rangsorolása, vizsgált összefüggése más... szemszöge teljesen azonos a földrajz bármelyik más ágával, tehát a földrajztudomány kiszakíthatatlan része: azon belül való megkülönböztetését csupán tárgya engedi meg.

... A város, mint tájelem, egyik fajtája a *településnek* mint tájelemnek, hiszen mint minden település, egy embercsoportnak, az illető embercsoport lakóhelyének és munkahelyének zárt térbeli együttesét jelenti.

... A város lényegét *funkcionális* természetűnek, a várost magát a *területi munkamegosztás* jellegzetes településformájának tartjuk ugyan, de nem mondjuk, hogy ez egyetemlegesen a nem-őstermelői tevékenységek tömörüléseivel teszi azonossá a várost. Kissé általánosabban csak *központi szerepkörökről* beszélünk, ami rugalmasabb, mégpedig tájak és korok szerint majd tágabb majd szűkebb fogalom, mint a nem-őstermelői tevékenység.

Központinak abszolút értelemben nem, csupán más tevékenységekhez viszonyítva nevezhetünk valamely szerepkört. Inkább központi az olyan tevékenység, amely viszonylag belterjesebb, tehát több ember megélhetését biztosító, vagy általában a népességet erősebben tömörítő kihasználását jelenti ugyanannak a területnek, vagy pedig — ugyancsak viszonylag — kevésbé mindennapi szük-

ségletet elégít ki, tehát a fennmaradásához szükséges igények csak nagy obbszámú népességből telnek ki. Ezek szerint a legeltető állattenyésztésnél központibb jellegű tevékenység mindenfajta földművelés, a szemtermelésnél a kertgazdálkodás, a mezőgazdaság valamennyi ágánál a gyártás és az őstermelés és ipar minden ágánál a kereskedelem, a kormányzati vagy szellemi tevékenységek. Ugyanígy központibb jellegű intézmény egy cipőüzlet, mint egy vegyeskereskedés, vagy egy egyetem, mint egy elemi iskola.

Ha a város fogalmát a központi szerepkörű csoportos településsel azonosítjuk, akkor pl. nomádpásztorok sztyepein városoknak tekinthetjük az öntözéses földművelést folytató népes oázisokat, viszont nem kell Közép-Angliát, a Ruhr-vidéket vagy Felső-Sziléziát mindenestül városnak neveznünk csak azért, mert ott a lakosság túlnyomó része nem-őstermelő. Ilyen sokszor országrész nagyságú bányász-nehézipari tájaknak csak azokat a feltételeket illeti meg a város elnevezés, ahol a táji átlagnál központibb jellegű szerepkörök — a kereskedelem, közigazgatás, szellemi élet — tömörülnek. Ugyanígy a századokkal ezelőtti Magyarországon, ahol falvak százai éltek mindenfajta iskola meg bolt nélkül, városias jegyeknek számított egyetlen iskolamester vagy kalmár jelenléte. Ma egy elemi iskola már nem, de egy középiskola még mindig városias jegy. A statisztika nyelvén azt is mondhatjuk, hogy ma hazánkban a nem-őstermelői foglalkozású rétegnek valamely település egész népességében a környező településeket meghaladó százalékos részesedése városias vonás.

... A jegyek gyakori társulásának megvilágítására induljunk ki a nem-őstermelői központi szerepkörökből. Ezek a népesség élelemellátását idegen területek feleslegeire utalják. Éppen ezért a település népességnövekedése nem kívánja meg a saját termőhatár olyan képtelen, egy központból már megművelhetetlen kiterjesztését, ami magában korlátokat szab minden őstermelői település túlságos megduzzadásának. A nem-őstermelői település tehát nagyobbra nőhet, mert nem ismeri ezt az akadályt. Ugyancsak a nem-őstermelői tevékenységek megengedik a zártabb és magasabb építkezést, aminek sűrűbb népesség a következménye, utóbbinak pedig az olcsóbban létesíthető közművek, mert hiszen így kisebb az egy főre jutó költség. A népességnek a nem-őstermelői tevékenységgel könnyen társuló megduzzadása egyben a tevékenységek egyre tarkább sokaságát jelenti, két okból is. Egyrészt a népesség éppen azért duzzad, mert egyik tevékenység vonzza a másikat, lévén egymásnak kölcsönös igénylői, másrészt meg növekvő népességgel hatványozódik az egyre inkább központi jellegű, tehát egyre tágabb fogyasztókört igénylő tevékenységek megtelepedésének lehetősége. A nagyarányú népességgel arányosan megnövekedett területű város nagy távolságai telekérték-különbséget teremtenek központ és városperem között, aminek a szerepkörök bizonyos övszerű elrendeződése lesz a következménye. Ez a térbeli elkülönülés olyan távolságokat iktat lakóhely és munkahely, valamint egymásra utalt munkahelyek közé, ami — a népesség sűrűségével és nagy számával karöltve — tekintélyes belső forgalmat teremt. A nagyszámú nem-őstermelői népesség nagymértékű élelem- és nyersanyagszükséglete egyfelől, a maga ezekért cserébe termelt javai és egyéb szolgáltatásai másfelől, a város és egy nehezen körülhatárolható környék között ugyancsak nagyarányú forgalmat táplálnak. Így egy sereg egymással könnyen társuló olyan sajátosság, amely a város életének és arculatának valóban jellemző jegye! De vigyázzunk! A vázolt összefüggés-sort nem szabad sem egyirányú, sem szükségszerű oksági láncnak tekintenünk. A felsorolt jegyek társulhatnak, de nem társulnak minden esetben: éppen ezért találkozunk olyan településekkel, amelyek „nem minden szempontból” városok.

Alaktani tekintetben — az állandó települések vagy magánosak vagy csoportosak, szerepkörük túlnyomóan központi, vagy nem-központi jellege alapján viszont falusiasak, vagy városiasak. . .

Természetesen a legtöbb osztályozás kategóriáihoz hasonlóan ezeknek a határai sem élesek. . . nem a falusias tevékenységek abszolút hiánya, hanem a központi szerepkörök bizonyos mértékű jelenléte tesz egy települést várossá. Ezt a mértéket kifejezheti akár az intézmények száma, összevetve azok sokféleségével és méretével, akár a bennük tevékenykedő népesség abszolút száma vagy a település egész népességéhez viszonyított százalékos részesedése. . .

Mint hogy a földrajz feladata mind az általános, mind a leíró földrajz rendszerében a tájak mai *arculatának és életének* magyarázó leírása, a városföldrajz sem lehet más, mint a városok mint tájelemek mai arculatának és életének magyarázó leírása. Ki kell tehát fejtenünk, mit értünk a városoknak mint tájelemeknek arculatán és életén és miként válik azok leírása magyarázóvá.

A város arculatának egyik eleme az *alaprajz*, tehát az utcahálózat és telekbeosztás képe; a másik az alaprajzon elhelyezkedő, az utcahálózatba illeszkedő, a telkeket kitöltő *építmények* és egyéb berendezések jellege, tehát alakja és anyaga; a harmadik mindaz, ami a városban él vagy mozog: így tehát maguk az emberek is, akiket pusztán jelenlétük ténye a városkép részeivé tesz, de ugyanilyen címen az utcákon végiggördülő járművek és a szállított anyagok és áruk is.

Az alaprajz-kutatás a városnak *kétdimenziós alaktani* vizsgálata. Ezt *teljes morfológiává* a tér *harmadik méretének* a bevonása egészíti ki: ez történik az alaprajzon elhelyezkedő építmények és egyéb berendezések jellegének vizsgálata során. Ez a többirányú munka adatgyűjtő fokozatában városonként folytatott térképezés. A térképek egyike az építkezés zárttsága, másika az emeletmagasság, a harmadik az építőanyag, egy negyedik a stílus szerint megkülönböztetve tűntet fel minden épületet. Kiegészítik ezt a város minden épületének rendeltetését (tisztán lakóház, tisztán ilyen vagy olyan rendeltetésű középület, üzletház; földszintjén, első vagy több emeletéig üzleteket, irodákat, azon felül lakásokat, felölelő épület stb.), a város valamennyi üzletág szerint megkülönböztetett boltjának, műhelyének, egyéb vállalatának, pályaudvarának, piacterének, parkjának, sportterének, temetőjének helyét; útburkolatának, közlekedés- és közmű-hálózatának részletes tervrajzát feltüntető térképet. A munka második fokozatában a térképekről megállapítjuk a rajtuk ábrázolt részben arculati, részben pedig már *városélettani* jelenségek változatainak területi elhelyezkedését, az elhelyezkedésnek bizonyos sajátos rendjét. A térképek egybevetése a jelenségek elterjedésének párhuzamát mutatja. Ez okozati összefüggésekre világít rá, különösen, ha az egybevetést a népesség sűrűségének, foglalkozás, vallás, nemzetiség szerinti megoszlásának területi képére s a város térbeli növekedésének időrendjére, tehát az egyes városrészek keletkezésének korszakaira is kiterjesztjük. Ezzel a város *alaktani és élettani tagolódásának* legszembevetőbb vonásait nemcsak leírtuk, hanem az arculatot az étellel kis részében már meg is magyaráztuk. A munkának még későbbi fokozatában városok egész sorozatán végrehajtott hasonló természetű vizsgálatok eredményeinek egybevetésével az általános városföldrajz formaelemek és formacsoportok nagyobb tájakra jellemző típusait, s az alaktani és élettani tagolódás bizonyos törvényszerű összefüggéseit állapítja meg. . .

Helyi és helyzeti energiák és azok változott értékeléséből és érvényesüléséből máig összegződött hatások szabják meg nemcsak a város egészének méretét, hanem a város létalapját jelentő egyes *szerepköröknek* jellegét, terjedelmét és arányát is. A szerepkörökben a város lényege fejeződik ki, hiszen magát a várost

is éppen központi szerepköröi alapján különböztettük meg a falutól. A szerepköröknek bizonyos tevékenységek felelnek meg: ezektől függ a népesség összetétele foglalkozás szerint, sokszor szoros kapcsolatban a nemzetiség vagy vallás szerinti összetétellel is. Magát a város életét is jórészt éppen a szerepköröknek megfelelő tevékenységek határozzák meg. S egyben — mint láttuk — kirajzolódnak a város arculatán is. . .

A szerepkörök nemcsak a városok egyéni jellegét határozzák meg, hanem bennük fejeződik ki a városnak és maguknak azoknak az erőknak, amelyek a várost kialakították, a *messzenyúló tájformáló hatása is*. Azt mondtuk: a város a területi munkamegosztás jellemző településformája. Hogy meddig terjed a térben az a munkamegosztás, amely egy-egy várost fenn tart, az olyan kérdés, amely fogalmazható úgy is: mekkora az a terület, amely helyett és amely számára a kérdéses város központi tevékenységeket folytat; még egyszerűbben: mekkora a város *vonzóterülete*?

Természetesen a városnak és vonzóterületének viszonya kétirányú: anyagi és szellemi javakat, és egyéb szolgáltatásokat felölelő kicserélődés és annak megfelelő, a javakon kívül emberekre is kiterjedő forgalom áll fenn város és vonzóterülete között. . .

Vonzóterületet mondtunk, pedig vonzóterületekről kellene beszélni, hiszen *minden kapcsolat más területre* terjed ki, mert nagyon különböző tényezők szabják meg az utóbbiak helyét. . . . A terjeszkedő vonzóterületek érintik, majd metszik egymást: megindul a városok versenye, amelyben most már egymás fejlődését korlátozzák. A versenyben a helyi és helyzeti energiák korszerű értékelése dönt: ennek alapján alakul ki a *nagyobb és kisebb városok egymás alá rendelt vonzóterületeinek hierarchiája*. . .

A városok jelenlegi életének és arculatának leírása a szerepkörök és a fekvés vizsgálata kapcsán mélyül el igazán magyarázó leírássá. Ennek a munkának a során a geográfus — mint láttuk — sokszor kénytelen visszapillantani a múltba, de ezt csak a mai állapot magyarázata céljából teszi. Így határolódik el a munkája a múltat önmagáért vizsgáló történeésztől. De elhatárolódik a város jelenével foglalkozó más szakemberekétől is. A geográfus nem esztétikai vagy műszaki értékeket keres a városban, s benne nem területileg szervezett társadalmi csoportot vagy jogi testületet lát, mint a műbíró, a mérnök, a szociológus, vagy a jogász, hanem a tájnak látható formákkal és a mögöttük rejlő élettel kitöltött darabját, amelyet lényegében olyan szempontok szerint vizsgál, mint a fizikai földrajz művelője a természetes táj valamely egységét. Értékelésében tehát a mennyiség szempontjai vezérlik: az arculatnak azokat az elemeit emeli ki, amelyek gyakoribbak, nagyobb számúak, vagy terjedelműek, tehát pl. a leggyakoribb polgári háztípus jobban érdekli, mint az egyedülálló műemlék; a folyamatok közül pedig azoknak szentel nagyobb figyelmet, amelyek szerepe az élet egészében jelentősebb. Ebben a szemléletben csupán annyi a különbség valamely fizikai földrajzi objektum és a város között, hogy valamely hegység formakincsének kialakító a földkéregben és a légkörben székelő erő, a város formakincséé a valaha is ott élt emberek; valamely folyó életének hordozója a benne mozgó víztömeg, a város életéé a ma ott nyüzsgő népesség.

A VÁROS PROBLÉMÁJA A FRANCIA ÉS A NÉMET FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN

Földrajzi Közlemények LXIII. kötet. 1935. 7—8. szám.
101—116. oldal.

A francia és a német városföldrajz bemutatása és értékelése MENDÖL TIBOR külföldi tanulmányútjainak hozadéka. Különös érdekessége, hogy ez az egyik legelső tudományos írás, amely magyar nyelven tájékoztat egy napjainkban világfontosságúvá nőtt új tudományág: az urbanisztika megjelenéséről, célkitűzéseiről és első eredményeiről. Maga a szerző a következőkben foglalja össze munkája tanulságait:

„Az idegen tudományok területére átvezető felfedező út néhány módszertanilag tökéletes monográfia megismerésén kívül két nagyon értékes tapasztalattal jutalmaz. Az egyik a várossal foglalkozó összes ismeretágakat átható organikus szemlélet gazdag lehetőségei, a másik a francia tudomány munkásait jellemző hajlam egymás szempontjainak megértésére és folytonos kiegyensúlyozására. Csak ez a nagyfokú szellemi rugékonyságon alapuló mély megértés magyarázza, hogy a földrajzi szemléletet és iskolázottságot ma már annyi más tudomány is nélkülözhetetlennek tartja s a földrajzi gondolkodás messze területeket meghódított. Viszont a szemléletnek ugyanez a sokoldalúsága képesíti a geográfust is valamennyi érintkező tudomány megújuló tartalmának az eredmények felszínes átvételén túlmenő, fenékiig való kiaknázására, és egyúttal óvja meg attól, hogy a valóságtól túlmessze eltávolodva valami merev rendszerezés áldozatául essék.”

Aki a német és francia városföldrajz között párhuzamot akar vonni, meglepődve tapasztalja, hogy címükben is városföldrajzának jelzett dolgozatok aránylag milyen szép számmal jelentek meg német és milyen kis számban francia nyelven. Még meglepőbb, hogy a francia irodalom néhány terjedelmes, esetleg többszáz oldalas művön kívül főleg folyóiratokban közölt egészen rövid, az egy ívnyi terjedelmet ritkán meghaladó cikkeken bővelkedik s ezek az utóbbiak is többnyire csak bizonyos szempontból foglalkoznak egy-egy várossal. Ennek a különbségnek egyik oka kétségtelenül az, hogy francia földön a doktori cím sokkal többre értékelt, tehát nehezebben megszerezhető tudományos rangfokozat, mint a német egyetemeken. A doktori értekezések némi tudományos múltra már visszatekintő geográfusok sokszor hosszú évekre terjedő kutatásainak eredményeit közlik: a francia szakirodalomnak igen jelentős termékei. Ilyen terjedelmükben is tekintélyes munkák csak a legkritikább esetben elégedhetnek meg egy-egy város földrajzának szűk tárgykörével — kivételek az említett monumentálisnak nevezhető városmonográfiák —, hanem legtöbb esetben sikeresen oldják meg valamilyen nagyobb tájegység teljes földrajzi feldolgozásának nehéz feladatát. A sokkal szerényebb igényű és terjedelmű német doktori értekezéseknek ellenben éppen a városmonográfia igen alkalmas és kedvelt témája.

Ez a túlságosan egyszerű magyarázat azonban önmagában nem kielégítő, mert mint látni fogjuk, a francia tudományban a városföldrajz neve a mienktől sokban eltérő tartalmat rejteget; a mi városföldrajz-fogalmunk tartalma viszont részben idegen nevek alatt lappang.

A francia földrajztudomány büszkeségei a század elejétől a mai napig változatlanul a tájmonográfiák. Ezek a nagy szorgalomról, türelmes adatgyűjtésről, gondos elemzésről tanúskodó tanulmányok a gondolkodó ember ítéletét meg-

óvják az afféle elhamarkodott általánosításoktól: mintha a francia tudományt a szellemes könnyedség, de felületes munka, a németet viszont az alaposág, ezzel szemben a nagyvonalúság hiánya jellemezné. Hiszen köztudomású, hogy nagyvonalú, az egész Földet átfogó elméleti alapvetésekkel általános törvények és tételek felállításával éppen a németek igyekeztek megindítani az emberföldrajzot — elég RATZEL nevét említenünk — mielőtt még a részletkutatások elegendő mennyiségben szolgáltathatták volna az adatokat s erre éppen a modern francia földrajzi iskola megalapítója, VIDAL DE LA BLACHE válaszolt óvatos tartózkodással, a merész általánosítások aggodalmas kritikájával. Ezért választották VIDAL DE LA BLACHE tanítványai a regionális módszert, különböző tájegységeknek egyenkint való kidolgozását, általános tételek felállításának későbbi időkre való halasztását. Az emberföldrajz épülete itt apró téglákból lassan épül. Még olyan munkák, mint BRUNHES emberföldrajza is, csak építőkövekkel itt-ott kitöltött gerendázatnak nevezhetők. A francia emberföldrajz tehát síma úton halad, módszeres harcok alig-alig zavarják, de éppen ezért igen lassan épül ki: az egésznek még körvonalai is alig látszanak. A német emberföldrajz kezdetől fogva mint jó és rossz anyagból hirtelen összetákolt egész épült fel, ezért építői azóta állandóan a téglákat cserélik, hol egyik, hol másik oldalán igazgatnak rajta valamit: nem csoda, ha néha az egész építmény alapjaiban megrázkódik. A német emberföldrajz mindig kész és sohasem kész; egyrészt mindig akad, aki az egészet hajlandó lenne elejétől végig más elvek szerint újból összerakni, másrészt azonban aligha akad olyan probléma, amelyre ne tudna akár azonnal néha jó, néha kevésbé jó feleletet adni. Ezzel szemben a francia emberföldrajz egyes lapjai még egészen vagy félig üresek: bizonyos kérdésekre vagy egyáltalán nem, vagy csak szűkszavúan felelnek.

A német irodalom bővelkedik kisebb tájegységek településviszonyainak önálló feldolgoásaiban, sőt bizonyos településjelenségeknek (házformák, alaprajzformák stb.) nagyobb területekről származó adatok összehasonlítása révén lehetővé váló általános földrajzi tárgyalásában is. A francia tudomány ezzel szemben a településjelenségeket túlnyomóan csak az említett és teljes földrajzi leírásra törekvő tájmonográfiák keretei közt méltatja figyelemre; ezeknek a még feldolgozandó területhez mért aránylag csekély száma viszont bizonyos vonatkozásban még alig engedi meg az összehasonlító tanulmányokat, általánosabb tételek felállítását. Nem mondhatjuk mégsem azt, hogy nincs francia településföldrajz, csupán ilyen néven nem szerepel. Mint probléma azonban, elemeire bontva és más problémákkal összekapcsolva ott rejtőzik minden tájmonográfia felépítésében. Általános településföldrajz azonban valóban nincs és talán nem is lesz, legalább is olyan értelemben nem, mint a német tudományban. Az „habitat rural” kérdésével kapcsolatos és általános érvényű tételek felállítására törekvő kutatások a német értelemben vett településföldrajz problémakörének csak egy részére terjednek ki: a tömörülés különböző fokozatait igyekeznek megmagyarázni. Itt a „rural” jelző a hangsúlyos szó; maga a település csupán eredménye az őstermelő népesség gazdasági, társadalmi és egyéb viszonyainak és az ezekre ható fizikai földrajzi tényezőknek. Bármilyen sok formaváltozata van is a településnek mint térbeli jelenségnek, azokkal ez a szemléletmód nem törődik; csak a népesség gazdasági és társadalmi viszonyaival, vagy a fizikai viszonyokkal közvetlenül kapcsolatba hozható formák létezését hajlandó tudomásul venni és osztályozni. A német településföldrajzban a hangsúly a „Siedlung”-on van. Ez a Siedlung érzékelhető térbeli jelenség, gazdag formakomplexum: a végtelenségig tagolható. A határ dűlőrendszerétől a telek beosztásán át a ház alkatrészeiig:

a tető, az ablak, vagy a bútorok szerkezetéig a morfológiai problémák szakadatlan sora illeszkedik láncszerűen a gazdaságtörténeti színezetű „Flurforschung” és a tárgyi néprajzi jellegű „Hausforschung” közé. A Siedlung kézzelfogható formakomplexumát, annak materiális és immateriális távolabbi vonatkozásait egymással érintkező tudományok egész serege igyekszik megmagyarázni; ezekből mindinkább a Siedlung fogalma köré kristályosodó külön tudomány: Siedlungskunde alakul ki.

Nem akarjuk ezzel azt állítani, mintha a német tudomány a települést kizárólag érzékelhető térbeli jelenségnek tekintené, sem pedig azt, mintha ez a morfológiai szemléletmód heterogén természetű kutatások eredményeinek szükségképpen a geográfia keretein kívül végbemenő szintézisére vezetne. Az új meg új tudományágak mellett megmaradnak a régiak is; a település problémakörének egy része, annak bizonyos szempontból való vizsgálata mindig a földrajz keretein belül marad. Ez a településföldrajz azonban morfológiai szempontok érvényesítésében sokkal buzgóbb, mint a francia. A némethez hasonlítva úgy látszik, mintha a franciából szinte hiányoznék az erre való hajlandóság. Bármennyire szegényes az agrárviszonyok tanulmányozása — a franciák beismerése szerint is — a német agrárkutatásokhoz képest aránylag mégis elég sok regionális kutatót számlál ahhoz, hogy a mezőgazdasági népesség településviszonyainak vizsgálata erről az oldalról, a település tömörülésének társadalmi, gazdasági és egyéb viszonyokkal való megvizsgálásával már összehasonlítható, általános tételek felállítását célzó formában megindulhasson; éppen így keletkezett az „habitat rural” kutatásköre. Olyan francia kutatót azonban alig találunk, még az etnográfusok között sem, aki pl. a német értelemben vett, nagyobb területre kiterjedő, összehasonlítható és öncélú házkutatást művelné. Ebben a vonatkozásban eredménynek ma még csupán a földrajzi tájmonográfiákban lappangó szétszórt adatokat tekinthetjük. A német településföldrajz, éppen mert a települést morfológiai jelenségnek is tekinti, inkább csak fokozati különbséget lát falu és város között. Nézzünk meg településekkel általánosságban foglalkozó bármilyen német munkát, RATZELTől kezdve a legújabb általános földrajzi kézikönyvig, legtöbb-szor már a bevezető sorok sietnek megállapítani, hogy a település nagysága szerint vagy magános, „Einzelhof”, vagy csoportos s ebben az esetben megint vagy falu, vagy város. A német tudományos szemlélet a városföldrajzot is a településföldrajz szerves részének, egyik fejezetének tekinti éppúgy, mint ahogy a város és falu is csupán egy-egy változata ugyanakkor a jelenségnek: a településnek. GRADMANN egymás után adta közre Württemberg falusi, majd városi településeiről szóló dolgozatát. MARTINY egy és ugyanazt a problémát látja a falusi és városi települések alaprajzformájának tisztázásában. Ezzel szemben a francia „habitat rural” problémaköréhez sohasem kapcsolódhatik szervesen a városkutatás, nem egészítheti azt ki a német értelemben vett településföldrajzzá. A falusi vagy tanyaszerű település a mezőgazdasági életforma kifejezője és így a határkihasználás, földbirtoklásmód, birtokviszonyok, társadalmi szerkezet és mezőgazdasági termelés tényein keresztül kapcsolódik a fizikai földrajzi környezethez. Az említett problémák a város számára mind idegenek, már pedig a francia geográfus éppen ezekben látja a falusi település problémáját. A város tanulmányozása tehát az emberföldrajznak valami egészen más fejezetéhez tartozik. VIDAL DE LA BLACHE határozottan tagadja, mintha a falu és város között csupán fokozati lenne a különbség.

Ezzel el is jutottunk a francia földrajz városszemléletének lényegéhez. Francia felfogás szerint a város elsősorban sajátos gazdasági és szociális képződmény:

élő szervezet. Ennek az élő szervezetnek működése és egységes életjelenségei szorosabb vagy lazább kapcsolatban állanak a közelebbi vagy távolabbi fizikai és emberi környezettel: a város problémája tehát földrajzi probléma is. Minden élő szervezetnek van természetesen érzékelhető képe, külseje, fiziognómiája is; ez azonban legfeljebb másodrendű probléma. A városnak tehát a francia földrajzban túlnyomóan organizmusként való, röviden, bár nem egészen kifogástalanul azt mondhatnánk: biológiai, vagy inkább fiziológiai felfogása szembeállítható a német városföldrajz erősebben morfológiai felfogásával. Kétségtelen, hogy biológiai szempontból a város sokkal idegenebb a falutól, mint a puszta morfológiai különbségek alapján; a biológiai szemlélet lényeges, a morfológiai valóban csak fokozati különbséget állapíthat meg. Az első a városföldrajz és a „habitat rural” problémáját erősen szétválasztja, az utóbbi megengedi a kettőnek egyetlen településföldrajzzá való egyesítését.

A német városföldrajz erősen morfológiai szemléletmódja az első városmonográfiák megjelenése óta tapasztalható. Amíg a városföldrajz részletes regionális kutatások híján csupán elméletben volt meg s inkább csak a módszert, vagy egy-egy általános kérdést tisztázó, nagyobb területeket, esetleg az egész földfelszínt áttekintő összehasonlító tanulmányokra szorítkozott, érdeklődésének középpontjában elsősorban a fizikai földrajzi környezetnek a városok gazdasági súlyára és fejlődésére gyakorolt hatása állott. A városban tehát nem annyira a formakomplexumot látták s azt még kevésbé elemezték, mint inkább a különböző külső, jórészt fizikai földrajzi, részben emberi tényezőknek a városra, mint egészre gyakorolt hatását keresték. A német városföldrajz történetében oly sokszor emlegetett KOHL még csupán a városok fejlődésének egyetlen tényezőjével, a tágabban értelmezett „fekvéssel” foglalkozik. RATZEL ebben szigorúbb: a fekvésnek Kohl-féle értelmezését, az úgynevezett „Verkehrslage” fogalmával azonosítja és ettől megkülönbözteti a topográfiai fekvést. Ez a két fogalom azóta általánossá lett. A mi szempontunkból egyrészt az a lényeges, hogy a várossal RATZEL is mint általános problémával foglalkozott, másrészt a városhoz kapcsolódó problémák között nem is sejtett tömegét fedezte fel. Az ő tág városszemlélete éppúgy, vagy éppoly kevésbé nevezhető biológiaiának, mint morfológiaiának; éppúgy válhatott egyik vagy másik irány kiinduló pontjává. Mély gondolatainak zsúfolt halmazából az utána következők szempontjaik és kutatómunkájuk módszerének igazolására azt halászhatták ki, amit éppen jónak láttak, vagy amit megértettek. Ezért gyakran hirdették magukat egymással szembenálló felfogások képviselői is a ratzeli gondolatok örököseinek. Az erősen morfológiai szemlélet tulajdonképpen első képviselője SCHLÜTER. Szerinte az emberföldrajz egyik főfeladata az ember munkája révén kialakuló, helyesebben az emberileg átalakított táj értelmezése. Ez a kultúrtáj pedig érzékelhető térbeli jelenségek, formák összessége. . . . KOHL idejétől szinte csaknem a világháborúig aránylag kevés településföldrajzi monográfia jelent meg; a városföldrajzot pedig még mindig úgyszólván nagyobb területek városait összehasonlító és morfológiai problémákkal alig foglalkozó tanulmányok képviselték. Ide sorozható RICHTHOFEN posthumus munkája is. Talán senki sem hangoztatta nála erőteljesebben azt a tételt, hogy a város a foglalkozások térbeli differenciálódásának, a nem őstermelő népesség egyhelyre tömörülésének produktuma. HASSERT igen tartalmas áttekintése egyaránt tekintettel van a város biológiai funkcióira és morfológiai problémáira. Ilyen előzmények után sajátságos, hogy amikor a tízes években még csak egészen szóróványosan, a húszas évektől kezdve ellenben annál nagyobb számban jelennek meg az egyes városokat egyénileg feldolgozó kis

monográfiák, a városban nagyrészüik úgyszólván kizárólag a térbeli, az érzék-szervekkel megfogható és morfológiailag tagolható jelenséget látja. Ezeknek a dolgozatoknak állandóan visszatérő témái: a fekvés (legtöbbször csak a topográfiai, vagyis azt mondhatnánk, a várost körülölelő táj geomorfológiai jellemzése), aztán az alaprajz (Grundriss) és az „Aufriss” aprólékos elemzése. Ha szó is esik a lakosságról, gazdasági életéről, közlekedésről, mindez főleg azért érdekes, mert a vele kapcsolatos jelenségek a város képében érzék-szerveinkkel érzékelhető módon mutatkoznak. A város fiziognómiája a főprobléma: a városnak térbelileg tagolható, városrészenként különböző gazdaság-, vagy közlekedésfiziognómiai képe. Ilyen jellegű pl. E. WEVER Stuttgartáról írt dolgozata. A „Stadtbild” a „landschaftskundliche Stadtuntersuchung” a dolgozatok címében is gyakran előforduló megjelölések. Ez az irány olykor aggasztóan elcsavarodik: csak a szigorú kritika tereli vissza a kutatást a földrajz területére, mint pl. amikor tisztázni kellett, hogy az úgynevezett művészeti topográfia, a különböző építészeti stílusokhoz sorolható épületek elterjedésének városonkénti térképezése földrajzi feladatnak tekinthető-e, vagy sem. schlüteri elvek éledtek újjá a monográfiákban, vagy talán még inkább a Passarge-féle iskola „planvolle Landschaftszergliederung”-ját alkalmazták a városi tájra, hiszen maga a „Stadtlandschaft” elnevezés is egyre jobban tért hódít. GEISLER „Die deutsche Stadt” cím alatt általánosságban tárgyal városmorfológiai problémákat s könyvének csupán alcíme árulja el, hogy a város alatt városmorfológiát ért. A fogalomnak ezt az önkényes szűkítését szemére is veti egyik bírálója. A városföldrajznak városmorfológiává való redukálása tehát mégsem történhetik büntetlenül: a tágabb értelmezésnek is vannak szép számmal hívei, mégpedig nemcsak az elméletben, hanem, mint azt monográfiák konkrét példáival igazolhatjuk, a gyakorlatban is. Csupán BOBEK Innsbruckról írt szép tanulmányát említem, mint a városnak élő szervezet gyanánt való szemléletére igen jellemző példáját. Végeredményben annyi bizonyos, hogy a német városföldrajzban a morfológiai szemlélet ha nem is kizárólagos, vagy akárcsak uralkodó, de mindenestre igen jelentős szerepet játszott és fog játszani, hiszen az ilyen természetű problémák iránti érdeklődés fenntartásáról gondoskodnak a településsel foglalkozó összes tudományok. A német gazdaságtörténészek és ethnográfusok munkái bővelkednek földrajzilag értékesíthető morfológiai eredményekben. MEITZENTÓL GRADMANNON át DÖRRIESIG és SCHIERIG máris bőséges morfológiai adatanyag gyűlt össze: ez az anyag elég érdekes ahhoz, hogy akadjanak kiegészítésére és rendszerezésére törekvő kutatók. A település kérdésével valamilyen kapcsolatba hozható összes német tudományokban tapasztalható morfológizáló hajlamon kívül a német földrajz maga is igen sokszor a morfológiai szempontnak, a megfoghatónak, a térbelinek talán túlzott hangoztatásával iparkodott területét a szomszédos tudományoktól elhatárolni: ennek a néha helyes, néha túlságosan szűk szemléletmódnak gyökerei PASSARGEN és SCHLÜTEREN túl a ritteri „dinglich erfüllter Raum” gondolatáig nyomon követhetők.

Természetesen a francia emberföldrajzban sem ismeretlen a morfológiai irány. Sőt az emberföldrajz tudományának egy, a nemzeti kereteken túl is alapvető munkása, BRUNHES, rendszerének tengelyévé éppen a morfológiai szemléletet tette. Szerinte az emberföldrajz egyik főfeladata az emberileg átalakított táj, a „paysage humanisé” vizsgálata s így a települések: városok, falvak, mint az „improduktív térfoglalás tényei” (faits d’occupation improductive), tehát mint térbeli jelenségek értelmezendők. Nem csoda, hogy a hasonló elveket hirdető német kutatók örömmel fedezték fel a „paysage humanisé” és a „Kul-

turlandschaft” fogalmának közeli rokonságát; HETTNER hangsúlyozza, mennyire közel áll BRUNHES felfogása SCHLÜTERéhez, maga SCHLÜTER pedig — mintegy saját álláspontjának igazolására — szívesen hivatkozik BRUNHESre. Am BRUNHES kimagasló egyéniségét honfitársai talán nem is értékelték annyira, mint a külföld s bár hatása letagadhatatlan, igazi értelemben vett iskolát alig teremtett. Az mindenesetre bizonyos, hogy éppen az emberileg átalakított táj morfológiai szemléletét hirdető tanai találtak legkevésbé követőkre s még kevésbé ezeknek az elveknek további, részletes kiépítőire és a gyakorlatban való alkalmazóira.

Sőt, mintha idők folyamán BRUNHES felfogása is némi változáson ment volna át. Míg eleinte az embert elsősorban mint földfelszíni tényezőt, a kultúrtáj kialakítóját vizsgálta, később már nemcsak az érdekli, hogyan hat az ember a földfelszínre, hanem ennek megfordítottja is: milyen volt a környezet, a fizikai tényezők hatása a különböző emberi közösségekre különböző korokban. Az előbbi felfogás mindent a táj szempontjából rendez, az utóbbi már az ember szempontjából. És ez az utóbbi szemléletmód uralkodó ma a francia emberföldrajzban. Bár DEMANGEON hangoztatja, hogy az emberföldrajz problémaköre hármas: az emberek anyagi életének feltételeit éppúgy meg kell vizsgálnunk, mint életformáit és ugyanígy a földfelszín birtokbavételének és kihasználásának módjait, a monográfiák íróinak legkedveltebb tárgya mégis az életformák, a „genres de vie” taglalása. Ez a genre de vie áll a szemlélet középpontjában: ebben összegeződnék a miliő fizikai tényezőinek hatásai, de a kultúrtáj képe, egész formakincse sem egyéb, mint a genres de vie-nek érzékszerveinkkel is felfogható külső megnyilvánulása. A francia emberföldrajz bölcsőjénél történészek álltak: ezért annyira maga az ember az emberföldrajz elsőrangú problémája és kevésbé az ember kezenyoma a táj képén. Hogy pedig a földrajzot nem az egyes ember, hanem az emberi közösség érdekli, abban a francia geográfusok aligha kétkedhettek, hiszen a francia szellemtudományok egész sorát jellemző s így a történettudományokat is erősen átítató szociológiai szemlélet fiatal tudományok területén is a közösségek, a kollektívum keresésére ösztönzi a kutatót. Ezért látja a francia geográfus a településben is elsősorban az emberi közösséget, az életforma közösséget, vagy különböző életformáknak szerves kapcsolatát. Ezért tekinti a várost is elsősorban élő szervezetnek, organizmusnak. Az inkább biológiai mint morfológiai nevezhető francia városföldrajzi szemléletnek itt találjuk meg a gyökerét.

Ez a szemlélet társul a rendszerezésnek a francia tudományt igen jellemző tárgyi kerekdedségre való törekvésével. A francia nem szereti a tudományok kereketeinek örökös változásait, a határkérdések köré kristályosodó új meg új tudományok keletkezését. Legtöbbször a különböző szempont alapján igyekeznek az ilyen közös tárgyú új tudományok ingadozó határait megvonni. Az ezzel kapcsolatos fogalmi bizonytalanságok csak egy módon küszöbölhetők ki; ha a tárgyat választjuk az elhatárolás alapjául: ugyanaz a tárgy a szempontok folytonos szaporodása ellenére is osztatlan birtokában marad a vele először foglalkozó tudománynak. Ebben az áttekintést kétségtelenül nagyon megkönnyítő, gyakorlati szempontból roppant világos rendszerezésben néha mégis kénytelenek vagyunk bizonyos logikai erőszakot látni. A francia szerző aggodalom nélkül nevez városföldrajzi tanulmánynak olyan dolgozatokat, mint pl. JOUNNÉ Voironról, holott az csupán a városban virágzó iparok történetével foglalkozik. Az Annales de Géographie nagyszámmal közöl cikkeket a francia és egyéb kikötőkről: mindegyikük kimerítő technikai és nemzetgazdasági ismertetés . . . Kétségtelen, hogy az iparnak is, a tengerhajózáshoz kapcsolódó kikötői életnek is meg-

felel bizonyos „genre de vie”. Vannak városok, amelyeknek jellegét túlnyomóan éppen ezek az életformák szabják meg. Azonban indokolatlanul szűkre szabjuk a városföldrajz kereteit, ha azokat egyetlen ilyen problémával töltjük ki, viszont ugyanekkor idegen területre tévedünk, ha ezt az egy problémát minden vonatkozásában meg akarjuk világítani.

Rövidebb városföldrajzi dolgozatokban gyakran tér vissza ugyanaz a kényelmes, egyszerű felépítés. . .

Ezekhez az ügyes tollal megírt kis cikkekhez hasonló számos akad a legkülönbözőbb folyóiratokban (*Annales de Géographie*, *Revue de Géographie Alpine*, *La Vie Urbaine*, *Urbanisme*, stb.). Közös vonásuk: a városnak organizmusként való szemlélete, a városorganizmusok gazdasági funkcióinak vizsgálata, a fekvésnek elsősorban a gazdasági funkció szempontjából való elemzése, a gazdasági funkció vagy a hozzákapcsolódó életformák fejlődésének lehetőleg teljes időrendi ismertetése, a városmorfológiai vizsgálatoknak úgyszólván kizárólag a térbeli növekedés időrendjére való korlátozása. A város fiziognómiájának egyéb vonásairól csak mellékesen esik szó, akkor is csupán a városorganizmus valamelyik életjelenségével kapcsolatban. De viszontlátjuk ugyanezeket a sajátságokat terjedelmesebb dolgozatokban is. Valamennyiüket aránytalanul súlyos gazdaságtörténeti, várostörténeti és nemzetgazdaságtani ballaszt terheli, mégpedig nemcsak földrajzilag ki nem értékelt nyers adat, hanem — legalább is a mi fogalmaink szerint — az említett tudományok szempontjai szerint elrendezett anyag is.

Sajátságos ezzel szemben, hogy legalább ugyanennyire földrajzi tartalmúnak nevezhető számos, címében nem földrajzinak jelzett tanulmány: könyv- és folyóiratcikk is. Nem földrajzi folyóiratokban megjelent történelmi és régészeti, nemzetgazdaságtani és főleg urbanisztikai dolgozatok néha nem csupán földrajzilag értékesíthető adatokban meglepően gazdagok, hanem földrajzi gondolkodást és iskolázottságot árulnak el. . .

Továbbhaladva ezen a nyomon, kiderül, hogy a határkérdéseknek számos specialistája van, és egy tárgyat az összes határos tudományok szempontjaiból megvilágító munka is igen sok jelenik meg. Ezeknek a munkáknak egyik vagy másik tudományhoz való sorolásában sokszor az egyszerű francia osztályozásmód is csődöt mond. QUÉNÉDEY hatalmas munkája a roueni házról mint városmorfológiai dolgozat is kiváló. A ház építő anyagában, formájában és szerkezetében megnyilvánuló éghajlati és egyéb fizikai földrajzi tényezők szerepének megvilágítása önmagában is befejezett földrajzi tanulmány, ezenfelül azonban megtaláljuk benne az úgynevezett normand falusi és az abból kialakult városi ház építéstechnikájának fejlődéstörténetét, a város felépülésének történetét és az egyes házak egyéni történetét is. A közölt anyagból minden hozzátoldás nélkül egy-egy teljes helytörténeti, művészettörténeti és technikatörténeti monográfiát is lehetne írni s a munka jelenlegi formájában mégis teljesen egységes, zárt egész: a tárgy teszi azzá. Egy város ipartörténeti monografiáját a francia könnyűszerrel sorolja a „géographie urbaine” gyűjtőfogalma alá, mert akkor, amikor a földrajz először kezdett érdeklődni bizonyos szempontból a városi organizmusok ilyenfajta életnyilvánulásai iránt, más tudomány az egyes városok iparával egyénileg még nem foglalkozott. Az első jelentkező lett tehát az egész probléma minden vonatkozásával együtt. A házzal azonban még alig foglalkozott valaki; még kevésbé a városi házzal, de legkevésbé egy bizonyos város házával: ez a tárgy egészen új: QUÉNÉDEY könyvének műfajával szemben a kritika tanácstalan s kénytelen azt a szerzőhöz hasonlóan egyaránt városföldrajzinak és városarcheológiának nevezni. . .

... A földrajzi iskolázottság nagyraértékeléséről, de egyúttal a földrajzi szemléletnek ma már távoli területeken való hódításáról, gyakorlati kérdésekben való használhatóságának felismeréséről tanúskodnak az ilyenfajta munkák. A sokoldalú képzettség, az idegen tudományok szemléletmódjának elsajátítására való hajlandóság szabadítja fel a francia embert a tudományok náluk szokásos furcsa elhatárolásának bénító hatása alól. Mi mindig meg fogunk ütközni ezeken a határokon, mert merev akadályokat látunk bennük, amelyeket a fejlődés nem tarthat tiszteletben; a francia formaérzéke és formatisztelete azonban követeli azok fenntartását, hiszen számára egyáltalán nem jelentenek akadályt: a geográfus szelleme éppolyan fogékony a történelem, a szociológia, vagy bármelyik szomszédos tudomány szemléletének elsajátítására és eredményeinek folytonos átvételére, mint ahogy az említett tudományok művelői is mindig készek vizsgálatuk tárgyát a geográfus szemszögéből is megtekinteni. Ha LESPÈS könyvét német szerző írta volna, a munka alcíme bizonyára figyelmeztetne arra, hogy itt a tényeknek szokatlan új rendszerezését találjuk; a bevezetés pedig valószínűleg egy új tudomány, vagy legalább is kutatási irány alapelveit hirdetné. A szerző azonban művét egyszerűen „étude de géographie et d'histoire urbaines”-nek nevezi, egyik ismertetője viszont másban látva a munka lényegét, megjegyzi, hogy az „ni un ouvrage de pur urbanisme, ni une thèse de géographie pure”. Az azonban megint igen jellemző az inkább biológiai mint morfológiai városszemléletre, hogy ugyanez a bíráló a könyvnek a topográfiai fekvés kihasználásáról és a modern város kiépüléséről szóló részeit nevezi a tulajdonképpeni urbanista tanulmánynak, ellenben inkább hajlandó földrajzi feladatnak tekinteni a népmozgalmaknak és a népesség összetételének vizsgálatát.

A várossal foglalkozó tudományok, a hozzákapcsolódó kutatásirányok, vagy gyakorlati célkitűzések közül egyetlenegy sem hat át olyan mély földrajzi szemlélet, mint éppen az urbanizmusnak nevezett alkalmazott tudomány elméleti alapvetését. Az urbanizmusnak tekintélyes folyóiratokat és könyveket számláló jelentős francia irodalma van. Minthogy építész- és kultúrmérnökök, műtörténészek, művelődéstörténészek és várospolitikusok, tehát elméleti és gyakorlati szakemberek egyaránt a maguk ügyének tekintik az urbanizmust, végérvényesen még az sem dőlt el, vajjon csupán gyakorlati célkitűzést és munkaprogramot értsünk-e alatta, vagy a gyakorlati munkaprogram tudományos alapvetését is; a közös cél érdekében különböző szakemberek szoros együttműködésére irányuló mozgalom-e tehát, vagy alkalmazott tudomány az urbanizmus.

LAVEDAN a város térbeli elrendezésére irányuló törekvésnek nevezi az urbanizmust, tehát tisztán gyakorlati tevékenységet lát benne: afféle városrendezést. Ennek a munkának elvégzéséhez a múlt tanulságokkal szolgál.

A múlt alatt a múlt idők városalaprajzait érti. Különböző korok városalaprajzait azért kell megismernünk, hogy megtanulhassuk, milyen mértékben tudta, vagy nem tudta a múlt idők embere korunkint változó életkörülményeivel művészi összhangba hozni városának alaprajzát. Vannak városrendező és város-tervező építészek, akik a város alaprajzában még sokkal inkább a tiszta emberi akarat megnyilvánulását, a tervszerűséget keresik, hiszen LAVEDAN legalább nem tagadja a fizikai környezet szerepét. LE CORBUSIER ellenben éppen a városoknak a táj fizikai akadályaival szembeszálló, azokon diadalmaskodó, szigorúan mértani elrendezésében látja a fejlettebb emberi értelem bizonyosságát s a múltban is a klasszikus város négyzetes alaprajza lelkesíti, ellenben megvetéssel szól a középkor és a jelenkor „szamárösvényen felnőtt”, rendszertelennek látszó

városképződményeiről. A tisztán a célszerűt kereső s így inkább a jövőbe néző kizárólag technikailag iskolázott gyakorlati szakember természetesen megütözik a minden lassú fejlődéssel felnőtt élő szervezetben mutatkozó „rendetlenség” és nehezen érti meg a múltat. Sőt azt nem is ismeri eléggé: így pl. nem tud a középkorban tervszerűen alapított, négyzetes alaprajzú városokról. Kétségtelen azonban, hogy az urbanizmust kizárólag gyakorlati tevékenységnek tekintő városrendező technikusok vagy művészek is valamennyien érdeklődnek a városalaprajz múltja iránt és annak pusztá tárgyi ismeretét sokkal jobban megbecsülik, mint maguk a francia városföldrajzi kutatók, habár felfogásuk természetesen mindennek inkább nevezhető, mint földrajzinak.

Még nagyobb mértékben törekednek azonban a városalaprajz múltjának megismerésére az urbanizmust alkalmazott tudománynak tekintő és ennek a tudománynak elméleti alapvetésén fáradozó urbanisták. Ezek látóköre sokkal tágabb: a város térrajzában nem csupán a tudatosat, a tervszerűt keresik, hanem éppolyan szerető gonddal elemzik a térszínhez való öntudatlan alkalmazkodás tényeit is; az alaprajz számukra organikus fejlődés lassan kibontakozó eredménye, fizikai, földrajzi, gazdasági, politikai, társadalmi tényezők koronkint változó és az emberi cselekvéseket hol irányító, hol pedig az ember akarata által módosított hatásainak tükörképe. Sőt érdeklődésük nem csupán az alaprajzra terjed ki, hanem a város háromdimenziós térbeli jelenségére mint egészre is. A hivatalos városföldrajzi monografiákból úgyszólván teljesen hiányzó, a „géographie historique” területére száműzött s ott is tulajdonképpen történet-topográfiai leírásra korlátozott városmorfológiát, tehát csonkítatlan formájában a francia elméleti urbanisták munkáiban találjuk meg. Ebben az esetben megint a már ismert elv érvényesült: a függőbb tudomány mindig egész tárgyköröket sajátít ki. A városföldrajz így terhelődött meg várostörténeti és nemzetgazdasági anyaggal, viszont így mondott le a városmorfológiáról az elméleti urbanizmus javára. Az a sajátos helyzet állt tehát elő, hogy a város mint térbeli jelenség, nem annyira a földrajz tárgya, hanem az urbanizmus tudományáé.

A városnak a francia földrajzban organizmusként való szemlélete azonban az urbanisták munkáiból sem hiányzik. Sőt az angol GEDDES alapvető urbanisztikai munkájában is éppen ezt a biológiaiak nevezhető szemléletet értékelték legelőbbre francia bírálói. Minden szempont és minden tárgyi ismeret összegezésére, tehát jellegzetesen francia módon tárgyi kerekdedségre, a tárgy alapján való elhatárolásra törekszik az urbanizmus tudománya. Ez a tárgy a város: a város minden vonatkozásában. A tudomány pedig, az urbanizmus gyakorlati célkitűzésének elméleti alapvetése: általános várostudomány. Ezt a felfogást első sorban MARCEL POËTE képviseli.

(Az általa) ... értelmezett általános várostudomány ... tágabb keretű, mint a városföldrajz, mint annak akár francia, akár német megfogalmazása. A városföldrajz anyaga mindenestül elférne az általános várostudomány keretei között. Vegyük el az urbanizmusból a gyakorlati célkitűzést, küszöböljünk ki belőle minden nem a városi organizmus jelenlegi állapotának, életének és képének magyarázatára szolgáló ismeretet; a tárgykörnek ez a korlátozása megadja a városföldrajz felépítéséhez szükséges, legfeljebb más szempontok szerint átrendezendő egész anyagot. Éppen ezért városföldrajznak nevezhető problémák részleteredményei igen sokszor urbanisztikai köntösben jelennek meg. Sőt valószínű, hogy ez a jövőben még inkább így lesz, hiszen a gyakorlatilag közvetlenül kiértékelhető közlésmódot természetesen szélesebb rétegek is jobban megbecsülik. Ez a nagyarányú érdeklődés bizonyára egyre több városkutatót

csábít majd arra, hogy földrajzi iskolázottságával, szemléletével és ismereteivel az urbanizmus gyakorlati célkitűzéseit szolgálja.

A földrajzi értelemben vett város problémája azért természetesen még sem válik soha teljesen idegen tudományok zsákmányává. Ritkán ugyan, de mégis megjelennek idegen területekre el nem kalandozó, viszont földrajzilag csaknem teljes városföldrajzi monográfiák, mint LEVAINVILLE-nek a maga idejében módszertanilag felülmúlhatatlan munkája Rouenről vagy legújabban DEMANGEON tanulmánya Párisról. Nem terheli ezt a pompás kis könyvet semmiféle idegen tudomány feldolgozatlan anyaga: szintiszta geográfiát nyújt egyszerű, világos mondatokban. Az ilyen ritkán napvilágot látó munkák árulják el időről-időre, hogy a francia geográfus tökéletesen tisztában van azzal, mi a városföldrajz tárgya, szempontja és módszere. Hogy pedig ez a tisztult földrajzi felfogás miért nem szólal meg gyakrabban, annak valószínűleg az a magyarázata, hogy itt a szomszédos tudományok szempontjai kölcsönösen át- meg átjárják egymást és mindegyik tökéletesen érti a másik nyelvét. Ezért ha a történész, a régész, vagy az urbanista foglalkozik valami városi részletproblémával, többnyire földrajzi szempontból is alapos munkát végez, mint ahogy a geográfus tanulmánya is legtöbbször kielégíti a történésznek vagy nemzetgazdának az illető kérdés iránti érdeklődését. Ha az egyik tudomány képviselője hozzányúlt egy részletkérdéshez, a másiknak már alig marad ott tennivalója. A francia várostudomány mozaikképének kövecskéit különböző tudományok csiszolják: a geográfus legtöbbször csak a hiányzó kövecskéket pótolja, ahelyett, hogy az egészet újból összerakná. Az ő szeme a közösen összerakott kész képben mindig tisztán látja a városföldrajzzá kirajzolódó vonalakat. Ha ezeket néha külön le is rajzolja, azt többnyire csupán az avatatlanok számára teszi: népszerű könyvet ír, mint DEMANGEON Párisról írt említett munkája.

Ezért talán nincs igaza az idegennek, ha tisztán a címükben is földrajznak nevezett tanulmányok alapján sietve mondja ki ítéletét: nincs francia városföldrajz.

A francia városföldrajzot fáradságos munkával valósággal fel kell fedoznünk. Ez az idegen tudományok területére átvezető felfedező út azonban néhány módszertanilag tökéletes monográfia megismerésén kívül két nagyon értékes tapasztalattal jutalmaz. Az egyik a várossal foglalkozó összes ismeretágakat átható organikus szemlélet gazdag lehetőségei, a másik a francia tudomány munkásait jellemző hajlam egymás szempontjainak megértésére és folytonos kiegyensúlyozására. Csak ez a nagyfokú szellemi rugékonyságon alapuló mély megértés magyarázza, hogy a földrajzi szemléletet és iskolázottságot ma már annyi más tudomány is nélkülözhetetlennek tartja s a földrajzi gondolkodás messze területeket meghódított. Viszont a szemléletnek ugyanez a sokoldalúsága képesíti a geográfust is valamennyi érintkező tudomány megújuló tartalmának az eredmények felszínes átvételén túlmenő, fenéig való kiaknázására, és egyúttal ez óvja meg attól, hogy a valóságtól túlmessze eltávolodva valami merev rendszerezés áldozatául essék.

DIE STADT IM KARPATENBECKEN

Internationale Zeitschrift der Ungarischen Geographischen Gesellschaft LXXI. Jg. (1943).

Magyarország földrajzával foglalkozó külföldi tudományos művekben MENDŐL gyakran találkozott téves megállapításokkal. Ennek okát részben abban látta, hogy a szerzők nem értették magyarul, idegen nyelven pedig kevés magyar szakember publikált. Két művében (*Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn* és *Die Stadt im Karpatenbecken*; az utóbbiból alább idézünk néhány részletet) a magyar városföldrajz kutatási eredményeit tárja német nyelven a külföldi tudósok elé. Nem véletlen a német nyelv: tapasztalta, hogy különösen német geográfusok voltak egy időben hajlamosak arra, hogy külön nem ismert tények, hibásan értelmezett kutatási eredmények alapján, expanziós érdekeket szolgáló következtetéseket vonjanak le. Mindkét értekezés a szerző magyar nyelven korábban már megjelent számos város- és településföldrajzi publikációja eredményeinek a summázata.

... Zweifelsohne gibt es Landschaften auf der Erde, besonders in den von uns westlich gelegenen Teilen Europas, wo die verschiedenen städtischen Merkmale noch ziemlich oft zusammenfallen. Wenn wir in diesen Fällen die möglichen Definitionen wechseln, werden verhältnismäßig nicht viele der Siedlungen mal zu den Städten, mal zu den Dörfern angeschlossen werden. Das ist um so weniger auffallend, wenn man sich überlegt, daß die Merkmale des Stadtbegriffes bis jetzt eigentlich nicht von der ganzen Erde, sondern hauptsächlich von diesem Gebiet zusammengestellt wurden. Das Karpatenbecken gehört bereits nur teilweise diesen Landschaften an. Um nur drei, im allgemeinen für städtisch gehaltene Merkmale: die verhältnismäßig große Volkszahl, den nichtagraren Charakter und den Stadtrang vom Gesichtspunkte der Verwaltung aus, zu erwähnen, findet man hier außer der normalen Vergesellschaftung dieser drei Merkmale oder ihrer Gegensätze oft auch solche Kombinationen, in denen z. B. die verhältnismäßig hohe Volkszahl sich mit einem verwaltungsrechtlichen Städterang aber zugleich auch mit einem stark agraren Charakter vereint. Oft kommt auch der Fall, wo die Siedlung eine hohe Volkszahl besitzt ohne verwaltungsrechtlichen städtischen Rang und mit einem agraren Charakter vor. Die weiteren Kombinationen der hier erwähnten drei Merkmale des Stadt- und Dorfbegriffes sind bereits viel seltener. Wenn man noch darauf hinweist, daß andere Merkmale — wie z. B. die Bauweise, die technische Ausstattung usw. — oft dem auf Grund von Verwaltung, Volkszahl, beruflicher Struktur oder auf anderen Grundlagen festgesetzten Charakter widersprechen, dann hängt es in vielen Fällen von einer kleinen Modifizierung der Definition ab, ob man eine beträchtliche Reihe der Siedlungen unter die Städte einreihen soll oder nicht. Man kann sich also gar nicht darüber wundern, daß einerseits in der ungarischen Wissenschaft eine Diskussion von sehr hohem Niveau über den Stadtbegriff mit den Auseinandersetzungen der haargenauen Unterschiede von Definitionen stattfand und andererseits Studien erschienen, die nicht nur immer von anderen Seiten aus unsere Städte betrachteten, sondern in vielen Fällen auch dieselben

Tatsachen auf andere Weise auswerteten, je nachdem, ob sie vom Historiker, Juristen, Soziologen, Ethnographen, Bauingenieur, Statistiker oder Geographen verfaßt waren. Die Meinungsverschiedenheiten der ungarischen Autoren, die sich mit den Städten des heutigen Ungarns oder mit denen des Karpatenbeckens befassen, sind außer den unvermeidlichen Auffassungsunterschieden, die in der Natur der Dinge liegen, meistens auf die verschiedene Deutung des Stadtbegriffes zurückzuführen, der nicht nur von den einzelnen Zweigen der Wissenschaften, sondern innerhalb deren auch von den einzelnen Personen verschieden aufgefaßt wird.

Im Problem der Stadtdefinition ist natürlich auch der Standpunkt der ausländischen Verfasser nicht einheitlich. Wenn man aber die ausländischen Publikationen aus der neueren Zeit durchblättert, in denen die Städte des Karpatenbeckens für sich oder aber im Vergleich mit weiter entfernt liegenden Landschaften besprochen werden, dann kann man darüber hinausgehende und bis zu einem gewissen Grade gemeinsame Eigenschaften beobachten. Man darf sich darüber natürlich nicht wundern, daß neben zahllosen, für uns lehrreichen Behauptungen, die aus den Analogien mit den Verhältnissen der eigenen Heimat, die für die Verfasser natürlich genauer bekannt sind, hervorgehen, auch Irrtümer und Mißverständnisse in ihnen vorhanden sind. Die wichtigste Ursache dafür sind meistens die sprachlichen Schwierigkeiten. Für die ausländischen Verfasser sind oft die bei uns allgemein bekannten Angaben und die von diesen abgeleiteten Schlußfolgerungen nicht zugänglich. Man soll dabei nur an die Angaben der ausschließlich in ungarischer Sprache abgefaßten oder nur mit einer sehr kurzen Zusammenfassung in fremder Sprache ausgestatteten Aufsätze denken, besonders an diejenigen Arbeiten, die in älteren Zeiten oder aber in für die Ausländer weniger bekannten Veröffentlichungen, eventuell im Zeichen eines dem Ausländer weiter entfernt liegenden Wissenschaftszweiges, aber mit einem auch für ihn brauchbaren Inhalt, erschienen sind. Die ungarischen Verfasser, die für das Ausland schreiben, setzen im guten Glauben, oft aber sehr verfehlt, voraus, daß sämtliche Antezedenzen ihrer Arbeit, z. B. der gegenwärtige Stand irgendeines Problems, auch für die ausländischen Fachkreise bekannt sind, weil sie in Ungarn bereits auch über die Fachliteratur hinaus ein gewisses Interesse erweckten. Welche Mißverständnisse auf diese Weise entstehen, ja sogar wie falsch der gegenwärtige Stand eines Problems vom Ausland aufgefaßt werden kann, dafür kann als Schulbeispiel die Frage des nomadischen Ursprungs von gewissen Großsiedlungen im Alföld erwähnt werden. . .

. . . Außer den sprachlichen Schwierigkeiten gibt es auch andere Quellen der im Ausland weit verbreiteten Mißverständnisse und falschen Urteile. Die Tatsache, daß heutzutage nicht nur der von jedem Band der Gemeinschaft befreite, sozusagen „abstrakte“ oder höchstens mit dem Staat verbundene, sondern auch der völkisch gebundene Mensch der Landschaft gegenübergestellt wird, bedeutet für die meisten Wissenschaften, die sich mit den Kulturercheinungen befassen, also auch für die Anthropogeographie, eine Bereicherung. Die neuere Forschung wird, auch wenn ihr Interesse ausschließlich dem völkisch gebundenen Menschen gebührt, die bereits bewiesenen Ergebnisse, die durch die älteren, den „abstrakten“ oder politisch gebundenen Menschen behandelnden Forschungen erreicht wurden, nie außer acht lassen. Sie wird sogar, wenn möglich, diese Resultate noch ergänzen. Aber dieselbe heutige deutsche Forschung über den völkisch gebundenen Menschen, die im Deutschen Reich die reichen und zugleich allgemein bekannten Ergebnisse der älteren Forschungsrichtungen

sozusagen ergänzt, also sie tatsächlich benutzt, findet außerhalb des Deutschen Reiches die vielleicht ärmeren, aber für sie aus sprachlichen oder sonstigen Schwierigkeiten zweifelsohne weniger erreichbaren Resultate der älteren Forschungsrichtungen, und so wird sie, da ihr weniger Möglichkeiten geboten sind, das bereits Vorhandene zu ergänzen, selbstverständlich in einer einseitigeren Form erscheinen. Diese Einseitigkeit kann auch dann noch durch den an und für sich naturgemäßen Umstand gesteigert werden, daß die meisten Forscher auch außerhalb der Heimatgrenzen in erster Linie für ihr eigenes Volk das größte Interesse haben. Abgesehen von allfälligen Irrtümern führt dies zu keinem Fehler, solange der in dieser Richtung spezialisierte Forscher seine Ergebnisse selbst mitteilt, da er meistens betont, daß er nur eine Volksgruppe oder die Einflüsse derselben bespricht. Wenn aber den Verfassern von zusammenfassenden Werken, die die universelle Besprechung zu ihrem Ziel setzten, hauptsächlich nur diese Art Arbeiten zur Verfügung stehen, weil sie am leichtesten zugänglich sind, dann wird das Resultat einseitig, also falsch sein. Und dieses schadet nicht nur der Wissenschaft, sondern auch selbst den Interessen der beiden in Rede stehenden Völker, denen bestimmt durch das gegenseitige objektive Erkennen gedient würde. Die neuere ausländische Literatur über die Städte des Karpatenbeckens läßt aus den oben erwähnten Gründen erstens dem ungarischen Volkstum, zweitens dem ungarischen Staat und drittens der landschaftlichen Gliederung des Karpatenbeckens selbst eine kleinere Rolle zukommen, als ihnen in Wirklichkeit gebührt. Wir möchten hier nicht einzelne Verfasser oder Studien besprechen, sondern viel eher ein zusammenfassendes Bild der Stadt im Karpatenbecken geben, oder richtiger den Stand unserer gegenwärtigen diesbezüglichen Kenntnisse, und zwar um einige im Vordergrund des Interesses stehende Fragen gruppiert, überschauen.

II. Grundlegende Fragen

Ein bedeutender Teil der Fragen hängt jetzt unmittelbar oder mittelbar mit dem Alföld-Städtewesen zusammen. Es ist kein Wunder, daß gerade dieses Problem die meisten widersprechenden Meinungen auftauchen ließ. Ein Teil der Fragen bezieht sich auf die Alföldstadt selbst: was sind ihre Merkmale, wie sind diese Merkmale zu deuten und im allgemeinen inwiefern kann die Alföldstadt als eine Stadt bezeichnet werden? Die zweite Gruppe dieses Fragekomplexes bezieht sich auf das Problem, wie dieses von mehreren Gesichtspunkten aus tatsächlich eigenartige Städtewesen, von seiner Südgrenze abgesehen, wo es mit den auf spätromischen-byzantinischen-türkischen Grundlagen ausgebildeten Städten der Balkanvölker benachbart ist, gegen andere Himmelsrichtungen abgegrenzt werden kann. Es fragt sich, ob dieses Städtewesen an seiner West-, Nord- und Ostgrenze in unmittelbarer Berührung mit einem von ihm durchaus abweichenden Stadtypus steht, der ihm gegenüber als allgemein europäisch, „westlich“ (wie das in Ungarn gesagt wird) oder sogar ohne weiteres als deutsch, bezeichnet werden kann. . .

V. Sind die Städte des Alföld europäische oder orientalische Städte?

Ein Teil der im Vorstehenden geschilderten Eigenschaften der Städte des Alföld steht — wie wir sahen — auf irgendeine Art und Weise mit der ursprünglichen Nomadenkultur in Zusammenhang, während ein anderer Teil als Milieu-

einfluß angesehen werden kann. Schließlich gibt es noch eine dritte Gruppe von Eigentümlichkeiten, die auf die Ereignisse der Türkenzeit und ihre Folgeerscheinungen zurückgeführt werden können.

Ohne die Kenntnis der ursprünglichen Nomadenkultur des Ungartums würden die folgenden Charakterzüge unverständlich erscheinen: Der gemeinsame Lebensraum und die periodischen Wanderungen eines Teiles der Bewohner der geschlossenen Ortschaften bzw. der Tanyaansiedler; die überwiegende Unregelmäßigkeit im Straßennetz zahlreicher geschlossener Ortschaften, die für die nachträgliche Umzäunung der Häuser zeugt; die mitunter im Grundriß solcher Ortschaften aufscheinenden Ringstraßen; die verschiedene Breite der Straßen im Inneren und in den peripheren Anteilen, sowie schließlich die eigenartige Reihenfolge der morphologischen und funktionellen Zonen, die in der Verdoppelung des Siedlungskernes zum Ausdruck kommt.

Als Milieuwirkung muß das geringfügige Ausmaß jener potentionellen Energien der Verkehrslage angesehen werden, die an anderen Stellen aus der starken Oberflächengliederung entspringen, ebenso die Kreisform des Grundrisses mancher geschlossener Ortschaften (hier ist es zu einer Kombination zwischen der Wirkung der Ebene und den Verteidigungseinrichtungen gekommen), die Anlage von Radialstraßen, die im allgemeinen bedeutende Breite der Straßen, die eigenartigen Baumaterialien und die Regelmäßigkeit der morphologischen und funktionellen Zonen, welche im Verhältnis zu anderen Gegenden größer erscheint. Unter Milieu-Einwirkung müssen wir vor allem die Einwirkung des ebenen Geländes verstehen. Eine Ausnahme bildet das Baumaterial. Hier spielen nämlich die Gesteinsverhältnisse (bis in große Tiefen nur die jüngsten Ablagerungen aus Lehm, Sand und löß, daher Mangel an Baustein), sowie die infolge des kontinentalen Klimas an sich schon spärlichen und vom Menschen noch mehr gelichteten Waldbestände (daher Holzangel) die Hauptrolle.

Die Zeit der Türkenherrschaft bringt als eine zwischen zwei Entwicklungszeitaltern klaffende Lücke Aufklärung über folgende Eigentümlichkeiten: Vereinigung von städtischem Kern, ländlichem Ortsrand und dem ausgedehnten Gebiet der Tanyawelt zu einer Verwaltungseinheit, das geringe Alter des städtischen Kernes und die zahlreichen nach planmäßigem Grundriß neu aufgebauten Ortschaften.

Die Milieuwirkung und die sich aus den Ereignissen der Türkenzeit ergebenden Folgeerscheinungen können nur gemeinsam Aufklärung geben über folgende Eigenheiten: Die relative Unentwickeltheit des Städtewesens, bzw. eine gewisse Unreife der städtischen Entwicklung, d. h. die verhältnismäßig geringe Zahl echter Städte, bzw. im Durchschnitt kleine Stadtkerne mit nicht übermäßig differenzierten Funktionen (der eine Grund dafür liegt in den geringen landschaftskundlich bedingten Gebietskontrasten des Alföld, daher die Schwäche des inneren Tauschverkehrs als Milieuwirkung, der andere aber darin, daß das städtische Leben infolge der die Entwicklung unterbrechenden Türkenzeit noch jung ist); die große Rolle des Eisenbahnnetzes in der räumlichen Verteilung der Städteentwicklung; die als faserig zu bezeichnende Charaktereigentümlichkeit des Grundrisses mancher Ortschaften, sowie schließlich die überall außerordentlich geringe Zahl der stockhohen Gebäude.

Die Hausformen können nur auf Grund der Kenntnis jener Entwicklung verstanden werden, an deren Schwelle noch eine von dem halbnomadischen Ungartum mit sich gebrachte Grundform steht, die dann hier im neuen Kulturmilieu durch übernommene Elemente erweitert wird und sich so fortentwickelt. Die große

Zahl der Sackgassen findet ihre Erklärung einerseits in der radialen Anlage des Hauptstraßennetzes (Milieuwirkung), andererseits aber in der nachträglichen Umzäunung der Grundstücke (im Nomadenleben wurzelnde Eigenheit). Die im Inneren der geschlossenen Ortschaften liegenden Gärten sind charakteristisch für einen agrarischen und halbagrarisch-halbstädtischen Zustand, der sich erst nach dem Aufhören der Nomadensitte herauskristallisieren konnte, nach welcher die in der Ortschaft selbst liegenden Gebäude nicht von Zäunen umgeben waren. Andererseits wieder wird dieser Zustand im Falle des stärkeren Umsichgreifens der zentralen Funktionen bzw. der städtischen Bauweise stark eingeschränkt, ohne daß jedoch an den meisten Stellen in absehbarer Zeit mit seinem Verschwinden zu rechnen wäre. Dabei spielen also die Faktoren eine Rolle, die mit der Art des Verbauens der Grundstücke in Zusammenhang stehen, sowie darüber hinaus und auch unabhängig davon mit dem jugendlichen Alter und der Unreife des städtischen Lebens, auf keinen Fall aber mit einer vom Osten mitgebrachten völkischen Eigenheit.

Nach all' diesem bleibt also die Frage offen, bilden die zweifellos über zahlreiche individuelle Eigenheiten verfügenden Städte des Alföld irgendeine Untergruppe der Städte des europäischen Typus, oder müssen sie unter die orientalischen Städte eingereiht werden, wie dies R. Mayer annimmt? Die individuellen Eigenheiten bedeuten an sich noch nicht solche Charakterzüge, die für Europa unbedingt fremd sein müssen. So kann z. B. die Tatsache, daß die Verheerungen der Türkenzeit hier die Entwicklung weitgehendst beeinflussten, ja zum größten Teil zurückwarfen, einschließlich aller ihrer Folgeerscheinungen genau so wenig Anlaß dazu geben, diese Städte aus Europa auszuschließen, wie in jeder beliebigen anderen Gegend die die Entwicklung verändernde Rolle irgendwelcher Kriegerperioden. Auch jene Milieueinwirkungen, welche sich einfach aus dem ebenen Charakter des Geländes ergeben, bedeuten an sich noch immer nur örtliche Modifikationen innerhalb des Rahmens des Europas, welches auch an anderen Stellen Ebenen aufweist. Es muß jedoch zugegeben werden, daß hier das Ausmaß der Einwirkung sowohl der Kriegezeiten, als auch der ausgedehnten Ebene den europäischen Durchschnitt bei weitem übertrifft, weshalb auch alle mit ihr in Verbindung stehenden Erscheinungen viel augenfälliger werden. Wenn auch das Alföld nach seinem Klima keine echte Steppe, sondern eine Waldsteppe darstellt und seine heutige Baumlosigkeit zum Großteil das Ergebnis menschlicher Eingriffe ist, so wirkt diese Baumlosigkeit selbst auf dem Gebiete des Baumaterials zweifellos ähnlich wie echte Steppenverhältnisse. Schließlich müssen noch jene Merkmale der Städte des Alföld, die — wenn auch nur durch ein dünnes Band — mit der ursprünglichen Nomadenkultur des Ungartums verknüpft sind, in den atlantischen und mediterranen Teilen Europas tatsächlich fremd wirken.

Im Orient-Gebiet, unter welchem Namen R. Mayer ganz allgemein die Trockengebiete der Alten Welt zusammenfaßt, konnten Ebene, Steppencharakter und Nomadenkultur an manchen Orten in der Tat zur Entstehung von Merkmalen beigetragen haben, die sich in den Städten gewisser Gegenden auf solche Weise summierten, welche in größerem oder kleinerem Ausmaße an die Städte des Alföld erinnert. Doch bleibt auch in solchen Fällen noch immer die Frage offen, was ist größer, der Grad der Übereinstimmung, oder der der Abweichung? Wenn nun nicht ein westeuropäischer Forscher die Städte des Alföld und, sagen wir die Anatoliens vergleichen, sondern ein anatolischer Beobachter eine Parallele zwischen den Städten des Alföld und anderen europäischen Städten ziehen würde, so könnte dieser eventuell folgende ähnliche, bzw., übereinstimmende Charak-

terzüge der europäischen Städte und der Alföldstädte hervorheben; so z. B. den Umstand, daß in den Städten des Alföld anstelle von Moscheen und Basaren die Kirchen im Barock- und Empirestil, sowie in anderen, dem westlichen Geschmack entsprechenden Stilen errichtet wurden und daß es dort sogar auch noch sowohl äußerlich, als auch innerlich dem Formenkreis Europas angehörende Bürger- und Bauernhäuser, Geschäftsstraßen und außerdem auch in den Wohnvierteln verstreute Kaufläden gibt, ganz abgesehen von dem europäischen Charakter und der Gliederung der Berufszweige und Lebensformen. Wenn wir einmal die verschiedenen Städtetypen des ganzen Orient-Gebietes mindestens so weit kennen werden, wie die Städte des Alföld, dann werden wir sehen, welche, auch genetisch geklärte, gemeinsame Züge sie überhaupt aufweisen und ob es durch diese begründet erscheint, sagen wir die Oasenstädte der subtropischen Steppen und Halbwüsten, bei welchen die Lebensgrundlage noch vor Gewerbe und Handel, aber auch parallel zu diesen im Bewässerungsackerbau gegeben ist, als den Städten des Alföld näherstehend betrachtet werden müssen, als die übrigen europäischen Städte. Wenn wir auch einer solchen, bei dem Stande unserer heutigen Kenntnisse gewiß noch aussichtslosen und unfruchtbaren Debatte, die sich darum drehen würde, ob die Städte des Alföld über die meisten europäischen Charakterzüge verfügende orientalische Städte seien, oder aber umgekehrt, europäische Städte mit den meisten orientalischen Eigenschaften, keine übermäßige Bedeutung zollen, so glauben wir dennoch der Wahrheit am nächsten zu kommen, wenn wir meinen, daß die Städte des Alföld eine Abart der europäischen Städte darstellen, in deren Charakter aber auch auf die Nomadenkultur der winterkalten eurasischen Steppen zurückzuführende Züge zu finden sind.

Zwei Tatsachen sind sicher. Die erste wird darin offenbar, daß die städtischen Kerne viel weniger ugewohnte und vom europäischen Durchschnitt abweichende Züge besitzen als die geschlossenen Ortschaften in ihrer Gesamtheit. Je mehr also dieser Kern identisch wird mit der geschlossenen Ortschaft selbst, was gerade für die größten, am besten entwickelten und am meisten städtischen Ortschaften des Alföld charakteristisch ist, desto weniger Gründe liegen vor, zu zweifeln, ob wir es hier in der Tat mit einem Typus der europäischen Städte zu tun haben. Auch die zweite Tatsache steht damit in Übereinstimmung, nämlich die, daß wir bisher im Alföld zwei Perioden der Stadtwerdung unterscheiden können. Die erste, schwächere Periode lag am Ende des Mittelalters, die zweite, stärkere fällt aber auf das 19. Jahrhundert. Beide Zeitspannen bedeuteten eine mächtige Entfaltung der europäischen Lebensformen im Ungartum, die im Gegensatz steht zu der sich zwischen sie einkeilenden Türkenzeit, die eine Renaissance der an die Nomadenzeit erinnernden Lebensformen mit sich gebracht hatte. Mit anderen Worten, jede Entwicklung der Städte bedeutete auch eine Verstärkung ihres europäischen Charakters.

Diese Verstärkung des europäischen Charakters ist jedoch nicht gleichbedeutend mit dem Verblassen des ungarischen Charakters. Die Lebensformen können nicht zu Kerkerwänden eines Volkes werden und die Kultur eines Volkes bedeutet nicht ein von Ewigkeit zu Ewigkeit starres, unveränderliches Gerippe, d. h. mit anderen Worten, es erscheint nicht als unbedingte Notwendigkeit, daß der ungarische Nationalcharakter der Städte des Alföld mit den aus dem Nomadenleben herübergeretteten Eigentümlichkeiten steht oder fällt. Wenn wir untersuchen, ob es auch außerhalb des Alföld ein Städtewesen ungarischen Charakters gibt, so ist es wohl selbstverständlich, daß wir dabei nicht dort stehenbleiben, wo die Nomadenmerkmale aufhören. Die meisten Städte des Alföld

sind deshalb ungarische Städte, weil ihre Einwohnerschaft auch heute noch, ja sogar seit ihrer Entstehung volksungarisch (oder im Ungartum aufgegangene verwandte Kumanen) ist, weil die städtebildenden Kräfte der volksungarischen Umwelt sie schufen oder zu Städten weiterentwickelten und weil ihre Entwicklungscharaktere und heutigen Eigentümlichkeiten durch die vom ungarischen Volk mit sich gebrachte Kultur, die hier vorgefundene Landschaft und das Schicksal, an welchem Landschaft und Volk in ihrem gemeinsamen Leben gleicherweise ihren Anteil erhielten, gemeinsam ihre Erklärung finden. Dies ist eine Entwicklung, die durch zahlreiche Bande mit der gesamten europäischen Entwicklung verknüpft erscheint und die auch durch übernommene fremde Kulturgüter bereichert wurde; die nicht wahllos übernommenen Güter paßten sich aber immer den schon vorhandenen an. Das Volk, das der Träger des sich immer stärker erweiternden Kulturgutes ist, war und bleibt dasselbe.

Die Städte, auf welche sich diese Ausführungen beziehen, sind alle noch ungarische Städte, u. zw. in dem Ausmaße, in welchem sie sich anpassen.

IX. Zusammenfassung

Überblicken wir nun alles, was bei der Besprechung der drei Zonen zur Sprache kam, so ist es wohl unmöglich, sich der Feststellung zu entziehen, daß das Gebiet der ungarischen Stadt außer dem größten Teil des Alföld auch noch die Zwischenzone umfaßt, ja sogar häufig in die Randzone selbst hineinragt. Mannigfaltige Kräfte schufen die ungarische Stadt: die Kultur, die das Ungartum mit sich gebracht hatte, die Landschaft, die es hier vorfand, die sich hier weiterentwickelnde und zur europäischen gestaltende Kultur und schließlich das Schicksal, an welchem Landschaft und Volk anteil nahmen. Im Charakter der Städte des Alföld kommen mehr Züge der ursprünglichen Kultur zum Durchbruch, die Städte der Zwischenzone spiegeln zum Großteil die europäisch gewordene Kultur des Ungartums wider und schließlich trifft in der Randzone das ungarische Volkstum mit der landschaftsgestaltenden Tätigkeit der auf dem Gebiete des ungarischen Staates lebenden und sich in sein Wirtschaftsleben einfügenden fremden Volksgruppen zusammen. Zwischen diesen drei Zonen gibt es keine scharfe Grenzen, sondern eine geht allmählich in die andere über. Vom Standpunkt der städtischen Entwicklung und des Städtewesens selbst ist das Karpatenbecken mit Recht als eine selbständige Raumeinheit anzusehen; in welcher Richtung immer wir seine Grenzen überschreiten, so finden wir Landschaften anderer Natur, anderes unvermisches, oder in anderen Verhältnissen vermisches Volkstum, sowie andere Schicksale als gestaltende Faktoren.

Inhaltsverzeichnis

I. Meinungsunterschiede und ihre Ursachen	31
II. Grundlegende Fragen	39
III. Die Begrenzung der Alföldstadt	40
A) Verwaltungsgebiet oder geschlossene Ortschaft?	40
B) Geschlossene Ortschaft oder Stadtkern?	48
IV. Systematische Übersicht der Eigenschaften der Alföldstadt	65
A) Die Stadt und ihre Umgebung	65
1. Die Durchschnittslage	65
2. Abweichungen vom Durchschnitt	66
3. Erklärung der Tatsachen	67

B) Morphologische Eigenschaften	74
1. Der Grundriß	74
a) Das Straßennetz	74
b) Die Breite der Straßen	78
c) Die Eigenart des Wachstums	79
2. Die Bauweise	82
a) Die Baumaterialien	82
b) Die Hausformen	82
3. Die Gärten	93
C) Morphologische und funktionelle Zonen	94
V. Sind die Städte des Alföld europäische oder orientalische Städte?	96
VI. Die städtische Entwicklung im Karpatenbecken	100
A) Römische Grundlagen und Mittelalter	100
B) Die Türkenzeit und die Epoche der neuen Städtebildung	119
VII. Das Stadtbild im Karpatenbecken	133
VIII. Die städtegeographischen Zonen des Karpatenbeckens	142
A) Randgebiete	142
B) Die Zwischenzone	144
C) Die Städte des Alföld	147
IX. Zusammenfassung	148
Inhaltsverzeichnis	149

A SZOCIALISTA TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ PROBLÉMÁI

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-történettudományi Közleményei V. köt. 1—4. sz. 1954. 599—610. oldal.

A második világháború utáni hazai társadalmi-gazdasági fejlődéssel szoros összefüggésben szükségessé vált egy szocialista településföldrajzi ismeretrendszernek a kiépítése is. Az új ismeretrendszer felé vezető utat MENDŐL TIBOR a burzsoá regionális és általános településföldrajz átfogó kritikai vizsgálatával, értékeinek és hibáinak feltárásával keresi. Orosz nyelvismeretére támaszkodva a hazai szakirodalomban elsőként hívja fel a figyelmet a településföldrajz elméletével, problémáival és módszertanával kapcsolatos szovjet útkeresésre. Szorgalmazza a hazai népgazdaság szempontjából sürgető feladatok megoldását. Ha csak nagy vonalakban is, az értekezés második részében felvázolja a szocialista településföldrajz általa kialakított rendszerét és módszertanát. (Nem idézzük az értekezés előadásakor elhangzott hozzászólásokat, az előadó válaszát, a publikált szövegben alkalmazott lábjegyzeteket és a bibliográfiát.)

Ha a szocialista településföldrajz problémáinak felvázolását az előzmények áttekintésével kezdjük, akkor nem tagadhatjuk, hogy a burzsoá településföldrajz bizonyos vonatkozásokban nem is kevés részleteredményt ért el. Ilyen részleteredmények mutatkoznak egyes vidékek igen sokféle településjelenségének elemzése terén. Fejlett tőkés országok számos régiójáról bőven, gyarmati országok területéről pedig gyérebben, de mégis vannak legalább nyers adataink, sokszor ezeken túlmenően bizonyos összefüggésekre vonatkozó ismereteink is. Kiterjednek ezek pl. a hajlékok különböző típusainak eloszlására és részben genezisére. Falvak és városok nagy seregének ismerjük alaprajzi tagolódását: nemcsak a belsőségét, hanem a termő határát is. Bizonyos alaprajzok és alaprajz-típusok genezise is ismert. Nagyobb települések funkcionális és arculati belső tagolódására, egyes vidékek nagyságrend, funkció és arculat szerint megkülönböztetett településeinek eloszlására, ennek az eloszlásnak kialakulására és a természeti földrajzi környezethez való viszonyára, tehát a topográfiai és a forgalmi fekvés kérdéseire bő irodalmat találunk. A nyert eredmények nem korlátozódnak egyes vidékek településeinek és településrendszerének a fenti szempontok szerint megállapított egyéni vonásaira, hanem kiterjednek bizonyos típusok elvonására és törvényszerűségek felismerésére, tehát a regionális településföldrajz mellett az általános településföldrajzra is.

Mindezt elismerve hangsúlyoznunk kell másrészt a burzsoá településföldrajz feltűnő hiányosságait. A bizonyos vonatkozásokban elért részleteredmények értéke éles ellentétben áll az egész tudományág átfogó rendszerének kiépítetlenségével. Biztos jele az átfogó rendszer kiépítetlenségének az a körülmény, hogy amint a részletkérdések felől a szintézis felé haladunk, egyre hiányosabb, egyre bizonytalanabb felépítésű és egyre ellentmondóbb értékelésű művekkel találkozunk. Mutatkozik ez a regionális településföldrajz, de még inkább az általános településföldrajz területén. Viszonylag kevés az olyan regionális szintézis, mint pl. SCHLÜTER, GRADMANN vagy OMER TULIPPE egyik-másik munkája. Még ezek között is mekkora a különbség a problematikában, a problémák rangsorolásában!

Hát még ha nem állunk meg a címükben is településföldrajznak nevezett regionális összefoglalások határain, hanem kiterjesztjük figyelmünket az olyan, településföldrajzi anyagot is tartalmazó teljes regionális monográfiákra, mint amilyenek a Vidal de la Blache-féle francia iskolából kerültek ki! A nagyobb területre kiterjedő településszerkezetnek, a fekvés problémáinak vizsgálata többé-kevésbé közös, ellenben pl. a német településföldrajz a funkcionális, a francia az alaktani, az amerikai pedig a genetikus szempontokat igen gyakran mostoha sorsban részesíti.

A regionális településföldrajznál is élesebben domborodnak ki a hiányok, a hézagok, a felfogásbeli különbségek az általános településföldrajzban. Az általános településföldrajznak nincs is összefoglaló kézikönyve. Ami ilyen jelleggel mint különböző általános földrajzi kézikönyvek kisebb-nagyobb fejezete szerepel, felölelt anyagát és annak rendszerezését tekintve olyan nagy eltéréseket mutat, amilyenekkel semmiféle más földrajzi ágazat területén nem találkozunk. Ebben bizonyára része van a regionális településföldrajzi vizsgálatok egyenetlen földi eloszlásának is. Nyilván nem lehet sem többé-kevésbé megnyugtató típusbeosztást felállítani, sem átfogó törvényszerűségeket felismerni addig, amíg tárgyi ismereteink csak bizonyos európai és észak-amerikai országokból nevezhetők viszonylag bőnek, ellenben annál szűkebbek más világrészekből. De hogy az átfogó rendszer kiépíthetőségének nem ez a fő oka, az kitűnik abból, hogy minél inkább haladunk régi kézikönyvek felől az újabbak felé, minél bővebb nyers tárgyi ismeretekre támaszkodnak azok, annál kevésbé tudnak szerzőik uralkodni az anyagon. Minél több a rendszerezni való, annál tökéletlenebb maga a rendszer. Olyan összefoglalások, mint a Klute-féle „Handbuch” HASSINGERTől származó nagy településföldrajzi fejezete, amennyire mély hatást gyakorolnak az olvasóra dús anyaghoz kapcsolódó problémáik sokrétűségével, annyira elkedvetlenítők sok helyen szétfolyó, az összefüggések hierarchiáját áttekinteni nem tudó felépítésükkel. Nyilván az elméleti alapokban van a hiba. Ezek az alapok elegendők ahhoz, hogy lehetővé tegyék két tény összefüggésének felismerését, de arra elégtelenek, hogy a tények egész seregének sokszoros összefüggéseiben eligazítsanak, a bonyolult összefüggéshálózat legfőbb szálainak felismeréséhez utat mutassanak.

Mindnyájan tudjuk, hogy társadalmi jelenségekkel foglalkozó burzsoá földrajzi munkák legfőbb fogyatkozásai összefüggnek a földrajzi determinista szemlélet érvényesülésével, a termelési viszonyok szerepének pedig minden esetben úgyszólván teljes elhanyagolásával. Így van ez a településföldrajzban is. A kétfajta hiba között elég szoros a kapcsolat, hiszen aki a természeti földrajzi környezetet tekinti a fejlődés döntő tényezőjének, az ezt a tényezőt az általa figyelembe nem vett termelési viszonyok helyére teszi. Lehetséges azonban olyan eset is, hogy valaki a termelési viszonyokat ugyan egészen mellőzi, de csak részben helyettesíti azokat a természeti földrajzi környezettel, részben mással, így pl. a termelési viszonyoktól elszakítva szemlélt termelőerőkkel, esetleg a felépítmény különböző elemeivel, amelyeket persze nem nevez így. Különösen gyakori ez a burzsoá településföldrajzban, sőt annak éppen egyik jellemző sajátossága. Mondhatjuk, hogy a burzsoá településföldrajz hibái legáltalánosabban nem is annyira a földrajzi determinizmus érvényesülésével, mint inkább a termelési viszonyok szerepének elhanyagolásával függnek össze.

Valóban a földrajzi determinizmus érvényesülése korántsem egyforma mértékű a településföldrajz különböző irányzataiban. Az a településföldrajz, amely a múlt század vége óta a Ratzel-féle emberföldrajz részévé kívánt válni, a leginkább terhelt ilyen természetű hibákkal. Hiszen RATZEL, ha elvben nem is hir-

dette, hogy minden emberi, így tehát társadalmi jelenséget is a természeti földrajzi környezet determinál, de tudománya fő feladatául éppen azoknak a jelenségeknek a vizsgálatát tekintette, amelyek valóban a természeti-földrajzi környezet sajátosságainak függvényei. Ilyen szemlélet képviselőjének csak némi túlbuzgalma is tágra nyitja a kaput a földrajzi determinizmus előtt. De a településföldrajznak már jóval RATZEL előtt is voltak művelői. Főleg Ritter-tanítványok, akik követék mesterüknek determinista irányzatát, ha annak nem is teleologizmussal kapcsolódó formáját. Ez a földrajzi determinizmus magának RITTERnek a múlt század közepét megelőző évtizedekre jutó működésében még a XVIII. századi francia mechanikus materializmus hatását tükrözi. Nem véletlen, hogy JOHANN GEORG KOHL, ugyancsak Ritter-tanítvány, 1841-ben a legelső tisztán településföldrajzi tárgyú mű szerzője, a domborzatnak a településekre gyakorolt hatásával, majd egy későbbi munkájában az európai fővárosok fekvésével foglalkozik. A múlt század második felének településföldrajzi irodalmát általában hasonló témák választása jellemezte: a fekvése, valamely nagyobb terület településeinek eloszlásáé, egybevetve különböző térszíni jelenségekkel. A cél annak megállapítása volt, hogy a településjelenségek milyen mértékben függnek a természeti földrajzi környezet sajátosságaitól. Minthogy a fekvést, vagy az eloszlást meghatározó egyéb tényezők vizsgálatát elhanyagolták, az ide tartozó munkák erősítették a földrajzi determinista szemléletet. Magának RATZELnek is a településföldrajz területén kifejtett konkrét vizsgálatai a fekvés típusainak — a topográfiai és a forgalmi fekvésnek — a megkülönböztetésében csúcsosodtak már a jelen század elején.

Kétségtelen, hogy a földrajzi determinizmus hirdetése a tőkés érdekek számára kedvező, hiszen a természeti földrajzi adottságok kényszerének döntő szerepét hangsúlyozván eltereli a figyelmet a termelési viszonyokról, tehát forradalmi magatartás helyett a fennálló viszonyokba való beletörődésre ösztönöz. Mindamellet külön vizsgálat nélkül nehéz lenne választ adnunk arra a kérdésre, hogy szerzőnkint milyen mértékben beszélhetünk egyszerűen a vulgáris materializmusból táplálkozó meggyőződésről, a kapitalista termelési módnak mint alapnak megfelelő egyik ideológiai irányzat kritika nélküli elfogadásáról, vagy éppen a tőkés érdekek mellett való tudatos kiállásról. Ugyanilyen nehéz a motívumok világos megkülönböztetése azoknak a geográfusoknak a működésével kapcsolatban is, akik kevésbé vagy aligha nevezhetők a földrajzi determinizmus híveinek, ellenben állásfoglalásuk a tőkés érdekek szempontjából hasonlóan kedvező, mert legalább abban az egyben valamennyien megegyeznek egymással is, meg a földrajzi deterministákkal is, hogy a termelési viszonyokról, a termelési viszonyoknak a termelő erőkkkel dialektikus összefüggésben végbemenő fejlődéséről, az alap és a felépítmény viszonyáról, vagy semmitsem szólnak, vagy ilyen vonatkozásban idealista nézeteket hirdetnek. A településföldrajznak ezek az irányzatai már a múlt század végén, RATZEL-lel egyidejűleg felbukkannak, a jelen század első évtizedében a ratzeli szemlélettel élesen szembehehelyezkednek, majd hamarosan uralkodóvá válnak. Tekintsük át ezeket röviden!

A falusias alaprajzok elemzésének megalapozója, az agrártörténész AUGUST MEITZEN 1896-ban megjelent főművében (*Siedlung und Agrarwesen*) a megkülönböztetett főbb alaprajztypusokat az etnikum kifejezőinek tekinti. Ez az etnikum művében mint valami tovább nem elemezhető misztikus adottság jelenik meg.

VIDAL DE LA BLACHE és iskolája hevesen támadja, már RATZEL működésével egyidejűleg is, annak földrajzi determinizmusát. Feladatának nem a természeti-

földrajzi környezet különböző emberi, társadalmi jelenségekre gyakorolt hatásának vizsgálatát, hanem a kettő kölcsönhatásának elemzését tekinti. Az ebből az iskolából kikerülő regionális monográfiák a településeket társadalmi alakulatoknak tekintik, alapvető jellemvonásait, azok különbségeit elsődlegesen társadalmi tényezőkkel magyarázzák. De ehhez mindjárt hozzá kell tennünk: a léptenyomon szemügyrevett, hatásaikon át vizsgált sokféle társadalmi tényező egymás között fennálló viszonyáról nagyon bizonytalan, sokszor inkább csak sejthető és szerzőnként is különböző képet kapunk.

Ez nemcsak a Vidal de la Blache-féle iskola jellemző vonása, hanem azé a másiké, a ratzeli irányzattal szintén szembehelyezkedő irányzaté is, amely a legkevésbé nevezhető a földrajzi determinizmus hirdetőjének. A Schlüter—Brunhes-féle irányzat ez. Ennek az egész emberföldrajz és azon belül a településföldrajz feladatát illető nézete homlokegyenest ellenkezik a Ratzel-féle felfogással. Nem azt akarja vizsgálni, hogy miként hat a természeti földrajzi környezet különböző társadalmi, vagy amint ők mondják, különböző emberi jelenségekre, hanem éppen fordítva: mit hoz létre a környezetben az emberi tevékenység. Ennek a tevékenységnek látható és tapintható eredményeit, az úgynevezett kultúrtáj, vagy jobb magyar szóval műtáj alkatrészeit vizsgálni, elemezni, genetikusan értelmezni, magyarázva leírni — ez a feladat. A földrajz vélt egységét kívánja szolgálni ez az irányzat, amikor ilyen módon a tárgyi valóságokat elemző természeti földrajzhoz hasonlóan az emberföldrajz számára szintén tárgyi valóságok elemzését, nem pedig hatások vizsgálatát tűzi ki feladatként.

Mínthogy a szóban forgó felfogás szerint bármely látható településjelenséget maga ez a jellege avat földrajzi vizsgálat tárgyává, nem pedig az a körülmény, hogy keletkezésében vagy fejlődésében természeti földrajzi vagy társadalmi hatásoknak van-e döntő szerepe, a felfogás képviselőit nem is csábíthatja a földrajzi determinizmus erőszakolására a vizsgálati kör kiterjesztésének ilyen módon adódó valamiféle lehetősége. A földrajzi determinizmus érvényesülése helyett másfajta egyoldalúság veszélye fenyegeti ennek a felfogásnak a képviselőit. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó irányzat szerint a tárgyi valóságoknak, azok külső képeinek, alakjának, formakincsének nem egyszerű, hanem magyarázó leírása, genetikus, okfejtő vizsgálata a feladat és ennek végrehajtása során kellően meg kell vizsgálni a társadalom legkülönbözőbb mozgásjelenségeit, éppúgy, mint a szóba jöhető természeti-földrajzi tényezőket. Mínthogy azonban a társadalmi mozgásjelenségeknek bonyolult összefüggéseiről zavaros, ellentmondó kép él a feladat végrehajtóiban, ezért könnyen hajlanak arra, hogy megelégedjenek kiragadott részletösszefüggésekkel. Végül is ezt az egész probléma-komplexust hajlandók másodrangúnak tekinteni és így a településföldrajzot településmorfológiává zsugorítani. Hangsúlyoznunk kell, nem az a baj, hogy némelyek nem településföldrajzot, hanem csak településmorfológiát művelnek. A baj csupán az, ha ezek a településmorfológiát, azaz a részt egyszerűen azonosnak tekintik a településföldrajzzal, tehát az egészszel. Még azok munkásságában is, akik a formákon kívül funkcióról is tudnak, sőt egyrészt a formák és funkciók egyidejű állapotának összefüggéseit, másrészt külön-külön a formák és a funkciók fejlődését is megvizsgálandónak tartják, gyakran előforduló hiányosság a formakincs fejlődése és a funkciórendszer fejlődése közötti összefüggések vizsgálatának elhanyagolása. Ezek körében a dialektikus módszernek inkább ösztönös mint tudatos alkalmazása bizonyos határokon túl nem terjed. Ehhez nem nyújtott elég alapot az az állásfoglalás, amelyet BRUNHES „La Géographie humaine” című, első kiadásában még az első világháború előtt megjelent közismert műve, az

abban „principe d'activité” és „principe de connexité” megjelöléssel szereplő két elv részletes kifejtése képvisel.

Végül, mint a burzsoá településföldrajzot egyetemlegesen jellemző sajátságot, az öncélúságot kell említenünk. Ebben a sajátságban a településföldrajz osztozik más tudományokkal. Hiába is akarta volna szolgálni a gyakorlatot, ha egyszer a gyakorlat nem tartott igényt erre a szolgálatra, aminthogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele előtt nem is tarthatott.

Talán úgy tűnik, hogy túlságosan sokat foglalkoztunk a burzsoá településföldrajz bírálataival, ahhoz képest, hogy a jelen előadás, címe szerint, a szocialista településföldrajz problémáira kíván rávilágítani. Nem tehetünk másként. Ha a régít újjal akarjuk felecsélni, a réginek kritikai vizsgálata, értékeinek és hibáinak feltárása utat mutat az újnak a felépítéséhez. Ma ott tartunk, hogy keressük az új felé vezető utat. Nemcsak mi tesszük ezt, hanem bizonyos mértékig a szovjet településföldrajz is. Az utóbbi — a népességföldrajz részeként, a gazdasági földrajz keretei között — most van nagyarányú kibontakozásban, miután előbb a gazdasági földrajznak a különböző termelő ágazatokhoz és azok együtteséhez kapcsolódó módszertani és egyéb elméleti problémái lényeges vonásaikban tisztázódtak. Ez a tisztázás, éppúgy mint vele párhuzamosan számos gazdaságföldrajzi konkrét vizsgálat végrehajtása, regionális gazdaságföldrajzi monográfiák írása, a népgazdaság szolgálata szempontjából sürgősebben megoldandó feladatok voltak. Bármennyire kényelmes is lenne tehát egyszerűen készen átvennünk a szovjet településföldrajz elméletét, problémáit és módszertanát, ezt mégsem tehetjük. Nem várhatjuk meg, amíg az ezen a téren még heves vitákat némi viszonylagos megállapodottság váltja fel, hiszen nekünk magunknak is vannak sürgős konkrét feladataink, amelyek megoldását és az elméleti alapok kiépítését párhuzamosan kell folytatnunk, az egyikből nyert tanulságokkal a másikat korrigálva. És természetesen mindezt egyidejűleg ki kell egészítenünk azzal is, hogy a szovjet településföldrajz esetről esetre napvilágot látó eredményeiből levonjuk a magunk számára a tanulságokat. Ebből a szempontból a kutatáseredményeket tartalmazó munkák a problematika és a módszer tekintetében fontosak, az elméleti művek, köztük az olyan bírálatok, mint amilyen pl. M. I. POMUSZ „A lakosságföldrajzi kérdések megvilágítása a gazdaságföldrajzi szakirodalomban” című, 1951-ben megjelent tanulmánya, még jobban megvilágítják a módszer és általában az elmélet kérdéseit. Meggyőződhetünk arról, hogy a mi gyakorlatunkhoz hasonlóan a szovjet tudomány is fontosnak tartja a települések térbeli eloszlásának, fekvésének, funkcióinak, arculatának vizsgálatát.

Ami az elméleti kérdéseket illeti, mindaz, amit a burzsoá településföldrajz előbbi kritikájából a szocialista településföldrajz építésének céljaira lényeges következtetésként levonhatunk, nem áll ellentétben az eddigi szovjet szakirodalomból már egységes véleményként kiolvasható állásfoglalásokkal.

Így kétségtelennek látszik, hogy a szocialista településföldrajznak helyes módszert alkalmazva fel kell ismernie a településjelenségek fejlődésében a termelési mód fejlődésének döntő szerepét, de nem hagyhatja figyelmen kívül a felépítmények fejlődéséből kiinduló hatásokat sem. Tekintetbe kell venni a természeti földrajzi környezet szerepét is, de ezen a téren igen gondos, az összefüggéseket alaposan elemző munka óvhatja csak meg a földrajzi determinizmus hibájától. Kutatásait a településtervezés és fejlesztés és ezen át az egész népgazdaság fejlesztésének, közelebbről területi elhelyezésének, tehát a területi tervezésnek a szolgálatába kell állítania, noha sem a tervezés, sem a fejlesztés végrehajtása nem saját feladata.

A szocialista településföldrajz kutatómunkája a települések elhelyezkedésének és elhelyezésének problémáihoz kapcsolódik. Az elhelyezkedés problémáihoz akkor, ha a szocialista vagy szocializmust építő jelen állapotának kellő értelmezése céljából feltárandó múlt viszonyait, vagy tőkés országok akár mai, akár múltbeli viszonyait vizsgáljuk. Ahol már legalábbis megindult a szocializmus építése, ott ettől az időponttól kezdődően előtérbe nyomulnak az elhelyezés problémái.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a település valamely embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese. Természetesen ide kell számítanunk mindazokat az építményeket, műszaki berendezéseket is, tehát lakóházakat, gyárakat és egyéb épületeket, útburkolatot, közműhálózatot stb., amelyek a lakóhelyet és munkahelyet rendeltetésszerű szerepének betöltésére alkalmassá teszik.

A településnek mint embercsoportból, lakóhelyből és munkahelyből álló együttesnek három eleme közül egyik sem vizsgálható a másik kettőtől teljesen elszakítva. Ez nem azt jelenti, mintha részlettanulmányok témája ne lehetne külön a három elem bármelyike, sőt annak is valamilyen részjelensége. Vizsgálhatjuk pl. valamely településnek, vagy települések valamilyen nagyobb csoportjának népességösszetételét vagy népmozgalmát, esetleg általánosságban a településeknek ilyen szempontból megkülönböztethető típusait. Ugyanígy tanulmányozhatjuk a lakóhelyeket vagy a munkahelyeket és az azokat képviselő berendezéseket — lakóházakat, gyártelepeket, hivatalokat, szántóföldeket, kerteket, szőlőket — egy-egy településre vagy a települések bizonyos csoportjára jellemző térbeli, alaki megjelenésükben, illetőleg egy-egy településen vagy a települések bizonyos csoportján belül mutatkozó sajátos elhelyezkedésükben, egymáshoz viszonyított elrendeződésükben. De akár az embercsoport, akár a lakóhely vagy munkahely valamely részjelensége is vizsgálatunk tárgya, sohasem feledkezhetünk meg a többi elemmel való összefüggésekről. Nem foglalkozhatunk pl. úgy valamely település lakóhelyegységeinek összességét képviselő épületkomplexummal, hogy figyelmen kívül hagynánk annak a népességnek osztály- és foglalkozási, esetleg egyéb szempontok szerinti összetételét, amely azt az épületkomplexumot lakja, illetve a múltban annak kialakításában részes volt. De a népességösszetétellel kapcsolatban a munkahelyek jellegéről, azoknak a lakóhelytől való távolságáról és egyéb térbeli kapcsolatairól sem feledkezhetünk meg. Sőt, lehetnek olyan témák, amelyek már önmagukban is több elemhez kapcsolódnak. Pl. valamely település alaprajza, tehát utcahálózatának, telekkeosztásának és határbeosztásának jellege olyan vizsgálatot igényel, amelynek ki kell terjednie a településnek mind a lakóhely-, mind a munkahely-szerű részeire.

A településeknek a lényegét leginkább megközelítő jellegmeghatározói nem a lakóhelyek, hanem a munkahelyek. Ha a településeket méretük szerint, tehát mennyiségi szempontból akarjuk összehasonlítani, akkor a népességszámot, mellette esetleg a házak számát, a beépített terület, vagy az egész határterület kiterjedését vesszük figyelembe. Ha azonban nem mennyiségi, hanem minőségi összehasonlítás a célunk, akkor a különböző munkahelyek jellegét és jellegváltozatunkint összesített méretét, egymás közti arányát kell településről településre megvizsgálnunk. A legalapvetőbb különbség a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jellegű munkahelyek között mutatkozik. De a pontos jellegmeghatározás természetesen további megkülönböztetéseket is megkíván: a mezőgazdasági munkahelyeken belül a szántóföldek, rétek, legelők, kertek, szőlők stb., a nem mezőgazdaságiakon belül a gyárak, kisipari műhelyek, boltok, hivatalok stb. arányának megkülönböztetését. Ez az arány településről településre más és más.

A jelleg szerint megkülönböztetett munkahelyek aránya szabja meg valamely település funkcióinak arányát, tehát azt az arányt, amely az illető településre jellemző módon a mezőgazdaság és az ipar, kereskedelem, a politikai és kulturális funkciók, a mezőgazdaságon belül pl. szántóföldi művelés vagy szőlőtermelés, az iparon belül a gyáripár és kézműipar és mindkettő egyes ágazatainak mérete között fennáll. A települések funkcionális jellegében egyrészt — amint láttuk — a munkahelyek sajátosságai összegeződnek, másrészt — bizonyos fokig a munkahelyek sajátosságain át — a népesség foglalkozás- és osztálytagolódásának jellemvonásai is. Hogy valamely település népességének foglalkozás szerinti megoszlása a funkciók arányára élesen rávilágít, bizonyos szempontból az utóbbi mértékéül szolgál, az aligha szorul bizonyításra. A mezőgazdasági foglalkozású népesség nagy arányából nyilván joggal következtethetünk valamely település mezőgazdasági funkciójának más funkciókhoz mért jelentős súlyára. De a népesség osztálytagolódása sem közömbös akkor, ha a funkciók abszolút méretét vizsgáljuk. A funkció abszolút súlyát tekintve mást jelent bizonyos számú gyári és mezőgazdasági munkás, mint ugyanannyi kézműiparos vagy önálló középparaszt. Ezek a különbségek a munkahelyek osztályozása során is kitűnnek. De a funkciók jellege még a települések méretére, annak meghatározó jegyeire is hatással van. Új funkciók meghonosodása növeli a népességszámot, a házak számát és a beépített terület terjedelmét, de funkcióként más és más arányban. A népesség számának növekedése viszont funkcionális változások kiváltója lehet. A funkciók jellege szerint más és más az arány a népességszám, a házak száma, a beépített terület nagysága és a minimális határnagyság között. Látjuk tehát, hogy a funkciók a települések életének legkülönbözőbb jelenségeivel és jellemzőivel a legszorosabb összefüggésben állnak. A települések életének legkülönbözőbb problémái, a funkciók kérdései köré csoportosítva, összefüggő vizsgálatok terjedelmes körének szolgáltatnak tárgyat. A településföldrajz két nagy vizsgálati köre közül az egyik a funkciókra és a velük kapcsolatos életjelenségekre terjed ki.

A másik vizsgálati kör a településmorfológia. Ide tartozik a települések érzékelhető arculatának vizsgálata. Így az alaprajz, amelynek elemei a belsőség területén az utcák hálózata és az abba illeszkedő telkek rendje, a határterületén pedig az utaktól, dűlőutaktól tagolt táblák és parcellák. De morfológiai vizsgálat tárgyai a lakóhelyeket és munkahelyeket képviselő, az alaprajzra ráhelyezkedő háromdimenziós létesítmények, a belsőség területén a horizontális zártság és vertikális tagolódás különböző fokozatainak megfelelő építmények, a határban pedig a termelt növényeknek a különböző műveléságak szerint más és más jellegű együttesei. Mind a települések életének, mind azok arculatának vizsgálata külön specialista szakemberek feladata lehet. De soha nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kétfajta vizsgálatkör csupán együttesen azonos az egész településföldrajz vizsgálatkörével. Funkciók és arculat között szoros a kapcsolat: a morfológiai elemzés nem hajtható végre, ha a funkciókat teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Nemcsak a munkahelyek arculatának jellegét szabja meg a funkció — más egy kohóüzem külső képe, mint egy asztalosműhelyé, vagy egy szőlőskerté —, hanem bizonyos mértékig a lakóhelyek arculatát is: más egy parasztház, mint egy városi bérház. A morfológiai jellegből — az utcahálózat és a telekrend jellegéből is — bizonyos mértékig következtetést vonhatunk le a funkcionális jellegre, noha, mint alább még rámutatunk, a kettő párhuzama nem teljes: a morfológiai jelleg a funkcionális jellegen kívül más tényezők is befolyásolják. Az állandó települések osztályozása is részben funkcionális, részben morfológiai szempontú lehet. A funkcionális jelleg alapján az állandó települések részben falusiasak,

részben városiasak, morfológiai szempontból a lakóhelyegységek és munkahelyegységek térbeli kapcsolata alapján pedig magánosak vagy csoportosak.

Mind a települések életének, mind pedig arculatának vizsgálata során már akkor is összefüggések egész serege tárul fel, ha a vizsgálat szorosan egyetlen időkeresztmetszet, pl. a jelenlegi állapot határain belül marad. De az összefüggések bonyolult szövevényére akkor derül igazán fény, ha mind a funkciókat és a települések életének velük szoros összefüggésben álló olyan jellemvonásait, mint a népesség száma, foglalkozás szerinti és osztálytagolódása, a munkahelyek funkcionális jelleg és méret szerint való megkülönböztetése, a házak száma, a beépített terület és az egész határ mérete — mind pedig az arculat különböző elemeit, tehát a települések morfológiai vonásait nem csupán jelenlegi állapotukban, hanem fejlődésükben is ismerjük. Mindezek a sajátságok a maguk fejlődése során folyton más és más konstellációba lépnek egymással. De ha ezek a konstellációk változnak is, valami nyomuk későbbi időkeresztmetszetekben is marad. Ez a körülmény szinte parancsolólag megköveteli bármely időkeresztmetszet, így pl. a jelenkor értelmezése során is, hogy az egyes elemek és sajátságok fejlődését külön-külön is, de mindenkori összefüggéseikben is ismerjük. Éppen ez a követelmény érvényesül a legritkábban a burzsoá településföldrajzban, noha az előbbieken ismertett problémák különböző szerzők munkáiban különböző kiválogatásban és arányban többnyire előkerülnek.

Példával világíthatjuk meg azt, hogy a mai állapot helyes értelmezéséhez mennyire nem elégséges az egyes elemek és sajátságok jelenleg mutatkozó párhuzamának ismerete, de még az egyes elemek és sajátságok külön fejlődésének ismerete sem, hanem mennyire szükséges az is, hogy ne csak izolált fejlődésvonalakat lássunk, hanem jelenségek mindenkori összefüggéseinek fejlődését. Már az előbbieken rámutattunk arra, hogy a funkciók fejlődése irányt szab az arculat fejlődésének. Ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha azonos funkciók mindig és mindenütt azonos arculattal jelennének meg. Magyarországon, ahol városias funkciókkal gyakran társul földszintes építkezés, a zárt sorú földszintes ház városias formának számít, az utcára merőleges hossz tengelyű viszont falusiasnak. Budapest környékén és néhol másutt is gyakran lakik városias foglalkozású népesség falusias típusú házakban. A magyarázat az, hogy itt korábbi faluk váltak a város periferiájának részévé. Népességük összetétele, funkcionális jellegük tehát már megváltozott, építményeik jellege, tehát arculatuk egyelőre még a régi maradt és csak lassan cserélődik ki az új funkciónak megfelelően. A kétféle fejlődés, a funkcionális és az arculati, nem egyformán gyors, így egy adott időkeresztmetszetben a kettőnek nem azonos fejlettségű eredményei kapcsolódnak egymással. De a funkciók és az arculat bizonyos elemeinek fejlődése nemcsak különböző tempójú lehet, hanem már csak azért sem mutat tökéletes párhuzamot, mert az arculat fejlődésének a funkciók fejlődésén kívül más alakító tényezők is vannak. Meg kell jegyeznünk, hogy már maguknak a funkcióknak a fejlődése sem kizárólag a termelő erők és a termelési viszonyok fejlődésének közvetlen kifejezője, hanem részben a felépítményeké, amelyek ugyan mindig egy-egy meghatározott alap kiegészítői, de fejlődésüknek vannak sajátos vonásai, legfőképpen a növekvés és a sorvadás időtartama tekintetében. Gondoljunk arra, hogy a különböző termelő tevékenységek mellett szerepe van sok település életében nem is csekély mérvű különböző jogi, politikai, kulturális funkcióknak, illetőleg az ezeket szolgáló megfelelő intézményeknek. De, amint mondtuk, az arculat fejlődésének nemcsak a funkciók — akár közvetlenül az alaptól, akár a felépítményekből következnek azok —, hanem egyéb tényezők is alakítói. Pl. művészeti,

általában esztétikai tényezők, amelyek nyilván a felépítmény tartozékai és ugyanazon a társadalmi formáción belül is az osztályhelyzet szerint mind jellegükben, mind érvényesülésük mértékében jelentős különbségeket mutatnak.

Hogy a burzsoá településföldrajz éppen ezekre a kérdésekre adja a legbizonytalanabb és legellentmondóbb válaszokat, az nem csodálható. Nyilván csak a szocialista településföldrajz fogalmazhatja meg azt az álláspontot, amely röviden így hangzik: A települések funkcionális és arculati fejlődését a termelőerők és a termelési viszonyok egymással dialektikusan összefüggő fejlődése, valamint a felépítményeknek a termelési móddal ugyancsak dialektikusan összefüggő fejlődése határozza meg. Az elsőség a termelési módot illeti, különösen a funkciók fejlődése terén. A felépítmények viszonylag jelentős szerephez különösen az arculat fejlődésében jutnak. De ugyancsak az alap, kisebb mértékben a felépítmények határozzák meg azt a viszonyulást is, amelyet mind a funkciók, mind az arculat fejlődése mutat a természeti-földrajzi környezethez. Erről a viszonyulásról kell még néhány szót szólnunk.

A földrajzi deterministák nézeteivel ellentétben a települések funkcióinak és arculatának jellegét a természeti földrajzi környezet nem határozza meg és még kevésbé határozza meg mindenfajta fejlődéstől függetlenül, egyszer s mindenkorra. A természeti, földrajzi környezethez mindössze viszonyul mind a funkcionális, mind az arculati jelleg. Ez a viszonyulás pedig — a természeti földrajzi környezet bizonyos elemeinek és sajátosságainak értékelése — a funkcionális és arculati fejlődés menetében maga is fejlődik. Ennek a fejlődésnek fő mozgatója az alapnak és a felépítménynek a fejlődése. Például a topográfiai és a forgalmi fekvés valamely helyen kínálkozó előnyeinek, a helyi és helyzeti energiáknak értékelése egészen más feudális és kapitalista viszonyok között. Feudális viszonyok között a topográfiai fekvésnek valamely fallal körülvett város védhetőségét növelő sajátossága jelentős helyi energia, ellenben később elveszti jelentőségét, egyrészt a tűzérőség fejlődése következtében is, de legfőképpen azért, mert a politikai hatalomnak a feudalizmus korára jellemző területi széttagoltsága megszűnve az egyes települések önvédelmének szüksége is megszűnik.

Mind a funkcionális, mind az arculati fejlődés vizsgálata nélkülözhetetlen feltetele valamely időkeresztmetszet, így a mai funkcionális és arculati állapot helyes értelmező elemzésének. De csupán feltétel és nem főcél — itt mutatkozik a döntő különbség egyfelől a településföldrajz, másfelől a településtörténet vagy a történeti földrajz településekkel foglalkozó ágazata között. A településföldrajz tehát nem tekinti feladatának, hogy a települések funkcionális és arculati fejlődését a maga teljességében, saját kutatómunkája révén tárja fel. Ez történeti diszciplínák feladata. De ezek eredményeit a településföldrajznak is ismernie kell, szükség esetén esetleg saját kutatásaival ki is kell egészítenie, legfőképpen azonban kiválogatnia a kész eredményekből mindazt, ami a mai állapot helyes értelmezéséhez szükséges. Ha a településföldrajz kutatásai fő céljának a mai állapot értelmező elemzését tekinti is, de nem tekinti azt öncélúnak. Az, hogy ez a fő cél, a településtervezés és az annál tágabbkörű területi tervezés felé vonja meg a határt. Viszont, hogy ez nem öncél, élesen megkülönbözteti a szocialista településföldrajzot a burzsoá településföldrajztól.

A szocialista településföldrajz a mai állapotnak belső összefüggéseiben és a fejlődés eredményeként, mintegy a fejlődés egy időkeresztmetszeteként való bemutatása révén, továbbá annak révén, hogy a továbbfejlesztés szempontjából kínálkozó lehetőségekre és akadályokra rámutat: alapot teremt, irányt mutat, nélkülözhetetlen tanácsokat ad a településfejlesztés és tervezés számára, anélkül,

hogy ezt a munkát maga végezné el. Természetesen semmi akadály a sincs annak, hogy a településtervezést, -fejlesztést és építést a számára dolgozó tudományokkal, így a településföldrajzzal együtt „településtudomány” néven foglaljuk össze. De ez az elnevezés — legalább is ma még — inkább olyan szakemberek együttműködését jelzi, akiknek szakképzettsége más és más szaktudományok valamely ágazatára terjed ki. Így a településföldrajz a gazdaságföldrajznak, perspektivikusan egy a gazdaságföldrajznál tágabb tárgykörű társadalom-földrajznak egyik ágazata.

A településföldrajz vizsgálatai kiterjednek az egyes településegységekre — tehát embercsoportból, lakóhelyből, munkahelyből álló teljes együttesnek —, azok különböző funkcionális és arculati jellegű, valamint különböző méretű egyedeinek elhelyezkedés- és elhelyezéskérdéseire. Más szóval ez azt jelenti, hogy a településföldrajz egyik feladata egy-egy kisebb-nagyobb régió egészének vizsgálata, az ottani települések sajátosságai szempontjából. De a településföldrajznak feladata az is, hogy egy-egy településen belül folytasson vizsgálatokat, tisztázván egy-egy település funkcionális és arculati értelemben vett belső tagolódásának problémáit.

Amennyiben ilyen természetű vizsgálatok konkrét térbeli keretek között, tehát akár egy régióban, akár egyetlen településen belül az ottani egyéni sajátosságok feltárása érdekében folynak, az eredmények a regionális településföldrajzot gyarapítják. Ha ellenben típusok és törvényszerűségek elvonása a cél, akkor az általános településföldrajzot műveljük.

Ha a hazai föld településföldrajzi kutatása némi eredményeket el is ért már, de még sokkal több a csak részben megvizsgált, vagy éppenséggel csupán megfogalmazott probléma. Ilyenek kapcsolódnak mezőgazdasági jellegű településeink igen változatos, vidékenként más és más nagyságrendjéhez, a városi funkciók elhelyezkedéséhez, a falu-város térbeli kapcsolata terén mutatkozó sajátos típusokhoz. Gondoljunk pl. azokra a különös képződményekre, amelyeket városias magból, óriásfalu méretű falusias burokból és szétszórt tanyavilágból összetett alföldi településegységeink képviselnek. Aránylag kisterületű országunk határain belül igen nagy a tarkaság. Az ehhez fűződő speciális problémák tisztázása népgazdaságunk fejlesztése szempontjából sürgető — ez teszi szükségessé, hogy az elméleti kérdések tisztázását szinte egyidejűleg folytassuk a gyakorlati kutatómunkával, még akkor is, ha az elméleti állásfoglalás terén egyelőre sokat botlodozunk.

A VÁROS—FALU ELLENTÉT KIALAKULÁSA, ÉS FELSZÁMOLÁSÁNAK KÉRDÉSEI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ÚJ, SZOCIALISTA VÁROSAINK TELEPÍTÉSÉRE*

Földrajzi Közlemények, Új folyam. I. (LXXVII) kötet.
— 1953. 3—4. szám. 287—295. oldal.

A földfelszín életének és arculatának magyarázó leírását fő feladatának tartó földrajztudományon belül a településföldrajznak tudatosan törekednie kell azoknak az összefüggéseknek a felismerésére, amelyek a települések látható tényei mögött rejlenek, s amelyek a társadalom fejlődésének a törvényszerűségeiből következnek. Ez a tudatosság világlik ki az értekezésből, amelynek szerzője a marxizmus tételeit már jóval a felszabadulás előtt ismerte, s a hazai földrajztudományban az elsők közt alkalmazta a legfejlettebb társadalomtudományi ismereteket. Nem véletlen, hogy a hazai szocialista városoknak e dolgozat tanulságaira támaszkodó településföldrajzi jellemzése ma is helytálló.

A város—falu ellentétnek problémája, így tehát a szóbanforgó ellentét kialakulásának és felszámolásának kérdése is, azért bonyolult, mert bár egyrészt ennek az ellentétnek antagonisztikus elemei osztályok ellentétére vezethetők vissza, másrészt viszont sem a falu, sem a város nem azonosítható egyszerűen egy-egy társadalmi osztállyal. Hiszen az osztálytársadalmak korában az osztályok ellentéte egy-egy városon belül is fennáll, az osztályharc egy-egy városon belül is folyik, sőt többnyire éppen itt éleződik ki a legnagyobb mértékben. A fejlett ókori rabszolgatársadalmak korában, majd a kapitalizmus idején a város uralkodik a falu felett. Közben, főként a földesurak—jobbágyok ellentétével jellemezhető feudális időkben, a városok kialakulása és fejlődése párhuzamos a polgárság kialakulásával és fejlődésével. A városokban felnövekvő polgárság válik a következő korszakban, a kapitalizmus korában az uralkodó osztállyá. Mire ez bekövetkezik, már felnő mint új osztály, túlnyomóan a városokban, a proletariátus, a kapitalizmus korának legfőbb kizsákmányoltja és egyben a kapitalizmus rendszerének későbbi megdöntője. A kapitalizmus korában tehát a város a legfőbb színhelye az osztályharcoknak, de természetesen nem hiányoznak azok a feudális idők és a rabszolgatársadalmak városában sem. Bizonyos, hogy a társadalom mindenkori osztályszerkezetét determináló termelési viszonyok döntő módon meghatározzák a város—falu ellentétének jellegét: más tehát ennek az ellentétnek jellege a rabszolgatársadalmak, mint a feudális társadalmak korában és az utóbbiakban ismét más, mint a kapitalizmus korában.

Minde mellett a város—falu ellentétében vagy legalább különbségében kell valami olyan elemnek is rejtőznie, amely a termelési viszonyok megváltozásától, tehát attól függetlenül is érvényesül, hogy a rabszolgák és rabszolgatartók, vagy a jobbágyok és földesurak, avagy a munkások és tőkések ellentéte jellemzi-e a kérdéses korszakot. Ha nem így lenne, mivel magyarázhatnók, hogy a város—falu ellentéte mind a rabszolgatartó, mind a feudális, mind a kapitalista társadalmakban fennáll, noha jellege a felsorolt termelési viszonyok mindegyikének uralma

* Az MTA Földrajzi Állandó Bizottságának 1953. október 22-i felolvasó ülésén tartott előadás.

idején más és más. Erre ugyan azt válaszolhatnók, hogy a város—falú ellentétének ez a közös eleme a felsorolt termelési viszonyoknak azzal a közös vonásával függ össze, hogy mindre jellemző valamiféle kizsákmányoló és valamiféle kizsákmányolt osztály vagy osztályok ellentéte. Csakhogy ez a válaszunk helytelennek bizonyul a megvalósult szocializmus viszonyai között. A Szovjetunióban ma már csak olyan két osztályt találunk, amelyek között szó sem lehet a kizsákmányolás viszonyáról. Mégis fennáll itt is a város—falú ugyan már nem antagonisztikus ellentéte, de mégis csak valamiféle különbsége. Hogy ez a különbség nem antagonisztikus ellentét, az kétségtelenül a kizsákmányolás és osztályharc megszűnésének következménye.

Vajon teljesen meg fog-e szűnni ez a különbség a város és a falú között, ha majd a mezőgazdaságban meglevő kolhoz-tulajdont is felváltja az össznépi tulajdon? — Tehát meg fog-e szűnni akkor, amikor a munkásság és a kolhozparasztság osztálykülönbsége is megszűnik, egyszerű foglalkozáskülönbségnek adva helyet? — Elvégre ilyen különbség a különböző ipari termeléságakban, pl. egyfelől a bányászatban, másfelől a textiliparban dolgozó munkások között is található. . .

. . . Mi lehet ezek szerint a város—falú ellentétének az az eleme, amelynek léte az osztálytársadalmak születésével kezdődik, de túléli nemcsak az osztályharcokat, hanem magukat az osztályokat is és mint ugyan nem lényeges különbség, de mégis csak különbség, megmarad a szocialista társadalomban is? Mi lehet az a fejlemény, amely előfeltétele ugyan a társadalom osztályokra tagolódásának, a kizsákmányolásnak és a városok keletkezésének, tehát nem lehet későbbi mint a rabszolgatársadalmak kezdete, hiszen azt megelőzőleg sem osztályok, sem városok nincsenek, de a kizsákmányolást és az osztályokat túléli és így továbbra is fenntartja mind a város, mind a falú létét, tehát a kettő különbségét?

Ez nem lehet más, mint a munkamegosztás.

ENGELS „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című művében világosan kifejti, hogy a termelőerők fejlődése miként vezet a munkamegosztáshoz és ezen át a rendszeres cseréhez, másrészt a munkamegosztás miként növeli a munka termelékenységét, a nagyobb termelékenység és a rendszeres csere miként szaporítja a vagyont és miért kell mindennek „az adott történelmi feltételek között szükségszerűen” az ősközösségi társadalmak bomlásához, a rabszolgaság kialakulásához vezetnie.¹ Hangsúlyozza ENGELS, hogy a „civilizáció az addig kialakult munkamegosztást állandósítja és fokozza, főleg kiélezi az ellentéteket falú és város között”.² Kevéssel később a „munkamegosztás révén kialakuló kézművescsoportok külön érdekei”-ről, a „falúval ellentétbe kerülő város különleges szükségletei”-ről szól.³ De legkifejezőbb az a megjegyzés, hogy „jellemző. . . a civilizációra. . . a város és a falú ellentétének állandósulása, mint az egész társadalmi munkamegosztás alapja”.⁴

A város—falú ellentéte tehát állandósulásától kezdve a társadalmi munkamegosztás tipikus jelensége, ENGELS szavaival annak valóságos alapja. Másrészt a társadalmi munkamegosztás szükségszerűen az osztálytársadalmak kialakulásához vezetett, mégpedig ugyancsak ENGELS szavaival „az adott történelmi feltételek között”. Ez a körülírás magában foglalja azt, hogy más történelmi feltételek között a társadalmi munkamegosztásnak nem kell feltétlenül osztálytár-

¹ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete, Szikra 1949., 162—164. o.

² Engels: id. m., 168. o.

³ Engels: id. m., 171. o.

⁴ Engels: id. m., 180. o.

sadalommal együttjárnia. Arra az esetre, amikor valóban nem jár azzal, konkrét példa a Szovjetunió, ahol az osztályharcok már megszűntek és ahol a még jelenleg fennálló, már nem antagonisztikus osztálykülönbségek is belátható időn belül megszűnnek, ugyanakkor semmi jele nem mutatkozik a munkamegosztás megszűnésének. Éppen a munkamegosztásnak ez a további fennmaradása biztosítja a város—falu különbségének a fennmaradását is. De amint ez a továbbra is megmaradó munkamegosztás csupán foglalkozások különbségét jelenti és nem kapcsolódik osztályellentétekhez, ezzel tökéletes harmóniában és egyben SZTÁLIN közgazdasági művével is teljes összhangban, szocialista társadalomban a város—falu különbsége sem jelent antagonisztikus ellentétet, tehát lényeges különbséget.

A város is település, meg a falu is az, tehát mindkettő térbeli kiterjedéssel rendelkező, területileg elhatárolható jelenség. Ezért a kettőjük között fennálló munkamegosztás kétségtelenül területi munkamegosztás, mégpedig a területi munkamegosztásnak olyan fajtája, amely a város keletkezésével egyidős.

Az eddig elmondottakra támaszkodva aligha tévedünk, ha a várost mindig és mindenütt, a társadalmi fejlődés bármely szintjén, bármilyen termelési mód uralmának idején, a területi munkamegosztás jellegzetes településformájának nevezzük.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a munkamegosztás szót abban a tág értelemben használjuk, mint ENGELS az „Anti-Dühring”-ben. Itt az osztálytársadalmak munkamegosztásáról a következő kritikát olvashatjuk:

„...nemcsak a munkások, hanem a munkásokat közvetlenül vagy közvetve kizsákmányoló osztályok is a munkamegosztás révén tevékenységük szerszámjának szolgájává válnak; a sivárszellemű burzsoá saját tőkéjének és saját profitdühének, a jogász megcsontosodott jogfogalmainak szolgájává, melyek önálló hatalomként uralkodnak felette: a „művelt rétegeket” általában a sokféle helyi korlátoltság és egyoldalúság, saját testi és szellemi rövidlátásuk, egyetlen szakmához szabott nevelésük, és az e szakmához való élethossziglani leláncoltaságuk által előidézett elnyomorodásuk teszi szolgává — még akkor is, ha ez a szakma maga a merő semmittevés”.⁵

ENGELShez csatlakozva, a munkamegosztás fogalomkörét nem csupán a szoros értelemben vett termelőtevékenységekre terjesztjük ki, hanem mindenfajta, munkának alig nevezhető társadalmi funkcióra is, amely egy adott társadalmi formáció keretein belül egyáltalán előfordul. Talán kitérés, ha ehhez hozzáfűzzük, hogy ENGELS idézett és csupán az osztálytársadalmak munkamegosztására érvényes kritikájából és ezzel kapcsolatban a város és falu elkülönülésének, főleg a nagyvárosoknak megszűnésére vonatkozó megjegyzéseiből⁶ sokan helytelen következtetéseket vontak le és ez tette szükségessé SZTÁLIN említett közgazdasági művében annak a szakasznak beiktatását, amely cáfolja a nagyvárosok pusztulását.

Ha a várost a területi munkamegosztás jellegzetes településformájának nevezzük, ezzel még nem kerülünk ellentmondásba MARX-szal, aki szerint a városnak nincsen minden korszakra érvényes tipikus meghatározása. Még az sem nevezhető ilyen tipikus meghatározás kísérletének, legfeljebb feléje irányuló, de azt el nem érő néhány lépésnek, ha konkrétan kívánván rávilágítani arra, hogy a város—falu munkamegosztásában milyen funkciókat tölt be az egyik és melyet a másik, a várost központi funkciókra berendezkedett településnek nevezzük.

⁵ Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1950., 302—303. o.

⁶ Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1950., 307. o.

A központi funkciókról is mondhatunk annyit, hogy az elnevezésnek megfelelően, a város ezek révén falvakat, esetleg magánál kisebb, fejletlenebb városokat is felölelő szűkebb vagy tágabb vidéknek válik központjává. Ennek feltétele, hogy a kérdéses funkciók csak a szóban forgó városban forduljanak elő, a város vidékének településeiben nem. Mindenesetre olyan funkciókról van tehát szó, amelyek viszonylag ritkábbak. Még pedig ritkábbak vagy azért, mert a vidék átlagához mérten nagyobb hozamot szolgáltató területkihasználást képviselnek, amely a fejlettség adott szintjén csak kevés helyen valósítható meg, vagy pedig azért, mert kevésbé mindennapi szükségletet elégítenek ki. Az első esetre egy egészében legeltetésre vagy külterjes szemtermelésre használt, viszonylag ritkán lakott száraz sztyepnek az a kis foltja szolgáltat példát, ahol egy forrás vagy forráscsoport körül — esetleg már évezredekkel ezelőtt — öntöző kertgazdálkodásra berendezkedett oázis alakult ki: a kétféle termelés termékeinek cserehelyévé az egyikfajta termelést egyetlen foltra tömörítő oázis vált. A második esetre példa a jelenlegi viszonyok között mindennapi szükségletet kielégítő élelmiszerüzlet és a kevésbé mindennapi szükségletet kielégítő optikai szaküzlet különbsége. Az élelmiszerüzlet, de pl. ugyanilyen módon a funkciók más szektorában az általános iskola is, napjainkban annyira mindennapi szükségletet elégít ki, hogy a fennállásához szükséges igénylők száma kis népességszámból is kiadódik, ennek megfelelően egy adott vidéken sok példányban fordul elő: esetleg minden településnek jut belőle. Ezzel szemben a kevésbé mindennapi szükségletet kielégítő optikai szaküzletből vagy felsőfokú szakiskolából az egész vidék népességének igényei csak egyetlen példány létét biztosítják, az tehát csak egyetlen helyen fog előfordulni. Ez az egyetlen hely az iskolázás vagy az optikai készülékek szükségletének kielégítése szempontjából központja a vidéknek. Minél több szempontból tölt be a szóban forgó hely ilyen központi szerepet, minél nagyobb vidék számára, annál inkább nevezhető városnak.

Ez a gondolatmenet természetesen nem vezet és nem is vezethet el odáig, hogy tértől és időtől, tehát régiótól és kortól elvonatkoztatva felsorolhatnánk a központi funkciókat, tehát azokat a funkciókat, amelyek a városnak — minden idők minden országában, mindenféle rangú városnak — a jellemző funkciói. Ez a gondolatmenet csupán keretet ad, amely a termelőerők és a termelési viszonyok konkrét típusainak megfelelően tölthető ki megannyi valóságos definícióval.

Az kétségtelen, hogy a fejlődést a funkciók bizonyos közönséggé válása jellemzi, vagyis olyan funkciók és azokat betöltő olyan intézmények és berendezések, amelyek a társadalmi fejlődés valamely alacsonyabb szintjén még központiaknak nevezhetők, mert ritkák, a fejlettség magasabb szintjén esetleg már nem központiak, mert gyakorivá váltak, esetleg mindenüvé jut belőlük. Elmúlt századokban, amikor Magyarországon falvak százai voltak minden iskola nélkül, egy-egy olyan település, ahol akár csak egyetlen iskolamester működött, az iskolázás szempontjából már központi szerepkörű helynek számított, hiszen ebből a szempontból messzi vidéknek volt a központja. A közelmúlt évtizedekben az elemi iskolát már nem lehetett központi szerepkörű intézménynek tekinteni, ellenben mindenfajta középfokú iskolát, így pl. a polgári iskolát is, igen. Ma, amikor a korábbi középfokú iskolák alsó tagozatát a mindenütt berendezett általános iskolák felső tagozata helyettesíti, már csak a korábbi középiskolák felső osztályainak megfelelő mai középiskolák nevezhetők központi funkciót betöltő intézményeknek, mert nem jut belőlük minden faluba, noha számuk egyre nő, tehát szóródásuk fokozódik. Természetesen hasonló fejlődés mutatkozik nemcsak egyébfajta funkciók, hanem a települések műszaki berendezéseinek terén is.

Például a villanyvilágítás nem is olyan régen még a városok privilégiuma volt, hamarosan nem lesz nélküle falu Magyarországon. Egyetemes érvénnyel központinak nevezhető funkciók tehát nincsenek.

Nem feladatunk, hogy itt akár csak nagy vonásokban is vázoljuk a város funkcionális jellegváltozásait a történelem folyamán. Mindössze annyit jegyezzünk meg, hogy a kapitalista világban, a fejlett tőkés országokban a mezőgazdasági termelés nagy általánosságban sehol sem tekinthető központi funkciónak, de az egyéb funkciók különböző típusainak sorában is akad nem egy olyan, amely országonként, sőt vidékenként különböző mértékben elvesztette már központi jellegét, közönségesse vált, minden faluban megtalálható.

Áttérve a szocializmust már megvalósított, a kommunizmust építő Szovjetunióra, ott ezt a kérdést a város—falu ellentétének felszámolásával kapcsolatban óhajtjuk röviden érinteni.

Amint már említettük, az ellentét leglényegesebb, antagonisztikus eleme az antagonisztikus osztályellentétek felszámolásával kiküszöböltnek tekinthető. A továbbra is megmaradt különbség egyik, még mindig lényegesnek nevezhető eleme abban a mértékben küszöbölődik ki, amelyben az össznépi tulajdon a mezőgazdaságban is túlnyomóvá, majd kizárólagossá válik, szemben a csoporttulajdonnal, a kolhoztulajdonnal. Ennek a fejlődésnek a során az árutermelés és az értéktörvény érvénye megszűnik abban a vonatkozásban is, amelyben azt ma még, a falu oldalán a kolhoztulajdon fennállása fenntartja.

Meg kell vizsgálnunk még mindezen kívül a város—falu közötti funkcionális különbségeket, egyrészt úgy is, mint egyszerű foglalkozáskülönbségeket a nekik megfelelő munkafeltételekben mutatkozó különbségekkel egyetemben, másrészt abban a vonatkozásban is, hogy ezek a funkcionális különbségek miként nyilvánulnak meg a város és falu népességének fogyasztási javakkal, kulturális, egészségügyi és egyéb szolgáltatásokkal való különböző fokú ellátásában. Szorosan kapcsolódik mindehhez a város és falu között az életszínvonalat biztosító kényelmi berendezésekkel való ellátottságban mutatkozó különbség kérdése.

Bizonyos, hogy mindezekben a vonatkozásokban a különbségek jelentős mértékű fokozatos csökkenése tapasztalható, anélkül, hogy azok teljesen megszűnének. Így mindenekelőtt megállapítható különböző funkciók nagymértékű közönségesse válása, olyan mértékű szóródása, hogy azok egyre elvesztik korábbi központi jellegüket. Ipari termelőüzemeknek a falvakban való megjelenése éppúgy példa erre, mint a kórházaké, iskoláké, könyvtáraké — és rokonjelenség a higiéniai vagy a kényelmet biztosító olyan berendezéseké, mint a vizet vagy a villanyvilágítást szolgáltatató közművek és a telefon. Viszont megkülönböztetendő ettől a korábban városiasnak tekintett funkciók olyan természetű szóródása az ország területén, hogy azok továbbra is városszerűen tömörítve, új városok alakjában jelennek meg azelőtt városban szegény vidékeken.

Nagyméretű ipari üzemek sokszor nem valami már meglevő településhez csatlakozva létesülnek, hanem nagyszámú dolgozóik lakóhelyeivel és az ezeket a dolgozókat kiszolgáló üzemekkel és intézményekkel együtt mint új, szocialista városok. Az új, szocialista városok kérdésére hazai vonatkozásban még visszatérünk. Most csupán annyit említünk, hogy ezek telepítése olyan értelemben szintén szerepet játszik a város—falu ellentét csökkentésében, hogy ha magát a falut a városhoz nem is teszi hasonlóbbá, de térben közelebb hozza ahhoz, megkönnyítve eddig várostalan vidékek falvai számára a városnak, a város különböző szolgáltatásainak az elérését, különösen ha a megfelelően sűrű, gyors és olcsó közlekedésről gondoskodás történik.

Korábban kizárólagosan városiasnak tekintett funkciók és berendezések nagyszabású területi szóródása tagadhatatlanul jelentékeny mértékben csökkenti a város—falu különbségét, anélkül, hogy azt teljes mértékben ki tudná küszöbölni. Hogy mindenfajta funkció minden fokozatát megtestesítő üzemek vagy intézmények teljesen azonos példányszámban forduljanak elő egy ország vagy vidék területén, megjelenve ilyen módon valamennyi településben, az lehetetlen-ség. Különösen könnyen belátható ez ugyanazon jellegű funkció mindennapi és kevésbé mindennapi szükségleteket kielégítő fokozataival kapcsolatban. Lehetetlen például, hogy egy adott terület — ország vagy vidék — igényei ugyanannyi egyetem fennállítását tegyék szükségessé, mint amennyi élelmiszerelosztó boltét. Ha tehát az inkább mindennapi szükségletet kielégítő fokozatok képviselve is lehetnek minden településben a kevésbé mindennapi szükségletet ellátó fokozatok kevesebb példányszámú intézményéből vagy berendezéséből nem juthat minden településnek. Amelyiknek mégis jut, az ebből a szempontból központja, városa lesz a többinek. A város—falu ilyen módon fennmaradó különbségének hatását persze jelentékenyen csökkentheti a közlekedés fejlesztése: mind a személy-, mind a teherforgalomnak, mind a hírek és gondolatok továbbításának egyre tökéletesebb kiépítése, ami a városi szolgáltatások igénybevételét nagyban megkönnyíti, sok esetben úgy, hogy a falusi igénylőnek nem is kell lakóhelyéről elmozdulnia.

Végezredményben a város—falu funkcionális különbségei csökkenő tendenciájuk ellenére sem szűnnek meg teljesen. Különösen a mezőgazdasági termelésnek falun továbbra is döntő jelentősége fennmarad, szemben egyéb funkcióknak városokban mutatkozó uralkodó jelentőségével. Ennek a különbségnek mindaddig fenn kell állnia, amíg egyrészt élelem- és bizonyos fajta nyersanyagszükségeink kielégítése növénytermelésre és állattenyésztésre támaszkodik, másrészt a növénytermelés és állattenyésztés területigénye sokkal nagyobb, mint az egyéb tevékenységeké. Természetesen a város—falu ellentét még ezen a téren is csökkenőben van, a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenységek munkafeltételeiben fennálló különbségek csökkenése következtében. Ennek a csökkenésnek legfőbb és már ma is hatalmas hajtóereje mind a mezőgazdaság gépesítése, mind pedig azoknak az agrotechnikai eljárásoknak a bevezetése, amelyek, mint a helyes trágyázás és vetésforgó, az öntözés, megfelelő fajták kitenyésztése, stb., az időjárás szeszélyeinek, az éghajlat és a talaj mostohaságának káros hatásaitól egyre inkább függetlenítik a termelés eredményét. Ez a fejlődés a mezőgazdasági tevékenységnek sok tekintetben az ipari üzemekéhez hasonló jelleget ad. A munkafeltételek minden különbsége persze nem tűnik el, még akkor sem, ha az élelem- és nyersanyagellátás terén a mezőgazdaság szerepét teljesen a vegyipar venné át, hiszen, amint arra Sztálin rámutatott, különbségek a munkafeltételek tekintetében az egyes iparágak között is fennállnak. Csak a területi munkamegosztás teljes megszűnése, mindenfajta tevékenységnek teljesen egyforma mértékű területi szóródása, vagy a közlekedésnek minden távolság mindenfajta hatását kiküszöbölő fejlettsége lenne egyértelmű a város—falu különbség teljes megszűnésével.

Hazai viszonyainkra áttérve, a város—falu lényeges ellentéteinek felszámolása, kevésbé lényeges különbségeinek pedig fokozatos csökkenése, a Szovjetunióban tapasztalható fejlődéshez hasonló értelemben folyik. Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül azok az eltérések, amelyek elsősorban a mi ilyen irányú fejlődésünk későbbi kezdetéből adódnak. Az egész kérdéskomplexusból most csupán az új szocialista városok telepítését ragadom ki és próbálom hazai vonatkozásokban megvilágítani.

Az új, szocialista városoknak, nálunk éppúgy, mint a Szovjetunióban, elsődleges és továbbfejlődésük során is uralkodó funkciója ipari természetű. Ezt az ipari fő funkciót általában egyetlen, vagy legfeljebb néhány, egymással szoros kapcsolatban álló, ugyanazon nyersanyag feldolgozására felépülő, vagy működésében egymásraépülő nagyüzem képviseli.

Sztálinvárosban a Sztálin Vasmű (ma: Dunaújvárosban a Dunai Vasmű; a szerk.) a főüzem. Ennek szolgálatában áll mind a kokszoló, mind az erőmű, mind a tűzállótégla-gyár. Komlón az alapvető funkció a szénbányászat. A szénosztályozó ennek kiegészítője, sőt még az erőmű is az, hiszen ez az osztályozott szén egy részét használja fel, működése pedig részben magát a bányászatot szolgálja. Várpalota lignitbányászata táplálja az inotai erőművet, az utóbbi pedig az ottani alumíniumkohót, de mind a lignitbánya, mind az erőmű a péti vegyipari üzemnek is táplálója. Pétet, Várpalotát, Inotát új lakóváros kapcsolja egyetlen városi tömörüléssé. Kazincbarcikán a szénbányászat az alap, erre épül mind az erőmű, mind pedig a kokszoló és egyéb vegyipari üzem működése. Ajka minden üzeme a helyi szén, valamint a közeli bauxit, mangánérc és kvarchomok bányászatára támaszkodik: mind az energiatermelés és az üveggyártás, amelyek kisebb méretben már korábban berendezkedtek, mind pedig az újabban kiépített vagy kiépülőben levő timföldgyártás, alumíniumkohászat és ferromangángyártás.

A felsorolt üzemek dolgozóiból kerül ki az említett városok lakosságának törzse. A másodlagos funkciók, amelyek közé például az élelmezést szolgáló ipari és vendéglátó üzemek, a különböző üzletek, iskolák, hivatalok, kórházak működése tartozik, eredeti rendeltetése a fő funkciójú törzslakosságnak a kiszolgálása.

Nem véletlen, hogy az új, szocialista városok fő funkciója a bányászat, energia-termelés, kohászat, nehéz vegyipar valamelyik ágát, egy vagy több ágát képviseli. Egyrészt ezekben az ágazatokban különösen célszerűnek mutatkozik a városnyi létszámú dolgozót foglalkoztató nagyüzem, másrészt a szocialista iparosítás a termelőeszközöket előállító nehéziparágak kifejlesztésével kezdődik. Mint-hogy mi a szocialista iparosításnak, a Szovjetunióval összehasonlítva, még csak a kezdetein tartunk, ezért új, szocialista városaink kivétel nélkül a bányászat és a nehézipar központjai.

Ipari főfunkciójú városok telepítését a kérdéses iparág célszerű elhelyezésének szempontjai irányítják. Ezek a szempontok: a nyersanyag és üzemanyag lelőhelyéhez, a munkaerő és a fogyasztás helyéhez való, iparáganként más és más gazdaságos igazodáson, főleg az anyagok felesleges nagytávú szállításának kiküszöbölésén kívül, az elmaradt vidékek iparosításának szolgálata és a honvédelmi érdekek figyelembevétele. A nehéziparágak hatalmas nyersanyag- és üzemanyag-igénye, az a tekintélyes súlykülönbség, amely a feldolgozott anyagok és a kikerülő gyártmányok között mutatkozik, a nyersanyag és üzemanyag lelőhelyeihez kötötte nemcsak új bányavárosainkat, amelyek természetesen ettől az értékeléstől függetlenül is kötve vannak a megfelelő ásványkészletekhez, hanem eddig létesült vagy létesülőben levő többi új szocialista városunkat is. Kazincbarcika, Várpalota, Ajka, Komló, mind középhegységeink ásványkincseinek, a már feltárt szén-, bauxit- és mangánkészleteknek a közelében, részben már azelőtt is valamennyire iparosodott vidékeinken épültek vagy épülnek ki. Persze nagyarányú az itteni régebbi ipari központok (Miskolc, Ózd, Tatabánya stb.) fejlesztése is. Bizonyos mértékben kivétel Sztálinváros, a korábban iparban szegény Kelet-Dunántúl, közelebbről a Mezőföld területén. Itt a nyersanyag és üzemanyag közvetlen közelségét pótolja a Duna olcsó szállítását megengedő viziútja...

Új, szocialista városaink a város—falú ellentét csökkentéséhez azon kívül, hogy a falvaknak villannyal, a mezőgazdaságnak gépekkel, műtrágyával való ellátását szolgálják, közvetlenül azzal járulnak hozzá, hogy egy sereg környező falu számára elérhetőbbé teszik a várost, a városi szolgáltatásokat, a munkássággal való érintkezést. Ezt a szerepüket végső fokon annak köszönhetik, hogy elsődleges ipari főfunkciójukat városnyi létszámú dolgozót foglalkoztató egy vagy egy-két nagyüzem képviseli. Kisebb üzem kisebb létszámú dolgozójának mennyiségileg csekély igényei ugyanis a helyben megtelepedő különböző kiszolgáló funkciók csekélyebb differenciáltságát engedik meg, ezek közül a kereskedelmi, kulturális, egészségügyi, államigazgatási funkciók közül csak a mindennapi szükségleteket kielégítő fokozatok létét biztosíthatják, amely fokozatok intézményei és berendezései — népbolt, általános iskola, kultúrház, orvosi rendelő stb. — általában a szomszédos falvakban is előfordulnak. Az ilyen, a városnagyságot el nem érő, legfeljebb városias magános településnek minősíthető új ipari település környező falvaival szemben nem tölthetne be jelentősebb központi szerepköröket, noha szerepe a parasztság és munkásság érintkezése terén még így sem lelkiesnyilendő. Középhegységeink kisméretű új ipari településeinek, főleg bányahelyeinek, amilyen pl. Oroszlány, vagy az alföldi óriásfalvakba — Jászberénybe, Kiskunfélegyházára és más helyekre — telepített egy-egy ipari üzemnek jelentősége ezen a téren kétséghivonhatatlan. Valóban városnagyságú új, szocialista városainknak a tízezret, sőt annak a többszörösét is meghaladó nagyobb lakosszáma a kiszolgáló funkciók nem mindennapi szükségleteket kielégítő magasabb fokozatainak megtelepítését is megengedi. Arra kell ügyelni, hogy az ezeket a fokozatokat képviselő intézményeket és berendezéseket, pl. szaküzleteket, középiskolákat, kórházakat stb. úgy méretezzék, hogy azok a környező falvak szükségleteit is fedezni tudják. Ez legalább egy szűk területi körzetben szorosra fűzi az érintkezést város és falu, munkásság és parasztság között, amit egyébként a környező falvakban a város élelemellátása céljából fejlesztendő zöldség-, gyümölcs-, és tejtermelés is szolgál.

Új, szocialista városaink száma ma még nem nagy és szóródása is elég szűkkörű az ország területén. Azonban csupán idő kérdése, hogy egyrészt a könnyűipar megfelelő méretű üzei is elszaporodjanak, másrészt a nagyobb arányú iparosítás az ország minden vidékét, így az Alföldet is elérje és ezen a téren, meg más téren is elérje a város—falú lényeges ellentétének felszámolása, egyéb különbségeinek pedig csökkentése terén azt a szintet, ahol a Szovjetunió már ma áll. Egy bizonyos: a kiegyenlítődés útja nem a városnak a falu évszázadokon és évezredekben át alacsonyabb színvonalára való süllyesztésén, hanem a falunak a várost megközelítő színvonalra való emelésén át vezet.

2. Mendöl Tibor interdiszciplináris tevékenysége

BEVEZETÉS A FÖLDRAJZBA

Egyetemi jegyzet az I. éves földrajz-földtanszakos hallgatók számára. 1953. 289 oldal. (Idézett rész 38–39. old.)

MENDÖL TIBOR hézagpótló munkát végzett a földrajz és társtudományai viszonyának tisztázásában. A határterületek folyamatos figyelemmel kísérésével, a szomszéd tudományok munkamódszereinek és tudományos eredményeinek ismeretében igyekezett a földrajz kutatási területének és speciális feladatkörének minél alaposabb elhatárolására. Nagy fontosságot tulajdonított ennek az egyetemi katedrán is. Bevezetés a földrajzba c. kollégiumának anyagából idézzük a téma rövid, korszerű áttekintését.

A földrajz viszonya más tudományokhoz: a segédtudományok

Szólnunk kell még összefoglalóan a földrajz *segédtudományairól*, általában a vele érintkező tudományokról, a földrajznak a tudományok körében elfoglalt helyzetéről. Valóban csak összefoglalóan kell erről megemlékeznünk, mert az egyes ágazatok ismertetése alkalmával kitérünk arra is, hogy miféle idegen tudományokkal áll a szóban forgó ágazat érintkezésben.

A *csillagászat*, *geodézia* és *kartográfia* viszonya a földrajzhoz, mint láttuk, nagyon egyoldalú és csupán abban áll, hogy bizonyos nélkülözhetetlen ismereteket átveszünk tőlük. Szoros a kapcsolata egyfelől a *meteorológiának*, *hidrológiának*, *geológiának* és a *biológiai* tudománynak a megfelelő természeti földrajzi ágazatokkal, másfelől a *politikai gazdaságtannak* a gazdaságföldrajzzal, ugyanennek, valamint a *történelemnek*, *néprajznak* és általában a *különböző társadalomtudományoknak* a társadalomföldrajzi ágazatokkal. A biológiai tudományok közül az *antropológia* (embertan) a biológiai emberföldrajzzal, a *botanika* és *zoológia* a gazdaságföldrajznak mezőgazdasági ágazataival is érintkezik. Az *ásvány- és kőzet* kapcsolata részben közvetett: fennáll a geomorfológiával, bár, éppúgy mint a geológiáé, a bányászat révén a gazdaságföldrajzzal is. A *fizika* csak alkalmazott ágazataiban — csillagászat, meteorológia, hidrológia — jut érintkezésbe a természeti földrajzzal, hasonlóképpen a *kémia* is: kőzet- és talajkémia, biokémia. Különböző *műszaki tudományoknak* főleg a gazdaságföldrajzzal és a településföldrajzzal vannak összeköttetései, a természeti földrajzzal csak annyiban, amennyiben az a társadalomnak természetátalakító munkáját figyelembe veszi. A *matematika* természetesen csak módszereinek alkalmazása révén jut szóhoz a földrajzban. Nem említve a matematikai és csillagászati földrajzot és a kartográfiát, a földrajz több ágazatában a *statisztikai* módszer alakjában szólal meg a matematika: így az éghajlatban, gazdaságföldrajzban, népességföldrajzban.

Nehezen találunk olyan tudományt, amelynek több-kevesebb köze ne lenne a földrajzhoz, annak valamelyik ágazatához. Ha most nem hivatkozunk ismételtén az egyes földrajzi ágazatok sokszoros egymásrataltságára, akkor végeredményben a természeti földrajzi ágazatoknak a különböző természettudományokkal, a társadalomföldrajziaknak a társadalomtudományokkal való szoros kapcsolata-

taít kell különösen hangsúlyoznunk. De hiszen a természeti földrajzi ágazatok maguk is a természettudományokhoz, a társadalomföldrajziak pedig a társadalomtudományokhoz tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a természeti földrajzban a dialektikus materializmus elvei, törvényszerűségei és módszere érvényesülnek, a társadalomföldrajzban pedig a történelmi materializmuséi.

A földrajz *módszeréről* egyelőre többet nem is mondunk. Majd részletesen foglalkozunk vele, ha már a földrajzi ismeretek fejlődésének történetét áttekintettük. Ott térünk ki majd részletesebben arra is, amit röviden már említettünk, hogy a földrajz *feladata* szocialista és szocializmust építő országokban nem merül ki tényeknek és azok összefüggéseinek, okainak megállapításában, hanem munkájával hozzájárul a társadalmi termelés tervszerű fejlesztéséhez is.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET, TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

Szentpétery Emlékkönyv. K. n. Budapest 1938. 312—
334. oldal. Részletek.

A tudományok — jelen esetben történelemtudományok — érintkező felületeiről szólván MENDŐL TIBOR irodalmi hangvételű, szép tanulmányában előre vetíti egy önálló, komplex település-tudomány létjogosultságát: „... az összes szempontok egyesítésével csak olyan tudomány adhatna szintézist a településről, amelynek tárgya egyedül és kizárólag maga a település, tehát egy olyan tudomány, amely ma még nincs”. Ennek az „általános településtudománynak” igényeit tartja szem előtt, már 1938-ban is, a település fogalmának tisztázásában csakúgy, mint a társtudományok elhatárolásában.

A tudományok igen tekintélyes csoportjának fejlődését a szomszédos tudományokkal való érintkezés és surlódás felületének folytonos növekedése jellemzi. Más szóval ezt úgy is mondhatnánk, hogy egyre szaporodnak ismereteinknek olyan területei, amelyeket egyszerre több tudomány is megvilágít, vagy legalább is erre a megvilágításra igényt tart. . .

Tárgyi ismereteinknek a település címszava alá sorakozó és folyton gazdagodó csoportja ma ilyen tarkán megvilágított, szemmel láthatóan önállósuló határsáv. Úgy hisszük, kicsinyes féltékenykedés lenne, ha bármelyik „régí” tudomány művelői vélt jogaikat hangoztatva erőszakkal el akarnák fojtani egy új településtudomány esetleges kibontakozását. Elvégre a tudománynak nem az a legfőbb feladata, hogy önmaga birtokjogát mindenek felett biztosítsa és makacsul a maga kizárólagos zártkutatómányaának tekintszen olyan problémákat, amelyeket előreláthatólag soha nem tud megoldani. A cél inkább az, hogy ismereteink minél hézagmentesebbek legyenek. Bizonyos, hogy az összes szempontok egyesítésével csak olyan tudomány adhatna szintézist a településről, amelynek tárgya egyedül és kizárólag maga a település, tehát egy olyan tudomány, amely ma még nincs. Ám függetlenül attól, hogy ilyen tudomány egyáltalán kialakul-e vagy sem, a településsel eddig foglalkozó tudományoktól sem veheti el soha senki a saját céljaikra folytatott kutatás és a maguk szempontjai szerint végrehajtott szintézis jogát. Csak ahhoz nincs joga e tudományok egyikének sem, hogy ezt az eljárást kizárólagos érvényűnek higye. . .

... Ebből következik, hogy a településsel foglalkozó valamennyi tudomány egymásnak kölcsönösen segédtudománya vagy legalábbis az lehet s ez a viszony adatok, mondjuk általában a nyersanyag kölcsönös kicserélésében nyilvánul. Ha pedig így áll a helyzet, akkor mindegyiknek érdeke, hogy a másik virágozzék. De épp ilyen közös érdek, hogy a vizsgálat és összefoglalás, tehát a kutatás és szintézis munkájának szempontjaiban se maradjon hézag. Ehhez azonban az szükséges, hogy a településsel foglalkozó valamennyi tudomány művelői megismerjék, milyen a célkitűzése és kutatómódszere a társtudományoknak. . .

Mi a továbbiakban szeretnénk néhány véleményünk szerint a történettudomány számára sem érdektelen szempontra és problémára rávilágítani. Legcél-

szerűbbnek véljük, ha a településnek olyan definíciójából indulunk ki, amelyet egy lehetséges általános településtudomány fogadna el. Ugyancsak egy ilyen lehetséges általános településtudomány mindent felölelő szempontjaihoz mérten igyekszünk megvizsgálni, melyik tudomány milyen oldalról és mit ölel fel a település problémáiból.

A földrajz tértudomány, tehát a településben is elsősorban a térbeli problémát látja... Minden olyan tényező, amely a táj testszerű, anyagi és alakokkal bíró valóságának kialakításában résztvesz, földrajzi tényező.

... Régtől fogva lakott területeken az ember tevékenységének eredményei halmozódnak, mintegy összegeződnek a kultúrtáj jelenlegi képében, nem érthetnénk tehát azt meg a múlt ismerete nélkül. Hangsúlyozzuk azonban: a földrajzot a múltból csak az érdekli, ami a jelenlegi állapot magyarázatára szolgál, csak addig megy vissza a múltba, ameddig a jelenlegi állapot gyökerei nyúlnak...

A szigorúan településmorfológiára korlátozott településföldrajz, mint ahogy a múltba is csak a jelenlegi arculat megmagyarázása céljából megy vissza, ugyanígy a jelenségek csak olyan mértékben érdeklik, amennyire azok a település arculatán kirajzolódnak, mintegy testet öltenek...

A táj állapota alatt azonban érthetjük a benne működő tájformáló erőknek, folyamatoknak, életjelenségeknek összességét is. Minél nagyobb mértékben vonjuk be ezeket a földrajzi szintézisbe önmagukért, annál inkább válik tudományunk a tér tárgyakkal való kitöltésének magyarázó leírásából a térben folyó élet bonyolult összefüggéseinek összefoglalásává: a táj arculatának tudományából a táj életének tudományává. Most már az élet nem csupán az arculat magyarázatára szolgáló másodrangú probléma, hanem fordítva, az arculatot tekintjük úgy, mint csupán az élet testszerű megnyilvánulását. Ebben az esetben persze már nehéz határt vonnunk a szomszéd tudományok felé, míg végre eljutunk odáig, hogy saját tárggyal bíró tudományunkból vagy az anyagi világ rendjét áttekintő világkép, vagy — ami az előbbivel korántsem azonos — az összes tudományok térbeli vonatkozásainak összefoglalása lesz...

Am értelmesszük a földrajzot akár szűkebb, akár tágabb értelemben, az mindig tértudomány és a jelenlegi állapot tudománya marad; a táj jelenlegi formakincsének vagy a tájban folyó életjelenségek jelenlegi állapotának magyarázó leírása, amely a múltba magának a múltnak megismerése céljából soha nem megy vissza. Világosan mutatkozik tehát a határ településföldrajz és településtörténet között: a településföldrajz eredményei végső fokon a jelenlegi milióban szintetizálандók, a településtörténeté múlt idők szellemi miliójében... A településtörténet tehát az ember lakóhely- és lélettérszerzésének és berendezésének folyamatát és e folyamat egyes időkeresztmetszeit mint elmúlt korok összképének és az összkép folytonos változásának jellemző megnyilvánulását kutató tudomány.

Itt külön nyomatékosan rá kell mutatnunk egy téves felfogásra... Ezek szerint településföldrajz és településtörténet két teljesen különböző kiindulópont felől egyenes irányban igyekeznék egy közös célpont, az ember, az emberi település felé: az előbbi a természeti milió felől a természeti („földrajzi”) tényezők, a másik a szellemi világ felől a szellemi tényezők útján... A két tudomány nem összetartó, hanem széttartó pályán halad két egymástól teljesen független és egyenrangú célpont felé. Az érintkezés a kettő között nem a végpont, hanem a kiindulópont: nem a szintézis, hanem az analízis.

... Elengedhetetlenül szükséges azonban, hogy mindegyik tudomány művelője a másik tudomány szempontjaival, rendszerével és módszerével elméletben tisztában legyen, annak tárgyi anyagából az alapvető ismereteket elsajátítsa, szak-

nyelvét értse, tehát esetről-esetre át tudja venni annak őt érdeklő eredményeit. Ez nemcsak a történet és földrajz viszonyára vonatkozik, hanem érvényes a településsel bármely tudomány szempontjából foglalkozó kutatónak a településsel foglalkozó valamennyi egyéb tudományt illető magatartására. . .

Minthogy a földrajz a települést a táj jelenlegi állapotának, a történelem egyes elmúlt koroknak összképébe illeszti, nem lehet azt mondani, hogy a település-földrajz egyszerűen a jelenben folytatja azt, amit a településtörténet a múltból mond: éppoly kevésbé, mint ahogy általában a földrajz sem egyszerűen folytatása a jelenben annak, amit a történelem a múltból elénk tár.

. . . A jelenre szorítkozó földrajznak. . . a múltban csak olyan tudomány lehet a megfelelője, amely mind az anyagi mind a szellemi világ térbeli vonatkozásait, illetve azok korok szerint változó állapotát öleli fel. Szorosabb értelemben ez alatt az állapot alatt arculatot kell értenünk, ha pedig a problémát a településre korlátozzuk, akkor természetesen a település arculatát. Ez a tudomány, amelynek természetesen tárgya nemcsak a település, hanem a táj egyéb elemei is, a történeti földrajz.

A történeti földrajz feladata elmúlt korok tájjállapotának rekonstruálása. Településekre vonatkozó része az embercsoportok lakóhelyét és életterét tájelem gyanánt fogja fel és eredményeit a térbeli miliőben szintetizálja. Nem szorítkozik feltétlenül időkeresztmetszetek rajzolására: fejlődésfolyamatot is vázolhat, ám ez a fejlődésfolyamat a táj fejlődésfolyamata: amennyiben településről van szó, a településnek mint tájelemnek fejlődésfolyamata. A történeti földrajz tehát időkeresztmetszetek sorozata, de egyúttal hosszmetesz is, a táj időben egymást követő állapotainak, vagy a táj változásának rajza, tehát tértudomány, akár a földrajz. A földrajz, a táj mai állapotának rajza, csak egyetlen, az időben legutolsó a történeti földrajz számtalan időkeresztmetszete között. . .

Ha már most a hazai történeti földrajzot mai formájában vesszük szemügyre és ezen a helyen csak a történelem érdekeire vagyunk tekintettel, akkor is elég sok, csupán ezután megoldandó feladatra mutathatunk rá. . . Kezdjük csupán azzal a kérdéssel, mit tudunk pl. a honfoglaláskori Magyarország tájjállapotáról? Ismerjük-e annak akár csak nyers topográfiáját? . . . Olyan tömördek a megoldandó és részben megoldható feladat, hogy még a legegyszerűbb felsoroló adatközlést is örömmel kell fogadnunk. A Csánki-féle Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában valóban csak úgy viszonylik a teljes történeti földrajzhoz, mint egy mai helységnévtár a mai állapotok földrajzához. De milyen becses helységnévtár ez, és milyen boldogok lehetnénk, ha ezt megközelítő pontosságú helységnévtárakkal történelmünk más, hasonlóan fontos korszakairól is rendelkeznénk! Kiadott oklevéláraink és egyéb publikált forrásaink hatalmas földrajzi anyagot ölelnek fel. Már az is sokat jelentene, ha volna valami olyan kiadványsorozatunk, amely ezt az anyagot kiválogatva, időbeli, térbeli és logikai rendbe szedve, vagyis korok, helyek és földrajzi gyűjtőfogalmak szerint csoportosítva tartalmazná. Persze még értékesebb lenne egy ilyen sorozat, vagy legalább is folytonosan bővítendő, akár csak egyetlen példányban készülő nyilvános adatgyűjtemény, ha az fokozatosan kiterjeszkedne az eddig nem publikált legkülönbözőbb forrásanyagra is. . .

A történeti földrajznak az adattárnál egy lépcsővel magasabb fokozata a topográfiai rekonstrukció, vagyis az egykori vízrajz, természetes növényi takaró és a kultúrtájelemek: telepek, utak, művelt földek térbeli helyzetének megállapítása, valójában mindezek térképének elkészítése. Ez a cél több oldalról is megközelíthető. Bizonyos fokig boldogulhat az is, aki csupán az írott források adataival

rendelkezik. . . Hasonlóképpen. . . aki pusztán a helynév- és dülönévkincsből indul ki és abból következtet vissza a táj régebbi állapotára. Megint más úton közeledik a cél felé a geomorfológus és hidrográfus, . . . a történeti növényföldrajz művelője, . . . az archeológus. . . az etnográfus és településmorfológus. . .

. . . Valamely meghatározott terület meghatározott korbeli topográfiájának a lehetőségekhez mért tökéletes rekonstrukciója tehát csak valamennyi kutató-módszer egyidejű, egymást ellenőrző alkalmazása révén valósítható meg. . .

Ám a topográfiai rekonstrukció a történeti földrajznak még mindig csak köz-benső lépcsőfoka, nem pedig legmagasabb fokozata. A legmagasabb fokozat azonban a történeeszt már kevésbé érdekli: ez ugyanis a célját önmagában megtaláló történeti földrajz lenne, olyan tudomány, amely nemcsak a hol, hanem a miért kérdésére is felel, tehát nem egyszerű topográfia, hanem a táj múltbeli állapotának magyarázó leírása: önálló tudomány. Ez a fajta történeti földrajz már csak olyan mértékben áll segédtudományi viszonyban a történelemmel, mint bármely más két szomszédos tudomány, amelyek között az ilyen viszony kölcsönös.

A topográfiai rekonstrukció tehát az igazi történeti segédtudomány: színpadát rajzolja meg az eseményeknek, térbeli keretét mindannak, amit a történettudomány az egyes korok szellemi tartalmáról rajzol és helyhez rögzített képét nyújtja azoknak az anyagi világ felől kiinduló hatásoknak, amelyek bármilyen módon belenyúlhatnak közelebből az események, távolabbról általában a szellemi összkép alakulásába. A táj természeti földrajza — domborzata, éghajlata, vízrajza, növényi takarója — valóban csak ilyen szempontból érdekli a történeeszt. A táj emberkéz-alkotta vonásai, a kultúrtáj azonban egyszerű színpadnál többet jelent a történeész számára, legalábbis ennél többet kellene jelentenie. A kultúrtáj nem csupán kerete a történelemnek, hanem anyagának része s mint ilyen — helye a művelődéstörténeti diszciplínák között lévén — szinte hivatva van arra, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsen a település- és gazdaságtörténet között. . .

Persze a kultúrtáj másként tárgya a történelemnek, mint akár a földrajznak, akár az önálló tudomány gyanánt felfogott, akár pedig a topográfiai rekonstrukció fokán álló, tehát történeti segédtudomány-jellegű történeti földrajznak. A földrajzban a jelenlegi kultúrtáj magyarázó leírása, az önálló történeti földrajzban múltbeli kultúrtájak magyarázó leírása és fejlődésének ábrázolása, a topográfiai rekonstrukció fokán múltbeli kultúrtájak állapotának egyszerű regisztrálása a feladat. Művelődéstörténeti szempontból azonban a kultúrtáj a kultúrának testet öltött formája: a népiségnek, a mindenkori műveltségnek, társadalmi és gazdasági rendszernek és állapotnak térbeli megnyilvánulása. A történeész számára a mindenkori kultúrtáj éppúgy a kor tükörképe, mint pl. a művészi vagy irodalmi alkotások; helyesebben a történeésznek a mindenkori kultúrtáj képéből a kort tükröző vonásokat kell kihámoznia.

. . . Mennyiben simul a természeti táj képéhez és mennyiben uralkodik azon a kultúrtáj elemeinek a nép, a kor vagy az életforma diktálta stílusa? Vagy gondoljunk arra, hogyan rajzolódik ki a táj képén a túlnyomóan állattartó, vagy a nyomásos gazdálkodást folytató földműves közösségek életformája! . . . Nem történetet írunk-e akkor, ha az ehhez hasonló, tájképi elemmé vált emberi alkotások elterjedését és mennyiségét is figyelembe vesszük, mintegy ezen át mérjük, mekkora energiát fektetett a tájba az ember, mennyire sikerült annak ábrázatát a maga képére és hasonlatosságára átformálnia? És nem történeti feladat-e, ha feleletet keresünk arra a kérdésre: melyek azok a tájtipusok és tájsajátságok,

amelyeket sokra vagy kevésre becsült a kor embere: milyennek látta és hogyan értékelte a hegyeket, a síkságot, az erdőt és rétet. . .

Nem valami rendszerbe foglalt tervezet, csupán néhány gondolat volt ez. Csak arra óhajtottunk rámutatni, hogy a kultúrtáj mint térbeli jelenség mennyiségi vonatkozásai sem feltétlenül különböznek a múlt idők szellemiségét kutató történész számára.

A VÁROSFÖLDRAJZ NÉPESSÉGTUDOMÁNYI VONATKOZÁSAI

Magyar Statisztikai Szemle. 1942. 5—6. szám 346—351. oldal.

A tanulmány a városföldrajz és a statisztika — közelebbről a demográfia — határterületeivel és együttműködési lehetőségeivel foglalkozik. A város földrajzi definíciójából kiindulva hangsúlyozza a népességstatisztikai adatok szerepét a településföldrajzi kutatómunkában. A népszámlálási adatok segítségével kimutatja, hogy alföldi városaink valódi nagyságát és jellegét csak a belterületi lakosság foglalkozási megoszlása alapján lehet megállapítani. Az így nyert kép meglepően egyezik a városok morfológiai vizsgálatának eredményeivel. A szerző rendkívül hasznosnak tartaná — nemcsak a földrajzi kutatás, hanem a városigazgatás és városfejlesztés gyakorlata szempontjából is —, ha a népszámlálási egységek beosztása a közigazgatási körzetek mellett (vagy helyett) a városok morfológiai szerkezetét, egyben a bennük folyó élet térbeli rendjét is tükrözné. Az alföldi városok realisabb megismeréséhez a zárt település és a tanyavilág közti — helyről helyre és időről időre változó — kapcsolatok figyelemmel kísérése céljából a lakottság és a kettős birtoklás tényeinek regisztrálását tartaná kívánatosnak. Az eredeti kiadás lábjegyzeteket is tartalmaz.

A várossal több tudomány foglalkozik. Mindegyik másban látja a városfogalom lényegét s így többé-kevésbé eltérő meghatározást is ad róla. . . A várost éppúgy, mint bármi más települést, a földrajz mint a kultúrtáj részét vizsgálja.

Mint minden település, a város is egy embercsoportnak, a hozzátartozó lakóhelynek és szűkebb értelemben vett élettérnek térbeli együttese. Szűkebb értelemben vett élettér az a tér, amelyen belül egy ember vagy embercsoport szükségleteinek megszerzése céljából tevékenykedik: tehát a földművesé a szántóföld, az iparosé a műhely, a kereskedőé a bolt. A kultúrtájnak az ember is összetevő eleme, egyrészt mert abban jelen van, másrészt, mert élete és tevékenységei a táj egyéb jelenségeivel kölcsönös okozati viszonyban állnak: függenek is azoktól, alakítják is a táj életét és képét. A földrajzi szempontból döntő különbség falu és város között éppen az emberi tevékenységeknek, vagyis annak a szerepkörnek a jellegében mutatkozik, amelyet a város más településekhez viszonyítva betölt. A földrajzi értelemben vett város tiszta alakjában a területi munkamegosztás jellemző településformája: kisebb vagy nagyobb táj bizonyos belterjesebb, központi emberi tevékenységeinek és azok színhelyeinek mint élettérnek, valamint az azokat ellátó és azokból élő népességnek, illetve azok lakóhelyeinek zárt térbeli együttese. A mai Magyarországon a nem-őstermelői foglalkozáscsoportoknak egy település egész népességében a környező településeket meghaladó részese-dése városias vonásnak nevezhető.

A városnak mint kultúrtájelemnek élete emberi tevékenységekből tevődik össze. E tevékenységek jellege erősen kifejeződik a népesség foglalkozás szerint való megoszlásában. A város képét a lakóhely és élettér céljait szolgáló berendezések térbeli rendje szabja meg, ami az alaprajzban és az építkezés különböző sajátságaiban válik láthatóvá, tehát a kultúrtáj arculatának részévé. Élet és kép között szoros, de térben és időben, tehát tájról-tájra és korról-korra különböző a kapcsolat. Az élet és kép városunkint egyéni és tájankint tipikus kapcsolatainak feltárása a városföldrajz feladata.

Az elmondottakból önként adódnak a városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. Minthogy a városi élet hordozója, valamint a városkép kialakítója és folytonos formálója maga az ember, illetőleg a népesség, ezért annak száma, sűrűsége és összetétele, különösen foglalkozások szerint való megoszlása a földrajzot is érdekli, mégpedig nem csupán pillanatnyi állapotában, hanem folytonos alakulásában és változásaiban is, noha a múlt ismerete önmagában nem, csupán mint a jelen egyik magyarázója földrajzi probléma.

Hosszas elméleti fejtegetés helyett világítsunk rá hazai példákkal egymásik ilyen természetű kérdésre, úgy, amint azok az elmúlt évtized folyamán a csonkaország városainak vizsgálata során merültek fel.

Az egyik legelső ilyen probléma városainknak a népesség számával kifejezhető nagysága. Problémává az a körülmény teszi, hogy a közigazgatási értelemben vett város, a valódi tömörülés és a földrajzi értelemben valóban városias jellegű település területe sokszor nem fedi egymást. Hazai jellegzetesség, mégpedig közismert okokból főleg az Alföldet jellemző sajátosság, hogy ez a háromféle terület legtöbbször az említett sorrendben egymáson belül helyezkedik el. Az Alföldön a közigazgatási városterület a valódi tömörülésen, tehát zárt településen kívül a tanyavilágot is felöleli, a valódi tömörülés pedig falusias burokból és városias magból áll. Persze akadnak az országban városok, mégpedig nemcsak Nagy-Budapest, hanem pl. Miskolc vagy Szombathely is, ahol a tömörülés népesebb mint a közigazgatási város, azaz annak határain túl, közigazgatásilag önálló községekre is kiterjed.

A népszámlálásoknak a községeknél kisebb egységek (kerületek, külterületi lakott helyek) szerint is csoportosított és részben közzétett anyaga 1910-től kezdődően a valódi tömörülések lélekszámának egyre pontosabb megállapítását engedi meg. Már a városias magok nagysága, helyesebben lélekszáma, közvetlenül nem állapítható meg az eddigi népszámlálások feldolgozott anyagából, mert belsősegeink egy részének vagy nincs kerületi beosztása, vagy ha van is, az nem simul a természetes övekhez, hanem pl. körcikkszerű, tehát a kerületek központi és peremrészeket egyaránt felölelnek: sőt még nagyjából körgyűrűszerű beosztás esetén is a legbelső kerület hol nagyobb, hol kisebb mint a városias mag. Közvetve azonban mégis következtetni tudunk az utóbbi nagyságára, a valódi tömörülés nem-őstermelőinek száma alapján. Azért csak közvetve, mert nem-őstermelők bizonyos számban minden faluban, így tehát kettősjellegű igen népes tömörüléseink falusias burkában is élnek; azaz a tömörülés nem-őstermelőinek teljes száma nagyobb mint a városias mag lélekszáma. A nem-őstermelőknek a valódi tömörülés teljes lélekszámából való százalékos részesedése azonban egyenes arányban áll a városias mag nagyságával. E százalékszámok csökkenő rendbe sorakoztatva megmondják, hogy a valódi tömörülések közül melyik városiasabb jellegű és melyik kevésbé az. Ismeretük azonban a fentebb mondottak alapján azért is fontos, mert ha ezeket az egyes valódi tömörüléseknek akár teljes lélekszámával, akár a nem-őstermelői réteg abszolút számával vetjük össze, a városmagok viszonylagos nagyságrendjére is következtethetünk.

Természetes, hogy a nem-őstermelői foglalkozások egyenkint való figyelembevételre egyes tömörüléseink városias jellegéről nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is tájékozott, azaz világot vet arra, hogy a városias mag más városokkal összehasonlítva közelebbről főleg milyenfajta központi szerepköröket testesít meg.

A népszámlálások feldolgozott anyaga ilyenfajta vizsgálatokra először 1920-ban nyújtott egyelőre csak szerény, 1930-ban azonban már örvendetesen bővebb

lehetőséget. E lehetőségek kiaknázását és az így nyert részletes eredményeket illetően már megjelent dolgozatokra utalhatunk s így itt csupán néhány feltűnőbb tényre mutatunk rá.

Sokszor hangoztatjuk az igen népes, de erősen őstermelő jellegű tömörülésekben bővelkedő Alföldnek és a városias, azaz nem-őstermelő népességű városokban gazdag környező tájaknak a nagy ellentétét. Ez az ellentét valóban fennáll, de korántsem olyan túlzott formában, mint ahogyan az a köztudatban él. Alföldi városaink ugyanis nagyon különböző jellegűek akár a nem-őstermelőknek abszolút számát, akár azoknak a valódi tömörülés népességében elfoglalt százalékos arányát nézzük. Más szóval ez azt jelenti, hogy egyrészt igen nagy és egészen kicsiny városmagokat egyaránt találunk itt, másrészt a városmagnak a valódi tömörüléshez való aránya is helyről-helyre nagyon különböző: egy-két esetben a mag alig kisebb mint a valódi tömörülés, igen sokszor azonban elenyészően kicsi az őt körülvevő falusias burokhöz viszonyítva.

(A tanulmány a továbbiakban számbaveszi a 10 000 főnél több nem-mezőgazdasági népességet tömörítő magyarországi településeket. Az első tíz helyen — Nagy-Budapestet nem számítva — a következők álltak: Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs, Győr, Szombathely, Székesfehérvár, Nyíregyháza, Szolnok, Sopron.)

Az első, harmadik, nyolcadik, kilencedik stb. helyet alföldi városok foglalják el s azok tovább is keverednek a dunántúliakkal és felvidékiekkel.

A legalább 10,000 lelket számláló tömörülések rangsora nem-őstermelőik százalékos arányát tekintve a következő volt ugyancsak 1930-ban: (Az alábbiakban a 72 települést tartalmazó táblázatból az első 16-ot közöljük. — Szerk.)

Tömörülés	Nem őstermelő lakosság %/o-a
Salgótarján	97
Győr	96
Sátoraljaújhely	96
Pécs	95
Miskolc	94
Szolnok	94
Felsőgalla	94
Szombathely	93
Veszprém	91
Debrecen	91
Vác	91
Balassagyarmat	90
Zalaegerszeg	90
Kaposvár	88
Szeged	88
Nyíregyháza	88

Van olyan alföldi tömörülés, amelynek városias magja magában is népesebb, azaz városias súlyát tekintve nagyobb, mint bármelyik dunántúli város mindenestől. Ezt a magot persze hatalmas falusias öv burkolhatja: ezért szorul hátra a százalékos rangsorban az alföldi tömörülések túlnyomó többsége. De mégsem mindegyike, mert pl. Szolnok, Debrecen, Szeged vagy Nyíregyháza a városias maghoz mérten igen csekély falusias burkukkal, tehát az egész tömörülés nem-őstermelőinek magas százalékos arányával alig különböznek a többi tájak városaitól. Itt csak a tanyavilág számbavétele esetén mutatkoznék különbség: a kishatárú, kevéstanyájú Szolnoknál még így is elenyésző, sőt Debrecennél sem túl nagy.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hazai tömörüléseink népsűrűségét vizsgálva, nagyjából hasonló eredményekre jutunk: azaz kétségtelenül nagy a különbség ilyen tekintetben is az Alföld és az egyéb tájak között, de egyes alföldi települések között nem kisebb. Így legnépesebb tömörüléseink vizsgálata során kitűnt, hogy néhány alföldi város zárt települése a legsűrűbben lakott dunántúliakkal együtt foglalja el az első helyeket, viszont a km²-enkinti 5000-es érték alatt kizárólag alföldi városok találhatók.

Egy másik igen feltűnő tény az úgynevezett vásár- és hídvárosok foglalkozásstatisztikai szerkezetének nem annyira a nagyközönség, mint inkább a geográfusok köztudatában élő képtől némileg eltérő jellege. A vásárváros tudvalevőleg úgynevezett vásárvonalon, azaz különböző termelésjellegű tájak (pl. síkság és hegyvidék) érintkező vonalán, közelebből ezen a vonalon is valamely völgykijáratban fekvő város, amelynek fejlődéséhez ilyenformán a két táj terménycseréje szolgáltatja az alapot. A hídváros viszont valamely folyó átkelésre alkalmas pontján az ott csomózódó útvonalak előnyét használja ki. Elsősorban forgalmi, főleg kereskedelmi, másodsorban a forgalmi előnyökhöz kapcsolódó ipari jelentőséget tulajdonít az ilyen helyeknek a településföldrajz, hallgatólagosan feltételezvé, hogy az említett funkciók terén, és pedig főleg azok terén ezek az elsőség hazai városaink között. Ám a foglalkozásstatisztikai vizsgálat kissé megtöri a tétel merevségét.

1920-ban az ország akkori területén Nagy-Budapest nélkül 40, 1930-ban 41 az olyan valódi tömörülések száma, amelyek egész népessége meghaladta a 15.000 lelket; közülük mindkét esetben 17 volt vásár- vagy hídvárosnak tekinthető. Ha a 40, illetve 41 tömörülést foglalkozásonként két-két rangsorba állítjuk, első helyre téve közülük azt, amelyikben a kérdéses foglalkozásból élő népességnek legnagyobb az abszolút száma, illetőleg százalékos aránya, akkor nyilvánvaló, hogy a vásár- és hídvárosok fontosságát a rangsorban elfoglalt helyük jelzi. A rangsor 17 első helye a legtökéletesebb egyenes, 17 utolsó helye a legteljesebb elmentés összefüggést jelentené a vásár—hídvárosjelleg és az illető foglalkozásban elfoglalt uralkodó szerep között. Az első esetben a vásár- és hídvárosok rangorszámainak összege 153, a második esetben 1920-ban 544, 1930-ban 561 lenne.

A 17 vásár- és hídvárosnak a 15.000-nél több lelket számláló csonkaországi tömörülések sorában elfoglalt rangorszámáiból alkotott összegek 1930-ban, foglalkozásonként a következők:

Foglalkozás	abszolút szám alapján	%
egyéb és ism.	213	211
védőő	214	211
közlekedés	217	211
közszolg. és szab. f.	227	219
nyugdíjas, tőkep.	228	223
h. cseléd	256	284
kereskedelem és hitel	259,5	270
ipar	269	270
napzámosok k. m. n. n.	310	344
őstermelés	457	479

Az 1920-as állapotnak megfelelő számokat másutt már régebben közöltük.

A két időpont között mutatkozó eltéréseket is figyelembe véve, megállapíthatjuk, hogy a vásár- és hídvárosok inkább a közigazgatási, szellemi és védelmi

funkciók mint az ipar és kereskedelem terén töltenek be egyéb városainkhoz képest kiemelkedő szerepet, de feltűnő a közlekedés terén megnyilvánuló jelentőségük is. Ez a közlekedés terén kimagasló szerep volt fejlődésüknek legállandóbb, mert a térszín állandó sajátágaiból adódó, a természetes útsomópontban gyökerező tényezője, bár ez a népesség foglalkozás szerinti összetételében bizonyára nem fejeződött ki minden időben egyformán. Ám a természetes útsomóból adódó közlekedési jelentőség súlya helyről-helyre más, amellet még értékelése is korról-korra változott. A többé-kevésbé állandó védelmi értékeléshez (a völgykijáratok és átkelőhelyek útsomóját egykor védő várak, ma az ottani vasút csomópontához kapcsolódó helyőrségek) időben-térben egyaránt váltakozva járult vagy a közigazgatási és szellemi funkciók kibontakozása, vagy a kereskedelmi-kisipari és csak újabban a nagyipari fellendülés, néha valamennyi együtt. Vásár- és hídvárosaink nagyságra és szerepkörük jellegét tekintve igen heterogén települések: mai állapotuk nemcsak környező tájaik nagyon különböző súlyát és gazdaságát, hanem egymástól eltérő és sokszor igen változatos múltjukat is tükrözi.

Múlt és jelen szerepére szépen rávilágít az egyes foglalkozásokhoz tartozó népesség számadatai között kiszámítható korreláció, az ipar-forgalmi és az adminisztratív, valamint a kis- és nagyipari népesség aránya is. Ezeknek a kérdéseknek részletes megvilágítására nincs helyünk, csupán utalunk fentebb már idézett két dolgozatunkra.

Nemcsak egyes egész tömörülések népességének száma és összetétele, valamint az ezek összehasonlítása révén adódó megállapítások érdekesek földrajzi szempontból, hanem a tömörülések belső térbeli tagolódása is. A különböző városias funkciók színhelyei, nemkülönben az őket ellátó néprétegek lakóhelyei többé-kevésbé övszerű városrészekben helyezkednek el, sőt az Alföldön többnyire maga a földrajzi értelemben vett város egésze is mint nehezen kihámozható mag rejtőzik a tömörülés szívében. Tömörüléseinknek ilyen szerepkörök szerint való belső térbeli tagolódása, mint már mondtuk, a város arculatán, tehát morfológiai tagolódásán is kirajzolódik. Városias tömörüléseink morfológiai vizsgálatát jelen sorok írója indította meg, megállapítván az alföldi tömörülésekben szereplő formaelemeket, az azokból összetevődő formacsoportokat, egyben a legbelső magokat részletesen térképezte is. Örömmel állapítható meg, hogy az ilyen természetű vizsgálatokat mások is folytatták, sőt utóbb a budapesti egyetem közigazgatástudományi intézete hazai népesebb tömörüléseink valamennyiének elkészítette városmorfológiai felvételét. Nagyon hasznos lenne, ha a népszámlálások anyagának feldolgozásában valamiképpen tekintetbe lehetne venni a városmorfológiai tagolódást. Összehasonlíthatatlanul tisztább képet kapnánk így városaink életének térbeli rendjéről, mint az adatoknak kerületenkint összefoglalt sorozata alapján. Általában nem gondolunk arra, hogy a városmorfológiai térképek minden apró részletéhez igazodjék azoknak a városrészeknek körülhatárolása, amelyek adatait a hivatalos kerületekéhez hasonló módon összegezní, illetőleg csoportosítani. A városmorfológiai térkép csak tájékoztatásul szolgálna: elegendő lenne annak a színfoltjait csupán nagyjából figyelembevenni s az elhatárolást nem túl bonyolult körvonalakkal egész utcákra vagy telektömbökre kikerekíteni. Mindenesetre elkülönülne a jómódú szabadfoglalkozásúak- és kereskedőklakta, sőt részben már city-szerű nagyvárosias üzletnegyed emeletes házainak sokszor csupán egyetlen utcára kiterjedő és csak kevés városunkban meglevő zárt tömbje a piactérszerű és legtöbb helyen már csak részben emeletes házakból álló, de még zárt üzletsorral jellemzett kisvárosi üzletnegyedtől, továbbá a nem-őstermelők lakta túlnyomóan zárt sorú földszintes, néhány városban emeletes kisvárosias

lakónegyedtől, majd a hézagossorú félagrá, a tágudvarú falusias és a szűkudvarú hóstátszerű, valamint a nagyhelyigényű intézményeket, gyárakat, kórházakat, laktanyákat, pályaudvarokat és vásártereket befogadó övektől, a kertes családi ház- és villanegyedektől és a különböző külvárosi telepektől. Nem is kellene feltétlenül közzétenni ezeket az adatokat, ha azokat a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal kéziratban őrizné és kutatóknak rendelkezésére bocsátaná. Persze a táblázatokot olyan várostérképeknek kellene kiegészíteniök, amelyeken az így megállapított városrészek határait félreérthetetlenül megjelölnék. Ilyen adatcsoportosításnak, úgy hisszük, nemcsak az öncélú tudomány, hanem, főleg az országos összehasonlítás lehetősége folytán, a gyakorlati élet, mindenfajta városigazgatás és városfejlesztés is hasznát látná.

Végül legyen szabad rámutatni még a külterületi lakott helyek számbavételével kapcsolatban néhány olyan kérdésre, amelyeket főleg az alföldi tanyakérdés helyes megismerése szempontjából lenne célszerű figyelembe venni a népszámlálások alkalmával. Ezek a községenkint, sőt a lehetőségekhez képest határrészenkint válaszra váró kérdések a következők: 1. az állandóan lakott külterületi lakóházak (tanyák) száma; 2. ezek közül azoknak a száma (a) amelyekben tulajdonosuk, illetve bérelőjük is ott lakik, (b) amelyekben a birtokosnak csak családtagja lakik cselédekkel vagy azok nélkül, (c) amelyekben a birtokosnak csak cselédje lakik; 3. az (a) alatti birtokosok közül hánynak van magának, illetve 4. apjának vagy feleségének lakóháza a belsőség területén és 5. fordítva, a belsőség területén lakó különböző foglalkozáscsoportok keresői és eltartottai közül hánynak van tulajdonában a külsőség területén állandóan lakott tanya.

Földrajzi szempontból kétségtelen, hogy minden állandóan lakott tanya önálló település. De a földrajzot is érdeklik azok a tanya és zárt település közt fennálló kapcsolatok, amelyeknek helyről-helyre és időről-időre változó mértékét éppen a fenti kérdésekre adott válaszok világítanak meg. Társadalomtudományi és gyakorlati szempontból talán még nagyobb lenne a jelentősége minden idevágó adat-szerű ismeretnek.

NÉPRAJZ ÉS FÖLDRAJZ

Ethnographia-Népélet. 1947. 3—4. sz. 154—162. oldal.

A néprajz és a földrajz kapcsolatáról szólva, a szerző a tudományok egyetemes fejlődésébe ágyazva röviden végigkíséri „a két tudomány pályájának hol összetartó, hol szétartó egész vonalát.” Körülhatárolja és példákkal illusztrálja a ratzeli utolsó nagy összefonódás után végképp elkülönült két tudomány kutatásainak tárgyát, szemléletét, anyaggyűjtési és feldolgozási módszereit. Számbaveszi, amit egymásnak nyújthatnak, és egymástól elvárhatnak. Eközben plasztikusan rajzolja meg a vérbeli geográfus személyiségét, aki . . . „nagy térfantáziával tájban gondolkodik, gondolatban mindent térképre vált, állandóan más tárgyjelenségekkel való térbeli egyezésekre gondol, s ezek nyomán okozati összefüggésekre gyanakszik.”

A tudományok történetét, akár az államokét, a határok gyakori eltolódása jellemzi. Az ismeretek szakadatlan gyarapodása a rendszerezést új meg új keretek felállítására kényszeríti, olyan keretekre, amelyek tartalommal soha sem telnek meg egészen. Néha még csak a neve van meg egy-egy új tudománynak, az előre kirajzolt keret, a szükségesnek látszó program; máskor meg éppen fordítva, valamely ismeretág már régen részeire szakadt, de a régi közös címke még mindig az egység hamis hitét kelti a kívülállókban. Aki szomszédos tudományok történetét vizsgálja, gyakran utat téveszt a fejlődésnek korántsem egyirányú sodrában. A szálak összebogozódnak, majd szétválnak: olykor úgy látszik mintha egyik tudomány szinte elnyelte volna a másikat, máskor meg messze szétágaznak útjaik. A néprajz és a földrajz is nem egyszer volt már egymáshoz nagyon közel, hogy időnként annál messzebb jusson egymástól.

Jelen soroknak nem célja, hogy a két tudomány pályájának hol összetartó, hol szétartó egész vonalát végigkísérjük. Pedig bevezetésének igen hatásos lenne azt a HERODOTOST emlegetni, akinek tudománya ugyanolyan mértékben volt földrajz, mint néprajz, legfőképpen pedig történelem. Nehéz elmellőzni a felfedezések korának útleíróit és a XVI. századi kozmográfiák szerzőit is, akiknek a művét szintén éppen olyan joggal nevezhetjük földrajznak, mint néprajznak; hiszen földi világunk újonnan feltárt részeit igyekeztek megismertetni, de legfőbb mondanivalójuk idegen népek életének furcsaságaira korlátozódott. Milyen könnyű lenne innen egy hatalmas ugrással a jelenkor küszöbén teremnünk s arról a RATZELről elmélkednünk, akinek működése mind a néprajz, mind a földrajz tudományának történetében maradandó nyomot hagyott. De megemlékezhetnénk a fejlődésnek olyan közbeékelődő szakaszairól is, amelyekben a földrajz érdeklődése a néprajztól egészen távolálló kérdésekre irányult. A klasszikus idők matematikai földrajza és kartográfiája, a XVIII. század statisztikai adatok és felsorolások tengerébe fulladó államisméje a pályának éppolyan messzire elkanyarodó szakaszait jelzi, mint a múlt században kibontakozó s valóban gyönyörű eredményeket elérő fizikai földrajznak a jelen század első évtizedéig tartó egyeduralma. Ismételjük, nem célunk, hogy a tudománytörténetnek ezeket az egymást váltó szakaszait

részletesen megvilágítsuk, sőt még arra sem vállalkozhatunk, hogy a fejlődés tényeinek összefüggéseire rámutassunk. Hiszen hosszú az az út, amit a földrajz, ez a minden időkben valamiképpen földi környezetünk megismerését célzó tudomány végigfutott, amíg pusztán a „hol?” kérdésre felelő nyers topográfiából azzá lett, ami ma: a tájak jelenlegi állapotának — életének és arculatának — magyarázó leírásává. Korábban csak a leírás volt meg, magyarázat nélkül. De még az sem volt mindig ugyanaz, amit az egymást váltó korok geográfusai leírtak. A felfedezések korára az enciklopédikus érdeklődésnek valami kezdetleges formája jellemző. Az érdeklődés enciklopédikus volt, hiszen a természeti világra is, meg az ember életformáira is kiterjedt, de egyben kezdetleges is, hiszen a belső összefüggések teljes rajza helyett inkább csak a szokatlan jelenségek rikító színeinek ecsetelésére került sor. A központi államhatalom újkori megizmosodása indokolja a XVIII. századi államismék statisztikai érdeklődését. A természettudományok gyorsuló ütemű kibontakozása vezetett arra a felismerésre, hogy földi környezetünkben, a természet világának ebben az elkülönült részében, törvényszerűségek uralkodnak és a jelenségek sokszoros, kölcsönös összefüggésben állnak egymással. HUMBOLDT „Kosmos”-ában, mint a villám fényében, egy pillanatra kirajzolódik a földi környezet természeti világának összefüggő képe. Ezt a koraszülött szintézist, ami az igazságnak inkább csak megsejtése még, mint biztoskezü rajza, az elmélyülő analízis korszaka követi. A múlt század második felének tudományos földrajza túlnyomóan természeti földrajz, főként fizikai földrajz, amely egyrészt mind jobban eltávolodik a földrajznak az akkori köztudatban élő és az iskolákban tanított száraz topográfiai-statisztikai formájától, másrészt meg azon az úton van, hogy ágazatai mindinkább szétváltnak s mint idegen tudományok különleges fejezetei fejlődnek tovább. Ennek a földrajztudománynak az érdeklődése nagyon távol áll nemcsak a néprajztól, hanem az emberi társadalom és műveltség jelenségeivel foglalkozó valamennyi tudománytól is. A mai terminológia szerint a múlt század második felének földrajza kizárólagosan általános földrajz, azaz feladatának azt tekinti, hogy az egész Földre kiterjedő vizsgálatok során típusokat és törvényszerűségeket állapítson meg; az általános földrajzon belül pedig főként természeti földrajz, azaz vizsgálata a természeti világ jelenségeire: a Föld szilárd kérgére és felszíni formáira, az álló- és folyóvizekre, a légkörre, a növénytakaróra és állatvilágra terjed ki. Hiányzik tehát a mai értelemben vett leíró földrajz, amelynek feladata típusok és törvényszerűségek elvonása helyett azoknak a soha két azonos példányban elő nem forduló, tehát egyedi együtteseknek a bemutatása, amelyeket tájaknak nevezünk. De hiányzik az általános földrajznak az emberrel és alkotásaival foglalkozó ága, a mai emberföldrajz is. Az általános földrajz túltengése a leíró földrajzzal szemben nagyon megfelelt az akkori pozitivistáknak szemléletnek, amely, mint az közismert, még az úgynevezett szellemtudományokból, így pl. a történelemből is törvénytkereső tudományt igyekezett csinálni. A leíró földrajz az akkor joggal lenézett, csupán adatoknak minden belső összefüggés nélküli halmazát felölölő iskolai földrajzra szorult vissza, vagy pedig műkedvelők útleíró vagy országismertető műveire s ezeken kívül még azokra a félig-meddig a nagyközönségnek szánt, tehát népszerű kézikönyvekre, ahol enciklopédikus teljességgel, de az okozati kapcsolatokra való utalás nélkül szó esett mindenről, ami egy ország terében jelen van: természeti jelenségekről, az emberről, annak életmódjáról, szokásairól és alkotásairól is. Kétségtelen, hogy ebben a „nem hivatalos” földrajzban sok olyan anyag, adat és ismeret rejtőzött, amit ma vagy az emberföldrajz, vagy a néprajz, vagy mindkettő magáénak vall. Lapozzuk át a „Földrajzi Közlemények” múlt század nyolcvanas—kilencvenes

éveiben megjelent füzeteit, ahol nem egy cikkben keveredik a dilettáns geográfus, historikus és etnográfus szellemi munkája, vagy hogy még ismertebb példára hivatkozzunk, nézzük meg „Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen” című gyűjteményes munka 21 kötetének bármelyikét!

Az elmondottak után nem nehéz megértenünk, hogy a földrajztudománynak az utóbbi évtizedekben végbement és a mai állapothoz vezető fejlődése kétirányú volt: az általános földrajzon belül kibontakozott az emberföldrajz és az általános földrajz mellett tudományos színvonalra emelkedett, sőt a földrajz legfőbb ágazatává fejlődött a leíró földrajz. Az első fejleménnyel kapcsolatban főleg RATZEL nevét szokás emlegetni, jelentőségét kissé túlzottan ki is emelve. RATZEL valóban csak egy állomás a fejlődés során: fontos az is, ami őt megelőzte, de talán még inkább az, ami utána következett. Az embert mégsem lehet kihagyni a földrajztudomány rendszeréből: ezt minden kor érezte, még a fizikai földrajz egyeduralmának korszaka is. Nemcsak az iskolakönyvekben, a műkedvelő és népszerű földrajzi munkákban lappangó emberföldrajzi anyag bizonyítja ezt, hanem azok a RATZEL jóval megelőző kísérletek is, amelyek valamiképpen az ember és természeti környezet között fennálló viszony tisztázására törekedtek. Ez a törekvés korábban nem is a hivatalos földrajz művelőinek körében mutatkozik. Gondoljunk a felvilágosodás korának francia íróira, akik a társadalmi, szellemi jelenségek szövevényét a természeti környezettel igyekeztek megmagyarázni. S hogy a múlt században milyen divatossá váltak a történettudomány legkülönbözőbb ágaiban a miliő-elméletek, annak megvilágítására elégséges olyan közismert nevekre hivatkoznunk, mint TAINÉ vagy BUCKLE. A geográfusok közül RITTERT kell említenünk, akinek óriási terjedelmű munkássága azt igyekezett bizonyítani, hogy az emberiség egész történelmét a tájak változatos térszíni formái irányították. De felbukkannak, ugyancsak RATZEL előtt, RITTER tanítványainak sorában olyan geográfusok is, akik szűkebb tárgykörben valószerűbb kapcsolatokra mutatnak rá. KOHLNak a fővárosok fekvését elemző tanulmánya mai szemmel nézve is komoly településföldrajzi teljesítmény. Még a fizikai földrajz egyeduralmának olyan korszakot jelölő alakja, mint RICHTHOFEN is úgy vélekedik, hogy a földrajz vizsgálatának nemcsak a földfelszín formakincse, hanem az ezzel okozati függőviszonyban álló egyéb jelenségek is tárgyai. Az utóbbiak közé sorozható az emberi jelenségek jókora serege is s így nem meglepő, hogy a fizikai földrajz függelékeként megszületett egy olyan tudomány, amely feladatát a természeti környezet hatása alatt álló emberi jelenségek vizsgálatában látta. Ilyen tudományág RATZEL emberföldrajza, amely hivatva lett volna arra, hogy teljes rendszerré építse ki mindazt, aminek a korábbi miliő-elméletek csak egy-egy részletével foglalkoztak. RATZELt és miliő-elméletekkel foglalkozó elődeit összehasonlítva, természetesen nem szabad megelégednünk arról, hogy a XIX. század végének fizikai földrajzi és általában természettudományi ismeretanyagára támaszkodó RATZEL miliőfogalma sokkal tisztultabb, mint az évtizedekkel vagy éppen egy évszázaddal előtte működő filozófusoké és történészeké. RATZEL életműve mégis mindörökre torzó maradt. Ma már senki sem gondol arra, hogy továbbépítse azt, amit ő megkezdett, hiszen elképzelhetetlen, hogy egyetlen tudomány megbirkózzék a természeti környezetnek az ember anyagi és szellemi életének számtalan jelenségeire gyakorolt hatásait elemző valamennyi feladattal. Ezeket a feladatokat szét kell osztani valamennyi olyan tudomány között, amely az ember anyagi és szellemi életének különböző jelenségeivel foglalkozik. De nemcsak ez az egyetlen oka annak, hogy az emberföldrajz további fejlődése során letért a Ratzel-féle alapokról. A német SCHLÜTER és a francia BRUNHES nyomán ma min-

den geográfus úgy gondolkodik, hogy egységes szempontú földrajztudományban nem foglalhat helyet egymás mellett két olyan merőben különböző feladat körű ágazat, mint a már korábban is kiépült természeti földrajz és a ratzeli szemléletű emberföldrajz. Hiszen az elsőnek valóságos földi jelenségek a vizsgálati tárgyai: szemmel látható és kézzelfogható tárgyi valóságok, mint a hegyek, a folyók vagy az erdők; vagy pedig olyan folyamatok, amelyeknek ezek a tárgyi valóságok a hordozói, mint például a légköri jelenségek; RATZEL emberföldrajzában ezzel szemben nem tárgyi valóságok, hanem csupán olyan hatások a tárgyai, amelyeket a természeti földrajzi jelenségek gyakorolnak az emberi életre. A ma lényegében SCHLÜTER és BRUNHES elvei szerint felépült emberföldrajznak a természeti földrajzhoz hasonlóan szintén tárgyi valóságok és ezekről hordozott folyamatok a vizsgálati tárgyai. Ez a mai emberföldrajz az emberrel és főleg annak alkotásaival mint tájelemekkel foglalkozik: érdeklődésének központjában az emberformálta táj, az úgynevezett műtáj áll. A műtáj elemei mind az ember szükségletmegszerző tevékenységeinek eredményei és ugyanazon a jogon tartanak számot az emberföldrajz érdeklődésére, mint a természetes táj elemei a természeti földrajzra: az ember-kialakította mesterséges növényzet, az utak, vagy a szétszórt és falvakká-városokká csoportosuló házak éppúgy a tájban jelenlevő tárgyi valóságok, mint a hegyek, völgyek, folyók vagy őserdők. Ezek szerint a mai emberföldrajz éppenséggel nem a természeti környezetnek az emberre gyakorolt hatásaiban látja vizsgálatának főtárgyát, hanem sokkal inkább foglalkozik ennek a hatásnak a fordítottjával: az ember tájformáló tevékenységével, helyesebben ennek a tevékenységnek is főleg az eredményével, a műtájjal.

Amint a jelen század első évtizedében a földrajzon belül kiépült a természeti földrajzzal egyenrangú emberföldrajz, ugyanebben az időben tolódott át a földrajztudomány súlypontja is a típusokat és törvényszerűségeket elvonó általános földrajztól a tájak egyéniségének magyarázó leírására törekvő leíró földrajzra. A modern leíró földrajz máig is legkitűnőbb mesterei abból a francia iskolából kerültek ki, amelynek megalapozója, VIDAL DE LA BLACHE, a ratzeli emberföldrajz determinista túlzásainak egyik legélesebb kritikusa volt.

RATZEL óta tehát sok minden megváltozott a földrajztudományban is, meg — ami ezek után könnyen érthető — a földrajz és néprajz viszonyában is. Láttuk, hogy a geográfus RATZEL fő műve a fizikai földrajz függelékeként kiépíteni szándékolt emberföldrajz megalapozása. A néprajz viszont azt az etnográfus RATZELT tartja számon, aki térben távolfekvő kultúrák műveltségjavainak egyezését is az emberiség vándormozgalmaival akarta megmagyarázni. A két tudomány viszonyának történetében RATZEL személyisége valóságos határkő. Időrendben ő az utolsó olyan tudós, aki sem a földrajzot, sem a néprajzot nem úgy művelte, hogy valamelyiket a másik segédtudományaként használta volna, hanem mind a kettőben mind főszakmájában volt otthonos. A földrajznak és néprajznak a felfedezések korát követő időkben egyre jobban szétvált és csak a népszerű irodalomban együttfutó pályája tudományos szinten RATZEL életművében találkozott még egyszer és utoljára. A két tudomány azóta végérvényesen külön utakon halad, de mégsem annyira idegenül, mint a múlt század második felében, a természeti földrajz egyeduralmának idején.

Ha a mai földrajz és mai néprajz viszonyát vizsgáljuk, legelőször is meg kell állapítanunk egy olyan egyezést, amely mindkét tudományt közösen megkülönbözteti a történettudománytól. Ez a közös vonás a jelenhez és a múlthoz való viszony egyezése. A földrajznak is, néprajznak is vizsgált tárgya a jelen állapot, feladata ennek a jelen állapotnak elemzése: a múlt feltárása, csak olyan mérték-

ben, amennyire azt a mai jelenségek értelmezése megköveteli, milyen messze a jelen állapotok gyökerei visszanyúlnak a múltba. Ez természetesen a kutatás módszerében is megmutatkozik. A múltat önmagáért vizsgáló történettudománynak éppen a múltat megszólaltató, az úgynevezett történeti forrásokat kiértékelő kutató módszerei fejlődtek ki. Ha akár a földrajz, akár a néprajz akar a maga jelent magyarázó munkája során a múltnak valamely homályos zugába bevilágítani, vagy rábízta magát a történészre, átvéve annak kész eredményeit, vagy maga is a történész módszeréhez fordul, csak éppen a saját kutatóeszközeivel nem boldogulhat. Az egyezés módszertani vonatkozásban azonban nemcsak ebben a negatívumban nyilvánul meg. Valóságos pozitív egyezésről is beszélhetünk: etnográfus és geográfus a maga kutató, vagy még közelebbről, adatgyűjtő munkája során nem egy esetben teljesen azonos módszert alkalmaz. Erre azonban csak akkor kerül sor, amikor kettőjük kutatásának tárgya is azonos jellegű. A közös tárgy terjedelme önmagában véve nem jelentéktelen, ha a néprajz és földrajz tárgykörének egészéhez mérve nem is jelentős.

Induljunk ki abból, hogy az a jelenlegi állapot, amelyet a néprajz elemez, a mai népi műveltségállomány; amit viszont a földrajz vizsgál, az a táj mai állapota. A tárgyi egyezés tehát csak azokra a jelenségekre terjedhet ki, amelyek a népi műveltségállománynak is, meg a tájnak is alkotóelemei. Nem szorul hosszas bizonyításra, hogy a tájelemek sorában azoké a többség, amelyek a műveltség állományának nem részei és viszont. Nyilván nincs semmi köze a néprajz tárgyköréhez a természetes táj egyetlen elemének sem: a domborzatnak, vízhálózatnak, légkörnek, természetes növénytakarónak és állatvilágnak. Ugyanilyen módon kireked a közös tárgyak sorából a szellemi életnek az a sokféle jelensége, aminek néprajzi jelentőségét felesleges lenne bizonyítanunk. Durva megjelöléssel azt mondhatnók tehát, hogy a közös tárgyak egésze belülmarad egyfelől az emberföldrajz, másfelől az úgynevezett tárgyi néprajz keretein. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korlátozás csak arra az anyagra vonatkozik, amely mind a földrajz, mind pedig a néprajz vizsgálatának önmagában véve is tárgya. Mert egyébként, hatásai révén, fizikai földrajzi jelenség is érdekelheti a néprajzot; pl. valamely táj ásványi vagy természetes növényi nyersanyagai, hiszen ezek jelenléte szerephez jut a tárgyi javaknak nemcsak a lajstromában, hanem még készítésük technikájában is. Ugyanígy valamely etnikus csoport műtáj-alakító tevékenységét sokszor olyan hagyományok magyarázzák, amelyek összefüggéseik teljességében szemlélve már csak azért is szellemi jelenségek, mert hiszen, amint azt éppen az etnográfusok tudják és hangoztatják a legjobban, a tárgyi és szellemi néprajz jelenségei közt vont minden éles határ önkényes és erőltetett. A lényeges az, hogy mind a néprajzot érdeklő fizikai földrajzi jelenségek, mind pedig a földrajzot érdeklő szellemi néprajzi jelenségek esetében az érdeklődés a jelenségre nem önmagáért, hanem csak kifejtett hatásai révén irányul. A közös tárgyak köre még az emberföldrajz és a tárgyi néprajz vizsgálati tárgyainak egészére sem terjed ki, hiszen a műtáj elemei és a népi műveltségállomány tárgyi javai csak részben azonosak. Az emberi alkotásokat a tájban való jelenlétük, illetőleg ennek a jelenlétnek, a táj arculatában és életében betöltött szerepnek a mértéke avatja a műtáj lényeges vagy elhanyagolható elemeivé. A nagyméretű, vagy sok példányban előforduló emberi alkotások a táj arculatának, a táj egyéb elemeit és együttesét erősen módosító emberi tevékenységek pedig a táj életének lényeges elemei. Egészen más a néprajz anyagválogató szempontja. Minthogy a népi műveltségen kívül másfajta műveltség is van, ennek az utóbbinak termékei pedig önmagukban nem, legfeljebb hatásai révén vizsgálati tárgyai a néprajznak, ezzel már is

kireked egy sereg emberi alkotás. De még a megmaradók sem mind egyenrangúak. A rangsorolás azonban a földrajznak a térbeli érvényesülés mértékére, tehát mennyiségi szempontra épülő rangsorolása helyett inkább időbeli szempontot követ: fontosabbnak tartja az olyan jelenséget, amely a hagyománynak minél régibb, ahhoz minél több szállal fűződő, abba minél mélyebb gyökereket eresztett része. Ami a színműveltség, az úgynevezett „magaskultúra” kizárólagos terméke, az teljesen kívül áll a néprajz érdeklődésén. A földrajzot ez a megkülönböztetés nem érdekli: figyelme a népi és a magasműveltség javaira egyaránt kiterjed, ha azok a táj arculatában vagy életében jelentős szerepet töltenek be. Város, gyártelep, pályaudvar, betonút és mintagazdaság szemében éppen olyan tájelemek, mint a falu, az ólaskert, a nyomásos rendszerben művelt szántóföld, vagy a ridegjószág legelője. A felsorolt példák arra világítanak rá, hogy milyen irányban terjed túl az emberföldrajz tárgyköre, a tárgyi néprajzén. Ez a túlterjedés azonban a másik irányban, a néprajz oldalán is megvan. A népi műveltségállomány számos tárgyi java csak igen kis mértékben, vagy éppenséggel nem tájelem. A néprajz érdeklődését egyáltalán nem csökkenti, ha valami régi hagyományra utaló jelenség, például divatjamúlt anyagból kezdetleges technikával felépített ház, valahol csupán egyetlen példányban maradt meg. Sőt ez a ritka előfordulás inkább még arra ösztönzi, hogy vizsgálatával ne késlekedjék, nehogy nyom nélkül elpusztuljon valami fontos adat vagy bizonyíték, aminek esetleg döntő szerepe lehetne a mai népi műveltségállomány kor és eredet szerint elemző rangsorolásában. A geográfust a régi hagyomány önmagában nem hatja meg s közömbösen megy el az egyetlen példányú háztípus mellett, kivéve azt a ritkább esetet, ha az a műtáj mai állapotának magyarázatához valamiféle útbaigazítást ad. Amint a mennyiség, éppúgy a méret sem dönti el valamely tárgy néprajzi érdekességét. A földrajzi érdekességet még az is módosítja, hogy egy ház belsejében, tehát elrejtve, vagy a szabadban, a táj képében érvényesülő módon található-e valami. Ezért érdekli jobban a geográfust például a háztető alakja, mint a tüzelőberendezés. Azért az utóbbi sem egészen közömbös a számára, hiszen a tüzelés rendje a ház külső képén is kirajzolódik: részben közvetlenül, úgy, hogy a kémények, ajtók helyét meghatározza, részben pedig közvetve, úgy, hogy fejlődése hatással volt a helyiségekre való tagolódás s így ezen át megint csak a külső kép, legalábbis a méret alakulására. Végeredményben tehát élesen nem tudjuk elhatárolni, hogy mi az, ami csak a tárgyi néprajzot és ami csak az emberföldrajzot érdekli. Az érdeklődés mértékének eltérő rangsorát azonban könnyű megállapítani, hiszen nagyon világosak azoknak a szempontoknak az eltérései, amelyek a két tudomány mindegyikének vizsgálódásaiban érvényesülnek. A paraszti, általában az ősfoglalkozásokat űző népesség települése, beleértve az építkezést is, valamint gazdálkodása azok a területek, ahol legközelebből érintkezik az etnográfus anyaggyűjtő tevékenysége a geográfuséval. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ha például valamely faluban egymásról mit sem tudva gyűjtőmunkát végez egy településsel, építkezéssel és gazdasági jelenségekkel foglalkozó etnográfus meg egy antropogeográfus, gyűjtött anyagukban igen sok egyező feljegyzés lesz, de sok olyan adat is, amit csak az egyik, vagy csak a másik méltatott figyelemre. Minél több idő állt mindkettő rendelkezésére, annál több lesz az egyezés, mert ebben az esetben mindegyik sort kerít olyan tények rögzítésére is, amelyeket önmagukban ugyan nem tart fontosnak, de számít arra az eshetőségre, hogy ismeretük a jelenségek magyarázata során világíthat rá valami összefüggésre. Azonos anyagot természetesen azonos módszerekkel kell gyűjteni, ezért az emberföldrajznak és a tárgyi néprajznak azokon a területein, ahol a két tudomány vizsgálatának tárgya

azonos, a kutató-munka legalábbis az anyaggyűjtés alsóbbrendű fokán, elvben azonos módszerekkel folyik. A gyakorlatban, különösen iskolázott kutatók esetén, az anyaggyűjtés soha sem válik el élesen a feldolgozástól; a szakember nem gyűjt gépiesen, hanem közben is következtet, egybevet, válogat. Ebben a tevékenységében különösen annak későbbi fokozatában, amikor már a rendszerezés munkája a túlnyomó, gyarapodó anyagán nagyon is meglátszik, hogy geográfus-e, vagy etnográfus. A geográfus már a gyűjtés során sem feledkezik meg arról, hogy a megfigyelt tényeket a tájjelenségek összefüggésrendjébe kell majd beillesztenie, mint ahogy az etnográfus is állandóan tudatában van annak, hogy az ő eredményei meg a népi műveltségállomány képét fogják gazdagítani. Ezért módszerük sem lehet tökéletesen egyező. A geográfust először mindig a számra, méretre uralkodó és szembetűnő, a táj képében erősen érvényesülő, a természetes táj jelenségeihez szorosan kapcsolódó vonások kötik le. Nagy térfantáziával tájban gondolkodik: gondolatban mindent térképre vetít, állandóan más tájjelenségekkel való térbeli egyezésekre gondol s ezek nyomán okozati összefüggésekre gyanakszik. Ez a szinte beidegződött agytevékenysége természetesen erősen irányítja gyűjtőmunkájának rendjét is: gyanakvásainak, sejtéseinek megfelelő adatok gyűjtésével és egybevetésével igyekszik végére járni. Természetes, hogy az etnográfust egészen más irányban felvillanó sejtelmek, ezekből kiformalódó munkahipotézisei, lényegében is, sorrendjében is másként felépülő munkára űzik. Ha az egyik tudomány iskolázott kutatója valamely területre, például egy falura vonatkozó összegyűjtött, de még feldolgozatlan nyersanyagot odaajándékozna a másik tudomány művelőjének, ez az utóbbi sok olyan közlést találna, amit minden változtatás nélkül fel tudna használni. Találna azután olyan feljegyzéseket, amelyek számára semmit sem mondanak, viszont sajnálattal nélkülöznék a feleletet egy sereg olyan kérdésre, amelynek maga talán az elsők között járt volna utána. De legérdekesebb az anyagnak az a negyedikféle része, amelyik jelentős, szinte döntőfontosságú felvilágosításokat nyújt; összefüggéseket és magyarázatokat, amelyekhez a másik szakember a maga erejéből soha sem tudott volna eljutni.

Ez a negyedik-féle anyag az, amivel a két tudomány kölcsönösen gazdagítani tudja egymást. Nem is az eltérő módszer, hanem az eltérő szemlélet ajándéka ez. Az eltérő szemlélet pedig sokkal jobban érvényesül a feldolgozás, mint az anyaggyűjtés során: inkább jut szóhoz a kész munkában, mint a nyersanyag gyűjtésében. Hiszen a feldolgozás mindig válogatást is jelent: egy csomó megfigyelésnek, vagy más úton gyűjtött adatnak, amelynek hasznát előre nem lehetett látni, de amely a rendszerezés, az egybevetés és következtetés folyamán semmitmondónak bizonyult, a kiselejtezését. A geográfus nyilván azt selejtezi ki, ami a tájról adott képbe sem mint a táj életének és arculatának része, sem mint azok magyarázója nem illeszthető be; az etnográfus pedig azt, aminek a népi műveltségállomány állapotrajzához sem mint alkotóelemnek, sem mint magyarázó-tényezőnek nincs köze.

Ha tehát arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy mit adhat a néprajz a földrajznak és a földrajz a néprajznak, mindjárt előljáróban hangsúlyozhatjuk azt, hogy az adományozás kölcsönös és azon a területen, ahol a két tudomány tárgyköre szorosabban érintkezik, nem annyira kutató módszereik, hanem inkább eltérő szemléletük képesít a kölcsönös adományozásra s az utóbbi is főleg a kész feldolgozásokban, vagy éppen a nagy összefoglalásokban. A viszonynak azt az irányát vizsgálva, amelyben a néprajz az ajándékozó és a földrajz a megajándékozott fél, legelőször azt kell megállapítanunk, hogy a földrajznak a természetes

tájjal foglalkozó ágazatai ebben nem részesednek. Vonatkozik ez mind az általános földrajz természeti földrajzi ágára, mind pedig a leíró földrajznak azokra a részleteire, amelyek az egyes tájak természeti földrajzi vonásait vázolják fel. A természeti földrajz ugyanis kizárólag olyan tájelemekkel foglalkozik, amelyek kialakításában az embernek semmi része nincs. Ennek a tudománynak tehát az emberrel foglalkozó semmiféle tudomány sem tehet hasznos szolgálatot. Annál nagyobb segítségére lehet a néprajz az emberföldrajznak, megint függetlenül attól, hogy az általános emberföldrajzra, vagy a leíró földrajznak egyes műtájak egyéni vonásait megrajzoló részeire gondolunk-e. A segítségre olyan esetekben kerül sor, amikor egyes műtáj-elemek egyben a népi műveltségállomány tárgyi javainak a sorába is tartoznak, vagy, amennyiben a műtáj valami életjelenséggel van dolgunk, az mint tevékenység vagy folyamat valamiképpen szintén tartozéka vagy megnyilvánulása a népi műveltségnek. Akár tárgyi valóságról, akár tevékenységről vagy folyamatról van szó ezekben az esetekben, a jelenség helyes magyarázatát igen sokszor csak a néprajz tudja megadni. Nem éppen csak azért szorul rá ilyenkor a földrajz a néprajzra, mert a jelenség eredete messze a múltban rejti, hiszen a múlt feltárásához átlagos körülmények között történeti kutatómódszerek szükségesek, amelyek a néprajznak éppoly kevésbé saját módszerei, mint a földrajznak, hanem inkább azért, mert a szóban forgó jelenség nem változatlan formában öröklődött a múltból, hanem mint egy hosszú fejlődésfolyamat eredménye áll előttünk, magát a fejlődés egymást követő fokozatait pedig csak a néprajz sajátos szemléletével lehet megragadni. Talán legjobb példa erre a magyar, főleg alföldi települések alaprajzának mindaz a vonása, ami közvetlenül vagy közvetve az egykori kétbeltelkes renddel, tehát a legeltető állattartás egykor uralkodó szerepével függ össze. A települések minden alaprajzi sajátága a műtáj arculatának többé-kevésbé jellemző vonása, tehát fontos emberföldrajzi tény, mégis az egykori kertes városok körutait és kifelé tölcészerűen táguló sugáruitait sem a földrajz, de még a történettudomány sem tudta volna kellően megmagyarázni, az írott források történeti módszerű megszólaltatásával sem. Ehhez néprajzi szemlélet kellett, amely a változó jelenségek egymásutánjában is fel tudta ismerni a hagyomány folytonosságát. Hogy ez valóban így van, annak az a legfényesebb bizonyága, hogy a kertes városok problémájának feltárója, GYÖRFFY ISTVÁN, maga írott forrásokat használt fel és történeti kutatómódszert alkalmazott. Sikerét tehát csak az magyarázhatja meg, hogy néprajzi szemlélettel nyúlt a kérdéshez. Hogy a sajátos néprajzi szemlélet segítségével nyert eredmények sokszor még olyan műtájjelenségek helyes értelmezéséhez is hozzásegíthetnek, amelyeknek a népi műveltségállományhoz közvetlenül már nincs is közük, arra a funkcionális értelemben vett városias jelleg igen magas fokát elért legnépesebb alföldi települések kettőzött városias öve a legjobb példa. Arra a világszerte szokatlan, de ezekre az alföldi városokra igen jellemző jelenségre gondolunk itt, hogy a városias szerepkörű belső magot egy félagrár vagy egészen falusias jellegű övezet választja el a nagy-helyigényű intézményeket felölölő második városias övtől. A magyarázat az, hogy a nagyhelyigényű intézmények kialakulásakor kitűnő telephelyül kínálkozott a városnak óriásfalú korából eredő belsőlegelő-öve. Ha pedig a magyarázat során, a fejlődés fonalát visszafelé követve, a belsőlegelőig eljutottunk, akkor a további út már egybeolvad a Györffy-féle kertesváros múltjával.

Fordítsuk meg most a kérdést: mit adhat a földrajz a néprajznak?

A legelső dolog, amire itt rámutathatunk, az, hogy az adományozásban nemcsak az emberföldrajz, hanem a természeti földrajz is részt vehet. Ennek a tudo-

mányágnak ilyen szempontból a néprajzzal szemben nagyjából ugyanaz a szerepe, mint az emberi műveltség és társadalom bármiféle problémáival foglalkozó akár-melyik más tudománnyal szemben. A természeti földrajz felvilágosítást nyújt arról a természeti környezetről, amely az emberiség mindenféle életmegnyilvánulásának térbeli kerete, mégpedig nem pusztán élettelen színpada, hanem miliő olyan értelemben is, amint azt a felvilágosodás vagy a pozitívizmus korának bölcselői történet- és társadalomtudósai értették: környezet, amelyből hatások indulnak ki. Nyilvánvaló, hogy a népi műveltség sem mentes ezektől a hatásoktól. Vizsgálatukra mai felfogásunk szerint a néprajz illetékes, nem pedig az emberföldrajz, amit RATZEL még minden miliőhatás vizsgálatára illetékesnek vélt. A vizsgálatra a néprajz illetékes, mert a hatás szenvedő alanya a népi műveltség. De a vizsgálat csak akkor lehet sikeres, ha a vizsgáló tudománynak tiszta képe van arról a környezetről, amelyből a hatás kiindul. Ennek a tiszta képnek a meg-rajzolásához pedig nélkülözhetetlen a természeti földrajz segítsége. Ennek a segítségnek a gyakorlatban kétféle módja van. Az egyiket az általános földrajz különböző természeti földrajzi ágazatainak szakemberei nyújthatják egy-egy részletkérdésről írt tanulmányukkal, vagy még gyakrabban a néprajznak egy-egy konkrét esetben hozzájuk intézett kérdésére adott feleletükkel. A másikat a leíró földrajz adja annak a szintetikus képnek az alakjában, amit egy-egy táj egészéről bocsat a tájban dolgozó etnográfus rendelkezésére. A természetes táj nagyon sokféle elemének lehet beleszólása a népi műveltségállomány kialakulásába. Említettük már, hogy a természetes táj szabja meg végső soron azoknak az anyagoknak lajstromát, amelyekből a tárgyi javak készítői válogathatnak, az anyag pedig még a készítés technikáját is módosítja. Az ásványi anyagok elterjedése mögött a földkéreg szerkezete és kőzetösszetétele, a növényi és állati eredetűek mögött pedig az éghajlat hatása rejtőzik. De az éghajlatnak számos egyéb közvetlen és közvetett hatása is van, amelyek nemcsak az anyagi élet legkülönbözőbb ágaiban érvényesülnek, amint pl. a gazdálkodás jelenségeiben, akár a termelt növények sorozatát, akár azok termelésének módját nézzük, hanem az élet napi és évi rendjében és a hozzájuk fűződő szokások és hiedelmek egész seregében is. A természetes tájból kiinduló környezethatások tehát mélyen benyúlnak még a szellemi néprajz jelenségeinek a területére is. Mondhatni, hogy az antropogeográfus is jórészt mint a természeti földrajz tolmácsolója segíthet legtöbbet az etnográfusnak. Ezt a tolmácsolást nemcsak úgy kell értenünk, hogy az antropogeográfus, munkakörénél fogva, jobban tudja azt, hogy miféle természeti földrajzi tények ismertetésére van szüksége az etnográfusnak s személyes segítség esetén az etnográfus számára érthető nyelvet is könnyebben beszél, mint a távolabb álló és idegenebb terminológiájú fizikai földrajzos, hanem úgy is, hogy egyes települések vagy tájak kész emberföldrajzi monográfiáinak főleg azok a részei nyújtanak hasznos útmutatást a néprajz művelőjének, amelyek a műtáj elemeinek, életének és arculatának természeti alapjaira világítanak rá. Hiszen a műtáj elemeinek egyszerű leírásában, a műveltség és társadalom jellegével összefüggő jegyeinek elemzésében az etnográfus is otthonos: ellenben új a számára mindaz, amit a természeti környezet hatásáról hall. De nemcsak új, hanem hasznos is olyan értelemben, hogy analóg következtetésekre csábít azoknak a kérdéseknek a megoldása során, ahol szintén a természeti környezet hatása sejthető valami tisztán csak néprajzi, tehát a földrajzot nem érdeklő jelenséggel kapcsolatban. Az antropogeográfus természeti földrajzi iskolázottságán kívül még bizonyos történeti, statisztikai és kartográfiai képzettséggel is rendelkezik. Az utóbbiak közül különösen kartográfiai jártasságával tehet a néprajznak jó szolgálatot. Ez a jártasság

nemcsak a térképolvasás és térképrajzolás készségét jelenti, hanem a térképszerű gondolkodást és a térképnek mint munkaeszköznek szokásszerűen állandó használatát is.

Bár hazánkban sem a néprajz, sem az emberföldrajz nagyobb szabású művelése nem tekinthet vissza valami hosszú múltra, néhány kiváló etnográfusunk működése máris maradandó értékekkel gyarapította emberföldrajzi ismeretanyagunkat. Kíváncsú, hogy a néprajz mielőbb visszakapja ezt a kölcsönt. Ez nyilvánvalóan főként a geográfusok tevékenységén múlik, de másodsorban azon is, hogy az etnográfusok élnek-e az így nyújtott lehetőségekkel.

3. A vitázó Mendöl

NÉHÁNY SZÓ AZ ALFÖLDI VÁROS KÉRDÉSÉHEZ

Földrajzi Közlemények, LXVII. kötet. 1939. 3. szám
217—232. oldal.

Az elvszerű, nem személyeskedő, a tudomány fejlődését egítő vitacikk — sajnos — rendkívül ritka, csakúgy, mint a pozitív reagálás. A szemelvény maradandó példája a helyesebb tudományos nézetek kialakításához hozzájáruló vitacikkeknek, a „megbírált” vitapartner magatartása pedig a tisztességes reagálásnak (lásd a Mendöl-életrajz ide vonatkozó adatát!).

„Magyar város” címen jelent meg nemrégiben egy könyv.¹ Szerzője ERDEI FERENC szerint az alföldi város mindenestül, tanyáival együtt megbonthatatlan egység. Belsőség és tanyák együtt alkotják a „mezővárost”, ezt a jellegzetesen magyar városfajta. A „mezőváros” nemcsak mindenestül igazi város, hanem egyben a legszerencsésebb várostípus is, hiszen megvalósítja azt a sehol másutt nem tapasztalható eszményi állapotot, hogy egész vidékek népe, ahelyett, hogy vidékiekre és városiakra tagolódna, mindenestül városi. Ez az egyedülálló rendszer az ősi magyar településvagy egyenes örököse s alapjaiban annyira tökéletes, hogy továbbfejlesztése mindeképpen kívánatos, sőt minden országrendező tervünknek erre a rendszerre kellene felépülnie. Ez a könyv tartalmának nagyon rövid foglalata.

Tekintettel arra, hogy a szociológus szerző az igen széles köröknek szánt munkában az alföldi város lényegét az eddigi, amúgy sem egységes felfogástól részben eltérő módon igyekszik értelmezni s fejtegetései kapcsán nemcsak a jelen sorok írójának ezen a téren kifejtett munkásságát támadja, hanem az egész kérdésben a földrajztudomány illetékességét is kétségbevonja, úgy hisszük, nem árt tárgyi hosszászólásunkon kívül bizonyos elvi szempontokat is tisztázni — mindezt a könyvismertetések megszokott kereteitől eltérő formában és terjedelemben.

A szerző első tévedését akkor követi el, amikor felveti a kérdést, hogy melyik tudomány alkalmas arra, hogy a város fogalmát megadja, illetve melyik tudomány fogalmazásával ragadhatjuk meg a város lényegét. A felelet — tekintettel arra, hogy szociológus kérdez és egyben válaszol — természetesen az, hogy ez a tudomány a szociológia. Holott az egyetlen helyes válasz csak az lehet: mindegyik tudomány, amelyiknek köze van a városhoz, bizonyára alkalmas is arra, hogy meghatározást adjon róla. Ilyen tudomány pedig sok van s persze mindegyik másban látja a város fogalmának döntő jegyét. Mindegyik egyoldalú képet ad a város lényegéről, éppen mert mindegyik más megfontolásból nézi és más fogalmi kategóriákon át igyekszik megközelíteni ezt a lényeget. Még ha minden jegyet felsorakoztat is, azok fontosságát mindegyik másként itéli meg. Nem mondhatjuk meg, melyiknek van inkább igaza, hiszen egyrészt a jegyek összemérhetetlen

¹ Erdei Ferenc: Magyar város. 246 l. Budapest, é. n., Athenaeum.

értékfokú fogalmi csoportokba tartoznak, másrészt a mögöttük rejlő jelenségek között bonyolult kölcsönös függőviszony, nem pedig egyirányú okozati összefüggés áll fenn. A szociológia sem kivétel: az sem világíthatja meg minden oldalról egyenletes fényvel a város bonyolult valóságát. Az emberi kultúra jelenségeinek csupán egyik, nem pedig kizárólagosan lehetséges rendszerezése a társadalomtudományi. A város nem elsősorban, hanem éppúgy emberek együttélésének bizonyos formája, ha úgy tetszik emberi magatartások csoportja, mint ahogy az ember anyagi és szellemi életének, sokféle tevékenységének, kultúrája különféle megnyilvánulásainak színhelye is, terméke is, elvont fogalom is, látható és tapintható valóság is.

ERDEI abból indul ki, hogy a város mint szociológiai értelemben vett csoport, nem emberekből, hanem bizonyos magatartásokból, társadalmi működésekből szerveződött egység; továbbá, illetve közelebbről területi csoport s mint ilyennek a faluval mint egynemű területi csoporttal szemben jellemzője, hogy különböző funkciók meghatározott rend szerint szerveződtek benne. Lényeges vonása a városnak a nagyság és az emberek szoros érintkezése. Fejtegetéseinek végeredményben az a magva, hogy városról csak akkor beszélhetünk, ha legalább tízezer ember él egymásnak olyan közelségében, hogy az a szoros érintkezést és a különböző működések szerveződését megengedi. Az őstermelés általában nem városképző tényező, éppen mert ilyen nagy embertömegnek szoros érintkezést biztosító együttélését nem engedi meg. Ha kivételesen mégis megengedi, akkor szintén várossal van dolgunk. Ilyen kivétel a „mezőváros”. Hogy a szerző a mezővárost mindenestül a városok közé sorozhassa, az őstermelőt helyettesíti annak különböző életviszonylataival, mondván, hogy nem szükségképpen azonos azok valamennyiének színhelye: így lehet másutt másutt magáé a termelőtevékenysége és ismét másutt a lakásé és vele együtt a többieké. A falut szerinte éppen az jellemzi, hogy ott őstermelői munkahely és lakóhely együtt van: a lakóház és udvara egyben a termelés központja is, a falu így az őstermelők összes életviszonylatainak színhelye s ezért nem is nőhet bizonyos határon túl. Ha azonban az őstermelői munkahely és lakóhely szétválik, az előbbi nagy területen szóródhatik szét, az utóbbi pedig nagy tömegben tömörülhet, vagyis bekövetkezhetik, hogy tízezernél jóval több őstermelő is szoros érintkezésben éljen. A lakás ugyanis — bármilyen foglalkozású egyének tömeges együttlakása — ERDEI szerint már magában véve városi funkció. Minthogy pedig szerinte a tanya nem lakóhely, hanem mezőgazdasági munkahely, ezen az alapon a „mezőváros” is város, még pedig nem említve iparforgalmi, szellemi stb. működését, „mezőgazdák lakóvárosa”...

A városnak a területi munkamegosztásra felépített mai fogalma olyan értelemben rugalmas, hogy a munkamegosztás mértéke fejlődik, s ahol ennek a fejlődésnek a folyamán egész tájak rendeződnek be valami belterjesebb tevékenységre, ott a központi, tehát a városias jegyek fogalma a még belterjesebb tevékenységekre, egyre inkább az irányító, a szervező tevékenységek felé tolódik el. Ez nem azt jelenti, mintha magának a városnak a terjedelme szűkülne, csupán annyit jelent, hogy városias jellegét nem vagyunk hajlandóak azoknak a jegyeknek az alapján elismerni, amelyek ma már vidékén is megtalálhatók. Ha az elvet a múltba, visszafelé követjük, akkor természetesen a munkamegosztás mértékének csökkenésével kell számolnunk, vagyis a városias jegyek megítélésében enyhébbeknek kell lennünk. A középkori városnak is van pl. vidéke: egyháza esetleg messzire sugárzó szellemi központ, iparosai vásárok számára dolgoznak, kereskedői áruikkal nagy utakat tehetnek meg, ellenben élelemmel talán majd-

nem el tudja látni magát, sőt polgárainak nagy része egyéb foglalkozása mellett egy személyben őstermelő is. Fallal körülvett, egyébként önmagukat ellátó települések „központi”, tehát városi funkciója esetleg csupán annyi, hogy időszakonként kerítetlen falvak egész seregének jelenthetik oltalmát. Persze, nem szabad a dolgot erőszakolnunk. Elmúlt korok viszonyait és Európán kívüli tájak kultúráit belülről szemlélve, a települések természetesen másféleképpen is osztályozhatók, nemcsak a mi mai, európai értelemben vett területi munkamegosztásunk valamilyen formája alapján. Ám mindez teljesen közömbös akkor, ha az európai civilizáció körébe tartozó mai városokat akarjuk elbírálni. De vajon nincsenek-e az alföldi városnak olyan sajátosságai, amelyek alapján azt mindentől egy másfajta műveltség egészen más törvényeinek illetékessége alá kellene utalnunk?

Kétségtelen, hogy alföldi városainknak vannak bizonyos sajátos vonásai. Mellőzve a város látható arculatának más tájakétól valóban eltérő sajátosságait, legfeltűnőbb az a tény, hogy a zárt település, a benne elhelyezkedő városias mag és a tanyavilág, vagyis a város és vidékének egy része közös közigazgatási keretek között él. Ám mindezt teljesen kielégítő az a magyarázat, amelyik a középkori kis falvak pusztulásából, sok elpusztult falu határának egyetlen település birtokállományába olvadásából származtatja az óriási határt és az abban részben menekültek befogadása, más esetben telepítés, főleg azonban utóbb a természetes szaporodás révén felnőtt hatalmas őstermelői tömörülést. A közigazgatási keretek máig megmaradtak, ám ezeken belül a szántóföldeknek részben a népesség növekedése miatt, részben egyéb gazdasági okok folytán bekövetkezett nagymérvű terjeszkedése létrehozta a földműves tanyák rendszerét. Olyan nagyszámú földműves nép, amelyet egy-egy óriásfalú és tanyavilága képvisel már a XIX. században, természetszerűen alkalmat ad arra, hogy a nem-őstermelői tevékenységek és az azokat ellátó népesség tömörüljenek: megszületik a városmag. Némely esetben azonban a nem-őstermelő város a régebbi és csak utóbb, az óriási határ megszerzése indította meg őstermelő jellegének erősebb kibontakozását. Néha pedig a városmag — ha vonzóköre különböző tényezők hatására messze túlterjed a közigazgatási határokon — falusias burkát máig már majdnem felémésztette. Szegeden, de még inkább Debrecenben a két eset találkozott: ebben az utóbbi említett és átmenetileg falusias vonásokkal erősen átszövődő régi városban ma már csak nyomait találjuk meg a falunak: városmag és zárt település most már majdnem azonos. Egy-két alföldi városunk van még, ahol városmag és zárt település csak kevésbé különbözik, a többiben ez a különbség jókora, maga a városmag pedig igen különböző nagyságú, de általában jóval kisebb, néha egészen kicsi. Amint látjuk, alföldi városaink esetében háborús okok megzavarják ugyan a fejlődés rendjét, de ez magában még nem ok arra, hogy az általános európai városfogalomtól eltérő, más törvények szerint akarjuk őket értelmezni.

A törökvilág után gazdasági téren csupán felelevenedett az, ami egyszer a középkorban már kialakult és az Alföldet környező tájakon soha nem is szűnt meg, sőt még magán az Alföldön sem teljesen. A földművelés terjeszkedése a középkor folyamán csak részlete volt annak a hatalmas, nemcsak anyagi vonatkozású, hanem szellemi téren is végbemenő folyamatnak, amely a félnomád magyarságot az óceáni és mediterrán Európa latin-germánok nevezett kultúra köréhez kapcsolta. Kialakult egy olyan magyar kultúra, amelynek túlnyomóan „nyugati” vonásait ma már éppolyan magyaroknak kell tekintenünk, mint a régebbi, nomád múlra emlékeztető vonásokat. Sőt, már a középkori Alföld kis földműves falvainak világa is magyar volt és magyar volt az a kibontakozóban levő középkori

városi élet, amelynek Szegeden, Debrecenben magyarok a hordozói és továbbformálói. Nomádkultúra és földműveskultúra — a fogalmat nem szűkítjük a gazdasági tevékenységre — bizonyára nem egymást követő fejlődésfokozatok, hanem a fejlődésnek teljes értékű két ága. A magyarság azonban egyik „ágról” áttért a másikra, legalább is azon haladt előre, s annyi bizonyos, hogy a műveltségnek az a szintje, amelyen a középkor végén állt, magasabb volt, mint amelyet a honfoglalás korában foglalt el. Ha tehát a török időkben újból a fejlődésében megrekedt nomád életforma terjeszkedik, az határozott visszaesésnek tekinthető. Anyagi téren nem is kell bizonyítanunk a dolgot, hiszen a legeltető állattartás terjeszkedése éppen annak a szörnyű csapásnak a következménye, amelyik a sűrű népséget, a falvakat elpusztította, s az életet bizonytalanná tette. Ámde amint a magyarság nomád életformája a középkor folyamán nem tűnt el, csak teret vesztett, éppoly kevésbé tűnt el a magyarság „nyugati” életformája a török időkben, hanem csupán szűkebb térre szorult. Sőt pl. Debrecenben éppen ekkor szökken szárba a középkori gyökérből olyan magyar városi élet, amely nyugati értelemben is városinak nevezhető. A város óriási határának fokozatos megszerzése ebben az időben még nemhogy elhalványítaná a városias jelleget — ez inkább csak a XVIII. században következik be, míg nem jön a XIX. század új városiasodása — hanem egyelőre csak támogatja ezt a sajátos fejlődést. Ami kint a legelőkön kevés pásztort és hatalmas nyájakat jelent, abból bent állatkereskedelem lesz. Bár a város népét menekülő falusiak is növelik, de egyszerre soha nem olyan tömegben, hogy ez jellegét meg tudná változtatni.² A beköltöző idomul ahhoz a polgári élethez, amelynek jellegét a vásárok, a céhekben élő kézművesek, a kalnások, tőzsérek adják és csak másodsorban a csupán őstermelésből élők.³ A város ugyan élelemmel ellátja önmagát, mint a középkori és az újkor eleji kisebb városok, de ugyanakkor távoli tájakkal áll forgalmi viszonyban. Különösen jelentős szellemi központ és mint ilyen, az Alföld messzi vidékein a városi-polgári szervezet mintaképe, amelyet utánóznak is az önellátáshoz sokkal közelebb álló egyéb népesebb települések.⁴ Természetesen nem állítom, hogy az a szervezet, amelyik egy-egy megmaradt, sőt éppen megduzzadt alföldi népes helynek és a környező puszták pásztorszállásainak földművesét, jóval kevesebb kézművesét és pásztorait fogja egybe, minden vonásában ilyen másolat lenne. Valóban sok, sőt néhol túlnyomó benne a nomádkorrig visszanyúló hagyomány. Akkor, a kor viszonyaihoz képest magának ennek a valóban bámulatraméltó, s ha névleg nem is, de tényleg erősen önkormányzati szervezetnek a működése is városias funkciónak tekinthető. A hierarchia azonban többé-kevésbé akkor is megvan, s az élen az a típus jár, amelyik leginkább megőrizte, sőt tovább fejlesztette a nyugati-magyar életformát — nemcsak mai szemmel látjuk ezt így!

² L. Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város . . . területén. Debrecen, 1925. 68. lap. — Természetesen még kevésbé lehet azt állítani, hogy itt valami vár köré futott volna össze a falvak népe, mint azt a „Magyar város” 66. lapján olvashatjuk.

³ L. erre vonatkozólag is Zoltai számos dolgozatát.

⁴ A hajdúvárosokra vonatkozólag I. Császár Edit: A Hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932., 29. lap. Távolsági hatásokról emlékezik meg Hóman—Szekfü: Magyar történetének a XVII. századot tárgyaló kötete.

4. Mendöl Tibor munkamódszere

SZARVAS FÖLDRAJZA

A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának Kiadványai III. k. Budapest—Debrecen, 1928. 62 oldal.

A „táj és ember” kapcsolatának kezdettől fogva elkötelezett kutatója a település- és gazdaságföldrajz művelői számára is elengedhetetlennek tartotta a biztos természeti földrajzi alapokat. Ő maga naprakész tájékozottsággal rendelkezett a természeti földrajz eredményeit illetően. Első tudományos publikációja, Szarvas földrajza (melyet a szaktudomány mint első óriásfalu-monográfiát tart számon) felerészben természeti földrajz, mely szerzőjének jó megfigyelőképességéről, kialakult geomorfológiai kutatómódszeréről, elméleti olvasottságáról és a társtudományok forrásanyagának biztoskezü felhasználásáról tanúskodik. Bár első munkájában a táj és ember kapcsolatából még a természeti adottságok tűnnek hangsúlyozottabbaknak, a tényezők dialektikus csoportosítása, az elegáns okfejtés, a tisztán kidolgozott koncepció már 1928-ban is a későbbi MENDÖLT vetíti elénk. Az alábbiakban (bizonyos rövidítéssel) a könyv első — geomorfológiai — fejezetét közöljük, majd a szerző által a műhöz csatolt németnyelvű rezümé magyar fordítását.

A térszín genetikája és formái

Az Alföldön mindennemű tagoltságnak csaknem kizárólagos eredete a felszíni formák csekély különbséget feltűntető változataiból magyarázható. A klíma egységes az egész Alföldön, legfeljebb a szélek felé mutat fokozatos átmenetet, a felszín csekély magasságkülönbségei a klímában nem képesek kisebb egységeket elkülöníteni, a többi térjelenségben azonban igen. Ami változékonyság van tehát, az közvetlen kapcsolatba hozható a felszín változékonyságával. Ha finom különbségeket, kis területeken változó jelenségeket vizsgálunk, okfejtésünknek mindig ide, a felszín kis magasságkülönbségeihez kell visszajutnia. . .

A mai felszín egyes részeinek az egész Alföldön egységes alapon összefoglalható magasságkülönbségei alapján beszélhetünk arról a két diszlokációról, amely a folyók működésében változást hozott létre s amelyekkel magukat a nívókülönbségeket magyarázzuk. Az egyik a jégkorszak első maximuma idején bekövetkezett erózióbázis süllyedés, a másik a Tiszántúlnak a tiszai törésvonal mentén végbent megsüllyedése a posztglaciális korban. . .

Már a régibb geológiai térképeken s INKEY óta a geológiai irodalomban is háttározottan említve találjuk mind a kettőt nagyon bizonytalan elhatárolással. A pontos körülhatárolásnak ez a teljes hiánya egészen érthető. Először is ezt a területet még csupán egyes pontjain vizsgálta geológus s ami fő, az is igen régen. Ott azonban, ahol már történtek is pontos tanulmányok ott is szinte lehetetlen éles kategóriákat felállítani, akár a kőzetminőséget — a talajról nem is szólva —, akár a magassági viszonyokat veszi is vizsgálat alá a kutató. Csak az ármentesítő társulatok félméteres izohipszákkal ellátott domborzati térképei adhatnak itt biztos alapot. Ezeket kell a kezébe vennie s velük a területet bejárnia annak, aki helyi jellegű tanulmányt akar végezni.

Ismerkedjünk meg röviden a helyzettel: mit látunk ma? A legelső, ami feltűnik a Körös meander-rendszere. Gyomán alul kb. Endrőd—Mezőtúr—Szarvas

közt képzelhető háromszögön belül első pillanatra igazán zúr-zavarosnak tűnhetik fel a helyzet. Itt egyesült a szabályozás előtt a Körös a Berettyóval s a két folyó meanderei s az azokat összekötő mesterséges, a szabályozás idejéből származó csatornamedrek okozzák a zavart. . . Igen feltűnő az, hogy a Körösnek itt két óriási észak felé forduló kanyarulata van. . . A Berettyó, amely maga is hasonlóan szokatlanul nagy meanderekkel jön le Túrkeve felől, a túrtői kanyarulatnál egyesült a Körössel. A meanderek most mind át vannak vágva s a Körös meglehetősen egyenes mederrel fut le Gyomától Őcsöd felé. Különös, hogy ez a három szokatlanul nagy kitérés, amelyekhez hasonlót lejjebb és feljebb hiába keresnénk, a Körös szokásos méretű kis meandereivel valósággal ki van cifrázva. Mintha a folyó először nagy kanyarulatokkal folyt volna, azután valami megváltozván, vagy a régi medret másik kisebb folyó foglalván el, az a régi kanyarulatokat a maga méreteire átdolgozta volna. . . Néhol olyan a helyzet, hogy régi nagy meandernek a nyomai sejtethetők s ennek egy részét foglalja el kis eltolódással, mélyebb fenékkal a kisebb, amint ez pl. Halásztelken látható.

Ha a magassági viszonyokat, a medrek fenékesését vesszük tekintetbe, általában kitűnik, hogy a kisméretű morotvák valamivel mélyebb, a nagyméretűek magasabb fekvésűek. Akár a medrek eredeti magasságviszonyait tükrözi ez vissza, akár az az oka, hogy a nagyobb méretű morotvák fenekéi elhalásuk óta magasabbra töltődtek fel, mindenképpen az tűnik ki, hogy az a folyófejlődés, amely a nagyméretű meandereket teremtette, időrendben a régebbi volt. Az időkülönbség nem lehet túl nagy, hiszen a magasságkülönbség sem nagy, de hogy kétségtelenül számolnunk kell vele, azt a halásztelki sajátosságos helyzet igazolja.

Amint a mai Körömedertől SE felé távolodunk, egyre magasabbra jutunk, olyan területekre, amelyek kétségkívül magasabban fekszenek, mint a Körösön eddig észlelt bármelyik árvíz kulminációja. Ha pl. a szarvas-szentandrás nagy morotvától indulunk ki, közvetlenül a mederből emelkedik ki meredek parttal ez a magasabb szint: rajta épült a község. . .

Kétségtelen, hogy a magasabb térszín nem más, mint az a szint, amelyen régebben a Körösök folytak s amelyről az első jégkorban történt bevágódás, majd szélesítés folytán a mai nivójára került a folyó. Nehezebb kérdés az, hogy ha ezt a felszint az ó-pleisztocén szinttel (fellegvári terraszc) azonosítjuk, vajon az ó-pleisztocén törmelékkúp részének kell-e tekintenünk, vagy annak a peremén túl volt-e ez a terület? A feltárásokból mindenütt az derül ki, hogy a felszínen levő humuszban gazdag, sötétzsinű csernozjem-talaj alatt kb. 1/2—1 m mélységben sárgás-barnás igen porózus, több-kevesebb finom homok mellett főleg agyagot tartalmazó kőzetnemet találunk, amely — ha az egyes feltárásokban nem is egészen egyforma, mégis — csupán fokozati különbségeket mutat, de egymástól élesen meg nem különböztethető. A Cigányér medre mellett a kanyarulat homorú partján ebben az agyagszerű kőzetben planorbisokat is találtam. Ahol a régi mederhez közel vagyunk, ott több benne a homok. Néhol tiszta homokot fed. Általában azt a tapasztalatot nyerjük, minél több helyen tárjuk fel az altalajt, hogy itt olyan helyen járunk, ahol a folyók medreiben és széles árterein a kifelé fokozatosan finomuló homok- és agyaglerakódások és a hulló por együttesen járultak hozzá a térszín emeléséhez.

Féltehetnénk azt is, hogy az egész építmény törmelékkúpnak a része, amelyet a sokágú folyó hordalékai és a ráhulló por időbelileg és térbelileg váltakozva építettek fel.

. . . Azonban valószínűbb, hogy a mi vidékünk már túl volt a törmelékkúp peremén, a törmelékkúpról lefutó folyók ezért voltak középszakaszjellegűek.

A zűrzavaros mederrendszer, a sok össze-vissza futó régi folyóág Kondoros körül azonban azt sejteti, hogy legalább is nem lehetett túl messze a törmelékkúp széle. A folyó középvíz-medre tehát abban az esetben törmeléket nem rakott le, csupán az árvíz. Feltűnő, hogy a mai Körös csak iszapot hoz, ezek a régi folyók — köztük a Kondorosvölgy is — homokot is hoztak, amint azt a régi medrek fenekén és a meanderek zugaiban az övzátónyszerű képződményeknél és a rájuk ülő primitívus partidűnéknél látjuk. Ennek a nagyobb megterhelésnek ellenére is középszakaszkarakterű volt a folyó. Ezt csak úgy érthetjük meg, ha munkaképessége is nagyobb volt, mint a mai Körösé. Ez valóban úgy is van. Pontos összehasonlítást bajos tennünk a két meder esésviszonyai között, hiszen a holtmeder feneké ma már részben feltöltődött és így medermélysége nem a régi. Mégis, amilyen pontossággal lehetett, megszerkesztettem a Kondorosvölgy közepes medermélységének grafikonját, az esésnek így kapott értéke kb. 20 km-en 3 m, vagyis 0.00015. Megnyugodhatunk, hogy ez az esés nemcsak a mederfenék szeszélyes-sége, hanem az egykor itt folyt folyóé is kellett, hogy legyen. . . A mai Körös vízfelszínének esése ezzel szemben „O” vízállást véve fel, a Gyoma-Szarvas közti 26.6 km hosszú szakaszon 1.33 m, tehát az esés 0.00005. Még ha a Kondorosvölgy ellenesését egészen az endrődi útig is eredetinek vesszük, még akkor is két méterrel van itt a meder feneké mélyebben, mint a 25 km-nyire felvett másik helyen. Vagyis az esés — a lehető legkisebbet véve is fel — 0.00008, tehát még mindig több, mint a mai Körösé. Ez a nagyeresű, tehát nagy energiájú folyó durvább törmeléket — homokot — is hozhatott, ellentétben a mai kisebb esésű, kisebb energiájú Körössel.

A békésmegyei Körös—Maros közti magasabb (ópleisztocén) térszín NW nyúlványa — amelyről most szoltunk — a mondottak után semmi esetre sem nevezhető az Alföld régi felszíne egyszerűen löszből álló darabjának, valószínűleg nem is része már a nagy törmelékkúpnak, hanem ahhoz csatlakozó túlnyomólag fluviatilis képződmény s az ó-pleisztocénben magasabb szinten működő középszakaszkarakterű folyók zugépitményeiből (övezatonyok) s főleg ártéri lerakódásaiból áll. . .

Területünk felszínének genetikus ismertetése után kezünkben adódik az a szisztéma, amelybe besorolhatjuk a felszint felépítő kőzetfajokat. Röviden azt mondhatjuk, hogy területünkön a felszint elérő kőzetfajok két csoportba foglalhatók össze s ez a két csoport egybeesik azzal a két nívóval, amelyet úgy neveztünk, hogy ó-pleisztocén szint és a mai Körös alluviuma. Látni fogjuk, hogy ez a kettős beosztás alkalmazható a talajnemek osztályozására is. Alig lesz olyan felszíni jelenség, amelynek a térbeli elosztásában ne ennek a két szintnek a választóvonalá adná a legerősebb határvonalat. . .

*

Szarvas környékének földrajza

(Geographie der Landschaft um Szarvas)

Szarvas város, jobban mondva óriásfalú a Körös mentén, a Tiszántúlon. Jelen értekezésünk célja, hogy megrajolja annak a tájnak a földrajzi monográfiáját, amelyen ez a község és 45 000 kat. holdas határa elterül.

A táj morfológiájában döntő jelentőségű az a vonal, amely az Alföld magasabb őfelszínét a folyók mai alluviális szintjétől elválasztja. Ez a magasabb térszín

az ó-pleisztocénben a Tisza balparti mellékfolyóinak: a Berettyónak, a Hármas-Körösnek és a Marosnak a vízvidéke volt, amelyek összefüggő hordalékkúpot építettek. Bár ez a hordalékkúp az új-pleisztocén szint peremét — legalábbis a mi vidékünkön — már nem érte el, a hordalékkúpról szétfutó számtalan vízfolyás nyomai azonban még itt is megfigyelhetők. A magasabb felszín határa zegzugos peremet képez, mely egyes helyeken félsziget-vagy terasz-sziget-szerűen közelít a rendkívül széles alluviális síkságon kígyózó Körös folyóhoz. Nos, Szarvas városa éppen egy ilyen terasz-szigeten fekszik, oly módon, hogy határa részben az alluviumra, részben az ó-pleisztocén magasabb szintekre terjeszkedik. A két felszín határvonalának szintkülönbsége alig tesz ki 5—6 métert, nem is jelentkezik mindenütt élesen, egyes helyeken csak egy 3—4 km széles átmeneti zónát lehet megfigyelni.

Az ó-pleisztocén felszint a hordalékkúpról lefutó folyók árvízi lerakódásai és a lösz építette föl — térben és időben váltakozva. Tipusos lösz nem fordul elő. Ezt a vízfolyások gyakori irányváltoztatásával magyarázhatjuk, ami egyúttal az árterületek folyamatos eltolódását is jelentette. Folyami homok, homokos folyami agyag, és agyagos-homokos ázott lösz váltja egymást mind horizontális, mind vertikális irányban: részben éles határral, részben finom átmenettel. A holocén Körös nem szállít homokot, csak iszapot; lösz sem képződik a jelenben, mivel ehhez az éghajlat túlságosan nedves. Röviden: az alluviális feltöltés kizárólagosan a Körös árvizeinek iszaplerakódásaiból: ártéri agyagból áll.

Az ó-pleisztocén felszín régi folyómedrei hatalmas kanyarulatokat írnak le: ilyen pl. a Kondorosvölgy régi medre. A Kondorosvölgy meanderei sokkalta nagyobb méretűek, mint a mai Köröséi. Az ó-pleisztocén folyók bővízőek voltak, homokot — tehát durvább anyagot — is szállítottak, nemcsak iszapot, ezt bizonyítják a homoklerakódások és a parti dűnék — de az esésük is nagyobb volt. A mai Körös már csak iszapot szállít és esése is egészen csekély. (A Kondorosvölgy esése 0,00015, a Körösé = 0,00005). A magasabb felszínen, de az alluviális szinten is vannak ezenkívül morotvák is, amelyeknek mérete a Kondorosvölgy meandereivel egyező. Különösen feltűnő, hogy a mai Körös jelentősen kisebb méretű kanyarulataival a Gyoma és Békésszentandrás közötti szakaszon a már említett nagyobbméretű meanderek nyomvonalát követi. (Kettős meander). A Körösnek csak három ilyen óriásmeandere van, amelynek az ívét a mai normális méretű meanderek kígyózó vonallá változtatták: a perespusztai, a túrtői és a szarvas-szentandrási kettős meanderek. Sem ezek alatt, sem ezek felett nem fordul elő még egyszer. Megtaláljuk azonban a Berettyón fölfelé haladva. Ezeknek az óriásmeandereknek a közvetlen közelében — amelyeket a folyószabályozás vágott le — a folyó természetes fejlődése révén levetelt normális méretű Körös-kanyarulatok is vannak (ún. „morotvák”): nagyfoki morotva, halásztelki morotva.

A fejlődés valószínű menete a következő: az ó-pleisztocénben hatalmas folyók folytak, nagy meanderekkel a hordalékkúpról a síkságra, amelyet ma ó-pleisztocén felszínnek nevezünk. Ilyen folyó volt a mai Kondorosvölgy-meder, amely abba a folyóba torkollott, amelynek meanderei közé tartozott többek közt a Cigányér. Az utóbbi folyót a mai Körös elődjének tekinthetjük. A Kondorosvölgy elhagyta a víz, ami a hordalékkúpokon gyakran előfordul, a Cigányér azonban még tovább élt. Később a Cigányérmeandert a folyó természetes fejlődése elvetélte, ezzel a Körös-meder kb. a mai helyére tolódott, természetesen az ó-pleisztocén szint magasságában. Csak most vette kezdetét a bevágódás és ennek végeztével az új kanyarulatfejlődés. A holocén Körös meanderei kezdet-

ben ugyanilyen méretűek voltak, mint az ó-pleisztocén folyókéi, de csak Gyoma és Szentandrás közt és a Berettyó hosszában. Fel kell tételeznünk, hogy itt nagyobb folyóval van dolgunk, amely a mai Berettyó és részben a mai Körös helyén a Tisza felé folyt le. A mai Körös Gyoma fölötti szakasza csupán ennek a nagyobb folyónak a mellékfolyója volt.

A nagy folyó megszűnése után a sokkal kisebb Körös foglalta el a nagy medret, megkezdvén az óriásmeandert a maga kis kanyarulataival átalakítani, sőt egyes helyeken, ahol az ősfelszín sértetlen maradt — meandervölgygé formálni.

A folyamszabályozás időszakáig (a XIX. század közepe) az ó-pleisztocén felszín és az alluvium egyértelműen az árvízmentes szintet és az árterületet jelentette.

A Körös vízállásgörbéjét a hóolvadás, a nagy korányári esőzések és bizonyos mértékig az őszi esők befolyásolják.

A szarvasi vízmérce adatai szerint a vízállás 15 éves átlagban áprilisban éri el a maximális havi középértéket (a nullponton, azaz 77,25 cm tszf. magasságon 402 cm) majd szeptemberben kezd süllyedni (minimum: 23 cm). Szeptember után ismét emelkedik egészen áprilisig. A hóolvadás és a korányári esőzések hatása igen gyakran összegeződik, így márciustól júliusig magas vízállás várható. A különböző évek viszonyai természetesen igen nagy különbséget mutatnak. A Körösök vízgyűjtő területe nem nagy, a vízállásgörbét kizárólag az éghajlat szélsősége befolyásolja. Ciklon érkezésekor gyorsan megemelkedik a vízállás. Az árvízszint évi tetőződésének határértékei: 82 méter, illetve 85—86 méter a tszf., a legnagyobb valószínűséggel várható évi maximumok azonban 82,5 és 83 méter körül mozognak. A folyószabályozás előtti viszonyokra jellemző volt, hogy a széles árterületen szétterülő víztömeg csak igen lassan volt képes lefolyni, az egyes vízfolyások árhullámai egyesültek, ami az egyesülés helyén, Gyoma és Szarvas között egyetlen, hosszan elhúzódó pangó árhullámot eredményezett. A szabályozások óta a vízállásgörbét a korábbi lassú tavaszi áradás, nyári tartós magas vízállás és lassú apadás helyett évente 30—50 alkalommal megismétlődő, egymást követő, gyorsan tetőződő majd süllyedő árhullám, egyszóval a lehető legszabálytalanabb vízjárás jellemzi. A vízszabályozás előtti és utáni időszak között a legnagyobb különbség elsősorban az árvíz időtartamában mutatkozik. Az árhullámok magassága már sokkal csekélyebb jelentőségű.

A hajdani ártér valószínű határáként a 82—83 méteres izohipszát kell tekintenünk, így a mélyebben fekvő területeket a legtöbb esztendőben elöntötte és tartósan vízzel borította az áradás.

Feltűnő ez a magassági vonal a táj reliefjében is, egyben morfológiai határt is jelent. Az a terasz-sziget, amelyen Szarvas épült, 83 métert meghaladó magasságú, tehát már ármentes szint. A távolabbi, keleten összefüggő ó-pleisztocén felszínekkel egy keskeny, magasabb szintű sáv szolgálja az összeköttetést.

Olykor árvíz idején az ó-pleisztocén felszín elhagyott vízfolyásai is megtelnek vízzel, amint azt egy figyelemreméltóan elhelyezkedő tanyasor szemlélteti.

A természetes növénytakaró a vízrajzi viszonyokhoz és az ártértől az ármentes magasabb felszín felé történő lassú átmenethez való igazodást mutatja. Területünk az Alföld legcsapadékszegényebb részeihez tartozik. Az évi csapadékmennyiség 549 mm (1886—1925). A havi eloszlás 40 éves átlagban sem kedvező (a nyár csapadékszegény) és még kedvezőtlenebbnek tűnik, ha az egyes évek nagy extrémításaira is tekintettel vagyunk.

A Köröst a szabályozás előtt is csak gyér galériaerdők, méginkább fűzesek kísérték. Az állandó mélységű állóvíz hiánya következtében a típusos mocsári vegetáció csak csekély kiterjedésű volt. 82 m tszf. magasság alatt az uralkodó

asszociáció a nádas volt (*Phragmites*, *Typha*, egyes helyeken *Scirpus*). Ez 82—83 m között *Carex*-asszociációval keveredett. 83—84 m között a rét dominált, míg 84 m fölött a fában szegény, facsoportokkal csak a nedves helyeken megszakított füves puszta lépett előtérbe.

A talajfajták tagozódása is a különböző szintek befolyását mutatja. Az alap-típus a csernozjom, a klímának megfelelően. A magasabb felszíneken őshonos és típusos a csernozjom, az alluviumon ezzel szemben egészen fiatal. Néhol még az ártéri agyag tulajdonságait mutatja, másutt a helytelenül végrehajtott csatornázás következtében szikesedik.

A szabályozás előtt a táj gazdasági kihasználása is teljes mértékben a két szint függvénye volt. A terasz-szigeten ülő várost ártér vette körül, melyet szinte kizárólag legelő, egyes helyeken rét formájában hasznosítottak, — csak 5—6 km-rel kelet felé kezdődött a szántó, ahol a térszint a 84 m tszf. magasságot elérte. Az ó-pleisztocén felszín kizárólag szántó volt. Ma főként búzát termelnek rajta, azonkívül kukoricát, sokkal csekélyebb a jelentősége az árpának és a szikes talajon a lucerna is előfordul. Ezek jobban elviselik az éghajlat szélsőségeit, mint bizonyos ipari növények, amelyeket egyáltalán nem is termelnek. A gazdasági autarkia korában (a vasútépítés előtt) szőlőt is műveltek, és pedig az ó-pleisztocén szint peremén, a várostól 5—6 km-re. Ezek már tönkrementek, ma a várost ezzel szemben gyümölcs- és zöldségtermelő kert-övezet veszi körül, amely azonban kizárólag saját szükségletre termel. Szántófölddé változott az egykori ártér is, csak a szikes talajon találunk legelőt. A táj képében három különböző típus érvényesül: 1. a város közvetlen környéke, sokrétű, tarka növényi kultúrával (kertek), 2. az egykori ártér, szerfölött monoton vidék: búza és kukoricaföldek, legelők: az úthálózat szabálytalan. Tanya csak gyéren és tervszerűtlenül, szóróványosan fordul elő, a település újkeletű, a táj fában szegény. 3. Figyelmet érdemel a magasabb felszín, ahol a szántóterületet nyílegyenes párhuzamos utak, néhol 4—5 km hosszú tanyasorok, valóságos tanyautcák tagolják szabályosan.

Szarvas környékének emberi betelepülése a neolitikumban kezdődött. A leletek és a lelőhelyek arra utalnak, hogy a neolit ember számára a folyó és az ártér képviselte a legnagyobb gazdasági értéket (víz, hal, kagylók, fűtéshez: nád és fűzfa, házépítéshez: fűzfa, nád, és agyag, állattartáshoz: a széles rétségek. Fő foglalkozások: gyűjtögetés, halászat, emellett állattartás). A települések, mint pl. Szappanos, a folyók vagy legalább az ártér közvetlen közeléhez ragaszkodtak.

Ettől az időtől fogva egészen a XII. századig nagyon szóróványosak az ismereteink. A középkori magyar település (Szarvashalom — Zorvossholm) ugyanazt a terasz-szigetet választotta, amelyen a mai település áll. Az Alföld középkori gazdasági életét az állattenyésztés túlnyomó jelentősége, a szántóföldi művelés alárendelt szerepe és szélsőséges autarkia jellemezte. Ilyen körülmények között mindenekelőtt az ártér volt gazdaságilag értékes, és csak másodsorban az ármentes terület. A két szint határvonala elsőrangú energikus telepítőtényező volt.

Az Alföldet nem népesítették be sűrűn az apró falvak: Szarvas város mai határában pl. abban az időben négy falu neve maradt fenn, de ez a négy falu közvetlenül a magasabb térszín peremén ült, az ártér határán. Nagy a valószínűsége annak, hogy az Alföld jelentős részén egészen hasonlóak voltak a viszonyok, és mind a sűrű lakosság, mind a falvak nagy száma úgy értelmezendő, hogy a települések csak a magasabb felszín peremét foglalták el csaknem folyamatos vonalban, míg az ármentes szint mögöttes-területe ritkán lakott maradt.

A Körös Szarvas melletti kedvező átkelőhelye a török időkben stratégiai jelentőségre tett szert; vár is épült a biztosítására, ez azonban a falu ismételt

pusztulását vonta maga után (XVI.—XVII. század). A török idők után, a XVIII. század kezdetén nemcsak Szarvas, de távolabbi környéke is teljességgel elnéptelenedett. Ezt a két-három megyényi pusztaságot a király egyetlen tulajdonosnak adományozta: Harruckern bárónak. A birtokot telepésekkel népesítették be. Így kelt Szarvas is új életre, 1722-ben. Első lakosságát 300 szlovák telepese alkotta. A népesség száma gyorsan növekedett, a XVIII. század végére elérte a 10 000 főt, a XIX. század végére a 25 000-t és ma is e körül stagnál.

Az Alföld óriásfalvainak keletkezése a legtöbb esetben a törökkori viszonyokra vezethető vissza, amikor is a jobban megerősített helységek felszívták az elpusztult falvak népességének egy részét, és utóbb az elnéptelenedett községek területét is bekebelezték.

A mi esetünkben egészen más fejlődésről van szó. Nemcsak Szarvas, hanem egész Békés megye és azon túl még további hatalmas területek is teljesen elnéptelenedtek a török időkben. Itt valamennyi mai település a török után keletkezett, és ezek ma óriásfalvak. Nincs egyetlen község sem Békés megyében, amelyik ne az egykori ártér közvetlen közelében feküdne — ha akadna mégis egy-kettő, az a legutóbbi időkben, 30—40 éve keletkezett, tehát a napjaink gazdasági viszonyai között. A teraszperem számos középkori falva közül csak azok éltek újra, amelyeknek a fekvése a legtöbb energiát biztosította az új élethez.

A gazdasági életre még abban az időben is a szarvasmarha-tenyésztés uralkodó jelentősége, a szántóföldek sokkal kisebb szerepe és az autarkia volt jellemző, ennek megfelelően továbbra is a különböző szinteket elválasztó határvonal maradt az energikus település-vonal. A legnagyobb telepítő energiát természetesen a terasz-szigetek képviselték. Ilyen helyeken kelt többek között Szarvas, Endrőd, Gyoma stb. is új életre.

A XVIII. sz. vége felé lehetetlenné vált a számottevően megnövekedett lakosságot továbbra is autarkia alapján álló termeléssel ellátni. A táj ilyen jellegű kihasználása elérte a lehetőségek szélső határait. Egyetlen kiútként a búza export-termelésére való áttérés mutatkozott. Az egyre terjeszkedő szántóföldek már a XVIII. sz. hetvenes éveiben elérték az ártér peremét. A település terasz-szigeten fekvése és az ebből adódó sajátos környezet, nevezetesen, hogy a szántóföldek már kezdetben is a várostól 5—6 km-re estek, már korán szükségszerűvé tették a tanyatelepülést.

Kétségbekonlatlan adatokkal bizonyítható, hogy a szarvasi tanyaképződés az ó-pleisztocén szinten már a XVIII. sz. vége felé megkezdődött és a sajátos, útifalura emlékeztető tanyautcák már a XIX. sz. első felében kialakultak.

Az általános felfogás szerint az Alföld tanyákkal való benépesülése a XIX. sz. második felében kezdődött. Nagyon valószínű ezzel szemben, hogy ez a folyamat, mint Szarvas esetében megállapíthattuk, számos más helyen is jóval korábban elkezdődött. Nem Szarvas az egyedüli helység, amely terasz-szigeten, vagy legalább is terasz-félszigeten települt. A XIX. sz. második fele ezen a vidéken a tanyai településnek az újonnan feltört, korábban árvízjárta területekre való kiterjedését hozta magával.

A települések életében és képében a XIX. sz. második fele gyökeres átalakulást hozott. Az autarkia és az autarkodó állattenyésztés helyét az exportbúza termelése foglalta el, amely a táj sajátos adottságait jobban tudta hasznosítani. A kiszélesedő búzatermelés térhiánnyal küszködött; a folyószabályozás megszüntette ezt a terület-hiányt és a vasút megépítése lehetővé tette az exportot is.

A hullámtér ma már a gátak közötti keskeny sávra szorult vissza, a legelő minimális kiterjedésű, és a mindent uniformizáló búza-kultúrstryepp mindenüvé

benyomult, ahol a hasonlóképpen terjeszkedő szikesek megálljt nem parancsoltak. (A szántóföld 1854-ben az egész határ 54,1 %-át, 1908-ban már a 80,6 %-át tette ki.)

Az autarkia elvének feláldozása az iparra és a városi foglalkozásokra inkább fékező, mint ösztönző hatást gyakorolt. A helyzeti energiák mértéke kevésnek bizonyult ahhoz, hogy más tájak termékeivel — akár a városhatáron belül is — felvehesse a versenyt. Egészen más megvilágításban látjuk azonban a város jellegét, ha számításainkban a tanyavilágot a várostól elválasztjuk. A népesség egyik fele a tanyavilágban él — mégpedig nagyobb részt állandóan — ezt a tanyavilágot tehát joggal lehet — a szomszédos falvakhoz hasonlóan — a város gazdasági szférájához számítani.

ALFÖLDI VÁROSAINK MORFOLÓGIÁJA

Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. 1. sz. Debrecen, 1936. 1—40. oldal.

Alföldi ún. „parasztvárosaink” jellegének, városiassága fokának megítélése a múltban sok vitára adott alkalmat. Analitikus kutatások híján a belterület, valamint a nagykiterjedésű határ tanyavilágának népességét egybecsomósó statisztikára, esetleg a belterület kétdimenziós alaprajzára támaszkodó feldolgozások szükségszerűen vezettek ahhoz az elterjedt téves általánosításhoz, amely szerint alföldi városaink összességükben erősen falusias települések, az ország más tájainak városaihoz képest.

MENDŐL TIBOR a város funkcionális értelmezéséből kiindulva előbb leválasztotta a külterületet a városok statisztikai adataiból. A városok belsőségét tanulmányozva megállapította, hogy azokra a funkcionális övezetek meghatározott rendje jellemző. Miután azonban ez az övezetesség statisztikai eszközökkel már nem követhető, MENDŐL a helyszíni felvételezés módszeréhez folyamodott. A kutatási eredmények igazolták a feltevést: „A népesség foglalkozás szerinti összetétele a település építkezésmódján és egész külső képén is kirajzolódik . . . a kettő elemei egymással párhuzamba állíthatók, úgyhogy egyikről a másikra következtetni lehet.” (L. alább, 1. fejezet!).

MENDŐL maga egyik legfontosabb tudományos eredményeként tartotta számon a városmorfológia módszertanának kimunkálását és a morfológiai elemzések alapján levont következtetéseket. A tudományága helyzetét bemutató szakember objektivitásával és személytelenségével ekképpen utal erre: „Városaink morfológiai vizsgálatát MENDŐL TIBOR indította meg . . . megállapította az alföldi tömörülésekben szereplő formaelemeket, az azokból összetevődő formacsoportokat s egyben a legbelső magokat térképezte is.” (A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. M. Stat. Szle, 1942. 5—6. sz.)

MENDŐL TIBOR tanulmánya a településföldrajz művelői számára ritka bepillantás egy nagy tudós alkotóműhelyébe. Ezen túlmenően azonban mint egy tudományos kutatómódszernek szigorú, szoros logikai rendszerben történt kifejtése a metodikai dolgozatok iskolapéldájaként értékelhető. Tekintve, hogy a tanulmány napjainkban már úgyszólván hozzáférhetetlen, indokoltnak tartottuk a viszonylag bővebb terjedelmet. Az elvi és módszertani részek minél teljesebb megtartásával elsősorban a városokat sorra elemző 5. fejezetben rövidítettünk, egy-egy típus legjellemzőbb képviselőinek (esetleg a szemelvényekben más helyen előforduló településeknek — pl. Szarvasnak — a kép teljessége érdekében történő) bemutatására szorítkozva.

1. A város fiziológiai és morfológiai kritériumai

Ha a város közhasználatban levő számos, de többnyire csak kis területen helytálló egyoldalú definíciójából egyelőre legalább azt az egyetlen kritériumot általános érvényűnek tekintjük, hogy a város mindig a területi munkamegosztás jellemző településformája, kisebb vagy nagyobb táj bizonyos foglalkozáscsoportjainak kiválása és aránylag szűk helyre tömörülése, akkor az erősen agrárnépességű Magyarországon bármely nem őstermelő foglalkozáscsoportnak egy település egész népességében a környező településeket meghaladó részesedése városias vonásnak nevezhető. Ezen az alapon természetesen falu és város között minden éles határ önkényes: nincs sem abszolút városunk, ahol a lakosság 100 %₀-ban nem őstermelő, sem abszolút falunk, ahol az tisztán őstermelő foglalkozású lenne; a településeknek csupán bizonyos rangsora állítható fel a nem őstermelő népesség százalékos részesedése alapján: egyik hely inkább város, mint a másik.

Minthogy a különböző foglalkozásoknak különböző jellegű munkahely és lakásigény felel meg, a népesség foglalkozás szerinti összetétele a település építkezésmódján és egész külső képén is kirajzolódik. A város nemcsak, mint az emberi tevékenység bizonyos ágaira — az iparra, kereskedelemre, közigazgatásra, nemzetvédelemre, szellemi életre — specializált, azokat a környező településeknél nagyobb mértékben, azok helyett és azok részére is ellátó emberi életközösség különbözik a falutól, hanem mint szemeinkkel érzékelhető formacsoport, mint térbeli jelenség is. Amint a városnak vannak *fiziológiai*, éppúgy vannak *morfológiai* kritériumai is. Egyetemes érvényű morfológiai kritériumokról azonban még kevésbé beszélhetünk, mint fiziológiaiakról, legfeljebb a környező falvaknál általában nagyobb méretű horizontális zártságot és vertikális tagolódást tekinthetjük ilyennek. A város arculata minden tájban más, mint a falué, de különböző tájak városainak arculata sokkal különbözőbb, mint népességük összetétele. Az európai kultúra területén a foglalkozások differenciáltsága minden tájon nagyjából azonos, legfeljebb az egyes csoportok számaránya különböző; azonban azonos foglalkozáscsoportoknak is tájankint eltérő városmorfológiai jelleg felel meg, minthogy az utóbbin erősen kirajzolódnak az egyes tájak eltérő fizikai sajátosságai és történeti múltja. Minél szűkebb kategóriájú tájegységet veszünk azonban vizsgálat alá, annál szorosabb lesz a kapcsolat a városok lakosságának összetétele és morfológiai jellege között: a kettő elemei egymással párhuzamba állíthatók, úgyhogy egyikről a másikra következtetni lehet.

2. Közigazgatási város, zárt település, városmag

Hazai városaink ilyen természetű vizsgálata ma még meglehetősen elhanyagolt. A köztudatban mégis elterjedt néhány bizonytalan értékű ítélet. Sokszor halljuk, hogy a magyar városok általában, de az alföldi városok különösen mind népességük összetételét, mind külső képüket tekintve, más tájak hasonló nagyságú városaihoz mérten erősen falusias jellegűek. Ez a felfogás, míg egyrészt lényeges különbséget lát az Alföld és a többi vidékek (Dunántúl, Felvidék, Erdély) városai között, másrészt valamennyi alföldi településünket csupán nagyságra különböző, egyébként azonban csaknem azonos jellegű úgynevezett parasztvárosnak tekinti. Ezt az állítást, bár bizonyos fokig látszólag a foglalkozási statisztika is támogatja, úgyhogy a komolyabb irodalom is él vele, sokban mégis túlzónak kell tekintenünk. A foglalkozási statisztika adatait u.i. legtöbbször nyersen használják fel bizonyításra, anélkül, hogy tekintetbe vennék, hogy azok a városok *közigazgatási területére* vonatkoznak. A közigazgatási és földrajzi városhatár, vagyis a *zárt település* határa pedig igen sok esetben nem azonos. Földrajzilag különösen hamis képet nyújtanak a közigazgatási városterület adatai, ha aránylag kishatárú dunántúli városainkat a népes tanyavilággal bíró alföldi városokkal hasonlítjuk össze. Az állandóan lakott tanyavilágot a zárt településsel csupán a közös közigazgatás kapcsolja össze, egyébként azonban — nemcsak morfológiai lazasága különíti el attól, hanem népességének kizárólagos őstermelő jellege is. A kettő gazdasági kapcsolata a kishatárú dunántúli vagy felvidéki város és környező falvai között fennálló kapcsolattal hasonlítható össze, sőt — igen nagy határ esetén — még annál is lazább.

E sorok írója a városias jelleg helyesebben megítélése céljából még régebben átszámította az 1920. évi népszámlálás részben publikált, részben csupán kéziratban meglevő foglalkozási statisztikai adatait egyelőre a csonkaország 10 000

lakosnál népesebb helységeinek zárt településterületére. Természetes, hogy ilyen módon alföldi városainknak egyrészt abszolút népességszáma a dunántúliakhoz viszonyítva erősen mecsökkent, viszont másrészt városias jellege (a nem őstermelő népesség százalékos aránya) erősen megnövekedett. *Alföldi, úgynevezett parasztvárosaink tehát általában kisebbek, de viszont nem annyira parasztvárosok, mint ahogy emlegetni szoktuk.* Talán ennél is lényegesebb azonban az, hogy városias jelleg szempontjából óriási a különbség közöttük. *Szolnok, Debrecen, Szeged és Nyíregyháza* nem őstermelő népessége pl. eléri az össznépesség 85—92 %/ó-át és így teljesen egy színvonalon áll *Miskolccal, Győrrel, Péccsel* vagy *Szombathellyel*, sőt felülmúlja *Sopront, Székesfehérvárt* vagy *Nagykanizsát*. Ezeket a városokat semmiképpen sem indokolt olyan — egyébként népes — településekkel egy kategóriába sorolni, mint pl. *Hajdúböszörmény, Békés, Karcag* vagy *Törökszentmiklós*, ahol a nem őstermelők aránya csupán 30—40 %/ó között mozog. Népesebb alföldi településeink a nem őstermelő népesség százalékos részesedése alapján hosszú rangsorba sorozhatók, úgyhogy a legelőkelőbb helyeken álló városok a Dunántúl legelőkelőbb városaival egyenrangúak, viszont lejjebb a rangsorban számos olyan települést találunk, amelyek sokkal inkább őstermelő jellegűek, mint a velük egyenlő nagyságú dunántúli városok; vagyis az alföldi városok rangsora ebből a szempontból lefele szélesebb skálájú, mint a dunántúliaké.

A tanyavilág kiküszöbölésén kívül *újabb korrekciók* is szükségesek lennének alföldi városaink jellegének helyesebb megítéléséhez. A zárt településen belül is többé-kevésbé elkülönülnek az egyes foglalkozások: az őstermelő elem inkább a peremeken, míg a városias népelem a belsőbb városrészben él. Sőt sok helyen még további tagolódás is megfigyelhető, úgyhogy a legbelsőbb magnak a kereskedők és a szabadfoglalkozásúak, az ezt követő övnek viszont az ipar, főleg a kisipar adják meg a jellegét. Még a leginkább parasztvárosnak nevezhető településeink sem értelmezendők úgy, mintha az őstermelő népelem a zárt település egész területén egyformán túlnyomó lenne: itt is van egy egészen *városias jellegű*, de kicsiny *mag*, amelyet jóval nagyobb *falusias burok* zár körül. Ahol a nem őstermelő elem erősebb, ott a két öv terjedelmének aránya fordított. Sajnos, a hivatalos foglalkozási statisztika adatai alapján ezeknek az öveknek csupán jelenléte volt megállapítható, azok pontos elhatárolásához azonban a terület számlálóegységekre való beosztása többnyire túlságosan durvának bizonyult. Tehát a falunak és városnak a zárt településen belül való szétválasztása és az utóbbinak esetleges további övekre bontása *foglalkozás-statisztikai* módszerrel rendkívüli munkát igénylő feladat lenne: egyértelmű egy új, az egyes házig terjedő pontossággal végrehajtott s azután térképre rajzolt foglalkozás-statisztikai felvétellel. Önként felvetődik a kérdés, nem lehetne-e ugyanezt a célt *morfológiai* módszerrel megközelíteni?

Kétségtelen, hogy a peremektől a centrum felé növekvő telekérték s ezzel párhuzamban az őstermelő népesség nagyobb, illetve a nem őstermelő elemek kisebb helyigénye befelé a területkihasználás — a horizontális zártság és vertikális tagolódás — fokozódásában mutatkozik. Az Alföld ebből a szempontból a környező tájakhoz mérten a fejlettség alacsonyabb fokát képviseli. Más szóval ha egy-egy felvidéki vagy dunántúli város nem őstermelő népességének százalékos aránya alapján teljesen egyenrangú valamelyik alföldi várossal, arculatát tekintve, annál mégis városiasabb. Különösen mutatkozik ez a különbség a vertikális tagolódás mértékében. Az emeletes ház az Alföldön rendkívül ritka, a falvakban úgyszólván teljesen hiányzik és a városias fejlődésnek egyébként nagyon magas fokát elért településnek kell annak lennie, ahol valamivel nagyobb

számban, esetleg megszakítás nélküli sorokban fordul elő. Kétségtelen, hogy ennek legfőbb oka a kő- és épületfahiány indokolta sárépítkezés, amelyet csak a megjavult közlekedésre támaszkodó szénimport révén lehetővé vált téglaegetés kezd kiszorítani. Bizonyos, hogy a törökdúlás is ezen a területen volt a legintenzívebb, tehát az itt különösen költséges maradandóbb építkezés — közbiztonság híján — hosszú időn át a legkevésbé célszerű. Az Alföld határain belül az emeletes házak száma úgyszólván fokmérője a település városias jellegének: azzal egyenes arányban nő vagy csökken. Az alföldi városoknak ezen kívül egész sereg olyan morfológiai eleme van, amelyek minden városban megtalálhatók, nagyjából egyező koncentrikus elrendezésben, de nagyon különböző arányban.

3. A zárt település formaelemei

Ezeknek a morfológiai sajátságoknak tanulmányozása céljából e sorok írója 27 várost látogatott meg; még pedig az egyéb alföldi városoktól részben már eltérő jellegű Baját kivéve, valamennyi olyan alföldi települést, amelynek népességszáma a zárt település területén eléri a 15 000-et, ezen kívül néhányat próbaképpen az ennél kisebbek közül is, valamint összehasonlítás céljából két mátra-bükkvidéki várost: Miskolcot és Gyöngyöst. A megfigyelt jelenségek egy részéről térkép készült: ezeket erősen összevont formában mutatják be a táblamelléletek. A továbbiak a felvételekből közvetlenül megállapítható eredményeket tartalmazzák.

A *horizontális zárttság és vertikális tagolódás* szempontjából alföldi településeinkre jellemző a telkek beépítettségének következő négy fokozata:

1. Hossztengelyükkel az utcára merőleges, egymástól gazdasági udvarokkal elválasztott házak. Ahol ez a fokozat uralkodik, az utca vonalában deszka-, lécvagy egyéb kerítések váltakoznak egy- vagy kétablakos, fent háromszögletű oromban, vagy tetőkontyban záruló házhomlokzatokkal. Ezt *falusias fokozat*-nak nevezhetjük.

2. Az utca vonalával párhuzamos hossztengelyű, de egymással össze nem épült házak. Az utcára néző több ablak és több helyiség éppolyan jellemzője ennek a fokozatnak, mint a vele váltakozó udvart vagy kertet elzáró kerítés vagy téglafal. Ez a fokozat kétségtelenül igen elterjedt, ellenben nehéz párhuzamba állítani egyéb, a városias jelleg szempontjából fontos jelenségekkel. Ezért csupán ideiglenesen nevezzük *hézagos kispolgári házsor*-nak, minthogy külsőleg valóban csak ezek a hézagok különböztetik meg a

3. fokozattól, a *kispolgári sorház* fokozatától. Itt az utcával párhuzamos hossztengelyű többablakos házak teljesen zártan sorakoznak egymás mellé; udvar, esetleg kert csak a teletömbök belsejében foglal helyet.

4. fokozat: az *emeletes ház*.

Ez a négy fokozat a felsorolás sorrendjében a horizontális zárttság egyre magasabb fokát képviseli, míg a vertikális tagolódás egyedül az utolsóban jelentkezik. Könnyen érthető, hogy a típusoknak egyúttal ez a normális sorrendje is, ha a zárt település peremétől a centrum felé közeledünk. A fokozatoknak ez az övszerű egymásutánja szoros kapcsolatban áll a népesség foglalkozás szerinti összetételével: a legkülső, az arculatát tekintve falusias típus, az esetek túlnyomó százalékában — bár nem teljesen kivétel nélkül — őstermelő település, míg befelé a harmadik és negyedik fokozat: a kispolgári sorház és az emeletes házak öve úgyszólván kizárólag nem őstermelők lakó- és munkahelye. Csupán a második

öv: a hézagos kispolgári házsor területe bizonytalan. . . A foglalkozási statisztika gyér adataival, de különösen az egyes városokban a helyszínen tett különböző megfigyelésekkel egybevetve, kétségtelenül ebben az övben érintkezik a centrum felől lassan előnyomuló város a folyton kifelé hátráló faluval. Míg azonban az ennél beljebb eső övben őstermelőket már úgyszólván alig találunk, viszont fordítva, a morfológiailag falusiasnak nevezett öv kétablakos házait némelyik nagyobb városban a kispolgárság és a proletariátus határán álló és a perifériára szorult külvárosias népelem tölti meg. Ilyenkor azonban a telkek nagyon aprók, igazi gazdasági udvarok nincsenek, legfeljebb aprójószág vagy sertés számára. Ez a *hóstat-típus* tehát mégis megkülönböztethető, arculatát tekintve is az igazi falusias típustól.

Az egyes foglalkozások övszerű elkülönülésével azonban nemcsak a beépítettség mértéke, hanem egy másik, morfológiailag szintén igen szembetűnő jelenség is párhuzamosan jelentkezik: nevezetesen az üzleteknek jellegük szerint való elkülönülése, szétszórtsága, illetve tömörülése. Itt a következő fokozatok különböztethetők meg:

1. Az őstermelők mindennapi szükségleteit ellátó, a kiskereskedelem teljesen differenciálatlan típusát képviselő vegyeskereskedelem. Ez éppúgy, mint a trafik, a kocsmá és a borbélyüzlet, magánosan jelenik meg az őstermelő település területén. Ez a *falusias üzlettípus*.

2. A nem őstermelő népesség mindennapi szükségleteit ellátó kiskereskedelem. Az előbbtől abban különbözik, hogy a vegyeskereskedelem szétvált külön fűszer-, mészáros- és hentes-, péküzletre és tüzelőanyag-kiskereskedelemre. Ez a típus sem alkot zárt üzletsorokat, legfeljebb valamivel sűrűbben jelenik meg többnyire a kispolgári sorház lakónegyedében s itt néha az utcasarkokon csoportosul. Az üzleteknek valamivel nagyobb sűrűsége érthető, hiszen a nem őstermelő népesség is sűrűbben lakik. Ezt a fokozatot *lakónegyedek üzlettípusá*-nak nevezhetnénk.

A 3. fokozat a közvetlen szomszédság mindennapi szükségleteit ellátó előbbi ágazatokon kívül egyaránt felöleli nagyobb, nem őstermelő városnegyedek, vagy egy kisebb egész város szerényebb igényű népességének és a közeli környékbeli falusi népesség nem mindennapi szükségleteit ellátó üzleteket. Kisválasztékú és külsőleg-belsőleg egyaránt szerény üzletekkel képviselve van itt a kiskereskedelem minden főbb ágazata. Az üzletek zárt sort alkotnak. Ezt a típust talán legáltalában *piactéri típus*-nak nevezhetnénk. ♦

A 4. fokozat már csak az Alföld legnagyobb városaiban található meg. Ezt mindenekelőtt az üzletágak nagyobb differenciáltsága, tehát az egyes üzletek erősebb specializálódása, magasabb igényeket kielégítő készletei és fényesebb külseje különbözteti meg az előbbi fokozattól. Mindezek persze nehezen megfogható árnyalati különbségek: a lényeges az, hogy ezek a falusi nép szükségleteitől már távol állanak; ehelyett a város, esetleg távolabbi, több kisvárost is felölelő környék nagyobb igényű nem őstermelő népességének nem mindennapi szükségleteit látják el. Magától értetődőleg ez is zárt sorokban fordul elő. Ezt nevezhetjük *nagyvárosi típus*-nak.

Ennél magasabb fokozatokat: a nagyvárosi üzlettípus egyes ágazatainak utcák szerinti csoportosulását, a kizárólagos nagykereskedelmi és banknegyednek cityvé tömörülését alföldi városainkban már nem találjuk meg.

4. A zárt település formacsoportjai

A kisiparnak; a kereskedelemhez hasonló módon, szintén fokozatai állíthatók fel. A horizontális és vertikális térkihasználás, a kiskereskedelem és a kisipar egyes morfológiai is szembetűnő fokozatainak együttes térbeli megjelenése alapján igen határozott jellegű és szintén övszerűen elhelyezkedő *formacsoportok* különböztethetők meg. A nagyipar és nagykereskedelem fokozatokat kevésbé mutat, nem mindegyik formacsoport felépítésében vesz részt, hanem bizonyos esetekben keveretlenül alkot önálló övet. A közigazgatás és közművelődés intézményeinek térbeli elhelyezkedése pedig attól függ, vajon pusztán alacsonyabb rendű formacsoportok, vagy alacsonyabb és magasabb rendűek együttese alkot-e földrajzilag különálló, zárt települést. Meg kell még jegyeznünk, hogy amint a falut a várostól a népesség őstermelő vagy nem őstermelő jellege alapján különböztettük meg; nagyvárosnak viszont az olyan nem őstermelő települést nevezhetjük, amelynek életműködését már nem a faluval folytatott közvetlen terménycsere szabja meg. Sem itt, sem ott nem az abszolút nagyság tehát a kritérium, hanem a jelleg. Amilyen joggal megkülönböztethetjük ugyanazon a zárt településen belül a magot alkotó város és az azt körülölelő falu formacsoportját, ugyanígy beszélhetünk egy kisváros közepét elfoglaló kisterjedelmű nagyvárosias formacsoportról is.

Az alföldi településeinket összetevő formacsoportok részben lakónegyedek, részben üzletnegyedek. Utóbbiakról, mint önálló formacsoportról csak akkor beszélhetünk, ha az üzletek összefüggő sort alkotnak. A szétszórt üzletek csupán elemei valamely lakónegyednek.

A *falu formacsoportját* őstermelők lakják; a telkek beépítettsége és a kiskereskedelem falusias fokozatú; a nyílt üzlettel nem bíró kisipart főleg a kovács és a csizmadia képviseli.

A *kisvárosias zárt lakónegyed* formacsoportját mindenféle nem őstermelő lakja ugyan, aránylag mégis legkevésbé kereskedők és szabadfoglalkozásúak, ellenben igen sok kisiparos és tisztviselő. Jellemzője a kispolgári sorház és a lakónegyed-típusú üzletek.

Beszélhetünk a kettő között átmenetet alkotó *félagrár formacsoport*-ról, amely külsőleg a hézagos kispolgári ház sor révén ismerhető fel, egyébként minden tekintetben az előbbi két típus keveréke.

A *kisvárosi üzletnegyed* legjellemzőbb vonása a piactér-típusú üzletek zárt sora, amely egyemeletes házakkal váltakozó kispolgári sorházak utcai frontját, de mindig csak a földszintet foglalja el. Az emeleten és részben az udvarokon lakások: itt és a kisvárosias zárt lakónegyed közvetlenül szomszédos részein főleg kereskedők és szabadfoglalkozásúak laknak.

Alföldi településeink igen tekintélyes hányada vagy nagyon közel áll az első formacsoport tiszta típusához — vagyis az egész település joggal tekinthető falunak — vagy mind a négy csoport különböző arányú keveréke. Előbbi esetben a középületeket az elemi iskola és községháza képviseli, utóbbi esetben rendszert többféle hivatal és közintézmény is, amelyek többnyire a kisvárosi üzletnegyeddel elkeveredve, vagy annak szomszédságában helyezkednek el. Ez a kisvárosi üzletnegyed rendszert a piactér körül csoportosul, s ennek közelében találjuk a terménykiskereskedéseket és kisebb hitelintézeteket is. A település szíve tehát a periferián, a tanyavilágban, vagy a környező falvakban lakó őstermelőkkel folyó terménycsere színhelye: ahol a falusi nép vásárol és elad.

Aránylag csekély azoknak a bonyolultabb szerkezetű alföldi településeknek a száma, amelyekben egyéb formacsoportok is előfordulnak. A népességnek némely helyen már a XIX. sz. hatalmas gazdasági átalakulását megelőzőleg is megindult erőteljesebb növekedése hozta létre a napszámos népelem „hóstat”-szerű települését. Ez rendszeren a falusias formacsoport külső peremén kiosztott apró telkeken sorakozó falusias házakból épült fel. A látszólag falusias forma máig megmaradt: csupán a gazdasági udvarok hiánya és főleg a lakónegyed-típusú, bár igen szegényes üzletek jelenléte figyelmeztet arra, hogy a lakosság nem östermelő.

Sokkal gyakoribb élen haladó városaink nem östermelő népességének a XIX—XX. század folyamán bekövetkező gyors növekedése, amely a kisvárosi lakónegyed horizontális zártságát néhol keresztépületekkel a maximumig növelte; általában kiterjesztette a belső öveket a külsők rovására, dea vertikális térkihasználástól legtöbbszörre irtózott. Ehelyett a népfélesleg az addigi városperemen túli területekre ömlött szét. Részben régi szőlő- és gyümölcsöskertek alakultak így át lakónegyedekké, részben egykori legelőterületen nőtték úgynevezett telepek. Ez a gyorsabban fejlődő városainkat jellemző legkülső öv nem egységes formacsoport: a centrum közelségét nélkülözni tudó tőkepezések és nyugdíjasok villasorai, illetve szerényebb kertes családiház-negyedei váltakoznak a centrumból éppen csekély jövedelmük miatt távozásra kényszerült ipari, kereskedelmi vagy közlekedési alkalmazottak néha igen szegényes lakónegyedeivel. Tervszerűen létesített munkás- vagy tisztviselő-telepeket éppúgy találunk itt, mint teljesen rendszertelen betelepülést. A lakosság főfoglalkozása túlnyomóan nem östermelő; mégis a mellékesen üzött baromfitenyésztés vagy zöldségtermelés, ennek megfelelően a sok, részben új, részben a szőlőskert-állapot idejéből visszamaradt régi kert, általában a település lazasága az egész övnek helyenkint erősen falusias külsőt kölcsönöz. Ez a *laza agglomerációnak* nevezhető legkülső övezet többszörre nem érintkezik közvetlenül a régi zárt településsel. . . a lakatlan övnek jórésze nagy helyigényű gyárakkal, szén-, fa-, építőanyag- és terményraktárakkal, valamint pályaudvarokkal települt be. De általában ide húzódott minden, másutt már nem férő, nagy helyigényű közintézmény is: kaszárnyák és kórházak, sőt néhol különböző szakiskolák. A múlt és jelen zűrzavaros keveréke ez a zóna: morfológiailag is csupa nyugtalanság és diszharmónia; nagyvárosok gyár- és raktárnegyedeire emlékeztető *iparforgalmi öv* alakult itt ki, anélkül, hogy a régi faluvégi tájkép teljesen eltűnt volna. Az iparforgalmi öv nyomokban — néhány gőzmalomra, téglagyárra és fakereskedésre szorítkozva — gyakran a település falusias pereme és a szőlőskertek közé szoruló pályaudvar környékén — kisebb városaink szélén is megjelenik.

Az igazi nagyvárosias fejlődés azonban főleg abban mutatkozik, hogy legnagyobb alföldi településeink legbelsejében feltűnik a *nagyvárosias formacsoport*. Tulajdonképpen itt is két formacsoportról beszélhetnénk: nagyvárosias lakónegyedről és nagyvárosias üzletnegyedről. Mindkettőt az emeletes házak teljesen zárt sora jellemzi; az elsőben azonban csupán lakónegyed-típusú üzletek fordulnak elő, az utóbbiban az üzleteknek úgynevezett nagyvárosi fokozata. A nagyvárosias lakónegyed alföldi városainkban úgyszólván teljesen hiányzik, . . . Magyarországon egyedül Budapesten találjuk meg ezt a típust teljesen zárt formában és átlagosan 3 emeletnyi magassággal. Az igazi metropolisokban a nagyvárosi lakónegyed is bérkaszárnya- és bérpalota-övre bontható, de a nagyvárosi üzletnegyed is három, térbelileg elkülönülő formában jelentkezik, úgymint: 1. nagyvárosi lakónegyedekek főútvonalai, 2. a legfejlettebb típusú kiskereskedelem több-

nyire utcák szerint specializálódott negyede és végül 3. a city: a nagybankok és nagykereskedő-cégek székházai. Ez az öt formacsoport legnagyobb alföldi városainkban egyetlen *nagyvárosias lakó- és üzletnegyeddé* egyesül, amelynek egyes emeletei játszanak nagyjából olyan szerepet, mint a metropolisok egész városrészei. Az egész formacsoport még így is igen kis területet foglal el. Az egy- és kétemeletes házak teljesen zárt sorából helyenkint háromemeletes és magasabb épületek is kiemelkednek: valamennyiük üzlet- és lakóbérház is egyszersmind, úgyhogy a földszintet összefüggő sorban foglalják el a nagyvárosi típusú, tehát a város és távolabbi környék nagyobb igényű nem östermelő népességének nem mindennapi szükségleteit ellátó üzletek. Az emeleteket a kereskedelem és hitelélet, valamint a szabadfoglalkozások többnyire nagyjövedelmű keresői lakják; az első emeleten azonban igen sokszor csupán irodáik találhatók, maguk részben más városrészben laknak. (A cityjelleg nyomai!) A kisiparnak csak a finomabb ágai fordulnak itt elő: óráskok, műszerészek, könyvkötők, divatszalonok stb., azok is többnyire vagy az emeleteken, vagy még inkább az udvarokban. Amely városokban ez a formacsoport egyáltalán kialakult, ott természetesen a kisvárosi üzletnegyed piactér-típusú üzleteivel és többnyire magával a piaccal is ennek szomszédságában, de tőle mégis elkülönülten található meg. Ilyenkor a hitelintézetek is a nagyvárosi formacsoport területén jelennek meg, de a középületeket sem találjuk a kisvárosi üzletnegyed házai közé keverve, hanem azok egyrésze megint a nagyvárosi formacsoport területén, esetleg annak szomszédságában helyezkedik el; a nagy helyigényű közintézmények pedig — mint láttuk — inkább az ipar-forgalmi övben, a gyárak szomszédságában.

Mínél nagyobb tehát egy város, annál bonyolultabb a szerkezete. Ám a felvétel révén nemcsak az derült ki, hogy városainkat milyen formaelemek és formacsoportok teszik össze, valamint hogy azok övszerűen helyezkednek el, hanem az is, hogy az övek nem szabályosak, hanem aszimmetrikus, szabálytalan képződmények: csak elhelyezkedésük sorrendjében van állandóság, nem alakjukban.

5. A városmag alakja, helye, szerkezete és nagysága

a) Települések a nagyvárosias magnak legalább nyomaival

A következőkben főleg a *legbelső városmagnak* — az esetleges nagyvárosias formacsoportnak és a kisvárosias üzletnegyednek — *alakját*, a zárt település keretein belül elfoglalt *helyét* és *belső szerkezetét* igyekszünk városonkint ismertetni. A csatolt térképek ezt a magot minden városnál részletesen tüntetik fel; a melléktérképek viszont arról tájékoztatnak, hogy a főtérrképen ábrázolt városmag az agglomeráción belül hol helyezkedik el és annak területéhez hogy aránylik.

Debrecenben a nagyvárosias formacsoport a Ferenc József-út („Piac-utca” A-A*): régebben valóban itt tartották a piacokat) és a belőle nyíló néhány utca letelejére szorítkozik. Rövid nyúlványa van a Kossuth-utcán (B). A középület ennek a formacsoportnak a belsejében kevés (városháza, megyeháza), ellenben a szélén, vagy a közvetlen szomszédságában annál több. (Több középiskola, bíróságok, rendőrség, színház, múzeum, főposta, iparkamara, stb.) A piac részekre bomlva és részben árucikkek szerint specializálódva a nagyvárosias maggal szomszédos kis terekre és utcaszakaszokra szorult. (Dégenfeld tér, Csapó u.,

* A zárójelbe helyezett betűk a továbbiakban a melléktérképek megfelelő pontjaira utalnak.

Rákóczi u., Simonffy u. térszerű beöblösödése). A kisvárosias üzletnegyed a főútból kiágazó csaknem valamennyi utca elején megjelenik: a felsorolt piacokat mindenütt körülzárja; legnagyobb szabású azonban a nyíregyházi (C), nyírbátori (D) és nyíraczádi (E) utak egyesült forgalmát a piacra bevezető Csapó-utcán (F), amelyen egy közbenső — kb. 2—300 m-es — fellazulást leszámítva, csaknem 1 és fél km. hosszúságban végignyúlik. Maga a főútvonal is kisvárosias üzletnegyedben folytatódik egészen a főpályaudvarig (Hunyadi-u. = H), de kissé lazább formában a vásártéri vasútállomáshoz vezető Hatvan-utcát (J) is végigkíséri. (Utóbbi utcán különben — éppúgy, mint a főútból nyugat felé kiágazó valamennyi, s helyenkint ghetto-jellegű utcán — igen sok a nyílt üzlettel nem rendelkező terménykereskedő, de igen sok a finomipari műhely is.) A hatalmas terjedelmű kisvárosias zárt lakónegyed mindezt körülölelve, a XVIII. század végén már beépült ovális terület nagy részét kitölti. (Ennek a történeti magnak határai nagyjából az Erzsébet-, Nyugati-, Csapó- Honvéd-, Eötvös-, Pacsirta-, Baross-, Teleki u.) Az ovális történeti magnak csupán a széleihez közel (különösen északnyugaton és északkeleten: a Mester- és Csapó utca két oldalán; kisebb mértékben délnyugaton és délkeleten: a Miklós-, illetve Szt. Anna utcától délre) jelenik meg négy elkülönült foltban a hézagos kispolgári házsor; nagyjából ugyan-ezekben a városrészekben találhatjuk még meg az őstermelő népesség tűnőfélben levő gyér szigeteit. Az ovális történeti maghoz északnyugaton (Vendég u. környéke), északkeleten (Nyíl-u., Csillag-u. környéke) és délnyugaton (Késes-u. környéke) a hóstát csatlakozik, kispolgári-félpótlelet népességével. A hóstát külső határáig a vertikális tagolódás és horizontális zártság fokozatosan csökken, míg a népesség összetételében már a belső hóstát-határ inverziót jelent. A hóstátot követő ipar-forgalmi negyed viszont morfológiai inverciónak tekinthető, hiszen itt a régi városvéget jelző temetők és beépítetlen területek között igen terjedelmes és részben emeletes épületek jelennek meg: gyárak, kaszárnyák és raktárak. A XIX. sz. közepe óta egyre jelentősebb népfélesleg viszont átugorva a hóstátot és az ipar-forgalmi övet, a Debrecenben kertségnek nevezett laza agglomeráció övét alakította ki. Ez a legkülső zóna már nem is annyira koncentrikusan, mint inkább körcikkyszerűen tagolódik. Ott, ahol a város felé sugarasan összefutó országutak a történeti mag peremét átlélik, apró üzlet-agglomerációk tűnnek fel: többnyire csak lakónegyed-típusú üzletek szokatlanul sűrű sora. (Mester-u. vége (K) = böszörményi út (L) beágazása; Széchenyi u. (M) és Miklós u. (N) vége = szoboszlói és földesi út; Szt. Anna u. (P) = bihardíószegi út). Néhány esetben azonban — mint a Kossuth u. folytatását alkotó Ceglédi utcán (R): a vámospéresi (szatmári) út beágazásánál — valóságos kisvárosias üzletnegyedről beszélhetünk. [A két pályaudvar előtere — a főpályaudvaré egyúttal az egyesült várad-berettyóújfalu országút beágazási helye is, — valamint az Árpád tér — Kassai út (S): a már említett három nyírségi út befutásánál szintén ide tartoznék, anélkül, hogy itt éles határt tudnánk vonni a város szívéből a Hatvan, Hunyadi- és Csapó utcán egészen ideig kinyúló kisvárosias üzletnegyed felé. A Cegléd és Miklós u. végén a népes városi bérházaknak is szerepük lehet az üzletek tömörülésében, az Árpád tér környékén pedig a Csapó utcára merőleges hosszú hóstáti utcák sűrű betorkolása révén keletkező sok utcasaroknak is.] Ezeken a városkapuszerű üzletcsoportokon kívül a kivezető országutak néhol azonosított üzletsorokba tömörítik, a falusi szekereseket kiszolgáló korcsmákkal sűrűn elkeverve, egyik-másik kertség valamennyi lakónegyed-típusú üzletét. . .

Kecskemét városmagjának alakja és centrális helyzete sokban emlékeztet Nyíregyházára. A központ itt is egy térrendszer; úgyszólván itt is valamennyi

templom (több, mint Nyíregyházán) és középület ennek közelében tömörül. Ez különösen a város távlati képét teszi sajátosságossá: messziről vagy hat-hét torony látszik egymás hegyén-hátán. Itt is, ott is a térrendszer a városból sugarasan kivezető útvonalak csomópontja. Mindkét város folyótól távol, árvízmentes térszínen épült és így szimmetrikus kifejlődésében különbözik az ártérperemi excentrikus magvú városok (Szolnok, Békéscsaba) aszimmetrikus növekedésétől. A részletek mégis különbözőek. Minden nagyobb méretű, mint Nyíregyházán. Különösen a főtér terjedelmes, de környező házai is monumentálisabbak, szinte palotaszerűek. Ám a nagyvárosias üzletnegyed nem nagyobb, mint Nyíregyházán és nem is különül el a piactól. Sőt itt nincs is tisztán reprezentatív tér: minden tér egyúttal piac is. Csakhogy a piac részben exportpiac, a kecskeméti kereskedelem részben gyümölcskereskedelem. A pályaudvar a város szívéhez közelebb van, a városias magra tehát erősebb vonzó hatást fejt ki; az ebben az irányban (A = Rákóczi út, B = Nagykőrösi utca) inkább kinyúlik, mint Nyíregyházán. Az emeletes házak zárt tömbjét és az ebből kinyúló kisvárosias üzletnegyedet itt is elég szabályosan veszi körül a kisvárosi lakónegyed, majd a falusias formacsoport koncentrikus öve. A ipar-forgalmi öv (C), a történeti városmagot környező egykori legelőterületen, Debrecen kivéve szintén itt áll legközelebb a teljes körülzáruláshoz. Rajta túl — részben szőlőskertek területén — kialakulóban van a laza agglomeráció öve (D). A városmag alakját nem számítva, Kecskemét morfológiai tagolódásában nagyjából a debreceni séma fejletlenebb változata ismerhető fel. Az egyes övek aránya azonban más: a városmag, különösen a nagyvárosias formacsoport és a kisvárosi üzletnegyed jóval kisebb, éppúgy nem rajzolódik ki annyira élesen az ipar-forgalmi és a laza agglomerációs öv, viszont a Debrecenben ügyszólván teljesen ismeretlen tiszta falusias formacsoport itt a történeti mag peremén jelentékeny területet foglal el. Ezzel összhangban a foglalkozási statisztika is nagyszámú őstermelő népelemet tüntet fel a zárt település területén. . .

. . . A nagyvárosias formacsoport abszolút terjedelme alapján a legelőkelőbb helyet *Szeged* foglalja el, ahol egy kis városrész egészben, azután *Debrecen*, ahol legalább is egy hosszú utca tisztán ehhez a formacsoporthoz tartozik. A sorrendben *Kecskemét* következne, ahol egy igen nagy teret és környékét csupa emeletes — jórészt kétemeletes — ház zár körül, túlnyomóan nagyvárosi típusú üzletek zárt sorával; az összhangot itt legfeljebb a piac jelenléte zavarja. *Szolnokon* egyetlen utca jöhet szóba, de a nagyvárosi formacsoport ott még csupán kialakulóban van: minduntalan földszintes házak szakítják meg. *Nyíregyházán* és *Békéscsabán* viszont egyetlen egészen kicsiny térről beszélhetünk, amely emeletes házaival és üzleteivel tiszta típus: ebből mindkét városban nagyvárosi típusú üzletek zárt sorával, de viszont vegyesen földszintes és emeletes házakkal szegélyezett utcaszakasz nyúlik ki legalább egy irányban. *Hódmezővásárhelyen* már csupán az emeletes házak zárt sorának jelenléte állapítható meg egyetlen kis téren és a belőle kiinduló két-három utca legelején. De itt van a piac is s csupán piactér típusú üzletek sorakoznak kisvárosi üzletnegyeddé.

Ha arra vagyunk tekintettel, hogy a nagyvárosias magot és az ahhoz csatlakozó kisvárosi formacsoportot mekkora falusias burok ellensúlyozza, akkor a rangsor másként alakul. *Debrecen* és *Szolnok* a legkevésbé falusias. Ezután következik *Szeged* és *Nyíregyháza*, majd *Kecskemét* és *Békéscsaba*. *Hódmezővásárhelyen* a falusias burok már olyan megsemmisítő arányú, hogy az ebből a szempontból már semmiképen sem sorozható a városoknak ebbe a kategóriájába.

b) *Magjukban kisvárosias települések*

Az Alföld többi valamennyi városában nagyvárosias formacsoportról még az eddigieknél is kevésbé beszélhetünk. Sem az emeletes házak nem alkotnak összefüggő sort — még annyira sem, hogy legalább egy kis teret tudnának hézagtalannul körülzárni; legfeljebb kettő-három épült közvetlenül egymás mellé és a többi is, szétszórva bár, de a közelében található — sem az üzletek átlaga nem emelkedik a piactér típusán felül. *Összes egyéb alföldi városaink tehát a falu, a félagrár formacsoport, a kisvárosi zárt lakónegyed és a kisvárosi üzletnegyednek többnyire a piactér körül rendeződő formacsoportjaiból állnak.* Ezekben a település egészének jellegét a négy formacsoport területi aránya szabja meg. . . .

A városmag helyzetét és alakját tekintve, még ebben a csoportban is úgyszólván minden városunk egyéniség, bizonyos típusok azonban mégis megkülönböztethetők; mint amilyenek az *ártérperemi*, többnyire *excentrikus magvú*, továbbá a *folyó-kétparti* városok és végül az *árvízmentes szintek települései*. . .

Szarvas eredetileg excentrikus magvú ártérperemi helység: a történeti mag a település nyugati szélén, a mai Holt-Körös (folyószabályozáskor levágott meander) partján. Ám itt — Mezőtúrral ellentétben — a szomszéd falvak felől befutó útvonalak nem a történeti mag közvetlen közelében találkoznak, hanem — Szolnokhoz hasonlóan — jóval távolabb, sőt jórészt még a zárt település peremén kívül egyetlen, nagyjából nyugat-keleti főútvonalban egyesülnek: ez az útvonal lett a kelet felé terjeszkedő település főutcája (Beliczey-út). Ez a magyarázata annak, hogy itt a történeti mag helyéhez rögződő és Mezőtúréhoz hasonló kicsiny, de tömör városmag nem tudott kialakulni, hanem a városias jelleg az egyetlen főútvonal tengelyét követve, hosszú sávon lép fel ugyan, de természetesen a szolnokit meg sem közelítő intenzitással. A kulturális központ (A) nyugaton az ág. ev. ó-templom környéke maradt (iskolák). Innét kb. 1 km-re kelet felé találni a piacteret (B = r. kath. templom, üzletek, szállók). A szellemi és üzleti központ között félúton telepedtek le a községi és járási hivatalok (C), a kisvárosi üzletnegyed viszont — egyelőre hézagossá formában — egyre jobban terjeszkedik még keletebbre, egészen az ú.n. ág. ev. újtemplomig (D). Az emeletes házakat csaknem kizárólag a Holt-Körös — piactér között találni: de mind szinte teljesen izolált. A piactéren még a kispolgári sorház sem kizárólagos; ma is akadnak beépítetlen telekfrontok. Amíg az emeletes házaknak, a középületeknek és üzleteknek igazi városmaggá való tömörülése ennyire hiányzik, a kisvárosi lakónegyed meglepően zárt, sokkal élesebben határolódik el a falu formacsoportjától, mint más, akárhány, nála jóval nagyobb városban, akár a szomszédos Mezőtúron.

A többi ártérperemi helység (köztük kisebbek is, amelyeket itt fel sem dolgoztunk) városmagjának szerkezetét tekintve vagy Mezőtúr—Szentestömör, vagy Szarvas szóródott típusához tartozik. . .

Folyótól és ártértől távol települt városaink közé tartoznak a megvizsgáltak közül *Kiskunfélegyháza*, *Nagykörös*, *Cegléd*, *Hajdúböszörmény*; a kisebbek közül *Orosháza* és *Hajdúnánás*.

Bár a városmag valamennyiükénél centrális helyzetű, mégis a településnek szinte geometriai középpontjában kialakult, igen élesen kirajzolódó városmagra a legjobb példa *Hajdúböszörmény*, ahol a hatalmas, szépen parkozott főteret igen nagy, egyemeletes középületek csaknem körülzárják. Az erősen hézagossá üzletnegyed, mint az ötágú csillag, az innét sugarasan szétágazó öt főútvonal eléjét foglalja el; nagyjából addig, ahol egykor — a „kertes város” korában — a kertek

kezdődtek. A főútvonalak által határolt körcikkék belsejében azonban egyelőre nagy a morfológiai zűrzavar: a falusias formacsoport reliktumai a főtér tőszomszédságában is felbukkannak. Ez a városkép tehát tökéletes ellentéte Szarvas morfológiai struktúrájának. . .

c) *Párhuzam az Északi-középhegység városaival*

Összehasonlítás kedvéért dolgoztuk fel az *Északi-középhegység* legnagyobb városát, *Miskolcot*, a jóval kisebb *Gyöngyöst* és az erősen falusias *Mezőkövesdet*. Arculatát tekintve, az utóbbi is erősen eltér a hasonló népességű belsőalföldi helységektől. . .

Míg Miskolc arculatát tekintve sem nevezhető városiasabbnak, mint a vele kb. egyenlő nagyságú Debrecen, a jóval kisebb *Gyöngyösön* meglephet az emeletes házak aránylag nagy száma, általában a városmag terjedelme és fejlettsége, ha tudjuk, hogy ez a város valamivel kisebb népességű Kiskunfélegyházánál, sőt annál a foglalkozási statisztika szerint őstermelőbb jellegű! (igaz, hogy ennek az agrárnépességnek tekintélyes hányada szőlő- és gyümölcsstermelő). Ahol az Alföldön ilyen hézagtelenül sorakoznak egymás mellé az emeletes házak — ami csak hat, legfeljebb hét városban fordul elő — már nagyvárosias formacsoportról beszélünk, minthogy ennek rendszerint kísérője a nagyvárosias üzletnegyed is. Gyöngyösön azonban ebbe a rangosztályba sorozható üzlet igen kevés van, sőt maga az üzletnegyed nem is nagy kiterjedésű. Ez a körülmény is azt az állításunkat erősíti, hogy a morfológiai jellegből a fiziológiai jellegre, vagy viszont, tájankint más és más kulcs szerint lehet csak következtetni. Figyelemreméltó különben az is — ami közös vonása Miskolcnak, Gyöngyösnek, de Egernek és Sátoraljaújhelynek is —, hogy az emeletes házak többsége egészen kicsi. Az Alföld középnagy és kisebb városaiban a csekélysz átmű emeletes ház túlnyomóan középület s minthogy többnyire igen népes, amellet jómódú közösség céljait szolgálja, monumentális méretekkel hivatkozik. Egy mezőtúri városházából vagy hajdúböszörményi gimnáziumból kitelnék öt-hat egri, vagy gyöngyösi emeletes magánház: egy egész telektömb homlokzata. Mert az Északi-középhegység városaiban az emeletes házak tekintélyes hányada néhány ablakos, szerény magánház, földszintjén üzlettel, emeletén egy, vagy legfeljebb egy-két lakással. Nemcsak a házak, hanem a telektömbök is kicsik, tehát az utcahálózat igen sűrű, maguk az utcák pedig szűkek: mindmegannyi optikai csalódásra alkalmat adó körülmény. Mindaz, amit ezekben a városokban látunk, valóban igen városias, de ha utóbb a térképre tekintünk, meglepődve tapasztaljuk, mennyivel kisebb területet foglal el, mint amekkorának hittük! . . .

d) *Összefoglalás*

Az egyes városok fentebbi vázlatos morfológiai jellemzése után összefoglalóan kimondhatjuk, hogy alföldi városaink magjainak *alakja* néhány egyszerű típusra vezethető vissza. A mag lehet teret, vagy tércsoportot környező, útkereszt-, vagy útcillagalakú és egyutcs; illetve ezeknek az alapformáknak valamilyen kombinációja: pl. a tércsoportot környező nagyvárosias formacsoportot útcillagszerű kisvárosi üzletnegyed veszi körül.

A városias mag az egész agglomerációhoz viszonyított *helyzetét* tekintve lehet centrális vagy excentrikus, *szerkezetét* tekintve pedig: tömör, vagy szórt.

A városias mag alakjának legapróbb részleteivel közvetlenül természetesen az utcahálózat rendszerét tükrözi, hiszen abba nőtt bele, minthogy az utcahálózat

alföldi városainkban kétségtelenül régibb, mint az üzletnegyed kialakulása, az emeletes, sőt akár a kispolgári sorházak épülése: a település várossá fejlődése.

A városias mag *helyének rögződése* már bonyolultabb kérdés. A mai városias mag nagyon kevés kivétellel az első település helyén, vagy annak közvetlen közelében található. . . A városias mag helyének rögződésében tehát a *történeti mag helyének és a főútvonalak csomózódása helyének lehet szerepe*. . . Ahol a kettő egybeesik — mint a legtöbb helyen — ott a történeti mag zökkenő nélkül alakult át a mai — legtöbbször igen tömör — városias maggá. Ám ilyenkor felvethető a kérdés: a kettő közül melyik rögzítette a városiasodást? Eddigi ismereteink alapján nagy általánosságban állíthatjuk, hogy időrendben a történeti mag a régibb: rendszerint csak a már megült település gyűjtötte magához az utakat. . . . Másrészt a megtelepedés után ekkor is valószínűleg megszorodott az utak száma. . . . Az időrend — úgy hisszük — nemcsak városról-városra, hanem útról-útra különböző lehet; itt tehát tág tere nyílik a helyi kutatásoknak. . . . A történeti magból jó későn megszülető modern, városias mag terjeszkedésének rendszerint már rég kitaposott országutak szabtak irányt. . . ismerünk kellene mindenütt az utak történetét, főleg azok forgalmának változásait, de a város kiépülésének történetét is, ha a városmagok alakját genetikusan akarjuk megismerni. Kétségtelen u.i., hogy a főúthálózaton lezajló forgalomnak jelentős szerepe volt a városmag alakjának kialakulásában. A deformáló erők között egyike a legszembetűnőbbeknek a *pályaudvar vonzása*. Nem egy városunknál láttuk, hogy a városias mag, vagy legalább is az üzletnegyed egy része messze kinyúlik a vasútállomás felé vezető utcán. Ám itt is érvényes a gravitáció általános törvénye, amit ebben az esetben úgy fogalmazhatunk, hogy minél jelentékenyebb a város és minél nagyobb a pályaudvar, viszont minél kisebb a kettő távolsága, annál erősebben tör a városias mag a pályaudvar felé. Óriásfaluszerű településeinknek az egyetlen piactérre korlátozódó kicsi városmagjából a néha másfél kilométernyire épült állomáshoz gyakran egészen falusias jellegű utcán juthatunk csak ki. (Nagykörös, Mezőtúr, Karcag, Jászberény, Hajdúböszörmény, Szarvas, stb.).

A csatolt térképekről közvetlenül leolvasható, hogy az egyes városok magja: a nagyvárosi formacsoport és a kisvárosi üzletnegyed a zárt településeken belül hol fekszik, milyen alakú és szerkezetű. Az előbbieken nemcsak feleletet igyekeztünk adni erre a három kérdésre, sőt nemcsak az ezzel kapcsolatban a térképekről is leolvasható adatokat próbáltuk általánosabb kategóriákba foglalni, hanem az agglomeráción belül elfoglalt helyzet, alak és szerkezet mögött rejlő tényezőkre is megkíséreltünk fényt deríteni. Az okok részletes feltárása azonban további kutatást igényel: a városmagok genezisést alaposabban fel kellene tárunk, helytörténeti forrásokat kellene megszólaltatnunk.

A felvételek révén azonban az is kiderült, s a térképek arról is tájékoztatnak, hogy a *városias mag mekkora*. Ez a kérdés talán még lényegesebb, mint az előbbiek. Hiszen a településeinket összetevő övek abszolút és egymáshoz viszonyított terjedelmét megismerve, hámozhatjuk csak ki az egyes városias magokat kisebb vagy nagyobb falusias burkaikból. Városnak ezeket a magokat csak burkaik nélkül nevezhetjük; nem ismerjük tehát városaink nagyságát és súlyát, ha a magokét nem ismerjük. Városias fejlődésről, a fejlődés mértékéről, a fejlődés mértékének különbségeiről, e különbségek okairól és tényezőiről természetesen még kevésbé beszélhetünk, ha még azt sem tudtuk, valóban mekkorák a városaink. A miértre tehát még csak ezután következhet a felelet.

6. A felvétel és ábrázolás módszere

Meg kell még emlékeznünk a felvételnél, valamint a felvett anyag ábrázolásánál alkalmazott eljárásról.

A helyszíni felvételhez városaink telektömbjeinek vázlatosan megrajzolt vaktérképeivel felszerelve fogtam hozzá. A város szívéből kiindulva, bizonyos körzeten belül bejártam minden utcát s a vaktérképen minden egyes házát előre meghatározott kulcs szerint számmal, illetve négyféle betűvel jelöltem. Egyes, kettes, stb. számot az egy-, két-, vagy többemeletes házak jelzésére alkalmaztam; a földszintes házak közül pedig más és más betű tüntette fel a zártan vagy hézagosan sorakozó és ezeken belül ismét az utca felé hosszanti, vagy keskeny oldalával tekintő házakat. Ez az elméletileg felállított négy kategória a gyakorlatban soknak bizonyult; az utcára keskeny végével néző, de szomszédjához szorosan csatlakozó ház olyan csekély számban fordult elő, hogy megkülönböztetése feleslegesnek látszott s így a dolgozatunkhoz mellékelte térképeken a kispolgári sorházzal egy kategóriába vontam. A kispolgári sorház betűjelét írtam be az eredeti felvételi lapra akkor is, ha a ház csak egyik szomszédjával épült össze, azonban ilyenkor a másik irányban az utca irányára merőleges vonal jelezte a hézagot. Ezt a megkülönböztetést, sajnos megint nem volt módomban a kész térképekre is átvinni, mert nagyon zavarta volna az áttekinthetőséget. Ugyancsak el kellett hagynom az eredeti felvételeken megkülönböztetett nádfedeles házak jelzését is. Külön jel került minden olyan ház mellé, amelyben egy vagy több nyílt üzlet van s azok a ház utcai frontját részben vagy egészen foglalják el. (Nyílt üzlethelyiséggel bíró, de tisztán műhely jellegű kisipari vállalatokat, amilyen pl. igen sok cipész vagy szabó műhelye, nem vettem fel; ellenben nem tekintettem ilyennek a hentes és péküzleteket, vendéglőket, kávéházakat, korcsmákat).

Ez a részletes, minden házát egyenként megkülönböztető felvétel minden városban az üzletek és a nagyobb számban fellelő emeletes házak negyedét tágasan körülölelő területre terjedt ki. Debrecenben a történeti magon és a hóstáton túl még az ipar-forgalmi öv közvetlenül határos részeit is, Szegeden a nagy körúton belüli egész területet felvettem, de a többi városban is kivétel nélkül térképre került az esetleges nagyvárosi formacsoport és a kisvárosi üzletnegyed egészében; a kisvárosi zárt lakónegyed legnagyobb része; a félagrár formacsoport egyes részletei, sőt sok helyen a falusias formacsoport első felbukkanása is. A zárt településnek részletesen fel nem vett periférikus részeit több irányban átszeltem.

Itt közölt térképeink a felvétel anyagának erős összevonásával készültek. Ezek egyenként megkülönböztetve, már csak az emeletes házakat tüntetik fel. Fontosnak tartottam, hogy az emeletes házak legalább a városias mag területén megszámlálhatók legyenek. Igaz, hogy a legnagyobb városokban a mag területén kívül is igen szép számban fordulnak még elő, de attól — Szeged kivételével — egy inverziós réteg közbeékelődése révén annyira elkülönítve, hogy belső előfordulásuk helyén elért számuk pontosan megállapítható s így városonként nagyon jellemző értéket ad. A kisebb városokban pedig, amelyeknek vertikális tagolódása nem ismeri az ipar-forgalmi öv inverzióját, a magon kívül még szóróványosan is alig bukkannak fel. A földszintes házak három típusát összevont jelzés tünteti fel, úgyhogy ha pl. egy utcaszakaszon nyolc kispolgári sorház követi egymást; jelét, az „a” betűt, egyszer írtuk csak ki, az illető utcaszakasz közepe táján. Sőt, ahol rövid szakaszon pl. két típus olyan sűrűn váltogatja egymást,

hogy minden egyes előfordulást technikailag nehéz lett volna jelölni, a két típusnak megfelelő két betűjelet egyszer irtuk ki egymás mellé. Az eredeti felvétel anyagának átdolgozása közben a telektömbök mérethűségét a legmegbízhatóbb várostérképek segítségével ellenőriztük.

A mellékelt térképek a fentiekben vázolt módszer szerint — tehát formaelemek és nem formacsoportok szerinti részletezéssel — ábrázolják valamennyi megvizsgált városunk magjának 1935 nyarán tapasztalt állapotát. Mértéke mindnek azonos. Mindegyikükhöz — egymással szintén azonos mértékben — egy-egy melléktérkép csatlakozik, amely a zárt település egész területét, ezen belül az üzletnegyedet (nagyvárosi, kisvárosi üzletnegyed és utóbbinak esetleges hézagosa formája), a templomokat, a kivezető útvonalakat és a vasútvonalakat tünteti fel. Debrecenről ezen kívül még két térképet melléktünk: egyik az egész történeti városmagot, a hóstátot és annak közvetlen környékét az előbbiektől eltérő jelkulccsal (az emeletes házakat emeletmagasság megkülönböztetése nélkül, viszont a földszintes házak típusait nem betűjelzéssel, hanem az általuk elfoglalt utcaszakasz határainak pontos megjelölésével) ábrázolja. A másik térkép — a melléktérképekkel azonos mértékben — az egész debreceni agglomeráció formacsoportjait tünteti fel. A többi városról ilyen, a teljes agglomeráció övekbe rendeződő formacsoportjait bemutató térkép csak akkor készülhetne, ha a részletes felvétel kiterjedne a zárt település egész területére. Ezért lenne igen kívánatos, ha — akár a dolgozatunkban vázolt módszert, akár annak valami tökéletesített formáját alkalmazva, de mindenesetre egységes elvek szerint — morfológiai felvételek készülnének zárt településeink egész területéről. Ezt a munkát a helyszínen élő geográfusok (pl. középiskolai földrajztanárok) aránylag kis fáradsággal elvégezhetnék, de ugyanígy gondolhatnának hasonló feladatoknak esetleg sokkal részletesebb kidolgozására, általában a morfológiai problémák nagyobb megbecsülésére mindazok, akik egy-egy városunkat monografikusan dolgozzák fel.

7. A probléma és a módszer irodalma

Tekintettel arra, hogy dolgozatunk lényegét tekintve helyszíni megfigyeléseken épül fel, ilyen úton szerzett anyagot közöl és rendszerez, a megfigyelt jelenségek genezisének feltárását pedig különböző helytörténeti források kiaknázásának segítségével a jövő feladatának tekinti; tartalmának csak jelentéktelen része támaszkodik írott forrásokra. Ezekre a szöveg megfelelő helyén, lapalji jegyzetben utaltunk. De dolgozatunk tárgykörének feldolgozását megkísérlő munkákról is alig beszélhetünk. Irodalomról szólva tehát, úgyszólván csak a probléma előzményeit tartalmazó és a módszerben kiindulópontot szolgáltató irodalomról emlékeztetünk meg. (A továbbiakban a városfogalomra vonatkozó hazai irodalom értékelő felsorolása következik. — Szerk.)

Mindezek után természetesnek látszanék olyan törekvés, amely a fenti elvi állásfoglalásokat a gyakorlatban is érvényesíteni kívánja, tehát a valódi várost kihámozza a közigazgatási keretek közül, úgyhogy ha a jövőben városról esik szó, mindenki csak ezt érthesse alatta, csak ennek az adataival dolgozzék és főleg csak ennek az adatait hasonlítsa egymással össze. Ehelyett ma is még lépten-nyomon nemcsak a foglalkozási statisztikának a külterület kirekesztése nélkül felhasznált adataival érvelnek alföldi városaink östermelő jellege mellett, hanem gyakran olvashatjuk azt az állítást, hogy alföldi városaink azért nem igazi

városok, mert népességüknek jelentékeny része nem a zárt település területén, hanem szétszórta, tanyán él! Amíg tehát mi éppen a városias jelleg megnövekedését látjuk abban, hogy az egykor a zárt település területén zsúfolódó őstermelő elem jórésze először nyári tartózkodásra, majd végérvényesen kitelepedett az addig lakatlan határba s így a városból — arról a területről, amelyet mi értünk város alatt — egyszer s mindenkorra kivált, addig sokan a városias és falusias népelemnek ezt a térbeli különválását a városias jelleg csökkenésének tekintik! Mert a köztudat semmiképpen sem tudja a várost másként elképzelni, mint közjogi alakulatot, pontosan jelenlegi közigazgatási határai között. Itt csak az a feltűnő, hogy Nagy-Budapestet, sőt Nagy-Miskolcot is elég gyakran emlegetik, tehát a közigazgatási határon túl terjedő agglomeráció gondolatával már a közvélemény is úgy-ahogy megbarátkozott; ellenben fordított irányú, az adminisztratív kereteken belül történő elhatárolás lehetőségéről nem hajlandó tudni. Ezért legalább földrajzi munkákban lenne célszerű a közigazgatási területre vonatkozó népességadatokat kiküszöbölni. Ha a közigazgatási belterületen belül az elhatárolás nagy nehézségekbe ütközik is, legalább igyekezzünk olyan mértékben végrehajtani azt, amennyire a meglevő statisztikai számlálóegységek alapján lehetséges. (Szerző is végzett ilyen irányú munkát, amelynek eredményeit máshol közli). Sőt, ha megelégszünk a külterületi népesség egyszerű elhagyásával, az eddiginél még mindig helyesebben járunk el. (Ma már készen kapjuk a hivatalos statisztikai kiadványokból a belterületi népesség adatait; a népesebb helyekről a foglalkozás-statisztikákat is.)

Álföldi városainknak részünkről történt morfológiai tanulmányozása részben ugyanezt a célt, az igazi városnak a falusias burokból való kihámozását szolgálta, bár más úton és más módszerrel. Ámde dolgozatunknak nem ez volt az egyedüli célkitűzése. A városnak, mint térbeli jelenségnek elemzése önmagában, minden egyéb cél szolgálata nélkül is földrajzi probléma.

A magyar földrajzi irodalomban a települések összehasonlító morfológiai vizsgálatát inkább annak csak egyik, a jelenségeket két dimenzióban szemlélő ága, az alaprajzforma-kutatás, sőt pontosabban azon belül is inkább az utcahálózat tanulmányozása képviseli . . .

Általában azt mondhatjuk, hogy a magyar településföldrajz legkevesebb felvilágosítást városaink, főleg pedig alföldi városaink *jelenlegi képéről* nyújt. Monografia-íróink, még ha néhány szóval többet is hajlandóak leírni annál — a már sztereotippá vált megállapításnál —, hogy „emeletes ház kevés van, az is főleg középület”, arra soha nem gondolnak, hogy városuk szemmel látható, a közhasználatban levő térképekről azonban le nem olvasható morfológiai sajátosságait, azok térbeli elrendeződését térképre rajzolják. Az ilyesmit nem tartják jellemzőnek és nem tartják tudományos munkához méltónak, — különösen akkor nem, ha az valamilyen városias jelleg megnyilvánulása. Valami sajátos fogalomzavar sejthető itt; a városias vonásokat gyökértelennek, múlt nélkülinek, éppen ezért érdektelennek vélik, vagyis etnografus módjára értékelnek: a jelenből csak az érdekli őket, aminek múltja van, holott a geográfia értékelése éppen fordított: elsősorban a jelen a fontos s a múltból csupán az, ami a jelenlegit megmagyarázza.

Dolgozatunk tehát tisztán morfológiai célkitűzéséhez a magyar irodalomban sem kiindulópontul szolgáló, sem a módszer tekintetében példát nyújtó munkát nem tudott találni. . .

. . . Az igen fejlett külföldi irodalom . . . módszerét lemásolni nem lehet; annyira más a mi településeink morfológiai szerkezete. A mi városaink területé-

nek tekintélyes részét Európa egyéb városaiban ismeretlen formakomplexum tölti ki, amelyet mi változatosnak látunk és ennek megfelelően tagolnunk is kell; ezzel szemben a nálunk csupán városaink legbelső magjában megjelenő, már igen előkelőnek nevezhető és csekély terjedelménél fogva tovább nem tagolható formacsoport külföldön a város területének zömét foglalja el és erősen tagolódik. A formaelemek rangsorának egyik helyen tehát magasabb, másik helyen alacsonyabb skálafokait öleli fel a helyes osztályozás. Hogy a mi szemünk természetesen mennyivel érzékenyebb az alacsonyabb skálafokok megkülönböztetésében, arra nézve jellemző R. RUNGALDIER esete Kecskeméttel. RUNGALDIER: *Kecskemét, Landschaft u. Wirtschaft im Mittelpunkt der ungarischen Flugsandkultur* (Mitt. d. Geogr. Ges. in Wien, 1931., 113.) c. igen tartalmas cikkében találunk egy kis térképet, amelynek három vonala tekinthető az eddigi egyetlen kísérletnek alföldi városaink morfológiai tagolására. Ez a három vonal a városias magot, a félagrár-zónát és az agrár-zónát határolja el. Amit a szerző félagrár-zónának nevez, felöleli a kispolgári sorház övezetét, tehát a kisvárosi zárt lakónegyedet is. Idegen geográfus nehezen tudja elképzelni, hogy az emeletes házak övéen kívül is lehet még tiszta városias település: a földszintes házak régiója az ő szemében tovább már alig tagolható egynemű tömegnek látszik.

VÁROSAINK NÉPSŰRŰSÉGE

Földrajzi Közlemények, LXVII. kötet. 1939. 4. szám.
398—408. oldal.

A tanulmány megjelenésekor még kevés volt a településföldrajzi vizsgálatok céljára hasznosítható publikált statisztikai adat. Szemelvényünk azt kívánja bemutatni, hogy egy átgondolt ismeretrendszer kiépítésére törekvő tudós mit és hogyan tud hasznosítani ezekből az adatokból a maga egyéni munkamódszerével.

A települések nagyságának és városias jellegének jellemzésére, főként pedig egymással való összehasonlításra alkalmas számadatok között, a nyers lélekszámon és a népesség foglalkozás szerint való megoszlásának adatain kívül fontos a szerepe a népsűrűség számértékének is. Akad geográfus, aki éppen a nagyobb népsűrűséget tekinti a város döntő jegyének. Ám a települések népsűrűség szerint rendezett rangsora nem azonosítható városias jelleg szerint vett rangsorukkal, noha a kettő között kétségtelenül elég szoros az összefüggés. Minthogy foglalkozás, vagyoni helyzet, múltból átmentett állapotok (régi városok zsúfolt építkezése), a lakáskultúra hagyományai és divatja, valamint a természeti környezetnek mindezekre gyakorolt hatása helyről helyre más és más arányban lehetnek tényezői a népsűrűségnek, az sem várható, hogy az utóbbi a tényezők bármelyikével tökéletesen párhuzamos legyen. A tényezők esetről esetre változó arányaira rávilágítanunk és ilyen módon a tájakon belül mutakozó egyezéseket és tájak közötti különbségeket felismernünk, kétségtelenül földrajzi feladat. A városok összehasonlító jellemzése során mégis ritkán hivatkozunk a népsűrűség adatára; bizonyára az alapul veendő terület egységes módszerű elhatárolásának nehézségei miatt. Városainkról földrajzi szempontból valóban összehasonlítható népsűrűség adataink nincsenek. A városok közigazgatásterületére vonatkozó adatok nem tekinthetők ilyeneknek, különösen nálunk nem, hiszen hazánkban kishatárú nem-őstermelő városokon és nagyhatárú őstermelő óriástelepüléseken kívül sok a vegyes jellegű, ahol a legkülönbözőbb méretű városias mag nagysága és a határ terjedelme között semmiféle arány sincs. Az egész közigazgatásterületre számított népsűrűség tehát a termőterülettel semmilyen közvetlen kapcsolatban nem álló, néha igen nagyszámú népességnek azt meg nem illetően nagy felületre való szétosztását, és pedig — ami az adatok összehasonlíthatóságát tekintve a legnagyobb hiba — esetről-esetre más és más arányban téves szétosztását jelentené. Minthogy a vegyes települések nem-őstermelő magjaira külön népességi adataink nincsenek, le kell mondanunk arról, hogy ezek népsűrűségét kiszámíthassuk és más városokéval összehasonlítsuk. Marad egy másik lehetőség — dolgozatunkban ezzel fogunk élni —, a zárt települések területére számított népsűrűség vizsgálata. Arra a kérdésre felelünk tehát: milyen sűrűn lakja a népesség a tájnak építményekkel összefüggően megrakott bizonyos foltjait; nem pedig arra: milyen sűrűn él a megélhetését biztosító területen. . .

(Következik az alkalmazott munkamódszer pontos leírása, az alkalmazásával szerkesztett táblázatok és térképek, valamint azok kiértékelése. Ez a kiértékelés ma is hasznosítható adatokat nyújt városaink településföldrajzi tanulmányozásához. — A szerk.)

A népsűrűséget meghatározó tényezők finom módszereket kívánó elemzése helyett csupán durva eszközökkel elérhető nyers eredmények áttekintését nyújtja dolgozatunk. Ennyiből is kiviláglik egyrészt az Alföld és egyéb vidékeink városai között nagy átlagban mutatkozó eltérés, másrészt az Alföld városainak is nagyon különböző jellege: két olyan tény, amit a népsűrűség vizsgálata ugyanúgy megerősít, mint bármely más természetű vizsgálat.

5. Az olvasó Mendöl

RECENZIO KOVALJOV, SZ. A.: SZELSZKOJE RASSZELENYIJE (GEOGRAFICESZKOJE ISSZLEDOVANYIJE) C. KÖNYVÉRŐL

(Izdatsyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta 1963.)
Megjelent a Földrajzi Ertesítő XIII. évf. 1964. 4. füzetében.

A professzori hivatástudat adta MENDÖL TIBOR kezébe a tollat, hogy tudományága legfrissebb eredményeiről a hazai tudományos közvéleményt is tájékoztassa. Mintegy félszáz könyvismertetése látott napvilágot a szakfolyóiratok hasábjain.

Az egyébként rendkívül tömör recenziókat publikáló szerző szokatlanul részletezően foglalkozik KOVALJOVnak a Szovjetunió falusias településeiről írt könyvével. Az ide vonatkozó tárgyi ismeretanyag számbavétele, értékelése véleménye szerint azért fontos, hogy „a településföldrajz hazai fejlődését óhajtó olvasó több tanulságot meríthessen” — elsősorban afelől, hogy milyen településföldrajzi vonatkozású kérdésekkel foglalkozik a szovjet földrajztudomány. Szerencsésnek mondja a fiatal szovjet geográfusokat, akik ilyen könyvből sajátíthatják el hazájuk regionális településföldrajzának ismeretét csakúgy, mint az általános településföldrajzi disciplinákat. Érdekes és tanulságos, amit egy, a KOVALJOV könyvének megfelelő — és az adott időben „nehezen elképzelhető” — hazai településföldrajzi kézikönyv realitásáról ír. KOVALJOV művét különösképpen azért ajánlja olvasásra illetve magyarra fordításra, mert „a fejlődés azonos szintjét korábban elért Szovjetunió” példájával „bizonyos vonatkozásban elénk vetíti a jövő magyar településföldrajzának képét”.

A magyar településföldrajznak a kor igényelte szükségszerű felvirágzását azonban MENDÖL TIBOR már nem érte meg.

A könyv tárgya egyrészt a falusias településeknek, főleg a Szovjetunió falusias településeinek a földrajzi vizsgálata, másrészt pedig a falusias település földrajzának állapota általában és főleg a Szovjetunióban. A munka ennek a kettős témának nyújtja első teljes áttekintését. A „teljes” jelzővel azt kívánjuk kifejezni, hogy a mű a megkövetelhető legszélesebb tematikai keretbe illeszti a szovjet viszonyokat taglaló mondanivalóját. A kettős tárgykörnek felel meg az egész munka két fő része: a falusias településekre vonatkozó tárgyi ismeretanyagot tartalmazó első rész és a tudomány állapotát tárgyaló második rész. Az első fő rész széles kereteit az a körülmény valósítja meg, hogy itt igen szilárd általános településföldrajzi megalapozást kapunk, ami bőségesen elegendőnek bizonyul a Szovjetunió konkrét viszonyainak regionális jellegű szemléletéhez. Ennek az első fő résznek több mint száz lapnyi három első fejezete olyan településföldrajzi alapismereteket tartalmaz, amelyek sokszor nemcsak a Szovjetunió különböző vidékeire, hanem az egész Földre, de legalábbis a szocialista világra érvényesek, és így többé vagy kevésbé nem vagy nemcsak a regionális, hanem az általános településföldrajz körébe tartozó ismereteket ölel fel. A negyedik és ötödik fejezet, tehát az első fő rész kb. ugyancsak száz lapnyi befejező szakasza azután kizárólag a Szovjetunió falusias településeivel foglalkozik regionális jellegű rendszerezésben.

Sorra véve az első fő rész három első fejezetét, az első fejezet legelőször olyan településföldrajzi alapfogalmakat magyaráz meg tüzetesen, mint a település, annak formái és elemei. Tisztázást nyernek olyan szinoním és rokon fogalmak, mint „rasszelenyije”, „razmescsenyije naszelenyije”, „naszelennij punkt”,

„poszelenyije” és ehhez hasonlók. Hangsúlyozni kívánja a szerző, hogy a település elemei az embercsoporton kívül bizonyos anyagi formák (épületek) és a megfelelő terület is (9. old.). Már itt felmerül a településsűrűségnek, a betelepültség szerkezetének, a települések közti kapcsolatok jellegének, a szórványnak és agglomerációnak, de főleg a falusias és városias településnek a kérdése. A falu és város fogalmának és a kettő közötti átmenetnek nem csak földrajzi és nem csupán a Szovjetunióra korlátozódó részletes megvilágítása egyik fontos része az egész könyvnek. Némi világot vet az egész probléma történeti lényegének helyes felfogására az az igen találó megjegyzés, amely szerint a falusias település fogalmának megközelítése a gyakorlatban többnyire negatív úton történt: falu az, ami adott helyen és időben nem város (16. old.). Érdekesek az állandó, ideiglenes és időszakos településekre vonatkozó, szovjet példákkal megvilágított fejtegetések.

A második igen terjedelmes fejezet elsősorban a falusias települések tipológiájával foglalkozik. A Szovjetunió jelenlegi viszonyaira korlátozott tipológia elvi kérdéseinek tisztázása után megemlíkezik a települések nagyság (népességszám) szerinti, funkcionális, topográfiai fekvés, majd a morfológiai sajátosságok (alaprak- és hajlékforma) szerint vett, végül történeti (helyesebben genetikus) tipológiájáról. Nagy a jelentősége egyrészt a népességszámmra alapuló, másrészt a funkcionális tipológiának. A különböző funkcionális típusok egyik lehetséges megkülönböztetése a kereső népesség *településalkotó* (poszelkoobrazujuscij) csoportjának foglalkozáságak szerinti összetétele alapján történik. Legfontosabb a mezőgazdasági funkciójú falusias település. Ennek a két fő funkcionális típusa a kolhozok és a szovhozok központi települése. De ide tartozó egyéb településtípusok (poszelki) is vannak, mint pl. a különböző brigádszállások. A nem mezőgazdasági funkciójú falusias településeknek is számos fajtáját különbözteti meg KOVALJOV könyve, minthogy a városias település fogalmához — más szovjet szerzőkkel és a hivatalos felfogással egyértelműen — a funkcionális ismérven kívül elengedhetetlennek tart bizonyos minimális nagyságot is. Ilyen falusias települések pl. az igazgatási és kereskedelmi funkciókat tömörítő úgynevezett rayon-központok is, amelyek persze egyidejűleg kolhoz vagy szovhoz, esetleg valami mezőgazdasági terméket feldolgozó ipar központjai is lehetnek. A topográfiai fekvés szerinti tipológiának már SZEMJONOV-TJAN-SANSZKIJ óta (1910) múltja van az orosz, majd szovjet geográfiában. Nem meglepő, hogy KOVALJOV könyve sem mellőzi ezt a problémát. Ezzel szemben nálunk kevésbé ismert a falvak morfológiájának gazdag szovjet irodalma. Igaz, hogy KOVALJOV alapos összefoglalása, amelynek szövegét ügyesen megrajzolt szkematikus alaprakzok teszik szemléletessé, egyebek között a mi halmazfalvainkra, útfalvainkra, sakk-tábla-falvainkra emlékeztető településeknek, de szemünkben idegenszerűen ható közép-ázsiai falvaknak a bemutatásával is, jórészt kartográfusok, etnográfusok és — a mai terv szerint létesített kolhoz- és szovhozközpontok bemutatásakor — településtervezők munkásságára támaszkodik. De hogy a szerző az alaprakzi jegyek szerinti osztályozást földrajzi szempontból fontosnak tartja, sőt ezt a véleményét másfajta településmorfológiai jegyekre, pl. az építkezés, a hajlékok és különböző funkciójú építmények sajátosságaira is kiterjeszti, azt nemcsak a szöveg több helyén előforduló megfelelő sorai, sőt egy helyen egész alfejezete (145—153. old.), hanem egyebek között a könyv más helyén (147. old.) kolhoz-tagok emeletes lakóházairól közölt érdekes kép és egy falusias település üzleti központjáról rajzolt épületalaprakz is bizonyítja. Az egyes települések különböző tipológiai ismérvek szerint történő besorolását kiegészíti egyrészt a települések

termelési típusainak olyan megállapítása, amely az egyes vidékek területének tipikus gazdasági kihasználásához (pl. a szántóföldek vagy legelők aránya) igazodik, másrészt egy olyan komplex földrajzi tipológia, amely a települések ún. „helyi típusai”-nak körvonalázásához vezet, a természeti, történeti és gazdasági feltételek hasonló kombinációja esetén. Ezután sor kerül egyrészt a terület benépesültsége (betelepítettsége) típusainak, másrészt a falusi települések körzeteinek megállapítására, azaz rayonírozására.

A harmadik fejezet rendszerezését tekintve szintén általános településföldrajzi jellegű, különös tekintettel a szovjet viszonyokra: a falusias települések sajátosságai feltételeinek és törvényszerűségeinek kérdését világítja meg. Sorra veszi a társadalmi termelés, a társadalmi felépítmény, a természeti feltételek és a történelmi örökség, azaz a hagyomány szerepét a falusias település jellegének alakulásában. Végül a Szovjetunió területéről vett példák segítségével igyekszik feleletet adni arra a kérdésre, hogy a település különböző sajátosságainak mi a jelentősége a vidékek gazdasági helyzete és életfeltételei szempontjából.

Követik ezeket az általános földrajzi rendszerezésű fejezeteket azok a regionális településföldrajzi jellegű fejezetek, amelyek tárgya kizárólag a Szovjetunió falusias települései. Közülük a negyedik fejezet a Szovjetunió mai falusias településeiről szól. Itt először a szovjet időszakban bekövetkezett fejlődés általános jellemzése, majd a könyv egyik igen terjedelmes alfejezetében a Szovjetunió egészének falusias településállománya kerül bemutatásra, nem területi együttesek szerinti részletezésben, hanem előbb külön-külön népességük összetételének, majd a települések számának, népességük nagyságának és sűrűségének területileg mutatózó különbségei szerint. Még terjedelmesebb az az alfejezet, amely regionális egységek szerint halad végig a Szovjetunió egész területén, kezdve a ritka településű északi tundrákon, az erdős zónák mezőgazdasági és ipari vidékein át a délibb földműves, legeltető állattenyésztést űző vagy szigetszerűen oázisgazdálkodó, kertművelő, esetleg hegyi gazdálkodást folytató tájékokig. Mindezeknek a területi egységeknek településviszonyairól sokoldalú szintetikus képet kapunk, azoknak a tipológiai vonásoknak egybeszővésével, amelyeket külön-külön bemutatott a könyv második fejezete. Az ötödik fejezet a Szovjetunió falusias településeinek mai állapotáról az előző fejezetben rajzolt képet kiegészíti a falusias település fejlődésének perspektívái felvázolásával.

A hatodik, hetedik, nyolcadik és kilencedik fejezet, a könyvnek mintegy másfél-száz oldal terjedelmű fő része, amint mondtuk, a falusias településsel foglalkozó tudományt ismerteti. A hatodik fejezetben a falusias település kérdéseinek a szovjet tudományban elfoglalt helyéről van szó: így először a Szovjetunió falusias települései tudományos vizsgálatainak fő feladatairól, azután ebben a vonatkozásban a szovjet tudomány különböző ágaira jutó speciális munkakörökről, végül külön arról a helyről, ami a gazdasági földrajzban jut a falusias településnek. A hetedik fejezet áttér annak a szerepnek részletes tárgyalására, amit a falusias település problémái a Szovjetunió és különböző más országok földrajzában betöltenek. Sor kerül a polgári, majd a szocializmust építő országok, ezután a forradalom előtti Oroszország földrajzában és ezt követően a szovjet földrajznak ezen a téren mutatózó fejlődése bemutatására. A nyolcadik fejezet tárgya a falusias település földrajzi kutatásának módszertana. Egy-egy alfejezet jut olyan kérdéseknek, mint a kutatás feladatainak és elvi fő módszereinek áttekintése, a település komplex földrajzi jellemzőinek feltárásmódja, a kutatás expedíciós módszereinek, a statisztikai, kartográfiai és más forrásanyagok felhasználásmódjának és mindezeket lezáróan, a Szovjetunió falusias települése mai állapotát

megvilágító forrásanyagának ismertetése. A kilencedik fejezet a falusias települést ábrázoló térképekkel foglalkozik, így külön alfejezetben azokkal az átlagos jellegű, egyetemes érdeklődésű térképekkel, amelyek mint forrásértékű segédeszközök természetesen szintén szerephez jutnak a falusi település földrajzi kutatása során. Egy másik alfejezetben a falusias település speciális térképeire tér ki a szerző.

Bár KOVALJOV könyvének a falusias településsel foglalkozó tudományos munka sajátosságai megvilágításának szentelt második fő része is igen gazdag tartalommal, tartalmasabb érdekes részletekben, ennek ismertetésére mégsem szánhattunk annyi helyet, amennyit az első rész bemutatására foglaltunk el, minthogy úgy véljük, hogy a településföldrajz hazai fejlődését óhajtó olvasó több tanulságot meríthet a konkrét településföldrajzi ismeretanyaggal összefüggésben a könyv első részében eléje táruló kérdéseiről. Reméljük, hogy ennek a rövidre fogott ismertetésnek is sikerült némileg érzékeltetnie a könyv igen nagy tartalmi gazdagságát, szempontjainak sokoldalúságát, különösen ha az eddig mondottakat megtoldjuk még a szöveget lezáró, a külföldi irodalmat is kellő mértékben tekintetbe vevő, de különösen szovjet vonatkozásban bőséges bibliográfia említésével. Nem hagyhatjuk említés nélkül a könyv jól sikerült illusztrálását sem. Nem annyira az ábráknak valami túlzottan nagy száma, hanem inkább azok nagyon gondos összeválogatása, főleg az igen szemléletes térképek bősége érdemel dicséret említést. A magyar olvasó szívesen látott volna még több ábrát, főleg fényképet. Nem tudjuk, hogy a szovjet olvasó — otthoni környezetéről lévén szó — indokoltan támaszthatna-e ilyen igényt. Mindenesetre sok szeretetsé kívánhatunk azoknak a fiatal szovjet geográfusoknak, akik ebből a könyvből sajátíthatják el a Szovjetunió falusias településeire vonatkozó alapismereteiket. Megbízható, szilárd tudásra tehetnek szert innét nemcsak a Szovjetunió regionális településföldrajzának területén, hanem egyidejűleg az általános településföldrajz tárgykörében is.

A magyar földrajzi irodalomban, magyar vonatkozásban megírva, nehezen tudnánk elképzelni — különösen ma vagy a közeljövőben — KOVALJOV könyvének pontos megfelelőjét. Ennek két oka van. Az egyik nagyon is objektív, geográfusaink tudásától, ismereteitől, egyéni képességeitől, akaratától függetlenül fennálló ok: a társadalmi-gazdasági fejlettségnek, következőképpen a településviszonyoknak eltérő szintje a Szovjetunióban és nálunk. Bizonyos, hogy a mai állapotot a múlt öröksége sokkal nagyobb százalékban terheli nálunk, mint a Szovjetunióban. Vonatkozik ez különösen a morfológiai, az alaprajzzal és hajlékformákkal összefüggő sajátságokra. Minthogy a földrajzi vizsgálat tárgya mindig a mai állapot, ebből az következik, hogy a mi mai településmorfológiai állapotunk sokkal bonyolultabban összetett lévén, mint a Szovjetunióban, ezért tehát a településmorfológiai vizsgálat részesedése is sokkal jelentősebb a mi településföldrajzunkban, mint a Szovjetunióban, ahol a könnyebben számbavehető, egyöntetűen tervezett formák uralma sokkal inkább túlnyomó. De ezzel összefügg az is, hogy a regionális településföldrajzon kívül egy külön, bonyolult témájú általános településföldrajz megkülönböztetésének szüksége is nagyobb mértékben áll fenn nálunk, mint a Szovjetunióban. Viszont ennek a két ország társadalmi-gazdasági fejlettsége különbségével összefüggő első oknak a jövőben a csökkenésével számolhatunk. Ámde csökkenni fog a másik ok is, ami pedig azzal függ össze, hogy a társadalmi-gazdasági, következőképpen a településviszonyok tekintetében is a fejlődés azonos szintjét korábban elért Szovjetunió geográfusai ma egy sereg olyan problémával is foglalkoznak már, sőt, feleletet is találtak rájuk — mint pl. KOVALJOV is ismertetett könyvében —, amelyek nálunk

még fel sem vetődtek. De fel fognak vetődni a jövőben. Némi túlzással tehát azt mondhatnánk, hogy KOVALJOV könyve bizonyos vonatkozásban elének vetíti a jövő magyar település földrajzának képét. Már csak ezért is célszerű, ha a hazai településföldrajz minél több képviselője megismerkedik vele. Aki eléggé otthonos az orosz nyelvben, olvassa el! Azok számára, akik nem rendelkeznek kellő nyelvtudással, magyar fordításról sem lenne hiábavaló dolog gondoskodni.

**A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KIADÁSÁBAN
MEGJELENT MŰVEKBŐL KAPHATÓK A KÖVETKEZŐ KIADVÁNYOK:**

Földrajzi Közlemények 1888. XVI. köt.—1947. LXXXV. kötetig:	
teljes kötet	44,— Ft
egyes füzet	11,— Ft
1953 Új f. I.—1976 Új f. XXIV-ig	
teljes kötet	44,— Ft
egyes füzet	11,— Ft
Abrégé du Bulletin de la Société Hongroise de Géographie	
1888. XVI.—1908. XXXVI., számonként	10,— Ft
Bulletin de Société Hongroise de Géographie. Intern. éd.	
1909. XXVII.—1913. XLI.-ig, számonként	10,— Ft
1937. LXV.—1943. LXX.-ig, számonként	10,— Ft
A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei	
Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága	
A teljes műből hiányzik 7 kötet, a meglevő 25 ára fűzve	1950,— Ft

6. Regionális földrajzi munkák

MENDŐL TIBOR mestere volt a regionális földrajzi leírásnak. Egyetemi előadásai során évről évre frissítette, bővítette a kiválasztott nagytájak országcsoportjainak elemző leírását. Ezek sorából emeltük ki a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence feldolgozását.

A BALKÁN FÖLDRAJJA

Balkán Intézet, Budapest, 1948.

A Balkán földrajzából a könyv célját kifejtő bevezető sorokat, továbbá a településföldrajzi fejezet néhány ma is érdekes részletét idézzük.

Vannak országok és tájak, nem is nagyon messze tőlünk, amelyekről nagyközönségünk átlaga kevesebbet tud, mint akár távoli világrészekről. Ilyen kevéssé ismert tájcsoporthoz a Kárpát-medence közvetlen szomszédságában Európa három nagy déli félszigete közül a legkeletibb, a kb. félmillió km²-nyi területű Balkán-félsziget. Érdeklődésünk minden időben nagyon is Európa nyugati országai felé fordult, amelyek műveltsége és hatalma talán a kelleténél jobban elkápráztatott bennünket. A Balkán-félsziget úgy élt a köztudatban, mint egyformán szegény és kezdetleges országok együttese, ahonnan nem várunk, ahonnan semmit nem kaphatunk, ahol semmit nem tanulhatunk, ahol még utazni is terhes és körülményes. A „balkáni” jelző éppenséggel nem számított hízelgő megjelölésnek. Ez a szemlélet sok tekintetben téves és következményeiben feltétlenül káros. A Balkán-félszigetet nemcsak azért célszerű megismernünk, mert szomszédainkat általában ismerni illik, hanem azért is, mert ilyenfajta ismereteinknek sok tekintetben hasznát láthatjuk. A Balkán országaival jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatok építhetők ki. Az is bizonyos, hogy kis nép számára hozzá hasonló súlyú kis- vagy közepes méretű országok és népek viszonyainak ismerete sokszor jóval tanulságosabb, mint azoké a nagy nemzeteké, amelyekre utánozni úgysem tudunk. Természetesen sok előítéllettől már eleve meg kell szabadulnunk. Ilyen előítélet az a feltevés is, mintha a Balkán valami egészében öröktől fogva egyformán kezdetleges világ lenne. Volt idő, amikor ezen a félszigeten ringott az európai műveltség bölcsője. Itt bontakozott ki az a hellén műveltség, amelynek ragyogása még ma is elkápráztat mindenkit, aki az emberiség múltjáért lelkesedni tud. Róma civilizációja is sokkal mélyebb gyökereket eresztett ezen a területen, mint Európának nem egy olyan részén, amelynek műveltségére ma vágyó szemekkel nézünk. Róma bukása után az európai művelődés pályája hatalmas kerülőt írt le: először az atlanti tájakat hódította meg és csak lassan vonult kelet felé. Mielőtt a Balkánt elérte volna, a félsziget mindenestől kikapcsolódott a szellemi Európából. A török hódoltság hosszantartó korszaka önmaga erejére utalta, sőt megbénította az itteni fejlődést. . . Ma azonban a Balkán népei felébredtek évszázados álmukból. A haladás minden téren olyan friss lendületű a balkáni országokban, hogy sok tekintetben van mit tanulnunk a balkáni népektől.

A Balkán megismerése nem utolsó sorban földrajzi természetű megismerés. Földrajzi szemléletben ez a tájcsoporthoz is, másokhoz hasonlóan, egy sereg természeti és emberi eredetű elemből tevődik össze. Minden táj a földkéregnek sajátos szerkezetű darabján kialakult felszínt — hegyeknek, völgyeknek, hegységeknek, síkságoknak együttesét — jelenti, ezenkívül sajátos éghajlatot, vízrendszert, növénytakarót, továbbá az emberi élet sajátos rendjét és az emberi alkotások ugyancsak sajátos együttesét. Nincs a földfelszínnek olyan darabja, ahol ezek

az elemek azonos minőségben és azonos súllyal lépnének egymással kölcsönös függőviszonyba. Minden táj egyéniség, az a tájcsoporthoz, amelyet Balkán-félsziget néven ismerünk, szintén az. Ha ezt az egyéniséget kellően meg akarjuk ismerni, sorra kell vennünk a tájelemek mindegyikét, s megvizsgálunk azokat egyenként is, kölcsönös összefüggéseikben is.

*

Hajlékok, falvak, városok

A *hajlékok* külső képének egyik fontos meghatározója a felhasznált *építőanyag*. Az építőanyag viszont igen erősen függ a természetes környezet jellegétől. A Balkán-félsziget különböző jellegű természetes tájain érintkeznek a szomszédos nagy tájakra jellemző építőanyagok területei. Nagyjából délen és nyugaton a mediterrán *kőépítkezés* uralkodik, északkelet felől viszont az ukrán puszták *sárpítkezése* nyúlik be ide, míg a *faépítkezéssel* főleg a félsziget belső, erdős hegyvidékein találkozunk. . .

A hajlék vizsgálatától az összetettebb településformák felé haladva, meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy a lakóház mellékhelyiségeivel vagy melléképületeivel miként alakít *udvart*. Mai tudásunk szerint az udvar rendjének fejlődésében az úgynevezett egysejtű házat, azaz az olyan hajlékot, amelynek egyetlen helyisége tölti be a lakóház és gazdasági épületek mindenféle szerepkörét, a csoportos udvar váltja fel, azaz a lakóház mellett rendezetlen csoportban állnak a legkülönbözőbb rendeltetésű melléképületek. A további fejlődés a sokhelyiségű egyesház, vagy a rendezett udvar kialakulása felé vezet: azaz vagy egyetlen, de sokhelyiségű építmény fogadja magába a lakóházat és mellékhelyiségeit, vagy pedig megmaradnak ugyan a különböző rendeltetésű melléképületek, de az udvar oldalain meghatározott rendben sorakoznak. Egysejtű hajlék ma már nagyon kevés található Európa területén. A csoportos udvar még sokfelé, nagy területen uralkodó forma. Fennmaradásának nemcsak a táj elzártsága, vagy a művelődésben való elmaradottsága kedvez, hanem pl. az erősen tagolt domborzat is. Egyetlen térszínen nehéz akár nagyobb terjedelmű egyesházat, akár szabályos udvart elhelyezni. A Balkánon is sokfelé megvan ez a domborzati feltétel, ott azonban ezenkívül a délszlávok körében, Boszniában és Szerbiában, különösen a Dinári-Alpok patriarchális életformát konzerváló elzárt karsztos övezeteiben gyakori nagycsaládi ház-, helyesebben *udvarközösség (zadruga)* is hozzájárul fennmaradásához. A zadruga gyakran 20—30 embert is egyesít egy-egy csoportos udvarban.

A boszniai és nyugat-szerbiai zadruga területén rendszerint minden családnak különálló, egyhelyiségű lakóháza áll az udvaron. A főházban van a tűzhely. Az albán nagycsalád ezzel szemben a szó legszorosabb értelmében vett házközösségben él: többnyire az egész háznép egyetlen, vagy legfeljebb két helyiségben lakik, csak lassan honosodik meg egyes családtagok különszobája. Bulgáriában már csak kevés nyoma maradt a zadrugának. . .

A Dinári-Alpok karsztos övezete az a terület, ahol a legtöbb magános, azaz falvakban nem tömörülő udvarházat találjuk. A *szórványtelepülésnek* ezen a mindenesetre régi múltú területén kívül a Balkán-félsziget egyéb vidékein túlnyomó a zárt *faluszerű település*. Különösen a mediterrán éghajlatú területeken, így pl. Görögországban uralkodik mindenfelé a falu. Ebben legfőbb része a gya-

kori karsztos térszín és a száraznyarú mediterrán éghajlat találkozásának van. A vízáteresztő mészkő-térszínen nehéz vízhez jutni s minthogy a nyár esőtlen, a hiányzó kutakat és forrásokat az év jelentékeny részében ciszternákkal sem lehet pótolni. Ezért a népesség nem szóródhatik szét, hanem kénytelen a kevés-számú karsztos forrás közelében csoportosulni. Állandóan lakott, tehát önálló magános települések helyett legfeljebb *évszakosan lakott* magános épületeket találni. Ilyenek Bulgáriában a „*pojati*” néven ismert szétszórt szalmakunyhók, amelyek állatok téli szállásául szolgálnak. Ugyanitt „*darsavi*” névvel jelölik a falusi földművesek távoli legelőikön és erdőkben szétszórt házait. A pásztorok nyári szállásai Bulgária magasabb hegységeinek hegyi legelőin többnyire tanya-bokorra emlékeztető módon csoportosulnak. A Peloponniszosz területén valóságos nyári és téli falvak alakultak ki. Az anyatelepülés a félsziget belsejének nagy tengerszint feletti magasságú térszínén helyezkedik el; itt él a népesség nyáron. A Korinthuszi-öbölre néző lejtőkön, ahol a termelés folyik, találjuk a *kaliviákat*. Ezek az itt télen folyó gazdasági munkák idején lakott, tehát nyáron üresen álló építmények, amelyek néhol faluszerűen tömörülnek. Keletkezésükben és szerepkörükben tehát sok hasonlóság mutatkozik a mi alföldi tanyáinkkal, különösen annak kezdeti formáival. A hasonlóság még abban is mutatkozik, hogy a fennsíkokon és tetőkön elhelyezkedő anyatelepülések népessége többnyire a korábbi háborús korszakokban növekedett meg, amikor a népesség jórészt elhagyta a Korinthuszi-öbölre néző lejtők pusztulásnak inkább kitett régi falvait. A szaporodó kaliviák sok esetben állandóan lakott, tehát önálló településekké alakulnak át, hasonlóan a mai alföldi tanyákhoz. A nyári és téli falvak rendszere Kréta szigetén is megtalálható. Csupán annyi a különbség, hogy Krétán az anyatelepülések az alacsonyabb térszínen fekvő téli falvak, amelyeket többnyire olajfaligetek vesznek körül. A nyári falvak fenn, 700—900 m tengerszint feletti magasságban, a szőlőtermelés övében helyezkednek el. A Balkán-félsziget zárt *falvainak alaprajza többnyire rendszertelen halmazos*. . . Görögország területén a falvak képe jellegzetesen mediterrán; a gyakran kandallós tüzelésű és istállót is felölelő kőházak üreges cseréppel fedett enyhelejtésű nyeregteteikkel lazán helyezkednek el egy-egy szabad térség körül, úgy hogy a belsőség sokszor gyümölcsfa-, vagy olajfaligetek közé ágyazódik. Kréta szigetén a szintén kőből épült házak teteje sokszor már teljesen lapos. Ezek az óvilág steppéire emlékeztető lapostetejű kőházak szabálytalan tömbökben tapadnak egymáshoz és ilyen szabálytalan háztömbök lépcsősen egymásfölé helyezve ülik meg a lejtőket.

Ismerve a Balkán-félsziget természetes tájainak változatos tarkaságát, valamint az egymásra települt etnikus csoportok és műveltségek sokrétűségét, nem meglepő, hogy a falusias településekhez hasonlóan a *városoknak* is sokféle és egy-mással sokszor tarkán kombinálódó típusa van.

*

RÉSZLETEK „A KÁRPÁT-MEDENCE FÖLDRAJZA”-BÓL

Bulla Béla—Mendöl Tibor: *a Kárpát-medence földrajza*.
Nevelők Könyvtára 2. Országos Köznevelési Tanács.
Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947.

A mai műtáj születése

A hazai „ember formálta táj” kialakulását végigkísérő, a természeti adottságok és a társadalmi-történelmi fejlődés kölcsönhatásait dialektikusan bemutató II. fejezetből itt az alföldi területek XIX. századi átalakulását elemző részeket emeljük ki.

A gazdasági életnek kis tájakon belül is meglehetősen önálló jellegét a tájak jelentékenyen megnőtt *munkamegosztása* váltotta fel. Ez a fejlődés egyrészt a Kárpát-medence mezőgazdasági belső tájai és az inkább erdőgazdálkodó, bányász és iparos peremvidékek között teremtett minden eddiginél szorosabb kapcsolatot, de mutatkozott az egészében mégis túlnyomóan őstermelő Kárpát-medencének az erősebben iparosodó nyugatibb európai országokkal való viszonyában is. Így azután a belső medencerendszer területén, de különösen az Alföldön erőteljes mezőgazdasági fejlődés, valamint a nagyarányú ármentesítés és folyószabályozás között szoros a kapcsolat. A fejlődés belső oka a népesség folytonos gyarapodása. Ez kényszerítő erővel hatott: a *szántóföldnek terjeszkednie kellett*, még akkor is, ha a termelés csak a belső szükségletet akarta ellátni. Ehhez azonban még egy külső tényező is járult: kisebb mértékben a hegykeret, nagyobb mértékben a köszénben gazdag nyugatibb országoknak az ipartechnikai találmányok révén fellendülő gyáripára nagyszámú élelmiszerfogyasztó népességet tömörített, ezt a vasút és a folyami hajózás hozzánk közel hozta s ezért érdemessé vált a szántóföld terjedelmének a belső szükségletek fedezését messze meghaladó mértékű növelése. Ez a *terjeszkedés* nem érthette be az ármentes szintek legelőinek feltörsésével, hanem *sört kerített az árterek meghódítására is. Minden idők legnagyobb táj-átalakító munkája ment így végbe az Alföldön*: a folyók kanyarulatait átvágták, az árvizet gátak közé szorították, az egykori óriási árteret belvízlevezető csatornákkal látták el. Az egész országban ekkor megépült gátak hossza egyvégtében átért az Atlanti-óceánon, az árvizektől mentesült hat és félmillió kataszteri hold föld pedig két és háromnegyedszerese annak a területnek, amelyet Hollandia hódított a tengertől. *A táj egységesebbé vált*, hiszen az Alföld két szintjének ősidők óta fennálló s az emberi település és gazdálkodás jellegét meghatározó különbsége úgyszólván teljesen megszűnt. Az egykori árterekről a vízzel együtt eltűnt a vizes világhoz alkalmazkodó növényzet, állatvilág s a hozzájuk kapcsolódó halászpákász és szilajpásztor életforma is. A legelő és a pásztor életforma maradványai az egykori árterek szikeseire szorultak vissza, másutt a búza, a tengeri és a takarmánynövények táblái foglaltak el csaknem minden helyet. Az utóbbiak azért, mert a szilaj módon üzött, legeltető állattartást felváltotta a földművelést szolgáló istállózó állattenyésztés. Az eddig csak a belső szükségletet fedező gabonatermelés kivitelre dolgozó gazdasági ággá lett: a Kárpát-medence a világgazdaság új, munkamegosztásos rendjében Európa egyik búzakamrájának szerepét vállalta. Természetes, hogy a szántóföldnek az óriásfalvak óriási határait szinte

teljesen kitöltő terjeszkedése a *tanyarendszert* hatalmas mértékben fejlesztette: az ezek után már az egykori ártereket is benépesítő tanyáknak nemcsak száma nőtt meg, hanem a termelés belterjességének fokozódásával egyre önállóbb településsé is váltak ezek a tanyák.

Az árterek meghódításával párhuzamos folyamat a *futóhomok megkötése*: a kapásnövények, zöldség, gyümölcs és szőlő kultúrájának meghonosodása ezeken a területeken.

A termelés feleslegeit a vasút viszi el s hoz helyükbe új anyagokat, egyebek között szénét az újonnan létesülő gőzmalmoknak és téglagyáraknak. Eltűnnek a szélmalomok és szárazmalomok jellegzetes építményei, de a házak építőanyaga is kicserélődik: a századokon át változatlanul uralkodó helyi anyagokat, a sarat, vesszőt, nádat, az ugyancsak helyi nyersanyagból, de távolról odaszállított szénrel égetett téglá és cserép kezdi kiszorítani. A vasút hozza az olcsó követ is: megindul az utak építése. A tanyákkal még mindig szaporodó gémeskutak mellett a belsőségeken megjelennek az ártézi kutak.

A *medencerendszer egyéb tájain*, nyugaton és keleten egyaránt, sokban *hasonló az átalakulás, de az arányok mások*, hiszen, pl. a Kis-Alföldön, Dunántúlon kevesebb volt az ártér, több a szántóföld, részben mások az építőanyagok, kisebbbátáruak a falvak, tehát tanyavilág sem keletkezett s már azelőtt is több volt a városias helység. Az itteni erdőborította vagy bányakincseket rejtegető hegységek tájfejlődése pedig természetesen még inkább a hegykeretre emlékeztet. . .

. . . Az egyes nagytájak fejlődésének egyéni színezete természetesen nemcsak a gazdasági élet nyugatról keletre tolódó öveinek rendjét tükrözi, hanem különböző tényezők együttműködését is kifejezi.

A *Dunántúl és a Kis-Alföld fölénye* az Alfölddel szemben nem mosódik el teljesen, sőt a nyugodtabb történeti fejlődés eredményeként öröklött fölény és a nyugati piac közelségének előnyös hatása mellett most bontakozik ki igazán a kevésbé kontinentális, tehát *hőmérsékletjárásában kevésbé szélsőséges*, bővebben és *egyenletesebben* adagolt *csapadékú* és főleg, az egyes évek kisebb kilengéseit tekintve, megbízhatóbb éghajlatnak a nagy jelentősége. . . Az éghajlatnak ez a jellege ugyanis annál erősebben érvényesülő előnyt jelent, minél inkább terjednek a mezőgazdaság belterjesebb ágai: a takarmányozó állattenyésztés és a gabonaféléken kívül egyéb növények termelése. A Dunántúl és Kis-Alföld egészében magas színvonalú gazdasági élete a síkságokat, dombvidékeket, hegységeket felölelő változatos tájjellegnek megfelelően maga is *kis tájegységek szerint mind tarkább jellegűvé lett*. Ebből élénk belső forgalom, viszont az egész területnek idegen tájakkal való aránylag csekélyebb terménycseréje adódott. Ami mégis kikerül, az inkább minőségre, mint mennyiségre jelentős.

A török pusztítás után csak lassan helyreállt *Alföldön* . . . egyenetlenebb a termelés színvonala, azután főleg a *szélsőségesebb éghajlat*, részben meg a földművelő hagyományok megszakadása folytán általában még külterjesebb is: a szemtermelést csak nehezen váltják fel belterjesebb ágazatok. Viszont itt a Kárpát-medence bármely más tájánál sokkal *egyöntetűbb lévén a táj jellege, a termelés*, általában az egész gazdasági élet is *egyhangúbb*: kevésfélét, de abból hatalmas mennyiségeket termelnek. Ilyen módon tehát az Alföld belső csereforgalma jelentéktelenebb, ellenben mint egész, hatalmas feleslegeket dobhat piacra, az általa nem termelt cikkekből viszont jelentékeny behozatalra szorul. Az Alföld a Kárpát-medencének *nem a legbelterjesebben termelő*, de a mezőgazdasági terményekből, főleg búzából *legerősebben exportáló*, az erdőgazdaság, bányászat, ipar termékeiből pedig a legtöbbet importáló tájává vált a XIX. század folyamán.

B u d a p e s t

A magyar földrajzi szakirodalom klasszikus értékű alkotásai közt számon tartott várostanulmány a következő alfejezeteket tartalmazza: *Budapest fejlődésének tényezői*. — *A szerepkörök kibontakozása és változásai*. — *A térbeli növekedés*. — *A város életműködése*. — *Nagy-Budapest városképe és városrészei*.

A tanulmány a fővárosra vonatkozó hatalmas mennyiségű és szerteágazó ismeretanyag tömör földrajzi szintézisét adja. A szerző városföldrajzi munkamódszere: a városmag, az egyes funkcionális övezetek és a vonzásterület statisztikai, funkcionális és morfológiai tagolása a csak 1950-ben kialakult *Nagy-Budapest*, sőt azon túl az éppen a közelmúltban megfogalmazott *budapesti agglomeráció* csaknem teljesen a maival egyező felvázolásához vezetett. MENDŐL TIBOR városportréja ebben a tekintetben úttörő jelentőségű és a két világháború közti főváros keresztszövetének történeti értékű megörökítése mellett a további városfejlesztés szempontjából is szemléletformálóan hatott.

Az alábbiakban a könyv megírása idején aktuális gazdaságföldrajzi elemzést mellőzve elsősorban a Budapest kialakulását, fekvését és világvárossá növekedésének tényezőit tárgyaló részeket idézzük.

Budapest fejlődésének tényezői

Budapest közigazgatási területe. . . messze elmarad a négyzetkilométerek tízezeivel mérhető nagy magyar tájak, az Alföld, Dunántúl, vagy akár a Kis-Alföld mögött. Közönséges beszédben mégis úgy emlegetjük Budapestet és az országot, sőt egyszerűen *Budapestet* és a *vidéket*, mintha ezt a várost nemcsak *nagytajaink bármelyikével*, hanem azok együttesével is legalább *egyenrangúnak* tartanók.

Vajjon a földrajzi szemlélet követheti-e ebben csak valamennyire is a közfelfogást? Más szóval: nevezhető-e legalább a. . . nagytajak egyikének Budapest?

Ha a táj legfontosabb ismertetőjegyének a terjedelmet tekintenők, akkor a már közölt arányok alapján aligha. Sőt ha tisztán a fizikai földrajzi viszonyokat nézzük, még tájegységnek sem nevezhetnők Budapestet. A város jelentékeny része ugyan abban a sajátságos kis félmedencében, a Pesti-síkságon foglal helyet, amely csak alaktanilag része az Alföldnek, szerkezetileg nem; de a déli elővárosok kétségtelenül alföldi területen állnak. Buda városrészei a Nyugati-középhegység völgyeibe és kis medencéibe nőnek belé, sőt rögeire is felkapaszkodnak; az északkeleti elővárosok pedig elérték azt a monor—irsaí halomvidéket, amit már az Északnyugati-Felvidékhez kell számítanunk. Mindezen nincs csodálnivaló, hiszen Budapest, mint igen sok más nagyváros, jórészt éppen annak köszönheti a fejlődését, hogy *fizikai földrajzi szempontból különböző jellegű területek határán fekszik*. Ez azonban még nem akadályozza annak, hogy külön tájegységnek tartsuk.

A tájak határát ugyan legtöbbször fizikai földrajzi elemek szabják meg, de csak azért, mert a legtöbb táj tartalmának ezek a legfőbb összetevői. Budapest azonban más nagyvárosokhoz hasonlóan olyan foltja a földfelszínnek, ahol nagyrészt kőházak, útburkolat és vasúti sínek takarják a talajt és pótolják a természetes növénytakarót, földalatti csőhálózat a felszíni vízfolyásokat. *A látható földfelszín*, annak legfelső rétege, itt túlnyomóan *emberi alkotás*: olyan burok, az ember kezemunkájával aprólékosan átformált holt anyagokból, amelyik fedi a domborzatot és elrejtje az altalajt. Ez a burok szabja meg a táj képeinek jellegét, életét pedig az itt nyüzsgő emberek tevékenységei, vagy olyan természeti folyamatok teszik össze, amelyeket valamilyen formában részben szintén módosított az ember. A földfelszínnek környezetétől *ennyi egyéni sajátsággal elkülönülő darabja* kétségtelenül külön *tájegység*, amelynek határait elsőbbség illeti meg, bármilyen másfajta határ is keresztezi azokat.

Ám mindez erősebben csökkent mértékben és számtalan fokozatban elmondható a Kárpát-medence más településeiről is. A lényeges különbségnek, egyben az itt mégis sokkal erősebben átformált tájnak az a magyarázata, hogy másutt hasonló nagyságú területen, többnyire jóval kevesebb ember tömörül; százezernél csak néhány helyen, kétszázezernél pedig csak egyetlen helyen több, ezzel szemben Budapesten, a város közigazgatási területén 1941-ben 1164 ezer, a vele összeépült vagy gazdaságilag szoros kapcsolatban álló 22 helységgel együtt 1678 ezer; további 49, Budapest hatását még mindig erősen érző községet is számbavéve, 1980 ezer ember élt. Magának a közigazgatási Budapestnek is jóval több a lakosa, mint az egész Kis-Alföldnek . . . Nagy-Budapesten 1910-ben az akkori ország népességének huszadrésze, 1930-ban a trianoni ország népének több mint hatodrésze tömörül. Tegyük még hozzá ehhez, hogy ez az egyhuzad-, illetőleg egyhatodrész a Kárpát-medence egész életére kiható, azt irányító tevékenységekben számarányát messze meghaladó mértékben részesezett és részesedik. Mindezek alapján el kell ismernünk, hogy Budapest, kis területén a Kárpát-medence egy-egy nagytájával értékben felérő műtájelemek és tájformáló emberi erők halmozódtak fel: ez a város valósággal *sűrített nagytáj*.

Budapestnek az egész Kárpát-medence életében érezhető hatalmas súlya egyáltalán nem a *fővárosi szerep* magától értetődő tartozéka. Bern is főváros, Washington is az, ám ezek országuknak még csak nem is a legnagyobb városai. A fővárosi szerep csak annyit jelent, hogy az állami élet legfőbb szervei és intézményei itt székelnek. Kétségtelen, hogy ennek természetes velejárója némi ipar, kereskedelem és szellemi élet és abban foglalatosskódó nagyszámú népesség, de az nem, hogy a fővárosban, hozzá még annak csupán közigazgatási területén éljen az 1910-i egész Magyarország lakosságának 4⁰/₀-a, ennek a városnak a népe fizesse az egész akkori ország egyenesadójának 16⁰/₀-át, itt dolgozzék a akkori ország gyáripari munkásainak 31⁰/₀-a és gyárvállalatainak 32⁰/₀-a, itt legyen az ország távbeszélő állomásainak csaknem fele, itt jelenjék meg hírlapjainak, folyóiratainak könyveinek ugyancsak a fele, mégpedig a hasonlíthatatlanul értékesebbik fele. Mindez a néhány kiragadott adat megközelítően sem világíthatja meg Budapestnek az anyagi és szellemi élet úgyszólván minden ágában elfoglalt messze kimagasló és számokkal minden vonatkozásban ki sem fejezhető rangját. Természetesen még kirívóbb lenne a kép, ha a mai országterületet és Nagy-Budapestet hasonlítaniok össze.

Miféle tényezőknek köszönheti ez a város, fővárosi rangján kívül, ezt a megsemmisítő fölényét, sőt minek köszönheti magát a fővárosi rangot?

Kétségtelen, hogy Budapest *páratlan helyzeti előnyökkel* rendelkezik. *Vásárváros*, mégpedig többszörösen is az, mert nem csupán egyetlen vásárvonalat metsz itt egyetlen völgykijárat, hanem *három vásárvonalat* a természetes útvonalak sorozata. A Kárpát-medencének az az egyik legfontosabb vásárvonala, amelyik az egyoldalúan gabonatermelő Alföldet elválasztja az erdők és bányák kincseinek feleslegeivel rendelkező Északnyugati-Felvidéktől, itt megy át abba a másikba, amelyik a Dunántúl táblás-dombos vidékének változatosabb mezőgazdasági területeit rekeszti el az ugyancsak erdőgazdálkodó-bányászokó Nyugati Középhegységtől. A harmadik vásárvonal a szintén nem teljesen azonos termelésű Dunántúl és Alföld határa: ez maga a Duna. Bármiként csoportosítjuk kettesével ezeket a tájakat, azok csereforgalmának lebonyolításában könnyen résztvehet Budapest. Erre a célra rendelkezésre áll északkeleti irányban a Rákospatak völgye és az abból átvezető könnyű hágó a Galga—Zagyva felé, észak felé a Duna mint víziút és annak völgye mint szárazföldi út, északnyugat felé a Nyugati-

Középhegységet keresztező Vörösvári-völgy, nyugaton a Budaörsi-medencén át a Tatai-árok felé vezető út. A Dunántúlnak akár táblás-dombos vidéke, akár középhegysége, az Alfölddel vagy az Északnyugati-Felvidékkel csak a Dunán át közlekedhetik. Ennek a folyamnak pedig lefelé Bajáig nincs olyan jó átkelője, mint Budapesten, ahol mind a meder, mind az ártér összeszűkül. Budapest tehát *folyami átkelőhely* is, de ennek a minőségének, éppúgy, mint felsorolt kitűnő természetes útjainak nagy jelentősége csak akkor bontakozik ki igazán, ha jóval nagyobb távlatokban szemléljük.

Ilyen *tágabb szemléletben* főleg az Alföldet látjuk, jelentékeny mezőgazdasági terményfeleslegeivel, amelyekből nemcsak a Kárpát-medence peremvidékeinek jut, hanem Európa tőlünk nyugatra kezdődő, sűrűn lakott, hatalmas bevételre szoruló tájainak is. Az Alföld nyugat felé utat kereső terményfeleslegeit a síkság északnyugati szegélyén a Felvidéknek a Tokaji-hegységgel, Bükkkel, Mátrával képviselt torlasza, másrészt nyugaton a Duna és annak széles ártere jórészt Budapest felé tereli, ahol a termények akár hajóra rakva, a Duna viziútján fel-felé folytathatják útjukat, akár a Dunán átkelve, tovább is szárazföldi úton a Nyugati Középhegység már említett átjáróin keresztül juthatnak ki a Kis-Alföldre és tovább nyugatra. Természetesen ugyanezeket az útvonalakat követi az Európa nyugatibb tájairól érkező ipari termékek ellenkező irányú áramlása. Budapest tehát a Kárpát-medence külkereskedelmében természeti sajátosságainál fogva *legfontosabb tájnak, az Alföldnek, a vele cserét folytató nyugatibb európai tájakhoz legközelebb fekvő északnyugati sarkában helyezkedik el*, ott ahol a kétirányú forgalom vagy közlekedő eszközt cserél — tengelyről hajóra, hajóról tengelyre rakva áruit — vagy folyón kénytelen átkelni. Mindkét művelet, az utóbbi természetesen főleg kezdetlegesebb viszonyok között az *árúk megpihenésével*, raktározásával, vele foglalkozó népesség megtelepedésével jár. Természetesen ehhez kapcsolódhat a *szállított termékek* egyikének-másikának, a nyersanyagoknak és félgyártmányoknak a gyáripár korszakában jelentős arányú *ipari feldolgozása*.

Már az eddig felsorolt tények is akkora helyzetű előnnyel ruházzák fel Budapestet, amekkoráival a Kárpát-medence egyetlen más helye sem rendelkezik. Pedig ehhez még egyéb is járul. Azok az utak, amelyek az Alföld felől a budapesti átkelőhöz vagy kikötőhöz gyűlnek, egyben *Erdélynek* is nyugati útjai, sőt azon át, a Dunával együtt, a *Balkánéi* és *Havasalföldéi* is. Az a város, amelyet a három vásárvonal nyújtotta szűkebb és a nyugati világnak az Alfölddel, Erdéllyel, esetleg a Balkánnal folytatott forgalmából adódó tágabb előnyök már amúgyis minden egyéb várostársát messze felülmúló helyzeti előnyökkel ajándékoztak meg, ha ezeket az előnyöket kihasználva naggyá nő, akkor már csak lélekszámának nagysága, iparának, kereskedelmének tökéletesebb szervezettsége révén is olyan területek élelemfogyasztójává, nyersanyaggyűjtőjévé, sőt mindezek termelésének ösztönzőjévé, ipari központjává és iparcikk elosztójává lehet, amelyek egyébként nem lépnének vele szükségszerűen közvetlen kapcsolatba. A Kárpát-medencének számos olyan kisebb-nagyobb tája van, amely terményeit egymás között cserélve, meglenne Budapest nélkül is. A naggyá nőtt Budapest azonban közbelép s a csere egy része ezentúl vele vagy legalább rajta keresztül bonyolódik le.

Budapestet természetesen megint csak sajátos fekvése segíti ahhoz, hogy ez a szerepköre megközelítő egyenletességgel terjeszkedhessék ki a Kárpát-medencének úgyszólván egész területére, ... minthogy a három nagytáj völgyeinek természetes útjai ide nyílnak... keresve sem találhatnánk még egy olyan helyet, ahonnan a Kárpát-medence fontosabb vidékeinek csak megközelítően is akkora hányadát lehetne egyforma könnyedséggel elérni, mint Budapestről. Nagyon

természetes, hogy ez a *könnyű elérhetőség* Budapestnek nemcsak mint a gazdasági élet központjának válik javára, hanem ezt a várost a politikai főváros szerepére is minden más helynél alkalmasabbá teszi.

A felsorolt helyzeti előnyökön kívül van Budapestnek egész sereg *helyi előnye*. Ezek sorába tartozik a város helyének, szűkebb vagy tágabb környékének néhány olyan sajátága, amelyet a fejlődő település, életének különböző szakaszaiban szintén hasznára fordíthatott. Ide tartozik az eléggé meredekfalú, de lapostetejű *Várhegy* ópleisztocén terraszszigetének fallal körülvett város megtelepedésére alkalmas térszíne; az *építőanyagok bősége*, így jó téglát szolgáltató oligocén kiscelli agyag a Budai hegységben, pannóniai agyag a pesti oldalon, lajtamész és szarmáciai mészkő a Tétényi-fennsíkon és Kőbányán, dachstein mészkő és hárs-hegyi homokkő a Budai-hegységben, dunakavics és a ma már jórészt lefejtett vagy házakkal fedett édesvízi mészkő a terraszokon. Nagy előny a *melegvízi gyógyforrások* sorozata azon a törésvonalon, amelyet a Duna is követ. Végül *szén is van a közelben* Pilisvörösvár körül, valamivel távolabb Esztergom és Tata-bánya vidékén, sőt a salgótarjáni szén sincsen túlságosan messze. Természetesen mindezeknek a helyi és helyzeti előnyöknek a hatása nem egyszerre s időről-időre nem is egyforma mértékben bontakozott ki. Mondanunk sem kell, hogy például a Várhegy védhető jellegének előnyéről csak elmúlt századokban, a szén közelségének jelentőségéről viszont csak a jelenkorban lehet szó. A helyzeti előnyök változó érvényesülésének pedig az a legékesebb bizonyága, hogy a ma minden magyar várost messze túlszárnyaló milliós nagyváros helyén 1800-ban három, együttvéve is csak 54 ezer lakosú kisváros állt, amelyekhez hasonló nem is egy akadt a Kárpát-medence területén. Mint láttuk, *Budapest mai nagyságának leg-őbb alapjai gazdasági természetűek*, azokon belül is a különböző tájak terménycseréjének, főleg az Alföld és Európa nyugatibb tájai között lebonyolódó forgalomnak van a legnagyobb, részben közvetlen, részben a forgalomvonzotta ipar révén közvetett jelentősége. *Budapest változatosan hullámzó sorsában tehát főleg az ország nagytájainak, de különösen az Alföldnek viszontagságos sorsa tükröződik.*

A szerepkörök kibontakozása és változásai

Budapest római ősenek, *Aquincum*nak életében még más volt az Alföld szerepe. A Duna határa volt a birodalomnak, Aquincum tehát határváros és tagja annak a várossorozatnak, amelyik a folyammal párhuzamosan futó fontos útnak főleg átkelésre alkalmas pontjain helyezkedett el. A város egyrészt biztosította az átkelést, másrészt — békés időkben — kereskedett is azon át. Aquincum a mai Óbuda helyén és attól északra feküdt, vele szemben a Duna túlsó partján is berendezkedett valami kis hídfőbiztosító település. Lejjebb, az Ördögárok völgynyílásában, a mai Tabán helyén és azzal szemben a balparton, az Eskü-tér helyén, szintén római erődök álltak: a Duna medre itt a legkeskenyebb, könnyű rajta átkelni. Város nem keletkezett ezen a helyen: egyrészt a jobbparton nem is volt akkora hely, mint feljebb az óbudai síkságon, másrészt az átkelő jelentőségét nagyon leontotta a Dunának akkor még élő fattyúága, nagyjából a mai Nagykörút helyén.

A magyar honfoglalás után változott a helyzet. A Duna már nem országhatár, így átkelőinek forgalma nő. A révforgalom telepének nincs akkora helyigénye, mint a római tartományi fővárosnak volt. Ez, meg az is csökkenti a tágas óbudai síkság előnyét, hogy az ottani *Megyeri révnél* most már s azóta máig jobb a

Tabáni rév, mert a nagykörúti fattyúág már haldoklott, bár helyén a múlt századig nedves mélyedés maradt. A középkorban számos település él a mai Budapest területén. Aquincum helyén áll Óbuda, amelyet a tatárjárás előtt, sőt egy ideig utána is Budának neveznek. Lejjebb, a mai Újlak helyét, a Szépvölgy törmelékűpján, Szentjakabfalva foglalta el. A feltörő melegforrások közelébe telepedett a mai Lukács- és Császárfürdő tájékán Felhévíz, a Tabán helyén Pest s a Gellért-fürdő helyén Alhévíz. Pest kihasználta a Duna kiváló átkelőjét is, sőt hamarosan leánytelepülése támadt a balparton, nagyjából megint csak a mai Eskü-tér tájékán. Pestnek ez a balparti városrésze, afféle vásártere az átkelőhöz gyűlő alföldi utak csomójában, gyorsabban fejlődött, mint anyaközsége. Ezzel magyarázható, hogy a két helységet később, de még mindig a tatárjárás előtt, már úgy különböztették meg, hogy *a balparti részt* nevezték egyszerűen *Pestnek*; a régibb, jobbparti részt pedig inkább Kispestnek vagy Kelenföldnek. Pestet nem védték falak, elsöpörte tehát a tatárjárás. Megmaradt lakóit IV. Béla új telepésekkel szaporította és áttelepítette a jobbpartra, *a mai Várhegy* tetejére, ott magának palotát, az új városnak templomot emelt (a mai Koronázó-templom, „Mátyás”-templom), s az egész települést fallal kerítette be. Ez a „város az új pesti hegyen” amint eleinte nevezték, jelentőségében egyre nőtt. A magyar középkor utolsó századaiban már *Budának* hívták; azt a települést pedig, amelynek ilyen módon a nevét átvette, ezentúl megkülönböztetésül Óbudának. De feléledt a balparti Pest is s a XV. században megnőtt, önállósult s szintén fallal vette magát körül.

A középkor vége tehát egy sereg falun kívül annak a három városnak a magját találta a mai főváros területén, amelynek egyesüléséből 1873-ban a közigazgatási Budapest született: *Budát, Óbudát és Pestet*. Ebből az eddig vázolt egész fejlődésből legfeltűnőbb a település ragaszkodása a tabán—esküteri átkelőhöz, különösen annak az alföldi utakat csomóba fogó balparti hídfőjéhez. Ezért született újjá Pest, noha régi lakóit a védekezés feltelepítette a Várhegy tetejére. De nemcsak Pestnek, hanem Budának is éltetője az átkelőhely, ennek köszönhetette egyre növekvő politikai súlyát. IV. Béla palotája ennek csupán első jele. Az Anjouk idejében, de főleg Mátyás korában *Buda gazdag ország virágzó fővárosa*. Kétségtelen, hogy az ország politikai központjának ez a Székesfehérvárról, Esztergomból Budára való áthelyeződése és itt a kor viszonyaihoz mérten hatalmas főváros születése, a pesti révnek, mint útcsomópontnak a növekvő jelentőségével függ össze. Viszont az útcsomópontnak a fontosságát az *Alföld* és a keleti országrészek gazdasági *súlyának* folytonos *növekedése* magyarázza. Buda Mátyás király korában az akkori Európa nagyobb városai közé tartozott, de Magyarország városainak sorából mégsem emelkedett ki annyira, mint ma. Ennek az a magyarázata, hogy az Alföldnek — nem lévén a maihoz hasonló tömegű mezőgazdasági terményfeleslegei — az ország külkereskedelmében a mostaninál sokkal erősebb versenytársai voltak a bányákban gazdag peremvidékek. Óbuda gazdasági jelentősége végig az egész középkorban csekély. A három város együttes népessége a középkor végén túlnyomóan magyar.

A fejlődés a *török időkben* megszakad. Buda határváros és főleg, mint a Török-birodalom északi határának fontos útcsomóját őrző vár töltött be jelentős szerepet. Az Alföld elpusztult, ezért amikor a török idők után a három város újra benépesedett, mégpedig eleinte túlnyomóan németekkel, csupán a Tabánban maradt meg a török időkben beköltözött szerb lakosság, hosszú idő telik el, míg régi súlyát ismét visszakapta. Ehhez előbb az Alföldnek kellett új népességgel megtelnie és gazdaságilag megerősödni. A XVIII. század végéig ez csak bizonyos mértékig történt meg, ezért ekkor Pest még csak a végső tagja annak a dunamenti

várossorozatnak, amelyet a terménykivitel, de főleg a kisalföldi termények kivitele táplált. Az országnak ugyan a fontos kormányhatóságokat befogadó Budával együtt legnépesebb és legjelentősebb városai közé tartozik, de azok sorából egyikük sem emelkedik ki s azokkal együtt mindkettő kisváros.

A XIX. század első felében már annyira megerősödött az Alföld őstermelése, hogy Pest az ország első terménykiviteli piaca, mégpedig eleinte, a nagy birka-legelők korában, főleg gyapjú-, később mindinkább búzakiviteli központja, legfőbb kereskedővárosa és legnépesebb helye. Útcsomójellegének fontossága újból kiemelkedik, ezért már a XVIII. század második felétől kezdve egyre több országos hivatal telepedett ide vagy Budára. Részben városi életének fejlettsége, részben a múlt hagyományai, kezdik ide vonni a szellemi életet. Így alakult a helyzet a *kiegyezés korában*, amikor a három városnak körülbelül 270 ezer lakosa volt. Ekkor a *fejlődés meggyorsult*, részben, mert az ország anyagi és szellemi élete rohamosan gyarapodott, részben pedig, mert a minél hatalmasabb főváros politikai cél s így kibontakozását minden lehető módon támogatták. Ez a korszak a *vasutak* kiépülésének kora. A vasútvonalakat túlságosan összpontosították s így Budapest a Kárpát-medence belső terménycseréjének és külkereskedelmének sokkal kizárólagosabb központjává vált, mint amilyen mértékben azt a természetes útirányok futása kijelölte. Egyidejű ezzel az ország iparosodása, amelynek az itt összpontosított vasúthálózat révén Budapest megint feltűnően egyedülálló központjává nő. Ugyanez történt a hivatalok létesítése terén. Mindennek természetes következménye a népességnek beköltözés útján szinte amerikai arányú megnövekedése és a szellemi életnek ebben a most már minden egyéb magyar városnál sokkal nagyobb, gazdagabb városban való tömörülése. A népességnek. . . a zöme *bevándoroltakból* áll. A német elem eltűnik, . . . Természetesen a város területe is erősen kiterjedt, épületei kicserélődtek és közigazgatási határain túriási *elővárosövezet* született.

A térbeli növekedés

(A városterület középkori betelepültségének ismertetését az utcahálózat funkcionális, geográfus megközelítésű elemzése követi.)

. . . A *pesti révet* a jobbsparton felkereső négy legfontosabb út közül a *belgrád—eszéki* és az *adria—fehérvári* már Érdnél egyesült s a Tétényi-fennsík és a Duna között haladva, a mai Fehérvári út vonalán közelítette meg a Gellért-hegyet, majd annak dunai oldalán a révet. A *bécs—győri út*, a később annyira fontos Mészárosok útja, a tatai törésen, Bicskén s tovább a Sashegy és Kis-Gellért-hegy közén át érte el a Német-völgyet, ahol szétágazott. Egyik ága a Naphegy és Gellért-hegy között, a mai Tabánon át vezetett a révhez, a másik a Naphegy északi oldalán haladva, a mai Krisztina-tér fölött lépte át a Vár nyugati kapuját, a harmadik az Alkotás-utca—Vérmező-utca vonalán a Szénátérre vitt, ahol előbb a Víziváros kapuján került beljebb, azután az Ostrom utcán felkanyarodott a Vár Bécsi kapujához. A *brünn—nagyyszombati* és a másik *bécs—győri út* Esztergomnál egyesült s a Vörösvári-völgyön ereszkedett le az óbudai síkságra. A középkorban csupán a mai Miklós-tértől a Nagyszombat-utcaig terjedő, elnyúltan tojásdad alakú Óbudát balkéz felől hagyva, a mai bécsi országút vonalán (Bécsi-út, Zsigmond-utca, budai Fő-utca), tehát Szentjakabfalván, Felhévizen s a Vízi-városon, annak a mai Pálffy-tér helyén álló Vízi kapuján keresztül közelítette meg a pesti révet. Mindezek az útvonalak *Buda utcahálózatának ma is vezérvonalai*,

egyben, minthogy a völgyeket, parti síkságokat követik, növekedésének tengelyei, mint országutak pedig, a középkor óta teljesítik hivatásukat. De ugyanilyen régi csapást követ a budai körút is, nem említve középső szakaszának kis eltolódását. Ez biztosította a felsorolt országutaknak egymással és a révvél való összeköttetését a zsúfolt városon kívül. A Várba bevezető utakkal való metszésén, a kapuk előtt, élénk piacterek alakultak ki (Széna-tér, Krisztina-tér környéke).

A *balparton az utaknak* a középkorban már szintén, kialakult *rendje* a sík térszínnek megfelelően *szabályosan sugaras*. Később csak annyiban történt változás, hogy a rév, illetőleg az ott berendezett repülőhid, majd hajóhid, a XVIII. században kissé északabbra helyeződött: hídfője a város északnyugati sarkába, a falakon kívülre, a mai Deák Ferenc-utca (akkor Nagyhíd-utca) végére került. Előtte hatalmas vásártér alakult ki, amelynek maradványai a Vörösmarty-, József-, Erzsébet- és Deák-tér. Innen nyílt a Váci, más néven Budai vagy Bécsi kapu, a Belváros keleti oldalán a Hatvani kapu, délkeleti sarkán pedig, a mai Kálvin-tér helyén, a Kecskeméti kapu. A város régi főteréről a Váci kapuhoz a Váci-utca, a Hatvani kapuhoz a Hatvani-utca (a mai Kossuth Lajos-utca) vezetett. A város harmadik főutcája a Váci és Kecskeméti kaput kötötte össze: ez a város legrégebbi városfalának helyét követő Petőfi Sándor-utca és folytatása a Kecskeméti-utca. Ma is ezek Budapest *legelőkelőbb üzletutcai*. A sugarasan szétfutó utak közül három a Kecskeméti kaputól indult ki: a Soroksári-út (mai Ráday-utca), a délkeletnek tartó Üllői-út — ez a legfontosabb *alföldi és erdélyi útvonal* — s a kőbányai szőlőkhöz és a kőfejtőkhöz vezető út (mai Baross-utca). A belvárosi Hatvani-utcát a Hatvani kapun túl kelet felé folytató s belső szakaszán ma Rákóczi nevét viselő Kerepesi-út az Alföld északi szélének és az *északkeleti országrészeknek* az országútja. Végül a vásártérről, de nem a Váci kaputól, hanem a Deák-térről indult ki észak felé a Váci-út (belső része ma Bajcsy-Zsilinszky-út). A Bécsi kapu előtti nagy vásártér a Kecskeméti kapu előtti piaccal a falakon kívül futó út kapcsolta össze (a mai Somogyi Béla-út [ma Tanács krt.-a szerk.] és Múzeum-körút) s ez — éppúgy, mint Budán — az országutak közvetlen összeköttetését szolgálta. Hasonló volt a célja a mai Dohány-utca helyén a Kerepesi-út felől a Deák-tér elé kanyarodó útnak: ez a magja a XIX. század folyamán kialakult gettószerű városrésznek.

A *török uralom után újjátelepített Pest, Buda és Óbuda* körül széles körzetben nincs falu a XVIII. században. . .

Buda és Pest lassú növekedésnek indul a XVIII. században, a belőle kivezető utak mentén. *Pest fejlődése a gyorsabb*: az élénkülő kereskedelemnek ez a központja. Buda, a középkorban, a városoknak védekezésre szoruló időszakában, annyi előnyt jelentő Várhegyével egy időre eljátszotta szerepét, a szőlőművelésen kívül az odahelyezett hivatalok tartják benne a lelket. Pest növekedésében az országutak sugárvonalain kívül két ívszerű vonalrendszernek volt szerepe: az egyik az *elhalt fattyúág* nedves mélyedése a mai Nagykörút közelében, a másik a *város árka*, amelyet ma a Gróf Haller-utca, Orczy-út, Fiumei-út, Rottenbiller-utca, Felsőerdősor vonala jelöl. Már a XVIII. században kibontakozott a falakon kívül, az országutak köréikében, a Duna és az Üllői-út közén a *Ferencváros*, az Üllői-út és a Kerepesi-út közén a *Józsefváros*, a Kerepesi-út és Váci-út közén a *Terézváros*. . . majd a század végén a Váci-út és a Duna között a *Lipótváros*. . . Míg az előbbi három kertek keskeny dűlőútjainak közeit kezdte kitöltögetni, a Lipótváros tervszerű, sakktábla-alaprajzon nőtt fel. . . Mindettől nagy távolságban, Kőbányán, a szőlőskertek, pincék és kőfejtők kezdtek a XIX. század folyamán valamelyes népességet tömöríteni. *Budán* a Víziváros, Vár és Tabán együttesét az ugyancsak

zárt Óbudával és Újlakkal a Duna partján a településnek olyan laza szövedéke kötötte össze, amelyik nyugaton a Rózsadomb, Kis-Svábhegy, Naphegy lábánál megállt s a lejtőkre a múlt század utolsó évtizedei előtt még legfeljebb csak télen üresen álló nyaralókkal merészkedett.

Budapest térbeli fejlődése a múlt század második felében vált rohamossá. A kiegyezéssel önállósult állami élet erősödése és egyben központosító törekvései éppolyan szerepet játszottak ebben, mint a részben attól függetlenül is, részben pedig annak támogatásával itt összpontosuló vasúthálózat kiépülése s a vasutak nyomán idetelepedő ipar. Mindennek a népesség hallatlan gyarapodása lett a következménye, mégpedig bevándorlás útján. Az *állami hivatalok* szaporodása, a *szellemi élet* izmosodása s a *kereskedelem* növekedése a maga intézményeit a nagyhelyigényűek (tehát pl. laktanyák, kórházak, raktárak) kivételével a város eddigi *központjához közel* telepítette, éppúgy, mint — különösen eleinte — az ezekben foglalkoztatott népesség zömét is. Az *ipar* ellenben a maga gyári üzemait természetesen inkább a *peremekre* helyezte és oda telepedett a munkásság is. Ebből a város *térbeli fejlődésének kétféle folyamata* következett. Az egyik a kereskedelmi, politikai és szellemi központ erősebb kibontakozása révén a belső városrészek gyors átépülése, kisebb házaknak nagyobbakkal, többemeletesekkel való kicserélődése. A másik a város vízszintes terjeszkedése, főleg új gyárak és munkás-városrészek keletkezése révén.

A *vízszintes terjeszkedésnek* tehát, főleg a múlt század második felében az *ipar igényei szabták meg az irányát*. Minthogy pedig az iparnak jó közlekedésre van szüksége, ezért Budapest növekedését a múlt század második felében főleg *három irány* jelölte meg: észak felé a Külső Váci-út iránya, tehát a Duna és a legrégibb vasútvonal köze, ahol a fejlődés legkorábban indult meg; kelet és délkelet felé Kőbánya iránya, amerre a másodiknak kiépült ceglédi, majd a később létesült hatvani vonal vezet; végül dél felé a Soroksári-út, tehát a ferencvárosi Dunapart vonala s egyben a szabadkai vasút iránya. Budapestnek *még három más ipari sávja* is van. Ezek közül azonban az óbudai csak kisebb mértékben növelte a települést, mert az itteni téglagyártás és malomipar természeténél fogva aránylag kevés munkást foglalkoztat; Csepel terjeszkedése újabb keletű s a szigetre korlátozódik; a budafok—albertfalva—kelenföldi ipari sáv pedig valósággal kívülről közeledett a város felé s azt csak most kezdi elérni, de most már a város nő feléje lágymányos—kelenföldi modern lakónegyedével. Budának ez a legdélibb s most rohamosan fejlődő városrésze addig meg sem születhetett, míg egyrészt a Ferenc József-híd meg nem épült, másrészt az itt szokatlanul széles Dunát össze nem szűkítették.

Érdekes jelenség, hogy Budapestnek a múlt század második fele óta a Duna és a vasutak mentén terjeszkedő nyúlványai még meg sem közelítették a város közigazgatási határait, amikor a határ vonalához kívülről szorosan hozzátapadó *telepek* keletkezése indult meg. Az alacsonyabb telekár és lakbér, az olcsóbb élelem s a kisebb közterhek tömörítik ide, a fővároshoz lehetőleg minél közelebb, de annak határain mégis kívül, a fővárosi és a főváros felé özönlő szegényebb rétegek, főleg a munkásság egyre nagyobb tömegeit. A telepek bámulatosan gyorsan nőnek, egy-kettőre önálló *községekké* szerveződnek, sőt Újpest, Rákospalota, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Budafok közben a közigazgatási értelemben vett város rangját is elnyerte. Népességük gyarapodása messze meghaladja a ma már lassabban szaporodó közigazgatási Budapestét. Persze, ezt a gyarapodást is túlnyomóan a bevándorlás táplálja. Növekedésükkel együttjárt jellegüknek bizonyos átalakulása.

Nagy-Budapest városképe és városrészei

Budapest városképeinek morfológiai felvázolása után a város funkcionális övezeteinek bemutatása következik. A több mint 30 éve készült tanulmány friss hangvétele, meglepően sok, napjainkban is érvényes megállapítása MENDŐL téma- és tendenciaérzékenységet, megfigyeléseinek és munkamódszerének időállóságát bizonyítja. A fejezet anyagából „az elővárosok gyűrűjére” vonatkozó részt és a befejezés néhány gondolatát emeljük ki.

A következő övezet az *elővárosok gyűrűje*. Említettük, hogy ezeknek az eredetileg a legtöbb helyen budapesti munkásokkal benépesedő fiatal telepeknek egyike-másika *rohamos növekedése* során életében-képében egyaránt erősen *átalakult*. Egyrészt munkásságuk ma már nem kizárólag Budapesten dolgozik, mert több ilyen helységben magában is — mint említettük — gyárak rendezkedtek be. Másrészt egyikük-másikuk nagy lélekszáma eléggé tekintélyes kiskereskedelmet, több közhivatalt, iskolát telepített, tehát népségük kereskedőkkel, tisztviselőkkel, szabadfoglalkozásúakkal is bővült. Arculatukban is mutatkoznak bizonyos fokozatok. Emeletes házuk nagyon kevés; legelterjedtebb a házagossorú kispolgári ház, néhol a szabadon álló kertes családi ház. Főbb utcáik zárt sorú földszintesek, néhol megjelenik a jellegzetes kisvárosi üzletnegyed váltakozóan egyemeletes — zárt sorú földszintes házaival. Más tájak egyébként arculatra hasonló *kisvárosaitól* egyebek között abban is különböznek ezek a helységek, hogy *népségük mozgékonyabb*: folytonosan cserélődik. A vidékről újonnan jöttek egy része tovább vándorol Budapestre, másrészt személy szerint folyton változnak azok is, akik itt csak laknak, de Budapesten dolgoznak. Arcukkal a főváros felé fordulnak. Gyakran több útjuk is vezet arrafelé. Ilyenkor ezek mellé egy-egy üzletnegyedük tapad s köztesen össze-vissza helyezkednek el közintézményeik és gyáraik. Vidéki kisvárosokra emlékeztető formacsoportjaik ellenére nincs tehát azokéhoz hasonló szerepű igazi városmagjuk: a *vonzó központ* itt nem a településen belül, hanem azon kívül székel.

Az *elővárosok* fejlettebb példányai mellett vannak tisztábban *lakónegyed-jellegűek*, ahová gyárak nem telepedtek. Itt tehát a helyi szükségleteket kielégítő kereskedőkön, szabadfoglalkozásúakon kívül fővárosi dolgozók laknak, ám ma már nem mindenütt csupán munkások. Néhol Budapestre bejáró tisztviselő, másutt meg nyugdíjas is szép számmal telepedett meg. Alaprajzban, néha arculatban és a népség összetételében is különbség mutatkozik a szerint, hogy az előváros *pusztai területen* nőtt-e fel, vagy valami már előbb meglevő *faluhoz* nőtt hozzá. A terjeszkedő Nagy-Budapest a XVIII. században még távoli szomszédjait is részben elérte ma már. Az előváros-övbe bekebelezett falvakon túl olyan falvak következnek, amelyeket ugyan még nem nőttek körül az új elővárosok, de életüket már átalakította közelségük: több itt is az iparos, a munkás s az őstermelők is részben belterjes kertgazdálkodást folytatnak a budapesti piac számára. Az elővárosok nemcsak a budapesti határhoz tapadnak, hanem az azt keresztező utakhoz és vasutakhoz is: azok mentén nyúlnak mind távolabbi falvak felé, éppúgy, mint a szűkebb értelemben vett Budapest nyúlványai feléjük. Amint a főváros közigazgatási határain belül a nyúlványok közein beépítetlen területek tátonganak, az elővárosi övezet nyúlványaitól közbezárt körcikkekben pedig falunak megmaradt helységeket találunk. . .

Budapestnek, ennek a nagymúltú, de azt külsejével csak kevésbé eláruló hatalmas városnak multszázadi tüneményes fellendülését csupa derűlátással figyelte az ország, szinte a magyarság biztató jövőjének jelképét látta benne. Ma

már nemcsak a fényt, hanem az árnyékot is látjuk s ezért véleményünk szemé-
lyenkint, sőt alkalmankint is eltérő. Büszkék is vagyunk a fővárosra, kárhoztat-
juk is. Dicsérjük páratlanul szép fekvését, elégedettek vagyunk, hogy nekünk is
van európai értelemben vett nagyvárosunk; sajnáljuk, hogy ennek a nagyváros-
nak éppen az építészet legsivárabb korszakában kellett felnőnie. . .

Bizonyos, hogy amit Budapest anyagiakban és szellemiekben termelt, nem
jelenti minden esetben a magyar élet és a magyar műveltség legmagasabb kitel-
jesedését. De mégis fővárosunk ez a hely s nem vesztetett, nem is veszett el az a
magyar erő, amelyik a magyar tájakról szakadatlanul ömlik beléje, az ország
fiainak, sokszor legjobbjainak ideköltözésével s az ország egész anyagi erejéből
emelt intézmények létesítésével. Szükségünk van Budapestre, azokra a lehető-
ségekre, amelyeket csak a nagyváros nyújthat a nemzet számára.

De viszont az is bizonyos, hogy a fővárosnak olyan egyoldalú fejlesztése, amely-
hez viszonyítva az ország még a mainál is inkább *vidékké* válnék, nem lehet a
jövő feladata.

7. Mendöl Tibor, az ismeretterjesztő

MISKOLC, HAZÁNK MÁSODIK VÁROSA

Élet és Tudomány (1954) 30. sz. 943—948. oldal

Remekbe készült kis városportré. Célkitűzése, hogy megmutassa, „miként nőtt bele Miskolc a tájba és miként vált úrrá rajta”. Az indításba beleszótt motiváció, a stílus érthetősége, szemléletessége elsőrendű ismeretterjesztő vénáról tanúskodik. Emellett a szerző nem feledkezik meg arról, hogy őt mint szakterületének kimagasló művelőjét szólaltatja meg az ország legelterjedtebb ismeretterjesztő folyóirata: gondolatmenete logikus, tudományos, mindvégig szorosan földrajzi tartalmú. Vezető motívuma a táj és ember dialektikus kapcsolata.

Magyarország második városa! Ez a név illeti meg a mai Miskolcot. Akár népességének számát és jellegét nézzük, akár iparának jelentőségét vagy forgalmának méretét és utcáinak élénkségét. Ezt a rangját szocializmust építő jelenünkben érte el. Különben még az ország nagyobb városainak sorába is csak a kapitalizmus korában lépett. Korábbi, több évszázados fejlődése nagyon lassú, tehát igen szerény volt. Aránylag úkeletű föllendülésének megfelelően kevés a műemléke, népességének nagyobb része pedig más helyekről, a legkülönbözőbb vidékekről költözött oda. A hangos jelen és a sokat ígérő jövő alig engedi itt szóhoz jutni a szegényesnek látszó múltat. Ezért, aki valamely város arculatában minden áron elmúlt századok fényes építészeti emlékeit keresi, a lakosoktól pedig elvárja, hogy életüket és gondolkodásukat régi helyi hagyományok szabályozzák, az Miskolcot nem tartja sem szép, sem rokonszenves városnak.

Még az ilyen elfogult, csak a múltért rajongó, a jelen és a jövő iránt érzéketlen szemlélő is kénytelen elismerni a környező táj szépségeit. Ha mondjuk, főlésétál a város déli peremén meredeken kimagasló Ávas tetejére, azt sem tagadhatja, hogy a lent elterülő háztenger, Miskolc, gyönyörűen illeszkedik bele változatos természeti környezetébe. Ha pedig még egy kis időt szentel a város múltjának tanulmányozására, meglátogatja a Herman Ottó múzeumot, menten megérti, hogy a társadalmi fejlődés során miként nőtt bele Miskolc a tájba, és miként vált úrrá rajta. Aki a fejlődés lenyűgöző részleteit megismerte, az csakhamar fölfedezi a múlt szerény emlékeinek szépségeit is, és nem maradhat közömbös a jelen rohanó fejlődésével szemben sem.

Miskolc tájelőnyei, s a környező természeti kincsek

Miskolc az Északi-középhegység és az Alföld érintkező sávján fekszik, pontosabban ott, ahol a Sajó és a Hernád egyesülő völgy síkja a hegység felől földrajzi kapuként szélesen kitarul az Alföld felé. A város háztömege ennek a völgy síknak nyugati szomszédságában tömörül, ahol a Szinva, egyéb vízfolyásokkal egyesülve, kilép a Bükk-hegységből, a Bükköt keleten szegélyező dombságból, mielőtt a Sajóba ömlenék.

Miskolc szűkebb és tágabb környékének változatossága nemcsak a szemet gyönyörködteti, hanem a város élete számára is sokféle alkalmat, kilátást nyújtott és nyújt, s ez idővel úgy sokasodik, amiképp a város fejlődik. Kezdetben bizony a szűkebb környezetnek is kevés sajátossága érvényesült. Később nemcsak ezek száma nő, hanem ezen kívül megnő a szerepe a tág környezet eltérő jellegű tájainak, azok érintkezésének is.

A Bükk karsztos mészkőplatójának barlangjai már a csiszolatlan kőkorszak ősemberének is hajlékot nyújtottak. A dombság, így az Ávas vulkáni tufájából könnyen kibányászható kovakő szerszám készítéséhez szolgáltatott anyagot. Hazánkban éppen Miskolcon és közvetlen környékén találták meg először a csiszolatlan kőkorszak ősemberének eszközeit. Természetesen a Bükk forrásainak és patakjainak vize, erdeinek tüzelésre, építkezésre és eszközkészítésre alkalmas fája, valamint bőséges vadállománya ősi idők óta csábító érték. A csiszolt kőkorszakban jelennek meg a Szinva és még inkább a Sajó völgytalpán az első legelők és szántóföldek. A hegység zárt erdeitől idegenkedő, főként pásztorkodást, majd később egyre nagyobb mértékben földművelést folytató magyarság telepít szintén a völgytalpak vonzzák. Már a honfoglalást követő századokban meghonosodik a szőlőművelés a dombság napsütötte lankás lejtőin. A művelésbe bevont terület terjeszkedik, de új színekkel csak a kapitalizmus kezdete óta tarkul.

Szerephez jut a Bükköt északon szegélyező Sajó-medence fiatal harmadkori rétegeinek gazdag barnaszénkészlete, mint a XIX. század utolsó évtizedei óta kibontakozó borsodi iparvidék üzemanyagának biztosítója. A hegységet keleten lezáró töréses vidék hőforrására Görömböly-Tapolca — ma Miskolc-Tapolca — fürdőhelye települ, a Szinva völgyében pedig Lillafüred üdülőhelye rendezkedik be, hasznosítva a táj szép panorámáit és éghajlati előnyeit.

Ez a különböző tájkincsek értékesítésének rövid története Miskolc szűkebb környezetében. Meg kell még jegyeznünk, hogy az értékesítés korunkban szinte alig követhető hatalmas arányokban terebélyesedik tovább.

Ha most a tágabb környezet szerepének fejlődésére irányítjuk figyelmünket, megállapíthatjuk, hogy azt Miskolc szempontjából mindig az Alföld és a vele érintkező hegységek gazdasági jellege és fejlettsége határozta meg. De meghatározza még ezzel összefüggésben annak a forgalomnak természete és mérete, amely az Alföldet és a hegyvidéket összekapcsoló Sajó-Hernád völgy-rendszerének természetes útvonalán bonyolódott le.

A kapitalizmus korában kiéleződik egyfelől az Alföld mind fejlettebb szántó-földi termelésének, másfelől a hegyvidékek erősödő erdőgazdálkodásának, bányászatának és rájuk támaszkodó iparának eltérése. Ugyanakkor tömördek szállal összefonódik a két vidék árucseréje, s a fokozott árucseréforgalom alkalmai, módjai, eszközei a szükségletek arányában nőnek. Ezt az árucserét mindkét oldalon távoli területekre terjeszti ki a tökéletesebb közlekedés, az Alföld felől a Sajó-Hernád völgykijáratán és a hegységek területére benyomuló és az ottani völgyrendszernek megfelelően (Sajóvölgy, Hernádvölgy, Boldvavölgy, Szinva-völgy) szétágazó vasúthálózat.

Az Árpád-kor falujától a reformkorszak szabadelvű városáig

Miskolc szűkebb és tágabb környezetében vizsgáltuk eddig a természeti táj-adottságok értékesítésének időrendjét. Most pedig illesszük be magának a város fejlődésének a tényeit is ebbe az időrendbe.

Miskolcnak mint településnek a folytonossága a honfoglalás koráig nyúlik vissza. Neve személynév, annak a nemzetségfőnek emlékét őrzi, akinek szállásbirtokán, a Sajó völgy síkjának jobbparti részén és a Bükk dombsági előterén falvak egész serege nőtt fel különböző neveken. A Miskolc nevet a nemzetség egykori központi szállása tartotta meg. Ez a XIV. századig tisztán falusias jellegű település az önálló megélhetés minden természeti kellékével rendelkezett: forrással és folyóvízzel, nedves réttel, legelővel és ármentes sík szántófölddel, erdős lejtőkkel és tetőkkel. A dombság alkalmas lejtőin korán meghonosítja a szőlőkultúrát. Fejlődésének jelentős állomását jelzi az 1364. év, amikor a király néhány más faluval együtt csere útján megszerzi korábbi magánföldesurától és diósgyőri uradalmához csatolja. Bár a független polgári életet biztosító szabad királyi városi rangot Miskolcnak sohasem sikerült elérnie, a király földesurasága mégis sokkal szabadabb fejlődést biztosított számára mind gazdasági, mind jogi vonatkozásban, mint amilyenek a magánföldesurak birtokában maradt szomszédos falvak részesei lehettek.

Miskolc már a török háborúk kora előtt kiemelkedik szomszédai sorából. Borát messzire szállítja a szőlőkultúrákra alkalmatlan északibb hegységek vidékeire, sőt a Hernád völgyén fölfelé Lengyelországba is. Fejlődő kézműipara szűkebb körzet számára dolgozik. Félig még a földből, félig már a kisiparból élő népessége jellegzetes mezővárosi polgárság. Jelentőségének máig is tanúja a XV. században az Ávasnak a város felé néző lejtőjén épült csúcsíves templom, Miskolc legértékesebb műemléke.

A további fejlődés, amelyet a török háborúk sem szakítanak meg, egészen a kapitalizmus koráig nem meglepő ugyan, de folyamatos. A város jellege még a múlt század közepén is mezővárosi, a kézműipar mellett nagy a jelentősége nemcsak a szőlőnek, hanem a szántóföldnek is. Azt azonban mégsem mondhatjuk, hogy az 1850-es évek Miskolca egyszerűen megsokszorozott mása az 1500 körülinek. Már a XVIII. század második felében jelentékeny a kereskedő elem, mely akkor főként görög nemzetiségű. Itt rögződik Borsod megye székhelye, ami a nemességet gyakoribb itteni időzésre ösztönzi. A szellemi élet szintje figyelemre méltó. Itt épült meg 1837-ben Magyarország első közsínháza, és DÉRYNÉVEL az élen nemzeti színjátszásunk hőskorának legrangosabb művészei szerepeltek itt. Némileg csinosabbá vált a város külső képe is. A zsinddal fedett kétablakos házak tömegét itt is, ott is barokk ízlésű templomok és klasszicizáló stílusú emelletes középületek, s magánházak ékesítik. Első sorban Miskolc érdeme, hogy a reformkorban olyan merészen szabadelvű követek képviselték Borsod megyét az utolsó rendi országgyűléseken, mint PÁLÓCZY LÁSZLÓ vagy SZEMERE BERTALAN, a 49-es forradalmi kormány miniszterelnöke.

A vasút, a gyáripár és a nagykereskedelem szárnyán

De a nagy átalakulást, a múlt század közepe óta, a kapitalizmus hozza, kivált a vasút, a gyáripár és a nagykereskedelem megjelenésével. Ezek között persze szoros az összefüggés. Miskolcot 1859-ben éri el a vasút, Pestről először Debrecen, Szerencsén át. A fővárossal rövidebb úton, Hatvanon át megnyílik 1870-ben a vasúti közlekedés. A Sajó-medencét 1871-ben tárja fel a miskolc-bánrévei vonal. Nem véletlen, hogy nagyjából ebben az időben, 1868-ban megszűnik a Garadna és a Szinva völgyében a XVIII. század második fele óta működő kezdetleges kohászat, és fölépül helyette a hatalmas diósgyőri vas- és acélgvár.

Az előbbi még faszénnel és vízierővel dolgozott, az utóbbi pedig már vasúton kapja a faszén helyett külföldről a kokszot, a vízierőt pótló gőz, majd később a villanyáram előállításához a Sajó-medencéből a barnaszenet, a csekély mennyiségben rendelkezésre álló közeli vasérc helyett a gömör-szepesi Érchegységéből a nagyobb mennyiségű ércet. Ezért telepedett a jelentékeny vasúti csomóponttá fejlődő Miskolc tözsomszédságába.

A vasúti csomópont révén kialakult kedvező forgalmi helyzet és a megnövekedett város népes fogyasztópiaca tömörítette Miskolcra a fémáru- és gépgyártás, az építőanyag- és élelmiszeripar számos üzemét is. Ugyancsak a vasút terjesztette ki Miskolc kereskedelmi vonzókörét mind az Alföld, mind a hegységek felé. A megnövekedett nagykereskedelem mezőgazdasági és bányászati nyersanyagokat közvetített a két vidék között, a sokoldalú kiskereskedelem pedig szűkebb, de ugyancsak változatos körzetet látott el fogyasztási javakkal. A város megnövekedett ipari-kereskedelmi szerepkörei hamarosan erősen fölszöktették a népesség számát. Különösen tanulságos Miskolcot ilyen szempontból egyrészt Kassával, másrészt Egerrel összehasonlítani. A XVIII. század végén még Egeré volt az első, Miskolcé a második és Kassáé az utolsó hely. A jelen században Miskolc messze az első, Eger messze az utolsó helyen áll. Miskolc fekvésének az az előnye, hogy a Sajó-Hernád völgynyílás óriási területet tár föl a hegységek vidékéből az Alföld felé, csak a vasút korszakában érvényesülhetett, amikor ez az óriási terület a szállításban gyorsan elérhetővé is vált. Az állam inkább a tespedő Kassát „injekciózgatta”, támogatta közigazgatási és művelődési intézményekkel, nem pedig a haladó szellemű, a radikális polgárságon kívül nagy munkástömegeket is tömörítő Miskolcot. A nem mezőgazdasági foglalkozású népesség, az úgynevezett urbánus, vagyis teljesen városias jellegű lakosság száma mindenképpen Miskolcon nőtt legnagyobbra. Az elővárossal együtt már 1930-ban 91 000 főt számláló városban elérte a 94 százalékot.

A kiterelődő iparvidék szédítő iramban fejleszti a várost

Miskolc beépített területének növekedését hosszú ideig a Szinva nyugatról keletre elnyúló völgytalpa szabta meg. Később is csak néhány ház sor kapaszkodott föl a határoló lejtőkre. Szintén nyugat-keleti irányú, tehát a Szinvával párhuzamos, a mindkét irányban országútban folytatódó főutca is. Ennek a város legrégebbi részét átszelő szakasza, a Széchenyi-utca, a kapitalizmus korában csupa emeletes, részben többemeletes bérházzal épült be. A házak földszintjét dúskirakatú szakülletek foglalják el. Egyikük-másikuk homlokzata ízléstelenül cifra. A szűk és nem egészen egyenes utca együttes képe nagyvárosias. A képek ezt a hatását fokozza az úttest és a járdák pezsgő forgalma, de ugyanakkor szembeszökő a fák és parkok hiánya. E téren, akárcsak köztisztasági vonatkozásban, még sok a tennivaló Miskolcon. A Széchenyi-utcához tapadó belváros zöme zárt-sorú földszintes házakból álló lakónegyed. Ebbe terjedelmes középületek ágyazódnak, kivált északnyugaton. A főutcának a Sajó völgsíkjára kilépő keleti vége az országutak gyűjtőhelye. Itt van a kisvárosias üzletekkel szegélyezett vásártér. A város errefelé messze túlnőtt régi keretein. Hézagos sorú házainak, kertes családi házakból álló telepeinek, gyárainak, kaszárnyáinak, pályaudvarainak, vásár- és sporttereinek szélesen terpeszkedő építményei kitáguló tölcser alakjában öntik el a Sajó völgsíkját. Keleten megközelítik a folyót, délen pedig a város

testéhez forrasztják a korábban önálló Hejőcsaba községet. De Miskolc az ellenkező irányban, nyugat felé is erősen terjeszkedett. Itt, a Szinva völgyében, elérte Diósgyőrnek a régi faluból, a hatalmas vasgyárból és a sakktábla-alaprajzú óriási munkásvárosból álló település csoportját.

Miskolc napjainkban eddig soha nem látott arányokban terebélyesedik ki. A munkás-többségű városok elővárosait a közös közigazgatásból aggódalmasan kirekesztették a kapitalista időben. Holott Nagy-Miskolcot az élet már régen megteremtette. Ma már közigazgatási tekintetben is megvalósult Nagy-Miskolc. Határain belül fekszik nemcsak a régi Miskolc, hanem Diósgyőr, Hejőcsaba, Görömböly, Hámor és Szirma is. A megnövelt Miskolc ipara egyre hatalmasabb méretekben izmosodik. A régi üzemek terjeszkednek. A diósgyőri vasgyár — a Lenin Kohászati Művek — területén az eddigieknél jóval nagyobb nagyolvasztó épült. Új gyárak nőnek ki a földből, minő a hejőcsabai cementgyár, vagy a város szomszédságában a mályi téglagyár. Az új nehézipari műegyetem hatalmas épületesoportja valóságos városrész. A régi világ megtúrta az Avas oldalán, a Dani-völgyben a vulkáni tufába vájt odukat és a külvárosok egyéb nyomortanyáit. Ma korszerű bérházak új utc sorai épülnek a szüntelen szaporodó népesség számára. A munkahelyek és a dolgozók folytonos szaporodása sürgeti a belső közlekedés fejlesztését is. Ezért egészült ki kettősvágányúvá a villamos közúti vasút kelet-nyugati irányú fővonala a főpályaudvar és Diósgyőr között.

A város gyarapodásának legbiztosabb alapja a közelebbi és távolabbi környék, kivált a sajómedencei szénvidék nagyarányú fejlesztése. Nemcsak a barnaszénbányászat terjeszkedik itt, hanem az erre a „bázis”-ra támaszkodó elektromos áramtermelés, vaskohászat és nehézsvegyipar is. Igen nagyjelentőségű ilyen szempontból az itteni barnaszén kokszolásának, tehát a nagyolvasztók céljára való hasznosításának bevezetése. Egyre több joggal viseli ez a vidék a „borsodi iparvidék” nevet. Ennek az iparvidéknek legfőbb központja mind forgalmi, mind művelődési vonatkozásban csupán Miskolc lehet. Persze, a mainál még rendezettebb városkeretben!

A megnövekedett Miskolc vonzóköre az államigazgatás terén is megnőtt. Miskolc megyéje ma már a régi Borsodon kívül a hozzá csatlakozott egykori Abaújt és Zemplént is felöleli. Kibontakozóban levő új szocialista nagyvárosunk népességszáma messze meghaladja a százezer főt és belátható időn belül megközelíti a kétszázézetet.

TELEKI SAMU GRÓF

Felfedezők Lexikona (szerk. KÉZ ANDOR) A Magyar
Földrajzi Társaság Könyvtára. Franklin Társ. Bpest.
(Év n.)

A Felfedezők Lexikonának megírásában a ma már a hazai földrajztudomány klasszikusai közé számító tíz szerző sorában „DR. MENDŐL TIBOR egyetemi tanársegéd” 15 címszó kidolgozásával vett részt.

TELEKI SÁMUEL, a neves magyar utazó és földrajzi felfedező portréja tömör és tartalmas. Az életrajzból a szerző csak azokat a mozzanatokat emelte ki, amelyek TELEKI felfedezővé érlelődését előmozdították. Utazásai közül is csak a tudománytörténet szempontjából jelentős első Afrika-expedícióval foglalkozott. A műfaj igényelte tömör közlésen túlmenően a szerző nevel is (elsősorban haladó hagyományaink megbecsülésére), — tanít is. Hangsúlyozza a felfedező utazás tudományos hozadékát. Ebből is kiemeli a tengertől távol, a kontinens belsejében működő Teleki-vulkán felfedezésének tudománytörténeti jelentőségét, sőt kitér a vulkánnal kapcsolatos újabb keletű információkra is.

TELEKI SAMU gróf, afrikai utazó, K.-Afrikának a nagy tavak és Abisszínia között fekvő ismeretlen területére vezetett expedíciót. Felfedezte a Rudolf és Stefánia tavat és a róla elnevezett Teleki vulkánt. 1845. nov. 1-én született Sáromberkén. Nagyműveltségű, nemcsak politikailag iskolázott ember volt: a göttingeni és berlini egyetemen természettudományi tanulmányokat is folytatott. Katonáskodott, majd 1881 óta mint országgyűlési képviselő a politikai életben is résztvett. Bámulatosán ügyeskedő vadász volt, RUDOLF trónörökösnek nem egy vadászaton társa. Mint testileg-lelkileg edzett, mindenféle fáradtságot és nélkülözést már kora ifjúságában is könnyen elviselő férfit, vadászszenvedélye és az ismeretlen tájak felfedezésének vágya vezérelte Afrikába. Gondoskodott azonban arról is, hogy útjának a tudomány is hasznát lássa, s ezért magával vitte a pozsonyi születésű HÖHNEL LAJOS lovagot. Ő lett az expedíció térképésze. T. 1886 őszén indult el Magyarországból. Zanzibárban hosszabb időt töltött az expedíció végleges felszerelésével, úgyhogy csak 1887. jan. végén folytathatta útját. Hajója Pangani közelében zátonyra futott. A kirakodással, majd utóbb a teherhordókkal is sok baja volt Kilimandzsáró felé vezető útján. Március végén érte el a Dzsipe tavat, majd kevéssel utóbb a Kilimandzsárót. Ezt az óriási kialudt vulkánt HÖHNEL társaságában meg akarta mászni. El is jutott egészen a hóhatárig. A Kilimandzsáró vidékén hosszabb ideig táborozott az expedíció és a környék megismerésével, térképezéssel, vadászattal töltötte idejét. Újabb teherhordókkal kiegészülve, újjászervezetten folytatta útját Tavetából ismeretlen területen, az állattenyésztő masszai és a földmíves kikuju törzsek földjén át a szintén vulkánikus eredetű Kénia felé. Október volt, mire a hegy közelében tábort ütöttek. T. a Kéniára is felkapaszkodott, megint egészen a hóhatárig. Az expedíciónak már a Kilimandzsáró és a Kénia között is sok baja volt a gyakran ellenségesen viselkedő lakossággal, a Kénián túl, Leikipia területén már nehezebbé vált az előnyomulás. Ahol pedig a gyéresebb népességű szavannán kellett áthaladni, az élelmezés okozott sok gondot. T. sikeres vadászatai nélkül alig-

hanem éhenpusztultak volna. Így mégis hosszabb időt tölthettek az akkor még alig ismert Baringo tó és a Guasszo-Nyiro környékén, majd messze előretörve É. felé, 1888. márc. havában egy óriási, ÉD.-i irányban csaknem 300 km hosszú, addig teljesen ismeretlen, csupán útjuk folyamán hírből hallott tó D.-i partjára érkeztek. Ezt a lefolyástalan, sósvízű tavat T. Rudolf tónak keresztelte el: ma is így ismerik. A tó D.-i partján működő vulkánt fedeztek fel: ezt HÖHNEL T.-ről nevezte el. A környék sivár és gyéren lakott, ezért súlyos nélkülözések árán juthattak csak el a K.-i partok mentén egészen a tó É.-i végére. Innét K. felé vágtak át, egy másik, az előbbinél jóval kisebb s eddig szintén teljesen ismeretlen, lefolyástalan sóstóhoz. Ez a mai Stefánia tó . . . Májusban megkezdődött az expedíció hazatérő útja. Megint a Rudolf tó K.-i partját követték, majd kis kitérővel Ny. felé az elgumék és szukok földjén át érték el a Baringo tavat. A kedvezőtlen időjárás miatt mindenütt nagy volt a szegénység, ezért az expedíció élelmezése rendkívül nehéz volt. Nélkülözéseik csak a Baringo tavon túl szűntek meg. Útjuk a Naivasa tó mellett vezetett el, szept. végén megint megpihentek Tavetában, egy hónappal később pedig elérték Mombászában a tengert. Zanzibárban két hónapig pihentek, úgyhogy 1889 tavaszán érkeztek csak haza Magyarországra. Útközben Adenből még Harrarba is ellátogattak.

T. expedíciója Afrika felfedezésének történetében jelentős. A jórészt teljesen ismeretlen területen megtett kb. 3000 km hosszú út Afrika térképének egyik nagy fehér foltját tüntette el. Ez a tény, valamint a Rudolf és Stefánia tó felfedezése már magában is nagy sikernek tekinthető. Ehhez járul az expedíciónak az a megállapítása is, hogy a nagy tavak és Abisszínia között nyoma sincs az akkori idők térképein szereplő ún. Hold hegységnek. De talán még ezeknél is nagyobb eredmény a Rudolf tó partján, tehát mélyen bent a kontinens területén működő vulkán felfedezése. Ezzel megoldott az a feltevés, hogy a vulkanizmus a tenger partjához kötött jelenség. A T. vulkánról különben 1898-ban CAVENDISH angol kutató azt a hírt hozta, hogy az az előző évben egy kitörés alkalmával szétrobbant és elsüllyedt. Ezért később neve is eltűnt a térképekről. CHAMPION angol gyarmati tisztviselő azonban 1932—33-ban újból megtalálta. Minthogy T. útjának történetét és eredményeit HÖHNEL írta meg német nyelven, a külföldi, főleg német irodalom, az egész expedíciót igen gyakran helytelenül mint német vállalkozást és német sikert emlegeti. T. később még egyszer megfordult a Kili-mandzsáro környékén, más alkalommal Jáván, Szumátrán és Borneón, kétszer Elő-Indiában és többször Szudánban. 1904-ben a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagjává választotta. Megh. 1916. márc. 19-én Budapesten.

MENDÖL TIBOR FŐ MŰVE: AZ ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

Tizennégy évvel a megjelenés után vesszük ismét kézbe MENDÖL TIBOR Általános településföldrajzát. A könyvben szerzőjének életműve summázódik: nemcsak fő érdeklődési és kutatási területe, hanem a több évtizedes professzori munkássága során kikristályosodott mondanivalója, etikai és pedagógiai elvei is, és szinte valamennyi korábbi publikációja.

Ma, a településtudományoknak az akkor még talán csak MENDÖLnek az egész Föld településviszonyait belátó tudományos nézőpontjáról sejtett virágzása idején, szinte érthetetlen, hogy ez az alapvető összefoglaló mű mindössze 800 példányban látott napvilágot és hogy — a Földrajztanítás c. folyóiratban megjelent egyetlen recenzió kivételével — visszhang nélkül maradt.

Tizennégy év a mai felgyorsult életben elegendő lehet ahhoz, hogy akár egy életmű tudományos eredményei is elévüljenek. MENDÖL TIBOR munkájával nem ez történt. A legutolsó évek településjelenségei természetesen nem szerepelhetnek könyvében. Napra kész olvasottsága és hatalmas tudása azonban képessé tette a tendenciák felmérésére és a távlatok belátására. Könyve a mai településtudomány nélkülözhetetlen alapvetése. MENDÖL szemléletmódja korszerű, tudományos, a jelenségek marxista értékelésén alapuló. Ez magyarázza, hogy az általa már korábban feldolgozott, illetve a múltra vonatkozó vagy a rokon tudományoktól átvett ismeretanyag is időállóan rendszerezett.

A mű alapelveit és felépítését aligha mutathatnánk be jobban, mint maga a szerző. MENDÖL TIBOR így ír erről könyve 47—49. oldalán:

„Könyvünk felépítése mindegyik említett kézikönyvétől teljesen eltérő. Az anyag előadásának sorrendjében annak az elvnek érvényesítését kíséreltük meg, hogy egyrészt az egyszerűbb jelenségek vagy objektumok bemutatása megelőzze az összetettebbekét, másrészt a térbeli értelemben kisebbeké a nagyobb kiterjedésűekét. A két kíváncsi egyidejű megvalósítása tehát azt jelenti, hogy szándékunk szerint általában az egyszerűbb és kisebb méretű jelenségek felől haladunk az összetettebbek és nagyobbak felé. Ennek a didaktikai szempontból előnyös sorrendnek az alkalmazása azzal a hátránnyal jár, hogy a két kíváncsi némely esetben együttesen nem lévén megvalósítható (mert a kicsi nem mindig egyszerű, és a nagy nem feltétlenül összetett), ilyenkor bár, mit is teszünk, a logikai törés elkerülhetetlen. Mérlegelésünk eredményeként az ilyen esetek viszonylag nem nagy száma támogatott abban az elhatározásunkban, hogy mégis kitaratsunk a könyv tartalmi felépítésében a fentebb ismertetett kettős elv alkalmazása mellett.

Úgy gondoltuk, hogy egyrészt a növekvő terjedelemnek megfelelően, de az összetettség növekvő mértékét is követve, az egyes hajlékokból indulunk ki, és haladunk az olyan településegységek tárgyalásán át, mint a falu és az annál általában összetettebb jellegű város, majd a falvak és városok hálózata, a legnagyobb és legösszetettebb településegységig, az egész emberlakta Földig. Másrészt általában egyszerűbbnek véltük a morfológiai problémákat, mint a funkcionálisakat, minthogy az előbbiekben a közvetlenül érzékelhető jegyeknek van a legnagyobb szerepük. Ezenkívül a problémák bonyolultabbá válnak, ha figyelembe vesszük a településnek természeti és társadalmi környezetével fennálló kapcsolatait. Ezt ugyan mindig meg kell tennünk, mert a települést környezetétől elszakítva szemlélni a legnagyobb mértékben antidiialektikus eljárás lenne;

viszont a kapcsolatok mértékében, következésképpen vizsgálatuk szükséges terjedelmében is településenkint igen nagyok a különbségek. Esetenkint kell mérlegelnünk, ami eléggé megindokolja, hogy ezeknek a kapcsolatoknak kisebb vagy nagyobb jelentőségét harmadik rendező szempontnak tekintjük.

Messzire vezetne, ha ki akarnánk fejteni, hogy miért nem követi könyvünk tartalmi felépítése (és ennek megfelelően fejezetcímeink egymásutánja) a három rendező szempontnak kizárólag egyikét vagy másikat. Csupán példaként említjük az egyébként használhatónak tetsző első rendező szemponttal kapcsolatban, hogy milyen nehézségekkel, folytonos ismétlésekkel, kényszerű magyarázgatásokkal járna, ha egy helyen kellene a falut és utána ugyancsak egy helyen a várost, mindkettőnek minden képzelhető vonatkozását megtárgyalnunk, köztük számos olyat, ami a falut-várost egyaránt jellemzi. Ilyen bizonytalanságoktól, az ismételtetéssel járó zökkenőktől csak az mentene meg némileg, ha élesen el tudnánk határolni a város fogalmát. Eppen hazai vonatkozásban vannak ezen a téren különös nehézségek, márpedig könyvünknek fokozott mértékben kell a hazai viszonyokat alapul vennie, hiszen magyar nyelven jelenik meg, tehát túlnyomóan a hazai olvasókhöz szól. Nem szükséges rámutatnunk arra sem, hogy a három szempont mechanikus kombinálása olyan „skatulyákat” adna, amelyek nagyon egyenetlenül telnének meg anyaggal, gyakorlati használhatóságuk tehát a fejezetcímek megállapítása szempontjából igen kétséges.

Mégis a felsorolt szempontok érvényesülését veheti észre az, aki a tartalomjegyzékben felsorolt fejezetcímeket áttekinti. Nem kívánjuk annak a hosszadalmas mérlegelésnek részleteivel untatni az olvasót, amelynek eredményeként ez a beosztás kialakult, noha bizonyára hasznára volna annak az esetleges vitának, amely a könyv felépítése körül támadhat. Az alapfogalmakat tartalmazó első fejezetben kívül a könyv három fejezetből áll. A II. fejezet alaktani (morfológiai), a III. az életjelenségekre (funkciók) terjed ki, a IV. foglalkozik a település és környezet kapcsolataival. Mondanunk sem kell, hogy a három fő fejezet címei csak azt a központi témát jelölik, amelyhez minden mondanivalójuk igazodik. Ezt a II. és III. fejezet tartalmát illetően lényegében már megmondtuk, most a település és környezet kapcsolatait tárgyaló fejezetre is kiterjesztjük: sem a morfológiai, sem a funkcionális főfejezetben nem akarjuk a településeket a környezettől elszakítva bemutatni.

A három főfejezet alfejezetek szerinti tagolódását már nem világítjuk meg minden részletre kiterjedően. Megemlítjük, hogy a morfológiai főfejezet két elsőrangú alfejezete sorrendben a hajlékról, illetve az alaprajzról szól. A hajlékok háromdimenziós morfológiai jelenségek, a kétdimenziós településalaprajzon foglalnak helyet. Funkcionális szempontból a lakóhelyet és a munkahelyek egyrészét megtestesítő létesítmények. Főként a település és környezet kapcsolatait érintő kérdéseket taglal az alfejezet első két másodrangú alfejezete: „A hajlék védelmi szerepe” és „A hajlékok építőanyaga”. Az előbbi mondanivalói egyébként jórészt funkcionális természetűek, az utóbbi alfejezetben főként a természeti földrajzi környezet hatása domborodik ki, de az is, hogy ez a hatás miként gyengül a termelési mód változásaival, és milyen hatványozott mértékben eszik a jelenkor városában. A falu – város különbségének megfelelően az utolsó másodrangú alfejezet külön a városi házakkal foglalkozik. A morfológiai problémáknak egyszerűbb volta a funkcionálisakkal szemben és az az elv, hogy a kisebb méretű jelenségek tárgyalása előzze meg a nagyobb területűekét, együttesen érvényesül abban a tényben, hogy a hajlékokról szóló alfejezet az egész könyv élén áll, ha az alapfogalmakat tárgyaló I. fejezetet nem számítjuk. Logikusan megfelel ennek az a körülmény, hogy viszont a könyv legutolsó alfejezete az emberlakta Földről szól. Hasonló elv érvényesül abban is, hogy az alaprajzról szóló alfejezet először a falusi, utána a városi alaprajzokról emlékezik meg, mint ahogy a települések funkcionális jellegének ismertetése és ugyanígy helyi energiáinak tárgyalása során először a falvak, utána a városok kerülnek sorra.

Ismételten hangsúlyozzuk: nem lehet állítani, hogy a következő néhány száz lapon át közölt minden ismeretrészletre a településföldrajz mint egyedüli birtokos tarthatna igényt. Legkevésbé tehetné ezt meg a nyers tények egy igen nagy csoportjával, amelyeknek más-más szempontú vizsgálata különböző tudományokat illet meg. De a nyers tényeken kívül a tények olyan összefüggései is megkíséreltünk rávilágítani, amelyeknek illetékesebb gazdáiként teljes joggal tűnhetnek fel például különböző gazdaságföldrajzi ágazatok, a régészet, a település- és építészettörténet, a demográfia, a néprajz, hogy egyéb tudományokat ne is említsünk. A manapság és bizonyára a jövőben is élesen körül nem határolható tárgykörű településföldrajz birtokterületéről nem egy ponton tudatosan távoztunk kétségtelenül idegen területekre. Bármekkora hiba lehet ez részünkről, annál talán mégis nagyobb az a segítség, amit ezen a módon kezdő geográfusainknak nyújtunk a sok helyen idegen tudománytól átvett, de számukra nélkülözhetetlen ismeretanyagnak a mi érdeklődésünk szerint megrostált felsorakoztatásával.”

MENDÖL TIBOR rövid bevezető áttekintése után fordítsuk figyelmünket a könyv tartalmára! Tesszük ezt egyrészt azért, hogy bárki tájékozódhassék arról, hogy munkájához szükséges-e kézbe vennie a könyvet, másrészt azért, hogy akik ezt

szükségesnek látják, a részletesebb tartalmi ismertetés alapján körülhatárolhassák, hogy mely fejezeteit érdemes tanulmányozniok. Feltételezzük, hogy a településföldrajzzal és az egyéb településtudományokkal foglalkozók ismerik a művet, ezért most elsősorban a fiatalabb geográfus generáció, valamint földrajzszakos egyetemi hallgatók figyelmét kívánjuk felhívni. Minden bizonnyal segítheti a könyv a területi tervezés, a gazdaságtörténeti és más tudományos kutatás munkáját; haszonnal forgathatják földrajztanárok is oktató és ismeretterjesztő tevékenységükben.

Az „*Alapfogalmak. Az általános településföldrajz tárgya*” c. I. fejezet a település sokat vitatott, de a szerző által következetesen szem előtt tartott definíciójából kiindulva határozza meg a település három „alkatrészét”, majd az alkatrészek meghatározásából továbbhaladva, a nemzetközi irodalom eredményeit is felhasználva, felvázolja a települések csoportosítását, különböző szempontok szerint, megadva a levezetett típusok definícióit is. Különös figyelmet érdemel a város fogalmával kapcsolatos problémák kifejtésére szánt jó néhány oldal, nemcsak azért, mert ezek szövegében világosan tárul az olvasó elé a városokkal egész tudományos munkássága során oly szívesen foglalkozó szerző felfogása, hanem azért is, mert a problémakör ilyen átgondolt kifejtésével sem a magyar, sem a külföldi szakirodalomban nem találkozunk.

Az alapfogalmak áttekintése után az általános településföldrajz ismeretanyagának rendszerezését kapjuk a tudományág fejlődésének tömör összefoglalásával együtt, a francia felvilágosodás korától a szocialista tudomány álláspontjának ismertetéséig. Olvashatunk a földrajztudományok rendszeréről, a településföldrajznak azon belül elfoglalt helyéről, úgy, ahogyan az ma is érvényes.

Nem hallgatja el a szerző, hogy korábbi bírálát túl terjedelmesnek tartotta a települések morfológiájával foglalkozó munkásságát, de ebben a kérdésben elfoglalt álláspontját továbbra is fenntartja. Úgy véljük, az álláspont fenntartása indokolt, hiszen a teljes mű — benne nagyon átgondolt és mértéktartó morfológiai rész — világosan tükrözi a szerző törekvéseit: eleget tenni annak a célkitűzésnek, amely a földrajz általa — és sok más geográfus által is — megfogalmazott definíciójában rejlik. A definíció így hangzik: a földrajz a földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. Világos, hogy a földfelszín életében és arculatában a települések igen lényeges és bonyolult elemek, róluk olyan leírást adni, amely életük és arculatuk helyről helyre változó sajátosságainak, valamint az eltérések okainak feltárására is vállalkozik, ma a településföldrajz feladata.

Aki ismerte, tudja, hogy mi sem állt távolabb a szerző emberi magatartásától, mint a szerénytelenség. Most is tévednénk, ha szerénytelenségnek vennénk a 47. oldalon olvasható írását: „Az általános településföldrajznak magyar nyelven ez az első kézikönyve, de tudomásunk szerint — . . . — az egész világirodalomban is mindmáig csak néhány hasonló tárgyú munka előzte meg, így 1952-ben MAX SORRE: *Les fondaments de la Géographie humaine*”. c. könyvének „*L’habitat*” című harmadik kötete és 1959-ben GABRIELE SCHWARZ: „*Allgemeine Siedlungsgeographie*” című munkája, mint az ERICH OBST szerkesztésében megjelenő „*Lehrbuch der Allgemeinen Geographie*” című hétkötetes mű hatodik kötete”.

Mivel MENDÖL TIBOR könyve csak 1963-ban jelenhetett meg, azt gondolnánk, hogy a jóval korábban kiadott külföldi művek elvi és módszertani mintaként szolgáltak számára. Hogy ez nem így van, arról bárki meggyőződhet, ha kézbeveszi a szerző publikációinak bibliográfiáját, s abból kiválasztja és elolvassa a településföldrajzi vonatkozásúakat. Látni fogja, hogy MENDÖL TIBOR már három

évtizeddel utolsó könyve megjelenése előtt a fiatalon írt „Táj és ember” című könyvecskéjében teljesen érett programot adott saját későbbi munkájához: azokhoz a településföldrajzi kutatásokhoz, amelyeknek eredményei az 1940-es években tartott „Általános településföldrajz” c. egyetemi előadásába is beépültek. (Ilyen c. jegyzet kiadására először a háború után kerülhetett sor, sokszorosított formában). A fő munkájában követett elvek és célkitűzések, valamint a településföldrajz ismeretanyagának a könyvben megvalósult rendszerezése az egyetemi előadások anyagában mintegy két évtizeddel korábban már bennfoglaltak.

A II. fejezet „*A települések alakтана*” címmel ismerteti a települések látható létesítményeinek és térképen tanulmányozható — tehát szintén látható — alaprajzainak hosszú és a tájanként különböző fejlődés során folytonosan változó összetevőit. A látható elemek, az alaktani, morfológiai jelenségek mindig a természeti földrajzi környezethez való viszonyukban és a társadalom fejlődésének törvényszerűségei szerint változó társadalmi-gazdasági környezettel való kapcsolatukban jelennek meg. A nagy volumenű tárgyi ismeretanyag, amelyben benne van a szerző saját (főként alföldi városokban szerzett) hely- és speciális településföldrajzi tényismerete is, a széles körű olvasottság alapján ismertetett elméletek, a tudományos módszer s az egyes jelenségek elterjedésterületének teljességre törekvő fölsorolása nyilvánvalóan hosszú időre kézikönyvvé avatják a művet már ennek a fejezetnek az alapján is. Úgy sejtjük, hogy csak az elterjedésterületek felsorolása irányában bővíthet, abban az esetben, ha lesznek, akik eddig még nem eléggé ismert területeken valamely településföldrajzi szempontból lényeges jelenséget felismernek, s erről írnak is.

Mert mindjárt az első alfejezetben a hajlékok funkciójával, építőanyagával, a formák fejlődéstörvényeivel, a természetes és mesterséges hajlékformákkal és a belső tagozódással kapcsolatban mindazt elmondja a szerző, ami a könyv megírásáig ismert volt. Csak akkor fedezünk fel fehér foltokat, ha térképre vesszük a könyvben közölt elterjedésterületeket. Feltűnik, hogy a különböző jelenségek elterjedése Európában a legjobban ismert, de már jóval kevésbé ismert az Európán kívüli, viszonylag fejlett országok területén is. Ez nyilvánvalóan az egyetemes megismerés (felfedezés)-történet tükröződése még e könyvön belül is: ahol a társadalom fejlődése még nem jutott el odáig, hogy lehetőséget tudjon biztosítani ilyen jellegű kutatásokhoz, vagy ahová még nem jutottak el valamely fejlettebb társadalom kutatói, ott még feltáratlanok azok a tények, amelyek ismeretében a meglévő fehér foltok felszámolódnak. Mindezt nem írhatjuk a szerző rovására, sőt elidegeníthetetlen érdeme, hogy könyve befejezéséig a lehető legteljesebb képet igyekezett alkotni e jelenségek elterjedésterületéről.

Gondol a szerző arra is, hogy a technika fejlődése új jelenségeket produkál, különösen a „Nem őstermelői hajlékok — városi házak” c. jelenségcsoporttal kapcsolatban. Egyetlen példa elég ennek igazolására: „Következményeiben egyelőre még nehezen áttekinthető az olyan, rendkívül csekély fajsúlyú építőanyagoknak napjainkban terjedő alkalmazása, mint a habbeton, a habüveg vagy különböző műanyaghabok. Ezek csekély súlyuk következtében olcsón szállíthatók, tehát létesítendő gyáraik elhelyezését nem kötik olyan mértékben a fő fogyasztópiacként szereplő népes városokhoz, mint amilyen mértékben azt a téglagyárak mutatják. Figyelemreméltó az a körülmény is, hogy növekvőben van az előregyártott épületelemek szerepe, ami az építkezést ilyen elemeknek a helyszínen való gyors összeállítására korlátozza. Mindez elsőnek a városokban

mutakozó jelenség, de terjeszkedőben van a falvakban is, mint ahogy általában a város létformái egymást követő hullámgyűrűkhöz hasonlóan mind nagyobb területet öntenek el.” (165. old.) Az idézettel kapcsolatban megjegyzendő az is, hogy a kibontakozó új jelenségekkel összefüggésben azok valószínű elterjedési menetét is sejteti egy évezredek óta ható társadalmi törvényszerűség alapján.

Itt érdemes szólnunk arról is, hogy mint minden előadásban, MENDÖL ebben a könyvében is törekedett arra, hogy amit mond, az elősegítse az érzékletes képalkotást a földfelszín, a települések életéről és arculatáról. A megszabott terjedelem sem tudta ezt a törekvést elfojtani, s ha viszonylag kevés ábrán is, mégis szemlélni tudjuk mind a hajlékok típusainak, mind belső tagozódásuknak alapvető vonásait, fejlődésük menetének főbb állomásait.

„A települések alaprajza” c. alfejezet azzal a kétdimenziós alaprajzzal foglalkozik, amelyen a hajlékok elhelyezkednek. A problémákat vázoló rövid bevezetésből idézünk: „... egy falu alaprajzának a belsőégi és külsőégi része egyaránt fontos és érdekes. ... A legtöbb város alaprajzának viszont egyedül a belsőégi alaprajz a lényeges eleme”. Más problémákat vet fel tehát a falusias települések és megint másokat a városok alaprajzának a településföldrajzi szempontokat követő vizsgálata. Mindkét fajta vizsgálatban az előző fejezetekben tárgyalt fogalmak, továbbá a társ- és segéd tudományok eredményei úgy kerülnek nagy bőségben alkalmazásra, hogy a mondanivaló egyértelműen az általános településföldrajz célkitűzéseit szolgálja. Itt a korábbinál jobban is hangsúlyozni szeretnénk: szembetűnő a szerzőnek az a törekvése, hogy az általános földrajzi megállapítások, összefüggések és törvényszerűségek, a követendő gondolkodásmód tekintetében szükséges példákat lehetőleg a legfontosabb hazai eredményekből merítse. Ezeken a példákon át az olvasó (főként a nem történelemszakos földrajztanár) nemcsak egy fajta, gondosan kifejlesztett földrajzi szemléletmóddal ismerkedik meg, hanem azokkal a hazai földön végbement, a népet érintő igen lényeges gazdasági-társadalmi-történeti folyamatokkal is, amelyek ismerete nélkül nemcsak hazai településföldrajzot, de még környezetismeretet sem lehet tanítani. (Az utóbbi tanítása — helyesen — fontos része tanterveinknek. Legalább ezen belül kellene nyújtani valamit a településföldrajzi ismeretekből: olyanokat is, amelyeket ma a földrajztanár jó gyűjtésben ebből a könyvből megszerezhet). A jelenségek elterjedésterületének magyarázó leírásából kitűnik, hogy általában, de hazánk területén különösképpen tarkán és egymásra hatva jelennek meg az alaprajzi jelenségek, amit megint csak hasznos tudniok mindazoknak, akik a hazai települések problémáival bármilyen vonatkozásban kapcsolatba kerülnek. Ma, amikor már az iskolán kívül is hagyománnyá nemesedik a szülőföld, a szülőhaza megismerésére való törekvés (helytörténeti múzeumok, helyismereti vetélkedők stb.), a korábbinál szélesebb körben kíváncsi olyan ismereteknek a terjedése, amilyeneket éppen ebben az alfejezetben bőven találunk. Ezek nélkül aligha lehet megérteni sok olyan helynevet, amely ma is él falvaink határában, s aligha lehet „megérteni” még nagyon hosszú időn át a hazai falusias település alaprajzának jellegzetes, egyéni, „másutt fel nem lelhető” vonásait — legyen ez a falusias település besűrűsödő vagy faluvá növekvő szórvány, halmaz- vagy törpefalu (szer, szeg, tanyabokor), szalagtelkes vagy utifalu, erdőtelkes, láptelkes, vagy sakktábla alaprajzú falu, tanyautcás vagy a természeti adottságokhoz igazodó tanyasoros külterület, vagy olyan külterület, amelyen majorok, ill. a szocialista mezőgazdaság más településformái jellemzők.

Ugyanígy sorolhatnánk a városi belterületek alaprajzában, azon át külső képében hazánkban jelentkező sajátos vonásokat, amelyeket megint csak az

jellemez, hogy nálunk sokféle hatás érvényesült térben és időben egyaránt, de mindig úgy, hogy nyomuk ma is felfedezhető. Mint már említettük, a szerző különösen szívesen foglalkozott a városok településföldrajzával, nem véletlen, hogy ez az alfejezet nagyon gazdag hazai és külföldi példákban, de az sem véletlen, s ez a szerzőnek az egész könyvön tükröződő érdeme, hogy a fejezet terjedelme nem lépi túl az általános földrajz egészen belüli arányokat. A fejezet ismeretanyagának sokféle hasznosítási lehetősége közül azt emeljük ki, ami jelenlegi gazdasági-társadalmi körülményeink közt egy másfajta, örvendetes hagyománnyal kapcsolatos: egyre több honfitársunk nemcsak megengedheti magának, de igényli is, hogy növekvő szabad idejének egy részét külföldi környezetünk megismerésére használja fel. Mivel ezeknek az utaknak városok a főbb állomásai, kívánatos lenne, hogy ennek a fejezetnek az ismeretanyagát útikönyvek is felhasználják, hozzájárulva ahhoz, hogy a turista ne csak nézzon, hanem lásson is azokban a városokban, amelyekben megfordul. Nem a szerzőn múlik, hogy ez a „hasznosítás” megtörténik-e vagy sem, de az igen, hogy — mindmáig egyetlen hazai tudósként — ehhez a tudományos háttérrel megteremtette. Sokat tanulhat ebből az alfejezetből a térképész is, aki arra hivatott, hogy a turista kezébe a tanulságokat és a város egyedi vonásait lehetőleg szembevetően bemutató várostérképet adjon.

A könyv III. nagy fejezete a *települések életjelenségeit*: életét és belső szerkezetét tárgyalja. A település életéről szólván az életet hordozó népességgel, az emberi tevékenységekben kifejeződő funkciókkal és a belső forgalom problémáival foglalkozik.

A fejezet — az eddigiektől eltérően — itt nem információkat nyújt, hanem módszereket. MENDÖL az avatott tudós tapasztalataival és az utódnevelő pedagógus törődésével vezeti be olvasóit, tanítványait a *demográfiai adatok településföldrajzi alkalmazásába*. Az „Alapfogalmak” c. fejezetben számba vett fogalmak, kritériumok itt valósággal újraszületnek. Előttünk áll a statisztika sokrétű és számos időkeresztmetszetet felölelő demográfiai anyaga és mi a szerzővel együtt végigjárjuk azt az utat, amelyik a településföldrajz számára az anyag kiválasztása, csoportosítása, ábrázolása és értelmezése szempontjából a legmegfelelőbb.

Figyelmeztet a területegységnek megfelelő kategóriák kialakítására, a településtípusnak megfelelő körülhatárolásra, a szükséges korrekciókra (tekintettel arra, hogy az esetek többségében a földrajzi értelemben vett település nem esik egybe a közigazgatási területtel).

Részletesen foglalkozik a grafikus ábrázolás módszereivel, kiemelve a különböző nagyságrendű települések egybevetésének problematikáját s a reális összehasonlítás érdekében a logaritmikus skála alkalmazását ajánlja.

A települések funkcionális értelmezése alapján árnyaltabb megközelítési módszereket javasol a népsűrűség kiszámításában is. Míg a falu esetében az alapterület a munkahelyet jelentő termőhatárt is magában foglalja, a város népsűrűségének kiszámításánál célszerűbb a munkahelyek zömét is tömörítő belsőségre szorítkozni.

Az egyes települések jellemző funkciójának megállapításához nélkülözhetetlenek tartja a foglalkozási statisztikai nyersanyag településföldrajzi értelmezését. A hivatalos statisztika adatainak súlyozásában, korrigálásában széles körű nemzetközi szakirodalomra hivatkozik. Az egyes településrészek funkcionális különbözőségeit — foglalkozási statisztikai adatok híján — morfológiai térképezéssel lehet feltárni. Itt utal az alföldi városok kutatása során kialakított saját

módszercire, amelyek a 30-as években a hazai funkcionális morfológia kialakításához segítettek.

Hangsúlyozza, hogy a népességföldrajzi vizsgálatokban nem szabad megelégedni a statikus ábrázolással: a társadalmi viszonyok és a lélekszám időbeli változásai, a népesség tagolódása és számos más demográfiai tényező sokrétű összefüggésrendszere érdekes településföldrajzi tanulságokat tartalmazhat.

A települések funkcionális jellegének vizsgálatában az egyszerűtől az összetett felé haladva találó okfejtéssel mutatja ki, hogy a falvak (speciális mezőgazdasági üzemágtól és üzemnagyságtól is befolyásolt) funkcionális különbségei az esetek többségében a közeli város — mint központ — kialakulásának következményei.

A városias szerepkörök szövevényes együtteséből nem könnyű kiragadni az elsődleges, várossá formáló tényezőt. A szerző sokoldalú megközelítésben foglalkozik a várossá alakító funkciókkal, vizsgálva azokat fejlődésükben, területenkénti és koronkénti érvényesülésükben. Kiemelkedően szép az európai nagyvárosok (köztük London, Párizs, Bécs, Moszkva) elemzése, igen tanulságos a volt gyarmati területek városiasodásának bemutatása.

MENDÖL TIBOR összefoglaló nagy művében tudatosan bontja meg az önmaga szabta szigorú arányosságot, amikor tudománya törvényszerűségeit a hazai településviszonyokra alkalmazza. Ezen a helyen részletesen foglalkozik a magyar városok kapitalista kibontakozásának, mindenekelőtt Budapest világvárossá fejlődésének összetevőivel. Ismét bepillantunk műhelyébe: tapasztalati képlet segítségével kiszámítja a városiasodás különböző fokán álló hazai városok városmagjának lélekszámát, hogy az elemzésre és egybevetésre alapot nyerjen.

A magyar városok funkcionális számbavétele forrásértékű mind a településföldrajz kutatói, mind a gyakorló pedagógusok számára.

Áttérve a városoknak a szocialista országokban megváltozott szerepkörére, a szerző a szocialista társadalom felépítésével és területi munkamegosztásával magyarázza a szovjet városoknak az európai kapitalista városokétól eltérő funkcionális jellegét. A spontán fejlődés helyébe itt a településtervezés lépett, a városok üzleti tevékenysége összezsugorodott, ipari jellege és igazgatási szerepe megnőtt. — Befejezésképpen a hazai városok mai funkcionális jellegére vonatkozó kutatásokról olvashatunk.

A *települések belső mozgásjelenségein* a szerző — minden bizonnyal — a ma oly sűrűn emlegetett infrastruktúra főbb összetevőit érti. „Valamely település belső mozgásjelenségein — valósággal az életén — értjük a település területén lakó, illetőleg az ott megjelenő emberek tevékenységét, mozgását, jöves-menését, azoknak a berendezéseknek a működését, amelyeknek célja a népesség legkülönbözőbb szükségleteinek kielégítéséről való gondoskodás, tehát hozzátartozik a közlekedési eszközök mozgása, de hozzátartozik például a vízvezeték működése is. Ezeknek a tevékenységeknek, mozgásoknak, működéseknek méretét, pl. a belső közlekedés fejlettségét, irányait, vonalait stb. egy-egy településen belül, térbeli rendjükben kell rögzítenünk.” — írja.

A város belső forgalma és szerkezete között kétirányú összefüggést lát: egyrészt a különböző funkciók mérete és területi differenciáltsága ösztönzőleg hat a közlekedés fejlődésére, másrészt a közlekedés kiépültsége visszahat a további területi fejlődésre. Az izokron térképek tanúsága szerint a tömegszállító közlekedési eszközök viszonylagos gyorsasága szabja meg a város lakott területének, tágabb értelemben — az ingázás tényén keresztül — az agglomerációnak a határát.

A szerző vizsgálja a város belső teherforgalma és a funkcionális tagolódás összefüggéseit is. Érdekes problémaként veti fel a falusi és városi települések életének évi illetve napi ritmusát.

A *települések belső szerkezete* témakörben a funkcionális belső tagolódással és a városok vonzókörével foglalkozik.

„Egy város belső szerkezetén. . . a város élet és arculat szerinti belső, térbeli tagozódását értjük. Ennek a belső szerkezetnek lényeges vonása a város szerepkör szerinti területi tagozódása, járulékos jegye az arculat szerinti tagozódás.”

„A különböző szerepkörű településrészeknek, utcáknak, városnegyedeknek építkezésmódja, általában külső képe is többé-kevésbé más és más. A párhuzam a városrészek élete és arculata között azért nem teljes, mivel a mai külső képet sokszor az életnek, a szerepköröknek valami korábbi rendje alakította ki.”

A város funkcionális értelemben erősen összetett forma. A kapitalista fejlődés során a városi intézmények a centrumra utaltság mértékének megfelelően két munkahely-övbe rendeződnek. A belső a város centruma, mely idővel cityvé is alakulhat, a másik az ún. második munkahely-öv, ahol a nagy helyigényű, egyben a távközlés eszközeire ráutalt intézmények helyezkednek el. A munkahely-övek között és körül lakóhely-övek helyezkednek el. A funkcionális kategóriákat az intézmények (üzemek) nagyságrendje és a lakosság szociális helyzete finomítja.

Gazdag kutatási tapasztalat és széles körű szakirodalom alapján tárgyalja a városok funkcionális kategóriáit: előváros, külváros, alvóváros, halyóváros stb. A közös nyelv kialakítása szempontjából itt is — csakúgy, mint a könyv más részeiben — rendkívül értékes és tanulságos a különböző országok urbanisztikai terminológiájának egyeztetése és értelmezése.

A részfejezetben kiemelkedik a city (más néven CBD — azaz „Central Business District”) problémakörének sokoldalú és mélyreható elemzése. Elhelyezkedését (sok esetben a történelmi városmaggal való egybeesését) a példák sokasága szemlélteti. Különösen meggyőző Budapest, New York, London és Párizs város-szerkezetének bemutatása.

A kapitalista városok többségére jellemző szerkezeti skémák bizonyos mértékben módosulnak a tengerentúli nagyvárosok esetében. A legfeltűnőbb eltérés a lakónegyedek szektorszerű tagolódásában mutatkozik (milliomos negyed, szegénynegyed, négernegyed stb.).

A szocialista városok funkcionális belső tagolódását a szerző a társadalmi fejlődés keretébe ágyazza: az osztály nélküli társadalom felé haladva elmosódnak a városrészek közti különbségek; a városi funkciók elhelyezése a területi tervezés feladata.

„*Funkcionális morfológia*” címen MENDÖL tömör összefoglalást nyújt a funkcionális tagolódásnak a városképben jelentkező megnyilvánulásairól. Amiként az esztétika törvényszerűségeit alkalmazva a stílus elemzése az alkotás tartalmának mélyebb és teljesebb megértéséhez vezet, a szakavatott geográfus is olvas a település arculatán kirajzolódó jegyekből és a benne folyó életre, annak múltjára, szintjére következtet. Az alföldi városok elemzése „rávilágít arra, hogy tájanként egyéni módon nyilvánul meg a városok különböző funkcionális öveinek kialakulása, de rávilágít arra is, hogy tájanként más és más a párhuzam a városok funkcionális és arculati övei között”.

A szerző által készített karakterisztikus fényképfelvételek a fogalmak jobb megértését szolgálják, mintegy „szemüveget” kölcsönözve a jelenségek megfigyeléséhez.

A város vonzókörének fogalmát kiegészíti az ellátó területével és kimutatja, hogy az — a közlekedés függvényében — a város nagyságával arányos. Élesen megkülönbözteti a város népességpótló „hinterlandját” az ingavándorforgalomban részes területektől, melyeknek népessége az előbbiétől eltérően nem csökkenő, hanem többnyire növekvő tendenciát mutat. A településföldrajznak az urbanisztikai fogalmakat a valósághoz hívebb és árnyaltabb tartalommal gazdagító mondanivalójára álljon itt példaként MENDÖL fogalmazása: „az ingavándorforgalom területe nem a vonzókörnek, hanem magának a városnak, a város második lakónegyed-övének a része, noha annak messzire kitolt, esetleg számos apró, össze nem függő darabra szakadó, más települések részeivel elkevert része... Gyakorlati szempontból az »ingázók« statisztikájának annyi jelentősége mindenesetre van, hogy rátereli a figyelmet vagy a város és túlnyomóan a városban dolgozók által lakott bizonyos szomszédos községek közigazgatási egyesítésének ésszerű voltára, vagy... ottani új lakóházak építésére, vagy legalábbis a közlekedés... sűrítésére és gyorsítására.” Állításait Budapest példájával támasztja alá.

A továbbiakban a probléma nemzetközi irodalmára támaszkodva tárgyalja a városagglomerációk, konurbációk kialakulását. A vonzókör alapos elemzése után az ellátó területek idomainak térbeli elhelyezkedését vizsgálja, közgazdasági megközelítésben, a különbözeti földjáradék figyelembevételével. Marxista módszerrel értelmezi a földjáradéknak a szocializmus viszonyai között létrejött formáját és annak a termelés elhelyezkedésében megnyilvánuló szerepét.

Tovább szélesíti az alföldi óriásfalvainkról eddig megrajzolt komplex képet, amikor kimutatja, hogy azokban a kapitalista övezetesség beilleszkedett az eredetileg nomád gyökerű, de az ekés földművelés irányában tovább fejlődött tagolódásba.

A „Település és környezet” c. IV. fejezet A fekvés c. (A) alfejezete egy állítással indul, melynek kifejtése és igazolása nemcsak közművelődési hasznú, hanem a településtervezés és államigazgatás-szervezés számára is sokat mond. Az állítás így hangzik: „A település a fekvés tényén keresztül kapcsolódik a természetes tájhoz, általában környezetéhez” (439. oldal). Talán nyomatékosabban hangsúlyozhatná, hogy a környezet szóban benne van a gazdasági-társadalmi környezet is, de ez egyértelműen kitűnik a fejezet szövegéből. Kitűnik az is, hogy a környezethez a földrajzi szempontból lényeges topográfiai vagy forgalmi fekvés tényén keresztül kapcsolódó település maga is környezetet teremt más települések számára, és azok forgalmi fekvését megváltoztathatja időben és térben érvényesülő törvényszerűségek szerint. Idézzünk ilyen törvényszerűséget, olyat, amely már a következő alfejezet mondanivalóját készíti elő: „A területi munkamegosztás legjelentősebb ténye a városok megszületése... Amíg nincs területi munkamegosztás, addig város sincs, csupán önálló falvak vannak.”

Az alfejezet konkrét tartalma csupa olyan ismeret, amit nagyon sok szempontból lehet hasznosítani. Nem sok szó esik a matematikai fekvésről, mert azt — ti. a hely földrajzi szélességét és hosszúságát — jó térképről bárki könnyen megállapíthatja, annál több a topográfiai fekvésről és a helyi energiák típusairól, valamint a forgalmi fekvésről és a helyzeti energiák típusairól. Lehet, hogy a további kutatások további típusokat állapíthatnak meg, sokkal több településről mutathatják ki, hogy fekvésük tiszta topográfiai, tiszta forgalmi típusú, vagy ezek keveréke, ma azonban ez a könyv tekinthető a legteljesebb elemzésnek, ismét nagyon sok hazai példával. A topográfiai fekvés típusai közül csak egyet említünk a könyv alapján: az ármentes térszínnek ártérre néző peremén fekvő belsőségeket (falusi és városi belterületeket), a forgalmi fekvés típusai közül

pedig azt, amelyik hazánkban is a leggyakoribb: a közvetlenül érintkező vidékek találkozásánál futó vásárvonal alkalmas pontjain keletkezett vásárvárosokét.

Feltűnhet az olvasónak, hogy a helyi és helyzeti energiák típusainak jó része a természeti földrajzi környezet bizonyos sajátságain alapszik. A szerző azonban világosan kifejti, hogy a gazdasági-társadalmi környezet is teremt helyzeti energiákat, s amikor ezekről szól, bőven hoz a magyar olvasó által könnyen azonosítható példákat. Gondja van arra is, hogy a hazai megszokott szóhasználatot egyeztesse a szovjet gazdasági földrajzi terminológiával, hogy azután egy modern szemléletű résszel zárja a helyzeti energiák problémakörét. (Helyzeti energiák és társadalmi fejlődés, 474. oldal.)

A *települések csoportosulása* címet viselő (B) alfejezet bevezetésében MENDÖL részletes betekintést nyújt a *településállomány vizsgálatának módszereibe*. Az útmutatása nyomán megfelelően kiválasztott térképes ábrázolás kifejezésre juttatja a települések vidékenként jellemző területi rendjét (sorszerű, gyűrűszerű, foltszerű elhelyezkedését) és annak időbeli változásait. A településföldrajz szempontjaira súlyozott rövid útbaigazítást nyújt a múltbeli településállomány vizsgálatához; az irott források használatának és a helynevek nyelvészeti elemzésének részletesebb ismertetésén túl utalva az archeológiai és kémiai kutatómódszerekre is.

A települések térbeli rendjén belül külön jellegzetességgel alakul ki a városias települések hálózata. MENDÖL foglalkozik a különböző súlyú *városias települések hierarchikus térbeli rendjének* kialakulásával és az abban rejlő törvényszerűségek kutatásának problematikájával. Értékelően elemzi WALTER CHRISTALLER e tárgyban végzett alapvető kutatását és az annak nyomán kiterjedő nemzetközi szakirodalmat. Ismerteti a kérdés szovjet irodalmát, állást foglalván abban, hogy a helyes megoldás előfeltétele a termelés földrajzi realitásából kiinduló egységes tipologizálás. A városok hierarchiájának tényleges földi képét a szerző a világvárosok viszonylatában ábrázolja. Ezek sűrűsödése a Föld legnagyobb népsűrűségű vidékeivel mutat egyezést.

A települések csoportosulásának témaköre a *településállomány, a településhálózat és a településrend* fogalmának értelmezésével, és elhatárolásával zárul. MENDÖL tudományos szerénységét és szándékát jellemzi az alábbi idézet:

„Összefoglaló áttekintésre törekvő és egyetemes törvényszerűségek megállapításait célzó szemlélődésünkkel most olyan területre érkezünk, ahol a tudományos kutatás úttörő munkája javában folyik, sőt sok vonatkozásban talán még meg sem kezdődött. Ha most mégis, az eddig vizsgált kérdésekhez hasonlóan, egyetemes érvényű alapigazságokat kívánunk megfogalmazni egyebek között a kutatás frontvonalában előretörő pionírok számára is, számolnunk kell azzal a nagyon valószínű lehetőséggel, hogy éppen ők lesznek azok, akik talán elindulva az általunk megadott nyomokon, nagyon hamar kénytelenek lesznek vélt alapigazságainkat módosítani, vagy éppen megcáfolni.”

Településállományon MENDÖL a kérdéses települések területi elhelyezkedését, azaz térbeli rendjét érti. Finomíthatja a képet, ha a településállomány vizsgálata az egyes települések jellegét, a különböző természeti és társadalmi tényezőkkel való kapcsolatukat és múltbeli állapotukat is figyelembe veszi. *Településhálózaton* magasabb szintű települési egységet ért, mely a települések egymás közötti szoros kapcsolatát is feltételezi. A kapcsolatokat a települések funkciói határozzák meg.

A két fogalom egymáshoz való viszonyát így értelmezi: „... a jelen településviszonyainak megvilágításához szükségünk van mind a településállomány, mind

a településhálózat vizsgálatára. Az előbbi némely tekintetben erősebben felsoroló jellegű, de ennek árán többféleképpen kiterjedő; az utóbbi kevesebbet felölölő, viszont azt az összefüggéseknek gazdagabb árnyaltságában szemlélő vizsgálatot jelent. Ezek után még azt is kimondhatjuk, hogy vizsgálatainkkal a jelentől a múlt felé távolodva, egyre inkább csak a településállományra korlátozódhatik figyelmünk, miután visszafelé haladva régebbi korok felé, a településhálózat fogalma mindinkább elveszti időszerűségét.”

A településrend fogalmáról a szerző keveset mond, mivel nem látja eléggé tisztázottnak. Dialektikus szemléletét mutatja a befejező gondolat: „Úgy hisszük, a fogalmakkal való szemképráztató, de végeredményben üres játék lenne a minden részletet már eleve tisztázni akaró merev állásfoglalás ebben a kérdésben. Időtállóbban, bár valószínűleg akkor sem véglegesen, csupán az elmélet és a gyakorlat együttesen, azaz az elméletre támaszkodó, azzal kooperáló gyakorlat. . . döntheti majd el a szóban forgó fogalmak pontos körülhatárolásának, sőt esetleg szaporításának vagy kevesbítésének, tágitásának vagy szűkítésének és a mindehhez legjobban illő terminológiának a kérdését.”

A könyv záró fejezete „Az emberlakta Föld” relációjában koordinálja az általános településföldrajz gazdag ismeretanyagát. „Az emberlakta Föld — írja — mint egész, csupán legfelsőbb kategóriáját jelenti azoknak a mind magasabb és magasabb szintű településegységeknek, amelyek az egyes településeknek (az egyes falvaknak és városoknak) megfelelő alacsonyabb rangú településegységek fölé, azokat felölölve, helyezkednek el.”

A szocialista gazdasági földrajz elsősorban az államot tartja a komplex földrajzi vizsgálódásra alkalmas területi egységnek. MENDŐL ezzel egyetértve a következőkben MAJOR JENŐ „Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre” című tanulmányával foglalkozik (megjelent: PERÉNYI—FARAGÓ—MAJOR: Mezőgazdaság és településtervezés. Budapest, 1962.), mint a magasabb szintű településkategóriák bemutatására — a könyv megjelenéséig — egyedül alkalmasnak tartott munkával. Összefoglalásként megállapítja:

„Valamely államterület településhálózata, különösen szocialista, vagy szocializmust építő, tehát tervgazdálkodó országokban — éppen a településhálózat fogalmát elsőnek felvető gyakorlatnak, a területi tervezésnek szemszögéből — egyik kétségtelenül reálisan létező közbenső fokozata a településegységek magasabb szintjeinek. Sokkal nehezebb választ adnunk arra, hogy az ennél alacsonyabb, illetőleg magasabb szinteknek miféle településegységek felelnek meg. Az egyik irányban egy rayon (körzet), a másik irányban olyan nagyobb egység, mint a szocialista tábor országai összességükben bizonyára a településhálózatnak is olyan egyéni jellegét képviselik, hogy ezek a településhálózatok mindkét esetben egy-egy más szintű településegységnek tekinthetők.”

A még nyitott kérdések megválaszolásában a településföldrajzot is illetékesnek tartja.

Az emberlakta Föld határainak értelmezésében, az öikumené horizontális és vertikális határainak megrajzolásában MENDŐL példák sokaságát sorakoztatja fel, az ember és a természeti környezet szinte valamennyi kölcsönhatását figyelembe veszi. Bemutatja a változás tendenciáját is: poláris és sívati viszonylatban az öikumené terjeszkedését, a magashegységi határok esetében pedig a lassú visszavonulást.

A településsűrűség és a népsűrűség nagyfokú párhuzamára hivatkozva az *emberiség egyenlőtlen területi eloszlását* népsűrűségi térképen szemlélteti. A nagy népsűrűségi gócok kialakulására a természeti és társadalmi környezet bonyolult kapcsolatainak feltárásával keres magyarázatot. Kiemelkedő Európa népsűrűségi viszonyainak remekművű, árnyalt elemzése.

A lendületes fejezetet a szerző a szovjet településföldrajz új megállapításaival zárja.

★

MENDÖL TIBOR munkája egy szerteágazó és a szerző életének utolsó szakaszában sok vita tárgyául szolgáló tudományág sokrétű ismeretanyagát és problematikáját foglalja össze, mintegy félezer lap terjedelemben.

A műben szerzőjének életműve summázódik — írtuk a bevezetőben. A hazai településföldrajz analitikus kutatásának eredményei a példák sokaságával kaptak helyet az Általános településföldrajz hasábjain, hogy forrásértékű információként szolgáljanak mind a településtudományok művelői, mind a fiataljainkat a haza jobb megismerésére nevelő-oktató földrajztanárok számára.

DR. HAVAS GÁBORNÉ — DR. ZOMBAI PÁL

A FÖLDRAJZI ÉRETTSÉGI ÉS KÉPESÍTŐ VIZSGA KÖZOKTATÁSI RENDSZERÜNKBEN

DR. MÉRŐ JÓZSEF—DR. GÖCSEI IMRE

A középiskolai tanulmányok sikeres elvégzését lezáró érettségi vizsga hazánkban 126 éves múltra tekinthet vissza. A porosz eredetű érettségi vizsgarendszer (1788) a szabadságharc leverése után az osztrák tanügyi kódex, az Entwurf (Entwurf der Organization Gymnasien und Realschulen) alapján került nálunk bevezetésre.

Földrajzi érettségi a gimnáziumban és reáliskolában

Az első írásbeli és szóbeli gimnáziumi érettségi vizsgát hazánkban 1851 szeptemberében tartották. Az érettségi vizsga tárgyai között a történelemhez kapcsolt földrajz is érettségi tárgyként szerepelt. A Thun-féle tanügyi utasítás alapján tantárgyi oktatás helyett tantárgycsoportokra kellett a gimnáziumi oktatást építeni. Így a gimnáziumok tantervében a földrajz a történelemmel közös blokkot alkotott. Az összekapcsolás eredményeként a történelem vált uralkodóvá, s a földrajz mint a történelmi események színterének ismertetője csupán kiegészítő szerepet tölthetett be. Mivel a történelemtanítást a kronológiai sorrend határozta meg, a földrajz tanításának feladata nem a földrajzi tájak ismertetése volt, hanem csak a történelem anyagához kapcsolódó területek jellemzésére korlátozódott.

A közös történelmi-földrajzi érettségi vizsga anyagát az Entwurf földrajzi tanterve tartalmazta: „I. oszt.: A földfelszín leírása természeti alkata szerint, s ezzel összekötve a népek és államok szerinti felosztása. II. oszt.: Az ókor története (476-ig). A földrajz, bevezetésül ismerteti az illető népek országát. III. oszt.: Középkori és újkor történelem. A földrajz mint előbb. IV. oszt.: Első fél évben újkor történelem, a másodikban »népies honismeret« (az egész Osztrák Birodalom!). V., VI., VII. oszt.: Világtörténelem a sorra kerülő országok rövid földrajzi ismertetésével. VIII. oszt.: Első fél évének történelmi-földrajzi anyagát — későbbi módosítás szerint — a második fél évben az »osztrák államismeret« (statisztikai, jogi leírás) követi. A tanítási órák száma osztályonként és hetenként általában 3.” (UDVARHELYI K.—

GÖCSEI I.: Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon, 42. p.)

Az Entwurfot 1861-től ideiglenes, majd 1868-tól az Eötvös József-féle tanterv váltotta fel a gimnáziumokban. A gimnáziumok felső tagozatában mindjobban erősödő természettudományos irányzat hatására a *fizikai földrajzi ismeretek oktatása* jelentős mértékben korszerűsödött. Lehetővé vált a természeti viszonyok összehasonlító ismertetése, a haza földrajzának mélyebb, elemzőbb jellegű bemutatása. A földrajz heti 2 órában szerepelt a gimnáziumok minden osztályában, kivéve a IV. osztályt. A gimnáziumot továbbfejlesztő Eötvös-féle nyolc osztályos tantervben a földrajz minden osztályban szerepelt. Sajnos, Eötvös utódja, TREFORT ÁGOSTON kultuszminiszter 1871-es tantervében csökkentette a földrajz óraszámát, s a földrajz mint érettségi vizsgatárgy megszűnt. A gimnáziumban ettől az időtől kezdve háttérbe szorult a földrajzoktatás.

A gimnáziumi földrajzoktatás korszerűsítése és hatékonyabbá tétele érdekében a századforduló elején (1908-ban) megalakult a földrajzi tantervi reformbizottság LÓCZY LAJOS, CHOLNOKY JENŐ és VARGHA GYÖRGY vezetésével. Körültekintő munkával kidolgozták az igényeknek megfelelő, korszerű gimnáziumi földrajzi tantervet és követelményrendszert. A Földrajzi Reformbizottság koncepcióját a Magyar Földrajzi Társaság magáévá tette, s a társaság lapjában, a Földrajzi Közleményekben, valamint a Tanár-egyesületi Közlönyben közzétette. Széles körű társadalmi bázisra támaszkodva a kor legkiválóbb földrajztudósai és pedagógusai megpróbálták a földrajztanítás helyzetét javítani, de a közbejött első világháború az eredményesnek induló akciót befagyasztotta. Így hosszú ideig a gimnáziumban a földrajzoktatás helyzete nem változott, s az oktatás anyaga jelentős mértékben elavult.

A gimnázium mellett a középiskola másik típusa a reáliskola volt. A 8 osztályos reáliskola tantervét az Országos Közoktatási Tanács javaslatára 1875-ben TREFORT ÁGOSTON adta ki. Ekkor a reáliskolák mind a nyolc osztályában heti 2—2 órában tanítottak földrajzot. Az alsóbb osztályokban leíró földrajzot és természeti

földrajzot tanítottak, a felsőbb osztályokban a politikai földrajz dominált. A földrajzoktatást érettségi vizsga zárta le. A későbbi tantervek (1884-től kezdve) visszaszorították a földrajzot a reáliskolákban is az alsó osztályokba (I., II.,

III. osztályba), a felső tagozaton csak a VII. osztályban maradt meg a történelemhez kapcsolva. Ennek következménye lett, hogy a reáliskolákban is megszűnt a földrajzi érettségi.

Földrajzi érettségi és képesítő vizsga a felső kereskedelmi iskolákban, tanító- és óvónőképzőkben

Az első világháborút követő nehéz évek után a magyar közoktatásban a szakoktatás megismosodása volt az egyetlen pozitív tényező. A felső kereskedelmi iskolák, tanítóképzők és óvónőképzők tanterveiben a társadalmi igényeknek megfelelően fontos szerepet kapott a földrajz.

A felső kereskedelmi iskola földrajzoktatásában a gazdaságföldrajzi anyag dominált. Az 1919-ben kiadott tanterv a földrajztanítás célját a következőképpen határozta meg: „A felső kereskedelmi iskolai földrajzi tanítás a földet mint a gazdasági élet színterét tekinti és a gazdasági élet különböző jelenségeinek földrajzi magyarázatát adja meg. A tanítás célja tehát az, hogy a közgazdasági pályára készülő ifjú megszerezze mindazokat a földrajzi ismereteket, amelyek saját hazája, idegen országok s általában az egész föld gazdasági élete felől tájékoztatják.” A felső kereskedelmi iskolában mind a négy osztályban heti 2–2 órában tanítottak földrajzot. A földrajzoktatás a negyedik év végén érettségi vizsga zárta le. A két világháború között ebben a középiskolai típusban tanították a legnagyobb földrajzi anyagot a legtöbb órában (összesen heti 8 órában) a gimnázium felső négy osztályának megfelelő életkorban.

Az 1927-ben megjelent módosított tanterv továbbra is minden osztályban kötelezővé tette a földrajzi ismeretek tanítását, amelyet földrajzi érettségi vizsga zárt le. A földrajzi művelődési anyagot a tanterv a következőkben határozta meg: I. évfolyam, heti 2 óra: 1. a gazdasági földrajz fogalma, 2. Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália gazdasági földrajzi ismertetése; II. évfolyam, heti 2 óra: Európa gazdasági földrajza; III. évfolyam, heti 2 óra: Magyarország gazdasági földrajza; IV. évfolyam, heti 2 óra: világkereskedelmi földrajz az áruismerettel kapcsolatosan.

A felső kereskedelmi iskolát 1940-ben kereskedelmi középiskolává szervezték át. A földrajzot az I. (heti 4 óra) és a II. osztályba (heti 3 óra) zsúfolták össze, de a földrajzi érettségi továbbra is megmaradt.

A két világháború között az öt évfolyamos tanítóképzőkben folyt intenzív földrajzoktatás. Tantervét 1923-ban adták ki, amely a földrajzi anyagot az alábbiak szerint rögzíti: I. osztály heti 2 óra: általános természeti földrajz; II. osztály heti 2 óra: emberföldrajz, Európa fekvésének jelentősége, a közlekedésföldrajz vázlata a modern világ gazdaság alapvonásai, Európa államainak politikai földrajza; III. osztály heti 2 óra: a közép-dunai medence természeti és gaz-

daságföldrajzi áttekintése. Magyarország és a közép-dunai medence részletes leírása földrajzi egységek szerint: IV. osztály heti 1 óra; szülőföld ismeretese, a földrajz népi iskolai tanításának módszere.

A tanítóképzőkben az V. osztály elvégzése után Magyarország földrajzából az érettségivel azonos értékű képesítő vizsgát kellett tenni a jelölteknek. Az 1938. évi XIV. tc. alapján a tanítóképzőket átszervezték. Az alsó három osztály liceummá alakult, erre épült a tanítóképző IV. és V. osztálya. A földrajzi tanterv változott, de a képesítő vizsgán megmaradt a földrajz, így Magyarország földrajzának tanítása továbbra is magas szinten folyt.

A felszabadulás után pár évig a régi elképzeléseknek megfelelően folyt a földrajzoktatás és a képesítő vizsga a tanítóképzőkben. 1949-től azonban megváltozott a helyzet. A tanítóképzőt négy éves pedagógiai gimnáziummá szervezték át, majd újra tanítóképző lett. A negyedik év végén érettségit, az ötödik év, a gyakorló év végén képesítő vizsgát tettek a jelöltek. A földrajz azonban mind az érettségi, mind a képesítő vizsga tárgyai közül kimaradt. A Művelődésiügyi Minisztérium 1957. decemberében megjelent rendeletével előírja, hogy az 1957/58. tanévtől kezdve a tanítóképzőkben földrajzból érettségi vizsgát kell tenni minden jelöltnél. Ez a rendelkezés akkor szűnt meg, amikor a tanítóképzőket felsőfokú tanintézetekké alakították át.

A tanítóképzőkhöz hasonlóan az óvónőképzőkben folyó földrajzoktatás is azonos célt szolgált. Magyarország földrajzából a III. osztály eredményes befejezése után szóbeli képesítő vizsgát kellett tenni.

Mindkét iskolatípusban jól meggondolt pedagógiai céllal a haza földrajzában oktatását alapvető tantárgyként kezelték. Sajnálattal kell megállapítani, hogy a jelenlegi tanítóképző főiskolák és óvónőképző intézetek tantervében a földrajz mint tantárgy nem szerepel. Ha figyelembe vesszük, hogy az általános iskola alsó tagozatában a környezetismeret mennyire jelentős tantárgy, akkor felvetődik a kérdés, vajon annak eredményes oktatását kellő földrajzi ismeretek nélkül mennyiben várhatjuk el a fiatal pedagógusoktól. A kérdést különösen aktuálissá teszi az a tény, hogy egyes szakközépiskolákban nem tanítanak földrajzot. Így azok a hallgatók, akik szakközépiskolából mentek és mennek tanítóképző főiskolára vagy óvónőképzőbe, tanulmányaik elvégzése után azzal a földrajzi ismerettel oktatnak földrajzot, amelyet az általános iskolában szereztek.

A fakultatív rendszerű földrajzi érettségi vizsga bevezetése

A felszabadulás után célkitűzéseiben és tartalmában megváltozott középfokú oktatásunk, de az érettségi vizsgarendszert módosító intézkedésre csak 1963-ban került sor. Az iskola-reform irányelvei alapján tervezett új gimnáziumi érettségi vizsgaszabályzat megszüntette az érettségi vizsgák korábbi zárt rendszerét. Az 1963—64-es tanévben bevezetésre került a *fakultatív érettségi vizsgarendszer*, mely három kötelező tantárgy mellett lehetővé tette negyedik, választhatóan kötelező tárgy választását. Ez a negyedik tárgy fizika, biológia, kémia vagy egy idegen nyelv lehetett. A négy kötelező érettségi tárgyon kívül még legfeljebb két, szabadon választható, de nem kötelező tantárgyból tehetett érettségi vizsgát minden jelölt. A földrajz a tantárgyaknak ebbe a csoportjába került. E módosított vizsgaszabályzat alapján az ötödik vagy hatodik fakultatív érettségi tárgy érdemjegye nem számítot be a négy kötelező tantárgy érdemjegyeinek átlagába. Így a szabadon választott érettségi tárgyak nem jelentettek pontszámban előnyt a felsőfokú tanintézetek felvételi vizsgáin.

A fakultatív érettségi vizsga bevezetése jótékonyan érezette hatását, mert a jelöltek fokozottabb érdeklődéssel fordultak e vizsga felé. A differenciálódó érettségi vizsga sokrétűbbé, egyben eredményesebbé vált, mivel a *jelöltek a vizsgabizottság előtt választott pályájukhoz szükséges tantárgyakból is beszámolhattak tudásukról*. Ettől az időtől kezdve fokozatosan nőtt a földrajzból érettségizők száma. A főiskolai és egyetemi felvételi vizsgákon olyan felvételizők is jelentkeztek, akik földrajzból érettségiztek. Tantárgyuk szeretete miatt vállalták a könnyűnek éppen nem mondható ötödik tárgyból is a vizsgát. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem földrajz szakára jelentkezőknek 20—25%-a földrajzból is tett érettségit. Többségük az eredményes felvételi vizsga után az egyetemre került.

Az 1963-ban kiadott módosított gimnáziumi érettségi vizsgaszabályzat megváltoztatta ugyan az érettségi vizsga tantárgyszokezerét, de nem közelített eléggé a felsőfokú felvételi rendszerhez. Végül egy évtizedes tapasztalat elemző értékelése érlelte meg a társadalmi igényekhez, a pályaválasztáshoz jobban igazodó érettségi vizsgarendszert.

Az 1973/74-es tanévben bevezetett módosított gimnáziumi érettségi vizsgaszabályzat alapján két kötelező tantárgyból (a magyar nyelv és irodalomból és a matematikából) és két választott tantárgyból kell a jelöltnek érettségiznie. Választható tantárgyak: a történelem, az idegen nyelvek, a fizika, a kémia, a biológia és a földrajz. Ugyanakkor a matematika, a fizika, a kémia és a biológia írásbeli érettségi vizsgája egyben a felsőfokú tanintézetek írásbeli felvételi vizsgája lett. Így az új érettségi vizsgarendszer az elő-

zőkhöz képest jobban közelített a felsőfokú felvételi rendszerhez, és csökkentette a jelöltek megterhelését. A rendelkezés első évében bevezetett három fokozatot alkalmazó minősítési rendszer sok vitát és félreértést váltott ki. Maguk a jelöltek kérték a bevezetett minősítési rendszer megváltoztatását. Az Oktatási Minisztérium 1974 októberében visszaállította az öt fokozatú minősítési rendszert, amely sokkal jobban megfelel a jelöltek teljesítményének értékelésére.

A *gimnáziumi érettségi vizsga célját* a Gimnáziumi Érettségi Vizsgaszabályzat (a Művelődésügyi Miniszter 180/1973./M.K.23./MM számú utasítása) a következőkben határozza meg:

„A gimnáziumi érettségi vizsga célja annak megállapítása, hogy az érettségiző

a) szert tett-e a vizsgatárgyak tantervi anyagában megfelelő tárgyi tudásra, gondolkodó- és tájékozódó képességre;

b) képes-e ismereteinek rendszerezésére és alkalmazására;

c) eljutott-e az adott tantárgyak jelenségeinek és problémáinak marxista—leninista világnézetű értelmezéséig;

d) rendelkezik-e az általános műveltség elemeivel és olyan képességekkel, amelyek alkalmassá teszik az önművelésre;

e) a fentiek alapján alkalmas-e arra, hogy tanulmányait felsőfokú oktatási intézményben folytassa.”

Földrajzból csak szóbeli vizsga van. A Gimnáziumi Érettségi Vizsgaszabályzat (GÉV) utasítása szerint a szaktanárnak az OM útmutatói alapján 20 tételt kell készíteni. Minden tétel két kérdést tartalmaz. Az egyik kérdés az általános természeti földrajz, a másik a regionális gazdasági földrajz tárgyköréhez kell hogy kapcsolódjék. A jelöltnek a 20 témakör teljes anyagából kell felkészülnie. A tételekben szereplő kérdéseket és feladatokat a vizsgázók előre nem ismerhetik.

A gimnáziumi földrajzi érettségi vizsga követelményeit a GÉV (39.§ 2. pontja) az alábbiakban rögzíti:

„(2) Az érettségiző ismerje a geoszféra jellemző tárgyait, jelenségeit, fogalmait, folyamatait és összefüggéseit, valamint azok térbeli (topográfiai) megjelenését és elhelyezkedését. továbbá értelmezze ezek gazdaságföldrajzi vonatkozásait; tudjon tájékozódni a világ gazdasági életében, legyen átfogó képe a tőkés és a szocialista világban folyó gazdasági tevékenység regionális földrajzi megoszlásáról, ezek természeti földrajzi alapjairól és a termelés nagyságrendjéről; lássa a nemzetközi események gazdasági, társadalmi és politikai tényezőit és a fejlődés távlatait.”

Felkészítés az érettségi vizsgára

A jelöltek felkészülését jelentősen megkönnyíti a témakörök kijelölése. Az Oktatási Minisztérium minden évben kiadja az „Anyag-kijelölés és útmutató a gimnáziumi érettségi vizsgához Földrajz” c. útmutatót. Ez a kiadvány felsorolja azt a húsz témakört, amelyből a tételeket össze kell állítani. Hét témakör az általános természeti földrajzból, tizenhárom témakör a regionális gazdasági földrajzból meríti anyagát. A témakörök a három éves gimnáziumi földrajzi anyag lényeges részeit emelik ki. Minthogy nem öleli fel az egész anyagot, évente általában hat témakört megváltoztatnak.

A földkéreg és földfelszín témából 1974-ben a következő témakörök szerepeltek:

„1. A földkéregben végbemenő folyamatok következményei

- vulkáni tevékenység a Föld felszíne alatt
- vulkáni tevékenység a Föld felszínén
- a kéreg mozgásai
- a hegységek és az ősmasszívumok kialakulása

2. A felszíni formák és ezek gazdasági jelentősége

- az ősmasszívumok és a röghegységek
- a lánchegységek és a vulkáni hegységek
- a síkságok”.

Ugyanezek szerepeltek 1975-ben is, de már 1976-ban „A földkéregben végbemenő folyamatok következményei” című témakört kihagyták, „A felszíni formák és ezek gazdasági jelentősége” megmaradt.

A gazdaságföldrajzi témakörök között minden évben szerepelt az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió gazdasági földrajza, de Japán és Nagy-Britannia gazdasági földrajza 1975-ben kimaradt. A kevésbé fontos országcsoportokat tárgyaló témakörökben gyakoribb a változás. Magyarország földrajzát öt témakörben foglalta össze az útmutató, ezek az elmúlt években nem változtak. A húsz témakörből a szaktanár állítja össze a húsz tétel negyven kérdését.

A földrajzi érettségi vizsga jelentős feladat elé állítja a jelölteket, mert egyrészt komolyak a követelmények, másrészt a tárgyat csak három évig tanulják. Az egy éves kiesés kisebb-nagyobb mértékben elhomályosítja a megszerzett ismereteket. Mivel a negyedik osztályban nincs földrajzóra, a szaktanárnak más lehetőséget kell keresnie az érettségi vizsgára való felkészítésre. Ezért kevés idő jut a húsz földrajzi témakör anyagának felfrissítésére. A nehézséget növeli még az is, hogy az Oktatási Minisztérium későn, csak a második felév közepén küldi meg az iskoláknak a témaköröket

tartalmazó anyagkijelölést. Helyes lenne, ha az OM már a tanév elején kijelölné földrajzból a témaköröket.

A földrajzi érettségire való felkészítés tulajdonképpen már akkor kezdődik, amikor a szaktanár a harmadik osztályban a tanév elején felméri, hogy kik azok, akik a földrajzt választják egyik érettségi tárgynak. (Elsősorban azok jelentkezzenek földrajzi érettségire, akiknek továbbtanuláshoz, választott szakmájához szükséges vagy előnyös ez a vizsga. Így a leendő földrajztanároknak, meteorológusoknak, geológusoknak, hidrológusoknak, közgazdasági vagy idegenforgalmi pályára készülőknek ajánlatos elsősorban a földrajzi érettségi.) Megfelelő szaktanári tájékoztatás nagy mértékben megkönnyíti a jelöltek felkészülését.

Az első érettségi vizsga tapasztalatai után a szaktanárok többsége megtalálta a módot arra, hogy tanítványainak megadja a felkészüléshez szükséges módszertani és szakmai segítséget. Tanáraink egy része az érettségizők számára szakkört indított, ahol egész éven keresztül szorgalmasan készültek a tanulók a vizsgára. A jelöltek az előző évi tárgyköröket dolgozták fel és a szakköri foglalkozásokon kiselőadás formájában számoltak be tudásukról. A szaktanár irányításával megbeszélték, értékelték az előadás tartalmát és az előadás módját. Néha olyan kérdésekre is kitértek, hogy konkrét feladat, illetőleg kérdés esetén miképpen csoportosítanák a témakör anyagát. Ezeken a foglalkozásokon nemcsak ismertették az érettségi vizsga lefolyását és követelményeit, hanem a feladatok elvégzését, a témakörök feldolgozását gyakorolták is, ami az érettségi vizsga eredményeit jelentősen befolyásolta. A kiselőadások tartásán kívül a topográfiai ismereteket gyakorolták, hogy az érettségin ilyen kérdések ne okozzanak problémát.

Más szaktanárok érettségi előkészítő címen végeztek az elmúlt években az előbbiekhöz hasonló munkát. A megfelelő témaköröket azonban csak akkor ismertethették a szaktanárok, amikor azok megjelentek.

Az 1974-es és 1975-ös tanévek során a sikeres osztályvizsgát tettek közül 1974-ben az érettségire jelentkezők 22,69%-a (5937 fő), 1975-ben 26,83%-a (6447 fő) választotta érettségi tárgyként a földrajzt. Ezzel a földrajz a választható érettségi tárgyak között figyelemre méltó helyet ért el. (1. táblázat.) Az 1. táblázat összesítése elég lenne arra, hogy lássuk a földrajzból érettségizők arányszámát. Az egyes megyék adatai, továbbá az 1974-es és 1975-ös év adatai között olyan különbségek vannak, hogy érdemes az egész táblázatot közölni és tanulmányozni.

1. táblázat

Földrajzból érettségizettek száma és százalékos aránya megyei, illetve fővárosi bontásban*

Megyék és a főváros	Érettségizők száma		Földrajzból érettségizettek száma		Földrajzot választók aránya (%)	
	1974	1975	1974	1975	1974	1975
Baranya	1006	1145	190	225	19,20	19,64
Bács-Kiskun	1009	1031	267	325	26,76	31,51
Békés	1128	930	317	322	27,95	34,62
Borsod-Abaúj-Zemplén	2181	2034	460	584	21,12	28,70
Csongrád	1023	806	236	170	23,36	21,08
Fejér	717	629	150	173	21,22	27,50
Győr-Sopron	1184	1014	181	253	15,40	24,94
Hajdú-Bihar	1249	1222	353	369	28,58	30,18
Heves	817	741	237	281	29,48	37,92
Komárom	744	712	157	164	21,04	23,02
Nógrád	453	433	155	183	34,06	42,21
Pest	1160	1069	269	365	23,18	34,14
Somogy	787	690	234	219	29,54	31,72
Szabolcs-Szatmár	1705	1664	452	496	26,58	29,81
Szolnok	1215	1127	273	341	22,56	30,26
Tolna	701	618	199	204	28,52	33,01
Vas	761	680	214	208	28,23	30,57
Veszprém	1000	877	233	264	23,60	30,10
Zala	689	596	222	216	31,85	36,24
Budapest	6158	5545	1069	981	17,63	17,69
Egyházi és nemzeti- gimnáziumok	960	1036	63	104	13,12	20,08
Összesen:	26 637	24 599	5937	6447	22,69	26,83

* VARAJTI K.: „A földrajzi érettségi vizsga 1975. évi tapasztalatai.” Földrajztanítás, 1976. XIX. évf. 2. szám alapján.

Az érettségi vizsgák tapasztalatai

A földrajzi érettségi vizsgákról még nem készült részletes és alapos felmérés, elég sok tapasztalat áll azonban rendelkezésre, amikből bizonyos következtetéseket lehet levonni. A tanulók 20,6%-a jeles, 25,0%-a jó eredményt ért el földrajzból az 1975-ös érettségi vizsgán. Ez arra utal, hogy a jelöltek nagy százaléka alaposan felkészült az érettségire és jó földrajzi tudással hagyta el a gimnáziumot. — A gyengébb vizsgaeredményeket általában a hiányos topográfiai ismeretek okozták. A feleletek sokszor a tankönyv anyagának jó vagy kevésbé jó reprodukálására töreksznek. A gazdaságföldrajzi témák kifejtésében kevésbé szerepel még az I. osztályban tanult általános természeti földrajzi ismeretek felhasználása, a kérgszerkezet, ásványkincsek és az ipari termelés, illetőleg a felszín, éghajlat, vízrajz, természetes növényzet, talaj és a mezőgazdasági termelés összefüggéseinek kiemelése. Gyakran hiányzik az atlasz speciális térképeinek felhasználása.

A feleletek elbírálásakor néha problémát okoz az, hogy a szóbeli kifejezőkészség, az előadókészség kívánnivalót hagy maga után, pedig a szóbeli érettségi vizsgán a biztos tárgyi tudáson kívül a tények, a gondolatok megfelelő előadása is fontos követelmény. Több esetben a földrajzi szakkifejezések helytelen alkalmazása okozott problémát. Mindezek a hiányosságok szaktanaink tervszerű munkájával kiküszöbölhetők.

A földrajzi érettségire jelentkezők száma figyelmet érdemlő tény. Az egyes gimnáziumi érettségi tárgyak között a földrajz a választható tárgyak sorában a középmezőnyben helyezkedik el. (2. táblázat.) Az elért eredményekből megállapítható, hogy a földrajzból érettségizők elérték a többi érettségi tárgy átlagát. (3. táblázat.) Jelentős mértékben csökkent 1975-ben az elégtelenek száma. Ez részben a vizsgára való jobb felkészítéssel, a hallgatók eredményesebb munkájával magyarázható, részben azzal, hogy a korábban gyengébb eredményeket elért tanu-

lők nem választották a földrajzot érettségi vizsgatárgynak.

Az Oktatási Minisztérium Gimnáziumi Osztálya az 1974. évi érettségi vizsgáról készített összegző értékelésében a következőket állapította meg:

... „A földrajz teljes értékű érettségi tárggyá minősítése nagyon szerencsés lépés volt... A földrajzból vizsgázók az osztályok többségében jól felkészültek. Bebizonyosodott, hogy a társadalmi-gazdasági-politikai-természeti összefüggések megmutatásával ez a vizsgatárgy kiválóan alkalmas a tanulók tájékozottságának és tájékozódó

képességének, társadalmi érettségének vizsgálatára...” (VARAJTI K.: A földrajzi érettségi vizsga eredményéről és néhány tapasztalatáról. Földrajztanítás XVIII. évf. 1975. 3. sz.)

A földrajz a többi érettségi tárggyal együtt lehetővé teszi a korszerűsödő oktatás társadalmi igényekhez és a pályaválasztáshoz közelítő eredményes lezárását. A közismereti tárgyakból tett jól sikerült érettségi vizsgák, így a földrajzi érettségi is kétségtelenül jó alapot és kamatoztatható útravalót jelentenek a főiskolai, egyetemi felvételekhez, a sikeres felsőfokú tanulmányokhoz.

2. táblázat

Végző földrajzi eredmények százalékos aránya 1974-ben és 1975-ben*

1974			1975					Átlag
Dicséretesen megfelelték %-a	Megfelelték %-a	Nem felelték meg %-a	Jeles %-a	Jó %-a	Közepes %-a	Elégés-ges %-a	Elégte-len %-a	
10,24	88,48	1,28	20,6	25,0	28,8	24,8	0,79	3,4

* VARAJTI K.: „A földrajzi érettségi vizsga 1975. évi tapasztalatai.” Földrajztanítás, 1976. XIX. évf. 2. szítm alapján.

3. táblázat

Az egyes érettségi vizsgatárgyak végző eredményei 1975-ben*

Tárgyak	Választott tárgyak %-a		Végző eredmények tantárgyanként %-ban					Átlag
	1974	1975	jeles	jó	közepes	elégés-ges	elégt.	
Magyar nyelv és irodalom	—	—	17,94	31,51	29,17	20,29	1,08	3,4
Matematika	—	—	6,48	13,12	28,20	51,39	0,79	2,7
Történelem	45,15	35,27	36,43	25,38	20,82	16,38	0,98	3,7
Órosz nyelv	22,10	23,52	36,20	32,21	21,43	9,89	0,26	3,9
2. idegen nyelv	24,98	25,47	48,59	27,54	16,44	7,32	0,11	4,0
Fizika	28,90	30,33	8,25	18,08	36,74	36,71	0,22	2,9
Kémia	22,09	19,06	33,38	26,89	22,20	16,85	0,68	3,8
Biológia	32,63	38,32	26,62	21,45	22,07	29,04	0,81	3,4
Földrajz	22,69	26,83	20,63	25,00	28,73	24,85	0,79	3,4
Összes osztályzat	—	—	20,77	23,50	26,45	28,52	0,76	3,46

* VARAJTI K.: „A földrajzi érettségi vizsga 1975. évi tapasztalatai.” Földrajztanítás, 1976. XIX. évf. 2. sz. alapján.

- MÁRKI S. 1891. A földrajztanítás múltja és jelen helyzete hazánkban. — Földr. Közl.
- FINÁCZY E. 1902. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában II. köt. — MTA kiadás, Budapest.
- VARGHA GY. 1923. Modern földrajz és oktatása. — Studium ny. Budapest, A gimnáziumi tanítás terve. 1868. Budapest.
- Utasítások a gimnáziumi tanítás tervéhez. 1880. Budapest.
- A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. 1887. Budapest.
- A reáliskolai tanítás terve és a reá vonatkozó utasítások. 1886. Budapest.
- GÖCSEI I. 1958. Földrajzi érettségi a tanítóképzőben. — Köznevelés, XIV. 7. 158. p.
- MÉRŐ J. 1965. A fakultatív földrajzi érettségiről. — Földrajztanítás 3. 94—96. p.
- UDVARHELYI K.—GÖCSEI I. 1973. Az alsó- és a középfokú földrajztanítás története Magyarországon. — Tankönyvkiadó. 42—141. p.
- WELKER O. 1974. Újra az érettségiről. — Köznevelés XXX. 16.5. 103. p.
- MÉRÉNYI L. 1974. Az új érettségi első próbája felnőtteknél. — Köznevelés. XXX. 29.7. 132. p.
- Oktatási Minisztérium Középiskolai Főosztály 1974. Az érettségi vizsgán alkalmazott minősítésről. — Köznevelés XXX. 41.5. 91. p.
- Művelődésügyi Minisztérium Gimnáziumi Osztály: Anyagkijelölés és útmutató a gimnáziumi érettségi vizsgához. Földrajz 1974.
- Oktatási Minisztérium Középiskolai Főosztály Gimnáziumi Osztály: Anyagkijelölés és útmutató a gimnáziumi érettségi vizsgához Földrajz 1975.
- Oktatási Minisztérium Középiskolai Főosztály Gimnáziumi Osztály: Anyagkijelölés és útmutató a gimnáziumi érettségi vizsgához Földrajz 1976.
- VARAJTI K. 1975. A földrajzi érettségi vizsga eredményéről és néhány tapasztalatáról. Földrajz-tanítás, XVIII. 3. sz. 71—75. p.
- VARAJTI K. 1976. A földrajzi érettségi vizsga 1975. évi tapasztalatai. Földrajztanítás, XIX. 2. sz. 57—62. p.

ÚJABB VITA A FÖLDRAJZTUDOMÁNY EGYSÉGÉRŐL ILLETVE KETTŐSSÉGÉRŐL

A „Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft” c. folyóirat 1975/III. és 1976/II—III. számában közzéteszi azt a vitát, amely a földrajztudomány egységéről ill. kettősségéről újból fellángolt, ezúttal egy oszt-rák és egy nyugatnémet geográfus között. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert vita tárgyához P. WEICHHART „Geographie im Umbruch. Ein methodologischer Beitrag zur Neukonzeption der komplexen Geographie.” (Geográfia átalakulóban. Metodológiai adalék a komplex geográfia új koncepciójához.) c. 1975-ben Bécsben megjelent könyvének több fejezete nyújt alapot. PETER WEICHHART osztrák geográfus az említett könyvben kifejti azt a nézetét, hogy az empirikus tudományokat elvileg egységesnek kell értelmezni, ezért tarthatatlannak ítéli meg D. BARTELS (1968) állítását „a természet- és társadalomtudományok kategorikus különbségéről” és „a földrajznak tudománytörténeti okokból való felosztás-követelményéről” (Kiemelés WEICHHARTTÓL).

WEICHHART messzemenően egyetért a táj-koncepció bírálóival, de hangsúlyozza, hogy az a mögött rejlő törekvést semmi esetre sem kell elvetni. Ez a szándék ugyanis „a természeti és a társadalmi környezet közötti elemek és jelenségek kölcsönös kapcsolatainak és rendszerössze-

függéseinek elfogadásaként” (WEICHHART) értelmezhető. Megállapítja: a földrajztudomány abban a helyzetben van, hogy a természeti és a társadalmi környezet között fennálló összefüggéseket vizsgálni tudja. A legújabb metodológiai vonatkozású szakirodalomban azt az uralkodó gondolatot fedezi fel, amely a geográfia központi kérdésfeltevésére irányul. Ez pedig: a természet és a társadalom között fennálló összefüggések és kölcsönös kapcsolatok vizsgálata.

A geográfia metodológiai kuliskonceptiójának az ember ökológiáját tartja. Az ökológiai koncepció összekötő kapocs az antropogeográfia és a természeti földrajz között — állítja —, s egyben olyan szemléletmód, amely szabályozza a geoszféra sokaságából megragadható adatok és változók kiválasztását. WEICHHART elképzelése szerint ez lehetőséget ad a regionális földrajzi vizsgálatokban a „lényeges” közlések megkülönböztetéséhez. Ezáltal a geográfia ki-kerülhetne az enciklopédizmus zsákutcájából — írja.

Ezután a földrajztudomány rendszerének modelljeit ábrázolja. A természetföldrajzi rendszer nyilakkal egymással összekötött négyzetekből áll a következő feliratokkal: domborzat, éghajlat, talaj, növényzet, állatvilág, egyéb.

Az antropogeográfiai rendszer modellje hasonló megoldással ilyen felirátú négyzeteket tartalmaz: népesség, települések, gazdaság, társadalmi csoportok, közlekedés, politikai erők, egyéb. Az öko-geográfiai modell lényegében két, a természetföldrajzi és az antropogeográfiai, egymással nyilakkal összekötött négyzetből áll.

A WEICHHART által körvonalazott öko-geográfia koncepció szerint tanulmányozni kell az emberi tevékenységnek az egész természeti háztartásra irányuló „visszahatásait” éppúgy, mint az ember—környezet kapcsolatok ökonómiai és társadalmi dimenzióit.

„Von der Landschafts- zur Öko-geographie” (A tájföldrajztól az öko-geográfiáig) címmel GERHARD HARD, a Rajna-vidéki Pedagógiai Főiskola bonni szekciójának professzora kritikai megjegyzésekkel illeti a WEICHHART vázolta öko-geográfiai koncepciót. WEICHHART metodológiai tanulmányát a regionális komplex geográfia önigazolásának tartja. Az öko-geográfia koncepciója — HARD megállapítása szerint — éppen ugyanazt nyújtja, ami 1920 és 1960 között a táj-koncepció feladata volt, és eddig ugyanazzal a funkcióval is. Úgy találja, hogy a WEICHHART könyvében szereplő megfogalmazások időnként szó szerinti újrafelvételi a tájmetodológiának. HARD kifejti, hogy az ember—Föld és az ember—környezet téma mindig is irányító elve volt a regionális leíró földrajznak, és így a Weichhart javasolt program nem más, mint a hagyományos földrajztudomány egyik lényeges ismérve. A jövő komplex geográfiájának „módosított, ökológiai” koncepcióját WEICHHART csupán azért tudja elkülöníteni a „hagyományos leíró földrajztól”, mert azt — HARD véleménye szerint — nyilvánvalóan lebecsüli (legalábbis, ami a klasszikus eredményeit illeti). Pedig ez a geográfia klasszikus értelemben tulajdonképpen az volt, amit WEICHHART az öko-geográfia koncepciójaként megfogalmaz — szögezi le HARD.

A regionális komplex geográfia (amely tehát magában foglalja a földrajz természettudományi és társadalomtudományi kutatási területeit) lehetőségei már legalább 100 éve állnak a viták középpontjában. HARD megállapítja, hogy WEICHHART is csaknem kizárólag ennek a témának szentelte munkáját. Ezen a téren az új vagy „módosított” tervek és koncepciók mindig ugyanannak az ismétléséhez vezetnek, aligha lehet tartalmilag figyelemre méltót közölni. Az ilyen, viszonylag elvont koncepciók tudománypolitikai hatásai még kevésbé valószínűek. Ehelyett sokkal inkább szükséges annak elemző felmérése, mivel foglalkoznak a geográfusok valójában, és az hogyan kapcsolódik azon tudományágak elméleti és tapasztalati munkáihoz, amelyek nyilvánvalóan hasonló vagy azonos tematikát dolgoznak fel. Ily módon — hangsúlyozza HARD, folytatva gondolatmenetét — világosabban kitudódna a lehetőségek és szükségletek, mint az olyan eljárások

során, amikor megkísérlik a geográfia „misz-szióját” a modern világban absztrakt globális formulákból levezetni.

A gyakorlati szakembereknek is értékesebb és nekünk is fontosabb lenne a kutatási perspektívák és a kutatások állásának rendszerező számbavétele. Ennek kapcsán HARD utal a Progress in Geography sorozat néhány cikkére.

Az ősrégi, de egyben mindig új kérdés a földrajztudomány egységéről HARD véleménye szerint megérdemel egy rövid vitát. Különösen azért, mert WEICHHART — a tudomány egységének képviselőjében — félreérti BARTELS állítását. Éppen ezért HARD röviden összefoglalja BARTELS érvelését a földrajztudomány kettősségéről: a kutatás haladása érdekében logikailag és szervezetiesleg egymáshoz közelebb állnak azok a tudományágak, amelyeknek hasonló a kutatási perspektívájuk, vagyis hasonló elméleteket, hasonló báziskonceptiót használnak fel. E szempont szerint a légkör földrajza közelebb áll a meteorológiához, mint a szociogeográfiához, amely viszont inkább a társadalomtudományokhoz tartozik, semmint a meteorológiához vagy a légkörtanhoz. Ez tehát BARTELS állításának lényege HARD megfogalmazásában.

A földrajztudomány egységének avagy kettősségének vitájába nagyon sok félreértés és képtelenség olvadt be, jegyzi meg HARD, amely azzal magyarázható, hogy sokszor az érvek csupán az önigazolás, régóta rögződött álláspontok, kutatási gyakorlat, életforma és életművek védelmét szolgálják. (Így pl. gyakran érveltek ebben a vitában azzal a képtelenséggel a földrajztudomány egysége mellett, hogy a tudomány tárgyai, így a települések, közlekedési utak nemcsak szocioökonómiai, hanem természeti törvényszerűségeknek is alá vannak rendelve. HARD ellenpéldával cáfolja ezt a megállapítást: ezen az alapon következtetni lehetne a fizika és a történettudományok egységes voltára is, hiszen a történetész tárgyai is kétségtelenül alá vannak rendelve a fizika és a természettudományok törvényeinek.)

Azt javasolja, hogy ne vitatkozzunk tovább erről elvontan, általánosságban; célszerűbb a kérdést nem filozófiai és szűkebb értelemben tudományelméleti, hanem képzési és tudománypolitikai szempontból vizsgálni. Ésszerűbb lenne több, nem kevésbé fontos kérdésre válaszolni: milyen tevékenységi területekre és hogyan kell kiképezni a geográfusokat? A potenciális munkahelyek felmérése és az ahhoz szükséges és kívánatos szakképzettségek, képzési célok és a témakörök felsorolása után — amikor tehát meghatározzuk, hogyan kell középiskolai földrajztanárt, egyetemi földrajzoktatót, ill. szakgeográfust kiképezni — akkor tulajdonképpen megválasztottuk azt, ami ebben az egység körüli vitában gyakorlatilag jelentős. BARTELS mindenekelőtt a geográfust mint tudóst tartotta szem előtt. Márpedig valószínű, hogy a geomorfológus a geológia és a geo-

fizika, ill. a földrajzi ökológus a biológiai ökológia, hidrológia és talajtan bizonyos részeit felhasználja, a városfejlődési modelleket és a térgazdaságtan elméleteit azonban aligha — míg fordítva, a szociogeográfus nem foglalkozik pedimentek genetikai értelmezésével. (Természetesen a földrajztudomány keretein belül van néhány téma, amely természetföldrajzi és szociogeográfiai képzettséget igényel az eredményes munkához — jelenti ki HARD.)

Másképp kell azonban a kérdést a tanárképzés szempontjából vizsgálni. Többnyire a földrajztanár az egyetlen, aki a földtudományok lényegét, azoknak ökológiai és humánökológiai szempontjait is képviselni tudja vagy tudná az iskolában. Nyilvánvalóan figyelemreméltó érvek szólnak bizonyos földtudományi témakörök fontos szerepe mellett a tanárképzésben (amelyeknek azonban a felsőbb szintű klasszikus természetföldrajzi anyaghoz már kevés közük van). Természetesen ez a probléma konkrét megbeszéléseket és vizsgálódásokat igényel, a földrajztudomány egységének elméleti kérdéseit azonban figyelmen kívül lehet hagyni — véli HARD.

Ami a szakgeográfusok képzését illeti, a geográfia egységének hirdetői érvelésük megalapozásához először neveznek meg pontosan azokat a területeket, amelyek egyaránt kívának természetföldrajzi és szociogeográfiai végzettséget, és jelölik meg azt is, mely földrajzi intézményekben lehet ezt a heterogén végzettséget megszerezni — követeli HARD. Kijelenti, hogy a tankönyv- és lexikonszerkesztőségeken kívül nehezen képzelhetők el ilyen tevékenységi területek.

Tételezzük fel azonban — javasolja —, hogy valóban ésszerű lenne egyes területeken természetföldrajzi és egyúttal szociogeográfiai képzettség. Ez azonban még gyenge érv lenne a földrajztudomány és a szak intézményesített egysége mellett.

HARD még egyszer indítványozza a tudomány egysége (vagy a földrajzi dualizmus) körüli viták felfüggesztését és elhelyett — tekintettel az alkalmazási területekre és tevékenységekre — a konkrét képzési célok kérdéseinek megvitatását.

WEICHHART az említett folyóiratban „Zum Dogma der uneinigen Geographie” (A nem egységes geográfia dogmájához) c. cikkben néhány megjegyzést fűz HARD kritikájához. Úgy találja, hogy e bírálat lényeges pontokban téves értelmezésekre támaszkodik, hiszen éppen HARD követelménye — ti. a geográfia egysége kérdést ne filozófiai problémaként kezeljék — a munkájának magva és kiindulópontja az „öko-geográfia” javaslatnak. Egy bepillantás annak a sorozatnak („Progress in Geography”) az utolsó számaiba, amely HARD véleménye szerint megvitatja a tárgy valóban fontos metodológiai problémáit, azt mutatja — írja WEICHHART —, hogy a földrajz legújabb metodológiai

irodalmában teljességgel jogos volt a társadalom—környezet problematika újrafelfedezése-
nek ökológiai szempontból való megállapítása. Ennek alátámasztására ismertet néhány tanulmány (J. D. CLARKSON, E. J. TAAFE, J. E. CHAPPELL) idézetekkel megvilágított gondolati magvát.

A WEICHHART által vitára bocsájtott „öko-geográfia” tervnek tehát az ökológiai szemléletmód az alapja, amely szükségszerűen figyelembe veszi a társadalom—környezet kapcsolatok szellemi, gazdasági és társadalmi dimenzióit. Ez pedig nem más, írja WEICHHART, mint empirikus leírása a tárgy jelenlegi kutatási gyakorlatának. Ökológiai koncepciójának (amely a társadalmat és a természeti környezetet egységesnek tekinti, nevezetesen ökoszisztémának) gondolati modellje WEICHHART szerint is teljesen hasonlít a maga metodológiai hatásában a tájgondolathoz, de — szerinte — elkerüli annak tudományelméletileg nem tartható, általánosító alapelképzeléseit. Természetesen az öko-geográfiai koncepció csak a tárgy egy részterületének kutatási feladataként tekinthető, amely azonban nem alkalmas arra, hogy az egész geográfia alkotó alapelvéként funkcionáljon (ellentétben az általánosító tájkoncepcióval) — hangsúlyozza WEICHHART.

Az ember ökológiájának szükségképpen interdiszciplináris jellegűnek kell lennie, hiszen a társadalom—környezet kapcsolatok átfogó kérdésfeltevésének lényeges vonatkozásait más tudományok is tárgyalják.

WEICHHART ezután az egységes földrajztudomány, ill. földrajzi dualizmus vitájához közöl néhány gondolatot „A természettudományokhoz tartozó »komplex természeti földrajz« — amely a »geoökológiában« vagy »tájökológiában« realizálódik —, éppoly kevésbé értelmeztem »egységes geográfiának«, mint a társadalomtudományok keretében művelt »komplex szociogeográfiát«... Csak az öko-geográfia egyesít éppen az ökológiai szemléletmód által természettudományi és társadalomtudományi alapperspektívákat, és a komplex geográfia »egységes geográfiai« részének tekinthető véleményem szerint.” Nem tudom megérteni, írja a továbbiakban WEICHHART, hogy miért ne lehetne olyan (pl. ökológiai) elméletet felállítani, amely bizonyos természeti terek energia- és tömegháztartásának szerkezeté közötti funkcionális összefüggéseket magyaráz, vagy a természeti térrel kapcsolatban levő társadalmi csoportokat leírja és magyarázza. Meggyőződen bizonyítják a már meglevő empirikus vizsgálatok, hogy az ilyen összekapcsolások sikerrel és komoly tudományos haszonnal megteremthetők. Magától értetődő viszont, hogy a társadalomtudományi és természettudományi elméletek elvi vagy akár részleges összeegyeztethetőségének az elfogadásából és elismeréséből nem vonható le kényszerűen a következtetés a geográfia „egységére” — érvel WEICHHART.

A HARD képviselte érvek, bár kétségtől jól megalapozottak, kínosan messze járnak a bírált könyv tartalmától — írja WEICHHART. Az olvasók nagy része nem ismeri személyes tapasztalatból a bírált könyvet és HARD megjegyzései azt sugallják, hogy az empirikus tudományok elvi egységéből valóban és teljesen komolyan a geográfia egységére mutattam rá, bár egyetlen fejezetben sem nyilvánítottam ki a földrajz egységének ilyen megindokolását, akárcsak sejthetően sem — így WEICHHART. Véleménye szerint inkább azt vitatta, vajon fennállnak-e olyan tudományelméleti érvek, amelyek a tárgy kettősségét kötelezően előírják. Megállapította, hogy jelenleg nincs alapja annak, hogy a földrajz egységét tudományelméleti vagy ismeretelméleti okokból elvessük, és nem indokolt a tudományok kategorikus dualizmusának hagyományos felfogása: „Abból a tényből, hogy a földrajz éppúgy természettudomány, mint társadalomtudomány, nem vezethető le e tudomány szétbontásának és kettészakításának szükségessége.” (P. WEICHHART).

Válaszának zárószavaiban hangsúlyozza, hogy egy fontos szempontot nem szabad figyelmen kívül hagyni: a tárgy szervezeti és intézményes szétválasztása bizonyosan azt fogja eredményezni, hogy a társadalom—környezet problematika ismét feledésbe megy, amely egyet jelentene a tárgy feladatkörének csökkenésével.

WEICHHART részletes válaszához HARD csupán annyit fűz: „az a határozott benyomásom, hogy WEICHHART közben könyvében nemcsak pontosabban fogalmazott, hanem helyenként erőteljesen árnyalt... A vita legfontosabb akadályá azonban: WEICHHART ökögeográfia fogalma (hasonlóan a hagyományos tájfogalomhoz) olyan bizonytalan, hogy szinte alig lehet vitatkozni a tétel lényegéről és értékéről.”

WEICHHART fejtegetéseire ez a békülékeny rövidséggel megfogalmazott válasz tulajdonképpen zárszavát jelenti ennek a hirtelen felángolt vitának.

MOLNÁR KATALIN

IRODALOM

- GERHARD HARD: Antwort auf die „Anmerkungen zum Dogma der uneinigen Geographie“. — Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 118. Wien 1976. Heft II—III. pp. 209—210.
- GERHARD HARD: Die Geographie. Eine wissenschaftstheoretische Einführung. Walter de Gruyter. Berlin 1973. 318 p.
- GERHARD HARD: Von der Landschafts- zur Ökogeographie. — Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 117. Wien 1975. Heft III. pp. 274—286.
- PETER WEICHHART: Anmerkungen zum Dogma der uneinigen Geographie. Gerhard Hards Kritik an der Ökogeographie. — Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 118. Wien 1976. Heft II—III. pp. 195—208.
- PETER WEICHHART: Geographie im Umbruch. Ein methodologischer Beitrag zur Neukonzeption der komplexen Geographie. Franz Deuticke. Wien 1975. 149 p.

A MUNKAERŐ NEMZETKÖZI MOBILITÁSA EURÓPÁBAN

A hazai és a külföldi szakirodalomban különösen nagy figyelmet szentelnek a munkaerő mobilitásának. A gazdasági fejlődés lényeges eleme a struktúra átalakulása, aminek része és feltétele a munkaerő-szerkezetnek az a változása, amelyet a nemzedékváltás és a dolgozók mobilitása közvetít. A munkahelyek számában, minőségében bekövetkezett változások is támasztanak mobilitási igényt, s ehhez járulnak még a munkahelyek területi elhelyezkedésének eltérései is.

A munkahelyek területi eloszlása és a munkaerő mennyiségi és minőségi igények szerinti elhelyezkedése állandóan változó folyamat, ahol a kongruencia csak pillanatnyi állapot, s vagy az egyik vagy a másik fejlődése ad impulzust a változáshoz. A tudományos-technikai fejlődés a termelő eszközök állandó és intenzív fejlődését indítja el, s feltételezi a munkaerő nagyobb alkalmazkodási készségét, az új ismeretek befogadására való hajlamot. A képzetebb munkaerő pedig visszahat a technika fejlesztésére.

A munkaerő mobilitásának szükségességét, a mobilitást kiváltó okokat, a mobilitás megnyilvánulásának formáit (foglalkozási átrétegződés, vándorlások), a mobilitás következményeit a közgazdasági, a szociológiai és a demográfiai tanulmányok sora tárgyalja. E jelenségekkel a geográfusok is foglalkoznak. Elég itt utalni LETTRICH EDIT, SÁRFALVI BÉLA, V. TAJTI ERSZÉBET tanulmányaira.

A munkaerő mobilitásának a külföldi szakirodalomban tárgyalt kérdései nálunk kevésbé ismertek. Nyugat-európai napilapok és folyóiratok hasábjain gyakran találkozhatunk a

„vendégmunkásokkal”. A földrajzi szakfolyóiratok és egyéb kiadványok is több ízben közöltek tanulmányokat a munkaerő mobilitásának e sajátos jelenségéről és annak problémáiról. Megszaporodtak a külföldi munkavállalással foglalkozó tanulmányok, amikor a problémák is egyre nagyobb méretűekké váltak. A Geographische Rundschau és más német folyóirat több gazdaságföldrajzi tanulmánya érinti a kérdést, mások kifejezetten ezt tárgyalják (mint pl. W. W. PULS, F. GEIGER vagy H. WENDT idézett tanulmánya). A Münchener Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézete kiadványt szentelt a DK-európai országok szocio-geográfiai problémáinak ismertetésére. Ebben a kötetben a vendégmunkásokat kibocsájtó országok közül jugoszláv, görög és török szerzők is írnak a külföldi munkavállalás hatásairól. A jugoszlávok külföldi munkavállalásával foglalkozott a jugoszláv geográfusok egyik csoportja. Vizsgálataikat több kötetben adták ki 1970-ben (a Földrajzi Közlemények 1973/2 száma ismerteti).

A Szovjetunióban az „Országos Tudományos—Technikai Információs Intézet” (VINITI) munkatársai figyelemmel kísérik a külföldi sajtot és időnként összefoglaló jellegű tanulmányokat írnak a legfontosabb kérdésekről. Az 1975-ben megjelent „Külföldi országok földrajza” c. kiadványukban A. E. SZLUKA ismertette a nyugat-európai országok sajtóságos munkaerő helyzetét.

Ezt a szerteágazó és napjainkban is változó problémát a rendelkezésemre álló irodalom és a KSH-nál hozzáférhető statisztikai adatok alapján foglaltam össze.

Külföldi munkavállalás mint a munkaerőmobilitás egyik formája

Magyarországon külföldi munkavállalása, vagy a külföldiek magyarországi alkalmazása nem ismeretlen fogalom, noha gazdasági viszonyainkban ezek jelentősége elenyésző és formája sem azonos a nyugat-európai országokban uralkodókkal. A századforduló körül és a két világháború között is sok munkavállaló keresett külföldön munkát. Manapság csak kölcsönös szerződések alapján dolgoznak magyarok külföldön. Nagyobb tömegben (3000—5000 fő) az NDK-ban és a Szovjetunióban az Orenburgi-gázvezeték és az Uszt-Ilmszki kombinát építkezésén dolgoznak magyar munkások. Rajtuk kívül csupán néhány száz kvalifikált szakember (geológus, orvos stb.) dolgozik a fejlődő országok valamelyikében, általában 2—4 éves szerződéssel.

1974-ben az Európai Parlament strasbourg-i vitáján a nyugat-európai országokban élő külföldi „vándormunkások” (más elnevezéssel

vendégmunkások) számát 10—11 millióra becsülték. S ez már olyan tekintélyes szám, hogy figyelmen kívül hagyni nem lehet. Fokozta a kérdés rendezésének az aktualitását az 1973 őszi kirobbant — *olajválság*, s az azzal elkezdődött gazdasági nehézségek sora.

A munkaerőhiánnyal küszködő gazdaságilag fejlett tőkésországok munkaerőtoborzással a gazdaságilag fejletlen és munkaerő-foglalkoztatási gondokkal küzdő országokból szereztek munkaerőt. *A munkavállaló több éves szerződéssel ideiglenesen letelepedett a munkaadó országban, ahol rendszerint olyan munkára alkalmazták, amelyet hazai munkaerővel betölteni nem tudtak.*

Az 1960-as években mind a munkavállaló, mind a munkaadó — de a munkavállalót kibocsájtó ország és a munkaerőt fogadó ország — számára előnyös volt ez a forma. Miben rejtek az előnyei? W. W. PULS így foglalja össze:

Külföldi munkavállalók foglalkoztatásának alakulása Svájcban*

1. táblázat.

Év	Több éves tartózkodás		Szezonmunka vállalás		Országhatárt átlépő ingázó		Együtt összesen
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
1960	137 455	119 064	125 886	13 652	25 010	14 409	435 476
1965	272 944	173 549	166 466	17 769	31 229	14 371	676 328
1966	268 258	167 721	148 672	15 897	31 686	16 314	648 548
1967	271 259	164 672	138 017	15 497	39 420	19 217	648 082
1968	273 443	167 469	130 546	13 535	41 094	21 968	648 055
1969	269 161	173 526	135 510	13 691	43 763	23 578	659 229
1970	257 929	172 027	140 162	14 570	48 432	26 365	659 485
1971	235 575	156 239	163 970	16 858	56 641	31 197	660 480
1972	214 167	140 983	177 054	19 575	62 914	34 289	648 985
1974	174 978	113 597	134 681	17 281	70 826	39 983	551 346
1975	147 040	92 715	72 330	13 678	63 001	36 372	425 136
1976	122 487	73 657	50 381	10 317	53 524	31 660	342 026

* Statistisches Jahrbuch der Schweiz, 1977

Az egyének oldaláról először is abban, hogy a hazai munkavállalók pozicionális előbbrejutása gyorsult azzal, hogy külföldi munkások léptek a helyükbe; rövidíthették a munkaidőt. A társadalomnak is előnyös volt, hiszen a vendég-

munkások az általuk termelt értékhez képest keveset fogyasztottak; továbbá adót és társadalombiztosítási járulékot fizettek e szolgáltatások megfelelő arányú igénybevétele nélkül.

2.

Külföldi munkavállalók nyugat-

Kibocsátó ország	B e f o g a d ó							
	NSZK		Franciaország		Ausztria		Svájc	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Jugoszlávia	389 000	21,1	51 600	1,6	66 400	76,4	21 300	2 1
%	68,7		9,1		11,8		3,8	
Olaszország	375 000	20,4	611 900	19,3	800	0,9	539 000	54,5
%	21,5		35,1		0,1		31	
Spanyolország	165 900	9,0	616 800	19,5	200	0,2	101 700	10,3
%	17,1		63,6		0,02		10,5	
Portugália	40 200	2,2	479 700	15,2	—	—	2000	0,2
%	7,5		89,8				0,4	
Görögország	229 400	12,5	10 400	0,3	300	0,4	8 700	0,9
%	82,6		3,8		0,1		3,1	
Törökország	328 000	17,8	8 800	0,3	12 300	14,2	10 100	1,1
%	79,8		2,1		3,0		2,5	
Egyéb országok	311 400	17,0	1 388 100	43,8	6 900	7,9	305 000	30,9
%	7,2		32,0		0,2		7,0	
Együtt	1 838 900	100	3 167 300	100	86 900	100	987 800	100
	30,8		35,8		1,0		11,2	

Forrás: Baučič I., 1970. Porijeklo i Struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemeckoj Zagrab

A külföldön munkát vállalkozók számára is előnyös volt, hogy bérük a hazai bérvízszintnél jobb; szerény életmóddal megtakarított pénzüket szilárd valutában küldhették haza családjuknak, szabadságra utazásnál pedig vámmentesen vihettek haza nagyobb mennyiségű fogyasztási cikkeket; szerződésük lejártakor pedig termelőeszközökkel térhettek haza. (Pl. személy- és teherfuvarozásra autót, mosodához

mosógépet, vagy vendéglátóipari üzemhez berendezéseket, hűtőgépet stb.)

A munkaerőt kibocsájtó ország számára azért volt előnyös ez az alkalmazási forma, mert foglalkoztatási gondjain enyhített; a valutaátutalások az ország gazdaságát erősítették, s nem utolsó szempont, hogy a hazatérő munkaerő otthon kamatoztathatja a külföldön megszerzett ismereteit.

Külföldiek munkavállalása Ny-Európában

Külföldiek alkalmazása a nyugat-európai tőkés országokban nem újkeletű jelenség. Ismert volt már a két világháború közötti időben is. Magyarországról is többen vállaltak munkát Franciaországban és Belgiumban. A második világháború után különösen az 1950-es évek közepétől lett egyre jelentősebb alkalmazási forma Franciaországban és Svájcban, az 1960-as években pedig az NSZK-ban is.

A külföldi munkavállalásoknak három formája ismeretes. Több éves szerződéssel ideiglenesen áttelepül a munkavállaló (esetleg a családja is) a munkaadó országba; szezonmunka vállalás és az országhatárt átlépő naponkénti ingázás. Svájcban mindhárom forma elterjedt (1. táblázat).

Az éves szerződéssel alkalmazottak és a szezonmunkások száma átmeneti emelkedés után

visszaesett, az országhatáron átlépő ingázók száma töretlenül emelkedett és 1974-ben közel háromszorosa az 1960. évinek. Nemzetiségük szerinti térbeli eloszlásukat a munkahelyek területi elhelyezkedése egyértelműen megmagyarázza (1. ábra).

1972-ben Svájcban az összes keresőknek 16%-a külföldi munkavállaló volt. Csupán Luxemburgban magasabb az arányuk (34,6%), az NSZK-ban akkor 10,5%, (1974-ben 7%), Franciaországban 7,5%, Belgiumban 7,2%, Angliában 5,5%, Hollandiában 3,0%, Dániában 1,9%.

A munkaerő mozgását megkísérelték irányítani. Elsősorban az Európai Gazdasági Közösség tagországai között végezték a munkaerő-közvetítést. Spanyolorokat, portugálokat és észak-afrikaikat elsősorban Franciaországban,

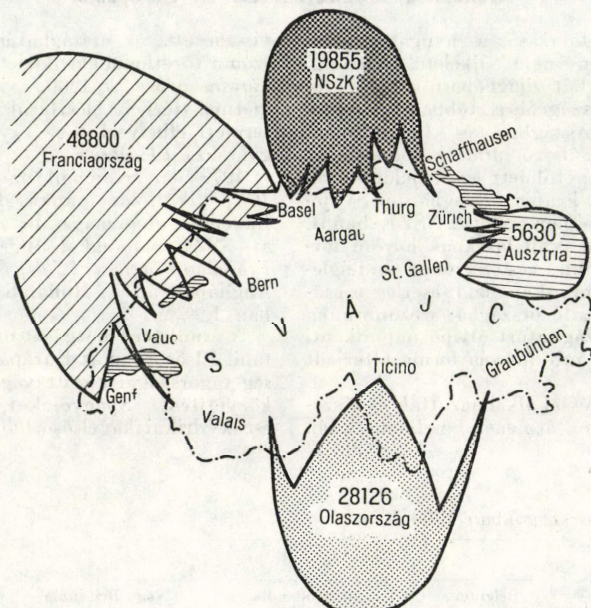
táblázat
és közép-európai országokban 1969/70

o r s z á g o k

Svédország		Belgium		Hollandia		Nagy-Britannia		Összes	
szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
28 300	8,7	4 100	0,9	3 000	4,6	2 500	0,1	566 200	6,4
5,0		0,7		0,5		0,4		100	
8 200	2,5	176 000	38,5	9 500	14,4	21 000	1,1	1 741 400	19,7
0,5		10,1		0,5		1,2		100	
3 700	1,2	48 000	10,5	11 500	17,4	21 500	1,1	969 300	11,0
0,4		5,0		1,2		2,2		100	
1 100	0,3	4 500	1,0	2 000	3,0	4 500	0,2	534 000	6,0
0,2		0,8		0,4		0,9		100	
9 300	2,9	14 000	3,1	1 500	2,3	4 000	0,2	277 600	3,1
3,4		5,0		0,5		1,5		100	
22 000	6,8	11 500	2,5	15 000	22,7	3 000	0,2	410 700	4,7
5,4		2,8		3,7		0,7			
251 800	77,6	198 500	43,5	23 500	35,6	856 500	97,1	3 341 700	49,1
5,8		4,5		0,5		42,8		100	
324 400	100	456 600	100	66 000	100	913 000	100	7 840 900	100
3,7		5,2		0,7		21,6		100	

olaszokat az NSZK-ban és a közösségen kívüli Svájcban alkalmazták. Az 1970-es években jelentősen megemelkedett a törökök és a görögök száma. Az 1960-as években kiterjesztették a munkaerőtoborzást Jugoszláviára is. Anglia külföldi munkavállalói az Egyesült Királyságból, így Írországból és a hajdani gyarmatbirodalomból verbuválódnak, s azért különbözik helyzetük a más országbeli vendégmunkásokétól, mert ők a Brit birodalom állampolgárai (2. ábra).

A legtöbb külföldi munkavállalót alkalmazó ország jelenleg az NSZK, ahol 1974-ben 2,40 millió „vendégmunkást” foglalkoztattak. Az NSZK-ban ideiglenes tartózkodási engedéllyel élők száma meghaladja a 4 milliót, vagyis az NSZK-ban élő népességnek 6,5%-a külföldi. A huzamosabb időre szerződött munkavállalót családtagjai is gyakran követik az NSZK-ba — s ez már új problémát hozott a felszínre, ami éppen itt jelentkezett élesen (2. táblázat).

1. ábra. Az országhatárokat átlépő ingavándorforgalom Svájcban. 1974.

Külföldi munkavállalók alkalmazása az NSZK-ban

Az NSZK-ban a külföldi munkavállalók alkalmazása 1960-ig nem volt jelentős. 1960-ban mindössze 325 ezer külföldi vendégmunkást

3. táblázat

Külföldi munkavállalók alkalmazásának alakulása az NSZK-ban*

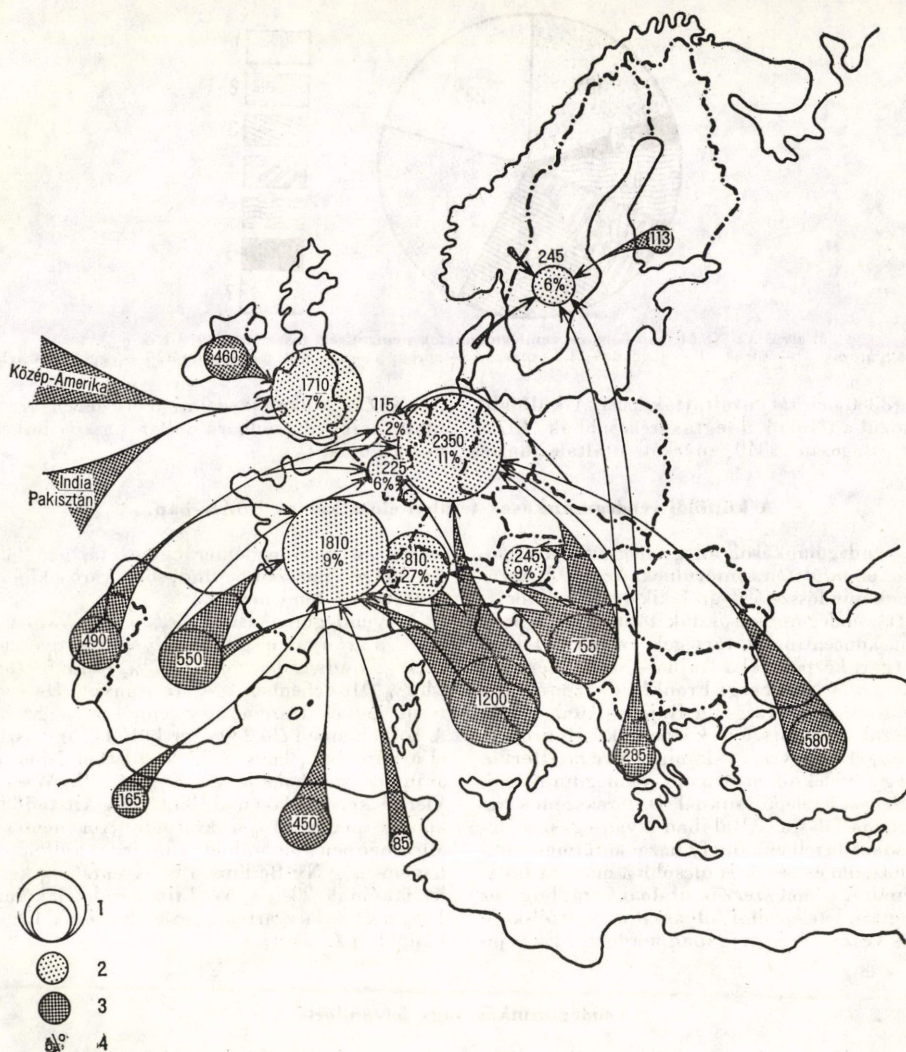
Év	Fő
1960	325 000
1968	1 018 859
1970	1 806 805
1971	2 128 407
1972	2 284 291
1974	2 350 000
1976	1 937 134

* Forrás: Statistisches Jahrbuch 1975 és 1977 für die BRD.

tartottak nyilván. Számuk az évek során rohamosan emelkedett (3. táblázat).

Ezekben az adatokban a határon átgázók nem szerepelnek. A határ mentén 75 ezer főnyi (Franciaország és Ausztria) beingázóval 20 ezer főnyi kiingázó (Svájc) áll szemben.

Vendégmunkásokat elsősorban olyan munkára szerződtek, amelyet hazai munkaerővel betölteni nem tudnak. Általában nehéz, piszkos és gyengén fizetett munkákra. A legtöbb vendégmunkást — 16,6%-ukat — az építőipar foglalkoztatja. Az építőiparban dolgozók közül minden ötödik külföldi. De hasonlóan magas az arányuk a műanyag-, gumi- és azbesztparban (20,6%), a vendéglátásban (20,5%), a kő-, föld- és üvegiparban (18,5%), a bőr- és textilruházati iparban (17,2%), a vas- és fémiparban (15,2%). Valószínűleg nyelvi nehézségek miatt alacsony a külföldiek aránya (4,5%), a szolgáltatásban, de az már jellemző,

2. ábra. Vendégmunkások Európában, 1973.

Jelmagyarázat: 1 — A vendégmunkások száma (1000 fő); 2 — a fogadó országban; 3 — a kibocsátó országban; 4 — százalékos arányuk a fogadó ország alkalmazottjaiból

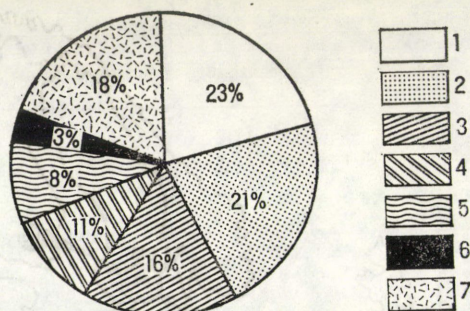
hogy minden tizedik takarító és betegápoló külföldi.

Igen előnyös a külföldi munkavállalók kor szerinti megoszlása. A férfiak 75%-a, a nőknek 82%-a 40 évesnél fiatalabb. (A németeknél ez az arány lényegesen rosszabb; a férfiak 59%-a, a nőknek 66%-a fiatalabb 40 évesnél.) A férfiak 74%-a házas és 59%-uk feleségükkel egy helyen dolgozik.

A nők munkavállalása eltérő. Befolyásolja a munkavállalást a család helyzete, nemzeti szokások és nem utolsó sorban a külföldön töltött

idő tartama. A hosszabb ideig külföldön élő nők többsége vállal munkát.

A vendégmunkások nemzetiségi megoszlása is változó. Az 1960-as évek elején az olaszok voltak többségben, a hatvanas évek végén az első helyen a jugoszlávok, az 1970-es években a törökök állnak (3. ábra.). A törökök száma az iparban és az építőiparban nagyobb az olaszokénál, akik különben a vendéglátóiparban is átadták első helyüket a jugoszlávoknak. A külföldi vendégmunkások 1973. évi átlagos keresete 13 500 márka volt, s ennek mintegy negyedré-

3. ábra. Az NSZK-ban dolgozó vendégmunkások nemzetiségi összetétele 1973-ban (%).
Jelmagyarázat: 1 — török; 2 — jugoszláv; 3 — olasz; 4 — görög; 5 — spanyol; 6 — portugál; 7 — egyéb országbeli

szét (3360 márkát) utaltatták haza. A külföldiek közül a törökök a legtakarékosabbak, 1975-ben átlagosan 4340 márkát utaltak haza.

Az NSZK külkereskedelmi mérlegében az áttutalt összeg (3,7 milliárd dollár) passzívumként mutatkozik.

A külföldi vendégmunkások területi eloszlása az NSZK-ban

A vendégmunkások főleg a nagyvárosi agglomerációk területén tömörülnek. Az NSZK területének mindössze 40%-án lakik az itt foglalkoztatott vendégmunkásoknak több mint a fele. Ilyen koncentrációs térségek az iparvidékek; Stuttgart központtal a Rajna—Neckar térsége. München és Nürnberg; Frankfurt központtal a Rajna—Majna térsége; a Rajna—Ruhr-vidék; az észak-németországi központok: Hamburg, Bréma, Hannover, valamint Nyugat-Berlin. Az egy vidékről származó vendégmunkások ideiglenes letelepülésüknél is törekszenek az együttmaradásra. Általában olyan egyszerűbb lakásokat bérelnek, amely hazai körülményeikhez hasonló és bérük is olcsóbb a modern lakásokénál. A német szerzők utalnak arra, hogy ez a spontán letelepedési folyamat a „gettó”-képződés veszélyeit is magában hordozza. Ez a je-

lenség egy-egy agglomerációhoz tartozó faluban máris igen szembetűnő, sőt a városokban is mutatkozó tendencia.

A vendégmunkások 35%-a 12 városban lakik, s arányuk elég tekintélyes. Stuttgartban 23,1%, Ludwigsburgban 22,7%, Frankfurtban 21,2%, Münchenben 18% az arányuk. De a városok egyes részein még ennél is nagyobb. A Münchenben élő 230 ezer külföldi úgy oszlik el a városban, hogy a 37 kerületből 7-ben az arányuk meghaladja a 24%-ot. Pl. Wies'n-Viertel kerület lakóinak 39,6%-a, Altstadt lakóinak pedig 31%-a külföldi. Ám nemcsak Münchenben tömörülnek ennyire a külföldiek, hanem még Ny-Berlinben is. Kreuzberg kerület lakóinak 23%-a, Weddin kerület lakóinak 17%-a és a Tiergarten kerület lakóinak 15%-a külföldi (4. ábra).

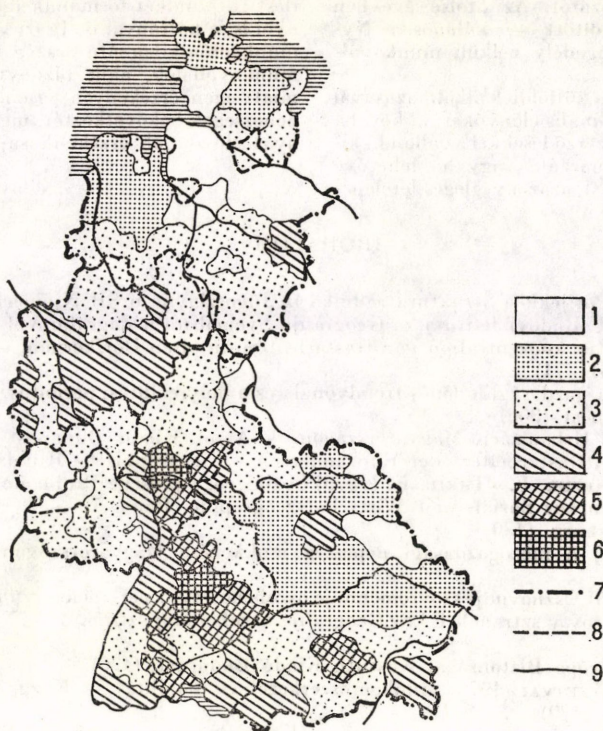
Vendégmunkás vagy bevándorló

A vendégmunkást alkalmazó országok számára a kezdeti előnyök mérséklődtek. A vendégmunkások száma nagyon felduzzadt. A korábban odateleptek szerződésüket meghosszabbították, s a munkaerő-toborzások hatására újabbak is állandóan érkeztek az elmaradotabb országokból. Ez pedig nemcsak a gettóképződés miatt veszélyes, de a vendégmunkások alkalmazásának az előnyeit is mérsékli.

A hosszabb ideig külföldön dolgozó munkavállalót követi családja is. Ma már az NSZK-ban az egy külföldre fordítandó infrastruktúrális kiadások megközelítik a németekét — írta W. W. PULS. A gyerekek ellátására óvodákat, képzésekre iskolákat kell fenntartani, anyanyelvükön beszélő gondozókkal és nevelőkkel. Azokban a településekben, ahol sok külföldi

lakik, gondoskodni kell arról, hogy az ügyintézésben legyenek, akik tárgyalni tudnak a vendégmunkásokkal. De egyéb hátrányok is felmerülnek. A hosszabb munkaviszonnyal növekszik az éves szabadság, s pl. az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele is gyakoribb. Idővel esetleg végleges letelepedési szándék is mutatkozik, hiszen a második generáció, ha ott nő fel, ott kap képzést, szorosabb kapcsolatot fűzi lakóhelyéhez, mint távoli hazájához.

A vendégmunkásokat kibocsátó országok haszna is megkérdőjelezhető. Hiszen nemcsak szakképzetlen munkaerő vállal munkát külföldön, hanem szakmunkás is. A hazatérő munkások képzettsége sem minden esetben éri el a feltevezett fokot. A munkaerő legértékesebb része külföldön marad, ha a családot is magával

4. ábra. A vendégmunkások területi eloszlása az NSZK-ban.

Jelmagyarázat: A vendégmunkások aránya az alkalmazottakból (%). 1 : 2-nél kevesebb; 2 : 2—8-ig; 3 : 8—12-ig; 4 : 12—16-ig; 5 : 16—20-ig; 6 : 20-nál több; 7 : országhatár; 8 : tartományhatár; 9 : folyó

viszi. Ha pedig a család szétszakad, a külföldi munkavállalást gyakran kíséri a családtagok elhidegülése és a család széthullása.

A külföldi munkavállalás már nagy tömegeket érint, ezért egyre gyakrabban kerül megvitatásra a nemzetközi fórumokon. Az Európai Gazdasági Közösség tárgyalásain csaknem mindig szerepel. A már említett Európai Parlament strasbourg-i vitáján, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet előkészítésének genfi ülésein is a vita tárgya volt, s méltán kapott helyet Helsinkiben az *Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmányában*. A záróokmányban a gazdasági együttműködésről szóló rész utolsó fejezete tárgyalja a gazdasági és szociális vonatkozásokat. Felszólítja a vendégmunkásokat kibocsátó és fogadó országokat az emberséges megoldások keresésére és ezekre ajánlásokat is tesz.

A vendégmunkásokat kibocsátó országok növeljék állampolgáraik foglalkoztatásának otthoni lehetőségeit, egyebek között úgy, hogy a fogadó országokkal fokozzák gazdasági együttműködésüket!

A fogadó országnak biztosítania kell a vendégmunkások személyi és társadalmi jólétét, az

alapfokú nyelvi felkészítést. A vendégmunkások és családtagjaik a fogadó országok állampolgáraival egyenlő jogokat élvezzenek, és kielőgítő körülmények között élhessenek! A gyermekek részesüljenek kiegészítő anyanyelvi oktatásban, ismerjék hazájuk történelmét, földrajzát!

Mind a fogadó, mind a kibocsátó országok könnyítsék meg a családok együttélését. A záróokmány javasolja a fogadó országnak, segítse a külföldi munkavállalót abban, hogy minél többet takarítson meg jövedelméből és küldhesse haza valutában, másrészt a kibocsátó országnak, hogy a hazaküldött valutát használja újabb munkaalkalmak létesítésére!

De persze a vendégmunkásokat fogadó ország elsősorban a saját érdekeit tartja szem előtt, s a vendégmunkások alkalmazását aszerint szabályozza. Az 1973. évi *olajválság* első következménye az volt, hogy a vendégmunkások toborzását leállították (Anwerbungsstop), adminisztratív úton megvonták a külföldiek alkalmazásának felső határát, nehezítették a tartózkodási engedély megadását, ill. meghosszabbítását. (Ez persze sérti a munkaközvetítéssel foglalkozók érdekeit, s gyakran meg

is szegik a határozatot. Az utolsó években nagyobb méretet öltött — különösen Ny-Berlinben — az engedély nélküli munkavállalók beáramlása.)

Mérlegelik, hogy a külföldiek alkalmazásával mikor érnek el maximális előnyöket: akkor, ha a 2—4 éves munkaszerveződésekkel az állandó kicserélődést szorgalmazzák, vagy ha lehetővé teszik az integrálódást, azaz a végleges letelepe-

dést is. Mindkét formának megvannak az előnyei is, a hátrányai is. Igazi vesztes azonban a munkaerőt kibocsátó ország marad, s azok a munkavállalók, akik bizonytalan helyzetük miatt igen érzékenyen viselik el a gazdasági nehézségek bekövetkeztét, mert minden hátrányát először ők érzékelik saját bőrükön.

V. TAJTI E.

IRODALOM

- BAUČIČ, I. (1970) Porijeklo i Struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemeckoj — Migracije Radnika knjiga I. Radovi Istituta za Geografiju Sveučilista u Zagrebu Vol. 9. Zágráb (135)
- GEIGER, F. (1975) Zur konzentration von Gastarbeitern in alten Dorfkernen. — Geographische Rundschau 2. (61—71)
- JÁNOSY F. (1966) A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periodus. — Közg. és Jogi Könyvkiadó. Budapest (306)
- LETTRICH E. (1973) Urbanizáció Magyarországon. — Akad. Kiadó, Budapest
- PULS, W. W. (1975) Gastarbeiter oder Einwanderer? — Geographische Rundschau 2 (49—60)
- RUPPERT, K.—SCHAFFER, F.—THEIL, E. (1973) Sozialgeographische Probleme Südosteuropas. München Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie. Band. 7. — Verl. M. Lassleben Kallmünz/Regensburg. (130)
- SÁRFALVI B. (1965) A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Akad. Kiadó, Budapest
- SZLUKA, A. E. (1975) Osznovnűje szovremennűje oszobenosztyi i perszpektyivű iszpolyzovanyija trudovűh reszurszov v sztranah E.J.Sz.Geografija zarubezsñű sztran. 3. VINITI Moszkva. p. 33—66.
- TATÁR I. (1975) Európa Biztonsága. Kossuth Kiadó Budapest, (170)
- VENYIGE—JÓZSA—GYETVAI (1975) Munkaerőszerkezet és mobilitás — Közg. és Jogi Könyvkiadó, Budapest. (189)
- TAJTI E. (1963) Budapest munkaerővonzása. — Földr. Közlem. 10. 255—278
- TAJTI E. (1972) The labour attraction of Budapest. Budapest and Industrial Geographical Approach — Studies in Geography. 10. Akad. Kiadó, Budapest 99—168.
- TAJTI E. (1973) A népességfejlődés dinamizmusa. — Földr. Ért. 21. 55—65.
- WENDT H. (1974) Das zehnte Mitglied in EG. — Geographische Rundschau

HUSZONÖT ÉVES A FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET ÉS TESTVÉRLAPUNK, A FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

Észrevétlenül iramlík az idő. Még ma is fiatal intézetként tartjuk számon azt az „FKI”-t, amely 1951-beli — a magyar geográfia életében *először* hivatalos szervezeti keretek között, a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti hálózatának egyik önálló tagjaként történt — alapításakor önálló intézményként alig egy-két személlyel fogott hozzá egy országos földrajztudományi kutatóbázis kiépítéséhez, s ma közel száz fős apparátussal nemcsak sokrétű alap- és alkalmazott kutatási feladatokat lát el, hazai és nemzetközi tanácskozások tucatjait szervezi, hozzájárul a közműveltség magas színvonalú terjesztéséhez, hanem központja, koordinálója és integrálója a több mint tizenöt hazai földrajzi kutatóhely tevékenységének.

Munkásságáról, a 25 év alatt elért nagyszerű eredményeiről állami, tudományos, közéleti vezetők, szakemberek, a geográfia és rokontudományok képviselői s más meghívottak előtt kiállítással egybekötött egész napos jubileumi ülésen számolt be az Intézet 1976. október 15-én az MTA dísztermében.

Az eseményről eddig már több testvér- és rokontudományi folyóirat megemlékezett, s mire e sorok napvilágot látnak, a Földrajzi Értesítő — a Földrajztudományi Kutató Intézet hivatalos folyóirata — már három, összefont füzetben mindenre kiterjedő részletes tájékoztatást nyújt olvasóinak az Intézet negyedszázados tevékenységéről, ill. a jubileum eseményeiről.

Folyóiratunk — a Magyar Földrajzi Társaság tagsága nevében is — csatlakozik RADÓ SÁNDOR elnökünknek a jubileumi ülésen elmondott üdvözlő szavaihoz. Őszinte elismeréssel tekint az elért eredményekre, és nagy reményekkel a további munkásság elé.

Egy tudományos kutatást végző, sőt, az egész magyar földrajzi mozgást áttekintő, összefogó intézmény nem nélkülözheti e tevékenységek eredményeit ismertető, elemző folyóiratot. A Földrajztudományi Kutató In-

tézetnek megalakulása óta hivatalos közlönye a ma 25 éves évnegyedes *Földrajzi Értesítő*.

A Földrajzi Értesítő a negyedszázad alatt híven betöltötte feladatát. Elsősorban természetesen a Földrajztudományi Kutató Intézet kutatóinak eredményeit jelentette meg, de helyt adott más földrajzi munkahely-, rokontudományi intézetbeli dolgozatoknak is.

A folyóirat *értékezői* korszerű szemlélettel és módszerekkel készített dolgozatok, melyek sok esetben a hazai föld legújabbban feltárt eredményeiről nyújtanak tájékoztatást, más esetben egyes elméleti kérdések tisztázását segítik elő. A *Vita* rovatban közölt írások a földrajztudomány elvi-módszertani kérdéseire keresik vagy adják meg a választ, a *Szemle* és *Irodalom* rovat cikkei viszont a hazai és nemzetközi információ- és tapasztalatszerzést szolgálják.

A folyóirat eszmei és szakmai színvonala, kivitelezése, a csaknem 400-as számot elérő írói-munkatársi gárda, a külföldi szakkörök elismerő érdeklődése nem a véletlen, hanem az Intézet mindenkor vezetői s a folyóirat gondozói (szerkesztők, szerkesztő-bizottság, munkatársak stb.) céltudatos erőfeszítéseinek eredménye. Az érdemes nevekből csupán kettőt hadd említsünk: eszmei síkon különösen sokat segített az Értesítőt rangja elérésében PÉCSI MÁRTON, az Intézetnek másfél évtizede igazgatója, továbbá elévülhetetlen érdemeket szerzett a folyóirat életében annak kezdettől fogva szerkesztője, ma főszerkesztője: MAROSI SÁNDOR.

Hiszünk, hogy a *Földrajzi Értesítő*, mely a Földrajztudományi Kutató Intézet és egyéb földrajzi műhelyek tudományos munkásságának tükré és eszköze, tovább viszi tudományunk tiszteletre méltó emberi erőfeszítéseinek eredményeit, a geográfia fejlődését, kutatói észlelések és élmények évtizedekig élő hatását.

M. Gy.

A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái

(Szerk.: DR. ENYEDI GYÖRGY). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976., 254. o.

Az ENYEDI GYÖRGY szerkesztette kötet a magyar népgazdaság fejlődésének regionális kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat tartalmazza. A szerzők MARKOS GYÖRGY tanítványai voltak 1952—1955 között és az összeállításra MARKOS GYÖRGY 70. születésnapja adott alkalmat.

A tanulmánykötet nagy erénye, hogy tartalmát mégsem az ünnepi „tisztelőadás” szabja meg, hanem azok a megoldásra váró kérdések, amelyek a népgazdaság fejlődése során felvetődtek.

A 254 oldalas kötet 11 tanulmányt tartalmaz, amelyek tematikailag három csoportba sorolhatók:

KÖSZEGI L. és LACKÓ L. *elméleti, ill. módszertani* jellegű témát fejt ki. KÖSZEGI L. hangsúlyozza, hogy a területfejlesztés a hosszú távú társadalmi és gazdasági fejlesztési politika és tervezés fontos eleme, ami a gazdasági-társadalmi élet „térbeliségéből” szükségképpen következik. A gazdaság térbeli szerkezetének az országos gazdasági növekedésre gyakorolt hatása

- közvetlenül kihat a termelési és fejlesztési költségekre, a társadalmi termelés hatékonyságára,
- befolyásolja a munkaerő hasznosításának mértékét,
- a rendelkezésre álló infrastruktúra kihasználását és
- kihat az életszínvonal, ill. életkörülmények területi alakulására is.

Ezért a szerző szükségesnek tartja a hosszú távú területfejlesztési koncepció kidolgozását. Rövid áttekintést ad a hazai területi tervezés fejlődéséről, főbb jellemzőiről, majd a hosszú távú fejlesztési koncepció fő kereteit és elemeit összegezi. LACKÓ L. áttekintést ad azokról a kartográfiai módszerekről, amelyek segítségével a gazdasági-társadalmi jelenségek térképen ábrázolhatók. Hangsúlyozza, hogy az ábrázolási (feldolgozási) célkitűzések alapvetően megváltoztak; míg korábban az adat- és ismeretközlés volt az elsődleges, addig az elmúlt években az elemző, értékelő, a jelenségek térbeli kapcsolatát feltáró szempontok kerültek előtérbe. A szerző olyan új ábrázolási módokat is

ismertet, mint pl. a torzított térképek, amelyek a gazdasági-társadalmi jelenségek térbeli szerkezetének lényegét nem a klasszikus kartográfiai szempontok szerint, hanem torzítással adják vissza.

A tanulmányok többsége olyan gyakorlati problémákkal foglalkozik, amelyeket az elmúlt 20 év gazdasági-társadalmi fejlődése vetett fel. Az egyes kérdések (ipar, mezőgazdaság, közlekedés) kidolgozása csak látszólag „ágazati” megközelítésű; a szerzők valójában minden esetben túltekingtenek az egyes ágazatok sajátos területi problémáin és azokban a gazdasági-társadalmi fejlődés általános érvényű törvényszerűségeit keresik.

Három-három tanulmány foglalkozik az ipar és a mezőgazdaság területi kérdéseivel.

BARTKE I. és BORA Gy. az ipar területi elhelyezésének távlati lehetőségeivel foglalkozik. A szerzők leszögezik, hogy hazánk területfejlesztési adottságai és társadalmi-gazdasági struktúrája mellett a legfontosabb területfejlesztő tényező az ipar ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy a területfejlesztés egyedüli eszköze.

Mivel az ipari munkahelyek hálózata és területi koncentrációja döntően befolyásolja az egész gazdaság területi szerkezetét, ezért fontos feladat e koncentrációk, az ipari csomópontok (jövőbeli) számának meghatározása. A szerzők az ipar területi elhelyezésének modelljét, a különböző elhelyezési variánsokat mutatják be, amelyek kimunkálásában a számítástechnika döntő szerepet játszott.

A dinamikus térségekkel szemben TATAI Z. az iparszegény területek iparosításának lehetőségeit elemzi. Helyesen állapítja meg, hogy az iparosítás a kedvező ökológiai adottságú, jó színvonalú agrárterületeken sem akadályozza a mezőgazdaság fejlődését és helytelen az ipar „munkaerőelszívó” erejének túlhangsúlyozása. Az ipar fejlődése nemcsak országosan, hanem a kisebb térségekben is megerősíti, majd fellendíti a mezőgazdaságot.

Az építő- és építőanyagipar helyzetéről írt tanulmány — BALOGH B. — már szűkebben értelmezett ágazati, ökonómiai feldolgozás. A szerző az építőipar térbeli szerkezetét és annak változását elsősorban a gazdasági-társas-

dalmi térszerkezet módosulásával összefüggésben vizsgálja és eltekint pl. a nyersanyagforrások előfordulásainak, elhelyezkedésének mint telepítő tényezőnek elemzésétől.

Az agrárkérdésekkel foglalkozó tanulmányok közül ENYEDI GYÖRGY az ország mezőgazdaságának színvonal-zónáit határolja el, egy általános elméleti és gyakorlati jelentőségű kérdést tárgyalva. BERNÁT T. és KULCSÁR V. viszont a mezőgazdaság egy-egy részkerdesét elemzi, amely az elmúlt években a gazdasági-társadalmi érdeklődés előterébe került.

ENYEDI GY. a mezőgazdaság színvonal-típusainak elhatárolásában a faktoranalízist használta fel. A termelés színvonalát kifejező 12 szintetikus mutató segítségével elhatárolt típusokat kartográfiai úton is területi egységekbe fogja, majd az egyes típusok gazdasági-társadalmi tartalmát vázolja. A színvonal-zónák elhatárolásával összefüggésben vetődik fel a természeti erőforrásokban szűkös agrárterületek problémája.

BERNÁT T. a természeti erőforrások és a gazdálkodás színvonala közötti kapcsolatot vizsgálja, s megállapítja, hogy „a két tényező közötti kapcsolat csak a gyenge gazdaságok viszonylatában” szoros. A szerző összegzi a természeti erőforrásokban szűkös mezőgazdasági területek gazdasági-társadalmi jellemzőit. E kérdéscsoporttal függ össze KULCSÁR V. tanulmánya is, aki a parasztág életszínvonalában mutatkozó területi különbségeket vizsgálja. A szerző rámutat a gazdálkodás színvonala és az átlagjövedelem nagysága közötti szoros

összefüggésre, és elemzi a falusi lakosság fogyasztásszerkezetét és az ellátás színvonalát.

KOVÁCS Cs. tanulmánya „városaink, valamint városi funkciójú és nagyobb vasúti forgalmú községeink országos szintű vasút-közlekedésföldrajzi helyzetével foglalkozik”. Az elemzés is rámutat vasúthálózatunk erős centralizáltságára és annak számtalan hátrányára. A szerző helyesen szögezi le, hogy a vasúti vonalszakaszok létesítésének gazdasági célszerűsége nem dönthető el a gazdaságosság pillanatnyi mértéke alapján.

Két szerző — FODOR L. és ZALA GY. — foglalkozik *egy-egy kisebb térség* (Budapesti agglomeráció és Dél-Dunántúl) *gazdasági-társadalmi fejlődésének problémáival*. FODOR L. a hazai agglomerációk fejlődésének kérdéséről és ezen belül a budapesti agglomerációról — az előző tanulmányoktól eltérően — inkább összefoglaló jellegű, vázlatos képet ad.

ZALA GY. Dél-Dunántúlra vonatkozó területfejlesztési vázlata „konkrétabb” az előzőnél, de úgy érzem, a körzet fejlesztési adottságainak elemzése erősen „ipar-” a területfejlesztés pedig túlzottan „településcentrikus”, és így nem is rajzolódna ki pregnánsan Dél-Dunántúl eltérő gazdasági-társadalmi funkciójú térségei.

Egészében véve a kötet magas színvonalon reprezentálja a MARKOS GY. körül kialakult „iskolát” és annak egyik fő érdemét, a tudomány és a gyakorlat szoros kapcsolatát.

BERÉNYI ISTVÁN DR.

Vizrajzi Atlasz-sorozat, 21., Balaton

Szerk. DR. CSOMA JÁNOS és LACZAY ISTVÁN

Vizgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, Budapest 1976.

A VITUKI Vizrajzi Atlasz sorozatának 21. kötete a Balaton és vízgyűjtője természetföldrajzának, hidrológiai viszonyainak, fejlődéstörténetének, a ki szabályozásának és meder-viszonyainak jellemző adatait foglalja össze. A mondanivalót tartalmaz, szépen kivitelezett térképek (ALPÁR JÁNOSNÉ és TOMCSÁNYI KATALIN rajzai) egészítik ki. Az összeállítás nagy része az ELTE Természetföldrajzi Tanszéke (tanszékvezető DR. SZÉKELY ANDRÁS) és a VITUKI kutatóinak munkája.

Az első fejezet a Balaton vízgyűjtőjének természetföldrajzát foglalja össze. A *vízgyűjtő és vízrendszert* (DR. MIHOLICS JÓZSEF) c. alfejezet 4 nagy kiterjedésű vízgyűjtő és részvízgyűjtőinek topográfiai elhatárolása, állandó és időszakos vízfolyásainak, természetes és mesterségesen kialakított állóvízeinek, forrásainak térképi ábrázolása és legfontosabb adatainak tételes felsorolása (a vízgyűjtő kiterjedése, vízfolyások hossza stb.). A szöveges értékelés ismételten felhívja a figyelmet az É-i részvízgyűjtő összefüggő

karsztvizének mesterséges szintsüllyedésére, a felszín alatti vizekben gazdag Ny-i részvízgyűjtő ásvány-, gyógy- és hévíz-készletére. A fejezet kitér a szabályozás következményeinek kettősségére: minimumra csökkent a lefolyástalan és időszakos vizek aránya, ugyanakkor tetemesen nőtt a Balatonba szállított lebegtetett hordalék mennyisége és szervesanyag tartalma.

A *domborzati viszonyokat* tárgyaló alfejezetben a szerzők (DR. GÁBRIS GYULA és DR. SZÉKELY ANDRÁS) a vízgyűjtő változatos domborzatának két alaptípusát különböztetik meg: 1. A Balaton É-i oldalának gazdagon tagolt, nagyrészt szilárd kőzetekből álló *hegységi* vízgyűjtő területe; 2. A széles völgyekkel tagolt, fiatal, laza kőzetekből álló, kisebb viszonylagos magasságkülönbségű *dombosági* típus.

A terjedelem adta lehetőségeken belül részletesen értékeli a két domborzati főtípus geomorfológiai sajátosságait. A viszonylagos magasságkülönbség változásait szerkezeti-közet-tani adottságokkal párhuzamosítják és eseten-

ként egyedi magyarázatokkal is szolgálnak. Pl. a hegységi vízgyűjtő legkiterjedtebb domborzati egysége, a Balaton-felvidék legmagasabb részein a legkisebb az általuk meghatározott viszonylagos szintkülönbség értéke. Ezt meg is indokolják.

A fejezet kiemelkedő érdeme a viszonylagos magasságkülönbségek újszerű térképi ábrázolása. A relatív magasságkülönbségi térkép hidrológiai és eróziós számítások alapjául szolgálhat, mert a térképről meghatározható az a szintkülönbség, amelyet a domborzat bármely pontjára hulló csapadék a legközelebbi (helyi) erózióbázisig megtesz. A megszokott topográfiai térképtől eltérő módszer bevezetése (helyi erózióbázisok kijelölése, a domborzati egységek aszimmetriáját kifejező sajátos izovonalak alkalmazása) lehetőséget teremt a domborzatminősítés, ill. domborzatábrázolás finomítására; fontos segédeszközé lehet további eróziós és hidrológiai térképezési munkálatoknak.

Az *eróziós viszonyok* c. alfejezetben (DR. MIHOLICS JÓZSEF és DR. ZÁMBÓ LÁSZLÓ) 204 vízgyűjtőre meghatározták a pluviometrikus koefficiens, azaz a havi csapadékösszegek változékonyságát reprezentáló dimenzió nélküli mutatót, valamint a Szilvesztrov-féle eróziós reliefenergia indexeket (ERe). Az eróziós reliefenergia index a potenciális vízerózió közelítő jellemzésére szolgál. Az egyes vízgyűjtők eróziójának tényleges mértékét számos egyéb tényező is befolyásolja (lejtők alakja, expozíciója, növényzeti fedettség stb.). A domborzat paraméterekkel jellemezhető egysúlyi állapota a relatív magasságkülönbségi és az eróziós viszonyok térképéről megközelítő pontossággal leolvasható. A szomszédos pluviometrikus izovonalak által határolt területeken belül az erózió a legkülönbözőbb értékeket mutatja. Ebből következően feltételezhető, hogy a vízgyűjtőn az eróziós viszonyokat nem annyira a csapadék mennyiségi különbsége, hanem inkább egyéb tényezők befolyásolják. A Balaton vízgyűjtőjének eróziós viszonyait ábrázoló térkép különös értéke a komplexitás, és a bonyolult tartalom ellenére is közhírhelyi ábrázolásmód. A domborzati adottságokat magukban foglaló ERe értékeket a szerzők az uralkodó közettípusok szerint kategorizálták. Az 5. térkép 4—5 tematikus térképlap tényanyagának szintéziséből származik. Sajátos, ám a tényleges talajerózió mértékét a megfelelő тұreshatárok között hűen kifejező kategóriák alkalmazásával készült. A talajeróziós viszonyok színfokozati, a potenciális erózió (ERe) értékek raszteres megoldással kerültek ábrázolásra. A fejezet rövid jellemzést ad az egyes vízgyűjtők, részvízgyűjtők eróziós viszonyairól, az eltérő közettani, növényzeti, domborzati és talajadottságú felszínek eróziós folyamatáról.

A *növényzet és fedettség* térképe (DR. NAGY JÓZSEFNÉ és DR. ZÁMBÓ LÁSZLÓ) az erózió, a felszíninformálás, a mikro- és mezoklima, a mező-

gazdasági technológiák és a hidrológiai egyensúly szempontjából alapvető fontosságú növényzeti borítottság minőségi és mennyiségi eloszlásáról ad számot. A vízgyűjtő rendkívül heterogén domborzati, közettani, éghajlati, talaj- és vízrajzi adottságainak megfelelően igen eltérő a növénytakaró fajösszetétele, s a mezőgazdálkodás következtében területenként változik a természetes vegetáció és a kultúrnövényzet aránya. A forrásként szolgáló tematikus térképek (erdősültségi, talaj- stb.) és a legújabb földnyilvántartási adatok információinak felhasználásával szerkesztett növényzeti és borítottsági térkép 5 kategóriája a vízgyűjtő fedettség, művelésági megoszlását tartalmazza. A magyarázó az egyes műveléságak részletes, vízgyűjtőnkénti százalékos megoszlását is bemutatja.

A *hidrológiai összefoglaló* (LACZAY ISTVÁN) jól hasznosítható tényanyag közlésével segíti a földrajz, a regionális tervezés és az agrártudományok művelőit, a balatoni idegenforgalom és a közelekedés — különösen a hajózás — szakembereit (gondolunk itt elsősorban a külön kötetbe foglalt *kikötői atlasz* térképeire, a hőmérsékleti, a csapadék-, a hó- és jégviszonyokat, a szélirányokat és szélsébségi adatokat, valamint vízmozgásokat feldolgozó izovonalas térképekre, táblázatokra).

A történeti földrajz szakemberei és a jelenkori folyamatokat kutató geográfus számára a part- és mederfejlődés szempontjából különös fontosságú *A Balaton vízének mozgásai* c. alfejezet (vízsztengések, hullámzások, áramlásviszonyok). Értékes támpontot nyújt a Balaton vízháztartásáról közölt összeállítás (BARANYI SÁNDOR.). A természetes csapadék, a hozzáfolyás, a párolgás és a lefolyás adataiból számított *vízkezelésváltozás* némi eltérést mutat SZESZTAY korábban közölt vizsgálati eredményeitől.

Biológusok, mezőgazdászok, az üdülés és az infrastruktúra problémakörével foglalkozó kutatók számára fontos ismeranyagot közöl a *vízminőség-vizsgálatokat* és a *biológiai jellemzőket* összefoglaló alfejezet.

A harmadik fejezet a *Balaton vízgyűjtőjének geomorfológiája*. BENEDEFF LÁSZLÓ DR. a vízgyűjtő fejlődéstörténeti áttekintése során — tektonikai forrásmunkák és saját méréseredményeinek megfelelően — különös jelentőséget tulajdonít az ellentétesen mozgó ún. diszlokációs övezeteknek. A Balaton törésvonalakkal elválasztott egykori részmedencéinek kialakulását, a tömegerő származását egyértelműen szerkezeti okokkal magyarázza.

MIKE KÁROLY a Balaton kialakulását és fejlődését a terület tegeztelepeinek nagyszámú sekélyfúrás-adata és nehézásványtani összetétel-vizsgálatok alapján újszerűen rajzolja meg. A közölt fejlődéstörténeti térképek, szelvények és diagramok, valamint az egyes részterületeket bemutató ösföldrajzi térképek merésznek tűnő

új fejlődéstörténeti magyarázatát kívánják alátámasztani. Véggkövetkeztetésének lényegét az alábbiakban fogalmazza meg: „... bebizonyosodott, hogy a Balaton mai helyén a gүнз jegesszakasz előtt a Duna-medence vízrajzi tengelelye haladt át. ... A gүнз jegesszakasz elején a Duna elvándorlása után, a hátrahagyott mederben jelent meg a Balaton legősibb formája.”

A korábbi elképzeléseknek ellentmondó elmélet szakmai körökben élénk vitát váltott ki.

„A tó vízszintváltozásai két alapvető tényező, a vízjárás és az emberi beavatkozás kölcsönhatásaként jelentkeztek, s jelentkeznek napjainkban is.” — írja BENEDEK. A szerző kultúrtörténeti források, korabeli térképek alapján és a történeti éghajlattal kutatáseredményeinek tükrében számol be a Balaton évszázados vízszintváltozásairól.

A negyedik fejezet a Balaton körzetében a múlt század elején megkezdődött és egyre fokozódó *antropogén beavatkozás* következményeit tárgyalja (LACZAY ISTVÁN). A tó és a kapcsolódó vízfolyások, mocsarak szabályozásáról, a

meder- és partvonalváltozásokról, a feliszapolódás és a lecsapolás folyamatáról, valamint a vízszintszabályozásban szerepet játszó egyéb természetes folyamatokról, az elvégzett és elvégzendő mesterséges beavatkozások feltételeiről és következményeiről kapunk átfogó képet.

Az atlasz széles körű érdeklődésre tarthat számot. A korábbi kutatások ismeretanyagának újszerű feldolgozása, továbbá friss kutatás-eredmények „első kézből” való ismertetése nem csupán az egyes szaktudományok kutatói, hanem a tervezés, valamint a közép- és felsőoktatás számára is az elméleti és gyakorlati munkát egyaránt segítő, gazdag mondanivalójú kitűnő alkotás. Megjegyzendő — bár a munka értékét nem csökkenti —, hogy a tetszetős kivitel színvonalát néhány elkerülhető, helyenként értelemszavarányomdai hiba rontja (pl. az 5. sz. táblázat utolsó oszlopában minden érték elől hiányzik a „több mint” jel). Másutt kisebb színnyomási és illesztési hibák is fellelhetők.

TARDY JÁNOS DR.

KOCSONDI ANDRÁS: *Modell-módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben.*

Akadémiai Kiadó Budapest, 1976. 210 old.

A felgyorsult ütemű tudományos-technikai haladással párhuzamban nőtt meg a rendszerelmélet jelentősége, alkalmazása a legkülönbözőbb tudományokban. A rendszerelméleten belül viszont hasonló intenzitással teremti újra önmagát a tudományok „eszperantója”: a m o d e l l.

Ez ideig azonban — mint ahogy egy helyütt megjegyzi a szerző — nem vizsgálták kellő részletességgel a tudományos megismerés struktúráját, e módszer széles körű elterjedésének okait, a modell tanulmányozása révén nyert ismeretek megbízhatóságát stb.

A tárgyalt könyv célja a modell (modell-módszer) természetének és megismerési funkcióinak ismeretelméleti elemzése, a tudományos modellek általános (filozófiai szintű) jellemzése. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a fontos tényt, hogy a modell és a modellezés egzakt és következetes filozófiai elmélet, mely általánosítja a módszer sikereit és eredményeit a technikai, természet- és társadalomtudományokban, valamint feltárja módszertani funkcióit. Mindezt azonban csak a dialektikus materializmus álláspontjáról, a marxista ismeretelmélet alapvető elvének — a *visszatükrözés* elvének — alapján lehet felépíteni.

A modellnek izomorf elméletként, vagy általában izomorf struktúráként való értelmezése szorosan kötődik az elvont matematikai objektumok sajátosságaihoz és a matematikai mód-

szerek jellegéhez. A *természettudományokban* (asztronómia, mechanika, fizika, kémia) viszont a „modell” fogalom használatossá vált annak jelölésére is, amire az adott elmélet vonatkozik vagy vonatkozhat, amit leír. Itt azonban két, egymástól bizonyos fókig eltérő, ugyanakkor mégis közeli jelentés ismerhető fel. Először a modellen olyan gondolatilag vagy gyakorlatilag megalkotott struktúrát értenek, amely leegyszerűsített (vagy idealizált) és szemléletes formában reprodukál valamilyen valóságos dolgot. Ez a tágabb értelmezés. A másik, a szűkebb értelemben használt modellmeghatározás az, amikor a nem ismert jelenséget az ismerte kívánják visszavezetni. Ez utóbbira köztudott példa, amikor a XVII. századi fizikusok az optikai és az elektromos jelenségeket mechanikai jelenségek segítségével kísérelték meg kifejezni. (Megjegyzendő, hogy még mai napig sincs teljes egység sem a modell, sem a modellmódszer ismeretelméleti sajátosságát illetően. S ez nem csupán a modellkifejezés használatának sokféleségében fejeződik ki, hanem magának a modell fogalmának meghatározásában, s a modellezés lényegének értelmezésében meglevő komoly eltérésekben is.)

A modell mint a tudományos világkép alkotóeleme mindig tartalmazza a fantázia bizonyos mozzanatát is. Ezt a mozzanatot azonban minden esetben korlátozni kell kisebb vagy nagyobb mértékig a tényekkel, a megfigyelé-

sekkel és a mérésekkel. A tudomány és a filozófia fejlődése már az ókorban együtt járt a valóság *szemléletes képeinek* kialakításával. Ezek a képek hipotetikus formában reprodukálták a kozmosz vagy a mikrovilág különböző jelenségeit. Például: ANAXIMANDROSZ a Földet henger alakúnak képzelte, amelynek magassága szélességének harmadrésze. A Földet körülveszi a levegő, majd a tűz szférája, melynek szétpattant darabjai a csillagok. Hasonló elképzelések olvashatók PTOLEMAIOSZ, DEMOKRITOSZ és EPIKÜROSZ munkáiban is. A modellek itt a természettudományos megismerés szükségszerű elemét alkották, minthogy a megismerés sohasem elégedett meg a matematikai formalizmussal, hanem az elmélet objektív tartalmát, minőségi oldalát is igyekezett feltárni. Az ilyen modellek bármely tudományos világgépnek lényeges mozzanatai. A kérdés csupán az, hogy tudományosan mennyire megalapozottak, mi a funkciójuk, rendeltetésük és céljuk. Ugyanakkor a modell mindig valamilyen módon konkrét, azaz a *szemlélet* vagy a *gyakorlati tevékenység* számára hozzáférhető.

KOCSONDI ANDRÁS könyvében a modelleket lehatárolva a tudományos kutatás folyamatában az objektív valóság megismerésének eszközeiként, s egyben visszatükrözésének sajátos formáiként vizsgálja; ezen belül főként a természettudományokat. A könyv két fő részből, ezen belül hét fejezetből áll. Az első rész lényegében történeti áttekintést ad a modell, a modell módszer fejlődéséről, a tudományos modell fogalmán és sajátosságain, valamint a tudomá-

nyos modellezés struktúrájának értékelésén át a kibernetikai modellek néhány sajátosságáig. Ezekben a fejezetekben különösen érdemes figyelni a modellek, s egyáltalán a modell fogalom értelmezésének sokféleségére, helyes vagy helytelen módjaira, alkalmazásaira.

A második rész a tudományos modellek helyét, szerepét, jelentőségét vizsgálja a tudományos megismerés folyamatában. Ebben a fejezetben pedig a modellek tükröző funkciójára, valamint a modell és az objektum visszatükrözésének sajátos formáira irányuló részeket kívánom aláhúzni. Végül különösen az utolsó fejezetre kívánom a figyelmet felhívni; úgy is, mint egy nagyon jól átgondolt, célratörő tömörséggel összegzett befejezést a könyvnek, s úgy is, mint a tudományok felé nyújtott lehetőséget. Ugyanis itt a modell módszer alkalmazásának lehetőségei (sajnos korlátai is), valamint a modellezés során nyert új ismeret igazságának és megbízhatóságának problémái vetődnek fel.

Végül, zárójelben egy észrevétel. 1973-ban a Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent V. STOFF: „Modell és filozófia” c. könyve. E könyv előszavában a szerző hálásan emlékezik meg KOCSONDI ANDRÁSRÓL, aki e könyvet a magyar olvasó számára tolmácsolta. Ezen túlmenően azonban a két szerző polemájára, állásfoglalása is, s kettejük kitekintése e tudományos probléma területén e két könyv együttes olvasásakor válik teljesebbé. S teljesebbé válik e témakör megértése, használhatósága is.

KÖRÖSI MÁRIA

KOKOLE VERA: Rendszerek, modellek és általános rendszerelméletek

(Sistemi, sistemska teorija i modeli).

Geografski Vestnik 48. sz. Ljubljana, 1976. 159—168 old.

Az általános rendszerelmélet célja, írja K. E. BOULDING, „Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza” c. kis kiadványában: a tapasztalatilag érzékelhető valóság általános összefüggéseivel foglalkozó rendszer jellegű elméleti konstrukciókra való igény.

A rendszerelméletet megalapozó kortárs, L. VON BERTALANFFY pedig így nyilatkozott: a helyes módszer az, ha egy bizonyos típusú rendszert olyan, megfelelően kiválasztott, dinamikus tulajdonsággal definiálunk, amelyet egyetlen alakjában formalizálhatunk.

A háború előtt megalkotott elmélet a kutatásokban az utóbbi harminc évben terjedt el azon elméletek alkalmazásával, melyek az általános rendszerelméletből származtathatók. A negyvenes évek végén újabb három elmélet született: WEINER *Kibernetikája* (1948), SHANNON és WEAVER *információ-elmélete* (1949), valamint NEUMAN és MORGENSTERN *játék-elmélete* (1947).

A felgyorsult ütemű tudományos-technikai haladással párhuzamban megnőtt a jelentősége — mind a természet-, mind a társadalomtudományokban — az olyan kutatásoknak, amelyek centrálisan az individuumot, ill. ezek valamilyen csoportját együtt elemzik környezetével. E kutatások diszciplináris formái (akár a biológiai és társadalmi ökológiák) kölcsönösen támaszkodnak rendszerelméleti megoldásokra. A rendszertani megközelítés viszont rendkívüli módon függ bizonyos modellek használatától. A modellek megalkotása ma már a tudomány majd minden területén nélkülözhetetlen.

A földrajzban az utóbbi évek kutatásainál a Gráf-elmélet ígérkezik megfelelőnek — olvashatjuk a dolgozatban. Analógiák alapján a modelleket három fő csoportra oszthatjuk: *matematikai, kísérleti és természetes* modellek.

Az első csoportba tartozó determinisztikus modellek a geomorfológiában és meteorológiában használhatók, míg a sztoasztikus modellek

a gazdaságföldrajzban alkalmazhatók többnyire.

GARRISON a városok növekedésére dolgozott ki sztoasztikus matematikai modellt.

A kísérleti modelleket illetően kétféle modellt különböztetünk meg: a scale-modellt és az analóg-modellt.

Mind a matematikai, mind a kísérleti modellek azonban nyitva hagyják az értelmezés problémáját. Nagyon ritkán valósul meg, hogy a matematikai modellek eredményeit gyakorlati-kísérleti modellekkel dolgozzák át, hogy azok alkalmazhatóságát a valóságban is ellenőrizték. A természeti modellek két csoportja (történeti és analóg) ott hasznosítható, ahol a kutatott jelenségeket egyszerűen nem tudjuk megmagyarázni, azaz csak úgy, hogy azok jellegzetességeit már ismert természeti jelenséghez hasonlítjuk.

Természeti modellekre alapozott értelmezéseket kíséreltek meg a gazdaságföldrajz némely területén, de a genetikai eseményekre alapozott fejlődési stádiumok megállapítása még problematikus.

Igaz — írja a szerző —, hogy a modellek bizonyos hiányosságokat mutatnak, mégis a kutatásokban ma a legelterjedtebb kutatási technika és a számítógépes technológia, valamint rendszerközelítés módszerével, azok fejlődésével még népszerűbbé válhat a jövőben.

Az értékezés összefoglalva rögzíti azokat a körülményeket, melyek életrehívták a rendszerelmélet megvalósulását, majd felsorol néhány elméletet és módszert, végül külön kitér első sorban a földrajztudományokat érintő rendszerelméleti, és modell-problémákra, melyek első sorban az adathiányok folytán nem lehetnek teljes érvényűek.

Ezeket a problémákat mindannyian ismerjük, s ki-ki a saját területén — amennyiben foglalkozik a programozás célravezetőségével — tesz és tett már javaslatot.

1954-től (az Általános Rendszerkutató Társaság megalakulásának időpontja) már számos publikáció jelent meg, s jelenik meg folyamatosan. Akkor a megalapítók négy irányt jelöltek meg. Nevezetesen:

- a rendszer: kölcsönhatásban álló elemek olyan együttese, melyekre alkalmazhatók bizonyos rendszertörvények;
- az általános rendszerelméletnek egybe kell esnie legalábbis a valós és komplex változók teljes matematikai elméletével;
- a rendszerelmélet mindenképpen a tiszta matematika egyik ága lesz;
- fő vonal: az empirikus kutatás jelentősége. Tudjuk, hogy az elmélet igazi próbája a gyakorlat.

KÖRÖSI MÁRIA

HARD, G.: Die Geographie. Eine wissenschaftstheoretische Einführung

Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1973. 318 old.

GERHARD HARD, a Rajna-vidéki Pedagógiai Főiskola bonni szekciójának professzora a mű előszavában leszögezi, hogy nem „a” tudományelmélethez, sem „a” földrajzi metodológiához írt bevezetőt, hanem a tárgyon belüli tudományelméleti viták elé. Tanulmánya a jelenkori, első sorban német nyelvű „legfontosabb” földrajzi kutatási témák, nézetek, vélemények, viták és érvek bemutatása és kritikája. Fontosnak a kutatási gyakorlat és a szakdidaktika szempontjából jelentős témákat és nézeteket ítéli meg.

A könyv bevezetőjében HARD egyetlen kérdést boncolgat: mi a geográfia? Taglalja a kérdésfeltevés különböző értelmezésének lehetőségeit és kitűnően érzékelteti a válaszok sokféleségét is.

A könyv két részből áll. A rövidebb terjedelmű első részben HARD a szakirodalom alapos áttanulmányozása nyomán alapvető földrajzi szemléletek változását és módosulását mutatja be. Néhány fogalom (pl. alapperspektíva, bázisteória) különböző (esetleg megtevesztő) nyelvi értelmezhetőségének példáit felsorakoztatva felhívja a figyelmet a tudománytörténet és a geográfia tudományelméleti vonatkozásainak ütvészőire.

A szerző a második részben a geográfia XX. sz.-i kutatásperspektíváit, ezen belül elsőként a tájökológiai tételt tárgyalja. Bírálja a kutatási gyakorlatot, amely eddig főként a „természetháztartás” (HARD) bizonyos összefüggéseinek szemléletét jelentette. Többnyire a rokontudományokból (fitoszociológia, ökológiai geobotanika és növényökológia stb.) vett leírás-mintákkal és kutatási technikákkal dolgoztak — az ökológiai rokontudományok szintjéhez képest prózaian dilettáns módon — véli HARD. Leírja, hogy e tétel keretében meghonosodott néhány fő téma, melyek közül hagyományos a növényzet, az éghajlat és a talaj együttes variációinak kisléptékű vizsgálata — a földfelszín „informatív” osztályozása (tipizálása) és többdimenziós módon történő regionalizálása céljából. HARD ide sorolja C. TROLL és tanítványai munkáit. Ugyancsak e tétel keretében véleményezi az E. NEEF által első sorban elméletileg megalapozott és NEEF tanítványai, főleg G. HAASE által terepen is alkalmazott, az adott terület ésszerű megőrzésének kihasználására kikísérletezett módszert.

A fenti irányzatokat többé-kevésbé bírálva HARD kifejti az ökogeográfusnak az ő elképzelése szerinti feladatát: „... feltéve, hogy az

ökogeográfus egyúttal vagy talaj- és/vagy növényzetkutató, vagy talajjavítással foglalkozik, vagy hidrológus, vagy agrármeteorológus (vagy hasonló). Széles körű előképzettsége folytán értelemszerűen be tudná illeszteni az ökológiai konkurrenciába a behatások mértékét, a relációkat és a figyelembe nem vett rendszer-elemeket, miáltal egy lényegében biológiailag képzett ökológus (akinek más területeken természetesen alárendeltje) fölé kerekedhetne szám-szerűen a területen”.

A nyugatnémet geográfia tájökológiájában a természeti tér tagolási kérdései állnak előtérben — írja HARD, és hozzáteszi, hogy K. H. Paffen (1953) munkája óta feltűnő módszertani vagy tartalmi haladás alig tapasztalható.

Összegezve az e tétel keretében tett megállapításait leszögezi, hogy a nyugatnémet geográfia-ban a tájökológia alig-alig perspektivikus és a hangzatos proklamációk és programok ellené-re szinte kizárólag természeti tér tagolási mun-kákat, nagyvonalú természetismereti áttekin-téseket, terminológiai rendszerezésre irányuló fáradozásokat és néhány nagyon különböző tematikájú, tiszteletre méltó egyedi munkát tartalmaz, amelyek legtöbbje csak korlátozott mértékben tekinthető ökológiainak. HARD ezután vázolja elgondolásait a stagnáló helyzet fellendítésére. Eszerint a „tájökológiát” tema-tikusan koncentrálni kellene a tájrészek hasz-nosítása és hasznosításának változása, a meg-művelés, a hasznosíthatóság, a megterhelés, valamint a megterhelhetőség és a regenerációs képesség ökológiáira. Ilyen módon a földrajzi (táj)ökológia kapcsolódni kényszerülne egy, a tudományokat átfogó és nagy jövőjű kutatási fronthoz, amellelt kooperálni tudna a rokon-tudományokkal is.

HARD a geomorfológiai tételt két oldalról közelíti meg. A geomorfológia egyrészt a föld-felszíni formák leírása és magyarázó (mindenek-

előtt genetikai) interpretálása, másrészt a for-maalakító folyamatok tudománya. A geomor-fológia német nyelvterületen — írja — a törté-neti geológiának geográfusok által vizsgált metszete, negyedkori föld- és tájtörténet. HARD megjegyzi, hogy a recens folyamatokkal és rendszerekkel, a mennyiségileg megragadott folyamat és forma összekapcsolásával foglalko-zó geomorfológia kutatáslogikailag sokkal szo-rosabban kapcsolódik más geográfiai kutatási tételekhez (pl. a tájökológiai, valamint a talaj- és növényföldrajzi tételekhez), mint a hagyomá-nyos geomorfológia.

A szerző a következőkben a tájföldrajzi tételt fejt ki. A német nyelvű geográfia-ban igen nagy jelentőségű tájföldrajz lényege eredeti-gen a táj képének leírása és genetikai értelme-zése volt. A tájföldrajz (tágabb értelemben) legalábbis bizonyos időszakban szinte az egész német geográfiát felölelte és a tájkonceptió részben befolyásolta az összes többi földrajzi témakör kutatási gyakorlatát (így a geomor-fológia, a légkör földrajza, a tájökológia téma-körét) is. A tájföldrajz — hasonlítja HARD a fejlődéstörténeti geomorfológiához — megpró-bálja felkutatni különböző korszakok táji bi-zonyítékait, azokat kronológiailag rendezni és megállapítani, hogy mennyiben járultak hozzá a mai földrajzi táj képének kialakulásához.”

A szerző a továbbiakban néhány gondolat erejéig kitér a növényföldrajzi és légkörtani tételre is.

HARD professzor a geográfián belüli tudós-mányelméleti viták elé írt bevezetőt. Német nyelvterületen az utóbbi években a maga ne-mében szinte egyedülálló műfajú munka első sorban a földrajztudomány elvi-metodológiai kérdéseivel foglalkozó, valamint a nyugat-német földrajzi problémák iránt érdeklődő ku-tatóknak ajánlható.

MOLNÁR KATALIN

IN MEMORIAM

Dr. Szabó László

(1903—1976)

A magyar földrajztanítást és az általános iskolai földrajztanárképzést DR. SZABÓ LÁSZLÓ halálával súlyos veszteség érte. SZABÓ professzor személyében a magyar közoktatás és közművelődés egyik kiemelkedő egyéniségét tisztelhattuk, aki gazdag életművével bizonyította, hogy a régi értelmiség legjobbjai azonosulni tudtak a társadalmi változásokkal, a szocializmus alapeszméivel.

SZABÓ LÁSZLÓ a mai Szlovákiában, a Hont megyei Középpalójtán született 1903-ban. Elemi iskoláit szülőfalujában, gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban végezte. Ezt követően a budapesti Pázmány Péter (ma Eötvös) Tudományegyetemre, a földrajz-történelem szakra iratkozott be. Tanári diplomáját és doktori oklevelét 1926-ban szerezte, CHOLNOKY JENŐ (1870—1950) professzor egyik legtehetségesebb tanítványaként. Oklevelének megszerzése után három évig az állástalan diplomások életét élte, majd 1929-től 1935-ig helyettes tanárként dolgozott egy budapesti iskolában. Az 1935/36. tanévben a Mester utcai Irányító Polgári Iskolába helyezték, ahol tíz évig tanított. Az iskola „irányító” jellegét onnan kapta, hogy a legkorszerűbb módszertani eljárások kipróbálásával, ún. mintatanításokkal, bemutatókkal segítette a fővárosi tanárok továbbképzését.

Az Irányító Polgári Iskolában SZABÓ LÁSZLÓ érdeklődése a földrajz-módszertanra összpontosult. Oktatás-módszertani kísérleteit és szakirodalmi tevékenységét a „munkaiskola” szellemében kezdte s annak pozitív törekvéseit valósította meg. Első módszertani dolgozata 1935-ben jelent meg „A munkaiskola elveinek megvalósítása a földrajztanításban” címmel. Ezt követően gyors egymásutánban láttak napvilágot az alsó- és középfokú földrajztanítással kapcsolatos munkái, pl. a koncentrációról, a szülőföld ismertetéséről, a tanulmányi kirándulásokról és a földrajzi táj megismeréséről stb.

SZABÓ LÁSZLÓ a földrajzmetodikai munkásságon kívül szakmai tudományos (főleg településföldrajzi) kérdésekkel is foglalkozott. 1939-ben jelent meg „Budapest kialakulásának földrajzi lapjai” c. értekezése, melyet előzőleg a Magyar Földrajzi Társaság ülésén adott elő CHOLNOKY JENŐ, TELEKI PÁL és PRINZ GYULA jelenlétében. A kiváló geográfustudósok elismeréssel nyitkoztak SZABÓ LÁSZLÓ előadásáról, ill. önálló tudományos kutatásairól.

A felszabadulás után, az 1945/46. tanévben SZABÓ LÁSZLÓT polgári iskolai igazgatónak nevezték ki. Igazgatói és oktatói munkája mellett aktívan részt vett az általános iskola szervezetének és földrajzi tantervének kidolgozásában is. Közben, 1945-től 1952-ig előadója volt a földrajztanárképző tanfolyamának, ahol a marxizmus—leninizmus szellemében ismertetette a természeti és gazdasági földrajz legújabb eredményeit, a földrajzi kutatások főbb irányvonalait, az oktatás tartalmi és módszertani követelményeit. 1948-ban a Budapesti Tanárképző (később Pedagógiai) Főiskola Földrajz Tanszékére került tanszékvezető főiskolai tanári beosztásban.

A tanszékvezetői szerepkörben teljesedett ki SZABÓ LÁSZLÓ alkotó és irányító-szervező tehetsége. A tanszékalapítás, a földrajztanár-képzés tárgyi és személyi feltételeinek megteremtésével (kb. 1948—1953) párhuzamosan az általános és középiskolai földrajzkönyvek írásával szolgáltatta népi demokratikus Magyarország művelődésügyét. Első tankönyve 1949-ben jelent meg „Magyarország földrajza” címmel, melyet 1957-ig további öt általános és középiskolai tankönyv követett.

Az alsó- és középfokú iskolák számára írt földrajztankönyvei után, 1953-tól kezdődően jelentek meg főiskolai jegyzetei, tankönyvei és a tanári továbbképzést segítő munkái. A SZABÓ LÁSZLÓ szerkesztésében megjelent főiskolai tankönyvek (pl. az *Általános természeti földrajz, Eurázsia, Tengeren túli világrészek, Kontinensek földrajza*) immár két évtizede az általános iskolai tanárképzés legalapvetőbb eszközei, az önálló tanulás forrásai. SZABÓ LÁSZLÓ főiskolai tankönyvsorozata a geográfiai szaksajtóban kitűnő minősítést kapott. Nagy sikere volt a *Magyarország földrajza* (1964) c. könyvének is, melyet a moszkvai I. L. Izdatyelsztvo Innosztrannoj Lityeraturü orosz nyelven is megjelentetett.

1955-ben, amikor az Oktatásügyi Minisztérium megszüntette a Budapesti Pedagógiai Főiskolát, SZABÓ LÁSZLÓT gimnáziumi igazgatónak nevezték ki. Igazgatói működése alatt — mint meghívott professzor — Egerben is tanított, így nem szakadt el az általános iskolai földrajztanár-képzéstől. 1959-ben a miniszter a Szegedi Tanárképző Főiskolára helyezte tanszékvezető tanári minőségben. SZABÓ LÁSZLÓ oktató-nevelő, tudományos és tanszékvezetői munkáján felül 1960-tól 1965-ig az igazgatóhelyettesi funkciót is ellátta. 1972-ben megvált a tanszékvezetéstől, majd 1973-ban — 70 éves korában — nyugdíjazását kérte.

Az Országos Tervhivatal megbízása alapján a település- és gazdaságföldrajz egyik érdekes — gyakorlati jelentőségű — témájával, az alföldi tanyarendszerrel is sokat foglalkozott. Kollégái is hallgatói bevonásával kb. 2000 tanya földrajzi vizsgálatát végezte el. Kutatási eredményeiről írt dolgozatai (pl. A Dél-Alföld településföldrajzi problémái, Falvak és tanyák) értékes adatokkal szolgálnak a dél-alföldi település- és területfejlesztési tervek készítéséhez. A tanyavilág gyors-ütemű felszámolását már az első kutatási beszámolójában (1964) helytelténítette és — ERDEI FERENCCEL egyetértésben — az ún. mezőgazdasági városok fejlesztését javasolta.

SZABÓ LÁSZLÓT állandóan foglalkoztatta a földrajztanár-képzés tartalmi és módszertani korszerűsítése. A Művelődésügyi Minisztérium mellett működő tanárképző főiskolai földrajzi szakbizottság elnökeként 1972-ig jelentős szerepet töltött be a főiskolai tantervek kidolgozásában, továbbá a terepgyakorlatok, a hazai és külföldi tanulmányutak mai rendszerének kimunkálásában. A felsőoktatási reformokon túlmenően tanácsaival, módszertani értekezéseivel, jegyzeteivel (pl. A földrajzi tanítási óra) hatékonyan segítette az általános iskolai földrajztanítás korszerűsítését. Az általános iskolai tanárok továbbképzését is szívügyének tekintette, részükre maradandó szakmai élményt nyújtó előadásokat tartott és tanulmányutakat vezetett.

A TIT felkérésére az ország több városában tartott népszerűsítő előadásokat. 1955-től 1970-ig több mint 50 ismeretterjesztő dolgozatát olvasták fel a rádióban s ezzel igen eredményesen hozzájárult a rádióhallgatók földrajzi tudásának, látókörének bővítéséhez.

SZABÓ LÁSZLÓ neve elválaszthatatlan a Magyar Földrajzi Társaságtól, melynek több évtizede igen aktív tagja. A felszabadulás után újjáalakult MFT-ben mint választmányi tag, az oktatás-módszertani szakosztály, majd a Szegedi Osztály elnökeként igen jelentős tudományos-közeleti tevékenységet folytatott.

SZABÓ LÁSZLÓ alkotó-pedagógiai munkásságát szocialista államunk magas kitüntetésekkel ismerte el. 1953-ban és 1964-ben az Oktatásügy Kiváló Dolgozója kitüntetést, majd 1964-ben A Haza Szolgálatáért érdemérem arany fokozatát, 1972-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta. 1974-ben a Magyar Földrajzi Társaság 98. közgyűlésén — szakmai munkássága elismeréseként — „A szocialista földrajzért” oklevéllel tüntették ki.

SZABÓ LÁSZLÓ négy évtizedes oktató-nevelő, tudományos és tankönyvíró munkássága, társadalmi-közeleti tevékenysége szép és követendő példa a mai tanárnemzedék számára.

DR. SZABÓ LÁSZLÓ professzor emlékét tisztelettel és kegyelettel megőrizzük.

FRISNYÁK SÁNDOR DR.

Dr. Futó József

(1918—1977)

1977. március 1-én meghalt DR. FUTÓ JÓZSEF, az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanára, a regionális földrajz kiváló művelője, a geográfia egyik legismertebb népszerűsítője.

Futó JÓZSEF 1918. augusztus 22-én született a Bihar megyei Csökmön. Elemi iskoláit részben szülőfalujában, részben Mezőtúron végezte, majd 1928-tól 1936-ig a szeghalmi Péter András Gimnáziumban tanult. Édesapja igazgató-tanító volt, aki gyermekeit és tanítványait a természet szeretetére és megfigyelésére nevelte. A gyermekkorban kialakult természetszeretet és -ismeret, továbbá a pedagógus szülők példamutató magatartása, hivatás- és szakmaszeretete meghatározó jelentőségű volt Futó JÓZSEF pályaválasztására.

1936-ban a debreceni tudományegyetemre iratkozott be, természetrajz—földrajz szakra. Már első éves korában bekapcsolódott a Márciusi Front baloldali diákmozgalomba, mely pozitívan befolyásolta politikai fejlődését, jellemét és gondolkodását. Később bekerült az Egyetemi Meteorológiai Intézetbe, ahol több mint másfél évig dolgozott s ez idő alatt olyan indítást, szakmai koncepciót kapott, mely egész életművén, tanári, tudományos és tankönyvírói munkásságán nyomon követhető. Harmadéves korában „Magyarország madárvilága” c. dolgozatával, a következő évben hazánk kipusztult állatairól írt munkájával elismerő oklevelet és pályadíjat nyert. Közben több cikke jelent meg a Debreceni Szemlében, szintén a természetrajz köréből. E kezdeti tuda-

manyos eredmények érlelték meg Futó József elhatározását, hogy a tanári munkát a tudományos alkotó tevékenységgel kapcsolja össze. S ilyen életcél-meghatározással még az egyetemi éveit alatt megkezdte a Berettyó és a Sebes—Körös élővilágának tudományos vizsgálatát, mely doktori értekezésének alapjául szolgált.

Pedagógiai pályafutását 1941-ben segélydíjas tanárként kezdte a Tolna megyei Gyöngyösi gimnáziumban. Innen néhány hét múlva a szatmárnémeti ref. gimnáziumba helyezték át, ahol a katonai bevonulásig (1942) teljesített szolgálatot. Szatmárnémetiben a földrajztanítás és internátusi felügyelő tanári munkája mellett folytatta tudományos munkáját. Itt írta „Szeghalom környékének halfaunája” c. doktori disszertációját, melyet 1942-ben sikeresen védett meg a kolozsvári egyetemen. Doktori értekezése és a Debreceni Szemlében megjelent első dolgozatai azt bizonyítják, hogy Futó József biológusként indult s érdeklődése elsősorban az állatvilág vizsgálatára összpontosult.

A nagy reményekkel és akaraterevével elkezdett tanári-tudományos munkásságát — rögtön az első sikerélmények után — derékbatörte a háború. 1942-től 1944-ig a debreceni 17. tábori tüzérezrednél katonáskodott, majd kivitték a frontra. 1945-ben Igó térségében szovjet hadifogságba esett. Így került ki a Szovjetunióba, ahol 1948-ig sokfelé dolgozott. Pl. Kujbisevben esztergályos volt egy vasipari üzemben, majd a baskiriai ősházában a fakitermelésben, később — különböző munkakörökben — az Ural, Mugodzsar és a Kaszpi-mellék városaiban dolgozott. Elbeszélései szerint a Szovjetunióban alakult-formálódott marxista társadalom- és természetszemlélete, s erősödött geográfiai érdeklődése. A hadifoglytáborban politikai funkcionárius volt s ebben a szerepkörben is állandóan tanult és tanított.

Hazatérése után Budapesten, a Lónyai úti ált. iskolában helyezkedett el. 1950-ben a földrajz—biológia szakos tanárok szakmai továbbképző tanfolyamára küldték, ahol hamarosan felfigyeltek tudására, szakmai-politikai tisztánlátására, a Szovjetunióban szerzett gazdag tapasztalataira. Egy hét múlva kiemelték a hallgatók soraiból és reá bízta az előadások tartását, a tanfolyam vezetését. A nyári tanfolyam befejezése után a Városmajor utcai ált. leányiskola igazgatójává nevezték ki, de másfél hónap múltán már a Fővárosi Pedagógiai Intézetben dolgozik a földrajz tanszék tanáraként. Itt ismerkedett meg Szabó László (1903—1975) főiskolai tanárral, aki a következő évben őt a tanszékére hívta. Futó József 1951-től 1955-ig Szabó professzor mellett dolgozott a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskolán, adjunktusi beosztásban. Az intézet megszűnése után az egri Pedagógiai (később Tanárképző) Főiskolára nevezték ki, szintén adjunktusi minőségben.

Az általános iskolai földrajztanár-képzésben eltöltött negyedszázad alatt a geográfia minden ágával foglalkozott, de legszívesebben a *léggör* és az *élővilág földrajzát* tanította. E témakörből írt főiskolai jegyzet- és tankönyvrészeket, tanári segédkönyveket, továbbá a Bükk tudományos irodalmát gazdagító dolgozatokat.

Őt is megragadta az a hatalmas politikai-gazdaságföldrajzi változás, mely a gyarmati rendszer összeomlásával és a felszabadító mozgalmakkal összefüggésben jelentkezett. Még nagyobb erővel hatott Futó József témaválasztására a szocialista országok dinamikus fejlődése. E nagy átalakulást állandóan nyomon követve, száz számra írta földrajzi ismeretterjesztő cikkeit az Élet és Tudományba, a Természet Világába és egyéb tudománynépszerűsítő lapokba. A világpolitikai események földrajzi hátterének leírásával, magyarázásával, az ok-okozati kapcsolatok feltárásával *kiemelkedő közművelő-ismeretterjesztő munkát végzett*. A nagysikerű, két kiadást megért Afrika, ill. Közép- és Dél-Amerika című könyve a felszabadulás utáni regionális földrajzi irodalom kimagasló alkotása volt. Tudományos igényességgel írt könyveit — a mindig tanítani-nevelni akaró pedagógus alapkoncepciójával — a művelődni vágyó nagyközönségnek szánta, de egyben kitűnően szolgált a tanárképzést és -továbbképzést is. Az általános és középiskolai földrajztanárok posztgraduális képzése céljából írta A Föld éghajlata és hatása az élővilágra c. könyvét, melyben — többek között — a Walter—Lieth klímadiagramok megismertetését és az oktatásban való széles körű elterjesztését szorgalmazta.

Futó József kiváló oktató-nevelő, tudományos és ismeretterjesztő munkájának elismeréseként 1960-ban *docensi*, 1970-ben *főiskolai tanári* kinevezést kapott. Ezen kívül számos kitüntetés (pl. az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, 1965, A szocialista földrajzért, 1971, Munka Érdemrend, 1973 stb.) és választmányi tagság jelzi munkájának társadalmi elismerését, nagyraértékelését. 1970-ben Udvarhelyi Károly professzor nyugalomba vonulása után — átvette a tanszék vezetését és az Oktatási Minisztérium mellett működő főiskolai földrajzi szakbizottság elnöki teendőit. Ez utóbbi funkciójában jelentős szerepet vállalt az általános iskolai földrajztanár-képzés tartalmi és módszertani korszerűsítésében, a tantervek kimunkálásában, a tankönyvek írásában és szerkesztésében. Irányító-szervező munkája, a tudományos társaságokban és szerkesztő bizottságokban betöltött tisztsége nagyrabecsült *közéleti személyiséggé* emelte. S ezt a sokoldalú tevékenységet: a tanárképzést, a földrajzírás, a társadalmi-közéleti munkát olyan mintaszertűen, tudományos igényességgel, mindig érezhető lelkesedéssel és szakmaszeretettel végezte, mely életében is követendő volt pályatársai, barátai, tanítványai számára.

DR. FUTÓ JÓZSEF távozásával a 20. századi magyar földrajzírás és az általános iskolai tanárképzés egyik legnagyobb tehetségű, mindannyiunk által szeretett és nagyra értékelt egyéniségét gyászoljuk.

Emlékét kegyelettel őrizzük.

FRISNYÁK SÁNDOR DR.

Dr. Futó József főbb munkáinak jegyzéke

Tudományos dolgozatok

- Eger hőmérsékleti viszonyai. — Egri Ped. Főisk. Évk. II. köt. 1956. pp. 529—540.
Eger szélviszonyai. — Egri Ped. Főisk. Évk. III. köt. 1957. pp. 523—537.
Mikroklimatikus mérések a Nagymezőn. — Földr. Ért. 1962. 4. sz. pp. 487—498.
Hóvastagság- és talajfagy-vizsgálatok a Szépasszonyvölgyben. — Egri Tanárképző Főisk. Tud. Közl. II. köt. 1964. pp. 415—423.
Hőmérsékleti szélső értékek a Bükk-platón. — Egri Tanárképző Főisk. Tud. Közl. II. 1964. pp. 401—413.
A Bükk-fennsík erdőült és füves dolináinak mikroklímája. — Egri Tanárk. Főisk. Tud. Közl. III. 1965. pp. 313—324.
Szélsőesség-mérések a Bálványon. — Egri Tanárk. Főisk. Tud. Közl. III. 1965. pp. 325—334.
A Szalajka-patak vízhőmérséklet-változásai a forrástól Szilvásváradig. — Egri Tanárk. Főisk. Tud. Közl. VI. 1968. pp. 273—280.

Oktatásmódszertani dolgozatok

- Az éghajlattanítás elvi kérdései. — Földrajzi Közl. 1955. 4. sz. pp. 349—359.
A földrajzi szakdolgozatírás néhány kérdése. — Egri Ped. Főisk. Évk. V. 1959. pp. 403—410.
A földrajzi terepgyakorlatokról. — Egri Ped. Főisk. Évk. VI. 1960. pp. 155—171.
A földrajzi terepgyakorlatok néhány szakmai és pedagógiai kérdése. — Felsőokt. Pedagógia — Metodikai sorozat I/1. 1964. pp. 114—117.
A földrajzi írásbeli vizsgáztatás tapasztalatai. — Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. Tud. Közl. VIII. 1970. pp. 219—236.
A földrajz tanszéken folyó ellenőrzési kísérletek tapasztalatai. — 25 éves az általános iskolai tanárképzés (Jubileumi évkönyv a tanárképző főiskolák 25 éves fennállására). Bp. 1973. pp. 55—62.
A földrajz szakos hallgatók teljesítményének vizsgálata korszerű feladat típusokkal. — Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. Tud. Közl. IX. 1977. pp. 103—111.

Főiskolai jegyzetek és tankönyvek

- Földrajz (Az általános iskolai tanárok továbbképzési anyaga). — Tankönyvkiadó, Bp. 1953. (társszerző) pp. 234—343.
Légkörtan. — Főisk. jegyzet, Bp. 1953. 83 p.
Afrika földrajza. — Főisk. jegyzet, Bp. 1953. 50 p.
Földrajzi gyakorlatok. — Főisk. jegyz. (társszerző) Bp. 1955. pp. 49—76.
Általános földrajz. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1955. (társszerző) pp. 168—294, 421—446. 2. kiadás 1960.
Eurázsia. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1957. (társszerző) pp. 5—20, 26—33, 246—270. 2. kiadás 1961. 3. kiadás 1969.
Magyarország természeti földrajza. — Főisk. jegyz. Bp. 1959. (társszerző) pp. 76—106. 2. kiadás 1963.
Tengeren túli világrészek. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1960. (társszerző) pp. 5—33, 72—131, 348—370. 2. kiadás 1966.
Magyarország természeti és gazdasági földrajza. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1968. (társszerző) pp. 45—81.
Általános természeti földrajz. — Tankönyvkiadó, Bp. 1968 (társszerző) pp. 333—510, 661—698.
Kontinensek földrajza II. Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1973. (társszerző) pp. 13—182.
Általános természeti földrajz. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1975. (szerkesztő és társszerző) pp. 96—235, 338—376.
Magyarország földrajza. — Főiskolai tankönyv. — Tankönyvkiadó, Bp. 1977. (társszerző) pp. 44—78.
Kontinensek földrajza I. — Főiskolai tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 1977. (szerkesztő és társszerző)

Önálló könyvek

- Afrika. — Gondolat, Bp. 1963. 325 p. 2. kiadás 1965.
Közép- és Dél-Amerika. — Gondolat, Bp. 1965. 307 p. 2. kiadás 1967.
A Föld éghajlata és hatása az élővilágra. — Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 175 p.

Egyéb kiadványok

- Magyar utazók, földrajzi felfedezők. — Tankönyvkiadó, Bp. 1973. (társszerző) pp. 124—129, 158—163, 298—302.
Az Alföld természeti földrajza. — TIT szakosztályi füzetek, Bp. 1955. 29 p.
Európa leghosszabb folyója, a Volga. — Útmutató a TIT előadói számára, Bp. 1955. 19 p.

TÁRSASÁGI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ALAPSZABÁLYAI

I. fejezet

Általános rendelkezések

1. §

A Társaság címe, székhelye, működési területe, hivatalos nyelve, pecsétje

A Társaság címe: Magyar Földrajzi Társaság.

Székhelye: Budapest.

Működési területe: Magyarország.

Hivatalos nyelve: magyar.

Pecsétje: a Magyar Népköztársaság címere, „Magyar Földrajzi Társaság 1872” körirattal.

2. §

A Társaság célja és feladata

A Társaság célja és feladata Hazánk földrajzának kutatása és ismertetése, az egyetemes földrajztudomány művelése, elősegítése annak, hogy a földrajztudomány eredményei a szocializmus építése és továbbfejlesztése szolgálatába állíttassanak, valamint a földrajzi ismeretek terjesztése a legszélesebb néprétegek között.

A Társaság előmozdítja a földrajzi tudományos kutatásokat és utazásokat, a földrajzi oktatást; kapcsolatot tart fenn rokon célú hazai és külföldi társaságokkal és intézményekkel.

3. §

A cél elérésére szolgáló eszközök, a Társaság vagyonára vonatkozó rendelkezések

A Társaság célját szolgálják: közgyűlések és választmányi ülések, nyilvános, népszerű és szakelődások, szakviták, szakosztályok és vidéki osztályok, vándorgyűlések, tanulmányutak és szakbizottságok, folyóiratok, könyvkiadványok, könyvtár-, térkép-, kézirat- és képgyűjtemény.

A Társaság vagyona: tudományos felszerelés, könyvtár, térképtár és irodai felszerelés, esetleges olyan adományok, amelyek az adományozó rendelkezése szerint a vagyonhoz csatolandók, esetleges ingatlanok, alapítványok.

A Társaság jövedelme: a Magyar Tudományos Akadémiától kapott támogatás, felajánlások, állami és egyéb segélyek és adományok, a Társaság vagyonának hozadéka, a Társaság rendezvényeiből befolyó összegek.

A Társaság működésének anyagi feltételeit a Magyar Tudományos Akadémia biztosítja. A Társaság vagyonát és jövedelmét a Társaság intéző szervei kezelik. A Társaság pénztárában legfeljebb 1000,— Ft tartható, az ezt meghaladó összeget a Magyar Nemzeti Bank pénzforgalmi osztályáról kell kezelni.

II. fejezet

A tagokról

4. §

A tagokról általában

A Társaságnak

- a) tiszteletbeli
- b) rendes
- c) ifjúsági

tagjai lehetnek.

Tiszteletbeli tagokat a Társaság választmányának javaslatára a közgyűlés választ. Tiszteletbeli tag lehet az a magyar állampolgárságú vagy külföldi geográfus, akit a földrajztudomány terén kifejtett különleges értékű munkássága elismeréseképpen a közgyűlés annak megválaszt. Külföldi állampolgárok megválasztásához a belügyminiszter előzetes hozzájárulása szükséges.

Rendes taggá választható a földrajztudomány minden feddhetetlen előéletű, magyar állampolgárságú művelője és kedvelője, aki kötelezi magát a Társaság alapszabályainak elfogadására és megtartására.

Ifjúsági taggá választhatók azok a 14—18 éves ifjak, akik a társaság céljának megvalósításába be kívánnak kapcsolódni.

5. §

A tagok felvétele

1. Minden tiszteletbeli és rendes tagnak jogában van új tagokat ajánlani. Az ajánlatok a belépési nyilatkozatok aláírásával a főtítkárnak jelentendők be, aki az ajánlottak névsorát megválasztásuk végett a legközelebbi választmányi ülés elé terjeszti.

2. A választmánynak a tagok felvételére vonatkozó határozatait az érdekeltek a közlést követő naptól számított 8 napon belül a közgyűléshez megfellebbezhetik.

3. A felvételnél a 4. §-ában meghatározott általános kellékek fennforgása esetében is előfeltétele a feddhetetlen előélet. Azok, akiket háborús vagy nép- és demokráciaellenes, valamint a gazdasági rend elleni és egyéb köztörvényű bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek, nem lehetnek tagok. Nem lehetnek továbbá a Társaság tagjai osztályidegenek vagy a magyar dolgozó néppel és annak államával szemben ellenséges elemek.

4. A tagság a belépéstől számított 1 évre kötelező. Ennek letelte után összes jogaival és kötelezettségeivel együtt további egy évre meghosszabbítottnak tekintendő, amennyiben a tag kilépési szándékát nem jelenti be.

6. §

A tagok jogai

1. A tagok jogait személyesen gyakorolják. A Társaság közgyűlésén minden tag részt vehet. A tiszteletbeli és rendes tagoknak tanácskozási, indítványozási és szavazati joguk van, az ifjúsági tagoknak tanácskozási és indítványozási joguk van a közgyűlésen.

2. Minden tag igényt tarthat a Társaság által nyújtott kedvezményekre.

3. Minden tiszteletbeli és rendes tagnak joga van kultagokat ajánlani.

7. §

A tagok kötelezettsége

A Társaság tagjai kötelesek az alapszabályok rendelkezéseit, valamint a Társaság intézőszerveinek határozatait megtartani és a Társaság célkitűzéseit minden erejükkel előmozdítani.

8. §

A tagság megszűnése

1. A tagság megszűnik:

- a) kilépés által,
- b) törlés által,
- c) kizárás által,
- d) halál által.

2. A kilépési szándékot legkésőbb a naptári év végéig írásban be kell jelenteni, különben a tagság további 1 évre kötelező.

3. Ki kell zárni a tagok soraiból azokat, akiket háborús vagy nép- és demokráciaellenes, gazdasági rend elleni vagy egyéb bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek. Ki lehet zárni a tagok sorából azokat, akik a Társaság célkitűzéseire méltatlanul viselkednek, az alapszabályok rendelkezéseit nem tartják meg, vagy magatartásukkal a Társaság tekintélyére méltatlanná válnak.

4. A törlés és kizárás felett a választmány határoz, mely határozat ellen a közlést követő 8 napon belül a közgyűléshez lehet fellebbezni.

III. fejezet

9. §

A Társaság intézőszervei

A Társaság intézőszervei:

- a) közgyűlés,
- b) választmány,
- c) tisztikar,
- d) számvizsgáló bizottság,
- e) szakosztályok,
- f) vidéki osztályok,
- g) a Nemzetközi Földrajzi Unió Magyar Nemzeti Bizottsága.

10. §

A közgyűlés

1. A közgyűlés a tagok összességének képviselője, a Társaság legfőbb szerve. A közgyűlés lehet kétféle, rendes és rendkívüli.

2. Rendes közgyűlést a Társaság évente egyszer, a naptári év első negyedében tart. Rendkívüli közgyűlést az elnök a választmány határozata alapján hív össze.

3. A közgyűlésre szóló meghívót a Társaság folyóiratában is, a közgyűlés előtt legalább 20 nappal közzé kell tenni. A meghívónak tartalmaznia kell a közgyűlés helyét, időpontját és tárgysorozatot.

4. A közgyűlésen az elnök vagy akadályoztatása esetén valamelyik társelnök elnököl.

5. A közgyűlésen csak olyan indítványok tárgyalhatók, melyek a közgyűlés előtt legalább 5 nappal beérkeztek a Társaság főtákarához.

6. Közgyűlésen valamennyi tiszteletbeli és rendes tag választó és választható.

7. A közgyűlésen jegyzőkönyvet kell felvenni, amelyet a közgyűlés elnöke, jegyzője és a közgyűlésen részt vett tagok közül az elnök által erre felkért két tag — mint hitelesítő — ír alá.

11. §

A közgyűlés határozatképessége

1. A közgyűlés határozatképes, ha azon a tagság legalább $\frac{1}{3}$ -a jelen van. Alapszabálymódosítás, más egyesületbe való beolvadás (fúzió), feloszlás és ebben az esetben a vagyon hovafordítása tárgyában egybehívott közgyűlés határozatképességéhez a tagok legalább $\frac{2}{3}$ -ának jelenléte és az e tárgyban hozott határozatok érvényességéhez a jelenlévők legalább $\frac{2}{3}$ -ának szavazata szükséges.

2. A szavazás az előző bekezdésben említett esetek kivételével egyszerű szótöbbséggel történik. A szavazás általában nyílt. Titkos szavazás tekintetében az elnök előterjesztésére a közgyűlés dönt. Szavazategyenlőség esetén az elnök szavazata dönt.

3. Ha az egyébként szabályszerűen összehívott közgyűlés a megjelent tagság elégtelen száma következtében határozatképtelen, úgy 8—10 napon belül ugyanazon tárgysorozattal új közgyűlést kell összehívni, amely a megjelent tagok számára való tekintet nélkül határozatképes.

12. §

A közgyűlés hatásköre

A közgyűlés hatáskörébe tartozik

a) a tisztikar tagjainak, a választmány tagjainak és póttagjainak, a számvizsgáló bizottság tagjainak és póttagjainak 4 évre való megválasztása,

- b) zárszámadás tárgyalása, felmentvény megadása a felelős számadóknak,
 - c) a választmány hatáskörét meghaladó fontosabb szerződések, különösen a társaság vagyoni állagát érintő fontosabb jogügyletek elhatározása és jóváhagyása,
 - d) a benyújtott fellebbezések felülvizsgálata,
 - e) a benyújtott indítványok tárgyalása,
 - f) alapszabályok módosítása,
 - g) más egyesületbe való beolvadás (fúzió),
 - h) a Társaság feloszlása, a vagyoni hovatartozás.
- A közgyűlés tárgysorozataiba tartoznak az egyesület működésére vonatkozó jelentések, valamint a választmány által a közgyűlés tárgysorozataiba felvett tudományos előadások.

13. §

A választmány

A választmány tagjai:

- a) a tisztikar tagjai,
 - b) a közgyűlésen választott 20—35 tag, ill. póttag, a taglétszámhoz mérten,
 - c) minden szakosztály elnöke,
 - d) minden vidéki osztály elnöke.
- A választmánynak választott, tisztséget nem viselő tagjait a közgyűlés titkos szavazással 4 évre választja meg. A választmányi tagok $\frac{1}{4}$ -ének megbízása minden évben lejár. A megbízás lejártával megüresedett helyekre, valamint az időközben lemondott vagy elhunyt választmányi tagok helyére a választmány kettős jelölése alapján a közgyűlés 4 évre, illetőleg a megüresedett választmányi tagsági helyek hátralevő idejére titkos szavazással megfelelő számú választmányi tagot választ. A még legtöbb szavazatot nyert tag a választmányi póttag.

Az időközben megüresedett választmányi tagság helyére a választmány behívhatja a legközelebbi közgyűlésig terjedő érvénnyel a legutóbbi választmányi tagválasztástól közgyűlésen meg nem választott, de legtöbb szavazatot nyert választmányi póttagot.

A kilépő választmányi tagok újra választhatók.

A választmány általában minden hónapban legalább egyszer ülést tart.

14. §

A választmány hatásköre

1. A választmány hatásköre:
 - a) gondoskodik a tudományos előadásokról és felolvasásokról,
 - b) megállapítja a Társaság ügyrendjét és az arra vonatkozó egyéb szervezeti szabályzatot,
 - c) meghatározza a Társaság kiadásában megjelenő művek szerzői tiszteletdíját, a vonatkozó kormányrendeletek alapján,
 - d) megválasztja az új tagokat,
 - e) határoz a tagok törlése és kizárása felett,
 - f) kitűzi a vándorgyűlések helyét és idejét,
 - g) határoz a szakosztályok és vidéki osztályok felállításáról,
 - h) ellenőrzi a Társaság vagyongazdálkodását,
 - i) a megüresedett tisztségeket a legközelebbi közgyűlésig betölti,
 - j) jóváhagyja a költségvetés tervezetét,
 - k) pályázatok kiírása, bírálóbizottság felállítása, a díjak odaítélése,
 - l) általában intézi mindazokat az ügyeket, amelyek nincsenek más szervek hatáskörébe utalva,
 - m) megválasztja a Nemzetközi Földrajzi Unió Magyar Nemzeti Bizottságának tagjait, és beszámoltatja őket működésükről.
2. A választmány határozataira ellen a közgyűlést követő 8 napon belül a közgyűléshez lehet fellebbezni.

15. §

Számvizsgáló bizottság

1. A számvizsgáló bizottság 3 rendes és 2 póttagját a közgyűlés 4 évre választja. A számvizsgáló bizottság tagjai megbízásuk tartama alatt más tisztséget a Társaságnál nem viselhetnek.

2. A számvizsgáló bizottság ellenőrzi a Társaság pénz- és vagyonkezelését, azt bármikor megvizsgálhatja. A számadási év lezártával köteles az évi zárszámadás és pénzkezelésre vonatkozó okmányokat megvizsgálni és a vizsgálat eredményéről a választmánynak írásban jelentést tenni. Amennyiben év közben észlel valamilyen rendellenességet vagy szabálytalanságot, azt az elnöknek, fontosabb esetben a külön összehívandó közgyűlésnek tartozik bejelenteni.

16. §

A tiszttikar

A tiszttikar tagjai:

- a) elnök,
- b) 2—3 társelnök,
- c) főtitkár,
- d) 1, szükség esetén 2 titkár,
- e) pénztáros,
- f) könyv- és térképtáros,
- g) a szakosztályok és vidéki osztályok elnökei.

17. §

Az elnök, társelnökök

Az elnök társadalmi vonatkozásban képviseli a Társaságot, összehívja és elnököl a közgyűlésen és a választmányi ülésen. Jogában van bármikor összehívni a választmányt. A Társaságot hatóságokkal vagy harmadik személlyel szemben az elnök a főtitkárral együtt képviseli. A Társaság szerződéseit és okiratait a főtitkárral együtt írja alá. Joga van a pénz- és vagyonkezelést bármikor ellenőrizni. Az elnököt akadályoztatása esetén valamelyik társelnök helyettesíti.

18. §

A főtitkár

Képviseli a Társaságot az elnökkel együtt hatóságokkal vagy harmadik személyekkel szemben. Az elnökkel együtt aláírja a Társaság szerződéseit és okiratait. A főtitkár a Társaság ügyvitelének és ügykezelésének legfőbb irányítója. Felügyel az intézőszervek határozatainak végrehajtásaira, a Társaság adminisztratív ügyeinek intézésére. Aláírja a Társaság leveleit. Irányítja a Társaság pénz- és vagyonkezelését, azt joga van bármikor ellenőrizni és a vagyonkezelésért anyagiilag felelős. A költségvetés keretén belüli utalványozás joga a főtitkárt illeti meg. Ezt a jogát a titkára is átruházhatja személyes felelősségének fenntartása mellett. A főtitkár elkészíti a Társaság évi jelentését és előadója a közgyűlésen minden olyan ügynek, amely nem tartozik a tiszttikar más tagjának hatáskörébe. Akadályoztatása esetén fontosabb ügyekben az egyik társelnök, belső adminisztratív kérdésekben pedig a titkár helyettesíti.

19. §

A titkár

A titkár (titkárok) a főtitkár megbízatása és utasítása alapján végzik a Társaság működésével kapcsolatos teendőiket és vezetik az intézőszervek ügyeinek jegyzőkönyveit és aláírják a Társaság olyan leveleit, amelyek intézkedést nem kívánnak.

20. §

A pénztáros

Anyagi felelősség mellett kezeli a Társaság vagyonát. A pénz- és vagyonkezelésről okmányolt számadást köteles vezetni. Kifizetéseket csak szabályszerű utalványokra teljesíthet. Összeállítja az évi költségvetés előirányzatát, zárszámadást és vagyonleltárt. A pénzkezelésről a fennálló rendelkezés szerint jelentést tesz a választmánynak és a Magyar Tudományos Akadémiának. A kézipénztárban egyezer (1000,—) Ft tartható, az ezt meghaladó összeget a Magyar Nemzeti Bank egyzámláján kell kezelni.

21. §

Könyv- és térképtáros

A szabályzat értelmében kezeli a könyv- és térképtárat, kézirat- és képgyűjteményt. Évenként jelentést tesz a választmánynak. Szerkeszti a magyar földrajzi bibliográfiát.

Segédkönyvtáros a könyv- és térképtárosnak segít teendői ellátásában.

22. §

Adminisztratív személyzet

A tisztikar rendelkezéseit a főtitkár irányítása alatt álló adminisztratív személyzet (előadó, gép-gyorsíró, könyvtári főmunkaerő, óradíjas alkalmazottak stb.) hajtja végre. Az adminisztratív személyzet hivatalánál fogva nem tagja a választmánynak. Javadalmazásukról a Magyar Tudományos Akadémia gondoskodik.

23. §

Szakosztályok és vidéki osztályok

1. A Társaság székhelyén a földrajztudomány egyes ágainak művelésére szakosztályokat létesíthet. A szakosztályok ügyrendjét elfogadás végett be kell mutatni a legközelebbi közgyűlésnek. Az elfogadott ügyrend a Társaság hivatalos folyóiratában megjelenik. A szakosztályok elnökei tisztségük tartamára tagjai a választmánynak.

A szakosztályokba a Társaság bármely tagja beléphet. A szakosztályok elnökét a választmány választja.

2. A Társaság vidéki tagjai vidéki osztályokat létesíthetnek olyan helyeken, ahol legalább 20 tag lakik. A megalakulást az illetékes megyei tanácsnak (városi tanácsnak) be kell jelenteni. A helyi osztályok ügyrendjét a választmány fogadja el és a legközelebbi közgyűlésnek bejelenti. A vidéki osztályok elnökei tisztségük tartamára tagjai a választmánynak.

24. §

Magyar Nemzeti Bizottság

A Bizottság elnevezése a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU—UGI) Magyar Nemzeti Bizottsága.

A Bizottság címe a Társaság mindenkori címe, levelezéseit ide irányítja, innét bonyolítja le.

A Bizottság feladata az, hogy az Unió szerveivel a rendszeres kapcsolatot fenntartsa, az Unió megnyilatkozásainál a magyar érdekek képviseléséről gondoskodik. A szakbizottságokban részt vevő magyar megbízottakat (tagokat) ténykedésükről rendszeresen beszámoltatja.

A Bizottság munkájáról az egyes üléseken a választmánynak, évente pedig részletesen a közgyűlésnek számol be, utóbbit a főtitkáron keresztül terjeszti elő.

A Bizottság ülésein külső szervek képviselői esetenként vagy rendszeresen jelen lehetnek.

A Nemzeti Bizottság tagjai: a Társaság mindenkori elnöke, főtitkára, titkára, 7 választott tag.

A tagokat jelölő bizottság előterjesztésére a választmány választja 4 évi időtartamra. A bizottság választott tagjai közül egy elnököt és egy titkárt kell kijelölni.

A Nemzeti Bizottság ülésein a tagokon kívül tanácskozási joggal az Unió egyes szakbizottságai-ba küldött képviselők is részt vesznek.

A Bizottságot 4 éves időtartamra választják, a megbízás az Unió közgyűlését követő évben lejár.

A Bizottság elnöke tisztségének tartamára tagja a választmánynak.

25. §

Vándorgyűlések

1. A társaság időnként tudományos és népszerűsítő célú vándorgyűléseket rendez.

2. A vándorgyűlések helyét, idejét valamint tárgysorozatát és rendjét a választmány határozza meg és esetenként a Társaság hivatalos folyóiratában teszi közzé.

3. A Társaság minden tagjának jogában van a vándorgyűlésen részt venni.

26. §

A Társaság kiadványa

A Társaság földrajzi folyóiratot ad ki. Ez egyszersmind a Társaság hivatalos közlönye, amely a tagokat és az érdeklődőket a társaság ügyeiről tájékoztatja. A Társaság tagjai a folyóíratra a Magyar Tudományos Akadémia által megszabott áron fizethetnek elő.

A választmány a folyóirat szerkesztésére egy vagy több választmányi tagnak állandó jellegű megbízást ad. Ez a megbízás visszavonható. A folyóirat főszerkesztője és szerkesztője a választmány által kijelölt szerkesztő bizottság segítségével szerkeszti a folyóiratot.

A Társaság egyéb földrajzi munkákat is kiadhat. Az ilyen kiadványokat a társasági tagok a választmány által megszabott kedvezményes áron szerezhetik meg.

27. §

Vegyes rendelkezések

A Társaságnak az alapszabályokon kívül használt szabályai az alapszabállyal ellentétes rendelkezéseket nem tartalmazhatnak.

A Társaság feloszlását csak az ebből a célból összehívandó és egy hónappal előbb meghirdetendő közgyűlés határozhatja el az alapszabályok rendelkezései szerint. Feloszlása esetén a Társaság vagyona kizárólag földrajztudományos célokra fordítható.

A közgyűlésnek az alapszabályok módosítására, a Társaságnak más egyesületbe való beolvadására, a Társaság feloszlására és ez esetben vagyonának hovafordítására vonatkozó határozatait végrehajtás előtt, jóváhagyás végett a belügyminiszterhez kell felterjeszteni.

Hivatalos záradék

Azokban az esetekben, ha a Társaság az alapszabályokban előírt célját és előírását meg nem tartja, hatáskörét túllépi, államellenes működést fejt ki, a közbiztonság és a közrend ellen súlyos vétséget követ el vagy a tagok érdekeit veszélyezteti, a belügyminiszter ellene vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti és végül azt fel is oszthatja.

**A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRÁNAK HAZAI KURRENS
FOLYÓIRATAI ÉS IDŐSZAKOS KIADVÁNYAI.***

- ABSTRACTS. Hungarian Academy of Sciences Geographical Research Institute. Bp. 1965.
 ACTA ACADEMIAE PEDAGOGICAE NYÍREGYHÁZIENSIS. Nyíregyháza 1972.
 ACTA CLIMATOLOGICA. Acta Universitatis Szegediensis, Pars Climatologica. Szeged 1965.
 ACTA GEOGRAPHICA — Acta Universitatis Szegediensis. Szeged 1955.
 ACTA GEOGRAPHICA ac GEOLOGICA et METEOROLOGICA DEBRECINA. Acta Geographica Debrecina. Debrecen KLTE 1962.
 ACTA GEOLOGICA Academiae Scientiarum Hungaricae. — Magyar Tudományos Akadémia Földtani Közlönye. Bp. 1960.
 AGROKÉMIA és TALAJTAN. Magyar Tudományos Akadémia Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézete és a Talajtani Társaság közreműködésével. Bp. 1952.
 ANNALES INSTITUTI BIOLOGICI (Tihany) — Magyar Tudományos Akadémia Tihanyi Biológiai Kutatóintézetének Évkönyve. Tihany 1960.
 ANNALES UNIVERSITATIS SCIENTIARUM BUDAPESTIENSIS de ROLANDO EÖTVÖS NOMINATAE. Sectio Geographica. ELTE Bp. 1965.
 BÉKÉS MEGYEI MŰZEUMOK KÖZLEMÉNYEI. Békéscsaba 1971.
 BESZÁMOLÓ A MAGYAR KARSZT- és BARLANGKUTATÓ TÁRSULAT ... TEVÉKENYSÉGÉRŐL. Bp. 1975. (Előzménye: Karszt- és Barlangkutató Tájelekeztető. Bp. 1959.)
 BUDAPEST. A főváros folyóirata. Bp. 1946.
 BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI ZSEBKÖNYVE. Bp. 1929.
 BUDAPESTI NEVELŐ. Bp. Főv. Tanácsa VB Művelődésügyi Főoszt. folyóirata. — Fővárosi Pedagógiai Intézet. Bp. 1975.
 DEMOGRÁFIA. Népeségtudományi folyóirat. Bp. 1959.
 DUNAKANYAR. Tájelekeztető. Bp. 1976.
 DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY. Series Geographica. Pécs 1955.
 DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY. Series Historica. MTA Dunántúli Tudományos Intézetének kiadványa. Pécs 1955.
 ÉLET és TUDOMÁNY. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja. Bp. 1967.
 ERDÉSZETI KUTATÁSOK. Erdészeti Tudományos Társaság Közleményei. Bp. 1960.
 ÉRTEKEZÉSEK. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Bp. 1960.
 ETHNOGRÁFIA. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 1890.
 FÖLD és ÉG. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csillagászati-Űrhajózási és Földtudományi Szakosztályainak folyóirata. Bp. 1966.
 FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Bp. 1952. (Előző címe: A Földrajzi Könyv- és Térképtár Értesítője.)
 FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK. A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata. Bp. 1873.
 FÖLDRAJZTANÍTÁS. Az Oktatási Minisztérium módszertani folyóirata. Bp. 1958. (Előző címe: A földrajz tanítása.)
 FÖLDTANI KÖZLÖNY. A Magyarhoni Földtani Társulat folyóirata. Bp. 1871.
 FÖLDTANI KUTATÁS. A Központi Földtani Hivatal szakmai kiadványa. Bp. 1970.
 GEODÉZIA és KARTOGRÁFIA. A MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalának, valamint a Geodéziai és Kartográfiai Egyesületének lapja. Bp. 1959.
 GEOFIZIKAI KÖZLEMÉNYEK. A Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet. Bp. 1963.
 GEOGRAPHIA MEDICA. International Journal of Medical Geography. Bp. 1966. (Előző címe: Geographia Medica Hungarica.)
 GEOLOGICA HUNGARICA. Institutum Geologicum Hungaricum. Series Geologica. 1914/1915.

* 1976. évi állapot. Az évszámok az illető kiadványnak a Könyvtár állományában levő legrégebbi évfolyamát jelzik

GEOLOGICA HUNGARICA. Institutum Geologicum Hungaricum. Series Palaeontologica. 1928.

GEONÓMIA ÉS Bányászat. Az MTA X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 1967. (Előző címe: Magyar Tudományos Akadémia Föld- és Bányászati Tudományok Osztályának Közleményei.)

GYŐRI TANULMÁNYOK. Győr Megyei Város Tudományos Kutatócsoportjának kiadványa. Győr 1973.

HEGYMÁSZÓ HÍRADÓ. A Magyar Természetbarát Szövetség Hegymászó Bizottságának hivatalos kiadványa. Bp. 1973.

HIDROLÓGIAI KÖZLÖNY. A Magyar Hidrológiai Társaság hivatalos lapja. Bp. 1921.

HIDROLÓGIAI TÁJÉKOZTATÓ. Magyar Hidrológiai Társaság. Bp. 1962.

HONISMERETI HÍRADÓ. Hazafias Népfront Honismertető Bizottsága. Bp. 1973.

IDŐJÁRÁS. Az Országos Meteorológiai Szolgálat hivatalos lapja. Bp. 1897.

KARSZT ÉS BARLANG. Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat. Bp. 1961.

KARSZT- ÉS BARLANGKUTATÁS. A Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat évkönyve. Hivatalos kiadvány. Bp. 1959.

KÖZLEMÉNYEK a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen 1934. (Előző címe: Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből.)

KÖZLEMÉNYEK. MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs 1967.

KÖZLEMÉNYEK. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Bp. 1956. (Előző címe: Közlemények. MTA Földrajztudományi Kutatócsoport.)

MAGYAR ÁLLAMI EÖTVÖS LORÁND GEOFIZIKAI INTÉZET ÉVI JELENTÉSE. Bp. 1965.

MAGYAR ÁLLAMI FÖLDTANI INTÉZET ÉVI JELENTÉSEI. Magyar Állami Földtani Intézet. Bp. 1883.

MAGYAR ÁLLAMI FÖLDTANI INTÉZET ÉVKÖNYVE. Állami Földtani Intézet. Bp. 1871.

MAGYAR STATISZTIKAI ZSEBKÖNYV. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1933.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KÖNYVTÁRA Gyarapodási jegyzék. Bp. 1963.

MAGYAR TUDOMÁNY. Az MTA értesítője. Bp. 1963.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK KIADVÁNYAI. Bp. 1970.

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉINEK STATISZTIKAI ÉVKÖNYVE. Központi Statisztikai Hivatal, Statisztikai Kiadványallat. Bp. 1970.

MŰSZAKI TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK. Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Bp. 1953.

NÉPESÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KÖZLEMÉNYEI. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet. Bp. 1964/1965.

NÉPRAJZI ÉRTEŚITŐ. A Néprajzi Múzeum évkönyve. Bp. 1900.

ORSZÁGOS TERVHIVATAL TERVGAZDASÁGI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI Bp. 1967.

PÉCSI MŰSZAKI SZEMLE. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Pécsi Intézőbizottságának Kiadványa. Pécs 1960.

SABARIA. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. Szombathely 1963.

STATISZTIKAI HAVI KÖZLEMÉNYEK. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Bp. 1957.

STATISZTIKAI IDŐSZAKI KÖZLEMÉNYEK. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1957.

STATISZTIKAI SZEMLE. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Bp. 1923.

SZÁZADOK. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Bp. 1867.

TELEPÜLÉSTERVEZÉSI TÁJÉKOZTATÓ. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet Dokumentációs Osztálya. VÁTI ÉVM Városépítési Tudományos és Tervező Intézet. Bp. 1970.

TÉRKÉPÉS, a Kartográfiai Vállalat tájékoztatója. A Kartográfiai Vállalat MSZMP Alapszervezete és Szakszervezeti Bizottsága. Bp. 1975.

TÉRKÉPTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK. (Studia cartologica) Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének Évkönyve. Bp. 1958.

TERMÉSZET VILÁGA. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 1869. (Előző címei: Természettud. Közöny 1946-, Természet és Technika 1949-, Természet és Társadalom 1954-, Természettud. Közöny 1957-, Természet Világa 1968-.)

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS. Az Oktatási Minisztérium módszertani folyóirata. Bp. 1970.

TURISTA MAGAZIN. A Magyar Természetbarát Szövetség lapja. Bp. 1968. (Előző címe: Turista.)

VÁROSÉPÍTÉS. Az Építőipari Tudományos Egyesület és a Magyar Urbanisztikai Társaság területrendezési, várospolitikai és városépítési folyóirata. Bp. 1964.

VASI HONISMERETI KÖZLEMÉNYEK. „Dr. Münnich Ferenc” Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ. Szombathely 1974.

VASI SZEMLE. Vasi Szemle szerkesztősége. Szombathely 1934.

VÍZRAJZI ÉVKÖNYV. Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet (VITUKI). Bp. 1886.

VÍZÜGYI HÍRADÓ. A Vízügyi Figyelő külön melléklete. Bp. 1974.
 VÍZÜGYI FIGYELŐ. Dokumentációs és Tájékoztató Közlemények (VIZDOK). Bp. 1975.
 VÍZÜGYI KÖZLEMÉNYEK. Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Központ. Az Orsz. Vízügyi
 Hivatal Kiadványa. Bp. 1911.

A Magyar Földrajzi Társaság hazai tiszteleti tagjai

(a választmány örökös tagjai)

FÜLÖP JÓZSEF akadémikus, a Központi Föld- tani Hivatal elnöke	SZÁDECZKY-KARDOSS ELEMÉR akadémikus, Kossuth-díjas ny. egy. tanár
PEJA GYÖZÖ, a földrajztud. kandidátusa, Kos- suth-díjas ny. gimn. tanár (Miskolc)	TALLIÁN FERENC ny. műszaki igazgató
RADÓ SÁNDOR, a földrajztud. doktora, Kos- suth- és állami díjas, ny. egy. tanár	VÉCSEY ZOLTÁN ny. főisk. tanár (Veszprém)
SMAROGLEY FERENC ny. vez. szakfelügyelő	WALLNER ERNŐ, a földrajztud. kandidátusa, ny. egy. docens
STEFANOVITS PÁL akadémikus, egy. tanár	ZÓLYOMI BÁLINT akadémikus, Kossuth-díjas tud. int. ig.

A Magyar Földrajzi Társaság külföldi tiszteleti tagjai

ANDRÉ BLANC egy. tanár (Franciaország)	STANISLAW LESZCZYCKI akadémikus (Lengyel- ország)
SHIBA P. CHATTERJEE egy. tanár (India)	ERNST NEEF egy. tanár (NDK)
JAROMIR DEMEK egy. tanár (Csehszlovákia)	VEIKKO OKKO egy. tanár (Finnország)
JULIUS FINK egy. tanár (Ausztria)	RICHARD OSBORNE egy. tanár (Nagy-Britan- nia)
I. P. GERASZIMOV akadémikus (Szovjetunió)	PETER PENCSEV egy. tanár (Bulgária)
WOLFGANG HARTKE egy. tanár (NSZK)	JOSIP ROGLIĆ egy. tanár (Jugoszlávia)
SVETOZÁR ILESIĆ egy. tanár (Jugoszlávia)	ION ȘANDRU egy. tanár (Románia)
KOLOMAN IVANIČKA egy. tanár (Csehszlovákia)	VELLO TARMISZTO egy. tanár (Szovjetunió)
GEORGE KISH egy. tanár (USA)	TULOGDI JÁNOS ny. egy. tanár (Románia)
MIECZYSLAW KLIMASZEWSKI egy. tanár (Len- gyelország)	FRANTISEK VITÁSEK akadémikus (Csehszlová- kia)
JERZY KONDRACKI egy. tanár (Lengyelország)	
Sz. A. KOVALJOV egy. tanár (Szovjetunió)	
HANS JOACHIM KRAMM egy. tanár (NDK)	

A Lóczy-érem tulajdonosai

a) Hazaiak

1922. STEIN AURÉL orientalista
 1924. KÖVESLIGETHY RADÓ egy. tanár
 1926. ERŐDI HARRACH BÉLA főigazgató
 1930. CHOLNOKY JENŐ egy. tanár
 1934. TELEKI PÁL egy. tanár
 1939. PRINZ GYULA egy. tanár
 1962. BULLA BÉLA egy. tanár
 1962. RADÓ SÁNDOR egy. tanár
 1965. MENDÖL TIBOR egy. tanár
 1971. KÁDÁR LÁSZLÓ egy. tanár
 1971. PÉCSI MÁRTON MTA tud. int. igazgató

b) Külföldiek

1922. HEDIN, SVEN
 1925. DRIGALSKI, ERICH
 1930. DAWIS, WILLIAM M.
 1931. DAINELLI, GIOTTO
 1933. GEER, GÉRARD DE
 1936. ANDREWS, ROY CHAPMAN
 1947. BYRD, RICHARD EVELIN
 1947. OBRUCSEV, VLADIMIR A.
 1960. PAPANYIN, I. D.
 1960. MARKOV, K. K.
 1966. DRESCH, JEAN
 1966. LEHMANN, EDGAR
 1971. NÚNEZ, A. JIMENEZ
 1971. TRICART, JEAN

A Körösi Csoma Sándor-emlékérem kitüntetettjei

1968. CHATTERJEE, SHIBA P. (India)	1971. LESZCZYCKI, STANISLAW (Lengyelor- szág)
1971. HARRIS, CH. D. (USA)	1976. GERASZIMOV, I. P. (Szovjetunió)

A szocialista földrajzért oklevél kitüntettjei (1968—1976)

- ANTALFFY GYULA Rózsa Ferenc-díjas újságíró (Bp.)
- ASZTALOS ISTVÁN, a földrajztud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (Bp.)
- ÁKOS ISTVÁN tud. kutató (Bp.)
- BACSO NÁNDOR, a földrajztud. doktora, egy. tanár (Bp.)
- BALOGH BÉLA ANDRÁS főisk. docens (Nyíregyháza)
- BERÉNYI ISTVÁN, a földrajztud. kandidátusa; tud. munkatárs (Bp.)
- BÉRES ISTVÁN vez. szakfelügyelő (Gyula)
- BORA GYULA, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens (Bp.)
- BORSY ZOLTÁN, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Debrecen)
- CRAVERÓ RÓBERTNÉ könyvtárvezető (Bp.)
- DALLOS ISTVÁN ny. középisk. szakfelügyelő (Szombathely)
- DUDAR TIBOR főszerkesztő térképész (Bp.)
- ELEK SÁNDOR vez. szakfelügyelő (Debrecen)
- ÉLIÁS ROZÁLIA középisk. megyei szakf. (Aszód)
- ENYEDI GYÖRGY, a földrajztud. doktora, tud. osztályvezető (Bp.)
- FEHÉR JÓZSEF egy. adj. (Szeged)
- FUTÓ JÓZSEF tszv. főiskolai tanár (Eger)
- FÜSI LAJOS egy. adj. (Bp.)
- GERTIG BÉLA főisk. tanár (Pécs)
- GÖCSEI IMRE állami díjas középisk. tanár, szakfelügyelő (Győr)
- HAJDÚ LAJOS ált. isk. tanár (Püspökladány)
- HALÁSZ JÁNOS gimn. tanár (Monor)
- HARKAY PÁL középisk. vez. tanár (Bp.)
- HEGYI GYULA, a Kartográfiai V. igazgatója (Bp.)
- JAKUS LÁSZLÓ, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Szeged)
- KARLÓCAI JÁNOS kandidátus, jogtanácsos (Bp.)
- KAZÁR LEONA ny. főisk. tanár (Bp.)
- KÁRPÁTI IMRÉNÉ ált. isk. tanár (Bp.)
- KOLTA JÁNOS, a földrajztud. kandidátusa, ny. tud. oszt. vez. (Pécs)
- KÓRÓDI JÓZSEF a földrajztud. doktora
- KORPÁS EMIL, a földrajztud. kandidátusa, ny. egy. docens (Bp.)
- KÖVES JÓZSEF főisk. tanár (Eger)
- LÁNG SÁNDOR, a földrajztud. doktora, egy. tanár (Bp.)
- MAGIRIUS GYULÁNÉ ált. isk. tanár, szakfelügyelő (Bp.)
- MAJOR IMRE megyei tanácselnök-h. (Kecskemét)
- MAROSI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, az FKI igazgató h. (Bp.)
- MÉRŐ JÓZSEF, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens (Bp.)
- MIKLÓS GYULA gimn. tanár, tud. munkatárs (Bp.)
- MRENA HEDVIG felelős szerkesztő (Bp.)
- NAGY VENDELNÉ ált. isk. tanár, MM főelőadó (Bp.)
- NAGY TIBOR újságíró (Bp.)
- OLCSAI-KISS LÁSZLÓ középisk. szakf. (Bp.)
- PATAKI BÉLA PÁL, a Magyar Rádió földrajzi szakreferense (Bp.)
- PATAKI JÓZSEF ny. középisk. szakfelügyelő (Szekszárd)
- PÉCSI MÁRTON akadémikus, az MTA Földrajztud. Kutató Int. igazgatója, (Bp.)
- PETRI EDIT, a földrajztud. kandidátusa, tud. mt. (Bp.)
- PINCZÉS ZOLTÁN, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens (Debrecen)
- REMETE EMILIA megyei szakf. (Sárvár)
- RÉTI ENDRE, az orvostudományok kandidátusa, ny. könyvtárigazgató (Bp.)
- SÁRFALVI BÉLA, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens (Bp.)
- SOMOGYI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (Bp.)
- SZABÓ LÁSZLÓ ny. főisk. tanár (Szeged)
- SZAMKÓ ALAJOS ny. ált. isk. szakfelügyelő (Bp.)
- SZÉKELY ANDRÁS, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens (Bp.)
- SZILÁRD JENŐ, a földrajztud. kandidátusa, tud. int. osztályvez. (Bp.)
- TÓTH AURÉL ny. főiskolai tanár (Bp.)
- UDVARHELYI KÁROLY, a földrajztud. kandidátusa, ny. főisk. tanár (Eger)
- VARAJTI KÁROLYNÉ ált. isk. tanár (Bp.)
- VARGA LAJOS ny. gimn. tanár (Tiszafeöldvár)
- VASVÁRY ÁRTÚR a TIT tud. főmunkatársa (Bp.)
- VÉCSEY ZOLTÁN ny. főiskolai tanár (Veszprém)

Szakosztályok, vidéki osztályok vezetősége

Természetföldrajzi Szakosztály
Elnök: Székely András
Titkár: Gábris Gyula

Gazdaságföldrajzi Szakosztály
Elnök: Antal Zoltán
Titkár: Tatai Zoltán

Oktatásmódszertani Szakosztály
Elnök: Tóth Aurél
Titkár: Érseki György

Térképészeti Szakosztály
Elnök: Dudar Tibor
Titkár: Sziládi József

Orvosföldrajzi Szakosztály

Elnök: Dési Illés

Titkár: Erdős Gyula

Hegymászó Szakosztály

Elnök: Karlócai János

Szegedi Osztály

Elnök: Jakucs László

Titkár: Fehér József

Dél-dunántúli Osztály

Elnök: Kolta János

Titkár: Lovász György

Debreceni Osztály

Elnök: Borsy Zoltán

Titkár: Szabó József

Észak-magyarországi Osztály

Elnök: Udvarhelyi Károly (Eger)

Társelnök: Kardos Győző (Miskolc)

Titkár: Farkas Gyula (Miskolc)

Pozder Péter (Eger)

Nyírségi Osztály

Elnök: Frisnyák Sándor

Titkár: Boros László

Kőrösvidéki Osztály

Elnök: Tóth József

Társelnök: Béres István

Titkár: Dövényi Zoltán

Szabolcs-Szatmár megyei Orvosföldrajzi Szak-
csoport

Elnök: Fazekas Árpád

The Hungarian Geographical Society can place at the foreign inquirers' disposal the following volumes of the publication, in German language (RESULTATE DER WISSENSCHAFTLICHEN ERFORSCHUNG DES BALATONSEES), on the complex research of the Lake Balaton. La Société Hongroise de Géographie peut mettre à la disposition des intéressés étrangers les volumes indiqués ci-dessous de sa publication en langue allemande sur les recherches complexes du Balaton (RESULTATE DER WISSENSCHAFTLICHEN ERFORSCHUNG DES BALATONSEES)

Die Ungarische Geographische Gesellschaft ist in der Lage, die unten folgenden Bände ihrer deutschsprachigen Veröffentlichung über die komplexe Erforschung des Balatonsees (RESULTATE DER WISSENSCHAFTLICHEN ERFORSCHUNG DES BALATONSEES) den ausländischen Interessierten zur Verfügung zu stellen.

- I. Bd. 1. Teil. 1. Sektion. LÓCZY, LUDWIG VON: Die geologischen Formationen der Balaton-
gegend und ihre regionale Tektonik. Mit 15 Tafeln und insgesamt 327 Textfiguren
716 p. — 1916.
- I. Bd. 1. Teil. Anhang Geologischer, petrographischer, mineralogischer und mineralche-
mischer Anhang. — 1911.
1. LACZKÓ, DEISDER: Die geologischen Verhältnisse von Veszprém und seiner weiteren
Umgebung. Mit 1 Profil-Tafel, 2 geologischen Karten und 11 Abbildungen im Text. 205. p.
 2. VITÁLIS, ISTVÁN: Die Basalte der Balatongegend. Mit 2 Tafeln, 1 Karte und 67
Textfiguren. 190 p.
 3. SCHAFARZIK, FRANZ: Petrographische Beschreibung der älteren Eruptivgesteine,
sowie einiger Sedimente aus dem Bakonyer Waldgebirge. 15. p.
 4. SOMMERFELDT, ERNST: Petrographisch-chemische Untersuchungen an den Basalten
des südlichen Bakony. 21 p.
 5. MELCZER GUSTAV: Über die Sande des Balatonbodens. 2 p.
 6. TREITZ, PETER: Der Grund des Balatonsees, seine mechanische und chemische Zu-
sammensetzung. Mit 11 Tabellen. 21 p.
 7. EMSZT, KOLOMAN: Die chemische Zusammensetzung des Schlammes und des
Untergrundes vom Balatonsee-Boden. Chemischer Anhang zu I. Bd. 1. Teil. 17 p.
 8. EMSZT, KOLOMAN—HORVÁTH, BÉLA—ILLOSVAY VON NAGYILLOVA, LUDWIG-MERSE VON
SZINYEI, SIGISMUND: Chemische Analysen einiger Gesteine, Wässer eines Gases
aus der Balatonsee-Umgebung. 17 p.
- I. Bd. 1. Teil. Die Geomorphologie des Balatonsees und seiner Umgebung. Geophysika-
lischer Anhang. I—III. Sektion. — 1908.
- I. STERNECK, ROBERT: Untersuchungen über die Schwerkraft in der Umgebung des
Balatonsees. Mit 4 Tabellen und 1 Karte. 30 p.
 - II. EÖTVÖS, ROLAND BARON: Die Niveaulächen und die Gradienten der Schwerkraft
am Balatonsee. Beobachtungen auf der Eisdecke in den Jahren 1901 und 1903.
Mit 27 Figuren und mehreren Tabellen im Texte. 63 p.
 - III. STEINER, LUDWIG: Erdmagnetische Messungen in der Umgebung des Balatonsees
ausgeführt im Sommer 1901. Mit 8 Tabellen und 6 Landkartenskizzen. 29 p.
- I. Bd. 1. Teil. 1. Sektion. RÉTHLY, ANTON: Erdbeben in der Umgebung des Balatonsees.
Mit 10 Kartenskizzen. 47 p. — 1912.
- I. Bd. 1. Teil. Anhang. Paläontologie der Umgebung des Balatonsees.
1—2, 4 — 1911.
- I. Bd. 1. VADÁSZ, ELEMÉR: Triasforaminiferen aus dem Bakony. Mit 2 Tafeln und 20
Textfiguren. 44 p.
2. VINASSA DE REGNY: Trias-Spongien aus dem Bakony. Mit 3 lithographierten Tafeln
und 7 Textfiguren. 22 p.
 3. VINASSA DE REGNY: Neue Schwämme, Tabulaten und Hydrozoen aus dem Bakony.
Mit 4 Lichtdrucktafeln und 1 Textfigur. 17 p.
 4. VINASSA DE REGNY: Trias-Tabulaten, Bryozoen und Hydrozoen aus dem Bakony.
Mit 2 lithographierten Tafeln. 22 p.
 5. PAPP, KARL: Trias-Korallen aus dem Bakony. Mit 1 Lichtdruck-Tafel und 4
Textfiguren. 23 p.
 6. BATHER, F. A.: Triassic Echinoderms of Bakony. With 18 collotype plates, and 63
illustrations in the text. 288 p.
- II. Bd. 1. BITTNER, A.: Brachiopoden aus der Trias Bakonyer Waldes. Mit 5 lithogra-
phierten Tafeln. 59 p.
2. FRECH, FRITZ: Neue Zweischaler und Brachiopoden aus der Bakonyer Trias. Mit 140
Abbildungen im Text. 137 p.

3. BITTNER, A.: **Lamellibranchiaten aus der Trias des Bakonyer Waldes.** Mit 9 lithographierten Tafeln. 106 p.
4. KITTL, ERNST: **Materialien zu einer Monographie der Halobiidae und Monotidae der Trias.** Mit 10 phototypierten Tafeln und 37 Abbildungen im Text. 229 p.
5. KITTL, ERNST: **Trias-Gastropoden des Bakonyer Waldes.** Mit 3 Tafeln und 4 Textfiguren. 57 p.
6. FRECH, FRITZ: **Die Leitfossilien der werfener Schichten und Nachträge zur Fauna des Muschalkalkes Cassianer und Raibler Schichten, sowie Rhaet und des Dachsteindolomites (Hauptdolomit).** Mit 16 Tafeln und 27 Textfiguren. 95 (2) p.
7. BÖCKH, JOHANN—LÓCZY, LUDWIG VON: **Einige rhätische Versteinerungen aus der Gegend von Rezi im Komitat Zala und das Resultat neuerer dortiger Aufsammlungen.** Mit 1 Tafel und 2 Textfiguren. 8 p. — 1912.
- IV. Bd. 1. TUZSON, J.: **Monographie der fossilen Pflanzenreste der Balatonseegegend.** Übersetzt aus dem ungarischen Original. Mit 2 lithographierten Tafeln und 39 Textfiguren. 63 p.
2. HALAVÁTS GYULA: **Die Fauna der pontischen Schichten in der Umgebung des Balatonsees.** Mit 3 Steindrucktafeln und mehreren Textfiguren. 80 p.
3. LÖRENTHEY IMRE: **Beiträge zur Fauna und stratigraphischen Lage der pannonischen Schichten in der Umgebung des Balatonsees.** Mit 3 Steindrucktafeln und 12 Textfiguren. 215 p.
4. VITALIS ISTVÁN: **Die Ziegenklaeu der Balatongegend und ihre Fundorte.** Mit 2 Tafeln und 7 Textfiguren. 38 p.
5. WEISS, ARTHUR: **Die pleistozäne Conchylienfauna der Umgebung des Balatonsees.** 38 p.
6. KORMOS, THEODOR: **Neuere Beiträge zur Geologie und Fauna der unteren Pleistozänschichten in der Umgebung des Balatonsees.** Mit 2 Tafeln und 11 Textfiguren. 53 p.
7. KORMOS, THEODOR: **Zur Kenntnis der geologischen und faunistischen Verhältnisse des Nagyberék-Moores im Komitat Somogy.** Mit 1. Kartenskizze und 5 Textfiguren. 16 (2) p.
8. KORMOS, THEODOR: **Die geologische Vergangenheit und Gegenwart des Sárrétbeckens im Komitat Fejér.** Mit 1 lithographierte Tafel und 34 Textfiguren. 72 p.
9. KORMOS, THEODOR: **Über die Fauna des Süßwasserkalkes von Mészahely.** 12 p.
10. KORMOS, THEODOR: **Die pleistozäne Mollusken-Fauna im Ostabschnitte des Gebietes jenseits der Donau.** Mit 5 Abbildungen im Text. 30 p.
11. KADIC, OTTOKÁR: **Die fossile Säugetierfauna der Umgebung des Balatonsees,** Mit 6 Tafeln und 4 Textfiguren. 26 p. — 1911.
- I. Bd. 2. Teil. CHOLNOKY, EUGEN VON: **Hydrographie des Balatonsees.** Mit 7 Tafeln, 165 Abbildungen im Text und 1 Anhang. 358 p. — 1920.
- I. Bd. 2. Teil. Anhang. RIGLER, GUSTAV: **Beiträge zur Kenntnis der Grundwässer im Ufergebiete des Balatonsees.** 31 p. — 1911.
- I. Bd. 4. Teil. 1. Section: SÁRINGER, JOHANN CANDID: **Die klimatologischen Verhältnisse der Umgebung des Balatonsees.** Übersetzt aus dem ung. Original. Mit 48 Textfiguren, 51 Tabellen und 10 zinkographierten Kartenbeilagen. 130 p. — 1898.
- I. Bd. 4. Teil. 2. Section. BOGDÁNFY ÖDÖN: **Niederschlagsverhältnisse und Regenkarten (aus den Jahren 1882, 1891) der Balatonsee-Gegend.** Übersetzt aus dem ung. Original. Mit 2 Textzinkographien, 8 Tabellen und 18 zinkographierten Kartenbeilagen. 15 p. — 1899.
- I. Bd. 4. Teil. 3. Section. STAUB, MORITZ: **Resultate der phytophänologischen Beobachtungen in der Umgebung des Balatonsees.** Aus dem Nachlasse des weil. — in Druck gelegt von J. Bernátsky. Mit 1 Karte. 45 p. — 1906.
- I. Bd. 5. Teil. 4. Section. CHOLNOKY, EUGEN VON: **Das Eis des Balatonsees.** Mit 21 Tafeln und 122 Figuren im Text. 113 p. — 1909.
- I. Bd. 6. Teil. ILOSVAY VON NAGY ILOSVÁ, LUDWIG: **Die chemischen Verhältnisse des Balatonsee-Wassers.** Mit 21 Tabellen, 30 p. — 1898.
- I. Bd. 6. Teil. Anhang. WESZELSZKY, JULIUS VON: **Chemische Untersuchung der Produkte des Héviz-Sees bei Keszthely.** Mit einer Beilage von Richard Windisch. Mit 2 Tabellen und 3 Abbildungen im Text. 31 p. — 1911.
- II. Bd. 2. Teil. 2. Section. BORBÁS VON DEJTÉR, VINCENTZ: **Die pflanzengeographischen Verhältnisse der Balatonseegegend.** Deutsche Bearbeitung von J. BERNATSKY. Mit 3 lithographierten Karten und 23 Abbildungen im Text. 154 p. — 1907.
- II. Bd. 2. Teil. Section. Anhang. LOVASSY, ALEXANDER: **Die tropischen Nymphaeae des Hévizsees bei Keszthely.** Mit 4 Tafeln, 1 Plan und 25 Figuren im Text.
 1. Anhang. JORDÁN, KARL: **Die Vermessung des Hévizsees.**

2. Anhang. WESZELSZKY, GYULA VON: **Vorläufige Ergebnisse der chemischen Untersuchung des Hévízsees.** 91 p. — 1909.

III. Bd. 1. Teil. 1. Section. RHÉ, GYULA: **Archaeologische Spuren aus der Urzeit und dem Altertum bei Veszprém.** Mit 1 Farbentafel und 20 Textfiguren. 33 p. — 1906. 362 p. — 1907.

The complete work or the single volumes can be ordered:

KULTÚRA — Hungarian Trading Company for Books and Newspapers.

Budapest I., Fő utca 32.

L'oeuvre complete ou des volumes séparés sont à commander à:

KULTÚRA — Société Hongroise pour le Commerce de Livres et de Journaux.

Budapest I., Fő utca 32.

Das Gesamtwerk oder Einzelbände sind zu beziehen von:

KULTÚRA — Ungarisches Aussenhandelsunternehmen für Bücher und Zeitungen.

Budapest I., Fő utca 32.

(A tartalomjegyzék folytatása a borító 2. oldaláról)

7. Mendöl Tibor, az ismeretterjesztő	318
Miskolc, hazánk második városa	318
Teleki Samu gróf	323
Mendöl Tibor fő műve: az Általános településföldrajz (Dr. Havas Gáborné—Zombai Pál dr.)	325

S z e m l e

Dr. Mérő József—Dr. Göcsei Imre: A földrajzi érettségi és képesítő vizsga közoktatási rendszerünkben	337
Újabb vita a földrajztudomány egységéről, illetve kettősségéről (Molnár Katalin)	343
A munkaerő nemzetközi mobilitása Európában (V. Tajti E.)	347
Huszonöt éves a Földrajztudományi Kutató Intézet és testvérlapunk, a Földrajzi Értesítő (M. Gy.)	354

I r o d a l o m

A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái. (Szerk.: Dr. Enyedi György) (Berényi István dr.)	356
Vízrajzi Atlasz-sorozat, 21., Balaton. Szerk.: Dr. Csoma János és Laczay István (Tardy János dr.)	357
Kocsondi András: Modell-módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben. (Kőrösi Mária)	359
Kokole, Vera: Rendszerek, általános rendszerelméletek és modellek (Sistemi, sistemska teorija i modeli). (Kőrösi Mária)	360
Hard, G.: Die Geographie. Eine wissenschaftstheoretische Einführung. (Molnár Katalin) ...	361

I n m e m o r i a m

Dr. Szabó László (Frisnyák Sándor dr.)	363
Dr. Futó József (Frisnyák Sándor dr.)	364

T á r s a s á g i k ö z l e m é n y e k

A Magyar Földrajzi Társaság alapszabályai	367
A Magyar Földrajzi Társaság könyvtárának hazai kurrens folyóiratai és időszakos kiadványai	374
A Magyar Földrajzi Társaság hazai tiszteleti tagjai	376
A Magyar Földrajzi Társaság külföldi tiszteleti tagjai	376
A Lóczy-érem tulajdonosai	376
A Kőrösi Csoma Sándor-émlékérem kitüntetettjei	376
A szocialista földrajzért oklevél kitüntetettjei (1968—1976)	377
Szakosztályok, vidéki, osztályok vezetősége	377

СОДЕРЖАНИЕ

Памяти Тибора Мендэля (<i>Э. Валлер</i>)	173
Список научных работ Тибора Мендэля	186
Из сочинений Тибора Мендэля (<i>Хаваш Габорне, П. Зомбаи</i>)	191
1. Теоретические и методологические вопросы	193
История науки	193
Ландшафт и человек (отрывки)	193
Прошлое, современное состояние и задачи венгерской антропогеографии	195
Тематика и задачи географии городов	204
Проблема городов во французской и немецкой географической науке	208
Проблемы социалистической географии поселений	226
Возникновение противоречия между городом и деревней и проблемы его ликвидации, делая упор на размещение наших новых социалистических городов	236
2. Междисциплинарная деятельность Тибора Мендэля	244
Введение в географию (отрывок)	244
История поселений, география поселений, историческая география	246
Демографические аспекты географии городов	251
Этнография и география	257
3. Тибор Мендэль как диспутант	267
Несколько слов относительно вопроса об альфельдском городе	267
4. Метод работы Тибора Мендэля	271
География г. Сарваш (отрывки)	271
Морфология наших альфельдских городов (отрывки)	279
Плотность населения наших городов (отрывок)	296
5. Тибор Мендэль как читатель	298
Рецензия на книгу С. А. Ковалева «Сельское расселение (Географическое исследование)»	298
6. Региональные географические работы	303
География Балкан	303
Из книги «География Карпатского бассейна»: Зарождение современного искусственного ландшафта	306
Будапешт	308
7. Тибор Мендэль как просветитель	318
Мишкольц — второй город нашей Родины	318
Граф Шаму Телеки	323
Фундаментальный труд Тибора Мендэля: Общая география поселений (<i>Хаваш Габорне, П. Зомбаи</i>)	325

1828—1978
MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VIII. 31 Terjedelem: 18,55 (A/5 ív)
78.4890 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

1872

TISZTIKAR

<i>Elnök:</i>	RADÓ SÁNDOR, a földrajztud. doktora, Kossuth- és állami díjas ny. egyetemi tanár
<i>Társelnök:</i>	KÁDÁR LÁSZLÓ, a földrajztud. doktora, egyetemi tanár (Debrecen)
	LÁNG SÁNDOR, a földrajztud. doktora, egyetemi tanár
	PÉCSI MÁRTON akadémikus, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének igazgatója
<i>Főtitkár:</i>	SOMOGYI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
<i>Titkár:</i>	MIKLÓS GYULA gimn. tanár, tud. kutató
<i>Könyvtáros:</i>	NAGY JÚLIA ny. gimn. tanár
<i>Pénztáros:</i>	SEBESTYÉN SÁNDORNÉ előadó

V Á L A S Z T M Á N Y

ANTAL ZOLTÁN, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens	KOLTA JÁNOS, a földrajztud. kandidátusa, ny. tud. osztályvezető (Pécs)
BALOGH BÉLA A. főisk. docens (Nyíregyháza)	KÖVES JÓZSEF főisk. tanár (Eger)
BÉRES ISTVÁN ált. isk. vez. szakfelügyelő (Gyula)	LOVÁSZ GYÖRGY, a földrajztud. kandidátusa, a Dunántúli Tudományos Intézet ig. h.
BERNÁT TIVADAR, a földrajztud. doktora, tszv. egy. docens	LŐRINCZ ANDRÁS OPI osztályvezető
BORA GYULA, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens	MAGIRIUS GYULÁNÉ ált. isk. tanár, szakfelügyelő
BORSY ZOLTÁN, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Debrecen)	MAROSI SÁNDOR, a földrajztud. kandidátusa, az FKI ig. h.
DÉSI ILLÉS kandidátus, az Orsz. Közegészségügyi Int. tud. osztályvezetője	MÉRŐ JÓZSEF, a földrajztud. kandidátusa, egy. docens
DUDAR TIBOR főszerkesztő térképész	NAGY VENDELNÉ ált. isk. tanár, MM főelőadó
ENYEDI GYÖRGY, a földrajztud. doktora, tud. osztályvezető	OLCSAI-KISS LÁSZLÓ középisk. szakf.
ÉRSEKI GYÖRGY, az OPI munkatársa (Mogyoród)	PATAKI BÉLA PÁL, a Magyar Rádió földrajzi szakreferense
FEHÉR JÓZSEF egy. adj. (Szeged)	PINCZÉS ZOLTÁN, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens (Debrecen)
FRISNYÁK SÁNDOR főiskolai főigazgató h. (Nyíregyháza)	RÉTI ENDRE, az orvostud. kandidátusa
FUTÓ JÓZSEF tszv. főisk. tanár (Eger)	SALAMIN PÁL, a műszaki tud. kandidátusa, egyetemi tanár
FÜSI LAJOS egy. adjunktus	SÁRFALVI BÉLA, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens
GETIG BÉLA főisk. tanár (Pécs)	SZABÓ LÁSZLÓ ny. főisk. tanár
GÖCSEI IMRE állami díjas középisk. tanár, szakfelügyelő (Győr)	SZÉKELY ANDRÁS, a földrajztud. kandidátusa, tszv. egy. docens
HARKAY PÁL középisk. vez. tanár	SZILÁRD JENŐ, a földrajztud. kandidátusa, tud. osztályvezető
HAVAS GÁBORNÉ vez. szakfelügyelő	TÓTH AURÉL ny. tszv. főisk. tanár
JAKUCS LÁSZLÓ, a földrajztud. doktora, tszv. egy. tanár (Szeged)	UDVARHELYI KÁROLY, a földrajztud. kandidátusa, ny. főisk. tszv. tanár (Eger)
KAKAS JÓZSEF, a földrajztud. kandidátusa, ny. OMI főosztályvezető	VARAJTI KÁROLY, az OPI munkatársa
KARLÓCAI JÁNOS kandidátus, jogtanácsos	VASVÁRY ARTÚR, a TIT földtudományi szakosztályai országos választmányának titkára
KAZÁR LEONA, az OPI ny. tszv. tanára	
KÉRI MENYHÉRT, a földrajztud. kandidátusa, az OMI osztályvezetője	

CONTENTS

Remembrance to Tibor Mendöl (<i>E. Wallner</i>)	173
Catalogue of T. Mendöl's professional activity	186
Extracts from the publications of T. Mendöl (<i>Havas Gáborné—Zombai Pál</i>)	191
1. Theoretical and methodological problems	
History of science	
Landscape and man (fragments)	193
The history, the present and aims of hungarian human geography	195
The theme and aims of urban geography (fragments)	204
Urban problem in French and German geographical science	208
Die Stadt im Karpatenbecken (only in German)	218
Problems of social settlement geography	226
The evolution of town-village contrast, possibilities of its liquidation, considering the settling of the new socialist towns	236
2. Interdisciplinary activity of T. Mendöl	
Introduction to geography (fragments)	244
Settlement history, settlement geography, historical geography (fragments)	246
References of urban geography to population science	251
Ethnography and geography	257
3. The debating Mendöl	
Some words about towns in the Great Hungarian Plain	267
4. Working method of T. Mendöl	
Geography of Szarvas (fragments)	271
Morphology of towns in the Great Hungarian Plain	279
Population density of towns	296
5. The reading Mendöl	
Review about the book of Kovalev, S. A.: Selskoe rasselenie (Geographicheskoe issledovanie)	298
6. Papers in regional geography	
Geography of Balkan	303
Fragments from „The Geography of Karpat Basin”	
Evolution of present artificial landscape	306
Budapest	308
7. T. Mendöl, the educational	
Miskolc, the second largest town of our country	318
Earl Samu Teleki	323
Main work of T. Mendöl: Universal Settlement Geography (<i>Havas Gáborné—Zombai Pál</i>)	325